

વસન્ત.

इदं सत्य सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

સત્યાય પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્મોગ્ર પ્રમદિતવ્યમ્ । પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂતૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનામ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

વર્ષ ૬, અક. ૧૨.

[માસિક.]

માર્ગ, સપ્ત ૧૯૬૩.

મહાશય દાદાભાઈ નવરોજીની કારકીર્દીની ટુંક નોંધ.

૧. મિ. દાદાભાઈ નવરોજી ઈ. મ. ૧૮૨૫ ના સપ્ટેમ્બરની ૪ થી તારીખે મુબાઈમાં જન્મ્યા હતા. એમના પાપદાદા એક વર્ષથી પાન્ડી 'કનુર' કેનો ધન્ધો કરતા. એમના પિતા એમને 'ચાર્જ' વર્ષની મુઢીને ગુજરી ગયા. એમની માતા-જે એમને 'દાદી' એવા હેતુણ નામની બોલાવતી—નેણે જ એમને હાથે આને તેને વિષે મિ. દાદાભાઈ નીચે પ્રમાણે લખે છે—

“ એક જણ એવું છે કે જે આ જગતના આ છેલ્લુ આર્વે છે, પણ જે હમેશાં પહેલુ જ છે. તે મારી માતા જ્યારે હું—એવું એવું એક સત્તાન છેક નહોતો હતો, તે વખતે તે વિધવા થઈ, અને મને સર્વસ્વ માનીને આગળ જઈ વીંટાએની મુઢી. મારે મારે તે કામધન્ધો કરતી, અને મદદ માગ મામાની હતી. બણી તો નહોતી, અને માગ ઉપરના એના પ્યાગનો છેડો નહોતો, પણ એ પડી હતી. મારા ઉપર એનો દાબ હતો, અને નકારી અસરથી મને બચાવતી. પાંડોશમાં સૌ એની સલાહ લેતું. તે વખતના લોકના અજ્ઞાની વિચાર સ્થાને સમારો કરવામાં તથા માગ સ્ત્રીજીવણીના કામમાં એ મને મદદ આપતી. હું જે છું તે એનો મહેલો છું.”

તે વખતે મુબાહમાં મહત કેળવણી અપાતી. મિ. દાદાભાઈ લખે છે:—

“ એ વાતે મને મદ્દત કેળવણીનો, ઉત્સાહી હિમાયતી બનાવ્યો અને હું
દે દરેક બાળક-બચે તે ગરીબ હો અગર તે રૂપાને ઘુપરે રમતો હો, -પણ
બાળકને એ એટલી કેળવણી લઈ શકે તેટલી લેવાનો પ્રયત્ન મળવો જ નો”

૩. એક વખતે એક અંગ્રેજ મુદત્ત અને મિસિસ પેરેટન નામની મહત્ત મિ. દાદાભાઈ નિરાળ એવા આવેલાં. તે વખતે મિ. દાદાભાઈએ પોતાની એજન્સીમાં આગળ ધરી સલાહનો ન્યાય દાખો. તે ઉપરથી પેલા અંગ્રેજ મુદત્તે મિ. દાદાભાઈને પોતા ત કનામ આપ્યું. મિ. દાદાભાઈની અંગ્રેજ લોક ઉપરની અદાત આ પ્રથમ બીજી
૪. ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં—દાદાભાઈ વીસ વર્ષના હતા તે વારે—મિ. અર્લિંગ પેરિ, જે કેળવણી ખાતાના ઉપરિ હતા, તેઓએ મિ. દાદાભાઈની હુદ્દિ અને આરિતબળથી થઈ, એમને બારિસ્ટર થવા સાથે છેલ્લું મોકલવાનું કર્યું. મિ. અર્લિંગ પેરિ પોતે અખર્ચ આપવા તૈયાર થયા, અને બાકીનું સર જમશેદજી હાજીભાઈ તરફથી મળવાનું હપ્તું સર જમશેદજીને પાછળથી બપ થઈ આવ્યો કે છોકરો કદાચ વિલાપત જઈને પઠવે જશે, અને તેથી તેમણે મદદ ન આપી. અને દાદાભાઈ ‘બેરિસ્ટર’ થતા રહી ગયા.
૫. મિ. દાદાભાઈ પ્રથમ એક ‘આસિસ્ટન્ટ માર્કટ’ નીમાયા, અને તે વખતે એમણે માં તથાસ્તમાં ખતાવેલી હુદ્દિઆરી માટે એમને આંદ મળ્યો. ૧૮૫૪ માં ગણિત અને બી વિદ્યાને અંગ્રેજ પ્રેફિસર શુજરી ગયો, ત્યારે એ જગ્યા એમને આપી. આ માન નાર સૌથી પ્રથમ હિન્દી મુદત્ત દાદાભાઈ હતા. મિ. દાદાભાઈ લખે છે—

“ મારા પૂર્વ વચ્ચી મહોટામાં મહોટી બિના આ હતી કે—હું મારી મૂની મિ માતા એલિફન્ટન કોલેજમાં ‘ગણિત અને બોલિક વિજ્ઞાન’ નો પ્રેફિસર નીમ હિન્દુસ્તાનમાં ‘એલિફન્ટન પ્રેફિસર’ નું નામ ધરાવનાર સૌથી પહેલ વહેર જ હતો. મને એ કદાચ વહાલામાં વહાલો છે, એ માન મહોટામાં મહોટું એ મારો આનન્દ છે, અને મારા વણા સદાઆપીઓ અને શિષ્યો હજી ‘દાદાભાઈ પ્રેફિસર’ ને નામે બોલાવે છે.”

૧૮૪૫ થી ૧૮૫૫—આ વર્ષોમાં મિ. દાદાભાઈએ લોકહિતનાં પ્રયત્નો કર્યો. કપી, કપી પહેલી કન્યાશાળા દાદાભાઈ નવરોજજીએ રચાવી. તે વખતે એમણે રથાપેલી સુધારેલી સંસ્થાઓ—‘સિટરિ એન્ડ સાયન્ટિફિક સોસાયટી’, ‘બાંબે એસોસિએટ’ ‘ફરામજી કાપસજી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ’, ‘કરમી ફડ’, ‘ખારસી કસરતશાળા’, ‘વિવાહમંડળી’, ‘વિક્ટોરિયા-આદર્શ મ્યુઝિયમ’. મિ. દાદાભાઈ એ વર્ષો વિશે લખે

“ એ વર્ષો સઘળી તરફના સુધારાથી—સામાજિક રાજકીય ધાર્મિક અને કે સુધારાથી—અરૂર હતાં. અહો! એ વર્ષો! કોલેજમાંથી નવું જ્ઞાન પોતાની

સુવકાને હાથે, સ્ત્રીકેળવણી સ્ત્રી પુરુષોનું જાહેર એકઠા હરવું કરવું, સામાજિક અને
 ૪, બીજા મેળાનગરો, બાળશાળાઓ, વિદ્યાર્થીઓની સિટરિ અને સાયન્ટિફિક સોસા
 ટિઓ માતૃભાષામાં ઉપયોગી જ્ઞાન ફેલાવનારી—મુનિપ્રસારક—મંડળો, પારસી
 સુધારો, બાળવિવાહપ્રતિબંધ, હિન્દુ વિધવાવિનાશ, પારસી ધાર્મિક સુધારા મંડ
 ળો,—આના આવા પ્રશ્નો એ વારે પાડવામાં આવતા હતા, હિલચાલો બેબી
 થતી હતી, મમ્માઓ સ્થપાતી હતી અને આ કાર્યમાં એ સુવકાને સર અરિફન
 પેનિ, ઓફિસર પેટન વગેરે તરફથી ઉત્તેજન અને કુમક મળતી. એલિફન્ટન પ્રયેજમાં
 અપાતા અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રથમ ક્ષણ આ પ્રમાણમાં હતા "

વર્ષ ૧૮૫૧ માં મિ દાદાભાઈએ 'સસ્તગોક્તા' ન્યાયુ અને બે વર્ષ સુધી એ
 એના તન્ત્રી બધા

હિન્દુસ્તાન નિયુતો લેખક લખે છે કે—

"આજ સુમાધનાં દેશી બાપાના વર્તમાનપત્રો આખા હિન્દુસ્તાનના એ વર્ગના પત્રોમાં
 મારામાં સારા આવતા હોય, જે આજ સ્ત્રીજાવણીમાં મુખ્યભાગ અને કલકત્તા
 કરતાં પણ આગળ હોય, જે ગુજરાતી સાહિત્ય સર્વે દેશી બાપાના સાહિત્ય (કદાચ
 બંગાળી બાદ) કંતા વધારે સમૃદ્ધ હોય, જે મસામુધારો અન્ય સર્વે સ્થળ કરતા
 સુમાધમાં વધારે આગળ વધ્યો હોય—તો તે ઘણે ભાગે દાદાભાઈએ કરેલા આર-
 ભગે લીધે, તથા એમની તત્પરગણતા અને સ્વાર્થત્યાગને લીધે છે."

આ અન્માં મિ દાદાભાઈના વાચકમાં ક્રાઈસનફ્રેટ 'The Slave trade' થવા
 મળીરીના વ્યાપાર ઉપરનું પુસ્તક, તથા પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ પરદુ ખખજન દારૂનું ચિત્ર
 —વાચકમાં આન્યા ત્યાગી મિ દાદાભાઈના જીવનનું ભવિષ્ય નહીં થઈ ગયું
 'પાસો પડી ચૂકો' તમ મળતી જાય તેમ તેમ લોપસેવા કરી એ નાગી જીવ
 ગીની વાળના થઈ "

૧૮૫૫ માં મુબાઈની કામા મપનીને ઈંગ્લેન્ડમાં એમ શાખા ઉઘાડવી હતી, તે માટે મિ
 દાદાભાઈને પમદ કરવામાં આન્યા મિ દાદાભાઈએ ઈંગ્લેન્ડને ત્યાં 'લન્ડન ઈન્ડિયન
 એસાસાઈટી' સ્થાપી ૧૮૬૭ માં એમણે 'ઈસ્ટ ઈન્ડિયા એસોસીએશન' સ્થાપ્યું—એમાં
 વિશેષ એટલું હતું કે ઈંગ્લેન્ડમાં વસનારા હિન્દુસ્તાનના વતનીઓ ઉપરાંત હિન્દુસ્તાનમાં
 વસી ગએલા અંગ્રેજોને પણ એમના દાખલ થઈ ગયે આ જને મન્યાઓ હજી ચાલે છે
 અને આમાંની બીજાને વહીવટ તો હાથ અંગ્રેજોના જ હાથમાં છે એ પ્રસિદ્ધ છે

મિ. દાદાભાઈએ પોતાયકી એક ખાતગી પેટી કાઢી પણ એક વ્યાપારી મિત્રને મ-
 કમાંથી તારવા જતા મિ દાદાભાઈની પેટી મુકેલીમાં આવી પળી નહીં લાખવું
 નુકસાન ગમ્યું પણ દાદાનાં પ્રમાણિતમાં માટે નામ એવું હતું કે લેણદાને મિત્રકત

જેથી આપવાનું નિર્વિઠેટરનું કામ દાદાબાઈને જ સોંપાયું કેટલાક મિત્રોની મુશીબત દૂર કરી, મિ. દાદાબાઈ ૧૮૬૮ માં મુબાઈ આયા. તે વખતે જો લોકોએ એમને ખુબ માન આપ્યું તે બધું કરનાર મિ. ફીરોજશાહ મટેતા જે ઇંગ્લેન્ડથી તાજ ની વાસ્તિસ્ટર ચર્ચ આવ્યા હતા મિ. દાદાબાઈને એક માં આપ્યું તથા રૂ. ૩૦,૦૦૦ ની ભેટ આપી પણ હજાર રૂપિયા છપી માટે રાખવામાં આવ્યા હતા તેના ૧૮૮૭ માં બ્યાજ મળીને આઠ હજાર રૂપિયા થયા તેની છપી ચીતરાનીને 'ફતમહ કાવસજી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ' માં મૂકવામાં આવી ખુબી મુકવાની કિંયા ૧૮૦૦ ના નવેમ્બરની ૨૪ મી તારીખે મિ. નર્સિસ રાન હાથે થએલી મર્ને યાદ હશે કહેવાની જરૂર નથી કે પેલા ૩૦,૦૦૦ રૂ. ની પાર્કિંગ મિ. દાદાબાઈએ પોતાના ઉપયોગમાં લીધી નથી એ સઘળા રકમ લોમપે કામમાં ખર્ચાઈ છે

૧૧ ઈ સ ૧૮૭૩ માં મિ. દાદાબાઈ ઇંગ્લેન્ડ પાઠ ગયા—અને ત્યાં હિન્દુસ્તાનના ખર્ચે મિ. પિયા કા ગેરેલી પાર્કમેન્ટની મિનિ—જે 'ફ્રાસેટ કમિટી' ને પ્રસિદ્ધ છે—તે સમક્ષ પોને જુલાની આપી અને તેમાં હિન્દુસ્તાનના દાનિદ્ર્ય વિ એમને સિદ્ધાન્ત એમણે પ્રખ્યાત મોં એમાં બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં માયાદીક ૨૦ ન વાર્ષિક ઉપજ અને ૩ રૂ. નો વાર્ષિક કુ આવ છે એમ એમણે પ્રતિપાદન કરું સિદ્ધાન્ત માટે એમને લાભો વખત ચર્ચા કરવી પડી આખરે ૧૮૮૨ માં, સ તરફથી સર એલ્ફ્રિડ મેરિજે કહેલી મણતરી પ્રમાણે સિદ્ધ થયું કે બ્રિટિશ હિન્દુસ્તા સરેરાશ માયાદીક રૂ. ૨૭ કરતા વધારે ઉપજ નથી

૧૨ ઈ મ ૧૮૭૪ માં મિ. દાદાબાઈએ વડોદરાની દિવાનગીરી લીધી, અને રાન સુધાતા મના માડા—પણ એ ગયાને એ લાભો વખત લી શક્યા નહિ કારણ રાનમાં સદો ધણો હતો રેગિ ને તરફથી એમના વહીવટ ઉપર કબજામાં દીકનો એમણે જવાબ વાળ્યો તેઓ સતોષ પામી ગવર્નર જનરલ લોડ ને તથા સેક્રેટરી આફ નેટ્સ લોડ આરબરિએ રેસિડન્ટને ખસેડ્યો.

૧૩ ઈ સ ૧૮૮૦ માં મુબાઈના કોરપોરેશનમાં સુધારો કરવાનું કામ એમણે હવે ૧૮૭૫ માં વડોદરાથી પાઠ આવી એ કોરપોરેશનમાં દાખલ થયા પણ વિટનની ગાન્યપદ્ધતિથી એ એવા કટાગી ગયા હતા કે લોડ રિપનની કારકીર્દી થઈ ત્યાં સુધી એ જહાર ન પડ્યા નહિ ૧૮૮૧ થી ૮૫ સુધી કોરપોરેશનમાં આ વખતે એમણે કોરપોરેશનના હિસાબમાં એવી એક જૂલ પદ્ધતિ જે ન હોત તો દમ લાખ રૂપિયાનું નુકસાન થાત

૧૪ ઈ મ ૧૮૮૫ ના ઓગસ્ટમાં લોડ રેએ દાદાબાઈને કાઉન્સિલના મેમ્બર નીમ્યા એ વર્ષની આખરે મહૂમ ઉમેશચંદ્ર બાનરજીના પ્રમુખપણા નીચે મુબાઈમાં પહેલી નેશનલ કોંગ્રેસમાં એમણે ભાગ લીધો.

યુવકોને ૮૬ મા દાદાભાઈ ઈંગ્લેન્ડ ગયા, અને એ વર્ષની ૧૮ મી જૂને તાજ છૂટ્યો. 'બીજી ટ્રી સિબરલ એમેરિકાએશન' તન્દ્રથી મિ. દાદાભાઈને પાર્થમેન્ટના ઉમેદવાર નોધવામાં આવ્યા છે. પણ તે વખતની ચુટણી આયર્લેન્ડના 'હેલ્થલ' ના નજરને આધારે જ થઈ, અને સિબરલ પક્ષ દાર્થો. તેથી મિ. દાદાભાઈ પણ પાર્થમેન્ટમાં દાખલ ન થઈ શક્યા. પણ આ વાતે ઈંગ્લેન્ડની પ્રજાનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું. અને લોડ સૉલ્સબરિએ દાદાભાઈને 'બલ્કે ઍન'—એટલે કે 'કાણું માણસ' કહીને નિન્દાર કર્યો, અને એથી ગુસ્સે થઈ મિ. ઝ્યેડરને લોડ સૉલ્સબરિને હલકટપણા માટે ખખેચ્યા, તથા મિ. સૉલ્સબરિએ માફી માગ્યા જેવું કહ્યું—એ સર્વ ઇતિહાસ આ સમયનો.

ઇ. સ. ૧૮૮૬ આખરે દાદાભાઈ હિન્દુસ્તાન પાછા આવ્યા, અને કલકત્તામાં મળેલી બીજી કોંગ્રેસના પ્રમુખ ગયાને ખિરાગ્યા. ૧૮૮૭ ની શરૂઆતમાં મુબાઈમાં પબ્લિક મર્ચિસ કમિશન આગળ જુલાની આપીને, એ ફરી ઈંગ્લેન્ડ ગયા, અને પાર્થમેન્ટમાં દાખલ થવા બગીચ ચલા આરંભ્યો. પાંચ વર્ષની મહેનતને પરિણામે ૧૮૯૦ માં મેન્ટલ ફિઝિયલિસ તરફથી એ પાર્થમેન્ટમાં ખિરાગ્યા.

સિબરલ પક્ષે માત્ર વણ વર્ગ જ મતો મેળવી, તેથી મિ. દાદાભાઈની એકનો પાત્ર ૧૮૮૫ માં ચાલ આવ્યો. પણ આ દુર વખતમાં એમણે ઘણું કામ કર્યું. ફિઝિયલ પાર્થમેન્ટવિ કમિટી—એટલે કે હિન્દુસ્તાનના પ્રજોના મતોને પાર્થમેન્ટમાં મેળવવાની કમિટી—ઉભી કરી. મિ. હરગર્દ પાંચવાળો ઈન્ડિયન અને હિન્દુસ્તાનમાં એકી વખત સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા લેવાનો ફગવ પસાર કરાવ્યો—તે કે હિન્દી મગકાંની આગ્રહથી એ અમલમાં મૂકી શકાયો નહિ. અને હિન્દુસ્તાનના ખર્ચ વિશે વિચાર કરવા માટે ૧૮૮૫ માં લોડ વેલિંગ્ચાણું રાયલ કમિશન નીમાવ્યું. અને એમાં પોતે મેમ્બર હયાં મિ. વેડર્ન નવા મિ. કેકને માથે લઈ, હિન્દુસ્તાનના ખર્ચના નિકટ પ્રજો ઉપર એ કેવું અજાણું ગાંધવા, તથા મિ. પીપ જેવા મનમન પવના પ્રતિપાદકોની તર્જનગતે 'વારવાર કેરી ઊભાવિય કરતા એ એ કમિશનનો રિપોર્ટ જેમણે વાંચેલો છે તેમને સુવિદિત છે.

૧૮૮૩ માં પાર્થમેન્ટના પહેલા હિન્દી મેમ્બર તરીકે હિન્દુસ્તાનની બધી ઉપર એમણે ફરી પગ મૂક્યો, અને લાહોરની કોંગ્રેસમાં બીજી વારનું પ્રમુખપદ લીધું એ વખતે એમને મળેલું નામ જેઓએ દરિગોચર કર્યું ન હોય, તેઓને મુબાઈમાં આ વર્ષે એમને આપવામાં આવેલા આનંદારથી એનો ખ્યાલ લેવો.

ઇ. સ. ૧૮૯૯ માં કોન્ઝર્ટિવ પક્ષ ગત્તામાં આવ્યો ત્યારથી મિ. દાદાભાઈ પાર્થમેન્ટની બહાર છે. પણ હજી એમનો હિન્દના હિત માટેનો પ્રયામ મતત જાગી છે. ૧૮૯૯ માં કોન્ઝર્ટિવ પક્ષ કોન્સિસ (ચલણી નાણા વિશે વિચાર કરવા બેઠેલી) કમિટી ને બે ઉત્તમ લેખો લખી મોકલ્યા. ૧૯૦૧ માં 'હિન્દુ દારિદ્ર અને અંગ્રેજને ન હાજરી મળ્યપદનિ' એ નામથી પોતાના જુના લેખો પ્રમિદ કર્યા.

આ વખતની પાર્થમેન્ટની ચુટણી વખતે એમનો નિમ્ન થવાનો મહત્ત્વ હતો, પણ સિબરલ પક્ષમાં જ મતભેદ પડી ગયા તેથી એ ફાવી શક્યા નથી.

દિગ્દર્શન.

ડીસેમ્બર આખર બાવીસમી ' દિગ્દર્શન નેશનલ કોંગ્રેસ ' બરાઈ. એના ભવિષ્ય એના દુશ્મનોએ કંઈક સંધ્યું અનિષ્ટ, એના મિત્રોએ સંધ્યું ૨૨ મી ઇન્ડિયન ધર્મા ચિન્તા-જોડી પડી. ઉદ્ધામ પક્ષે (Extremist) વિપવનિષ્ઠ નેશનલ કોંગ્રેસ જામાં કેટલક તોફાન મચાવ્યું પણ આખરે વિનીત (Moderate) પક્ષ જાગ્યો. મને તેવા તોફાનના સમુદ્ભાષી વ્યવેશકિતોની ને સહીમવામત હકારી શકે એવા અગ્રણીઓ આપણા દેશમાં છે એની મર્ને ખાતરી થ એટલુ જ નહિ પણ કોંગ્રેસના મૂળ પ્રતિભા આત્મામાં કેટલા જોડા છે એ જણાઈ આવે ઉદ્ધામ પક્ષને જુવમથી બેમાડી દેવામાં આવ્યો નરોતો, તેમ વૃદ્ધ પ્રમુખના માન ખ તેઓ દબાઈ રવા એમ પણ બન્યું નહતુ તેઓએ કોંગ્રેસમાં તેમ જ કોંગ્રેસની બહાર વર્તમાનપત્રોમાં, સમાચારોમાં, અને અન્ય-પોતાના વિચાર છૂટથી દર્શાવ્યા, અને તે આ લખા મુકાવવાને બનતુ કર્યું. મણુ છેવટે તેઓએ બહુ મતની સત્તા સીકરી, અને તેમ માતા એક મમતુ અગ્રણીએ કોંગ્રેસના સ્થાનકેથી ' કોંગ્રેસમાં શરૂક નથી ' એમ આ માનપૂર્વક જણાવ્યું, અને કેટલાક એંગ્લો-ઇન્ડિયનોના નેત્ર કહ્યું, આથી દેશનુ મગજ કંટુ કેટલુ એ જણાઈ આવે છે, અને કોંગ્રેસની ભવ્ય ઇમાનત આપણા મહાન પુરુષોની વ્યવેશકિત દીર્ઘદર્શિતા અને ઊંડી સમજણનુ પનિભામ છે—એ સિદ્ધ થાય છે. બાકે, આ મસ્થ સુકાન ઉપર મનુષ્ય કરતા કોઈક અધિક દિવ્ય શક્તિનો હાથ છે—એમ પ્રતીતિ, ઉપર

આરબમાં, ડૉ. રામબિહારી યોગે સ્વામીજીના પ્રમુખ તરીકે બહુ સુન્દર આપ્યું. ભાષા કોઈ પણ અંગ્રેજની કવચને શોભા આપે એવી હતી. વિચારપ્રદર્શનમાં હામ, પ્રહાર, શાન્ત અવયોગન વગેરે વિવધ ભાવો બહુ સુપરિત રીતે બાધાતા હતા. અંગ્રેજ સાહિત્યનો વિચાર અને ગાદ પરિચય પ્રત્યેક પક્ષમાં જણાઈ આવતો હતો. યોગના બાપજીમાં એ મુદ્દા તરફ અમે વાચકનુ ખાસ ધ્યાન એ સીધું.

- (૧) મનુષ્ય આત્માના મગતબેદી વિચાર અને એની ધાર્મિક પ્રતિભાની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ અને વર્તમાન પ્રાધાન્ય વ્યાપારનુ અને એના ગજ્યતન્ત્રનું મુખ્ય સ્થાન કલકત્તા ખે વચ્ચેનુ મહદ્ અન્તર બતાવી, ડૉ. યોગ આપણી પ્રાચીન આધ્યાત્મિક ભાષા અભિમાન પૂર્વક સરક્ષણ કરવાનુ કહે છે, અને તે જ સાથે બહુ ઉત્તમ રીતે ઉમે

* અમે આ બે અંગ્રેજ શબ્દો માટે ' ગરમ ' અને ' નરમ ' એ શબ્દો સ્વીકાર નહિ, કારણ કે moderate પક્ષને ' નરમ ' પક્ષ કહેવાથી ને નિર્ભયતાનો ધ્વનિ થાય તે અમને માન્ય નથી. ' આભનિક ' અને ' માધ્યમિક ' શબ્દો વધારે યોગ્ય છે, પણ moderate પક્ષવાળા બહુ જોઈને મધ્યમાં રહેવા માગે છે એમ નથી, તેથી એ શબ્દો પણ જ સ્વીકાર્ય નથી. ' ઉદ્ધામ ' એટલે જેઓ કોઈ પણ વરેહનો દામણા-બંધન-માન્ય કરતા ન તે, અને ' વિનીત ' એટલે જેઓ દીર્ઘદર્શિ ઉદાપણ અને કલેવ્યવિચારથી આત્મસ આચરે છે, પોતાની પ્રવૃત્તિનુ નિયમન કરે છે તે.

છે કે “ આપણા હાલના પ્રશ્નો સમજાવવા માત્ર ધાર્મિકતા અને તત્ત્વજ્ઞાનથી થાય એવું નથી; અને હાલની નવી ગિચ્છિતિમાં ક્રિષ્ટિય માત્રાજ્ઞાના પ્રગળનતરીકે આગળ વધવા માટે રાજકીય અને મામાનિક પ્રવૃત્તિની જરૂર છે. ”

ડૉ. ઘોષ ‘ જગજગ ’ બાબતની મરકારની ગમ્મનીતિને, અને તેને અંગે ‘ ઍન્ડ્રો દન્ડિયનો ’ ને અને હોડ કંઝનને, બહુ સમ્મ રાખ્યોમાં નિન્દે છે, અને બગાળામાં આગરાય લોક બહુ ઉચ્છેદન ગમેલા હોઈ ને અત્યાચાર કરે છે તે સ્વાભાવિક છે એમ જણાવે છે. પણ તે ચોખ્ખું છે એવો બચાવ ક્રૂતા નથી. અને વિશાળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઇંગ્લંડના ઇતિહાસનું અવલોકન કરી ક્રિષ્ટિય રાજ્યકર્તામાં વિશાળ ગમ્મવાતુ કારણું મળુ કરે છે. આ અવલોકનને અંગે તે, ઇંગ્લંડમાં ગમન કથોલિક લોકો ઉપરના પ્રતિબંધો દળતા, ૧૮૩૩ નો રિફર્મ બિલ પસાર થતા, અને અનાજ ઉપરની જકાત દૂર થતા યેથો શ્રમ પડેલો, અને તે પણ ખુદ અંગ્રેજ યોદ્ધા પોતાના જ દેશમાં— જ તરફ શ્રાતાનું ધ્યાન ખેંચે છે, અને અંગ્રેજ પ્રજા પૈમાની જ દરકાર કરનારી છે એમ માનનારને ઇંગ્લંડે સુધામીનો નાશ કરવા માટે બે ઇંગ્લંડ પાઉંડ ખર્ચ્યા હતા એવું મનઃકુશલ છે તે માથે અંગ્રેજ વર્તમાનપત્રકારોની હુદ્દા દીકા માત્રથી સમગ્ર અંગ્રેજ લોક સાથે વેગ ધમ્માર જતોને, ઇંગ્લંડ તરફ વર્તમાનપત્રકારો એકબીજાના વિરુદ્ધ પક્ષની રહામે કેવી કડક અને એકતર્ફી દીકા કરે છે એ વાત ધ્યાનમાં લેવા સ્પષ્ટ છે.

મિ. દાદાભાઈના બાપણમાં ‘ ઍન્ડ્રો દન્ડિયન ’ અમલદારો કે પત્રકારો રહામે કોઈ પણ દની કટુતા ન હતી. અને હતા બાપણમાં અધી સહી કરતા પણ લાભો વખત પોચેથી, અને સુવાવચનાના હમાદથી ધમતી ટોચ એથી, એમની રાજકીય બાવતા—બહુ સ્પષ્ટરૂપથી લેખાઈ હતી. હતાં, એ બાપણ માત્ર હવામાં જ ઉડનાર નહતું મમયોચિત, બગાળી, બલિધ્યમાં આપણુ શુ કર્તવ્ય છે એ નિશ્ચય રીતે મમળવનાર હતું.

મિ. દાદાભાઈએ આ દેશના વતનીઓને સપૂર્ણ રીતે ક્રિષ્ટિય પ્રગળન ગણાવાનો અધિ- છે એમ પ્રમાણ્યનુકૂળથી* સિદ્ધ કર્યું—અને એ અધિકારમાંથી ક્ષિપ્ત થતા ત્રણ હકોને ‘ સ્વરાજ્ય ’ નું ઉદ્ગાર અને માન બધું નામ આપી પ્રજાની રાજકીય બાવનાને ઉત્તત કરી. દાદાભાઈએ પોતાની હાલની મોટો ભાગ અંગ્રેજના સહવાસમાં કાટ્યો છે, તેઓના મુદાય એ સારી રીતે સમજે છે, અને ૮૨ વર્ષની વયે પોતે જે ઉદાર કારે છે તે દેશ અને પ્રજા પ્રત્યે પોતાની પૂર્ણ જવાબદારી મમજને જ કાટે છે—એટલું મમજમાં નીચે તો મિ. દાદાભાઈનો “ શ્રદ્ધા અને આશા ” રાખવાનો ઉપદેશ બહુ હાલે ધવા નો છે એમ હાલના વિના રહેશે નહિ. પણ ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવું કે મિ. દાદાભાઈ ‘ શ્રદ્ધા ’ અને ‘ આશા ’ રાખવાનું કહે છે,— ‘ શ્રદ્ધા અને આશા ’ રાખીને બેસી ગેલું એવો નિર્માસ્ય ઉદેશ ક્રૂતા નથી. ‘ Agitation ’ ધને પોકાર એ મર્થ ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનો આ પાનાનો ઉપાય છે, અને એ હાલના ક્રૂતાં હમ્મરોગણુ વેમથી કરવાની—ઈંગ્લંડની તેમ જ

હિન્દુસ્તાનની ગલીએ ગલીમાં બ્રિટિશ પ્રબળતાની તરીકેના આપણા હકના પૌંપરો ઉદ્ઘાવવે તેઓ જરૂર બતાવે છે.

‘સ્વદેશી’ સબન્ધી એમના વિચાર સદ્મતાથી અને ગાંઠિથી મમજના જે મિ દાદાભાઈ અંપતિબદ્ધ વ્યાપારના હિમાયતી છે અને એ તરી એમનું હક દેશ પ્રેરતા દેશના ગરીબ વર્ગ તરફ વધારે ખેચાય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી ‘સ્વદેશી પ્રેર’ ની એક ક્રિયા વખતે કરેના બાપણમાં તેઓએ ‘COMPANION’—શાસ્ત્રના ‘બોમ્બા’—નું હિત રૂબ છુમ્મા ગખવાનો ઉપદેશ કયા હતો પણ આ સાથે દાદાભાઈ એ પણ સમજે કે જ્યાં આખો દેશ ગરીબ છે, અને સ્વદેશી હુમ્મ પીચના સ્વાભાવિક અનુદાતા નજરથી પ્રસ્રોથી અનુભવ છે, ત્યાં અર્થશાસ્ત્રના સામાન્ય નિયમો તંતા નથી પણ એ નિયમોના પ્રમગ વચ્ચેની સ્થાને તરવાનો ઉપદેશ નહીં તા, મિ દાદા એ નિયમોને ચચાર્ય બનાવતી સામાન્ય િચિતિ ચુદ્ધ રાજકીય હિન્દુસ્તાનના પ્રાપ્ત કર ઉપદેશ કરે છે તાત્પર્ય ‘બોમ્બા’ (બહિષ્કાર, પ્રતિરોધ)કી આર્થિક સાધનવડે નજર સુધાગણા કનરાની આશા ગખવા કરતા રાજકીય હિલચાલના આર્થિક અનુકૂળતા કચી એ ચલ પોને નિશેર દીધે માને છે

૮૨ રીતી વરે શોખનું સાસ્ત્રિક જાપણુ મિ દાદાભાઈના બાપણના અન્ત બાપુ અપ્પા રીતે પ્રકટી આવે છે મુસલમાનોને પ્રેલી એમની સાન્નિધ્ય વિનિતિ એમના બાપુનો અન્ત્ય પાપ ઉત્તમ ભાગ છે જે મુમનમાનો શણિષ્ લાભથી લોભાઈ જાવણી મિ માન મુમનમાન હોવાના મરણથી સરકારની મરે માની માગે છે તેઓ વાતવિષી રીતે પોતે મમનું અહિત માથે છે મોટાજ નહિ પણ મિ દાદાભાઈએ એમને આપેલું માન—‘I am a manly people’ તમે મરવાની જાત છો’ એ વચન—ખોડું પાડે છે

મિ દાદાભાઈના બાપણમાં પ અપ્પા વિરુદ્ધ પત્ર માટે પુષ્કળ બોધ છે, એનું લખ ટિગ્નિયન કાલી આ અપ્પોમન સમાપ્ત કરીશું —

- (૧) ઉત્તમ પક્ષે આનંદી આનેની પોમન્ની પદ્ધતિમાં વચારે વિશ્વામ રાખવા જોઈએ : વિનીત પક્ષે હાન કરતા વધારે નિરામ અને પ્રખળ સ્વરૂપમાં લોકમત જગાવ આવસર્યતા સમજવી જોઈએ
- (૨) ‘સ્વદેશી’ માટે અવિવેચી આગ્રહ કરના જનોએ ગરીબ લોખની મુશીબત ધ્યાને લેવી જોઈએ અને અર્થશાસ્ત્રને નામે ‘સ્વદેશી’ને નિન્દનારે હિન્દુસ્તાનની રિચિતિ શાસ્ત્રની સામાન્ય કલ્પનાથી કેવી નિર્પણ છે એ યાદ રાખવું જોઈએ
- (૩) અંગ્રેજ નિયંત્રકોએ આ દેશની પ્રજાનો ‘સ્વરાજ્ય’ માટેનો હક સ્વીકારવો જોઈએ આપણા લોકોએ બ્રિટિશ પ્રબળતા ગણુતામાં અભિમાન માનવું જોઈએ,
- (૪) હિન્દુઓએ કોંગ્રેસમાં મુસલમાનોનું સાદાચ પચ્છવું જોઈએ અને મુસલમા કોંગ્રેસ હિન્દુ નથી પણ હિન્દી છે એમ મમજ કોંગ્રેસમાં બાપુ જોઈએ.

મિ. દાદાબાઈ રાજકીય હકો માટે જે પ્રયત્ન રાજકીય દિલચાલ કરવાનું કરે છે એનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ મનમાં લાવીએ છીએ, તો 'બોમ્બે'—એટલે કે 'સ્વદેશી' અને 'બહિષ્કાર,' પ્રતિપેદ, એ અગ્રમાં તથા વિદેય અને આત્મભાત માંથી.

શિવાય શું અધિક છે એ સમજાતું નથી. ઉદામ પક્ષ કહેશે કે પરદેશી રાજ્યકર્તાનો વિદેય એ જ ચોટો લાભ છે ? અને આ દૃષ્ટિ બહુ

અગાનજરી અને પરતુતઃ દેશદ્રોહી માનીએ છીએ. પૃથ્વીની વિવિધ વર્તમાન પ્રગતિઓનાં ગતિ અને એ બળનાં કારણોનો વિચાર કરીએ છીએ, અને તે સાથે હિન્દની સ્થિતિ સરખાવી જોઈએ છીએ, તો ઉદામ પક્ષે સચેવેલો ઉદારના માર્ગ તદ્દન અશક્ય જ લાગે છે. તેહ જ નહિ પણ ઇંગ્લંડ માથેનો આ દેશનો સંબંધ અન્ય મહાન પ્રગતિઓની સમાનતામાં આવવાનું જે એકનું એક સાધન છે તે ઇંગ્લંડ સાથે વિરોધક વાદી આપણે ગુમાવી શકીએ છીએ એમ અમને ખરા હૃદયની પ્રતીતિ થાય છે. આવે પ્રસંગે ઘણી વાર જાપાન દશાન્ત બતાવવામાં આવે છે. પણ જાપાનના લોકોનું જીવન જોતાં, જાના પ્રત્યેક માણસની સ્વદેશભક્તિ કેવી જાડી અને માર્ગ છે એ ધ્યાનમાં લેતા, અને વખત આવતા આ ને એકાએક આખા દેશમાં ઉપર આલશે એમ લાલચ મારી લઈએ તો પણ આગકાલ જોવાની હરીશાહમાં દ્રવ્ય અને દુનિવરકણા કેવાં અગત્યના સાધન છે એ વિચારતા, જાપાનનું શાન્ત ઉદામ પક્ષના વાદને અનુકૂળ જણાતું નથી. એટલું જ નહિ, પણ ઉલટો એમાંથી બોધ મળે છે કે એક બહિષ્કાર પ્રગતિ બનવા માટે મધ વિદ્યાકળા અને ધનસંપત્તિ, અને નસંપત્તિ ન હોય તો પરદેશ સાથે સંબંધ તથા પરદેશમાં નાણાં બાળે મળી શકે એવો દ, આવાં વિવિધ સાધનોની જરૂર છે; અને તે આપવા માટે પરમેશ્વરે આ દેશનો ઇંગ્લંડ થી યોગ્ય કર્યો છે. મિ. જન્ટિલ રાનડે જેવા મહાન પુરુષ આ પ્રમાણે માનતા તે એક આ ધાર્મિક સમાજોસન તરીકે કે રાજ્યકર્તાને ફાસલાવવા માટે નહિ.—એવા બાવ એવા કાલ પુરુષમાં મંબવતા જ નથી, અને જે એનું આરોપણ કરે છે તે માત્ર પોતાના કુદર્શનું પ્રતિબિમ્બ જ અન્યથ જુએ છે.

પણ ઉદામ પક્ષ ઇંગ્લંડ સાથેના સંબંધ આ તોડવા દાન છે ? એ તો કદાચ ઇંગ્લંડના પારને ધક્કો લગાડીને જાતની પ્રગતિ અહીંની દુરિવાદો તરફ ધ્યાન ખેંચવા માગે છે.—આ હું કીક છે. પણ ઇંગ્લંડના વ્યાપારને કેટલો કાળ આવી ધમકી દઈ ચકવાનું આપણું સામર્થ્ય ? ઇંગ્લંડના તંત્રજર વ્યાપારીઓ કેટલાં વર્ષ ખેલ ખમી શકે એમ છે એ વિચારો, અને આપણે શરીર દેશ કેટલાં વર્ષ મોંઘવારી જેવી શકે એમ છે એ અખત રહામી મૂકો—તો અને લાગે છે કે ઇંગ્લંડ સાથેના આર્થિક દ્વંદ્વયુદ્ધમાં આપણા દેશને ભાગે નુકસાન શિવાય કંઈ હાંધ જ આવનાર નથી. માટે, ઇંગ્લંડના લોક સાથે સંપ રાખી એમના ધ્યેનો ઉપયોગ કે, એવેના ધન્યા ખીસવવાના પ્રયાસ કરનાર મિ. દાદા જેવા પુરુષોનું અનુકરણ કરવું એ હિન્દુસ્તાનના આર્થિક ક્ષેત્રનો ખરા માર્ગ છે. અને આર્થિક સ્થિતિ ખરાબ હોવાને રાજકીય કે કોઈ પણ દિલચાલને અવકાશ રહેતો નથી, માટે 'બોમ્બે' થી દેશને રાજકીય મા મળશે એ આશા વ્યર્થ છે.

પણ વિદેશી વસ્તુનો નિષેધ ક્યાં જિના સ્વદેશી વસ્તુ માટે પ્રેમ કેમ મંબવે ? નિચકે 'કેસરી' માં એક વખતે આપણું ઉદારરણ લઈએ તો—પરખીનો

આખરે એ મધુર-પ્રેમાળ-સારિવક તેજથી બધાં નયનો ગુજરાત ઉપરથી હંમેશ માટે જોડી જ ગયાં ?!—આ વિચાર હૃદયભેદક છે. પણ રા. ગોવર્ધનભાઈના સં-
બંધમાં આવી દેહાભિમાની વિચારસરણિ અત્યુચિત છે એમ સમજી એ વિચારને આગળ
વધવા ન દેતાં અમે શાન્તિ ધરીએ છીએ. અને વૃથા શોક કરવાને બદલે એ જ્યેષ્ઠ બન્ધુને
નિવાપાંજલિરૂપે વિવિધ વિદ્યાનેાની કલમથી લખાએલો એક લેખસંગ્રહ “વસન્ત”ના
વાચકો સમક્ષ અર્પણું, અને એ તર્પણમાં એક અંજલિ અમે પણ ઉમેરીશું—એટલો
સંકેપ કરી આ જ વિરમીએ છીએ.

હૃદયજવાલિ.

દિલ જાળ આ કંઈ લાગતી
વિકરાલ યદ રી વાધતી
ચર ચર બધે શરીરે યદ પસરી ગઇ ચગ રગ બળે
ધુધવાટ યદ કિછળે ધણી
સહુ રોમ રોમ પ્રભળતી
ખભાડ બાપી ગઇ સ્થલ સર્વને શી ધક્કાવતી
ધગધગ ધરા ક્યમ આજ આ
અગાર આ શાના ખાયા
ના સૂજ પડતી કંઈ જરા દિવ ખાક યદ ઉડતું શુ આ
કંઈ સચરે એ પવનમા પણ શાતિવાત વદાયના. ૧
ઉરભાવ શા ઉભરાય આ
મુઠવણુ વધે ક્યમ આજ આ
સહુ તાન તૂટ્યો હૃદયના જગમાન શન્ય બની જતા
વિકળાટ ઉર અચકાય છે
ખાવા સદ દિરા ધાય છે
ગાનકાર વ્હાલા કેમ બાપુ વિગતરી વધી જાય છે.
ઉર તાર સદ દીવા પડ્યા
બ્હીલા ગ્હા કરવા નવા
હા-હાય-હાહા-હાય-હાહા શુ બધું બોલાય છે !
જન્મજદ બધું બધત્ત જતાં મૃતકારે ધરતાં સિંહ હૃદે. ૨
વનવાસિયો વગડે વસે
જનપદ વસે જન ને ગમે
ઉરભાવ સહુના એક છે ના ભેદ તેમા કંઈ જડે
યોગી વિયોગી આલીયા
માની બધા એ છો ગ્હા
અગ્નિશિખા ધિકતાં હૃદે વિયોગથી ખૂરતાં ખગ
જનયોગ એ જનસાય છે
જન્મોજનમતુ ગ્હાલ છે
તો કેમ ના રડતા હૃદે દુઃખ ધારણ મુખથી બધે
દિનરાત એ વધતુ બધે ગાંઠા કરી લવતા કરે. ૩

તવ ભાવ શા હું વિસ્તરે
અવ ક્યા જઈ હું તે કરે
જ્યમ સ્મરણ તાજી થાય ત્યમ ત્યમ વાધણ હુ ખ વાધણ
એ વાદળે વસિને હવે
અમતો ભયુ ભવમા બધે
નવ આશ મગમની જરા રહી લટકતી વચમા હરે
હુ ખ વાદળુ કરી ભરમને
ચોળી શરીર કાઠમતે

એ ભરમ જરાડી બધે દિલ તોય ટાડુ ના પડે
હા હા હવ કઈ થાય છે ઉરરામ સદ્ જગ હાય છે ૪
થયુ શુ અધાર, વિધુ પણુ છતા તેજ ન મળે
બધા જાખા તારા તિમિર ગળી જ્યોનિ તમ દિસે
બધી રન્યા દિશા તર પણુ અરે અજનિપતિ
બધુ સુતુ સુતુ હૃદય પણુ સડુ જાય પિગળી ૫
ભને રોને બાપુ રડી રડી અને થાત બનજો
ગયો તે તો આપ્યો નહિ નહિ કદા તે ફરી શ-
જડાતમા આ વિશ્વે કધક દિમતી રીત અવળી
અરે ભાષ તેને ક્યમ કરી મણીયુ જ સવળી

આત્મ,

નિવાપાંજલિ.

સૂર્ય અમ્હારો અસ્ત થયો પ્રભુ પ્રકાશ કનાથી પયશે,
અગમ્ય ઉંડા અન્ધારમા રતો આથી જડશે,
અમ નયનમા તેજ અમોના કનાથી આવી જળશે,
હરે! હો! કનાથી આવી જળશે.
કપટકાંટે દોન્વનાત નિરાશર પય આચડશે
વીર અમ્હારો ગુમ થયો હા! બહાર હવે કોણુ કરશે ? ૧
સૂર્યકૃપાએ ચન્દ્ર ચવકતો કદા આવી મલકારો,
એથી થ. માછ વિશ્વ ખીલવતી ખૂણી એ અન્તર ન્હારો,
બલકર મધુરી સત્તા વિણુ શુ કુદરત ગીતા ગારો ?
ના, ના, કાળી તેજ રીખારો
નવપક્ષવ નરંગી વાડી દિનમણિ વિણુ અકળારો,
મોઢી મ્હારી ગુર્જરિગિરા પ્રિય ગોવર્ધન પાખે ૨
પ્રિય ગોવર્ધન કર જ્યા ફરક્યા ત્યા મનમોહક નિરખ્યુ,
કચિગ હવુ તે પણુ સૌ પલટી કચન ચકને જળમ્યુ,
કડુ માની અગણ કરતા તે મીઠુ મણી મન હરખ્યુ,
અર, ત્યા ઉલટુ નવહુ પરખ્યુ
સુર પ્રાસાદિક વીર મત્રીની જોડ હવ ક્યા શારો,
દિન્ય પખીના કોમલ ગાના શીખેતો થ ગાશે ! ૩

છિન્ન ભિન્ન ઢાકેલી બાળી, ગુર્જંગિરા બ્હાવી,
 લલિતકામણુ તુન્ડ લહી બન્ધો સરસ્વતિપૂજારી,
 વિધવિધ વેશે વિનવી દેવી માત બોલી શણુગારી,
 દરે ! હા, ગુર્જંગિર શણુગારી.
 અનેઝ ઉન્નત હૃદય કુલિનતા હવે ક્યાધી હા ! મળશે,
 પવિત્ર સરવા યોગી વિષ્ણુ હા ! બ્હાવી વાણી રડશે. ૪
 બાહ્યાભ્યર દૂર કર્યા મૌ દિવ્ય હૃદય દીપાવા,
 દોડદોડી કાઈ નવ કીધી કીર્તિનેય મનાવા,
 મોહી પડી કીર્તિ ગણ ધસતી, ગોવર્ધનપ્રિય થાવા,
 દરે ! હો ! ગોવર્ધનપ્રિય યારા
 સાધુપણામા મોટમ માની યજ્ઞ અમોના કીધા,
 વિમલ હૃદયની ગહન ધુનમા દાન અન્નેડાં દીધા ૫
 અતૂલ અદ્ભુત શક્તિ છતાં પરદોષ દૂરી નવ મક્કક્યો,
 સૂર્ય હતો પણુ સૌમ્ય હૃદયનો વ્યર્થ તાપે નવ ત્રણક્યો,
 રનેહનયન શન્ભવી મુન્દર ટુલ વેરી ચિત્ત હન્ધ્યો,
 દરે ! હા ! ટુલ વેરી ચિત્ત હરખ્યો.
 સ્નિગ્ધ હૃદયનો શૂરો એવો ગુર્જરિ યારે જોશે,
 સ્યામ વસનમા ઘટ અન્ધારે રડડડતી હા ! રોશે. ૬
 પુણ્ય વિનય જીવનમા ગુથી ઉન્નત દષ્ટિ ધારી,
 અદ્ભુતની હાંતા દુષક-કીધી નવ કદી બ્હાવો,
 જગનયના ખેચાવા જ્યા ત્યા વ્યવધાયા નર આણી,
 અરે ! હા ! અધમ કાર્ય એ જાણી
 ભવ્ય હૃદયની અવગતિમા પ્રભુજી યારે મળશે,
 કેવલ એની કૃતિમા કદ કદ આહી ધાયા જડશે. ૭
 ગોવર્ધન મનકાતો દેખી મનહર પખી ગાતા,
 કુમળા હૈમા વિપ્રુટા પડતા ટંગવળશે મજાતા,
 નિરાશ ચંદ્ર મધુકણ્ઠ સૂકવશે બ્હાવરડા બની જતા,
 અરે, હો ! બ્હાવરડા બની જતા,
 કલકલિત દિનકર સમ્ભારી કુલવન્તા મૌ રોશે,
 જોને જોમે હસી કુદતાતા ત્હેને ફરી નવ જોશે ૮
 અન્તર અણુ અણુ મુરગુણુ રાચે ત્યા તુન્ડ ગુણુ શા ગાવા,
 હે ! ગોવર્ધન પ્રિય ગોવર્ધન પ્રણામ પણ પળ મહારા—
 પ્રભુકુલ સાથે હસતા ફરતા સ્વીકારજો હો બ્હાવા,
 અરે ! હો ! સ્વીકારજો હો બ્હાવા
 વળી ત્હારી-મહારી દેવાબ્હાવી વાણીને નર ભૂલજો,
 જગવિખ્યાતી એને મળવા જગનાયક વિનવજો.

વસન્તવિનોદી.

પરાર્થ.

અમી કરતી અંદ્રિકાની વૃદ્ધિ રે, પ્રેમે નહાતી તે માંહી સૃષ્ટિ રે;
તેને જોતી રાધા અલખેલી રે, કાલિંદીતટ મૌન ઉભેલી રે.
સખીવૃન્દ સૌંદર્યમાં ઝીંચે રે, કૃષ્ણકીર્તન કરતું હૃદિ રે;
જોઈ સધાને મૌનવિહારી રે, ગઈ પાસે ચંદ્રાવલી આલિ રે;
કંઠ બાહુલતા લટકાવી રે, પૂછે રમ્ય લીલા દરસાવી રે.

અધિ રાધિકા, નિહાળ પ્રભુની પ્રભા જો;
તરણિસુતા તણા સુરમ્ય પ્રાંતમાં જો. ટેક૦
નવ પક્ષવે નૃલી ને ફાલી વેલડી જો;
ભરી હિમજળે સોહતી તલાવડી જો. અધિ૦
મધુ મહેકતાં સુરંગ અંગ ફૂલડાં જો; -
ઉઠે છે ચક્રાર ગાન કરી મીઠડાં જો. અધિ૦
કાળાં કાળાં કાલિંદીજળ મર્જતાં જો;
નજે શુંગ હિમનાથતણા સ્પર્શતાં જો. અધિ૦
અમી વર્ષતો વિશુદ્ધ રાહિણીપતિ જો;
રૂડી વાદળાઓ રોહબગી ઘૂમતી જો. અધિ૦
ખાલી પેર પેર રમ્ય વિધિની કૃતિ જો;
રહી હામ હામ બહેન વિલસી ગતિ જો. અધિ૦
પ્રભુનો અગાધ પ્રેમ છલકી રહ્યો જો,
સકે આજ સુધાસિન્ધુ રસે ઉંલટયો જો. અધિ૦
રમે સૃષ્ટિ સૌ બનીને પ્રેમધેણડી જો;
પ્રકૃતિ કાં ન તું જણાય બહેનડી જો ? અધિ૦
હૂપી શું વિમાર-બેહુ-નમજે ઉઠે જો ?
કયું તત્ત્વ શોધતી ઊભી ભૂમિતલે જો ? અધિ૦

સખીવૃન્દ સૌંદર્યે જો ઝીંચે રે, તેને સોહવ આલ રસિકે રે.
બોલી આમ ચંદ્રાવલી ન્યારે રે, હસી મદ રાધિકા ત્યારે રે.
પ્રેમે ઘખી કરી બાહુબેડી રે, પ્રતિ ઉત્તર બોલી ધીમેથી રે.
સખિ, સત્ય છે. આજની લીલા રે, -દાખે પ્રેમજ સત્ય પ્રભુનાં રે.
ક્રીડા કરતી વિરચિની સૃષ્ટિ રે, ભરે ચેતન હૃદયે વૃદ્ધિ રે.
શાભાયુક્ત પ્રતિ અણુ માંહે રે, વર બોધ બધો મ્હને બાસે રે.

દુઃખી વાયહીન જૂનપદ્મિને મુખે જો;
 ફોડો આપીએ સ્વચકિતરક્ષનાં મુખે જો. સખિ૦
 હૃદયું માર્યું. હૃદયીએ પગાર્યું આપણે છે જો;
 ધરી સાર્યું. માણી જોઈ અન્ય કારણે જો. સખિ૦
 દણી સ્વાયં ને પગાર્યું સાધીએ સદી જો;
 મળ્યો દેહ લક્ષ્મીકાંત-ચંદ્રે ધરી જો. સખિ૦
 સખિ, સાલ. આ પગાર્યપદ્મમુખે જો;
 ચથાચકિત આકૃતિ ધરો પ્રભુ પદે જો. સખિ૦

અનિમિષ દષ્ટે સદિસીયા રે.~જોતી ગણના બોલ રસીયા રે;
 વદડી નિર્મલ ધરપ્રભામા રે, જગી જગમર શાંતિ વિદ્યામ્યા રે,
 મખીયુગ્મ એ મોગવિદ્યાની રે, પાપપંકજ મદ ઉપારી રે,
 વસુનાનદ જોતું સાગરુ રે, મખી જગ નિકટ એ આવ્યુ રે.

છ. અ. પદલ.

જગત્માંનું નીતિમય શાસન.

પ્રજાપતિએ કહ્યું કે ' એ આત્મા છે, એ અમૃત છે, અભય છે, એ બ્રહ્મ છે. ' ઇન્દ્ર અને વૈરાગ્યન શાન્ત હૃદયવાળા થઈ ચાલ્યા ગયા. તેમને જતા જોઈ પ્રજાપતિએ મનમાં કહ્યું કે આત્માને ઓળખ્યા વિના અને આત્માનું જ્ઞાન મેળવ્યા વિના આ બે જગ છે તેથી તેમની પાસે જે દેવ કે અસુર જ્ઞાન શીખશે તે પગભય પામશે. "

આપણે કેટલી બધી વાર આત્મજ્ઞાન સંબંધી હૃદયમાં ખોટી શાન્તિ અને ખોટા સંતોષ ધરીએ છીએ, કેટલી બધી વાર આપણે બાહ્ય આકાર તે જ આપણા અન્તરાત્માનું પ્રતિબિમ્બ છે એમ સમજી બેસી રહીએ છીએ, કેટલી બધી વાર આપણી અદૃષ્ટતા અને આપણી સ્થૂલતા તે પરમ અમૃતતા અને પરમ અભયતાથી જુદી છે એ બૂલી જઈએ છીએ, એ સ્થિતિનું આ કથાર્થી આપણને સ્મરણ થતું જોઈએ.

પરમ અમૃત અને પરમ અભય બ્રહ્મના-પરમાત્માના મહાન અશોભ આપણામાં સંક્રાન્ત થયેલા છે તેમાંના એક અંશ ઉપર અર્થાત નીતિમય અંશ ઉપર લક્ષ કરીએ છીએ તો બહાર દેખાતા આપણા આકારથી આપણો અન્તઃમત્તા દેવો જુદો છે, ચર્ગ, ફેરા, નખ વગેરે રૂપ-વાળા આપણા શરીરને આત્મા માનવામાં કેવી બૂલ છે, એ આત્માના વ્યાપાર કેવા વિલક્ષણ છે, એ આત્માની ઉત્તમતા વસ્ત્રાલંકારમાં નહિ પણ કેવી નીતિમય હિમ્મતમાં છે, અને એ હિમ્મત પ્રાપ્ત કરાવનાર આપણા ઉપર પરમાત્માનું કેવું શામન છે તેનો આપણને સાક્ષાત્કાર થાય છે.

આપણા આત્મામાં જ નીતિનિયમ (moral law) સ્થાપિત થયેલો છે તે આપણને સત્ અને અસતનું-કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનું બાન કાઢે છે, એ જુદા જુદા માર્ગ આવી કબા રહે ત્યારે કયો ખરો છે અને કયો ખોટો છે, કયો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અને કયો ભ્રમ કરવા યોગ્ય છે તે આપણને દર્શાવે છે. એ નીતિનિયમના અનુસરણ કે ઉલ્લંઘનને આધારે આપણી જગાબદ્ધી બંધાય છે, આપણી ઉન્નતિ કે અધોગતિ રચાય છે. એ નીતિનિયમનું શાસન (government) આપણા ઉપર આ જીવનમાં છે તેમ જ આ જીવન પછી પણ છે, અને આખરે તો નીતિ જ જયવત થાય છે, અનીતિ જયવત થતી નથી. મુશ્કેલીપનિવહમાં કહ્યું છે કે સત્યમેવ જયતે નાનૃતં સત્યેન પન્થા ચિત્તતો દેવચાન. ' સત્ય જ જય પામે છે, અમત્ય જય પામતું નથી. દેવાને જવાનો માર્ગ સત્યથી પથરાયેલો છે. ' આ બહુ વિશાળ વિષય છે અને તેમાંથી આ જીવનમાંના નીતિશાસન વિશે આજ વિચાર કરીશું તો બસ થશે.

ત્યારે નીતિનું શાસન આપણા ઉપર શી રીતે છે ? આપણા દરેકના આત્મામાં નીતિનો નિયમ રચાયેલો છે. તે આપણને નીતિ તરફ ટ્રેરે છે, તેને ક્ષીધે આપણો અન્તર્દીપ (conscience) આપણા નીતિમય કાર્યો પસંદ કરે છે અને અનીતિમય કાર્યો નાપસંદ કરે છે, એ પ્રત્યેક વ્યક્તિની અદર ચાલતું શાસન નિર્વિવાદ છે અને તે વિશે વિવેચન કરવાની આ પ્રસંગે જરૂર નથી. પણ બહાર નીતિનું શાસન છે કે નહિ ? આ દુનિયામાં મનુષ્યોની જે વિવિધ દશાઓ થાય છે તેમાં નીતિનું શાસન જોવામાં આવે છે ? આ દુનિયામાં નીતિનાં સારાં ફળ અને અનીતિનાં મારાં ફળ જોવામાં આવે છે ? મરતા પહેલાં નીતિમાનને ઇનામ

કે એ વ્યવસ્થા એક સ્થિતિમાં ગિયર રહેલી નથી, એક વાર વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ થઈ ગઈ અને પછી સદૈવ તેવી જ રહેવાની એમ નથી, પણ તે હંમેશા સંભવતી જ નથી છે, તેની ઘટના બધા અનુભવો ગતિવાળા રહે છે અને અમૂલ્ય પ્રકારે નવા નવા પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે. એ વ્યવસ્થા બદલાતી ક્રિયત્વવાળી સ્થિતિઓની પરપના દર્શાવે છે અને તેમાંની એક સ્થિતિ પકડી લઈ એમ કહેવું કે એ દુનિયાની ઘટનાનું આનાથી અરેખર નિરૂપણ થાય છે એ એ વ્યાજબી છે, કારણ કે જેનું સાધન તરીકે જ મુખ્ય મૂલ્ય છે તેને એ રીતે સિદ્ધિ દર્શાવવાની જાણ થાય છે વિશ્વના આ ભાગમાં એક વખતે ફક્ત અમિતુ ધુમતુ વાદળ હવે એ આપણને કહેવામાં આવે છે તે વખતે આકાશમાં પસાર થતા કોઈ બુદ્ધિમાન નિરીક્ષકે જોયું હોત તો એ શું છે તે એને સમજત નહિ અને તેને એમ લાગત કે જેણે વાદળ અહીં મુક્યું હશે તેને જીવતા પ્રાણીઓ અમતા નહિ હોય, અને પોતાનો પ્રદેશ એ ઉપજી કરવો કે તેમાં જીવતા પ્રાણીઓ રહી શકે નહિ એવો તેના સંકલ્પ તે નિરીક્ષકને જણાત પણ આજે એ નિરીક્ષક પાછો આવે તો એ જ પ્રદેશમાં વર્તિતથી ઉભરાઈ જાય જોના તેને માન્ય પડે જાડની ક્રિયત્વ તેપર થતા બીપરથી નહિ પણ એ વર્ષમાં બની જાય જીવ ઉપરથી કરવી જોઈએ અને એ રીતે, આપણી દુનિયામાં વિવિધ સમયોની જોઈએ નજરે પડે છે તેનું મૂલ્ય જાણવા માટે ક્યાં લક્ષ્ય હેતુ તરફ તેનું વલણ છે તે મુખ્યત્વે જોયું જોઈએ, અને આમુક ક્ષણે તેની ક્યાં સ્થિતિ છે તે પર મુખ્ય દૃષ્ટિકાંચી જોઈએ નહિ એ લક્ષ્ય હેતુથી દુનિયાની ખરી ભાવના માન્ય પડે છે, અને ચૈતન્યવાન ઉત્પન્ન કર્તાનો સમજાય છે વિદ્યમાન સ્થિતિમાં જે અપૂર્ણતા છે તે માન આગળના ઉત્કર્ષના આધારનું સ્થાય અને તે ઉપર રોકા મુકી આગળ પગલું ભવિષ્ય તરફ ભરવામાં આવે ત્યારે તે ન પડી જાય, તેમ રોય એમ બને જીવનમાં ખામીઓ અને અનિયમ છે તે દીકરને પાડે એમ છુ કહેતો નથી ફક્ત બધા તે ક્ષણિક અને સાધનભૂત હોય ત્યાં તે જ હેતુને કમતા હોય તેની સંખ્યામણીમાં તેમની ક્રિયત્વ ક્યાં જોઈએ, અને જે સિદ્ધિ માટે જોઈએ વપનાય છે તે સિદ્ધિ એવી થોડી નથી એમ બતાવવામાં આવે ત્યાં મુખી હોય કહી જોઈએ નહિ" (એ ૨૮મી આશ્ર ગિનિજીવન, ભાગ ૨, પ્રકરણ ૩, ૫૪ ૫૪—૫૫) એ દાકતર માટેનોના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સૃષ્ટિ અપાર છે અને બધી રીતે ગમ્ય ન આત્માનું જીવન પણ મૃત્યુથી અગમ્ય નથી મનુષ્યની જીવગાતીનો આપણને જોડ્યો અને છે તેનાથી સૃષ્ટિના નિયમોનો અત્ય નિર્ભય થઈ શકતો નથી પરંતુ એક મનુષ્યનું જ અસ્થ છતાં એવા ધણા મનુષ્યોના જીવન ધણા કામ મુખી મોઢાયા જાય છે, તેથી તેમાં નીતિનું ઉતરતાપણ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન અકારણ નથી અનીતિનો સભવ દૂર થઈ શકે નથી, પણ તેની હદ એવી હોવી જોઈએ કે નીતિથી નિયમિત થયેલી સૃષ્ટિનું સમજે નહિ ન થાય, સૃષ્ટિ અનીતિથી ભરેલી (immoral) ન માન્ય પડે એટલું જ નહિ નીતિના ધોરણ વગરની (unmoral) પણ માન્ય ન પડે એવી અનીતિના સભવની મોહાવી જોઈએ.

નીતિમય શાસન વિશે વિચાર કરતા બીજી એક મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે છે કે દુનિયા સામાન્ય સાર્વત્રિક નિયમોવડે ચાલે છે સૃષ્ટિ જે નિયમોને વશ છે તે સમજી રીતે પ્રવર્તે છે અને તેમાં વખતો વખત અથવા અકસ્માત ફેરફાર થતો

નીતિના નિયમો યોજનારે જ આખી સંદિના જડ-ચૈતન્ય પદાર્થોના નિયમો યોજ્યા છે, બધા નિયમોના ભાવી પરિણામો લક્ષમાં નખી સંદિ ગચ્છ છે તેથી નીતિના નિયમ માટે—પુણ્યના ફળ માટે અથવા અનીતિના પત્તાભવ માટે—અને પાપની શિક્ષા માટે સંદિના નિયમોનો ભગ યતો નથી અને થવો જોઈએ પણ નહિ. અર્થાત્ સંદિના નિયમો ઉપરાત અને નિયમોથી અવગ ચમત્કારો (miracles) થતા નથી. નીતિમાનને લાભ કરના અથવા હાનિથી બચાવવા એકાએક નિયમો તોડના પડતા હોય અથવા અનીતિને લાભ થતો અપ્રમદવા કે શિક્ષા કરવા એકાએક નિયમો તોડવા પડતા હોય તો નિયમો ઘડતી વખતે—સંદિ ન્યતી વખતે એટલી ખામી રહી ગયેલી, એટલું વિચારના લેડુ રહી ગયેલું, એટલા માટે ઘટના ક્યાં વિના નિયમો ભૂલમાં રચાઈ ગયેલા, એમ અણુક્ત અનુમાન થાય આ સબધમાં એક ઉદાહરણ લેખક કહે છે, કે “કુદરતના સામાન્ય નિયમોનો ભગ થઈ ઈશ્વરની દિવ્ય શક્તિના આલિંબાવરૂપ ચમત્કારો થાય એ આ રીતે અસંભવિત માન્ય પડે છે—(૧) કારણ કે, ઈશ્વર હાજર છે એમ બતાવવામાં એ કાંઈ કામમાં આવે તેમ નથી, નિયમાનુસાર ઈશ્વરની શક્તિનો વ્યાપાર આપો જન્ય છે એથી ઈશ્વરની હાજરી માન્ય પડે છે જ, (૨) યાજ્ઞ કે કોઈ પણ બનાવ અર્થ નિયમથી અતિક્રાંત છે એમ સાબીત થવું એ અશક્ય છે (૩) કારણ કે, એમની રીતે માનવ અનુભવ એમ દર્શાવે છે કે ઈશ્વર પોતાની મજા યોજનાને જ વગળી રહે છે, (૪) કારણ કે, ઈશ્વરના નિયમો બધા બનાવો માટે પયામ છે એ કારણે સુકી દેવાથી ઈશ્વરના હાથપણ માટેનો આપણો વિચાર ઉતરી જાય છે.” (ગ્રાઉન્ડસ ઓફ પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ નિશ્ચયન, કર્તા જોન નાઇટ પ્રકાશ ૭—ચમત્કારો પૃષ્ઠ ૧૦૪) સંદિ કર્તાના ચમત્કારો સંદિની વિશાળ યોજનામાં, મહાન અને દૂરગામી નિયમોમાં, જન્ય અને સુન્દર બનાવોમાં અને પ્રાણીઓને આપેલી અદ્ભુત શક્તિઓમાં રહેલા છે, એ સર્વ ચમત્કારપૂર્ણ જ છે, અને તેના તરફ સાનંદ આશ્ચર્યજ્વલિ થવા માટે નિયમોના ભગદમ ચમત્કારની કાંઈ પણ આશ્ચર્યકતા નથી ધર્મના વિષયમાં ન ઉતરતા, પ્રસ્તુત ચર્ચા સબધે એટલું જ લક્ષમાં ગણવાનું છે કે નીતિના શાસન માટે એના નિયમભંગોની એના ચમત્કારોની આ વચ્ચે કતા નથી હમેશના નિયમો નીતિનિયમનું શાસન જનમરવાને બસ છે તે આગળ જતા જોઈશું. વળી તેની સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે હમેશના નિયમોની પ્રવૃત્તિ થતી રહેશે એમ ધારીને જ મનુષ્યો નીતિને માગ ગતિ કરે છે, સત્ય બોનવાથી એકાએક હાથમાંના કણનો ધનભાગર થઈ જશે એમ મનુષ્યો આશા રાખતા નથી અસત્ય બોનવાની કે બીજી દુરાચરણ કરવાની ના પાડનાર સત્ય અને નીતિ ખાતર નાણું ખોવા તૈયાર થાય છે ત્યારે એમ આશા ગખતો નથી કે આ માટે તેનો વધ કન્તાગનીતરવાર એકાએક પોતી થઈ જશે અથવા તેનો હાથ એકાએક જડ થઈ જશે અને આખરે પ્રાણ ખોવો નહિ પડે. આવી આશાઓ નખી નીતિ પળાતી હોય તો નીતિની કિંમત જ ન હોય, નીતિમાં કાંઈ ઉચ્ચતા કે ઉત્તરતા જ ન હોય નીતિ તે માત્ર ફાયદો મેળવવાની સુકિત બની જાય અથવા હુમલો કરનારને હતાવવાને દોગ થઈ પડે. આ રીતે, સીતા મરખા પુણ્યશાળી પતિ મનુષ્યો અશિમાથી વગર દોષે પસાર થઈ શકે એ શક્યતા નીતિનિયમની સત્યતા માટે આવશ્યક નથી. જુના કાળમાં ન્યાય કરવામાં ‘દિવ્ય’ (trial by ordeal) થી પરખું જોવામાં આવતું, તપાવેલું લોખંડ હાથમાં લઈ દોષે નહિ તેની વાત સાચી હતીની એવું કારણ બાધવામાં આવતું, એ

અને જેઓ મનુષ્ય માટે ઇચ્છા રાખે છે અને તત્પર છે તેઓને માટે મનુષ્ય એ જ સત્ય જીવનાવસ્થામાં પ્રવેશ છે

સ્ટ્રામો (૧૫-૫૯) કહે છે કે —

“ નહિ બેશક આપણે આપણને આપણા ચાન્તે જીવનને અને મનુષ્યને આજીવવા જોઈએ, સ્વાભાવિક વસ્તુગતિમાં મૃત્યુ આપણને આપણા જન્મ કરતા વધારે ઉચ્ચ સ્થિતિમાં જીવનમાં મૂકે છે ”

ભાગતીઓના મનમાં સારૂ અને નમરૂં એ બંને હોવાનું, તેમ છતાં નીતિપરત્વે સારા નમરાના બેદરો તેઓ અસરકારક પણ કરતા નહોતા તેમના પવિત્ર કામોમાં દેખાય છે તેમ તેઓ ન્યાય અને નીતિ બંનેને માનતા હતા સગરે મા (૨-૨૮-૩) ગૃત્સમદના સૂક્તમાં પાપવિરો ૨૧૯ લખેલું છે કે —

“ ત્રિમ જ્યય રજનામિવાગ ઋત્યામ ત વરુણ લામૃતસ્ય ।

મા તતુ ડેદિવયનો ધિય મે મા માત્રા શાર્પસ પુર ઋનો ॥

અપો મુમ્પક્ષ વરુણ મિવસ મ સમાલૃકામોડનુમા ઘૃગાય ।

દામો વ માદ્ધિ મુમુખ્યહો નહિ ગરે મિમિવશ્વનેજે ॥ ”

(= બધનથી મુક્ત કરે તેમ અને પાપથી મુક્ત કરે છે તરુણ તારો સત્ય માગ અમને લે । એ હું મહારી ગુનિ । અથન કડ તેરામાં મારા સૂત્રને તારવા દેશો નહિ પૂર્ણ થયા પહેલાં મહારા પવિત્ર કર્મના રૂપનો નાશ ન પામે તેમ કરે । હું વરુણ મહા ભાગી સર્વ બધ દડી રેખે હું ન્યાયી રાજા મારા ઉપર કૃપા ખાતે તારો દોરીથી છોડે તેમ અને પાપથી છોડે કરે । કમરે તારા વિના હું એક નિમિષ પણ સ્વતંત્ર નથી ।) વળી સગર (૨ ૨૮ ૩) મા —

“ ધૃતત્રતા ગાદિત્વા હિવિરા ઓરે મ કર્ન રહસૂરિવાગઃ ॥ ”

(= હું આદિત્યો તમે ઝડપ કરે, તમે તમારા કામમાં કદી ગાદે નથી તે તમે — એક સ્ત્રી જેમ બાળકને ગુપ્ત રીતે જન્મ આપે છે તેમ — મહારા પાપનું દનુષ્ય કરે ।)

તેઓ આ જન્મમાં જ માણુમને માગ માય ફરો મળે છે એમ માનતા નથી, તથા તેઓ કહે છે કે તત્ત્વનાનાનુમાર સુખ તથા દુખ બને તો ત્યાગ થશે જોઈએ, માણુમ ઉગ્યામાં જાગી સ્થિતિ મેળવી શકે છે તે એ છે કે દુખની ઇચ્છા માય અને સુખની નિદા થાય ।

અમનરાય શિવશકર વૈજલ્ય,

હિન્દુસ્થાનના વેપાર ઉદ્યોગ.

(અનુસન્ધાન ગતવર્ત પૃ ૪૬૦ થી)

વ્યાપાર ઉદ્યોગની વૃદ્ધિમાં કેળવણી અને સાધનથી તૈયાર કરેલા માનને વેચવાને માટે બજાર શેરી મંદી તે મારફતે લોકમાં તેનો પ્રચાર ફેલાવવાનું કામ પણ અગત્યનો ભાગ છે જે વ્યાપારે હિન્દુસ્થાન ખીણ પ્રજાઓના અજ્ઞાનની દશામાં મર્યાદા પોતાનો માન પુરું પાડતું ત્યારે ખીજાઓને તેવા માનની જરૂર હોવાથી તેઓ પોતાની મેળે જ માનને શોધતા અહીં આવતા હતા. અરબસ્થાનના સફરી વેપારીઓ હિન્દુસ્થાનને મુલો ખોલ્યો ફરી વળી માનને ભેગો કરી આખી પૃથ્વી ઉપર ફેલાવતા હતા તે વખત વીતી ગયો છે હાલ તો આપણા કાલે અન્ય મન દેરા વ્યાપારીઓ પણ આગળ વધી ગયા છે એટલે આપણે બનાવેલો માન આપણે બગાડી મર્યાદા દેવાનવાનો છે અને તે વળી આમાં મજબૂત કરી શકના વખતમાં આના પ્રમોશન માન વધવાનું બજાર મેં, વ્યાપાર વૃદ્ધિમાં પણ જ અગત્યનું અને પ્રબળ માધ્યમ યથા પડ્યું છે અને ઘણી વખત એવું બનતું જોતામાં આવે છે હિન્દુસ્થાનમાં બનતો સારો મારો માન આપણે ઘણાં સાબળોએ છીએ છતાં ક્યાં મળતો હશે તેનો બિલકુલ પતા આપણને લાગતો નથી ત્યારે જ્યાં આગળ તે બનતો હોય છે ત્યાં વખતે નહીં અથવા વાંચી જે પ્રકારે પડી રહે છે અને મારીગેરો જુએ પણ મળે છે આવી અવસ્થામાં જે પ્રજાઓની પ્રવૃત્તિ આ દશામાં વધારે બળવાળી હોય છે તે ઘણી વખત યાચારમાં ફાટી જાય છે લાખા મળથી માત્ર ઘનને જ વળગી રહી પરદેશમાં આખા મળતા સેંટના તરફ અનાદર બતાવી માત્ર મેર મળતા હુમ્મડા ઉપર મેં ભરી બેસી રહેવાની જોગી ટેવ આપણને પડી ગઈ છે અને તેના પગિણામમાં પરદેશગમનની વાત માન્યતા આપણા માત્ર દીના યથા જાય છે આપણા પ્રેતા ખીજા વર્ગના લોકની સીંધી જરૂરીઆતો છે અને તેમાં આપણે વ્યાપારીય એમને કેટલી પુરી પાડી શકીએ એમ છે અથવા આપણી જરૂરીઆતો ત્યાંથી હાથ ધરતી કેટલી મળી શકે તેમ છે એ આપણે બીનકુલ જાણી શકતા નથી અને ઘણી વખત આપણે અહીં પડી ગયેલી અમૂલ્ય ચીજો કેવળ નમસ્તી જ જાય છે પરદેશગમન બધા રહેવાનું આ માફ પાછામ ધીમે ધીમે આપણા સમજવામાં આવ્યું છે અને જે લોકે જોકે સાહસ કરી દેશને છોડી પરદેશ જતા રીખ્યા છે તેઓએ આપણી વસ્તુઓને માટે તે સ્થળોએ નાના નાના પણ બજાર ઉઘાડવા માંડ્યા છે

પણ માત્ર આવી જ દશામાં સંતોષ માનવાને નથી ખાસ બજાર ખોળી કાઢી અન્યો ન્યના ઉપયોગની વસ્તુનો અભ્યાસ કરી અર્થસાક્ષના નિષ્ક્રિયાનુસાર વ્યાપારની વૃદ્ધિ અર્થકેટલી એસોસીએશનો (સભાઓ) સ્થપાવાની અગત્ય છે એ જ વ્યક્તિના પ્રયામે આવી બાબતમાં આખા દેશને ઉપયોગી યથા શક્તા નથી અને જ્યાં સુધી સર્વ વ્યક્તિઓમાં એવો માહ સતો સ્વભાવ ઉદ્ભવ્યો નથી ત્યાં સુધી જેઓ પ્રજામાં અગ્રણી અને સમગ્ર છે તેમના માથા ઉપર આ ભોળે સ્વભાવે જ આવી પડે છે. આ કાર્યને અને મોગ જથ્થાબધ માનની બનાવટ કરનાર વ્યાપારીઓને નિષ્ઠ મળધ હોવાથી આની સભાઓ તેવા વ્યાપારીઓની તરફથી જ

સ્થપાન તો અનરથ મોગે લાભ થવાનો સભવ છે આવી જ બાબતની સચતા ઓનારેબવ
 મી દાજી આબાજી ખરે તરફથી રજુ કરવામાં આવી હતી અને તેના ઉપર સ્મારણ સ્થિત
 કરતા એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે એમણે સચવેલી યુક્તિ યોજવાની તાનમાં ઘણી જ આન
 સ્યકતા છે આવા મડગ દરેક જીવાનાર સ્થાપી તે તે જીવામાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ તથા
 તેમની જરૂરીયાત વસ્તુની નોંધ અને તેમના વિશે વિવેચન તેમની બનાવટમાં જોયતો દેશ
 વિગેરે ખીજાઓને માસિમ્પન્નદ્વારા પુર પાડવાનું પોતાને માથે લે અને પોતાના જીવાના બાપા
 રની દરેક રીતે ચત્તી મરના માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહે તો થોડા જ વખતમાં અમુક પદ્ધ
 તિએ કામ કરતા ખામીઓ દૂર થશે અને વ્યાપારમાં નવી જ તરેલું જીવન પેદા થશે
 આવા મડગનું સ્થાપન કરી વ્યાપારનું ખડ ખેગણું કરનાગ આપણા દુકી યુદ્ધિના કારીગરોની
 અધે સ્વાધ્યયગણ્યતા ઘણી વયમાં આવે છે તેઓ એમ સમજે છે કે વ્યાપારની તમામ હપત
 બહાર પડી જવાથી તેમનો વ્યાપાર સુધ્ધિ જશે પરંતુ તેમણે હવે તો સમજવું જોઈએ કે
 જે માત્ર એ જ પદ્ધતિએ કામ કરી પેટ પૂરવું માત્ર તેટલામાં જ સંતોષ માની બેસી રહી
 ગામડીની જ જીવન ગાગતા સર્વે લોકને મરવા દેનારા સતોષ હશે તો જ તેમની આ સ્વાર્થ
 પદ્ધતિ તેમને માટે થોડા ય જણાશે પણ જે એમનામાં ઉત્પત્તિની લાપકાતના કાઈ પણ અકુ
 હશે તો ઉત્તુ સમજશે કે પોતાના ધંધા વધારે ને વધારે વિવેચન કરવાથી અને દરેક
 રીતે તેને પોતે તપાસી જોવાથી અને ખીજાના હિતમાં ઝીણી યુદ્ધિએ અવનોકન કરી જે
 વાથી જ હિત મળતી હોય તો એ જ જીવનમાં અવન્ય આનદનો અનુભવ થશે

જેમ જેમ કાળ બદલાય છે તેમ તેમ લોકના રગભોગનો શોખ પણ બદલાય છે
 અને નવીનતા ઉપર આધારણ રીતે તેમનું મન વધારે આકર્ષાય છે આ મનુષ્યના લાવ
 ધ્યાનમાં ખી વ્યાપારી નેમણે પણ બદલાતા વખતને અનુકૂળ પડે તેમ પોતાની બના
 વમાં ફેરફાર કરના રહેવાની જરૂર છે નહીં નહીં જાતો માન તેમણે મનાની જન
 સમુદાયની નીન રચિને તમ કલ્યાણ તેમનું કલ્યાણ છે અને તેમ મરતા જ વ્યાપારની
 વૃદ્ધિ થએલી આપણે સર્વ દેશમાં સાનગી છે ઈંગ્લેન્ડ અને જર્મનીના વ્યાપારીઓ પોતાનો
 માન લોભાત્રિય બનાવવાને માટે આ યુક્તિને બહુ સારી રીતે વાપરી જાય છે અને આપણે
 ઘણી વખત જોયું છે કે તે વ્યાપારીઓ તરફથી વખતો વખત તેમના એજન્ટો આપણા
 દેશમાં મોટા મોટા મથકોએ ફરે છે અને લોકપ્રિયતાની બારીમાં તપાસ કરી તે પ્રમાણે નવી
 નવી રચિ અનુસાર એમની ચીને બનાવી તેઓ અહીં મોકલે છે આવી યુક્તિઓનો ઉપયોગ
 આપણા દેશના વ્યાપારીઓ કરતો કરે છે અને તેનું પરિણામ શું? વહેમાતરમના ગમના
 મની યોગવાળા તથા આપણા રાજ્ય મદગાજીઓની બીજાવાળા કપા યુરોપ અમેરિકાથી
 આપણા દેશમાં આવતા જોઈએ છીએ તેથી આપણા અહીંના વ્યાપારીઓને ઘણું જ શરમાતા
 જેવું છે ત્યારે ધર્મમાં નીતિનાગા માણસોને પણ આપણા જ દેશના મહાન પુરોહીની
 બીજાથી પણ આમ્પાઈ પરદેશી માન તરફ વળવું પડે છે તે શું બોધી મેદની વાત છે ?
 આ મામ આપણા દેશનો વ્યાપાર ખીજાના હિતો ઉપર જણાવી તેની સભાઓએ પોતાના
 હાથમાં ધણું જોઈએ અને ધનાત્મક વ્યાપારીઓની આ મનાઓ અને નીહને તો કેવળ અર્થને
 વાધે આ યુક્તિમાં કાઈ વિધ પડે એમ જણાવું નથી

વળી વ્યાપારવૃદ્ધિમા વખતો વખત લક્ષતા પ્રદર્શનો પણ ઘણા સહાયબૂત થઈ પડે છે. આગળ અથવા પ્રદર્શનના સબધમા કેટલીક નીકા કરેલી છે એટલે વિશેષ નહીં લખતા અહીં માત્ર એટલું જ જણાવવું બચ થશે કે હજી પ્રદર્શનનો ખરો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે આપણા લોકોમા લાગ્યે જ જણાયું છે. માત્ર કેટલીક ચીજો આવી તેનાથી સતોષ પામી ક્ષણભર આનંદના ઉભરા કાઢી તથા તેના બનાવનારને ધન્યવાદ આપી આ યા જગ્યામા જ પ્રદર્શનની સાર્થકતા સમાયલી હોય એમ જ માનવામા આવ્યું છે. પ્રદર્શનમા સારી અને ઉપયોગી ચીજ જોતા જ તે શાની બને છે ? તે કેવી રીતે બને છે ? તેના આધન કયા મળી શકે છે ? તેનો ઉપયોગ શો થાય છે ? તેની બનાવટમા કેટલો ફેરફાર થઈ શકે તેમ છે ? અને બનાવટમા ફેરફાર થવાથી તેના ઉપયોગમા કેટલો વધારો થઈ શકે તથા તેની કિંમતમા કેટલો ફેરફાર થઈ શકે છતાં અનેક પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થવા જોઈએ, અને દરેક વ્યાપારી બુદ્ધિવાળા પુરૂષે એ દરેક પ્રશ્નના વિગતવાર ખુલાસા મેળવવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ, તથા તે તે ચીજોને પોતાને ત્યાં બનતી અથવા બની શકતી વસ્તુઓ સાથે સરખાવી લાભાવાબનો વિચાર કરવો જોઈએ પ્રદર્શનના આવા જ મુખ્ય ઉદ્દેશો હોય છે તેને આ દેશમા તો માત્ર તમારા તરીકે જ ગણી દાદરામા આવતા જણાય છે, ત્યારે પરદેશી વ્યાપારીઓ આપણી ભૂમિતાનો સંપૂર્ણ લાભ લેવા માઈ રીતે ચુકતા નથી

મરકાર તે પ્રજાનો પ્રાણ છે. સમસ્ત પ્રજાના બળનો રાશિ રાજ્યસત્તામા છે. રાજ્યનાર તે પ્રજાનું જ વિત્ત છે અને રાજ્યનું હૃદય તે પ્રજાના હૃદયની સાથે એકતાર રહે છે આ રાજ્ય અને આ સરકાર તે પ્રજાના અવ્યુદયને માટે અત્યંત આવશ્યક છે જ્યાં જ્યાં પ્રજા પોતાના પરિમિત બળના દોષે કોઈ અર્થ સાધવામા નિષ્ફળ જાય ત્યાં તરત જ રાજ્યસત્તા પ્રજાના અવ્યુદયાર્થે પોતાના અખૂટ બળના ભંડારમાથી અખખિત બળ આપ્યા જાય છે જ્યાં જ્યાં પ્રજાની એટલે અમુક વ્યક્તિઓની પગિચિજ લક્ષ્મીને કાંધે કાર્યનિષ્ફળતા નીવડે ત્યાં તરત જ રાજ્યલક્ષ્મીની અખૂટ દોલત તેવાનો હાથ આપી લે છે અને સકંટની પાર ઉતારી મૂકે છે. રાજ્યબળ પ્રજાના સુખના ઉપર તણખ મારતા બહાગના શત્રુની સામે સતત યુદ્ધ કરે છે અને પ્રજાની અદર અદરના દોષ અને વિરોધને સર્વોત્તમ ધર્મની પરમસત્તાથી દડ દઈ શમાવે પણ છે. આ રાજ્યસત્તા પ્રજાને શેમા સહાયબૂત નથી થતી ? પ્રજાને બળ આપે છે, ધર્મ આપે છે, ધૈર્ય આપે છે, વિત્ત આપે છે, સપ આપે છે, પ્રજાને એકરૂપ કરે છે, પૃથ્વી સ્વર્ગતુલ્ય કરે છે અને તેથી જ રાજ્યસત્તા પરમપ્રજ્ઞ મનાયલી છે અને તેથી જ તે પ્રજાના અવ્યુદયમા અગ્રણી છે આ રાજ્યસત્તા—આ દિવ્યસત્તા—ઠેર ઠેર જોવામા આવતી નથી અને તે જ્યાં હોય છે ત્યાં તેના ઉપર બતાવ્યા તેવા ચમત્કાર પણ થયા વિના રહેતા નથી. પરંતુ આપણા દેશમા દૃષ્ટિ કરતા તરત જ સમજાય છે કે જે પ્રકારનો રાજ્યનો અમલ ઇંગ્લેન્ડમા છે તે જ પ્રકારના રાજ્યનો અમલ અહીં નથી, અને તેથી જ આપણી ઉન્નતિમા આટલી વિટબણા પડે છે. ઇંગ્લેન્ડના મહાન બનિષ્ઠ રાજ્યમા અને તેની છાયામા હિન્દુસ્થાનને સ્થાન નથી, ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યને માટે હિન્દુસ્થાન દેશ છે પરંતુ તે ગળ્યનું જ અંગ નથી—એવી સમજણવાળી આજ સુધી રાજ્યપદ્ધતિ આવતી આવી છે

કપની બહાદુરના રાજ્યના અમલનો પૂર્વનો ઇતિહાસ તપામતા દરેક પાને શતા

અક્ષરે લખેલું જણાશે કે હિન્દુસ્થાનનો પુનરુદ્ધારનો વ્યાપાર કેવી રીતે તુટી જાય અને તેના જ મૃત્યુની સાથે ઇંગ્લેન્ડ દેશ ધનવાન અને કળાવાન કેવી રીતે સુકિતથી થઈ શકે, એ જ નાત્રિ વિવસનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો હતો. કાનજી માત્ર એટલું હતું કે કંપની બહાદુરનું નાન્ય જો કે હિન્દુસ્થાનનું કટોવાતું હતું, પરંતુ વસ્તુતઃ તે ઇંગ્લેન્ડનું જ ગમ્ય હતું, તેના પોપણને અર્થે જ તે રાજ્યે હિન્દુસ્થાનનો પોતાના પગમાં પકડી રાખ્યું હતું ત્યાર પછી પણ આ જ રાજ્યે હિન્દુસ્થાનમાંથી ઇંગ્લેન્ડ ખાતે અથવા યુરોપ ખાતે ચઢતા વ્યાપારના માત્ર ઉપર અહીં જકાત નાખી અને ઇંગ્લેન્ડમાં પેસતા જ કોષ્ટના ઉપર ૭૮ ટકા તો કોષ્ટના ઉપર ૬૦ ટકા તો કોષ્ટના ઉપર ૫૦ ટકા એવી ભારે જકાત ઇંગ્લેન્ડમાં નાખી આ રાજ્યની ઠાપણા માટે પગિલામ એ થયું કે અહાંના કારીગરોના માલના ઉપર એવી એવડી જકાતો ચઢી તેથી પરદેશમાં તે માન એટલો બધો મોથો થઈ જવા લાગ્યો કે તે બીલકુલ ખર્ચો નહીં અને હેન્ટે કાંઈ નફો ન મળતો તે માલની બનાવટ હિન્દુસ્થાનમાંથી અટકી ગઈ. ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યની આ સત્તાથી ઇંગ્લેન્ડમાં તેવા નવા માનની ઉત્પત્તિને ઉત્તેજન મળ્યું અને હિન્દુસ્થાનમાં બનતો માલ બધે થઈ જતા તે માન અત્રે જથ્થાબંધ હત વા માગ્યો. આન ઇંગ્લેન્ડના માન ઉપર અહીં હિન્દુસ્થાનમાં જકાત બંધી માત્ર એટલે તે ધણો સસ્તો વેચાણો આવતું પરિણામ એ થયું કે દિવમે દિવમે આપણો વ્યાપાર પડી બાગ્યો અને ઇંગ્લેન્ડનો માલ વધતો જ ગયો અને તેના નિધારના પ્રમાણમાં તે સોડો ની જતો ગયો. વખત એવો આ મો કે જ્યારે આખા દેશમાં વ્યાપાર જ ન થઈ નાશ પામવા બેઠો અને સર્વે સદા આગમના સામી દૃષ્ટિ નાખી રહી જમીન જ ખેડી ખાવાનું આપણા નરીનમાં રહ્યું. આ રીતે રાજ્યસત્તા પણ હિન્દુસ્થાનને બગવાન કરવા માટે નહીં તેને ધનવાન કરવા માટે નહીં પરંતુ તેના જ વિત્તથી ઇંગ્લેન્ડને બગાડ અને ધનવાન કરવામાં રોકાઈ વગી હિન્દુસ્થાનના રાજ્યકર્તાને તેનો ચથાથ ધર્મ પકડી રહેના સહિના મહાન ઇશ્વરે બીજો એક અસર પણ આપી જેથી હિન્દુસ્થાનના કેટલાક દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા પુરોએ દેશની આવી વિરમ અવસ્થા જોઈ બચલીત થઈ પુનરુદ્ધારનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યો અને દેશમાં સુતરાઉ માપ વણવાની મોટો સ્થાપી ઇંગ્લેન્ડના વ્યાપારીઓ બગાડવા ઉઠ્યા. ઇંગ્લેન્ડની પ્રજામાં બધે ઉત્ત થયું અને તેઓથી દબાઈ રાજ્યે પુન પોતાના ધર્મ બચાવવામાં ચૂક કરી હિન્દુસ્થાને પોતાની ગરીબાઈના વખતમાં પરદેશી માલની આરક ઉપર રાજ્યની ઉપજ વધારવા થોડી ધણી જકાત નાખી હતી તેના ઉપર ઇંગ્લેન્ડના કારખાનાવાળાઓની ચારે આખ થઈ કારણ કે હિન્દુસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થતો માલ પરદેશી માનથી ઘેરો મોડો વેચાણ લાગ્યો અને ઇંગ્લેન્ડના વ્યાપારને હાનિ પહોંચી શરીને પણ હિન્દુસ્થાનનું નહીં પરંતુ તે ઇંગ્લેન્ડનું જ રાજ્ય છે એમ તેણે સમજીને બતાવી આપ્યું અને અત્યાર સુધી નહીં થયેલું એવું એક મહાન પાપ તેણે પોતાને માથે વોટાવ્યું. પોતાની જ પ્રજામાં ઉછરતા ઉદ્યોગપતિ બાગકને ગળે નખ દેવા જેવું કરી અહીંયા ઉપજતા તમામ માન ઉપર નીમસ (એક્સાઇસ) જકાત નાખી અને અપ્રતિમદ વ્યાપાર જેવા મોટા અને લાભા સ્વરૂપા ગણતો આખા કર્યો

(અપૂર્ણ)

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

વિજ્ઞાન (SCIENCE) અને તત્ત્વજ્ઞાન (PHILOSOPHY.)

જ્ઞાન ફક્ત વ્યાવહારિક ઉપયોગને માટે છે અને જે જ્ઞાન મનુષ્યસુખની વૃદ્ધિ કરવામાં સહાયબૂત થતું નથી તે એક નિર્માણ્ય મગજની જમણા છે એમ કેટલાક વિદ્વાનનું માનવું છે. પાશ્ચાત્ય દેશમાં આ વિચારનો પ્રવર્તક લોર્ડ બેકન હતો. હરકોઈ પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ સામાજિક સુખ અને તેની ઉન્નતિ હોવા જોઈએ એમ બેકનનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હતો. તે જ આશયને અનુસરીને તેણે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને તેમજ અન્ય વિદ્વાનોને વ્યાપ્તિશાસ્ત્રના (Inductive Logic) અભ્યાસનો અને તેની મદદથી વિશ્વના નિયમો શોધી કાઢવા આગ્રહ કર્યો. આપણી આસપાસના સર્વોં જોઈએ એમ આપણું દુષિત અમુક પ્રકારનું નિર્ણય કરે છે તેમ જોઈને તેના યુગના વિચારને અવગળી એવો ઉપદેશ કર્યો કે જ્ઞાનનો દેવ જૈદિક સુખની વૃદ્ધિ હોવી જોઈએ. આ ઉદ્દેશ ઘણે અંશે સત્ય છે એમ હરકોઈ કપુર કરશે કારણ કે જ્ઞાન ફક્ત આપણી જિજ્ઞાસાની વૃદ્ધિને માટે નથી એ સ્પષ્ટ છે. જે વિદ્વાનો કેવળ જુદિવિવાસી છે તે પોતાના મનની લતુતાને સંતોષ કરે છે—પણ તેથી કંઈ સામાજિક કંઈક થતું નથી. વિજ્ઞાનના નિયમો વ્યવહારમાં મુકાયાથી જગતને કેટલું સુખ મળ્યું છે તે વીચમી સદીના મનુષ્યો મારી પેડે જાણે છે. ખીજું, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કેટલેક અંશે હુનરકર્તાથી આપણું સુખ વધે એવી ઇચ્છાથી થાય છે. જે કે આ જોઈ કારણ જે જ્ઞાન વ્યાવહારિક ઉપયોગમાં આવે છે તે જ યથાર્થ જ્ઞાન છે તે મતને પુષ્ટિ આપે છે, તો પણ તે વિચાર સર્વાંશે સત્ય નથી. મનુષ્યમાં જે જિજ્ઞાસા જોવામાં આવે છે તે તેનામાં, સર્વ પ્રાણીઓ કંઠા કંઈ વિલક્ષણ જુદિનો અમલકાર છે એમ બતાવે છે. કારણ કે સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થમજબાદિ મનુષ્ય તેમજ અન્ય પ્રાણીઓ ઉપર હમેશા સગ્ગી રીતે અસર કરતા નથી. આ વસ્તુસ્થિતિથી સહજ અનુમાન થાય કે આપણી જિજ્ઞાસા એ વિચિત્ર પ્રકારની જુદિનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે. મનુષ્યજુદિમાં તથા અન્ય પ્રાણીઓમાં તે પરન્વેનું નિત્ય શાથી છે તે પ્રશ્નની અર્થ આ સ્થાને અનુક્તિ છે પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે મનુષ્યમાં જ્ઞાનની કંઈ અનૈદિક અભિનાયા છે. જ્ઞાનની આવી ઇચ્છા કોઈ પણ અન્ય કારણ ઉપર આધાર રાખતી નથી પણ સ્વાભાવિક, સ્વતંત્ર, અને સ્વનત છે. હુનરકર્તાની અભિવૃદ્ધિ તથા જૈદિક સુખની પ્રાપ્તિ એ કંઈ આપણી જિજ્ઞાસાના કારણ નથી, પણ તેના કાર્ય રૂપે છે—જ્ઞાનનો મુખ્ય આગ્રહ સામાજિક સુખ નથી પણ આપણી સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાની વૃદ્ધિ છે. જ્ઞાનનો આગ્રહ વ્યાવહારિક ઉપયુક્તતાને અવગળીને થયો નથી તે તેની વૃદ્ધિ તેવાજ દેવથી થશે પણ નહીં. મહાન તત્ત્વજ્ઞતા સંપાદના વિચાર પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન—“જ્ઞાન”—એ વિશ્વના અમલકારનું—તેના અદ્ભુત સંભવાદિનું ગદ્ય જાણવાની ઇચ્છામાંથી ઉદ્ભવે છે. તેનું તાર્થ્ય એ છે કે જ્ઞાનની શરૂઆત એક રીતે નિર્વાર્થ છે, પણ જે જ્ઞાન સંપાદન થાય છે તે સ્વાભાવિક રીતે વ્યવહારમાં મુકાય છે. જુદિ, લાગણી અને ઇચ્છા એ આપણા મનની ત્રિપુટી છે—તે કંઈભિન્ન ભિન્ન અસખંદ માનસિક શક્તિઓ નથી, પણ તેઓ એક છે. વિચાર અને આચાર, કલ્પના અને વ્યવહાર, એ પરસ્પર સખંધ રાખે છે તેથી જે જ્ઞાન આપણને ફળીજૂત થયું તે કંઈપનામય ગેરું નથી પણ વ્યવહારમાં મુકાય છે—આ પ્રમાણે જ્ઞાનનો કેટલોક ભાગ જ્ઞાનની ખાતર જ હોય છે તેનો કંઈ પ્રત્યક્ષ લાભ બતાવી શકીને નથી તે તો આપણી માનસિક હા-

જતો જ પૂરી પાડે છે, તે ઉદર તેમજ દ્વિવિધસુખમાં કંઈ જુદા કરતું નથી, તેથી આત્મ જ્ઞાન બ્રમણુરૂપ સિદ્ધ થતું નથી. પણ આપણુ અંતઃકરણની-મનની-આત્માની ઉચ્ચતમ જરૂરીઆતો પૂરી પાડનાર છે. હવે આપણને માલૂમ પડશે કે હરકોઈ પ્રવૃત્તિ સુખ યા સ્વાર્થને માટે નથી. યથાર્થ જ્ઞાનની કસોટી ઔદિક સુખ કે ઉપશુકતતા નથી. આ ક્રોધમાં ક્રાન્ધ, સંગીત, ચિત્રકળા, સૌંદર્યધ્યાન, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, અને તત્ત્વજ્ઞાનનો, સમાવેશ થાય છે.

સૃષ્ટિના મર્વ ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોમાં કવિની તેમજ તત્ત્વચિંતકની દૃષ્ટિએ ઐક્ય દેખાય છે. સર્વ ભિન્નત્વ એકતામાં કુળી જાય છે અને વિશ્વના અદ્વૈતનું દર્શન થાય છે. આ અભેદ-જ્ઞાનની અવસ્થા જ્ઞાનતા આરંભમાં પણ હોય છે. પણ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉચ્ચતમ અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી જે એકતા અનુભવીએ છીએ તે અને જ્ઞાનની પ્રથમ અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થએલ સૃષ્ટિનું અદ્વૈત એ બેમાં અત્યંત તફાવત છે. પ્રથમ અદ્વૈત દર્શનમાં ભેદ માલૂમ પડતો નથી, પણ અંતઃ અવસ્થામાં મર્વ ભિન્ન પદાર્થો એકતામાં સમાવણા હોય છે. ભિન્નત્વ-ભેદ-એ અદ્વૈતજ્ઞાનમાં અનર્ભૂત માલૂમ પડે છે તેનો નાશ કે શૂન્યતા થતી નથી. ભેદમાંથી અભેદ—ભિન્ન પદાર્થોમાંથી એકતા—શોધવી, અને આ એકતામાં ભિન્ન પદાર્થોનું અતર્ભૂત થતું એ સર્વ જ્ઞાનનો પરમ હેતુ છે, તે આપણી સર્વ શોધનું કેન્દ્ર છે. આ નિયમ, ભાવના, વ્યવહારનુભવ-જન્ય નથી પણ માનસિક છે, આપણા મનની ઘટનાનું પરિણામ છે. આવી જિજ્ઞાસાને લીધે જ આપણે સર્વ જ્ઞાન મેળવવા પ્રેરાઈએ છીએ.

સાધારણ રીતે જ્ઞાનની ત્રણ અવસ્થા પાડી શકીએ, યા ત્રણ દૃષ્ટિથી તેનું અપભોક્ત કરી શકીએ. પ્રથમ અવસ્થામાં સર્વ પદાર્થ અવ્યવસ્થિત અને સ્થાવર દેખાય છે, કવચિત જ તેમના ધાત્ત સંબંધનું જ્ઞાન હોય છે, દરેક સંભવ અકસ્માતને વશ લાગે છે; નિયમનો અભાવ જ હોય છે. આ દૃષ્ટિ સાધારણ મનુષ્યના મનની છે—તેથી ઉચ્ચતર જ્ઞાનની અવસ્થા વિજ્ઞાન-વેત્તાની છે. પદાર્થો સ્થાવર નથી પણ ગતિમાન હોય છે, અને અમુક નિયમને આધીન છે. પદાર્થસંભવાદિના ભિન્ન ભિન્ન નિયમો શોધવા અને તે સર્વેનું એકીકરણ કરી કાર્યકારણની ભાવના માથે યોગવા, એ આ અવસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો સુચ્ચ-વસ્થિત કરવામાં આવે છે કારણતાની ભાવનાથી વિશ્વની એકતાનું જ્ઞાન મળે છે. આ દૃષ્ટિ-બિન્દુ વિજ્ઞાનવેત્તાનું છે. પણ આ જ્ઞાન અપૂર્ણ લાગે છે—વિશ્વની એકતા મંપૂર્ણ નથી લાગતી, એવી અપેક્ષાથી ઉચ્ચતમ જ્ઞાનને માટે પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. જે જે પ્રજ્ઞા વિજ્ઞાનના પ્રદેશમાં આવતા નથી તેની ચર્ચા અને વિવેચન તત્ત્વજ્ઞાનની અવસ્થામાં થાય છે.

ત્યાં સુધી દ્રશ્ય અને દશ્ય, રાતા અને ગ્રેય, ચૈતન્ય અને જડ એઓના સંબંધનો વિચાર કર્યો નથી ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જે જ્ઞાન મળ્યું છે તે અપૂર્ણ છે એમ સહજ જણાઈ આવશે. વિજ્ઞાન એ આપણા જ્ઞાનની પરાકાષ્ટ છે એ મત બૃહ ભરેલો છે. તત્ત્વજ્ઞાન આવા સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞા ઉપર વિચાર કરે છે, અને વિજ્ઞાનથી મળેલા જ્ઞાનને સુધારાવધારા સહિત આપણને પાડું આપે છે. આ વિષય આપણે મહજ વિસ્તારથી વિશેષકીર્ણ. પ્રથમ અવસ્થામાં જ્ઞાનના પ્રદેશ નિર્ણય કરેલા હોતા નથી. કાળક્રમે વધારે સચિત્તર અને વ્યવસ્થિત જ્ઞાન મેળવવાને વિશ્વની સમગ્ર સત્તાના વિભાગ કરવામાં આવે છે, આ વિભાગનો વ્યવસ્થિત અને

સવિસ્તર અભ્યાસ શ્રમવિભાગને અનુસરીને દરેક વિજ્ઞાનવેત્તા કરે છે બ્યારે વ્યાવહારિક સ
જ્ઞાનો આ પ્રમાણે અધિકાગનિર્ણય થઈ તેનાં વસ્તુ આદિના શુદ્ધ અને તેમના નિયમો શો
ધવામાં આવે છે ત્યારે વિજ્ઞાનની ઉત્તેજિત શાંતિ થાય છે, અને વિશ્વનું વધારે સપૂર્ણ જ્ઞાન મળે છે
આવી રીતે વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ સૃષ્ટિના બિજ બિજ પ્રદેશોનું અવલોકન કરી તેના નિયમો
શોધ્યા છે પણ તે જ્ઞાનની ઉચ્ચતમ અવસ્થા નથી તત્ત્વજ્ઞાન આ જુના જુલા શાસ્ત્રના નિયમોને
એકત્ર કરે છે અને એક શાસ્ત્રના મત્યોની તેથી ઉચ્ચતર શાસ્ત્રના સત્યથી તુલના કરે છે.
પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Physics વગેરે) ના સત્ય ધર્મ જીવનશાસ્ત્ર (Biology) તેમ
જે ચેતનશાસ્ત્ર (Psychology) ના મત્યની પ્રસાદી નથી. વાસ્તવિક રીતે તો ઉચ્ચતર
શાસ્ત્રની દૃષ્ટિ અધ સ્થિત શાસ્ત્રોએ ગ્રાપી મારેલા સત્યમાં યોગ્ય ફેરફાર કરે છે અને તે
ઉચ્ચતર દૃષ્ટિથી તેના દોર સુધારે છે બ્યારે બધા શાસ્ત્રોના મત્યને તત્ત્વજ્ઞાન ચેતન્યના દૃષ્ટિ
મિલુથી વિશેષ છે આે તેમના સ્વતઃ સ્વીકારેલા સત્ય અને નિયમોમાં યોગ્ય ફેરફાર કરે છે
ત્યારે આપણે જ્ઞાનની ઉચ્ચતમ દશાએ પહોંચ્યા એમ મની શકાય દૃષ્ટાંત તરીકે આપણે
જુનાજના કુનના જ્ઞાનનું પૃથક્કરણ કરીએ પ્રથમ દૃષ્ટિએ તેની મૌન્ય અને એકતા મનોરંજક
લાગે છે ત્યારે વધારા નિરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે તેના નિન નિન અવયવોનું જ્ઞાન તેમનું
કર્તવ્ય તથા આ કુનની સગાથે તેમનો ક્ષેત્ર સબધ એ વિશેષ જ્ઞાન તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર આપે
છે આે પ્રથમ અવસ્થામાં જે જ્ઞાન મળેલું તે મહિત તેની મૌન્ય તથા એકતા વધારે સ્પષ્ટ
રીતે દર્શાવે છે આ પ્રમાણે ઉપર જણાવેલી જ્ઞાનની અવસ્થા પગલે સમજવાનું છે

તત્ત્વજ્ઞાનના બીજા પ્રશ્ન નીચે પ્રમાણે છે જ્ઞાન શ્વા નિયમથી આપણને મળે છે ?
તમા કઈ વસ્તુની આનંદશક્તિ છે ? તેને કઈ મર્યાદા છે ? ક નહીં ને છે તો કેટલી છે ? દેશ,
કાન શું છે ? શું તે સુદ્ધાત્મક (Subjective forms) છે ? કે વિષયાત્મક (Objective
realities) છે ? અથવા તો બન્ને પ્રકારના આની શું તેમ છે ? કાર્યકારણની ભાવના વિષયના
અનુભવથી ઉત્પન્ન (a posteriori experiential) છે કે સદ્ગોચર અધિભવન્ય (a priori
intuitive) છે ? પુરુષાર્થ બળિત કે પ્રાપ્ત કે ચેતન્યનો જડ સાથે કેવી રીતનો નબધ છે ?
જે જગતના નિયમો વિજ્ઞાનવેત્તાઓ ગ્રાપે છે તે સત્ છે કે અસત્, વાસ્તવિક કે મિથ્યા ?
ધર્મ્યાદિ બાબતનો નિર્ણય તત્ત્વજ્ઞાન કરે છે અનિત્ય વસ્તુથી પર નિત્ય વસ્તુ છે કે નહીં ?
તે ગાય તો જડ કે ચેતન છે ? તથા તેના આપણા આત્માની સાથે કેવો સબધ છે ?
એ બાબત વિજ્ઞાનના અધિભ મા આવતી નથી મનુષ્ય વિશ્વ અને હૃદય સમર્થના આવા
વિચાર આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર કે તત્ત્વજ્ઞાનને કરવાનો હક છે તે જ્ઞાન પ્રેરે એ શી સત્ય છે અને
સંતોષક છે તે દરેક વ્યક્તિના આત્મવિકાસ ઉપર આધાર રાખે છે આ પ્રશ્નોના ચિંતનનો
અધિકાર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને નથી પદાર્થ (matter) શું છે ? ગતિ (motion) નું પદાર્થ સ્વરૂપ
શું છે ? તે બનેનો સબધ કેમ પ્રમાણે છે ? પદાર્થ ગતિના મારણ રૂપે છે કે કાર્ય રૂપે
છે ? બન્ને કોઈ અન્ય વસ્તુના કાર્ય છે ? આપણી દૃષ્ટિયો જ આપણા જ્ઞાનનું સાધન છે
કે કેમ ? એ પ્રશ્નોના સંસાધનશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વો શું છે તથા તેમના અમુક પ્રમાણના સંયોગ
અને પૃથક્કરણથી પદાર્થ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ બાબતનો તેમજ જીવનશાસ્ત્રમાં જીવન
શું છે તે વિશેનો, વિશાળ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કરવું નથી તેમજ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની રીતિએ ચાલવું
ચેતનશાસ્ત્ર (= માનસશાસ્ત્ર Psychology) ફક્ત કાગલમથા વહેતા આવતા મનો

વ્યાપારનું અધ્યયન કરે છે. પણ ચૈતન્ય શુ છે ? તેના અમરત્વ વિષેનો, તથા તે પરમાત્માથી ભિન્ન છે કે તે બન્નેનું એક છે—એ વિષેનો આ તરેહના ચૈતન્યશાસ્ત્રને નિર્ણય કરવાનો અધિકાર નથી. તે સત્યોનો સ્વીકાર કરીને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પ્રજ્ઞા છે.

વિજ્ઞાનનો પ્રદેશ દરમ્યાન પદાર્થ સંબંધિત નિયમ શોધવા અને તે નિયમનું એકીકરણ કરવું એ છે. દરમ્યાન વસ્તુથી કંઈ અગોચર તત્ત્વ છે કે નહીં ને હોય તો કેવા પ્રકારનું છે ? તથા સમગ્ર સત્તાની સત્યતા અસત્યતાનો વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનને કરવાનો છે. આ ઉપરથી માલુમ પડશે કે વિજ્ઞાન સક્રિય છે. જે પ્રશ્નો વિજ્ઞાન પડતા મૂકે છે. તે તત્ત્વજ્ઞાન ઉપાડી લે છે અને તેના દોષ આ પ્રમાણે સુધારે છે. વિજ્ઞાન એ કંઈ આપણા જ્ઞાનની અતિમ અવસ્થા નથી. બધા સુધી તત્ત્વજ્ઞાન તેને સહાય કરતું નથી તથા સુધી તેના સત્યો સર્વદેશી નથી પણ એકદેશી રહે છે. ગોચર વસ્તુથી પર, હિન્દ્રિયાતીત તત્ત્વની શોધ સ્વાભાવિક છે. છ-દિના સર્વ પદાર્થ દેશ કાળ અને કારણને આધીન છે, તેથી અહર્નિશ તે ચચન રહે છે. અનિત્ય વસ્તુનું અધિગત શોધનું એ તત્ત્વજ્ઞાનનો આશય છે. કારણ કે અનિત્ય વસ્તુના અનુભવથી પરોક્ષ યા અપરોક્ષ રીતે નિત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. મહાન તત્ત્વજ્ઞાની પ્લેટોનું કહેવું પણ એ જ અર્થનું છે. “મૃત્યુ વિશે ચિંતન—એ તત્ત્વજ્ઞાન છે”. આ કેટલાંક “મૃત્યુ” એ શબ્દ નિશ્ચની અનિત્યતા સૂચવે છે. નિત્ય વસ્તુ—દરમ્યાન પદાર્થનું અધિજ્ઞાન એની શોધ આપણા મનના બધારણનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે કારણકે તત્ત્વજ્ઞાનના હિતિહાસમા નિત્ય અને અનિત્ય જાવના પ્રાપ્ત થાય છે. નિત્ય વસ્તુને સત્ અને અનિત્યને અસત્ ગણવામા આવી છે તત્ત્વજ્ઞાનની કંપનાનો આરભ થયો ત્યારથી પારમાર્થિક અને વ્યાવહારિક એવો સત્તાનો વિચાર આવે છે. આ બન્ને સત્તાના સંબંધનો કેવી રીતે નિશ્ચય કરવો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો મહા પ્રશ્ન છે. પારમાર્થિક સત્તા સત્ છે તો તેમાથી વ્યાવહારિક સત્તા જે અમત્ છે તે શી રીતે ઉદ્ભવે, અનિત્યમાથી નિત્ય શી રીતે આવે, એ પ્રશ્નનું તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કર્યું છે. સત્તામાથી સત્ અને અસત્તામાથી અમત્ ઉદ્ભવે એને આપણ સદાજ્ઞેપયમ્નિષ્ઠ દેખીશું. તે ન્યાયને અનુમરીને આ બન્ને સત્તાના સંબંધનો નિર્ણય કરવો એ મહાપ્રશ્ન છે. કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પાનમાર્થિક સત્તા જ સત્ અને અન્ય સર્વ ગિરિયા માને છે. વ્યાવહારિક સત્તા એ કંઈ અન્ય પ્રકૃતિનું કાર્ય છે, અને તે શક્તિને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ આરોપવામા આ-નથી. તે જો કે ભેદ ઉત્પન્ન કરે છે, તથાપિ તેના અધિજ્ઞાન રૂપ પરિમાર્થિક સત્તા જ છે. આની રીતે એક દર્શન તેનો સંબંધ દર્શાવે છે ખીજા કેટલાક તત્ત્વચિંતકો કે જે વ્યાવહારિક સત્તાને વધારે અસ્તિત્વ આરોપે છે તેને મૂળ તત્ત્વના આર્વિજ્ઞાવ રૂપે યા પરિણામ રૂપ ગણે છે. કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ બન્નેમાથી એકને જ પ્રધાનપદ આપે છે અને એથી ભિન્ન તત્ત્વને શૂન્ય ગણે છે.

એગણીસમી મહીનો ફેબ્રુ શીવમુદ્ધ એગન્ટ ક્રાન્ત ભાતિક જગતથી પણ એવા કંઈ અધિજ્ઞાનની શોધને અપુષ્પવત્ ગણે છે. વ્યાવહારિક સત્તાના પદાર્થના નિયમ શોધવા અને તેમનું એકીકરણ કરવું એ જ જ્ઞાનનો પરમ આશય છે એમ ક્રાન્તે પ્રતિપાદન કર્યું. આધ્યાત્મિક-શાસ્ત્રીઓએ નિત્ય અગોચર વસ્તુની શોધમાં એકઠો વડો સુધી વ્યર્થ મહેનત કરી છે કારણ કે તેનો કંઈ નિર્ણય તથા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી. માટે વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ દરમ્યાન જગતના

પદાર્થના નિયમો શોધવા તરફ મન્યા રહેતું જોઈએ. વિજ્ઞાનથી સંપાદન થએલું જ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ છે, પણ આધ્યાત્મિક શોધો કલ્પનામય છે. અદ્યપિ સુધી તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ નિત્ય તત્ત્વની શોધમાં જે માયાકુટ કરી તેને બદલે વિજ્ઞાનની શોધમાં કરી હોત તો તે ઘણી ફળદાયી નીવડત. તત્ત્વની શોધ એ મનની બ્રમણ છે, આભાસ છે, અને તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અધિજ્ઞાન એવી વસ્તુ અજોયર જ છે, તેથી કાગક્રમમાં આવતા દ્રશ્ય પદાર્થનો જ અભ્યાસ કરવો જોઈએ, વિજ્ઞાન એ જ પથાર્ય જ્ઞાન છે, અને તેના સાધનથી-તેની-દૃષ્ટિથી-અને જ્ઞાનની કલ્પનાથી, આધ્યાત્મિક સત્યોની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન કૌમતના આવા મત પ્રમાણે અશક્ય થાય છે. આ ઉપરથી સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે કૌમતે શા આધારે સત્યનો આ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો? જ્ઞાન શા નિયમે આપણને મળે છે? તેમાં કયી વસ્તુની આવશ્યકતા છે? તથા તેની સીમા શું છે? એ વિષે કૌમતે કંઈ વિચાર કરી શાસ્ત્રાનુસાર, પદ્ધતિ-પૂર્વક જ્ઞાનની આ મર્યાદા બાંધી છે? કૌમત તેના યુગના વિજ્ઞાનપ્રવાહથી ધસઘાટ જઈને, સ્વમત-અભિમાનથી આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનની અશક્યતા દર્શાવે છે. વિજ્ઞાનવેત્તાઓ દૃષ્ટિ-ગમ્ય જ્ઞાનને પથાર્ય ગણે છે તે કસોટીથી આધ્યાત્મિક સત્યો તેમને બ્રમ રૂપ લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

હરકોઈ તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શનનું સ્વરૂપ તેની જ્ઞાનની કલ્પના (Theory of Knowledge) થી નિર્મિત થાય છે જે વસ્તુને સત્ માનવામાં આવે છે તે જ્ઞાન દ્વારા અનુભવાય છે, અને તે જ્ઞાનનો, જ્ઞાનની સ્વીકારેલી કલ્પનાથી, સત્ અને અમત્ એવો વિવેક થાય છે. આપણા જ્ઞાનથી જે અનુભવાય તે જ પથાર્ય જ્ઞાન છે એમ પરાક્ષ કે અપરાક્ષ રીતે સત્યનો નિર્ણય થાય છે. જ્ઞાનની અમુક કલ્પનાથી તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આવી રીતે નિર્ણય થાય છે. જ્ઞાનનું સાધન ફક્ત ઇન્દ્રિયો છે એમ સ્વીકારીએ તો ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન સિવાય કંઈ ખરું જ્ઞાન છે જ નહીં એવું સ્વાભાવિક અનુમાન નીકળે છે. ઇન્દ્રિયદ્વારા આવતું જ્ઞાન ક્ષણિક છે અને જે ઇન્દ્રિય-વ્યવહારજન્ય જ્ઞાન પથાર્ય હોય તો તે જ્ઞાનની કસોટીએ ઇન્દ્રિયાતીત એવી નિત્ય વસ્તુનું કંઈ અસ્તિત્વ છે નહીં. જ્ઞાનની સીમા પરત્વે કૌમતે જે મત દર્શાવ્યો છે તે તેની જ્ઞાનની કલ્પનાનું પરાક્ષ પરિણામ છે કૌમતનું તત્ત્વજ્ઞાન આવી રીતે તેના ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદથી નિર્ણય થયું છે વિજ્ઞાન વેત્તાઓની જ્ઞાનની કલ્પના પણ આડકતરી રીતે પરિણામે ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ (Sensationalism) છે. ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદથી અવિરોધના નિયમને અનુસરીને કેટલું જ્ઞાન મળી શકે તેનો વિચાર આગળ ઉપર કરીશું.

“ જિજ્ઞાસુ. ”

નડિયાદ તા. ૧૦-૧૨-૦૬.

“ વિધાનદ-અને એક ગૂઢ પરદેશી. ”

યાને

યુવાવસ્થાનો મહિમા.

[ખીકન્સરીફના એક લેખ ઉપરથી.]

શરદ્ ઋતુ લગભગ પૂરી થવા આવી હતી. મધ્યાહન થયું હતું. આકાશમાં કોઈ કોઈ જગાએ રહેઠરાહાળ આછાં વાદળાં પ્રસરી રહેલાં હતાં, શિવાય આખું આકાશ સ્વચ્છ-નિર્મળ હતું. શીતળ વાયુ મદમદ ચોમેર વાતો હતો અને મધમાખીના ઝીણા અને અસ્પષ્ટ ગણ-ગણાટ વિના અન્ય સ્વર મનુષ્યના કાંઈ આવતો નહોતો—આખું વિશ્વ જાણે શાંત અને ચેતન-રહિત બની રહ્યું હોય તેમ બાંસતું હતું. આ સમયે એક મુસાફર જંગલની ગાદી ઝાડીમાંથી પગે ચાલ્યો આવતો હતો. વિશ્વનુ આ અનુપમ સૌંદર્ય જોઈ સાવ દિશ્મટ અને ચક્રિત થઈ ગયેલો આ મુસાફર કાંઈક પોતાની મુસાફરીનો શ્રમ ઉતારવાની ખાતર, કાંઈક સ્ટિસૌંદર્યનું અવલોકન કરવાની ઇચ્છાને લેધને, એક વિશાળ વૃક્ષની છાયાની નીચે માટીના નાના ટેકરાની ઉપર લાંબા પગ કરીને સ્તો. વિશ્વની અવલૂનીય રચનાનું એકાદ ચિત્તે તે અવલોકન કરવા લાગ્યો; અને થોડા વખતમાં ઉપરાઉપરી ધસી આવતા અસંખ્ય વિચારતરંગોમાં તે નિમગ્ન થઈ ગયો. યુવાવસ્થાના પ્રથમ પગથીએ આવી પહોંચેલા આ યુવકના વિચારો સ્વાભાવિક રીતે ભવિષ્ય પ્રતિ જ દોડવા લાગ્યા. યુવાવસ્થામાં સદૃશ ઉપદ્રવ્ય થતો વિધાનો મદ એની નસોનસ પ્રસરી રહેલો હતો. અત્યાર પર્યન્ત આખી દુનિયાનો અનુભવ જો કે તેણે યુક્તકે દ્વારા જ સંપાદન કરેલ હતો અને રાજ્યદારી પુરુષોના પરાક્રમેણુ અને અન્યજનોના સ્વભાવનું નિરીક્ષણ જો કે તેણે અંતિહાસિક પ્રયોજના અધ્યયન દ્વારા જ કરેલ હતું, તથાપિ તેનામાં ઉચ્ચતર ક્ષિતિએ જઈ પહોંચવાની લાલસા પૂરે અરી નેવામાં આવતી હતી સ્વાત્મોત્કર્ષ અને ભવિષ્યની અમર કીર્તિ સંપાદન કરવાની ઝખનાઓમાં તેની અસ્થિર કલ્પનાશક્તિ આશ્ચર્યપૂર્વક લુપ્ત થએલી જણાતી હતી. તેના મનોરાજ્યમાં આ વખતે કાંઈક જુદા જ પ્રકારનો સ્વભવાયુ વાતો હતો. આ જગતના નાના પ્રકારના કલેશ, વ્યવસાયો અને ઉદ્દે-ગાદિ સર્વ ઉપાધિઓમાંથી મુક્ત કરે એવા આ રથજના રાંત અને આદ્લાદળનક દેખાવથી તેનું અંતઃકરણ—જે ઉચ્ચ મનોવાચ્છનાથી અને સાહસિક વિચારોથી પૂર્ણ હોવા છતાં તીક્ષ્ણ કલ્પનાશક્તિવાળા મનોબળને અધીન એવા કોમળ આત્માવાળું હતું—તે શાંત અને નિર્મળ અંતઃકરણ આ વખતે છેક સ્તબ્ધ થઈ ગયેલ હતું. આ મુસાફર માથાપટ્ટીન હતો, સગાં સંબંધી વિનાનો હતો તેમ કહીશું તોયે અતિશયોક્તિ નહિ થાય. સખ પણ દમશીક પિતાનો પ્રેમ, માતૃદેવતું બાવમય લાલન, અને ભગિનીની નિઃસ્વાર્થ પ્રીતિ, આ વસ્તુઓનો અનુભવ તેની બાલ્યાવસ્થાએ કરેલ નહોતો. માથાળું સ્વભાવ દર્શાવનારાં પરાયાં માણસો શિવાય તેણે પાસેનું કોઈ પણ સગું જોયું નહોતું. કોમળ અને ભાવમય લાગણીનું દર્શન તેણે અધ્યયનરથગમાં એકા! મળેલા સમાનવયરકો સાથેની મિત્રતામાં જ કર્યું હતું. આવી દદ

પ્રીતિ દર્શાવતા ગાવા મિત્રો પણ આ સમયે ક્યાં હતા ? ક્યારનાએ તેઓ મને વિખટા પડી ગયા હતા. જીવનમાં અનુભવાતી વિશેષગંધી આ પ્રથમ જ હતી. પાઠશાળામાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યા પછી આ સમાનવયસ્કે અને સહાધ્યાથીઓ સર્વે વિવિધ માર્ગે ગયા હતા. ભાવિની ગહનશક્તિને અધીન થઇને અથવા તો આશ્રમેય વસ્તુસંકલનાના પ્રભાવે તેઓમાંના કેટલાક ભવિષ્યમાં ક્ષય એકદા થશે તો પણ તે વખતે તેમની બહિરાકૃતિમાં, તેમની વર્તણૂકમાં, અને તેમની સભાષણપદ્ધતિમાં મહાન ભેદ પડી ગયેલો જણાશે. આ સહાધ્યાથીના અતઃકરણ તેના અંતઃકરણ પ્રતિ પૂર્ણ પ્રીતિથી અઘાપિ દૃઢતાપૂર્વક અવલંબી રહ્યાં હતાં, તેનું મુખ્ય કારણ તેનો પ્રેમાળ સ્વભાવ એ જ હતું. અને જેટલે અંશે તે પોતાના મિત્રોને લાભદાયી થઈ શકે એ હશે તેટલે જ અંશે તે પોતે તેમના તર્ફથી લાભ સપાદન કરી શકવા ભાગ્ય-શાળી થયો નહોતો. પોતાના મિત્રોને સન્માર્ગે દર્શાવનાર—તેમની કલ્પનાશક્તિને સુદૃઢ અને જ્ઞાનમય બનાવી પરિપક્વતાએ પહોંચાડનાર—અને તેમનાં જીવનનો નેતા તે જ હતો, તથાપિ પોતાનાથી અધિક જ્ઞાન-અનુભવ-ધરાવીને કોઈ પણ અન્ય પુરુષ તેની અપૂર્ણ-અસ્થિર—અને અનુભવહીન બુદ્ધિને પરિપક્વતાએ પહોંચાડી દેદીપ્યમાન કરે એવી વાંછના તેના હૃદયમાં નિરંતર સ્પુર્ત કરતી હતી. આવા શ્રેષ્ઠ પુરુષના સમાગમની ઇચ્છા તેના મનમાં નિરંતર ઉદ્ભવ પામતી હતી એટલું જ નહિ પણ એવો સમાગમ અઘાપિ મંગલ નહિ હોવાથી તેના મનમાં પરિતાપ કોઈક વાર થઈ આવતો હતો, કાંચુ કે પોતાના મિત્રમંડળમાં જ ‘ઉત્તમ ગામમાં એરંડો પ્રધાન’ એ કહેવત પ્રમાણે અન્યની અપેક્ષાએ બુદ્ધિમાન ગણાવા કરતાં વસ્તુતઃ બુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતા સપાદન કરવી એ તેને વધારે પસંદ હતું.

આવા પ્રકારનો સ્વભાવ ધરાવનાર આ મુમાશર આ વખતે જંગલના એકાંત ભાગમાં બેઠેલો હોવાથી એકાંતવાસથી ઉદ્ભવ પામતો ઉદ્વેગ પોતાના મનમાં અનુભવતો હતો. તેના ઉઠા હૃદયમાં સ્પુર્તી આવતી ભાવનાઓ અને તેની કલ્પનાશક્તિમાં અનુભવાતા સુખ દુઃખનો ભાગ લેઈ શકે તેના અન્ય આત્મા જોડે સહવાસ કરવાની જરૂર તેને ધીમે ધીમે વધારે જણાવા લાગી. બુદ્ધિરૂપી છોડને મિંચન આપવાને પુસ્તકોનું અધ્યયન અને ઐતિહાસિક વૃત્તાંતોનું મનન બસ થશે, પરંતુ હૃદયનાં ઊંડાં પડમાં સ્પુર્તી આવતી અસંખ્ય કંપનાઓને સાન્વન આપવાને આ બધું બસ થશે નહિ. અહો ! આ પાસેના સરોવરમાંથી કોઈ સુંદર અપ્સરા બહાર નીકળી આવીને અથવા તો ઘણે દૂર લગી પ્રસરી રહેલી ઝાડની ઘટા-માંથી કોઈ ‘મેનકા’ આવીને આ સુસાકરને વરે, અને તેના સુખ દુઃખમાં સમાન ભાગ બોંદોરી લે તો શું ? !—અહો ! કોઈ કલ્પિત કાન્તાને ઉદેશીને અનુભવાનું યુવાવસ્થાનું પ્રથમ સ્વપ્ન !—એનો ભેદ કોણ બકેલી શકે ?

આ યુવકનું મનોરાજ્ય આવી રીતે નાના પ્રકારના વિચારતરંગોથી ભરપૂર હતું. તે વખતે અણચિંતું આકાશ ચોમેર ધમધાર થઈ ગયું. સરોવરમાં રાજહંસ ઉભે ઉડવા લાગ્યા. પવન જોરથી ઝુકવા લાગ્યો. આમ્રવૃક્ષ, મહુડો, અને આમકી વિગેરે તરંગોમાંથી ગભીર અવાજ નીકળવા લાગ્યો. અને આખું વન જાણે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ ખેંચી રહ્યું હોય તેવો ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યો. આપણો યુવક—વિદ્યાનંદ—જે અત્યાર પર્વત દૂર આવી રહેલા માટીના ઢેશ ઉપર પોતાની દૃષ્ટિ નાંખીને વિચારચક્ત થઈ પડી રહ્યો હતો, તે આ અમઠ્ઠિતિ જોઈ

એકદમ ઉભો થયો. પાસે આવી રહેલા સરોવરની સામે પાર જંગલને ખીજે છેડે એક સરી-
યામ રસ્તો આવેલો હોવો જ જોઈએ એવી અટકળ કરીને વિધાનંદ સરોવરની પાસે આવી
રહેલી ખીણ ઉતરીને સામે પાર એક સપાટ પ્રદેશ ઉપર જઈ પહોંચ્યો. અને તે મેઘનના
મધ્ય ભાગમાં આવી રહેલી એક ટેકરી ઉપર ઉભા રહીને તેણે ચોમેર દૃષ્ટિ નાંખી તો ઘણે દૂર
શ્યામ રંગનાં ઝાંખાં વાદળાંથી આચ્છાદિત થયેલી દૃષ્ટિમર્યાદાની છેક પાસે એક નિવાસસ્થાન
જોયું. દેશ વિદેશ પર્વટન કરતા મુસાફરોના ઝમને વિશ્રાંતિ આપવાનું આ એક વિશ્રામસ્થાન
હતું. અને વિધાનંદ ઉતાવળે પગલે ચાલીને થોડા વખતમાં ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. તેણે એક
નાની ઓરડીમાં વાસ કર્યો. અને કાંઈક ચોમેર વર્તી રહેલી વિશ્વની ચમત્કૃતિનું અવલોકન
કરવાની ઇચ્છાથી, અને કાંઈક આ પવનના તોશનથી સ્પષ્ટિત થઈ ગયેલા પોતાના વિચાર-
તરંગોને અસીમ દિશામાં પુનઃ ઉછળવા દેવાની ઇચ્છાને લેઈને, તે એક બારી પાસે જઈ
ઉભો. આ ચમત્કૃતિ નિહાળતો તે ઉભો રહ્યો છે તેને થોડો વખત વીરો નથી તેટલામાં
દૂરથી એક ઘોડેસ્વાર પૂરપાટ દોડતો આવતો તેણે જોયો; આ ઘોડેસ્વાર થોડા વખતમાં તે
સ્થાન પાસે આવી પહોંચ્યો. દ્વાર આગળ પોતાનો ઘોડો એક ઝાડની સાથે બાંધીને તે અંદર
પેડો. વિશ્રામગૃહના વ્યસ્થાપકને આ વિદેશી અતિથિને વાસ આપવાને કાંઈ પણ ભાગ
ખાલી મારૂમ ન પડવાથી તેણે આ અતિથિને વિધાનંદની અનુમતિ લેઈ તેના ભેગા જ
વાસ કરવા કહ્યું. વિધાનંદે આ વિદેશીને સત્કારપૂર્વક પોતાની પાસે ખેસાડ્યો. મનુષ્ય-
જાતિમાં એવો એક સાધારણ ગુણ છે કે તેમાંના એ જણ જ્યારે પ્રથમ એકઠા થાય છે
ત્યારે તેઓ અન્યોન્યને સમજાગા ઓળખતા હોતા ન હોય તોપણ થોડાક વખત તેઓ
એકઠા રહે છે તો પ્રસંગવશાત્ અન્યોન્ય પ્રતિ વાતચિત નીકળ્યા વિના રહેતી જ નથી.
આ બંને મુસાફરોએ અન્યોન્યને આ વખતે પ્રથમ જ જોયા હતા. તથાપિ આ સાધારણ
ગુણના બળે તેમની વચ્ચે થોડાક વખતમાં વાત ચડી થઈ. પોતાની જ ઓરડીમાં સહવાસ
આપ્યાથી વાવાઝોડામાંથી તે મુક્ત થઈ શક્યો તે વાસ્તે તે વિદેશીએ વિધાનંદનો ગ્રેમપૂર્વક
ઉપકાર માન્યો. આ વિશ્રામગૃહ એક સાર્વજનિક સ્થાન હોવાથી તેણે કંઈ પણ વિશેષ
કર્યું નથી, એવો વિધાનંદે સમ્મતાથી પ્રત્યુત્તર વાળ્યો; અને તે સાથે દેશ વિદેશ પર્વટન
કરવાની પોતાની અતિશય ઉત્કણ પ્રદર્શિત કરી. વિદેશીએ દેસીને જવાબ વાળ્યો: “ભલા
મિત્ર, બરાબર સમજીયું તો આપણી જીવનની પ્રત્યેક ઘડી અને પ્રત્યેક પળ એક જાતનું
પર્વટન જ છે.* આ ગૃહ વિદેશીના બધા દેખાવથી અને તેની વક્તાવશક્તિથી વિધા-
નંદ ઘણો જ આશ્ચર્યમગ્ન થઈ ગયો અને તેના ઉત્તરમાં સમાધ રહેલું રહસ્ય જાણ-
વાની તેને વિશેષ ઉત્કણ થતી ગઈ. તેણે અનેક પ્રશ્નના પ્રશ્નો તે વિદેશી મિત્રને પૂછ્યા,
તેના પ્રત્યુત્તરમાંથી સાર ગ્રહણ કરતો ગયો, અને જેમ જેમ તેના સંશયોનું નિરાકરણ
થતું ગયું તેમ તેમ તેની પ્રતિ તે વિશેષ સન્માન દર્શાવવા લાગ્યો. આ દુનિયામાં ચર્ચાતા
અનેક વિષયોનું રહસ્ય અને તત્ત્વ એ ગૃહ વિદેશીએ ગ્રહણ કર્યું હતું. જે વિષયોનો રહસ્યાર્થ
સમજવાને સાધારણ મનુષ્યને સોંડો વર્ષ લાગે તેવા કઠિન વિષયોનો રહસ્યાર્થ આ ગૃહ વિદેશી
એક ક્ષણમાં સમજીવી શકતો. મિથ્યાભિમાન અથવા અહંતાનો જરાકે ડોળ બતાવ્યા શિવાય
આ ગૃહ વિદેશી આખી દુનિયાના રાજાઓનાં, રાજદારી પ્રણેતાનાં, અને અંચકર્તાનાં, અને

અનેક પ્રકારના સાહસિક પુરોના, જીવનવૃત્તાત્તુ પૂર્ણ છટાથી અને સરળ-સમય-વાણીવડે પોતાની આગળીના વેદા ઉપર કથન કરી જતો જ્યારે જ્યારે તે કાઈ નવીન અથવા રહસ્ય-વાળું કહેતો ત્યારે તે તેમ કથાનું જરાએ માન પોતાને સોંપી દેતો નહિ આત્મસ્વાધાનો તેને પાસ લાગ્યો નહોતો. ગભીર વિષયોની ચર્ચા કરતી વખતે કાંઈકવાર તે તીવ્ર અને કટુ ટીકા કરી દેતો હતો-તેટલો જ આત્મ તેનામાં હોય ગણી શકાય તે અનેક વિષયો પર નિષ્પક્ષપાતપણાથી ચર્ચા કરતો હતો તો પણ તે મંથ્ર વખતે એક શબ્દ પણ એવો વાપરતો નહોતો કે જેથી તે ગૂઢ વિદેશી ગ્રંથ હશે અને તે કેવા પ્રકારનું જીવન ગાળતો હશે તેનો જરાકે ક્યાસ કાઢી કરી શકે.

નાના પ્રકારના વિષયોની ચર્ચા તેઓ બંને કરવા લાગ્યા થોડા વખતમા વિધાનદે ઉત્સાહ બતાવી તે ગૂઢ વિદેશીની સમક્ષ એક નવીન પ્રશ્ન મૂક્યો. પ્રત્યેક પુરુષનું જીવન મહાન પુરુષને ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચાડવાને એના યુગને સાધનભૂત નીવડે છે એ સિદ્ધાંત સાચો છે કે કેમ એવી શકા તેણે મૂકી આ શકા રજૂ કરતી વખતે તેણે તે સાથે જ વધારામા કહ્યું કે મંથ્ર પણ મહાન પુરુષનું વિલક્ષણ જીવન પોતાના યુગના આત્મભૂતલક્ષણને — 'Spirit of the Age' ને-દેવવીશકતુ નથી એવું હાલનો યુગ માને છે વિદેશીએ હસીને જવાબ આપ્યો કે હાલનો યુગ એમ માને છે તેનું કારણ એટલું જ છે કે આધુનિક સમયમા એના મહાન પુરુષ થતા જ નથી અમુક યુગનું જેને જીવાતુભૂત લક્ષણ (Spirit of the Age) કહેવામા આવે છે તેને જ બાધનાર અને રૂપાંતર પમાડનાર મહાન પુરુષ હોય છે. વિધાનદે સોત્કષ્ઠ થઈ પૂછ્યું "પણ મંથ્ર સાધારણ મનુષ્ય પોતાના સમયનું મુખ્ય લક્ષણ શું છે તે સમજી લેઈ તેના ઉપરોળ કરી લે અર્થાત્ સમયને અનુસરે તો શું તે મહાન પદ મેળવવા શક્તિમાન થઈ શકે નહિ ?" વિદેશીએ જવાબ વાળ્યો — "કદાચ તેમ બંને ખરું, પણ પરમ ધર્મોદ્ધારક સતો, મોટા રાજદારી પુરો, અને મહાન જગવિજેતાઓ તેમ કરતા નથી તેઓ તો વસ્તુનો સમગ્રગો નાશ કરે છે, અને કાઈ નવી જ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરે છે." વિધાનદે સોત્કષ્ઠ થઈ પૂછ્યું — "ત્યારે આ સમયમા મહાન નજીબાની પુરો અને દિગવિજયી પુરોના જરાએ જરૂર છે ખરી ?" વિદેશીએ જવાબ વાળ્યો — "એમ, જરૂર નથી ? આધુનિક સમયમા તો તેમના જેવા પુરોનાની વધારે જરૂર છે. રાજાથી માંડીને ગરીબ મજૂર લગી—બધાને માર્ગદર્શકની જરૂર તો છે જ કાયદા શા માટે છે ? નંજને રાજ્ય કરતા રીખવા માટે ધર્મશિક્ષણને વગરે અધ્યયનચળ સમે બાધ્યા છે, તે શા માટે છે ? પ્રજાને ધર્મશિક્ષણની અગત્યતા સ્વયં વધારે વારતે જ." વિધાનદે આશ્ચર્યપૂર્વક પૂછ્યું — "પણ, સાર્વજનિક મતના મહાન બળની આગળ માત્ર એક જ મનુષ્યના બળની તે શી મજબુતી હોઈ શકે ?" વિદેશીએ હા- વાળ્યો — "એમ શા માટે કહો છો ? પ્રત્યેક મનુષ્યનું બળ તો દેવી જ છે ! કારણ કે મનુષ્ય એ પરમાત્માનું પ્રતિબિમ્બ છે, અને સાર્વજનિક મત તો રોજીદા વર્તમાનપત્રો, કાયદા ઘડનારી સભાઓ, અને એવી હુદ્દ શક્તિઓથી રચાએલો છે. એકેકા મનુષ્યના એશરી બળના દક્ષાત જેવા હોય તો—ગ્રીસનો પ્રાચીન ઇતિહાસ વાંચો એમા તમને સમજશે કે જે ધીબસનો મહાન પુરુષ એપામિનોન્ડાસ મેન્ડીનીના દારૂ યુદ્ધમા મૃત્યુ પામ્યો ન હોય તો શું મેસીડોનીઆનો ફ્રીલીપ રાજ કદાપિ ગ્રીસને જીતી શક્યો હોત ખરો ? ના, કદાપિ નહિ. અને જે ફ્રીલીપ પોતે જ એપામિનોન્ડાસના મૃત્યુ પછી ગ્રીસ જીતી શક્યો ન હોત તો મેસીડોનીઆની ફીર્તિ

કેવી હોત ? તેમ જ પ્રશીયાનો ઇતિહાસ જોઈશું તો જો ફેરફાર જ નહોતો જ ન હોત તો પ્રશીયાનું મહાન સામ્રાજ્ય કદાપિ સ્થપાયું હોત ખરું ? તેમ જ ઈંગ્લાંડનો ઇતિહાસ તપાસીશું તો જાણશે કે જો પહેલા જેમ્સનો મોટો છોકરો હેન્રી મરી ગયો ન હોત તો, અને તેના બીજા કુંવર આર્ચરને તેના આપના વિચાર પ્રમાણે કેન્ટરબરીના ધર્મીધક્ષણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હોત તો, સ્ટુઅર્ટ વંશના મંત્રીઓનો ઇતિહાસ કેવો બદલાઈ ગયો હોત ? " વિધાનંદે પૂછ્યું—“ પણ માણસ જ્યારે ન્હાનો હોય ત્યારે તેને અનુભવની વધારે જરૂર છે. અને જ્યારે તે અનુભવ મેળવે છે ત્યારે તેને શક્તિ-બળ-ની જરૂર પડે છે.” વિદેશીએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો—“ મહાન પુરુષોને તો અનુભવની કિમ્મિદિપિ જરૂર હોતી નથી. જો કે પ્રત્યેક મનુષ્ય કહે કે, મારે વાસ્તે, તેમ જ તમારે વાસ્તે, કોટિ મનુષ્યને વાસ્તે— આખી દુનિયાને વાસ્તે અનુભવ-એ ઘણી જ અગત્યની અને મર્વોત્તમ વસ્તુ છે, તથાપિ અભાવમિદ્ શક્તિ ધરાવતા મનને તો અનુભવ એ માત્ર નિર્માત્ર વસ્તુ જ છે. આ દુનિયામાં કોઈ પણ મહાન વસ્તુ ચર્ચ છે તો તેનો ઉત્પાદક કર્તા યુવક એટલે કે અનુભવ વિનાનો યુવાન પુરુષ જ થયો હશે એમ માફ માનવું છે.” વિધાનંદે સ્મિત કરી પ્રત્યુત્તર વાળ્યો—“ આમ કહેવાનું કારણ માત્ર એટલું જ હોવું જોઈએ કે આપણા આધુનિક ક્રમમાં યુવાવસ્થા એ આપણને પગ્મ પ્રિય સ્થિતિ લાગે છે ! ” ગૂઢ વિદેશીએ હસીને કહ્યું—“ એમ શા માટે કહે છે ? હું તો એથી પણ વધીને કહું છું કે સામાન્ય રીતે તો લોકમાન્યતા છે તેમ યુવાવસ્થા એ ‘ ગદ્યાપચીશી ’ છે. પુષ્પ વય એ એક દારૂ મશામ-ચુદ્ધ-છે, અને જંગ-રક્ષાવસ્થા એ પરમ વિપાદ અને પશ્ચાત્તાપનો સમય છે.”*

યુવાવસ્થાની હું આટલી બધી પ્રશંસા કરું છું તેથી એવું ન સમજતા કે યુવાવસ્થા એ જ અનુપમ સુદ્ધિ (purity) ને જન્મ આપનાર સ્થિતિ છે. હું જે કાંઈ કહેવા માગું છું તે તો માત્ર એટલું જ કે સુદ્ધિ-જ્યારે યુવાવસ્થાના હોય છે ત્યારે તે અલૌકિક-અશ્વરી જ હોય છે ! જુઓને પ્રાચીન કાળમાં કાર્યજતા મહાન યોદ્ધા હાનીખાલે આખા ઇરાકની માત્ર પચીસ જ વર્ષની વયે હત્યુ હતુ. તેમ જ અર્વાચીનકાળમાં ક્રાન્તિના મહાન યોદ્ધા નેપોલીયન બોનાપાર્ટે પણ આખા ઇરાકની માત્ર પચીસ જ વર્ષની વયે હત્યુ હતુ ! ઇરાનના બજવાન રાન્યનું નિકદન કરતી વખતે મહાન સિકદર આદશાહની વય કેવડી હતી ? આજેવાના સમયમાં હાલસનો પરાજય કરનાર મહાન સિકદરની વય તે વખત માત્ર ઈવીસ વર્ષની હતી ! અર્વાચીન કાળનું મોઘામા મોઘુ યુદ્ધ લેપાન્ડાનું-તે યુદ્ધમાં ઝોરિટ્ઘાનો ડૉન જોન તેણે દુશ્મન તુર્કોકોનો પરાજય કર્યો તે વખતે તેની વય માત્ર પચીસ જ વર્ષની હતી. તે વખતે ફ્રીલીપે ઈર્બા ખતાવી નહિ હોત તો ડૉન જોન બીજે જ વર્ષે એટલે છવીસ વર્ષની વયે મોરિટ્ટોનીઆનો મહાજાગ થયો હોત ! રેવેનાની રણબૃમિ પર વિજયી થઈ હોતો રહેનાર ગેન્ટન ડી ફ્રાન્સની વય તે વખતે માત્ર બીવીસ જ વર્ષની હતી. ડેનમાર્કનો મહાન ગુન્ટેવસ એડોલ્ફસ માત્ર આઝીસ વર્ષે મૃત્યુ પામ્યો હતો ! તેના સેનાપતિમાંથી, વેમરનો ડ્યુક છવીસ વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યો હતો. અદ્ભુત પરાક્રમ કરીને બેનીવર પણ પીસ્તાળાસ વર્ષે મૃત્યુ પામ્યો હતો ! અમેરિકાના મેક્સીકોની સુવર્ણમય ભૂમિ પર પગ મૂક્યો ત્યારે કોટરની

* "Youth is a blunder, manhood a struggle, and old age a regret."

વય ત્રીસ કરતા વધારે નહોતી ! આખા યુરોપે મર્વાનુમતે સેક્સનીના મોરીમને તે વય તના મોગમ્મ મોગા શેન્વીર અને બુદ્ધિવાળી ગવ્યકર્તા તરીકે માન આપ્યું હતું તે મોરીસ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે તેની વય માત્ર બત્રીસ જ વર્ષની હતી ! દ્વાદશશરના ઘણાં યુદ્ધ વખતે નેલ્સનની વય કેવડી હતી ! ઈ. સ. ૧૭૫૭ માં ખ્યામીની ઘણાં રણભૂમિ ઉપર વિજયી થઇ ઉભા રહેનાર કંડાઈવની વય કેવડી હતી ? આખા યુરોપમાં થઇ ગયેલા ધર્માધ્યક્ષોમાં મર્વોત્તમ પોપ ત્રીજે ઇનોમન્ટ થઇ ગયો, તેણે માત્ર માડત્રીસ વર્ષની વયે જ આખા યુરોપના ખ્રીસ્તિધર્મપર માત્રાત્મ્ય સપાદન કર્યું હતું ! જોન ડી મેડીસાઇ માત્ર ૫૬ જ વર્ષની વયે ધર્માધિકારી થયો હતો, અને ઝ્યુરીઆર્ડનાઈના કહેવા પ્રમાણે આનગોનનાં ફૂડીનાન્ડને તેણે રાજ્યખટપટમાં દક્ષાઓ હતો. “દશમે લીઓ” એ ઉપનામ ધારણ કરી તેણે ‘પોપ-ધર્માધ્યક્ષ-નું મહાન પદ સપાદન કર્યું ત્યારે તેની વય માત્ર સાડત્રીસ વર્ષની હતી ! દયુયર, ઇંગ્લેન્ડના સ્વેડેનના, અને જોન જેમ્સી—જા મર્વ મુલક જ હતો. ઇંગ્લેન્ડના સ્વેડેનના પોતાનું પ્રમિદ્ધ પુસ્તક “આધ્યાત્મિક મનન” લખ્યું ત્યારે તેની વય ત્રીસ વર્ષની હતી. ફ્રેન્ચ પ્રજામાં મર્વોત્તમ-પેમ્પલ તેણે પોતાનું સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તક “ન્યુ ત્યારે તેની વય માત્ર સોળ વર્ષની જ હતી ! અને માત્ર માડત્રીસ જ વર્ષની વયે તે મૃત્યુને અધીન થયો હતો. ઓહો ! “માડત્રીસ વય” એ શબ્દ મને ઘડાયેલનું નામ યાદ લાવે છે ! અથકર્તા કે તા મનુષ્ય તરફ ઘડાયેલ મહાન કરેલાં છે તેનું મૃત્યુ માત્ર માડત્રીસ વર્ષની વયે જ થયું હતું ! રોમના બન્ય મહેસોતો મુશોબિન ચિત્ર ૧૨ રેફરેન્સ,—તેની બુદ્ધિનો પ્રગટનાર શુ અવગત હતો ? તે પણ મા ત્રીસ વર્ષની જ વયે મૃત્યુ પામ્યો હતો. એકત્રીસ વર્ષની વયની ઉંમરે મહાન શીશ્યુ દારભાગી થયો હતો ! યોર્ડાન્ગિઓ અને પીટ એટમી જ નાની વયે નાન્યમર્થભારી થયા હતા ! પ્રાચીન ગ્રીસનો મુપ્રસિદ્ધ દત્તિહામ-તાં ઓસ્થમ-મત્તર વર્ષનો વયે મોગ વકીલ હતો ! અને હિદના બ્રાહ્મણ ધર્મના ઉદ્ધાર જગદ્ગુરુ શ્રીમત્ શકન્યાર માત્ર બત્રીસ જ વર્ષની વયે મહાન દિગ્વિજય પદે ઉર્ધ્વે હતો !—પણ દયાતપન્ય ! આપીને પુનઃકિત જવાની જગત નથી કુમમાં મહાતાના કાર્યનો આનંદ પણ કરીને યુવાવસ્થામાં જ થયેલો આપણે જોઈએ ઈથે “The History of Heroes, is the History of Youth” “Almost everything that is great has been done by Youth”

વિધાનદે ઉત્કર્ષા પૂરક કહ્યું —“મને પણ મહાન પદ મેળવવાની લાલસા છે.” ગદ નિદેશીએ ગાભીર્યથી જગમ આપ્યો —

“—તમારૂં મન ઉચ્ચ વિચારોથી ભરપૂર કરો. પૌરુષ અને પતકમમાં શ્રદ્ધા નાખવાથી પૌરુષ અને પતકમ સપાદન શ્રી શમ્ય છે.”

વિધાનદે સ્વસ્થ ચિત્તે કહ્યું કે —“મને લાગે છે કે તમે પણ પતકમી સદૃશદમ્ય હશે.”

ગૂઢ નિદેશીએ જવાબ આપ્યો કે —“હું પતકમી પુરુષ છું” પણ બોલતા બોલતા

* “Nurture your mind with great thoughts. To believe in the heroic makes heroes.”

આવા આત્મજ્ઞાવાના વચનથી ઘરમાથો અને જરા હસી દધને ઉમેરું કે “હું એક હવાના કીચા બાધનારો પુરૂષ છું.”

આટલું કહી તેણે બારી પાસે જઈને પોતાની દૃષ્ટિ ધણે દૂર આકાશ તરફ કરી, અને થોડીવાર રહીને બોલ્યો—“કેવો મજબૂતો દિવસ છે! હું ધારું છું કે હું સારી રીતે મારી મુસાફરી કરી શકીશ. તમે રાતવાસો અહિં જ કરવા ધારો છો?”

વિદ્યાનંદે જવાબ આપ્યો—“ના, મારો વિચાર પણ અત્યારે જ ચન્દ્રનગર જઈ ત્યાંજ રાતવાસો કરવાનો વિચાર છે.”

ગૃહ વિદેશીએ કહ્યું—“ત્યારે મારે તેથી ઉલટો જ દિશાએ જવાનું છે.” એટલું કહી તે નીચે ઉતર્યો. અને પોતાની થોડીને ઝાડેથી છોડી અને વિદ્યાનંદને પ્રણામ કર્યા વિદ્યાનંદ—જે એક આબરુદાર કુટુંબમા જન્મેલો હતો—તેણે પણ વિનયપૂર્વક બેઉ હાથ નેડી પ્રણામ કર્યા, અને કહ્યું—

“છૂટા પડવાથી મને ઘણું દુઃખ થાય છે.”

ગૃહ વિદેશીએ કહ્યું—“મને પણ એટલું જ દુઃખ થાય છે, પણ આપણું આશ્રુ જીવન એ એક જાતનો નિરંતરનો સતત ચાલતો વિયોગ જ છે!”

વિદ્યાનંદે સોતકંપક બની કહ્યું—“હું આશા રાખું છું કે બવિધ્યમા આપણે મળીશું.”

ગૃહ વિદેશીએ કહ્યું—“તો આપણું ઓળખાણ અગત્યનું નીવડશે તો આપણે જ રૂંદ મળીશું.”

વિદ્યાનંદે જવાબ વાળ્યો—“પણ મારું ઓળખાણ એવું જરૂરનું નથી. તમારું ઓળખાણ એ જ એક અમૂલ્ય ખજાનો છે! જે વિષયો પર વિચાર કરતા મને આટલા બધા વર્ષો થયા તે વિષયોનું જ્ઞાન તમે મને આટલા યોગ વખતમા સમજાવ્યું!” આ સાંભળીને વિનયપૂર્વક તે ગૃહ વિદેશીએ માથું નમાવ્યું અને વિદ્યાનંદને નમસ્કાર કરી કહ્યું—

“તમારું મન મહાન વિચારોથી પૂર્ણ છે, મારે તમારા કૃત્યો પણ મહાન હોવા જોઈએ.”

ગૃહ વિદેશીએ કહ્યું—“કૃત્ય એ વસ્તુ મારી નથી, મનુષ્યજાતિને બોધ દેવો એ અત્યારે મારો ધર્મ છે.”—આવું કહી વિદ્યાનંદ અને તેણે અસ્સપરસ પ્રણામ કર્યા. અને તે ગૃહ વિદેશીએ પોતાની અત્તી થોડી—જેને એ ‘નક્ષત્રકન્યા’ના ગગનવિહારી નામથી બોલાવતો—તે ટોડાવી મૂકી, અને વિદ્યાનંદને ઊંડા વિચારમા નિમગ્ન થઈ ગયેલા ત્યાંના ત્યા મૂકી તે થોડા વખતમા અદૃશ્ય થઈ ગયો!

“જ્ઞાનલક્ષિ.”

“Our life is constant separation.”

૨૨ મી હિન્દી નંશનલ કોન્ગ્રેસમાં પ્રમુખનું બાપણ.

“Good Government could never be a substitute for Government by the people themselves.”

(Sir H. Campbell-Bannerman, Stirling. 23-11-05.)

“સુરાજ્ય એ કદી પણ સ્વરાજ્યનું સ્થાન પૂરી શકે નહિ.”

—સર હેન્રી કેમ્પબેલ-બનરમાન.

“But this I do say that political principles are after all the root of our national greatness, strength and hope”

(Mr. John Murley, King's Hall, Halbarn. 4-6-1901.)

“પણ આ તો હું કહું છું જે કે રાજકીય સૂત્રો એ આપણી પ્રજા તરીકેના મહત્વનું બળનું અને આસાનું મૂળ છે.”

—મિ. મોર્લિ.

“But if you meddle wrongly with economic things, gentlemen, be very sure you are then going to the very life, to the heart, to the core of your national existence.”

(Free Trade Hall, Manchester. 19-10-1903).

“પણ આર્થિક બાબતોમાં તમે ગરબડ કરશો તો, ગૃહસ્થો, ખાતરી રાખજો કે પ્રજા તરીકેના તમારા અસ્તિત્વના પ્રાણને, હૃદયને, ગર્ભને તમે ધક્કો પહોંચાડશો.”

—મિ. મોર્લિ.

ઉપર પ્રમાણે ત્રણ સૂત્રો ટાંકી, એ સત્ ઉપર મિ. દાદાભાઈએ ૨૨ મી હિન્દી નંશનલ કોન્ગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે એક ઉત્તમ બાપણ રચ્યું. એ બાપણમાં કોન્ગ્રેસની સઘળી પ્રવૃત્તિનું હાર્દ સમાવેલું છે એ જોતાં, એનો સાર અત્રે વાચકને ગાંઠની આપવો ઉચિત ધારીએ છીએ:—

મિ. દાદાભાઈ કોન્ગ્રેસના કર્તવ્યના બે ભાગ પાડે છે:—

(૧) હિન્દુસ્તાનનું રાજ્યતંત્ર ભવિષ્યમાં કેવે ધોરણે ચાલવું જોઈએ—એ મહાપ્રશ્નનો વિચાર કરવો.

(૨) હાલ ચાલતા રાજ્યવહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તથા જુદા જુદા ખાતામાં વખતો વખત કરવા જેવા સુધારા અને ફેરફાર તરફ સરકારનું ધ્યાન ખેંચવું—જેથી પરિણામે, પ્રથમ ભાગમાં બતાવેલી ભાવના સિદ્ધ થવા પામે.

આમાના પ્રથમ ભાગ ઉપર મિ. દાદાભાઈ ખાસ લક્ષ આપે છે, અને એ સબન્ધમાં બહુ સ્પષ્ટ અને ચોખ્ખા વિચાર દર્શાવે છે.

હિન્દુસ્તાનની રાજ્યનીતિનું ખરૂં ધારણ મિ. દાદાભાઈ એ બતાવે છે કે—હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને બ્રિટિશ રાજ્યની પ્રજા જેવી ગણવી જોઈએ. બ્રિટિશ રાજ્યના પ્રજાજન તરીકેના આ પણા હક એ નીચેના પ્રમાણથી સિદ્ધ કરે છે—

(૧) ઇ. સ ૧૬૬૯ ની માર્ચની ૨૭ મી તારીખે અંગ્રેજ સરકારે પહેલી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને મુબાઈ આપ્યું તે વખતનો જે દસ્તાવેજ છે તેમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે “ત્યાની રીત અને એના વશને જાણે ઇંગ્લાન્ડના જ જનના ટોપ અને ગ્હેતા ટોપ તેની રીતના, સ્વતન્ત્ર રહેવાની અને પ્રજાજન ગણારો.” અને ત્યાર પછી અંગ્રેજ રાજ્યની સીમામાં જે કાંઈ વધાન થાય તે બધાને પણ ઉપરના હક આપનામાં આવ્યા છે—અર્થાત્ બ્રિટિશ રાજ્યના છત્ર નીચે વસતા સર્વ લોકોને—ઈંગ્લેન્ડ તળના તેમ જ બ્રિટિશ લોકોને—બ્રિટિશ પ્રજાજન તરીકેના હક છે.

(૨) મહાગણુશ્રી વિક્ટોરિઆના ૧૮૫૮ ના ૮૨૨માં, ૧૮૭૭ ના દબ્બાર વખતે લોર્ડ વિટનહાસ કરેલા ઉચ્ચારમાં, ૧૮૮૭ ની જ્યુબિલિ વખતે કૅલા પુનર્વચનમાં, તથા છેવટે હાવના એડવર્ડ શહેનશાહના રાજ્યાભિષેક વખતના જાહેરનામામાં, એ જ આજન્મસિદ્ધ અધિકાર (birth-right) નો અનુવાદ છે

(૩) જૂતકાળમાં આપણા પ્રતિ ડરેક ખાખો માટે, નગ અને નારાયણ સમક્ષ, પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે ઇંગ્લેન્ડે ભવિષ્યમાં ઉચ્ચ નાન્યનીતિ શ્રદ્ધા કરવાની જરૂર છે

(૪) પાર્લમેન્ટ અને નાન દન્ટા પણ વધારે દિવ્ય વસ્તુ આ પૃથ્વી ઉપર છે—અને તે મનુષ્યનો અન્તનામાં એ અન્તરાત્માની આત્મા પણ પૂર્વોક્ત શુભ માર્ગ તરફ જવાની છે. આમ ચાર પ્રમાણથી બ્રિટિશ પ્રજાજન (British Citizens) તરીકે ગણાવાનો આપણો હક સિદ્ધ કરી મિ. દાદાભાઈ એ હક શા શા છે તે બતાવે છે—

(૧) સઘળા નોકરીઓમાં, ખાતામાં, તથા પ્રત્યેક બાબતમાં આ દેશના લોકોને જ આન હેલુ જોઈએ.

કેળવાએલા વર્ગનો આ હક છે એટલું જ નહિ પણ કર્તવ્યનો ભંગ એ સર જોન રોરે એક સો વીસ વર્ષ પહેલાં કહી મૂક્યું છે તેમ દેશના અર્થસાધન અને દાગિદ્રયનું મૂળ કારણ છે.

(૨) સઘળા કરો મૂકવાનો અને ખર્ચવાનો, તથા કાયદા ઘડવાનો પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને હક હોવો જોઈએ.

(૩) ઇંગ્લંડ અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચે ખર્ચની કાળવણી થણી ગેરવાળી છે—તે બરાબર થવી જોઈએ

આ ત્રણ હેતુને આમલું—“સ્વરાજ્ય” નું અયગભીર અને ધર્મિન નામ આપી, એ હકો હાથ આપી શકાય એમ છે કે એમ, અને છે તો તે કેવી રીતે એ બતાવે છે—

(૧) પહેલો હક આપવાનો ઈ. મ. ૧૮૩૩ ના પાર્લમેન્ટના એક્ટથી દુગવ યધ્ન ચૂક્યો છે, અને તેને માત્ર અમલમાં ન જ મૂકવાનું હિન્દી મરકારને માથે બાકી રહે છે એમણી સમી સહીના તૃતીય દશકમાં ઈંગ્લંડમાં થણા ઉદાર દિનના પુરુષો હતા, તેઓએ મનુષ્યની સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્તને માન આપી ચુલામીનો રિવાજ ઉચ્છિન્ન કર્યો, પોતાની સ્વતંત્રતા અન્ય પ્રજાઓને કેવી રીતે સકાન્ત કરવી તે બાબતે તેઓ અત્યંત ઉત્સુક હતા. (જુઓ હિન્દુસ્તાન પગલે મોકોને વગેરેના ઉદ્ગારો) હિન્દુસ્તાનના લોકને સરકારી ખાતામાં મૂકી રાખવા માટે, સરકારે ઇંગ્લંડમાં અને હિન્દુસ્તાનમાં હરી શાખુ ધોરણ દાખલ કરીને જોઈએ શરૂઆતમાં ઈંગ્લંડમાં અને હિન્દુસ્તાનમાં એકી વખતે પરીક્ષા લેવાય એમ દરારી આગળ જતા એ પરીક્ષા કેવળ હિન્દુસ્તાનમાં જ લેવી એમ મિ. દાદાભાઈ સુસ્વે છે આ સાથે જોડવાની એક બીજી આવશ્યક યોજના એ બતાવે છે કે—પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત, અને ઉચ્ચ શિક્ષણ મફત આપણું [આ ઠેકાણે મિ. દાદાભાઈએ પોતાને મફત શિક્ષણ મળેલું તેનો અસરકારક ઉદ્યેષ્ઠ કર્યો] આમ કેળવણી માથે રાજ્યવહીનનો અનુભવ ભગતા, લોકમાં સંપૂર્ણ ચોક્કસતા આવશે. અને અત્યારે આ દેશના લોકને ઉચ્ચ નાન્યવહીનતાથી ખાતલ કરવાથી—તેઓને જે ધન (wealth) ધણો (power) અને ધી (prudence) તરફ બાબતમાં નુકશાન થાય છે તે મનુષ્ય અકબી

(૨) અહીંના લોકને પ્રતિનિધિ દ્વારા પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવવાની રીતિ લદન નરી જ છે એમ વાધો લેવામાં આવે છે. પણ ઈંગ્લંડમાં પણ મધ્યમ વર્ગના લોકને માત્ર ૧૮૩૨ પછીથી જ, અને ગરીબ વર્ગના લોકને તો છેક ૧૮૮૫ પછી જ રાજ્યસભામાં પ્રતિનિધિ મોકલવાની સત્તા મળી અત્યારે રૂસિયાના રાહેનશાહ જેવા પૃથ્વીના મહોટામાં મહોટા નિરકુશ રાજાએ પણ ત્યાં ખેડૂતોને પોતાના પ્રતિનિધિઓની રાજ્યસભા રચવાનો હક આપવો પડ્યો છે, અને ચીન અને ઈરાન જેવા પડોશ દેશમાં પણ પ્રજાના મતને માન આપવાની યોજનાઓ ઘડાવી લાગી છે—તો એક વખતે જે દેશના લોકોએ આખા જગતને પોતાના ઉચ્ચ જનમરકાંતો લાલ આપ્યો હતો તે દેશના લોકને આજ આ હકને માટે નાવાયક મણુસ એ કેવું વિચિત્ર!

(૩) ખર્ચની કાળવણી હિન્દુસ્તાન અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે વાજબી ધોરણે થતી નથી તેનું એક દશાન્ત અત્રેનું ગોરૂ લશ્કર છે. એ હિન્દુસ્તાનના નહિ પણ ક્રિશ્ચિય સામ્રાજ્યના સ્વાર્થ ખાતર અને રાખવામાં આવે છે અને બીજી દશાન્ત ઈંગ્લંડમાં ઈસ્ટિયા ઓફિસ’ નું જે ખર્ચ થાય છે તે છે. ‘એસિનિયવ ઓફિસ’ નું ખર્ચ ઇંગ્લંડ પોને આપે

છે અને 'ધનિયા ઑરિસિ'નું અર્થ હિન્દુસ્તાનને માથે નાખવાના આવે એ વાળખી નથી. હિન્દુસ્તાન પોતાની જરૂરિયાતનું અર્થ પોતે એકલુ વહન કરે, પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અર્થમા એને ભાગ આપવો પડે તો તેની નોકરીઓમાં પણ એના લોકને સ્થાન મળવું જોઈએ—એ જ વાળખી ધોરણ છે. ઉપર બતાવેલી રીતે હિન્દુસ્તાન માથે નાખેલું અર્થ ઈંગ્લેડ ઉપાડી લે તો પૂર્વોક્ત મહત્ત કેળવણી વગેરેને માટે નાણાની ખોટ ન પડે

મિ. દાદાભાઈ નવરોજી આ પ્રમાણે હિન્દી સંખ્યનીતિનું ખરૂં ધોરણ શું હોવું જોઈએ એ બતાવી એ ધોરણ પ્રાપ્ત કરવા પ્રજાએ આશા અને શ્રદ્ધા રાખી સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એમ બોધ કરે છે. ૧૮૫૩ માં 'બોમ્બે એસોસિએશન' સ્થાપતી વખતે મિ. દાદાભાઈએ પોતાનું પહેલું ભાષણ કર્યું તેવારે પોતે અંગ્રેજ કેળવણીને પરિણામે નિરાકર હૃદયથી અંગ્રેજ લોકમા પોતાનો વિશ્વાસ દર્શાવેલા હતા. પણ ત્યાર બાદ સરકારના વચનભંગને લીધે એ વખતના અને હાનના યજ્ઞનાએલા જનોના અંગ્રેજ લોક પ્રત્યેના વિશ્વાસમા કેટલો બધો ફેર પડી ગયો છે એમ ખેદ દર્શાવી મિ. દાદાભાઈએ જણાવ્યું કે નિરાશા તો શુભદ્ધે કાઢીને બળવો કરનાર મન ધાપ એવા પ્રસંગો મને આવ્યા છે, પણ હજી મારી આશા ભાંગી નથી અને તેનું રહસ્યભૂત કારણ માન એક જ અંગ્રેજી શબ્દમા સમાયેલું છે "Persevere" = ખત શરૂ કર્યું તે પૂરું જ કરવું, સમયાનુસાર કાર્યપદ્ધતિમા જે ફેરફાર કરવા યોગ્ય લાગે તે કરવા, પણ વચ્ચે છોડી દેવું એ તો આજ સુધીના સર્વ શ્રમને બર્થ કરવા જેવું છે. પણ પ્રશ્ન થશે કે અંગ્રેજ લોક તરફથી બિવિખમા ન્યાય મળશે જ એમ શ્રદ્ધા રાખવાને કારણે કારણ છે? મિ. દાદાભાઈ "Rejoice"—પુનરુજ્જીવન—એ શબ્દમા આનો ઉત્તર આપે છે બ્રિટિશ પ્રજામા એના સ્વાભાવિક ઉમદા વિચારનો પુન ઉદય થયો છે. પાર્લિમેન્ટ પ્રેસ એને પ્લેટફોર્મ—જણે અત્યારે હિન્દુસ્તાનને અનુકૂળ યતા જાય છે. પાર્લિમેન્ટમા સર હેન્રી કેમ્પબેલ-એનરમન અને જૉન મોર્લિ જેવા ઉદાર દિલના અગ્રણીઓ છે. 'લેબર પાર્ટી' અને 'આઈરિશ નેશનનિસ્ટ પાર્ટી' હિન્દુસ્તાન માટે દિલસોજી રાખે છે, અને અત્યારે ધનિયન પાર્લિમેન્ટરિ કમિટિમા ૨૦૦ મેમ્બરો છે. 'ડેઇલિ ન્યૂઝ', 'ટ્રિબ્યૂન', 'મોર્નિંગ લીડર', 'માયેસ્ટર ગાર્ડિયન', 'સ્ટાર', 'ડેઇલિ કૉનિક્વ', 'જસ્ટિસ', 'ઇન્વેસ્ટર્સ રિવ્યુ', 'રિનલ્ડ્સ', 'ન્યૂ એઇજન્ટ'—વગેરે પત્રો હિન્દુસ્તાનના હકો વિષે વધારે વાળખી વિચાર બાધે છે અને ઈંગ્લેડના લોકની મોટી સંખ્યા એવી છે કે જેઓને પોતાનો અન્ત પુરુષ (Conscience) અને ધર્મ (Righteousness) તે હુનીઆલી દરેક વસ્તુ કરતા વધારે કિમતી છે.

ઉપર પ્રમાણે મિ. દાદાભાઈ પોતાની આશા અને શ્રદ્ધાના કારણો બતાવી, સાધ્ય સિદ્ધ કરવાના બે સાધનો બતાવે છે—

(૧) ૧૮૮૯ ના 'મિલ્ડ એફ રાઇટ્સ' નામના કાયદાથી સહેનશાહને હાઉસ ઑફ લોર્ડઝને અને હાઉસ ઑફ કૉમન્સને, Petition for Rights 'પિટિશન ફોર રાઇટ્સ'—હક માટે અરજ કરવાની સત્તા છે. તે પ્રમાણે અરજ કરવી

(૨) 'સ્વેટસક્રિટવ ફંડ' ડીયુ કરવું—તે વડે હિન્દુસ્તાનના દરેક સહેરે સહેર, ગામે ગામ,

અને ખૂણે-ખૂણે આપણા પ્રભ તરીકે શા શા હક છે એ લોકને જણાવવાની યોજના કરવી, અને તે જ પ્રમાણે ઇંગ્લંડ પણ વક્તાઓનું એક મહોદ્દ મળી મોકલવું, અને તેઓ દ્વારા આખા ઇંગ્લંડમાં સ્થળે સ્થળે મહોદ્દ સભાઓ ભરીને ત્યાંના લોકને વસ્તુ-સ્થિતિ સમજાવવી.

૨.

આટલે સુધી, મિ દાદાભાઈ કોન્ગ્રેસના ઉપર જણાવેલા કર્તવ્યના પ્રથમ ભાગ વિષે બોલ્યા. એ કર્તવ્યનો બીજો ભાગ ચાલુ રાજ્યવહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખવી, અને પ્રથમ ભાગમાં જણાવ્યા તેવા અસ્વાભાવિક અને અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તદ્દન વિપરીત એવા રાજ્યતંત્રમાં, જે કાઈ સુધારા થઈ શકે તે સરકાર પાસે કરાવવા, આ વિષે બોલતા મિ. દાદાભાઈએ ‘બંગભંગ’ અને ‘સ્વદેશી’ના પ્રશ્નોના ઉમેખ કર્યો.

‘બંગભંગ’ સ્લાગે બંગાળીઓએ કરેલા પ્રક્ષોભણ (agitation)ની પ્રશંસા કરી, અને ‘agitation’—પ્રક્ષોભણ—એ ઇંગ્લંડના સર્વ જીવનનું જીવન છે. એ વાત એમણે બહુ સારી રીતે જણાવી, અને એ પદ્ધતિથી જ ઇંગ્લંડના સર્વ સુધારા થયા છે માટે એ સાધનનો પૂર્ણ જીવનસાથી ઉપયોગ કરવાની સલાહ આપી.

ઇંગ્લંડનું સર્વ જીવન ‘એનિટેશન’—પ્રક્ષોભણથી ભરપૂર છે, સહવારમાં તમારૂં વર્તમાન-પત્ર ઉઘાડશો તો એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી પ્રક્ષોભન શિવાય બીજું કાંઈ જ નગરે નહિ પડે જ્યાં જોશો ત્યાં સ્થાનિક અને સમસ્તદેશી હજારો હિલચાલોના અસખ્ય મેળાવા, સભાઓ, દરબો—એની જ વાત હરો મુખ્ય પ્રધાનથી માંડી ન્હાનામાં ન્હાનો રાજ્યપુરુષ, જે કાંઈ સાધવા ઇચ્છે છે તે આ જ રીતે. આખી રાજ્યસભા વર્તમાનપત્રો અને બાપણભૂમિકાઓ એનાથી જ ગાળ્યા કરે છે. પ્રક્ષોભણ એ સુધરેલા લોકનું શાન્ત નૈતિક શસ્ત્ર છે, અને તે પાશવ જીવનના શારીરિક બળ કરતા અનન્ત મણુ સારું શસ્ત્ર છે.”

આ તરેહથી માગણીઓ કરવાની રીતને કેટલાક ‘બિક્ષાવૃત્તિ’ કહે છે, પણ મિ. દાદાભાઈ તેઓથી વિરુદ્ધ પડી જણાવે છે કે ‘અરજ’ કે ‘માગણી’ એ તો માત્ર ઔપચારિક પદ છે, વસ્તુતઃ તો એ જ પોતાના હક પ્રાપ્ત કરવાની વર્તમાન જમાનાની માનવતી રીતિ છે, અને તેમાં નિર્બળતા માનવાનું કારણ નથી. વળી, આવી આવી અરજો તો ઘણી કરી, પણ તે સર્વ વ્યર્થ ગઈ એમ કહેવામાં આવે છે. પણ એના જવાબમાં પણ મિ. દાદાભાઈ કહે છે કે હજી અરજો ઘણી નથી કરી, થોડી કરી છે એમ કહો—કારણ કે ઇંગ્લંડમાં ‘કોર્ન લૉ’ વખતે અને હાલમાં ‘એડ્યુકેશન બિલ’ ઉપર જે પ્રક્ષોભણ થયું છે તેના પ્રમાણમાં આપણે શું કરીએ છીએ ? માટે મિ. દાદાભાઈના જીવનભર્યા શબ્દોમાં—

“Agitate, agitate means inform, reform”

હલાવો હલાવો—અર્થાત્ જાહેર કરો, જાહેર કરો.

સમસ્ત લોકને જાહેર કરો, સરકારને જાહેર કરો, બ્રિટિશ પ્રજાને જાહેર કરો, એ જ પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

આ રીતે કાર્ય કરતા, ‘બગલંગ’ માં ફેરફાર કરાવી શકવાની હજી મિ. દાદાભાઈને આશા છે.

‘સ્વદેશી’ના સંબંધમાં મિ. દાદાભાઈએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે પોતે સામાન્ય રીતે એક દેશ ‘Free trader’—અપ્રતિબંધ વ્યાપારના દ્વિભાષી છે, પણ હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ અર્થશાસ્ત્રના નિયમોથી એવી વિરુદ્ધ ચાલે છે કે સામાન્ય નિયમ આ દેશને લાચુપડી શકતો નથી. આ માટે મિ. દાદાભાઈની માગણી એ આર્થિક વિપરીતતા દેશીઓના હાથમાં નોકરીઓ હોઈ પેમો પરદેશ તણાઈ જાય છે અને દેશ કમાલ જનતા જન્ય છે એ સ્થિતિ—દાખવાની છે.

ઉપમંદારમાં, મિ. દાદાભાઈએ મુસલમાન કોમ એક ‘મરદાની જાત’ છે, દેશના અવ-વ્યવ તરીકે એનું માહાપ્ય જરૂરનું છે, ઉત્તર હિન્દુસ્તાન શિવાયના ઘણા ખરા મુસલમાનો તો મૂળ હિન્દુ જ હતા, તથા મરસેદ અહમદ—જેઓના મતને આધારે મુસલમાનો અત્યારે પોતાનું દિલ હિન્દુ વિરુદ્ધ સમજે છે—તેઓ હિન્દુ અને મુસલમાન એ એ કોમોને ‘દેશની બે આંખો’ જેવી સમજતા, ઇલાહી કદીને, હિન્દુસ્તાનની મુસલમાન કોમને હિન્દુઓ સાથે આ મહાન રાજકીય પ્રયાસમાં ભળવા વિનંતિ કરી.

મિ. દાદાભાઈએ પોતાનું ઉત્તમ બાવણ નીચેના—અદેશાભિમાન, ઉપદેશ, અને આશીર્વાદથી ભરેલા શબ્દોમાં સમાપ્ત કર્યું.

“Well, Ladies and Gentlemen, I have finished my task. I do not know what good fortune may be in store for me during the short period that may be left to me, and if I can leave a word of action and devotion for my country and countrymen I will, be united, persevere, and achieve self-government, so that the millions now perishing by poverty, famine and plague, and the scores of millions that are starving may be saved and India may once more occupy her proud position of yore among the greatest and civilized nations of the World.”

[વસન્ત—ઓફિસ.]

culture, those new ideas, which even the most gifted and advanced nations always receive by mixing with other nations, and which India needs perhaps more than any other civilized nation."

૬. જગતના ઇતિહાસ ઉપરથી હિન્દુસ્તાને નીચે પ્રમાણેનો બોધ લેવાનો છે:—

ઇજિપ્ટ પ્રાચીન કાળમાં પુષ્કળ સાધનસંપત્તિવાળો દેશ હતો, પણ મનુષ્યજીવનની એને જોઈએ તેવી કિંમત નહતી, અને તેથી તે પરાધીન થઈ પડ્યો. જે પ્રજા પોતાના ગરીબ વર્ગ તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જુએ છે, અને તેઓને ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચવામાં પ્રતિબંધ નાંખે છે તેના એ જ હુલાસ થાય છે. ત્રીસ પ્રાચીન કાળમાં એક યુદ્ધિમાન પ્રજા હતી—એના તત્વજ્ઞાનીઓ અને રાજ્યતંત્રીઓ યુરોપમાં આજ પણ ઘેરે ઘેર જાણીતા છે. પણ, એણે પોતાની આબાદાનીના આર્થિક પાયા ઉપર લક્ષ ન આપ્યું અને તેથી પ્રાચીન એથન્સ મેગરી, કપૂગની વાસ માધક—‘એક સુખી સ્મૃતિ’ ની માધક—ભીડી ગઈ. મજબૂત આર્થિક નીતિ વિના કંઈ પણ પ્રજા ટકી શકતી નથી. માટે હિન્દુસ્તાનમાં વ્યક્તિ અને સમાજ ઉભયે નિષ્કર્ષ ખર્ચ કરતા અટકવું જોઈએ—નાતજાતના ભેદ ભૂલી, બંધન તોડી, સમસ્ત દેશના ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્ન થવું જોઈએ, અને મનુષ્ય બંધુઓને સાલકારી ધણમાં આપણા ધાર્મિક ઉત્સાહ તૃપ્ત કરવો જોઈએ. મહારાજના શબ્દોમાં

“Bid her people forget their caste and tribal prejudices in the common effort to uplift the fortunes of India, bid them find expression for their religious enthusiasm in practical co-operation for the uplifting of humanity—of the human spirit in the temple of God. Bid them be free men, economically, socially, and intellectually; and no power under Heaven can long keep them in servitude.”

પ્રાચીન રોમના રાજ્યમાં ચપણી નાણાની તંગીને લીધે અને લશ્કરી જીતમને લીધે ખેડૂતોએ અને વેપારીઓએ પોતાના ધનના ત્યજ દીધા. પ્રજા અનાજને માટે પણ રાજ ઉપર આધાર રાખતી થઈ, રાજ્યની દેખરેખ નીચે વેકથી ધન્યોએ કરાવવા માડ્યા—આળસ અને દુર્ચુલુ વંધ્યા, પ્રજાનો આત્મા ગળી ગયો, અને રોમ ઉત્તરથી આવેલા હુમલાઓનો ભોગ થઈ પડ્યું. રાજ્ય ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવું—એ પ્રજાના અજીવનને બહુ તુકશાનકારક છે. “Ever let us beware of paternalism. Not charity but co-operation is the crying need of the hour”—ધર્મોદો નહિ પણ સાહ્ય એ આ સમયની જરૂરિયાત છે. પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનમાંથી પણ આપણે બોધ લેવાનો છે. પ્રાચીન હિન્દુસ્તાને જૂન એ કરી કે હુન્નર-કારીગરીના ધન્યોએ નીચાતા વર્ગને સોંપ્યા અને ઉપલા વર્ગે કેવળ યુદ્ધિ અને સાહિત્યની જ કેળવણી કરી. ઔદ્યોગિક વ્યવસાયને આખી પ્રજાના વ્યવસાય બનાવો, અને અમુક નાતજાત જ અમુક ધન્યો કરે એવાં બંધનો દૂર કરો.

૭. અર્ધાચીન કાળના પાશ્ચાત્ય દેશોની નીચેની ચાર પ્રવૃત્તિઓ આપણા દેશમાં દાખલ થવી જોઈએ —

(૧) ઉદ્યોગો માટે, મૂકીની સંવ્યવસ્થા કરવી, જેમકે બેંક વગેરે ધીરધારની યોજના-

આ વિધયને મહારાજ એટલું બધું મહત્ત્વ આપે છે કે ખાસ આ વિધયને લંગતા અર્થશાસ્ત્રના શિક્ષણ માટે આપણી કૌલેજોમાં પ્રોફેસરો નીમવાની બ લામણ કરે છે.

- (૨) સામાજિક રાજકીય અને વ્યાપારી બાબતો જેને ધર્મ સાથે લેવા દેવા નથી તેમાથી ધર્મગુરુઓનો હાથ કાઢી નાખવો નાતજાતના બન્ધનો કૃત્રિમ છે અને એથી કોઈ પણ તરેહના હક પ્રાપ્ત થતા નથી.
- (૩) રાષ્ટ્રીય ભાવના—સમસ્ત પ્રજાના હિતમાં જ દરેક વ્યક્તિનું હિત છે એવો સમષ્ટિ-બુદ્ધિ—નો વિમસ કરવો.
- (૪) 'સાયન્સ' ની વૃદ્ધિ કરવી જગતમાં આજકાલ સાયન્સમાં જે ખેડાણ થાય છે અને એમાં દિનપરદિન જે નવી શોધો થાય છે તેમાં હિન્દુસ્તાન કોઈ જ ભાગ લેતું નથી તે માટે મહારાજ માહેજ ખેદ બતાવે છે.

૮. છેવટે, પાશ્ચાત્ય દેશોના કેટલાક હુકુમ્મો—જેમ કે મળ્ગ અને ધનિક વર્ગ વચ્ચેના દારણ બુદ્ધો, અતિરાય દ્રવ્યનોબ, અને ધન અને સત્તામાં જીવનનું સમગ્ર પ્રયોજન સમાપ્ત થાય છે એવી જડવાદી સમજણ—છત્વાદિ દોષોથી દૂર રહેવું, અને આપણા લોકની અનાદિ કાળથી આવતી આવેની સાદાઈ જાળવી રાખવી—આપણું તત્ત્વજ્ઞાન, જીવનની પવિત્રતા અને ધામક ઉત્સાહ પશ્ચિમના દેશોને આપવા અને તેઓનું 'સાયન્સ', તેઓની રાજકીય ભાવના, અને વેપાર ધન્ધાની બબ્બેદારી અત્રે લાવવા—એમ ઉપદેશ આપી મહારાજએ પોતાનું ભાષણ સમાપ્ત કર્યું.

૨.

મિ. ચિત્રુલદાસ ઠાકરશીનું ભાષણ.

મિ. ચિત્રુલદાસ ઠાકરશીએ પ્રમુખ તરીકે ભાષણ આપ્યું તેના મુખ્ય મુદ્દા નીચે મુજબ હતા —

૧. હિન્દુસ્તાનના આર્થિક ઉદ્ધારના કેટલાક પ્રશ્નોમાં અંગ્રેજ વ્યાપારીઓનું પણ હિત રહેલું છે, અને તેથી તેઓએ આ બાબતમાં આપણી સાથે બળવું જોઈએ. તેઓના પ્રયાસથી, સરકારે પોતાને જોઈતો માલ બનતા સુધી આ દેશનો જ લેવો એવો દાવો થયો છે, અને એ સ બન્ધી વિચાર કરવા બેઠેલી કમિટિને રિપોર્ટ જલદી બહાર પાડવા સરકારને વિનંતિ કરવી.
૨. પરદેશની મુડી વાપરવામાં નુકસાન નથી. જાપાન પણ પરદેશી મુડીનો ઉપયોગ કરે છે—દારણ કે થોડે બાજે નાણા મળી શકતા હોય તો તેનો લાભ લેવો ઘટ છે. આમ પરદેશી મુડીનો ઉપયોગ ન કર્યો—હોત તો હિન્દુસ્તાનની રેલવે બધાં જ ન હોત અને અત્યારે દેશમાં મુસાફરીની સગવડ થવાથી જે જૈશ્વ, અને સામાન્ય રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉત્પન્ન થઈ છે તે ન યાત. લક્ષ્મી પ્રયોજન માટે બાધેલી રેલવેને બાદ કરતા,

બાકીની લોકને ખરેખર ઉપકારક છે એમ મિ. વિઠ્ઠલદાસનું માનવું છે, અને એ વિચારમાં અને સંપૂર્ણ રીતે મળીએ છીએ.

૩. કારખાનાના હુન્દરાને જ આપણે ઉદ્યોગ સમજીએ છીએ, પણ આ દેશમાં ખેતીનું ઘણું મહત્ત્વ છે. ખેતી એ હિન્દુસ્તાનનો મહોળામાં મહોળો—સેક્ટરે ૬૦ અગર ખીજી ગણતરી પ્રમાણે ૮૫ ટકા જેટલી પ્રજાનો ઉદ્યોગ છે. ખીજા ઉદ્યોગો પણ એના ઉપર આધાર રાખે છે, મુબારક હલાકામાં કાપડની મિલોનો વિસ્તાર થયો છે તે યુજરાત વગેરે ભાગની રૂની ખેતીને લીધે જ. આ આ બાબતમાં મિ. વિઠ્ઠલદાસ બગાડના જામીનદારોની મહોદ્દી જવાબદારી બતાવે છે.

૪. ખાણના ઉદ્યોગો માટે હિન્દુસ્તાનના યુવકોને કેળવણી આપનાની ચેજના થવી જોઈએ.

૫. વણાટ કામ માટે હાથની સાળ કેવી દોષ તો ઉત્તમ એ શોધવાના મનો માયે છે સોધી, સાદી બનાવટની, અને બગડે ત્યારે ગામના કારીગરો સુધારી શકે એવા પ્રકારની સાળ હોવી જોઈએ સુતર કાપડની મિલો શાવી છે જે તરેહનો માન આપણી મિલોમાં થાય છે તે પરદેશથી આવતો નથી—અર્થાત્ એ હરીદ્વારમાં આપણી મિલો મિજથી નીવડી છે પણ ગયે વર્ષે ૪૦૦ કરોડ પાઉંડ કાપડ અને ૩૩ કરોડ પાઉંડ સૂતર આયાત થયું હતું એ જોતા હજી આ ધંધાના વિકાસને ઘણો અવકાશ છે. પરંતુ જાઓ માય અત્રે બનતો નથી તેવું કાણુ એ છે કે જોઈએ તેવી જાતનું ૩ મળી શકતું નથી સિન્ધમાં સરકારે ઇન્જિનિયર ૩ વાવવાનું શરૂ કર્યું છે, અને એ પ્રયોગ ફતેહમદ થયો છે—અને અત્રેની મિલોએ એનો લાભ લેવા માગ્યો છે. આ વર્ષે ૭૦૦૦ એકર જમીન વાનો હતી, અને ખેડૂતોને એટલો બધો લાભ થયો છે કે જતે દહાડે ૧૦૦,૦૦૦ એકર જમીન આ પ્રકારની છે તે બધી વવાઈ જશે એમ લાગે છે. આ વપ એ રૂને કીડાથી નુકશાન થયું છે, પણ તેવું નુકશાન ફરી થવું અટકાવવાનો ઉપાય સ્વયંવચામ આગ્યો છે.

૬. ઇન્ડિયા બાપારીઓ મિનના કનાકો બાનત વન્એ પડવા માગે છે તે સ્થાને મિ. વિઠ્ઠલદાસે સખ વાધો લીધો, અને જણાવ્યું કે અત્રે મજૂરી સોધી પડે છે એમ ઇન્ડિયા બાપારીઓ શરિયાદ કરે છે, પણ ઇન્ડિયા મૂડી સોધી પડે છે એ વાત તેઓ વી સારે મૂકે છે.

૭. અત્રે ‘ખીટ’ ઉગાડતું પરડી શકતું નથી, પણ શેરડીના પાકમાં ઘણો સુધારો થઈ શકે, તથા હિન્દુસ્તાનમાં શેરડી માટે એ ઉત્તમ સ્થાન છે, છતાં ખાકનો, ઉદ્યોગ પડી ભાગ્યો છે. સાચાની મદદથી શેરડીમાંથી વધારે આદ કાઢી શકાય. પણ આ પ્રશ્ન સુતર કાપડના પ્રશ્નની માફક ઘણે અંશે ખેતીનો પ્રશ્ન છે.

૮. છેવટે, મિ. વિઠ્ઠલદાસે “સ્વદેશી” દિવસ્યાના સબન્ધમાં જણાવ્યું કે સ્વદેશપ્રીતિનો અર્થ પરદેશનો દોષ એમ છે જ નહિ. થણાક સુધરેલા દેશમાં પરદેશી માન સ્થાને

જકાત માંખીને, તથા સ્વદેશમાં અમુક માત્ર બતાવવા માટે સગકાર તગ્ધી બહીસ આપીને, સ્વદેશના ઉદ્યોગો વધારવામાં આવે છે એથી એ દેશને આર્થિક દૃષ્ટિએ લાભ દો વા ન હો, પણ એમાં કશું જ અધર્મ છે એમ તો નથી જ. અને આપણે સ્વદેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવા જે રાજપ્રતીતી યત્નો કરીએ છીએ, એને અગે કેટલુંક નુકસાન અને અવગત પણ વેરીએ છીએ એમાં કશું જ ખોટું નથી એટલું જ નહિ પણ આપણને શાગાશી થતે છે કે બીજા દેશમાં લોક જે સ્વાર્થનો ભોગ રાજ્યતા જોરથી આપે છે તે આપણે રાજપ્રતીતી, પોતાની મેજે, આપવા તૈયાર થયા છીએ. છેવટે સ્વદેશી હિલચાલને શુભ આશીર્વાદ થઈ મિ, વિદ્વદામે પોતાનું ભાષણ સમાપ્ત કર્યું.

૩.

મિ. દત્તનો ઉપસંહાર.

મિ. દત્તે “ ઔદ્યોગિક પરિપદ ” ના ઉદ્દેશ મનનબ્યા, આખું વર્ષ એ મબન્ધમાં કાર્ય કરતા મહેવાની યોજના બતાવી, ગયા વર્ષમાં કરેલા કામનો હેવાવ આપ્યો તથા હિન્દુ-સ્તાનના વિવિધ ભાગમાં કેવા કેવા નવા કારખાનાઓ ઉભા થયા છે ઔદ્યોગિક શિક્ષણ શાળાઓ સ્થપાઈ છે, તથા સમ્રહસ્થાન વગેરે ભત્તવામાં આવ્યા છે, એનું વર્ણન આપી- છેવટે “ સ્વદેશી ” હિલચાલ માટે દરેક સ્વદેશહિતૈથીએ નોંધી નાખવા જેવા ઉત્સાહ સ્વદેશાભિમાન અને ભગીરથનિશ્ચય ભર્યા નીચેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા --

“ Without any control over our own tariff or financial arrangements, without any effective voice over our own legislation or our administration,—such as every other civilised nation on earth possesses to day, and such as we are bound to obtain in the near future, without any of these privileges which are the birth-right of nations, we have determined, simply by giving preference to our home manufactures, to revive the industrial activity of this vast country, and to improve the condition of our industrial population. The call has gone forth from Province to Province, and from village to village, and unnumbered millions are responding to the call with almost religious fervour. The womanhood of India has nobly joined in this patriotic work, and every true Indian, Hindu or Mussalman, Parsee, Jain or Christian co-operates in this “Swadehi” movement, and exerts himself for the industrial progress of his fatherland. We are yet far, very far from success, but in our heart of hearts we have taken a solemn vow to work together towards this great object. And when we have passed away, our sons and grandsons will take up this holy work, and will accomplish what we have begun to day, giving our country her rightful, her ancient place among the industrial nations of the earth.”

વૈશાખને જન્મેજ્ય ગગને મહાભારત કહ્યું ત્યારે તેની બીજી અગતિ યદ્ય મ્હેરવ અને છેહી તો ઇ સ પૂર્વે ૩૦૦ અને ૧૦૦ ની વચ્ચેમાં સૈતિ નામના પુત્રાણીને લખેલી છે આ છેહી આરતિની તારીખ નક્કી કરતા રા રા વૈધ લખે છે કે —

“આ સખધમાં જ્યોતિષ શાસ્ત્ર હજુ પણ વધુ ચોક્કસ સામગ્રીઓ આપણને પુરી પડે છે ખરે જોતા મહાભારતમાં મળી આવતી જ્યોતિષ શાસ્ત્રના જ્ઞાનના વિમગ્નની રૂપિ તે - નની જુદી જુદી સ્થિતિઓ દર્શાવે છે આ પ્રમાણે પહેલાં તો મહાભારતમાં કૃતિપ્રાચી નખ ગણવાની રીત જોઈએ છીએ જે હજારો વર્ષ ઉપર દાખન યદ્ય હતી અને જેથી મુને જુદા ગ્રન્થના અન્તર વ્યાખ્યાના કાગની રચિત થાય છે વળી આ ગ્રન્થમાં જે કાળમાં ધર્મન ન હાતમાં શિશિર સંક્રાન્તિ (Winter Solstice-હાલ જેને આપણે મધ્યમકાન્તિ મ્હેરવે છીએ) થતી હતી તે કાળનો પણ ઉલ્લેખ જોઈએ છીએ આ કાળ વિશે જે દાગ જ્યોતિષમાં પણ ઉલ્લેખ છે અને આ જ્યોતિષ ગ્રન્થની તારીખ આ ગાનિતને ના ધારે ના । દીક્ષિત ઈ સ પૂર્વે ૧૪૦૦ વર્ષ ઉપર મૂકે છે વળી મહાભારતમાં શ્રવણ નક્ષત્રની સંક્રાન્તિનો પણ ઉલ્લેખ છે અને બધા નવરો શ્રવણથી મરોના જે આ નરી રચના વિશ્વાનિત્રે જ્યારે નવી દનીયા પેદા કરી અને નક્ષત્રોને શ્રવણથી ખુદ માડ્યા ત્યારે દાખન કરી એમ લખેલું છે (આદિ પર્વ ૭૧ અધ્યાય) આવી જ નમવની શરૂઆત વળી અશ્વમેધ પર્વના ૪૮ માં અધ્યાયમાં પણ છે । । દીક્ષિતની મુજબી પ્રમાણે આમ ઈ સ પૂર્વે ૪૫૦ માં યજુ જોઈએ થોતિસુ થોતુ પણ જ્ઞાન ધારતા આ જોઈએ તે પ્રમાણે શિશિર મગન્તિ અવનયન (Perecession of Equinoxes) ને જો પાછી હાતી જાય છે અને આપણને જે કે અમુક તારીખ તો નહિ પણ અમુક દા નરી રવાને ઉપયોગી યદ્ય પડે છે આવી રીતે આધુનિક મહાભારતમાં શ્રવણથી નક્ષત્રની રી આતનો ઉલ્લેખ છે જેથી તેની તારીખ ઈ સ પૂર્વે ૪૫૦ ની આગળ હોઈ ન શકે ” (રા રેધનું મહાભારત ને ટીપ્પા પાનુ ૧૬)

આ પ્રમાણે રા વૈધ જતાવે છે કે ત્રીજી આરતિ ઈસ્વી પૂન ૪૫૦ પછી યદ્ય હોવી જોઈએ, અને ત્યાર પછી પણ તારીખ નક્કી કરતા એઓ લખે છે કે —

“આપણે આ નિયમ મહાભારતમાંના એક જ્યોતિષીના વધુ ઉલ્લેખના વિચાર કર્યાનિત્રે પડતો મૂકી શકતા નથી ગદ્ય પર્વમાંના સરસ્વતી આખ્યાનમાં જુદા ગર્ગનું નામ આપેલું છે જેઓ સરસ્વતીને કીનારે તપશ્ચાર કરતા હતા અને કાગનું જ્ઞાન તેમ જ મ્હેરવની અગ્રી અવળી ગતિનું જ્ઞાન અને મા । નરસા સુકુનેલુ જ્ઞાન ધગવતા હતા હવે પા । સર ગર્ગનામના જ્યોતિષીનું નામ પાણિનિએ લખેલ છે અને પાણિનિની તારીખ ઈ સ પૂર્વે ૫૦૦ ની સંસ્માન્ય રીતે મુન થયેલી છે પણ જ્યારે મહાભારતમાં ગર્ગ જુદા એમ લખેલું છે તે ઉપરથી સદા અનુમાન થાય કે કોઈ બીજો નાનો ગર્ગ મહાભારત કરી તાર લખાય ત્યારે થયો હોવો જોઈએ આ નાના ગર્ગની તારીખ મ્હેરવ ઈ સ પૂર્વે ૧૪૫ ની આપે છે કાણ કે તેના ગ્રન્થમાં મીને ગ્ના રાય તનેના મીકાનો ઉલ્લેખ છે જે આગ રાય તો મ્હેરવ

બારતની પુનરાવૃત્તિ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦ માં થઈ હોવી જોઈએ. અથવા તો ત્રાણમાં મોડી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ માં ઉપર આપેલી સર્વ સાખીતીઓનો વિચાર કરીએ તો એમ સામાન્ય અનુમાન થાય છે કે મહાભારતનું આધુનિક રૂપ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી ૧૦૦ માં થયું હોવું જોઈએ. ” (રા. રા. વૈદ્યનું “મહાભારત ને ટીકા” પાનું ૨૦.)

આ પ્રમાણે રા. રા. વૈદ્ય મહાભારતની સૌંદર્ય મુનિની ત્રીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ ને ૧૦૦ ની વચ્ચેમાં થઈ હોવી જોઈએ એમ લખે છે. અને રા. રા. મોદક વગેરે જેઓ મહાભારતમાં લખેલાં યુદ્ધ કાગળાં અહોના નક્ષત્ર ઉપરથી દરેક અંદાજે બંને નક્ષત્ર છે એમાંનું એક ખંડ અને બીજાનું સાયણ નક્ષત્ર છે એમ ગણી અવનવચનના આધારે મહાભારતની તારીખ ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦૦ વર્ષ ઉપર ગુઠે છે તેમની વિરુદ્ધ રા. રા. વૈદ્ય તેમની આ ત્રીજી આવૃત્તિનો આધાર લઈ લખે છે કે:—

“હવે આપણે મહાભારતમાંના વ્યોતિષના ઉલ્લેખો ઉપરની દલીલ ઉપર જુદાં જુદાં કે જે દલીલોને કેટલાએકો બહુ જ રૂપ આપી દે છે. અને તો અમારે એમ માનીયે છીએ જે આમાંનાં ઘણાં ઉલ્લેખો તો ઘણી ચક્રાં ભરેલા છે એટલે તે વ્યાસકૃત યુગ મહાભારતનાં નથી પણ ઉત્તરની આવૃત્તિના છે. બધા ક્રમુલ કરશે કે તેમાંના કેટલાએક તો વિચિત્ર અને અસંભવનીય છે. છેલ્લા લેખકે ઘણું કરી બને તેટલાં અપશુકનો એકાં કરી યુદ્ધકાળ પહેલાં થયાં એમ લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને બને તેટલી અસંભવ ખીનાઓનો સંપ્રદ કર્યો છે. લખણ તરીકે અર્ધ ચન્દ્રના અંદાજ એક જ દિવસે થયાં હતાં (ચંદ્રાદિત્યાલુપ્તો પ્રસ્તૌ પ્કાહ્ના દિ વ્રણોદ્દર્શામ્ । મીપ્મ પર્વ) અથવા તો સમગ્રપિમાં વશિષ્ઠ પાસે અશ્વત્થામા આવ્યા ગયા. વિગેરે વિગેરે, આ ખીનાઓ તો એટલી અસંભવ છે કે જેવી અશ્વત્થામા આપણે પ્રાણી વર્ગમાં પણ બતાવેલી માન્ય પડે છે જેમકે ધોડિની-પેટે ગાયનો જન્મ અને કુનરીને પેટે શિયાળનો જન્મ, (ગોવત્સં વજ્રવાસુને શ્વાદુગાલં મહીપતે ।) આવી અસંભવ ખીનાઓનું ધ્યાન ન લઈએ તોયે પણ અહોને બંને નક્ષત્રમાં રહેતા એટલે પીડા જોઈએ છીએ જે આધારે આ લોકો તારીખ ગણે છે. યુગ મહાભારત કાળમાં અહો ઘણે બાગે જણાયા નહોતા અને કદાચ જણાયા હોય તો પણ તેઓના માગ જુદા જુદા નક્ષત્રોમાં નોંધાયા નહોતા. અશ્વત્થામા સૂર્ય ચન્દ્રના માર્ગ નોંધાયા હતા અને આથી જ કાળનું માપ કરાવું હતું. જુના ચન્દ્રોમાં અને બોદ્ર ત્રિપિટકોમાં પણ ચન્દ્રનક્ષત્રથી જ કાળ ગણાતો જોઈએ છીએ, બજરામે કરેલો નીચેનો ઉલ્લેખ તે દિવસને બહુ ચોક્કસ છે “(પુણ્યેણ સંપ્રયાતોસ્મિ શ્રવણે પુનરાગતઃ । ગદાપર્વ)” આ પછી રા. રા. મોદકની તારીખ મુકદ્દર કરવાની રીત સમગ્રની છે અને છેવટે લખે છે કે:—“અમારું માનવું છે, જે જેટલા આ અહોનાં સ્થાનો (જાકે સ્થાનોના કરેલા અર્થો) વિચિત્ર છે તેટલા જ તેમના ખુલાસા પણ વિચિત્ર છે. આ કદપના મહાભારતમાં બતાવેલા અહોના પ્રત્યેક સ્થાનને સમગ્રવચ્ચ આપણે છે એટલું જ નહિ પણ હિતદાસદશિયે પણ ન્યૂન છે. એઓએ માની લીધેલું છે જે અવનવચન મહાભારતકાળમાં જણીનું હતું પણ ખંડ જેતાં તો કદાચ જન્મ પહેલાં થોડે જ વખતે આ અવનવચનનો સંપૂર્ણ શોધ શ્રીકાએ કર્યો હતો અને હિંદુસ્તાનમાં તો ઈ. સ. ૫૦૦ માં થયેલા વસાહતિ-

હિરને સાવ અનુયો હતો. વળી એમાં માની લીધેલું છે જે નક્ષત્રોની શરૂઆત અશ્વિનીથી થતી પણ આપણી પાસે જ્ઞાતિઓ, વેદાંગ જ્યોતિષ મહાભારત 'પોતે જ વિગેરે અન્યોમાં સાખીતીઓ છે કે ઈ. સ. ૧૦૦૦ સુધી તેો નક્ષત્રો કૃત્તિકાથી ગણાતાં હતાં. વળી અહોના બન્ને નક્ષત્રથી થતો ગોટાળો આ કલ્પનાવાળાઓએ કપ્પલ રાખ્યો છે.....આ મહાભારતમાં આપેલાં અહોના જુદા જુદા સ્થાનોનો અર્થ સમજવો બહુ કઠણ છે. કદાચ ક્ષત્રિયે છેલા મહાભારતમાં ઘણા કૂટ શ્લોકો દાખલ કર્યા છે તે ભેગા આ શ્લોકો કદાચ જ્યોતિષના કૂટ પ્રશ્નો તરીકે ભૂમ્મા હશે. અને મહાભારતનો ટીકાકાર પણ તેમને કૂટ તરીકે જ ગણે છે." (રા. રા. વૈદ્યનું " મહાભારત ને ટીકા)" પાનું ૮૩-૮૮.)

આ પ્રમાણે રા. રા. વૈદ્યના મહાભારત ઉપરથી જણાય છે જે મહાભારતના વીરસમયમાં અહોનું જ્ઞાન બહુ થોડું હતું અને તે વળી છેક ગ્રીક લોકોના આવતા સુધી જ ઘણું ઓછું રહ્યું. મારે રા. રા. વૈદ્યના મહાભારત માટે કહેવું જોઈએ કે તેઓ કોઈ પણ રીતે ખીન કેટલાએક પાશ્ચાત્ય લેખકોની માફક મારી મચરડી પોતાનો મત પ્રતિપાદન કરનારા નથી પરંતુ તેઓ ખરા સત્યને માટે મરે છે. તેઓ રા. મોદક જે મહાભારતને ઈ. મ. પૂર્વે ૭૦૦૦ ઉપર લખાયેલું માને છે તેની વિરુદ્ધ છે તેમ જ વળી કેટલાએક પાશ્ચાત્યો તથા મ. રા. રમેશચંદ્ર દત્ત જેઓ મહાભારતની તારીખ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૫૦ માં લાવી મૂકે છે તેમની પણ વિરુદ્ધ છે અને તેઓએ ભારતનો સંપ્રદાયપ્રાપ્ત મત સ્વીકારી મહાભારતની તારીખ માથે કળિયુગની શરૂવાત માનેલી છે અને કળિયુગ આપણા હાલના ટીપણમાં પણ લખેલ છે તે પ્રમાણે આજથી ૫૦૦૭ વર્ષ ઉપર એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧ માં રાજ થયો અને ત્યારે મહાભારતનું યુદ્ધ લડાયું એમ માખીત કરે છે. હવે આપણે મહાભારત કાળમાં જ્યોતિષ જ્ઞાન કેટલું હતું તેનું સ્વરૂપ જાણી આગળ આપણા જ્યોતિષમાં કેવી રીતે વધારો થયો તેને વિચાર કરીશું.

(અપૂર્ણ.)

અમદાવાદ
તા ૭ જાન્યુ ૧૯૦૭.

વિજયલાલ કનૈયાલાલ મુન.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यथायमध्यात्म सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂલે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્

વર્ષ ૬, અક ૨.

[માસિક.]

ફાલ્ગુન, રાવત્ર ૧૯૬૩

તન્ત્રી—પ્રેક્ષક આનંદરાઠ બાપુભાઈ ધ્રુવ એમ એ, એલ એચ બી

શ્રીને કેવી રીતે શિક્ષણ આપવું ?

૧૫

(સૌ વિદ્યા બી એ)

‘શુ’ ની વ્યુત્પત્તિ, ‘ભૂખ’ ની વ્યુત્પત્તિ

૭૧

(રા રુ નમિદગર બોધાનાથ બી એ સી એસ.)

મણિવાલ અને ખાતારા કર

૭૨

(ગ’ રો. ઉત્તમલાલ કેશવનોંચ ત્રિવેદી બી એ એલ. એલ બી.)

જગતમાનુ નીતિભય શામન

૮૧

(રા રા રમણભાઈ મદીપતનમ નીલકંઠ બી એ એલ એચ. બી)

આર્યોના ત્રિચારે તથા વર્તનો

૮૮

(રા રા ચમતરાય શિવરાઠર ત્રેખુન)

અધ્યક્ષ

૯૧

(રા રા વિજયલાલ કૌંત્યાલ ધ્રુવ)

અન્યવત્કન

૯૫

લવાજમ મનિઓં ઈરથી મોકલો.

- લવાજમ.

(૧) સાષ્વેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતીશા-
નાના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઈબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દરની)
સાષ્વેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સાઈફકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં
આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા કૃપા કરવી. બીજા વર્ષ માં રૂ. ૦-૧૨-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છટક નકલના

રૂ. ૦-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દચંદ્ર બાપુભાઈ મુવ, વસન્ત ઓફિસ—અમદાવાદ.

ગુંબાઈના એજન્ટ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી.—મુબાઈ.

શુદ્ધ શુદ્ધ.

ગયા અંકમાં "રાસ કડી ૬ પંક્તિ ૪-અશુદ્ધ: અખિલ જગતમાં શુદ્ધ: અખિલ જગતના.

સૂચના.

રામ વિયોગની બક્ષિસ વ્યવસ્થાના વ્યવસ્થાપક તરીકે એ પુસ્તક સંબંધે આ
લેખકનો પત્રવ્યવહાર જોવાની મને જે તક મળી છે અને તે દ્વારા મને જે જ્ઞાન
મળ્યું છે તે ઉપરથી જણાવવાની રત્ન લઉં છું કે રામવિયોગ એક સમર્થ 'કવિત્વ'
ઉત્તમ અને અનુપમ રસોદીધી લખાવણું આત્મા અને આત્મબળનું સમર્થ-
જ્ઞાન કરાવનાર ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય છે. આ લેખકે એમના
બે ગ્રંથો ('યોગેદ્ર' અને રામવિયોગ) દ્વારા જે ઉદારતા સહ અનુપમ દર્શાવ
આપી દેશને જે જ્ઞાન કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેનો લાભ લેવા પત્રો ઉપરથી સદૃ-
કાર્થ ઉત્સુક જણાય છે. તો રામવિયોગની બક્ષિસવ્યવસ્થા હવે પૂર્ણ થવાથી જો
ગુજર સમૂહને જરૂર હોય તો રામવિયોગની બીજી આવૃત્તિ (દેવનાગરી) માટે આ
લેખકને સૂચના કરવામાં આવે. આલોકના સુમાર ઉપરજ બીજી આવૃત્તિ તારીખ ૩૦ મી
એપ્રિલ ૧૯૦૭ પછી પ્રેસમાં આવવામાં આવશે. જવાબ માટે રીપ્લાઈ પોસ્ટ કાર્ડ
લખવો અથવા અરજા આનાની પોસ્ટની ટીકીટ બીડવી કિંમત રૂ. એક. પોસ્ટેજ જુદું.

તારીખ ૧૦-૨-૧૯૦૭.

પત્ર વ્યવહાર સ્થળ

દીક્ષિત દુળાઈ.

વલસાડ.

લીં સેવક,

હાહાલાઈ લીમ્બાઈ દેસાઈ

વ્યવસ્થાપક રામવિયોગ

બક્ષિસાગ્રાત.

- (૧) સ્વર્ગવાસી રા. રા. જી. મુ. ત્રિપાઠી. (૨) મદાદાળ, પ્રજાબંધુ નિગેર.
(૩) હૃદયશીલ રા. રા. કે. ઇ. મુવ. હેડ મારતર નડીઆદ. (૪) ૧૧૨૫. કી. રૂ. ૩.
(૫) ૫૦૦ પ્રત. (૬) ડાચું પુરું.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं, सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૃત્યુ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનામ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૬, અંક ૨.

[માસિક.]

ફાલ્ગુન, સંવત્ ૧૯૬૩.

ચીને કેવી રીતે શિક્ષણ આપવું?*

આજ કાલ ન્યાં ન્યાં ભેરો ત્યા કેળવણી કેળવણી એ પોકાર સર્વેન પડી રહ્યો છે. વિશેષે કરીને આપણા દેશ જે કાંઈક પછાત છે તેમાં એ ધોય વધારે સંભળાય છે અને તેમાં પણ સ્ત્રીવર્ગ વિશેષતર પાછળ હોવાથી તેમને મળ્યે કેળવણીનું સાધન વાપરવાની ચોતમૂઠી ભવામણ થાય છે. અત્યંત જનસમૃદ્ધ (masses)મા કેળવણીનો ફેલાવો કરો, અરુ અગ્રીઓમાં શાળાનો પ્રચાર પ્રસારો, આમ સર્વે દેશ-હિતેમધુઓનું કહેવું છે.

આ પોકાર ઉપરથી એટલું તો નિશ્ચયપૂર્વક તિદ્ધ થાય છે કે આપણા દેશમાં કેળવણીનો પ્રસાર થણા જ ઓછો છે. સે-સમના રીપોર્ટો તપાસતાં માલમ પડે છે કે દેશનો

* કલકત્તાની 'ભારત મહિલા' પરિષદ માટે મોકલેલો લેખ.

અમે વસન્તના ગયા પાંચ મામના અકમાં ૪૮૫ મે પાને "ભારત મહિલા પરિષદ" માં ચર્ચા માટે નક્કી થએલી વિષયમાળા નોંધી હતી એના વિષયો ધણા ઉત્તમ હોવાથી એ સબન્ધી પુષ્પ વિચારપૂર્વક વિવિધ ચર્ચા કરવાનું ગુજરાતના ચુદર્યોને અને મહિલાઓને અમે આમન્ત્રણ કર્યું હતું. તેને અંગે (૩) આકલાણ વિષય ઉપરનો આ લેખ અમે અંગે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. અન્ય વિષયો પણ અમારી વિનંતિ અનુસાર ઉપાડી લેવામાં આવશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

તન્ત્રી.

મેટા ભાગ કેળવણીથી તદ્દન રહિત છે. તે સાથે દુનીઆના બીજા સુધરેલા દેશો કરતાં, સાંસારિક, ઔદ્યોગિક, અને રાજકીય વિષયોમાં અતિશય પછાત છે. એ સર્વ વિષયોમાં દેશની અવનતિ છે તે દેશની પ્રત્યેક વ્યક્તિઓની તે, તે વિષયની અવનતિનો સમૂહ છે. અને એ વ્યક્તિઓની અવનતિ તે તેમના અજ્ઞાનનું પરિણામ છે. એટલે કેળવણીનો અભાવ અને અજ્ઞાનનો પ્રસાર એ કારણે કરીને દેશ આજ જોઈએ છીએ તે અધોગતિ પામ્યો છે. જગતના ઇતિહાસમાં કોઈ પણ દેશ યદ્યતા જ્ઞાન અને યદિઆતી માનસિક શક્તિ વિના ઉન્નતિ પામ્યો નથી. સાંસારિક ઔદ્યોગિક અને રાજકીય ઉત્કર્ષ માટેના સર્વ પ્રયાસોના મૂળ રૂપ અને આધારભૂત કેળવણી છે. મનુષ્યનું મન શિક્ષણ પામે નહિ ત્યાં સુધી કોઈ પણ દિશામાં તે આગળ વધી શકે એ બનવું મનના નિયમોથી વિરુદ્ધ છે. એ રીતે કેએસો, કોન્ટરન્સો અને સર્વેને અંગે-દેશોદ્ધારના સર્વ પ્રયત્નોને સંબંધ-કેળવણી એ અત્યંત ઉપ-યોગની બાબત છે. દેશના કેળવાએલા પુરુષો એ સર્વ સંસ્થાઓમાં ભાગ લે છે અને તેમનો વ્યવહાર ચલાવે છે, એ સર્વ સંસ્થાઓ કેળવણીનાં જ ફલ છે. એક દેશના જન તરીકે જ નહિ પણ આન્ય સર્વ વ્યવહારમાં મનુષ્ય મનુષ્ય તરીકે તેને માટે યોગ્યએલી ઉચ્ચ ફરજો બજાવવા માટે કેળવણીવડે જ યોગ્ય થાય છે. માટે કેળવણી એ સર્વ પ્રશ્નોમાં મહાનમાં મહાન પ્રશ્ન છે. બીજા સર્વ પ્રશ્નોનો નિર્ણય એ એક પ્રશ્ન કરશે. મનુષ્યોને યોગ્ય શિક્ષણ આપો એટલે તેનાં ફલ યોગ્ય મળ્યા વિના રહેશે જ નહિં.

એ રીતે કેળવણીની સર્વસામાન્ય ઉપયોગિતા દર્શાવ્યા પછી મનુષ્ય જાતિનો અડધો ભાગ સ્ત્રીઓ તેમને સંબંધે કેળવણીનો વિચાર કરીએ. પુરુષોને કેળવણી આપવાનો સમા-ર્થ હાલની પદ્ધતિથી અંગ્રેજી રાજ્યના ૪૨ પડવા સાથે થયો છે અને તે કેળવણીનાં પરિણામ જોવાનો સમય પણ આવી પહોંચ્યો છે. આજનો પ્રશ્ન સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવા સંબંધે છે. એક પ્રશ્ન તરીકે આપણે સુધરેલી દુનીઆની બીજી પ્રજાઓ કરતાં પાછળ પડી ગયા છીએ. માટે બનતી ત્વરાથી એ છેલ્લું ભાગવું એ સર્વેની ફરજ છે. અજ્ઞાન વિંટાળ વજવાને લીધે આપણાંમાંની કર્તવ્યબુદ્ધિ નટ થઈ છે. પુરુષોમાં જેટલા ભાગમાં કેળવણીનો પ્રસાર થયો છે તેટલામાં કર્તવ્યબુદ્ધિનો વિકાસ થએલો નજરે પડે છે. તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને ઘટવું શિક્ષણ મળે તો તેમને પણ તેમનાં કર્તવ્ય સૂત્રે એટલું જ નહિ પણ તેમની સહાયતાથી પુરુષ વર્ગ પણ સખળ થાય. એ રીતે સ્ત્રીઓના શિક્ષણથી બેવડો લાભ છે.

મનુષ્યની સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ મનુષ્યનું મન કેળવાયાથી જ થઈ શકે છે. માટે કેળવણી સિવાય ઉત્કર્ષનું બીજું કોઈ સાધન નથી. સ્ત્રીઓનો પણ ઉત્કર્ષ કરવો હોય અને તેના પરિણામે પ્રજાના ઉત્કર્ષનો લાભ લેવો હોય તો તેમને યોગ્ય કેળવણી આપવી જોઈએ એ વાતની કોઈથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. તેમ જ હું ધારું છું કે પુરુષ વર્ગમાં કેળવણીનાં આટલાં સુફલ પ્રાપ્ત કર્યા પછી કોઈ પુરુષ તે વાતની ના પાડતા પણ નહિં હોય. પુરુષોને કેળવે પણ સ્ત્રીઓને તેની જરૂર નથી એમ કહેવાની દિમન હવે કોઈની ચાલે તેમ નથી. ત્યારે સ્ત્રીશિક્ષણ એ અતિ આવશ્યક છે એમ સ્વીકાર્યા પછી મુખ્ય પ્રશ્ન એ રહે છે કે સ્ત્રીઓને માટે કેવી પદ્ધતિ શિક્ષણની જોઈએ ?

આ લેખનો એ મુખ્ય હેતુ છે. એ નિર્ણય કરવો અને ચિકટ છે. કેળવણીનું કાર્ય કરનારાઓને હાથે એ પ્રશ્નનું યથાઘટિત વિવેચન થશે જ. એ વિષય ઉપર મારા મનમાં આવતી કાંઈકે સ્મરનાંઓ માત્ર કરવાનો હોશ છે. કેળવણીની પદ્ધતિના વિવિધ આમ અધ્યન જેમણે કર્યું હોય અથવા એ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેઓ વધારે મનજી રીતે પોતાના વિચાર રજુ કરી શકશે. એમાં વિશેષ માહિતી ન હતાં એ બાબત લેખ લખવાનું મુખ્ય કારણ એ જ કે કોન્ફરન્સના સર્વ પ્રશ્નોનો એ આધાર બૃત-મુલબૃત છે. એ પ્રશ્નના નિર્ણયને અનુમતીને જ બીજા સર્વ પ્રશ્નોની ચર્ચા થઈ શકશે. મતવચ્ચ કે બીજા પ્રશ્નોના નિર્ણયમાં શ્રીઓનું શિક્ષણ અમુક વલણ વેવદાવશે. મનુષ્યની સર્વ પ્રતિભામાં તેનું શિક્ષણ આધાર રૂપે રહેવું છે કેમકે તેના મનના બધાંબધમાં કેળવણી એ બહુ અગત્યનો અને ઉપયોગી ભાગ છે.

શ્રીઓને કેવી રીતે શિક્ષણ આપવું? મારી આશ્ચર્ય મનિ પ્રમાણે શ્રી તથા પુત્રોના માનસિક બંધારણમાં એવો ફેર નથી કે તે બંનેને માટે તદ્દન જુદા શિક્ષણની જરૂર હોય શ્રીઓમાં સાગણીઓ બગવાન હોય છે, જાણુતા હોય છે, તથાપિ બુદ્ધિશક્તિ (intellect) અને ઇન્ડાસ્ટ્રિ (will-power) શ્રીઓમાં પુરુષ ક્રમમાં કાંઈ રીતે જનનાં નથી. કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ બુદ્ધિને ખીસવવાનો હોય છે તથા તેને પરિણામે ઇન્ડાસ્ટ્રિ દ્વંતા પામી નીતિનું બજા સંવર્ધન પામે છે. એમ કેળવણીના મુખ્ય (Primary) હેતુ તરફ જોતાં જણાશે કે શ્રી તથા પુત્ર બંને એક જ પ્રકારની માનસિક કેળવણી લેવાને મગ્નજોયાં છે. તેમનામાં કેળવણીના મુખ્ય માનસિક આધન ત્રિસ નથી. તેમ બંનેનો હેતુ પણ —બુદ્ધિની ખીસવણી અને નીતિનું મવર્ધન—એમ એક જ પ્રકારનો છે. એટલું ખરું કે બુદ્ધિની ખીસવણી અને નીતિનું મવર્ધન એ વાપરવાના કર્તવ્યક્ષેત્ર જાગતાના બ્યવહારમાં બેને માટે જુદા પડી જાય છે. બ્યવહારમાં શ્રીપુત્રના કર્તવ્યનો પ્રદેશ જુદો છે. તેમ છતાં પુત્રોને શિક્ષણ અપાય છે તે તેમનાં ખામ કર્તવ્યોને માટે જ અપાય છે એમ નથીતમ એ શિક્ષણપ્રકાર શ્રીઓને અનુકૂળ પડવામાં વાધો આવે એમ પણ નથી. મામાન્ય માનનિક ઉગતિ થાય એ જાતનું શિક્ષણ પુત્રોને મળે છે, અને તેથી તેમાં એવું કાંઈ નથી કે શ્રીઓની માનસિક ઉગતિ માટે તે અયોગ્ય હોય. જોઓ એમ માનના હોય કે એડીનોસ્ટોસ કયા આશ્ચુ, અને અમેરિકાનાં યુનાઈટેડ સ્ટેટસનો પ્રેમીસ્ટ કોણ છે, રોમના રાજ્યમાં પડીના કાંઈકે સાંધયાં, યુરોપમાં રાજ્યસત્તાનું સમતોચન થી રીતે રહે છે. મિકોણની એ બાજુઓ ત્રીજી ક્રમના હમેશ મોટી હોય, —એવી બાબતો શ્રીઓને જાણીને શુ કરવી છે, તેમને સ્નેહમાં કે શુદ્ધ બ્યવસ્થામાં કે હોકર્ગ સંબાગવામાં એવા ઉપયોગમાં આવે તેમ છે, તેમના અભિપ્રાય અમને મમત નથી. જાગતાના બ્યવહારમાં, કુટુંબના બ્યવહારમાં અથવા કોયોગના બ્યવસાયમાં એ સર્વ પુરુષને પણ સા કામમાં આવે છે એમ મામો પ્રમ પૂછી શકાય. કોનેને તથા સ્કુલમાં શીખેલી ધણી બાબતોની ઝીણી વિગતો પુત્રોને પણ દરરોજના ઉપયોગમાં નથી આવતી તેમ કેટલીક ઓછી જરૂરની તમામ વાર પણ નથી રહેતી. પરંતુ એ મર્ડ સીખ્યાથી મનને જે વલણ મળે છે, માનસિક શક્તિઓ વિશાસ પામે છે અને બાવનાઓ તથા આદર્શ ઉગ્ય થાય છે એ જ મુખ્ય લાભ છે, અને એ લાભમાંથી શ્રીઓને જાગતા

કરવાનું કાંઈજ કારણ નથી. જે પુરુષોને મળતા શિક્ષણના પરિણામપરથી એ નિશ્ચય થતો હોય કે હાલની પદ્ધતિ અને વિષયો યોગ્ય છે તો સ્ત્રીઓને માટે પણ તે પદ્ધતિ અને વિષયો યોગ્ય હોવા જ જોઈએ. એ પદ્ધતિ અને વિષયો જેનાં જે કર્તવ્ય હોય તેને માટે સામાન્ય રીતે મનને ખેંચે છે એવો ભારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. અમુક કર્તવ્યના પ્રદેશને વિશેષ અનુકૂલ છે એમ નથી. તેથી કર્તવ્યક્ષેત્રની ભિન્નતા હોવા છતાં સ્ત્રી પુરુષોને એ કંઈ પ્રકારનું શિક્ષણ આપી શકે તેમ છે.

એ તો સામાન્ય હકીકત કહી. પણ આપણા દેશમાં તેનો વ્યવહારમાં સાક્ષાત્કાર કેમ કરવો એ વધારે વિકટ પ્રશ્ન છે. જે શિક્ષણ પુરુષોને અપાય છે તે સ્ત્રીઓને આ દેશ રિથિતિ જેતાં આપણું લગભગ અસંબંધિત જેવું લાગે છે. પુરુષો વીસ પચીસ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરી શકે છે ત્યારે કન્યાઓ મુશ્કેલીથી બારેક ચૌદ વર્ષ સુધી સાધારણ રીતે અભ્યાસ ચલાવી શકે છે. તો જેટલું શિક્ષણ પુરુષોને પચીસ વર્ષ સુધીમાં મળે તેટલું કન્યાઓને ચૌદ વર્ષમાં મળવાનો મંભવ રહેતો જ નથી. બાળલક્ષ્ય એ આપણા દેશની સામાન્ય રિથિતિ છે અને તેને લીધે કન્યાઓને યોગ્ય શિક્ષણ મેળવવામાં મોટું વિઘ્ન આવી નડે છે. માટે માનસિક વિકાસ કે કર્તવ્યભિન્નતાના કારણને લીધે તો નહિ પણ આપણી અનિષ્ટ સામાજિક રિથિતિને લીધે આપણી સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવા માટે એ રિથિતિ બદલાતા સુધી ખાસ વ્યવસ્થાની જરૂર રહે છે. તેથી એ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે કે મૂળ સત્ય સાધન વાપરી શકાવાનો અવકાશ ન હોવાથી નહરૂકે અમુક કાળ માટે જ જૂદી પદ્ધતિનો વિચાર કરવાનો છે.

બાર, ચૌદ કે પંદર વર્ષ સુધી શાળાઓમાં કન્યાઓ શિક્ષણ લે છે. તેમને તેટલા વખતમાં સ્વભાષા અને ખીજા સામાન્ય વિષયો ઉપરાંત થોડી ધણી ખીજા ભાષા શીખવાનો વખત મળે છે. તેમને આગળ કોલેજમાં અભ્યાસ કરવાનો કે અંગ્રેજી ઉર્દૂ ધોરણોમાં આલના વિષયોનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રમંગ મળવાનો નથી માટે માતૃભાષાના અભ્યાસ સાથે જ તેટલી ઉમરના છોકરાઓ કરતા વધારે ઇતિહાસ, પદ્યર્થવિજ્ઞાન, ઉચ્ચ સિદ્ધિ લેખ-કોનાં લખણો તથા કાંઈકે અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતરવો અને સ્વચ્છતાના સાર્વજનિક આરોગ્યના નિયમો. એ તેમના અભ્યાસક્રમમાં ઘખલ કરવું જરૂર છે. એ સર્વ બાબતો સ્વભાષામાં શીખવવી કે થોડે શ્રમે શીખી શકાય. બારથી પંદર વર્ષના છોકરા કરતાં છોકરીની સમજણ ધણી વધારે પરિપક્વ હોવાથી એ વિષયો શીખતાં તેને મુશ્કેલી લાગશે નહિ. છોકરાઓ કરતાં કન્યાઓનાં ધોરણોનો ક્રમ તેમને થોડા વખતમાં શીખવાનું તેથી બારે કરવાની જરૂર છે. રીતસરની કેળવણીમા તો આપણી કન્યાઓને એટલેથી જ સંતોષ માનવો પડશે.

તે પછી નિશાળ છોડ્યા પછી જૂઠ્ઠાશર્વમાંથી પરવારી દુરસદના વખતમાં ગૃહશિક્ષણના વર્ગ કહાડવાથી લાભ થવાનો સભવ છે. એ વર્ગમાં શિક્ષકે સામાન્ય વિષયોપર પુસ્તકો વાંચી સંભળાવવાં. એનો મુખ્ય હેતુ એ હોવો જોઈએ કે અભ્યાસ તરફ મનને વાળી વાંચનની રચિ કૃપા કરવી. શાળાના પાઠ પેઠે નહિ પણ ઉચ્ચ જ્ઞાન મેળવવાના

હેતુથી ઉત્તમ પુસ્તકો વચ્ચે તો મન સાત કામના રોડાય. અહવાડીઆમાં ત્રણ ચાર કે પાંચ કલાકના શિક્ષણથી કાંઈ અમુક વિષયનો પરિપૂર્ણ (systematic) અભ્યાસ ન થઈ શકે, તથાપિ શાળાનું શિક્ષણ ઊંડા પછી પણ અભ્યાસક વૃત્તિથી વાચન તરફ અભિ રચિ કરાવી સ્વશિક્ષણના માર્ગમાં સ્ત્રીઓને પ્રેરી સમય એવા હેતુથી ગૃહશિક્ષણના વર્ગોના કામ રાખવો જોઈએ એ દ્વારે ઉધડેલો self-culture અથવા સ્વશિક્ષણનો માર્ગ આગળ જતા અતિ ઉપયોગી થવાનો સમ્ભવ છે તેમાં શુ શીખવવા તરફ લક્ષ આપવું એ વિચાર કરવામાં મનને કેળવવાનો હેતુ—ખુદ્ધિનો વિમસ અને નીતિનો ઉચ્ચ આદર્શ મેળવવાનો હેતુ—સતત સ્મરણમાં રાખવો. સામાન્ય જ્ઞાન સપાદન કરી મહાન વિષયો ઉપરના બને તેવા પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો યુરોપીઅન સ્ત્રીઓમાં અનેક એવી જોવામાં આવે છે કે તેઓએ કોતેજની ઉચી મેળવણી લીધેલી ન હોવા છતાં સ્વપ્રયાસ અને સ્વશિક્ષણથી એમણે તેમનો અભ્યાસ અને જ્ઞાન એવા સર્વ વિષયોમાં વધારેના હોય છે કે તે જોઈ આપણને સાનદાશ્ય થાય છે કોતેજનો અભ્યાસ કરી રહેના સ્ત્રી પુરોને પણ સ્વશિક્ષણનો કામ તો જીવનના અત સુધી જાતી રાખવાનો છે જ નિશાળનું શિક્ષણ મેળવી ઉચી કેળવણી મેળવવાના અનંત માધન પના પ્રાપ્ત કરી શકાય તો જાતિર વિચારોનો અભ્યાસ કરી શકાય

એ રીતે ગૃહશિક્ષણના વર્ગ મહાડવા ઉપરાંત આપણા મેગ કોઈ કોઈ વાર એકલા મળી પન્સપર વાતચિતમાં પોતાના અભિપ્રાય ચાતુ ઉપયોગી વિચારોપર ચર્ચા અને વધારે અભ્યાસીઓ માટે કાંઈ જાણના જેવું મદદલુ ક્રમ તો રહે તો એ માર્ગે પણ શિક્ષણ પમાય તે સારી સ્ત્રીઓના સમાજને ભરવાની અગત્ય છે - ન્યા જીટી સર્વ પોતપોતાના અભિપ્રાય નિ રાખવો કાંઈ પણ ટીકાની બીજ નમ પ્રદર્શન કરી શકે.

પણ એ મર્વ માર્ગ કરતા, આપણી હાનની સાસાગ્નિ મ્પિતિ લક્ષમાં લેતા આપણી સ્ત્રી ઓને શિક્ષણ આપવાનું મહાન કાર્ય તેમના પતિઓને શિર છે શાળામાં કાષ્ટક શીખીને નાની ઉમરમાં કન્યાઓ તેમને મામર જાળ્ય છે તે પછીનું તેમનું સર્વ જીવન તેમના પતિના હાથમાં નહે છે એટલી કુમળી વયની તેઓ હોય છે કે જેવું વનજી પતિ આપવા ધારે તેવું પત્નીને આપી શકે તેમ હોય છે પતિઓ તેમાં એકરકારી કે આગમ તપ્પે તો તેના જોખમદાર તેઓજ છે અને તેના પરિણામ પણ મુખ્ય કરીને તેમને જ ભોગવવા પડે છે પત્નીને શીખવવાનો ઉલટપૂર્વક પ્રયાસ કરવો એ સર્વની પ્રથમ ફરજ છે. માર્ગ સાન પુસ્તકોનો અભ્યાસ નિવનપૂર્વક કરાવ્યા ઉપ રાત પોતે જે વાત નવી જાણે કે નવી વાચે અથવા ક્યાંયથી મામળી આવે તે સર્વ સ- બધે પોતાની પત્નીને વાત કરવી. તેને જે જે તેમાં સમજણ ન પડે તે ધીરજથી અને સ્પર્શક સમજાવણુ ચાલતા સમયના સર્વ પ્રશ્નોની ચર્ચા તેના સમક્ષ કરવી એટલે ધીમે ધીમે સર્વ વિષયોપર તે પોતાના અભિપ્રાય જાણતા શીખશે. બહારની વાતો, રાજદરબારની વાતો, સાર્વજનિક પ્રશ્નોની વાતો, ધધા રોજગારની વાતો, અને દેશના તથા દુનીઆના મ- દાન પ્રશ્નો સબધે સ્ત્રીઓ શુ સમજવાની છે એમ ધારી તેમને કાંઈ જ કહેવું નહિ, તે ઓ માત્ર ધરકામ કરી ધુણું તો કાંઈ સસ્મરવાળી હોય તો સિક વિનોદ કરી શકે એટ- લેથી જ સતોપ માનીને ખેસી રહેનાર પતિઓ પોતાના જીવનના મુખ્યનો પછો અમૂલ્ય ભાગ હાથે કરીને ખુએ છે સરકારી તથા સુશિક્ષિત પતિઓથી શિક્ષણ પામી ઉત્તમ દામ

પ્રાપ્ત કરેલી સ્ત્રીઓના મીસીસ અને સરખા આદર્શભૂત દૃષ્ટાંત સર્વને લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. પતિના જીવનમાં મુખ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જ નહિ પણ સુસરકારી સ્ત્રીએ થવાથી સમગ્ર જનસમાજને અત્યંત લાભ છે એ વાતનું પણ વિસ્મરણ કરવા જેવું નથી. જે મને તેવા ઉચ્ચ પત્નીસહવાસની અપેક્ષા ન હોય તેમણે સ્વાર્થ નહિ, તો પાંચ ખાતર, દેશની સ્ત્રીઓના ઉદ્ધાર અને તે દ્વારા અતે દેશના ઉદ્ધાર ખાતર, પોતાની પત્નીઓને શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે. વાતચિતમાં આપણે આશ્ચર્ય પામીએ એટલું શીખી રાખાય છે એ જે કોઈને અનુભવ હશે તે સહજ કહી શકશે. જેમને પતિ સર્વ વિષયોમાં પોતાની મર્વ વાતો સમજવા યોગ્ય ગણે છે તેવાઓ પોતાને કેટલા બાબતોમાં માને છે તે એવા ધૈર્યના પ્રસંગમાં જેઓ આપ્યા હશે તેમને ખબર હશે. પતિ તરફથી ઓછા વાત જાણી હોય તે નિવેદન કરતા અતિશય ગર્વ ધનવન્ત સ્ત્રીઓ માતા દીકરામાં આવી છે એ માહિતી કન્તા માહિતી જેના તરફથી આવી તે તરફની પૂન્યવૃત્તિ દર્શાવે છે. આપણી આર્ય સ્ત્રીઓ પતિ પાસે પતિની આખે જોનારી પતિમાં પોતાનું સ્વતંત્ર ડબાડી દેનારી છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. તો તેમના આ સૌજન્યનો લાભ લેવો એ સર્વ સમગ્ર પતિઓનો ધર્મ છે અને તે ધર્મમાં અમે તેટલું તેમનું પોતાનું અને દેશનું અહિત થશે માટે યથાશક્તિ અને અનુકૂળતા પ્રમાણે સર્વ હિલવારી પુરોગાને સ્ત્રીશિક્ષણના આ ઉત્તમ મર્ગ અને દૃઢ પરિણામ વાળા માર્ગનું મુદ્દલું કાઢવાની મારી નમ્ર વિનંતિ છે.

આ સાધનોથી પ્રત્યેક ગૃહમાં શિક્ષણનો નિરજ થશે તો કાળે કાળે પરિણામે સમગ્ર પ્રજામાં સ્ત્રીશિક્ષણના મૂળ ગોપારો અને આપણે નહિ તો આપણા પછીના જન્મનાની પ્રજાઓ તેના મુદ્દલ આપવા સમર્થ થશે અને જે બીજા આપણે વારી જઈશું તે મારે તેઓ આપણા નહીં થશે.

૨૪-૧૨-૦૬
અમદાવાદ

}

ડૉ. વિદ્યા.

‘શુ’ ની વ્યુત્પત્તિ, ‘ભૂખ’ ની વ્યુત્પત્તિ.

સ. ૧૮૬૨ ના મતિકના વસન્તમા ‘શુ એ શુ છે’ એ મયાળાના લખાણમા તેમ જ પૈશાખ સ ૧૮૬૨ ના વસન્તમા ‘મેંસુ સપ્તની વ્યુત્પત્તિ’ એ વિષયમા એ વાતો સુધાના વધારા તરીકે ઉમેગી જરૂરની છે

‘શુ’ એ શબ્દ કૌદશમ્ ઉપગ્રી લેખ્યવતા એક ક્રમ બતાવેલો રહી ગયો છે સ કૌદશમ્ પ્રા કેરિસ પ્રાચીન ગુજ કથુ-એમ બતાવ્યું છે પણ ‘કથુ’ નો પૂર્વક્રમ કિસિડ પ્રાચીન ગુજરાતીમા જડે છે, તે ઉમેરવો જોઇએ સ ૧૪૫૦ માં (એટલે આ-જથી પાચસે કરતા વધારે વર્ષ ઉપર લખાયેલી મુગ્ધાવબોધ યૌક્તિકમા કિસિડ । કિ દૃશ । એમ આપ્યું છે (હ. હ મુવે પ્રમાણિત પ્રત ૧ ૧૬ કાનમ ૨ જુવો)

અનન્ત્ય ઈમિન્તો અમર યાય છે એ અવાન્તર ઉત્તર્ગ પ્રમાણે કિ નો ક યો ઈમિન્ના સમર્ગે સિ નો દિ યયો અને કશિયુ એમ રૂપ-ચર્ધ—ચિયુ યોનિયુ ઇ-ત્યાદિનું રન્ધુ યોધ્યુ રત્યાદિ થાય છે તેમ ‘કશ્યુ’ ચર્ધ યનોપ યધ, ‘કથુ’ રૂપ યધ

ઉપર કહેલા અને લેખમા અગ્વરિત પ્રથમ વધડીનો લોપ થવાના ઉદાહરણમા યુમુક્ષા—ભૂખ એમ આપ્યું છે તે ભાં ૧૬૨૨ે પણ આ ઉદાહરણ એ નિયમનુ ગણીને સ્વીકાર્યું છે પગલુ વધારે અન્વીક્ષણ કરતા મ્હને શકા રહે છે યુમુક્ષાનું સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૪-૫ પ્રમાણે મુદ્ધુક્ષા થાય તેા પછી મૂળ સરૂતમાના શબ્દમાથી લુ ગીડી જઈ મુક્ષાનું મુક્ષા થવાનું મ્હા રહ્યું ? દેશીનામમાનામા હેમચન્દ્ર મુક્ષા (= ભૂખ) દેશ રાન્દ તરીક બતાવ્યો છે, એ ખરૂ પગલુ-પ્રાકૃત સૂત્રો પ્રમાણે મિદ્ધ ના થયેલા સર્વ રૂપોને દેશ્ય ગણવાની હેમચન્દ્રની રીત હતી તેમ મુક્ષાને દેશ્ય ગણેનો તે સ્વીકારતા પણ—એ શબ્દ લુનો લોપ થઇને બન્યો ગણવા કરતા મુદ્ધુક્ષામાથી થયેલો ગણવો વધારે સુધર્મિત લાગે છે હકારનુ રચનાન્તર ચર્ધ આરમ્ભના અક્ષર જોડે ભળે છે એ અવાન્તર ઉત્તર્ગ પ્ર માણે લુ મા હ મગી (બૂ + હ નો મમર ચર્ધ બ થતા) મુદ્ધુક્ષા—મુક્ષા થયું એમ સભવે છે માટે અગ્વરિત પ્રથમ વધડીના લોપના ઉદાહરણોમાથી યુમુક્ષા—ભૂખ એ ઉદાહરણ બાતલ કરવું ઉચિત છે

તાલગિરિ નિહો
તા ૨૦-૨-૦૭

}

નરસિ હુરાવ લોળાનાથ.

મણિલાલ અને બાલાશંકર.*

૧.

સ્વ. મણિલાલની સાક્ષરપ્રવૃત્તિનું સ્વાસ્થ્ય.

સ્વ. મણિલાલની સાથેનો મારો સવિશેષ સંબંધ પ્રમાણમાં અલ્પ હતો. યુનિવર્સિટી દ્વારા પ્રાપ્ત થતી અંગ્રેજી કેળવણી અને તેમાં પણ તે બાપાના સાહિત્યના વિશેષ અને સવિચાર પરિચયમાં આપણી પ્રવૃત્તિને હેતુવાદી (Rationalistic) કંવાનુ સામર્થ્ય છે એ વાતનો હું ધારું છું કે સર્વને અનુભવ હશે. અને તેથી આગળ વધીને હેતુવાદ ઉપર ખડન મડન અને વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ બધા સુધી અપાદન ન થાય ત્યાં સુધી તે પ્રકૃતિ આભાવિક રીતે જ હેતુવાદને વશ ગઢે છે. આના પરિણામમાં આપણા આચાર વિચારની શાસ્ત્રાનુસારી મર્યાદા ઉપર અનારથા ઉત્પન્ન થાય છે. અત્રે એકલા યથેસા મારા મિત્રોમાંથી દોહને આ પ્રમાણે થયું હશે કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી, પણ આ વિદ્યાનુ આયુ વલણ છે એ તો સમાન્ય રીતે મનાય છે એમાં સંદેહ નથી. ત્યારે આટલું સ્પષ્ટ છે કે ઇંગ્રેજી કેળવણીમાં શાસ્ત્ર ઉપર અનારથા ઉત્પન્ન કરવાનું અને મનને હેતુવાદી બનાવવાનું વલણ છે. અને હેતુવાદનો વ્યવહારના સ્વતંત્ર નિયામક તરીકે બધા સ્વીકાર કર્યો એટલે આ પણ પ્રાચીન આચાર વિચારો સાથે વિગ્રહ સાર થાય છે અને બધાં સુધી હેતુવાદની સારાસારતા તપાસવા સાર જોઈતા જ્ઞાન અને અનુભવ ન પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી જીવન કાતો કેવળ હેતુવાદી, અથવા એ આચાર વિચાર વચ્ચે અચળતી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિને વશ પડે છે. આવા પ્રસંગમાં 'શાસ્ત્ર' ની પાછળ જવાની શક્તિની આવશ્યકતા છે. અને 'શાસ્ત્ર' અને 'હેતુવાદ' ની એકવાક્યતા કંવાની પ્રવૃત્તિનો અગીકાર કરવાની જરૂર સ્વાભાવિક રીતે જ સ્પષ્ટ થાય છે. પરંતુ શાસ્ત્રને સમજવા સાર જે પરમ સત્યોને આધારે શાસ્ત્રની ગ્યના થઈ છે તે સમજવાની અને ન મમળાય ત્યાં અદ્દા ગંખીને ચાલવાની પણ જરૂર છે. આ કાર્ય ઘણું કરીને શુદ્ધ સત્યવાળા તદેકનિષ્ઠ અતકરણથી થાય છે. તે

* ગયા ડીસેમ્બર માસમાં નડીવાદમાં સ્વ. મણિલાલ અને બાલાશંકર એઓની છબીઓ ખુબી મૂકવાની ક્રિયા રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીએ લખેલો "સ્વ. મણિલાલ નબુભાઈની સાક્ષર, પ્રવૃત્તિનું સ્વાસ્થ્ય" એ મથાળાનો એક ગભીર વિચારપૂર્ણ લેખ લેખક કલકત્તે ગએલા હોવાથી પ્રમુખે વાંચી સભળાવ્યો હતો, તથા સ્વ. બાલાશંકર ઉપર રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ એક સુન્દર સુસ્થિત લાપણું કર્યું હતું. છેવટે, પ્રમુખે ઉભય સખન્ધી પ્રમથોપાત કેટલુંક વિવેચન કરી છબીઓ ખુબી મૂકી, અને કાર્ય સમાપ્ત કર્યું. રા. ઉત્તમલાલના લેખના મહત્વના ફક્ત આજ ઉતારવામાં આવે છે. હવે પછી રા. નર્મદાશંકરના લાપણુંનો અને પ્રમુખના ટુક વિવેચનનો સાર આપીશું.

અતઃકલ્પનો અતઃપ્રદીપ પોતે સમગ્ર પ્રકલ્પ પામે છે અને તત્ત્વિચિત્ અતઃકલ્પને આપે છે અને તેવા અતઃ પ્રદીપની પ્રાપ્તિ થયા પછી મનુષ્યનું અતઃકલ્પ શાસ્ત્રનું દેતુવાદથી સમર્થન કરી શકે છે, અને ત્યાં ન થઈ શકે ત્યાં થકા નખવાના અવકાશનો સ્વીકાર કરીને આગળ આપે છે. આટલે મુની પહેલાં પછી મનુષ્ય થીકૃષ્ણ બગવાનનો ઉપદેશ સાંભળીને અર્જુનને થયેલા અનુભવ અનુભવે છે તેની હૃદયગ્રંથિ બેદાય છે, તેના મનચેતુ હૃદય થાય છે, અને પ્રમત્ત વૃત્તિથી 'સ્થિતોઽસ્મિ મત્તસંદેહઃ. ફરિષ્થે વચ્ચત તવ' એવો નિશ્ચય કરીને પ્રાપ્ત પ્રવૃત્તિનો નિર્વાહ કરીને, પન્ન પ્રાપ્ય વસ્તુને હમેશા ધ્યાનમાં રાખતો, આનન્દની માથે સસાર-ભાનનું વહન કરે છે. મન્મહિમાની સાક્ષી પ્રવૃત્તિના કૃપા દેતુવાદ અને શાસ્ત્ર વચ્ચે અથડાના અતઃકલ્પને મન્માર્ગદર્શક દીપ જવા છે. મારે પણ એક વાન શાસ્ત્ર અને દેતુવાદના વિગ્રહમાથી પમાન થયું પડ્યું હતું, અને તે વખતે મ્વન્મહિમા લાનના નિશ્ચયા મ સેષેએ માન કપર જે કપકાન કર્યો છે તે કદી પણ લીમ ૧૫ તેમ નથી મ્વન્મહિમાવાના મિત્રો અને બન્નો - ૫૩ મા ૧ ઉપ- તેમનાથી થયેલા અજ્ઞાન અનુભવનું પ્રકટ પ્રખ્યાપન મ્વનામા હુ તેમના નુન મ્વ-લુ નન્ન મા, કર્ત ય માન મન્નનુ હુ અને આ માગનિક પ્રમગે (આ પ્રસંગને માર્ગનિષ્ઠ ન માનુ ધ) તેમના સનય એ મોત એવાનું મારું હકપત્ર ન જુ કકે હુ.

* * * * *

મનુષ્ય માનવી પ્રવૃત્તિ બહુધા પોતપોતાની આમપામના મનુદાયની પ્રવૃત્તિના પ્રત્યાધાન રૂપ હોય છે. વિચાર-ક્રમના દત્તિહાસમાં આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે પ્રત્યેક નવીન વિચાર તેના જન્મકાળની પરિસ્થિતિમાંથી ઉદ્ભવ પામે છે ત્યાં મુખી તે પરિસ્થિતિ કાયમ રહે છે ત્યાં મુખી તે નવીન વિચારનો પ્રતાપ જન્મમજાજના અગ્રેસરો ઉપર, તેમ જન્મમનુદાય ઉપર, અમુક અગમ્ય કાયમ રહે છે. પરંતુ તે નવીન વિચારનો ત્યાં મપૂર્ણ વિનય થાય છે અને સર્વન આચારના પરિણામ પામે છે ત્યાં તેનો ફાય પાન શક થાય છે, જે પરિસ્થિતિમાંથી એનો ઉદ્ભવ હતો તે પરિસ્થિતિ નવીન આચારથી અદ્ય યની નય છે, અને નવીન પરિસ્થિતિ નવીન વિચારને જન્મ આપે છે પણ, આ સમયે ઈર્ષ્ય થતા વિચાર અને નવીન વિચાર વચ્ચે વિગ્રહ થાય છે. પૂર્વનો વિચાર ઈર્ષ્ય થયો છે એવું બાન પણ દટવાક વખત મુખી થયું નથી, અને યાવ છે તો પણ વિશુદ્ધ મત્તશાષી કોઈ વિરલા જનોને જ. તે પ્રમાણે બાન થતાની સાથે જ તેમને નવા વિચારની પણ પ્રતીતિ થાય છે, અને તેમને માટે આ પોતાના સમુદાયમાં આ વસ્તુસ્થિતિનો પ્રચાર કરવાની ફરજ ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે પોતાની ફરજ બજાવનારા તેમના કાળના નેના શાલના પ્રજેતા થાય છે. આવી રીતે પ્રયત્નો થતા થતા બીજા વિચારને, વ્યવધાઓને, જન્મ મને છે, વળી જૂના આચારો બદલાય છે, નવીન આચારો દાખવ થાય છે, અને એ પ્રમાણે આચાર વિચારની ધમધામ હમેશા સતત ચાલ્યા કરે છે.

જે વિશુદ્ધમત્તશાષી પુરોને આચાર વિચારના દશાન્તરોની આવી પ્રતીતિ થાય છે, અને જેઓ પોતાની પ્રતીતિને આચારમાં મૂકવા ચલ કરી પોતાના મમવના પ્રજેતા થાય છે,

તેઓ ધણુ કરીને ઉકેટ સત્યનિશાના મમત્રવિચારકૃતિવાળા અને ઉચ્ચ ક્રિયાશક્તિવાળા હોય છે આવા પુરુષોના કર્તવ્યયોગના પ્રદેશો અને પ્રસંગો અનેરૂંવિધ હોય છે કોઈ પોતાના જમાનાને તો માર્ગ સર્જ કાઢી આડે ઉપકાર કરી જાય છે કોઈ આખા જગતને તો માર્ગ અમુક દેશ માત્રને અથવા અમુક માર્ગ ગામને જ ઉપકૃત કરે છે કોઈ સમસ્ત મનુષ્યમાજ ઉપર તો માર્ગ અમુક ધર્મના અનુયાયીઓ ઉપર અથવા અમુક નાત જન તના સમુદાય માત્ર ઉપર જ ઉપકાર કરી શકે છે પણ તે સર્વમા ઉપર કહી તે પ્રમાણની સામગ્રી વિજમાન હોય છે મોટા ધર્માચાર્યો જાગૃત્યો, કે નાતજાતમા કે ગામોમા મોટાના માર્ગ મુધા । દાખલ કરના ઈશો બધા આ વર્ગના જ પુરુષો હોય છે અને તેમની મહત્તાનુ માપ એમની પ્રવૃત્તિના પ્રદેશની એના પ્રસંગની અને તેના ફળની મહત્તા અને વ્યાપકતાના પ્રમાણથી લેવાય છે આ બધા તરવોનું જ્ઞાન થવા સાર તેમના તે પ્રકારના જીવનની પરિ સ્થિતિનું તથા તેમના જીવનથી થયેલા ફળની નિરીક્ષા કે વાતુ પ્રાપ્ત થાય છે

મમગત મણિનાની પ્રવૃત્તિનો પ્રદેશ મુજાતમા હતો અને બુધા તેમણે ગુજરાતી બાપમા જ લખ્યું છે તેથી તમના વિચારનો પ્રચાર ગુજરાતીઓમા જ હતો તો પણ તે મનો પ્રસંગ એવો તો મહાન હતો અને તે પ્રમગને કેળવવાની એમની શક્તિ એની ઊંચા પ્રકારની હતી કે ગમે તેવા જનમહામા પણ તેઓ પ્રસિદ્ધિ પામી શક્યા હતા અને મિત્ર અને ભણેલુ મોટું મહા પોતાની આસપાસ જમાવી શક્યા હતા બાવનગના સુરસિદ્ધ માણ પ્રધાન ગંગા ઓઝા અને જુનાગઢના મુલ પ્રધાન મોકુનજી જાનાના સબધમા લખતા પ્રો. મેકમ મુનર એ સ્થળે લખે છે કે—

The Clock on the tower of the Houses of Parliament strikes louder than the repeater in our waist-coat pocket but the machinery the wheels within wheels and particularly the pin have all the same task to perform—as in the Big Ben himself

અને તે પછી તે બે પ્રધાનેલુ રજીસ્ટર અને કિઝરામની જેવા સાચેનું સામ્ય પ્રદર્શિત કર છે ૨૧૦ મણિનાવના સબધમા ગુર્જરજુમિના વિચારસામ્રાજ્યના તોજપુર તરીકે આપણે આલુ કઈકે કહી શકીએ આપણું નિસરાય છે કે તેઓ પોતાના જમાનાના વિચારતત્ત્વના સૂકાની હતા, અને તે અધિકારમા તેમણે જે ફળ મેળુ મુ છે તે ગુજરાતને મોટું અભિમાન આપનારૂં છે

* * * * *

જે વખતે ૨૧૦ મણિવાને ગુજરાતની વિચાર નૌકાનું સુકાન પોતાના હાથમા લીધું તે વખતે તેની શી અવસ્થા હતી તે આપણે જોઈએ તે મળની વિચારપરિસ્થિતિની અગત્યની નોંધો આપણને પ્રાપ્ત છે કવિ નર્મદાશંકરે સને ૧૮૮૦ ની આસપાસમા પોતાના વિચારો દેવના તે વિગેરે હપીકત સુપ્રસિદ્ધ છે તેમણે તે જ વખતે લખેલા લેખોનો મ મહા ધર્મવિચાર એ સમાચી પ્રસિદ્ધ થયો છે આખી જીંદગી મુધી મુધાતાના મુદ્દો

ઉઘ આવેશ સાથે લડ્યા પછી છઠ્ઠી પર્વતના અભ્યાસ અને અનુભવના ફળરૂપ એમના આ લેખો અવસાનકાળના લેખો જેવા છે. એ લેખોને અવસાનપત્ર (The last Will and Testament of Narmadashankar) તરીકે જ આપણે માનવા જોઈએ. અને હુ ધારૂ છુ કે ગુજરાતનો દરેક સુધારક અને મનાતની તે પુસ્તકને તેજુ જ ગણે છે. ૨૫૦ મહિલાયના મહાર હવનની શરૂઆતમાં કવિ નર્મદાશંકરના આ લેખો પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યા હતા. ત્યારે આપણે આટલું મન્યાઈથી કદી સફાએ કે તે કાતે 'સુધારા' ની પટેલી સવારીના સેનાધિપતિ નર્મદાશંકરે હયાયા નાખી દીધા હતાં, અને જો કે પોતે સનાતની સાથે સલાહ કરી શક્યા નહોતા, તો પણ સુચેદના હીમાયતી થઈને જનમંડળના બે પક્ષને એકત્ર કરવાનું સ્પષ્ટતાથી ઉપદેશતા હતા.

* * * * *

સુધારાનું પ્રકરણ નર્મદે આ રીતે સન્માન કર્યું, અને સ્વાતંત્ર્ય મમાનતા અને ભોગાનુગમ ઉપર રચાયેલો સુધારો પડી બાગ્યો, એ વાત સ્વીકારી, સત્ય અતોષ અને મર્યાદા એ જ નબળા પડેલા હિંદુ જનમંડળને સુધારવાનો ખરો માર્ગ છે એમ મુખ્ય કન્વાની માયે—

“ધર્મે જય”

એ મહામન્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો.

* * * * *

કવિ નર્મદાશંકરના અવસાનકાળની પંચિચિતિ “ધર્મવિચાર”નાથી સમજાશે.† (પાનુ ૩૯, ૧૯) નર્મદ પોતે સુધારામાંથી નિર્ગમ થયો હતો અને એની આ સ્થિતિ તેના પ્રથમના જીવન ક્રાંતા એટલી વિરુદ્ધ હતી કે તેણે મમરત જનમંડળનું ધ્યાન ખેંચ્યું. સુધારાવાળા મમન્યા તો ખન પણ ગમે તે કાંચુથી તેમણે તેની ઉપેક્ષા મરી પણ મનાતનીઓને તેનું સત્ય જોવા સ્વાભાવિક હસ્યા થઈ. ૧૮૮૨ મા આ મળધે રૂ. નવવત્સમે એક લેખ લખ્યો છે. અને તેમાં સુધારાવાળાઓ નર્મદની આ સ્થિતિનો કદા પણ ઉત્તર નથી આપતા એનો મોક કન્વા પોતે તેની પરીક્ષા કરવી જરૂરની ધારે છે, અને તેને અંગે ‘સુધારા’ ના તત્ત્વજ્ઞ વિચાર મોધવા ચલન કરે છે.

આ પ્રમંત્રે તેઓ લખે છે કે—

“... સુધારાની જિવનશક્તિ ઈમેજ કેવળી છે, અને અંગે વિગેર કદીએ છીએ કે આપણા પ્રાચીન યશસ્વી પણ હાલ છેક નિર્માળી ભગતખડને પુનર્જિવન આપનાર કોઈ શક્તિ ઈશ્વરે સર્જી દેય તો એ જ છે. એણે અત્યાગ્રામ જ દેશને જગાડ્યો છે અને તે એવો કે પાછલા ઓછામાં ઓછાં દસ-વર્ષમાં તો કાંઈ વાં પણ જગો નહોતો

† જુઓ ધર્મવિચાર. પાનુ ૧૮, ૧૯, ૩૫.

જ. હાલ એ જાગૃત ઉચ્છેદન તર્ક જતી જણાય છે ખરી, અને તબું કાઈ હાસીન થયું દેખાતું નથી. પણ મનમતની શરૂઆત પહેલ વહેલી એવી જ દેખાય, અને આપણી પૂર્વોક્તિએ પહોંચવા અર્થે આપણી આ મમાની નીતિ રીતિમા ઘણી ઘણી મરામત કરવાની છે એ વાતની તો કોઈ પણ ના કદી શકે એમ નથી * * * * *

* * * * * જે જે માણસો ઇંગ્રેજ કેળવણીને પ્રતાપે ચચગતા પામી એમ સમજતા થયા છે કે દેશની હાનની અવગ્યા નયરી છે અને રાજવાને આપણે યોગ્ય થયું જોઈએ, તે તે સઘળા મુધારવાળા જ છે, અને આગળ જતા જ્યાં વધારે અભ્યાસ મનન અને અનુભવથી તેઓ મર્વ દેશ પર્યાર્થતાપ આવશે ત્યારે તે બધાએ એક મત પણ થશે એમ આશા બાધી શકાય. હાલ તેમની મમજ, વિચારને પ્રયત્નો પન્-પન્ વિરોધી અનિષ્ટે હશે, પણ ઉશ-દેશનો છુર્ણોદ્ધાર કરવો એ મર્વેમા સામાન્ય છે અને મર્વેમા એવી સામાન્ય ત્તિ ઉત્પન્ન થઈ એ આપણા દેશના છુર્ણોદ્ધારનું મગજાચરણ થયું એમ અમે સમજીએ છીએ "x આગ્યો ઉપોદ્ધવન કરી પડી ના નવવરામ પ્રમ ઉદ્ભાવે છે કે —

“આ તબુ, કહુ મુખ ચાચમ્મ શી રીતે આન્યુ અને આન્યુ તો તેણે છેક ઉ-છેક :પ શા માટે પકડ્યું? અને કણે છે કે—તે જાણનાં માટે ઇંગ્રેજ વિદ્યાની મનપર અમ્મ તથા આપણા લોકની ત્રિવિધ વર્તમાન સ્થિતિ બરામ જાણવી જોઈએ” * * * અને પડી ઇંગ્રેજ વિદ્યાની મોડી મોડી બે ચાર અમરે તપામે છે. તે સબધે તેનો સા રાજ્ય નીચે પ્રમણે છે —

૧. ‘ ઇંગ્રેજ વિદ્યાની પરેલી અમ્મ જમતનું સામાન્ય જ્ઞાન

૨. ખુદિવાદ એટલે પોતાની ખુદિ કરે તે સત્ય અને પોતાની ખુદિ ન કણ્ય કરે તે મધ્ય બોલુ એવા મનનો દદ મિહાન

૩. જનસામાન્યભાવ (Familiarity of men.) એટલે સઘળા માણસ મરખા છે, મધળાના દક મરખા છે, નીચ ઉચ ાઈ નથી, બધા એક પરમેશ્વરના બચ્ચા-ભાઈઓ છે, બધાને મન્યુ નુખ અને મન્યા છૂટ મળવી જોઈએ, ને તેમા જે બેદાબેદ રહે તે ખોટા ને જીનમબરેલો છે, એમ પોતાના મન સાથે નિશ્ચતાથી જાણવું-માનવું તે આ મોડુ વિકરાળ બજ છે તેણે હુનિયાને નવી જીની જ કરી નાખવા ધારી છે તેને જોઈ યુરોપના ઉપવા વર્ગના ચોક બચબીત થઈ બેગ છે. તે છતા તે ભાવ વસ્તુરપે ત્યા નાના મોટા મધળામા છે. અને સિદ્ધાંતરપે સર્વેને માન્ય છે.

૪. સ્વાતચ્ચત્વાવ—ઉપરની સમતાનું પરિણામ. યુરોપની કેળવણી તેનું પોતણું કરે છે. ઇંગ્રેજ સામરતનો એ સ્થાપી ભાવ છે.

૫. ગત્તિ. માણસમા નાના પ્રકારની વાત્છનાઓ ઉત્પન્ન કરી તેને અચૂક ઉપો ગમા પ્રેરે છે.

૧. ઉદ્યોગપ્રતીતિ. એ ઉમેરુ કેમવણીની છેવી મોગી અસર.

આની સામે આપણી શી બાવનાઓ છે તે પણ નવનગમભાઈ બતાવે છે.

૨. જગતના જ્ઞાનને બદલે જગતના મિથ્યાત્વનો ઉપદેશ.

૩. યુદ્ધિવાદને બદલે પ્રમાણવાદ.

૪. જનમામાન્યમારને દેકાણે જનવિરોધબાવ.

૫. સ્વાતંત્ર્યને સ્થાને મર્યાદા.

૬. મગદત્તિને બદલે વૈનગદ.

૭. ઉદ્યોગપ્રતીતિને દેકાણે દૈવવાદ

અને છેવટે ઉપમહાકવિતા નવનગમભાઈ લખે કે ~

“ આ રીતે નવા જ્ઞાન યુદ્ધિ, બાવ, દત્તિ અને પ્રતીતિ એ સમગ્ર આપણી જૂની વા તોથી વિરોધ, અને પોતાનું અમયમા આણુવા તથવાર પકડી જતા નેના છે આવા વિનય મોગાનુયોગે મુધારે ઉભો થાય ને તે ઉચ્છેદક રૂપ પકડે એમા શું આશ્ચર્ય ? ”

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

નર્મદાશકન્તા વિચારતંત્રના પરિવર્તન પછી આ પ્રમાણે મુધાનની અંતિદામિક રીતિએ સાન્નિદ્યથી પરીક્ષા થવાનું શરૂ થયું. અને શુદ્ધગતી સાહિત્યમા તેનો આનંદ કરનારું માન નવનગમભાઈને ધરે છે એમ કહેવું જોઈએ. આ લેખ નવનગમભાઈએ શુદ્ધગતી પત્રની માર્ગે મિતતિથી શરૂ કર્યો હતો એ વાત પણ વાચકો સેવા કરી છે તે એટલા સાચું કે તે કાગે નવનગમભાઈ આની બાબતમા નિર્ણય આપવાની મરજી નહોતી થઈ તમા દત્તા એમ આપણે સદગ્ધ અનુમાન કરી શકીએ નવનગમભાઈનો આ લેખ છપાયો નહિ એટલું જ નહિ પણ તે નવનગમભાઈએ પોતે પણ પૂરે કર્યો નથી. તેમણે જમિમ બાધી, પૂરેપૂરું ઉદ્ધાનો, અને મુધાનને ઉચ્છેદક સ્વરૂપ શાથી લીધું તે અમતનુષ્ઠ. પણ તે પછીનો દનિદાસ અને છેવટેનો નિર્ણય નવનગમભાઈના મનમા જ નહોતો.

આમ નવનગમભાઈએ અધુરું મૂકેલું કામ મણિવાવના હાથમા આવ્યું. અને એમણે નર્મદાશકન્તા લેખ ઉપર ચર્ચા કરવાને બદલે ‘મુધાન’ ના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાનું તેના ઉચ્છેદક સ્વરૂપની અને તે સ્વરૂપ આપનાર સિદ્ધાન્તોની પરીક્ષા કરી, તેની વ્યવસ્થા કરવાનું અને તેના મપાદક સ્વરૂપ ઉપર જનમકમલુ ધ્યાન બેસવાનું કામ આરંભ્યું.

સ્વં મણિવાવના સાક્ષરદષ્ટવનની શરૂઆત વખતે શુદ્ધગતમા વિચારની શી અવસ્થા હતી તે બતાવવા માટે આટલું લખવાની જરૂર પડી સ્વં મણિવાવ દમોશા કહેતા તે પ્રમાણે નવીન વિચારોમા પણ મંચ હતું. તે વિચારો પશ્ચિમની પ્રવૃત્તિના વધારે નહિ તો મોટે.

વર્ષોના દત્તિદાસના દોહન રૂપ હતા. તે વિચારોએ તે પ્રગ્નના ઐદિહ ઉત્કર્ષને પરાક્રોષિએ પહોંચાડ્યો હતો. તે જ વિચારોમાથી ઉત્પન્ન થતી આચારપદ્ધતિના બંને આપણા દેશને તેઓએ વશ કર્યો હતો. પરંતુ તે બંને આપણા વિચારોની વચ્ચે મોટું અંતર હતું નવલ-ગમભાષના મત પ્રમાણે તેઓ પરસ્પર વિરોધી હતા. એટલું જ નહિ પણ આપણા આચાર વિચારના બળ મામે પશ્ચિમની વિદ્યાના વિચારનું તેજસ્વી સત્ય પણ યાદીને ઉભું રહ્યું હતું. આણી તરફ આપણી પ્રાચીન વિચારસરણિ બાલ આચારમાનમા જ અવશિષ્ટ રહી હતી, અને જે આચારે આટલી મુશ્કેલીઓમાથી ઉગારીને આપણને આટલે સુધી પહોંચાડ્યા તે આચારને એકદમ ઉચ્છિન્ન કરવો, અને તેને બદલે નવો, આપણે માટે અનુભૂત, અને જેટલા અશમા આપણને સુધારાનાળાઓએ પેતાના વર્તનથી અનુભવ કર્યો તેટલા અશમા સર્વથા દાનિકર, પંક્તિય આચારને વગ-વિચારે ઝડપી કરવાનું આપણી અનુભવમૂલક પ્રગ્નને યોગ્ય ન જણાયું. તો પણ નવીન વિચારનો મત્તાશ અનિવાર્ય હતો, હાથેછ કેળવણીના પ્રચારની સાથે તે વિચારો સ્થગે સ્થગે દાખન થતા હતા. સ. ગોર્ધનમાઈના શમ્લો વાપનોએ તો 'ધેરેધેર ચોર પેરો હતો' અને નર્મદ અને કમનદામના કાગળના સુધાગના મુહો પ્રત્યેક નાગર્નિક કુટુંબના બગવાનો મમય ત્વ પાથી આવી પહોંચતો હતો.

શુજર જનમમાજ આવી મુઝવણની મિથિતા હતો તે વખતે સ્વં મણિયાંસે તેની વિચારનાકાનું સુકાન હાથમા લીધું હતું. સ. મણિલાલની માફ-જીવનની મ્યા કહેવાનો આ ઉપક્રમ નથી. અહીં તેની જરૂર પણ નથી માન કહેવાનું એટલું જ છે કે એમના સાક્ષર જીવનની શરૂઆતમા એ વિચારમા મુઝવણ એ આપણી મિથિતા હતી, તે મુઝવણને ઠેકાણે 'વ્યવસ્થા' દ્વારા મનનું સમાધાન કરવામા સ્વં મણિયાલ પ્રવૃત્ત થયા હતા, અને તેમા ધણે અંશે તેઓ વિજય પામ્યા હતા તેમને હાથે કુચ્છેલ સુધારો શુજરાતમા તો હમેશને માટે નિર્વાણ પામ્યો અને નવો ઐતિહાસિક (historical) ગાંધી (conventional) સુધાગને જન્મ મળ્યો. પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિચારના દેખીતા વિરોધોને તેમણે શમ્યા અને મમાનવિદ્યાના સાચા મિદ્ધા-તોને અનુમાર પૂર્વના આપણાદત્તિદામના પ્રકાશથી આપણી પરિમિથિતા તપાસી મુઝવણમા પડેલા આપણા વિચાર-તન્ત્રને તેમણે વ્યવસ્થિત કર્યો.

* * * * *

સ્વં મણિયાલનું સાક્ષર જીવન શુજરાતના મુઝવણ-અવ્યવસ્થા-ના કાગળા હતું, અને તેમાથી તેમણે તેમના પુસ્તકમા લેખોમા ફણે ફણે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે પ્રમાણે જ્ઞાનના સર્વ સાધનો દાન હેતુવાદ શાસ્ત્ર અને અત પ્રતિપદ્ધાન સિદ્ધ કરીને જે સત્યો બતાવ્યા તે આપણે જોઈ ગયા અને તે બધામા ધર્મનું પુનરજીવન, ધર્મબાવનાનું પ્રબળ મામાન્ય-એ સ્વરૂપે હતું તે આપણે જોયું.

* * * * *

સદૃશ્યો, આમ ત્યારે 'સુધાગ' ના પ્રતિપત્તીએ લેખાવવા સ્વં મણિયાલ અને

તેના સર્વમાન્ય અગ્રણી સ્વં મનને તેમના બનેલા વિચારો પ્રમાણે ધાર્મિક ઉત્તરિ, ધાર્મિક સંજ્ઞા અને જા આપણી અત્યાગતી દુર્દશાનો ઉપાય છે, ત્યારે તે વિચાર ઉપર આપણે વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા ગમવા જોઈએ. આ મૂલ ઉપાયથી મનને આચારો વિગેરેમાં ફેરફાર હોય, ત્યાં તે ફેરફાર કેમ ઉદ્ભવે છે તે તપાસી 'પક્ષભાવના' નો નિનાશ કરી, સદુ એ કે જા મતના ઉપાસક છે એક જ ફલ માટે ઉપાસના કરે છે એ વાત ઉપર સ્પષ્ટ ધ્યાન રાખી, સર્વ વિદ્યો અને અણુસમન્ને દર કન્વી જોઈએ. જગતના આ મહાન તત્ત્વમા સર્વ પ્રકારના નાનાત્વને માટે અવગણ છે. અને પ્રત્યેક પ્રશ્નમા વ્યક્તિ, વ્યક્તિસમુદાય, દેશ, કાન, અધિકાર, વિગેરે ધ્યાનમા રાખી ઐતિહાસિક જ્ઞાન અને ઐતિહાસિક સતતતાને પ્રાપ્ત ન આવે તેની રીતે પ્રવૃત્તિ કન્વી તેની આવશ્યકતાનું જ્ઞાન મથાર્થ રીતે થવું જોઈએ.

નર્મદાચકરે મુધાનને તિવાજલિ આપી તે વખતે આ જ વાત કરી હતી સ્વં રા નડે મુધાનના અગ્રણી તરીકે આ જ વાત કરી ન્તા હતી. એ જ વાત સ્વં મહિનાય પોતાની પ્રવૃત્તિના મૂલ સિદ્ધાન્તરૂપે સ્વીકાર છે. જામ જ્યાં જુદા જુદા દરિમિન્દુથી જોનારને એક જ મત પ્રતીત થાય છે, ત્યાર એક તો તે સત્યની અનિવાર્યતા મિલ્લ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ વ્યવહારમા જાણતા બેદોમા સમજણ થવાને માટે પણ રસ્તો જોખ્ખો થતો જાય છે. પગડીય સિદ્ધાન્તાભાસ ઉપર રચાયલા મુધા ને માટે નીડર સાદમ અને અવિગત ઉદ્યોગ થતા તે પડી બાગ્યો, અને અત્યારે ઉપનુ સત્ય સુસ્થિત થયા પછી 'મુધારો' ધીમી ધીમી પણ નિશ્ચિત ગતિથી આગળ વધે જાય છે એ વાત આપણા જાનસમાજના ઇતિહાસમા ધ્યાનમા નખવા જોવી છે. પાયા વગરની ઇમારત થોડી જ વધીને પડી બાગે છે, પાયા ખોટા નખાયો હોય અથવા નખજો હોય તો ઇમારત થોડીક વાગ ટકી પડી બાગે છે, પણ ઇમારત ભરાય તો ત્યારે જ વધી શકે છે અને ટકી શકે છે કે ત્યારે પાયા ખરે સ્થલે અને બનખર સગીન નખાયો હોય.

સ્વં મહિનાયે ધર્મના પાયા ઉપર સર્વ પ્રવૃત્તિને મૂકી, અને મુધાગની પ્રવૃત્તિને પણ તે જ પાયા ઉપર મૂકતા, મુધારકોને માટે મત્ય માર્ગ ઉપદેશો પોતે પણ તેની ઇમારત અણુવામા મદદ કરી, ધર્મના મૂળ ઉદ્દેશો તપાસ્યા તેના મળખત સિદ્ધાન્તોનો સાક્ષાત્કાર કર્યો તે સિદ્ધાન્તો અને ઉદ્દેશો સફળ કરવા શી વ્યવસ્થાઓ કરવામા આવી હતી તે જોઈ, તે મૂળ વ્યવસ્થાઓમાથી અત્યાગતી વસ્તુસ્થિતિ શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ અને એ વસ્તુસ્થિતિ અત્યારે કેમ અપ્રથ્ય છે તે સમજાયું, અને હવે શા ધોરણે અને કેવી રીતે સ્થિત્યતર કરવું એ જોયું.

સ્વં મહિનાયનો આ મુખ્ય કાર્યક્રમ તે તેમણે એકનિશ્ચયી હાથમા લીધો, પૂર્ણ

+ Our deliberate conviction has grown upon us with every effort that it is only a religious revival that can furnish sufficient moral strength to work out the complete social problems which demand our attention. Only a religious revival a revival not of forms but of sincere earnestness which constitutes true religion can effect the desired end.

M G Ranald

ભક્તિથી જીવન પર્વત અમલમાં મૂક્યો, અને ઇચ્છે છે કેળવણીથી મુઝાવણી મુર્ખ પ્રવૃત્તિને બંધ
સ્થિત માર્ગ દોરી આપ્યો. ગૃહગ્ર્યો, આ એમની કીર્તિનો હક, અને તે જ તેમની યાદગીરી
કાયમ રાખવાની આપણી ફરજ ઉત્પન્ન કરનાર વસ્તુતત્ત્વ. કવિ તરીકે, વિચાર તરીકે, અચકા
તરીકે, સુધારક તરીકે પણ આનો આ જ ઉપદેશ, આનો આ જ આગ્રહ, આની આજ
તીવ્ર લાગણી, અને આની આ જ ઉચ્ચ પ્રવૃત્તિ

સત્યનિષ્ઠા, તીવ્ર નિશ્ચય, સન્માર્ગગામી પ્રવૃત્તિ, સુદૃઢ વિચારશક્તિ, સતત ઉદ્યોગ અને
એ બધાની સાથે આ સપત્તિનો જનોપકારમાં વિનિયોગ એ રાજયોગ જે મહતાનું લક્ષણ
છે, તો તે શુભ રાજયોગ ધણે અશે સ્વં મણિના નામાં હતો તે સુવિદિત છે. સ્વં મણિ
લાલના જગતની પોતાના સાક્ષરજીવનના આરભકાગમ જે અન્યવસ્થા હતી, તેના કરતા તેમણે
તે જગત વધારે સારી અવસ્થામાં મૂક્યું, અને તેમાં તેમણે પોતે યથાશક્તિ બાળ લીધો
હતો એ વાત એમની યાદગીરી કાયમ રાખવાને બસ છે. પરંતુ તેમના ગ્રંથો તે તેમની
મહોદ્યામાં મોટી યાદગીરી છે તેમના પુસ્તકો જેમ જેમ વધારે વાંચીએ છીએ તેમ તેમ તેના
લેખકની બુદ્ધિની, વિદ્યાની, વિચારશક્તિની અને દીર્ઘદષ્ટિની ઉત્કટતાના પુનઃ વધારે ને વધારે
મળે છે એવા પુરુષને આપણી સ્નેહી પ્રાઈ પણ યાદગીરીની જરૂર નથી. તો પણ તેમના
તરફનું આપણું કર્તવ્ય કરવાનો આ માર્ગ છે અને તે અદ્વલ કરવો એ સર્વથા યોગ્ય છે.
છેતરે એટલું જ કહીશ કે તેમની કીર્તિ અમર રહે, તેમના અમર આત્માને આપણી આ
કૃતઘટા આનન્દ આપો, તેમના વિચારતત્ત્વની પ્રોત્સાહિત યદને આપણો દેશ દિવસે દિવસે
અબ્યુદયસપત્તિમાં વૃદ્ધિ પામે, અને

એવું જતાવે પ્રાઈ આજ
મને પ્રાઈ એવું જતાવે,
જેથી આવે અબેદનું નાશ
મને પ્રાઈ એવું જતાવે ?

—એ એમની દીન અતકરણપ્રવૃત્તિથી ‘અબદરાત્ન’ની શોધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ પરમ
નિ શ્રેયસ સિદ્ધ કરે।

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

જગતમાંલું નીતિમય શાસન.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૧ થી.)

આને લગતો એક બીજો પ્રશ્ન એ છે કે સૃષ્ટિના નિયમોનો ભંગ થયા વિના, નિયમોનાં હમેશનાં પરિણામ અટક્યા વિના, નીતિનું શાસન કાઈ એવે પ્રકારે થાય છે કે કેમ કે જેથી નીતિમાન મનુષ્ય વહેલો મોડો લાભદાયક નિયમોની પ્રવૃત્તિમાં આવી જાય અને અનીતિમાન મનુષ્ય હાનિકારક નિયમોની પ્રવૃત્તિમાં આવી જાય ? પદાર્થો જડ છતાં અને નીતિ-અનીતિ કરનાર મનુષ્ય ચૈતન્યવાન છતાં નીતિનિયંતા એવી ઘટના કરે છે કે કેમ કે જેથી નીતિએ ચાલનારને જડ પદાર્થોના નિયમાનુસાર તત્કાળ કે મોડાં પણ ખુબી રીતે સાગં ફળ મળે અને અનીતિએ ચાલનારને એવાં જ ખોટાં ફળ મળે ? કેટલીક વખત આમાં જ દુનિયાનું નીતિમય શાસન માનવામાં આવે છે તેથી આ પ્રશ્ન કંઈક સ્પષ્ટ વિવેચનને યોગ્ય છે.

વાસ્તવિક સ્થિતિ તો એ નજરે પડે છે કે સૃષ્ટિના નિયમો સર્વ માટે સરખા છે. પાણીથી નીતિમાનની અને અનીતિમાનની તરસ મરખી રીતે છાંયે છે. વગસાદ સરખી રીતે બધાનાં ખેતરોમાં પડે છે, અનીતિમાનના ખેતર આગળ આવતા અટકી જતો નથી અને નીતિમાનના ખેતર આગળ આવી કાંઈ વિશેષ અનુકૂળતાથી વરસતો નથી. દુષ્કાળમાં નીતિમાનનાં ખેતરો માટે ખાસ વરસાદ પડતો નથી. અગ્નિ બધાનું કાર્ય સરખો રીતે કરે છે અને બધાને સરખી રીતે ફગાડે છે. અનીતિમાન વેપારીનાં ઘડાણ ખાસ કરી હુબી જાય, અગર તેના પર એકાએક વીજળી પડે, તેના અનીતિએ મેળવેલો પૈસો ચોરા હુડી જાય, અનીતિના પૈસાથી તેણે બાંધેલું ઘર બળી જાય, એમ હમેશાં અને, અને નીતિમાનને એવી કાંઈ પણ આક્રમક ક્ષતિ પડે નહિ, એમ હોતું નથી. પરંતુ નીતિમય શાસનની એવી કક્ષપના કેટલીક વાર કરવામાં આવેલી છે એ કબુલ કરવું જોઈએ. કુરાનમાં કહ્યું છે કે “ વહાણમાં એસનારાના દુષ્કૃત્ય માટે ઈશ્વર તેમનાં વહાણ બાજે છે ” (મૂડા ૪૨, ૧૬) “ એકને પાપે હોડી હુએ ” એ આપણી કહેવતમાં “ પાપ ” સમ્બંધી અર્થને તથા અનીતિનો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ જણાય છે, “ હોડીને તરાવવામાં કરેલું વિદ્ય ” એવો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ જણાતો નથી. નીતિનું શાસન એમાં બહુ વિસ્તારી કરી નાખેલું જણાય છે. પાપ ન કરનારા પણ જો હુબતા હોય તો હુબવામાં નીતિનું શાસન રહેતું નથી. પાપીનો મંગ કરવા બદલ તેમને એ શિક્ષા હોય તોપણ હોડીના બધા ઉતારોએ જાણી જોઈ પાપીનો સંગ કર્યો અને સાથે એકાએક શિક્ષાઓએ સંગ કર્યો—એમ માનવું પડશે. પરંતુ એક કહેવત ઉપર એટલો બધો ભાર મુકવો એ યોગ્ય નથી. સામાન્ય નિયમોથી બનતા અસાધારણ બનાવોમાં નીતિનું શાસન માનવામાં આવે છે એના ઉદાહરણ માટે એ કહેવત વાપરીશું તો બસ છે. યાહૂદી પ્રજાનો ઇતિહાસ જુના કરાર (Old Testament) માં આપ્યો છે તેમાં પણ એવું શાસન માનવામાં આવ્યું છે. યહુ પછીનું શ્વસન ધર્મના વિષયને લગતું છે. પણ યહુ પહેલાંની આ જાહેરાતોમાં માનેલું એ શાસન પ્રગુલ્ત વિષયમાં ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા યોગ્ય છે. દુનિયા કરતાં સજ્જ તરીકે એ શાસન પર વધારે ભાર મુકવામાં આવેલો છે. મતુરમૃતિમાં કહ્યું છે,

અધાર્મિકો નરો યો હિ યસ્ય ધ્યાનનૃતં ધનમ્ ।
 હિસારતશ્ચ યો નિત્યં નેહાસૌ સુખમેધતે ॥
 ન સીદન્નપિ ધર્મેણ મનોઽધર્મે નિવેશયેત્ ।
 અધાર્મિકાણાં પાપાનામાશુ પરવન્વિપર્યયમ્ ॥
 નાધર્મધ્વરિતો લોકે સઘઃ ફલતિ ગૌરિવ ।
 શનૈરાવર્તમાનસ્તુ કર્તુર્મૂલ્યાનિ ક્રન્તતિ ॥
 યદિ નાત્મનિ પુત્રેષુ ન ચૈત્પુત્રેષુ નન્તૃતુ ।
 નસ્ત્રેષુ તુ કૃતોઽધર્મઃ કર્તુર્ભવતિ નિષ્ફલઃ ॥
 અધર્મેણેધતે તાવત્તતો મદ્રાણિ પશ્યતિ ।
 તતઃ મપરનાજયતિ સમૂલમ્તુ વિનશ્યતિ ॥

મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૪, શ્લોક ૧૭૦-૧૭૪

અર્થ:—“જે નર અધાર્મિક છે, જેનું શુદ્ધાચુચાણુ (શુદ્ધ બોલી મેળવેલું) ધન છે, જે નિત્ય (પારકાની) હિસા કર્યા કરે છે તે આ લોકમાં સુખ પામતો નથી.

“ધર્મનું આચરણ કરવા છતાં જે દુ.ખી થતો હોય તેણે અધાર્મિક પાપીઓની તરત પાશભાલી થાય છે એ જોઇને અધર્મ કરવા તરફ મન લગાડવું નહિં.

“પૃથ્વી તરત ફળે છે તેમ લોકમાં કરેલો અધર્મ તરત ફળતો નથી, પણ ધીમે ધીમે પાટો આવીને અધર્મ કરનારના મૂળ કાપી નાખે છે.

“અધર્મ જો કર્તાને પોતાને નહિ તો તેના પુત્રોને ફળ આપે છે, તેનાં પુત્રોને નહિં તો પૌત્રોને ફળ આપે છે, પરંતુ અધર્મ કરેલો કર્તાને ફળ આપ્યા વગર રહેતો નથી.

“તે વખતે તો અધર્મથી (કદાચ) તે વૃદ્ધિ પામે છે, તેથી સુખ પામે છે, પોતાના શત્રુઓને હાતે છે, પરંતુ (છેવટે) તે સમૂળગો નાશ પામે છે.”

અહીં આ શુદ્ધાત્મીના જન્મ-મૃત્યુ પછી પરલોકમાં જે બીજા જન્મમાં નહિં-થતી અધર્મની શિક્ષા વિશે કહ્યું છે અને તે તરત થાય છે કે કાલક્રમે થાય છે પણ થાય છે જરૂર એમ આગ્રહ કર્યો છે. કાલક્રમે થતી શિક્ષા એક બીજા રસ્તે પતી છે તે વિશે આગળ વિવેચન કરીશું. પણ અહીં કહેલો વિનાશ તાત્કાલિક કે વિલંબિત એક સરખા પ્રકારનો જ છે. ‘અધર્મ’ શબ્દ અહીં ‘અનીતિ’ ના અર્થમાં જ વપરાયો છે કેમકે મનુએ ધર્મની વ્યાખ્યા એવી કરી છે કે

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તૈયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દરાકાં ધર્મલક્ષણમ્ ॥

મનુસ્મૃતિ, અ. ૬, શ્લોક ૨૨

અર્થ:—“ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, ચોરી ન કરવી, પવિત્રતા, દુન્નિયતિમહ, વિગ્ન, વિદ્યા, સત્ય અને આક્રોધ: દસ ધર્મનાં લક્ષણ છે.” અર્થાત્ ‘ધર્મ’થી ‘નીતિ’ ઉદ્દિષ્ટ કરી છે.

ન્યાયાધીશ આગળ જુદી સાક્ષી આપનારને બહુ ભારે શિક્ષા થતી મનુષ્યે દર્શાવી છે.

- નમ્નો મુણ્ડઃ કપાલેન ભિક્ષાર્થો ક્ષુત્પિપાસિતઃ ।

અન્ધઃ શત્રુકુલં ગચ્છેદ્યઃ સાક્ષ્યમનૃતં વદેત્ ॥

મનુસ્મૃતિ, અ. ૮, શ્લોક ૧૩

અર્થ:—“જે જુદી સાક્ષી આપે છે તે નાગો, મુડેલો, (હાથમાં) ખપ્પર લઇ ભીખ માગતો, લુપ્પો તરસ્યો (અને) આંધળો (ધર્મ) શત્રુને ધેર ભય છે ”

આ શિક્ષા આ જીવનમાં કે બીજા જન્મમાં થાય છે તે સ્પષ્ટ નથી પણ આ જીવન ઉદ્દિષ્ટ જણાય છે. પરંતુ એક બીજું વચન વધારે સ્પષ્ટ છે:

યસ્ય દૃષ્ટેત સત્તાહાદુક્તવાચ્યસ્ય સાક્ષિણઃ ।

રોગોઽગ્નિર્જ્વાલિમરણમૃણં દાપ્યો દમં ચ સઃ ॥

મનુસ્મૃતિ, અ. ૮, શ્લોક ૧૦૮.

અર્થ:—“ (કરજ બબત) સાક્ષી પુર્વા પછી સાત દિવસની અંદર સાક્ષીને રોગ, અગ્નિ કે સગાનાં મરણની પીડા થાય તો દેવાની રકમ (કરજદાર પાસેથી લેણાંદારને) અપાવવી અને સાક્ષીને દંડ કરવો. ”

આઢી જુદી સાહેદી આપવાની શિક્ષા રોગ અગ્નિ કે સગાનાં મરણ રૂપે આ જીવનમાં જ તરત થતી કહી છે.

ત્યારે પ્રશ્ન એ છે કે આ પ્રમાણે નીતિનિયમના ઉલ્લંઘનનાં પરિણામ ઉદ્ભવે છે કે નહિ, અનીતિમય કૃત્યનાં એવાં પરિણામ નિવડતાં હમેશ નજરે પડતાં નથી એ ઉપરનાં મનુનાં વચનમાં ગર્ભિત રહેલું છે અને તે જ માટે તે આશ્ચર્ય કરે છે કે કોઈ કાળે અને એક પેઢીએ નહિં તો બીજી પેઢીએ પણ એ જ્ઞા ઉગ્રી નિકળ્યા વગર રહેશે નહિં, અને તે કારણથી નીતિથી સંકટ ભોગવતા નીતિમાનજનોને તે ચેતવણી આપે છે કે અનીતિ કરતાં છતાં કોઈ બચી જશે એમ ધારવું નહિં. નીતિનિયમના વ્યાપાર કેવે પ્રકારે થાય છે એ વિમર્શનમાં પ્રથમ એ જોવું જોઈએ કે એ વ્યાપાર વાસ્તવિક રીતે કોનાથી થાય છે. સૃષ્ટિના કર્તાએ નિયમોના વ્યાપાર પદાર્થોને તથા પ્રાણીઓને મોંપેલા છે. પદાર્થોને અને પશુઓને સ્થૂલ (physical) નિયમો મોંપેલા છે અને મનુષ્યોને સ્થૂલ તથા નીતિમય (moral) નિયમો મોંપેલા છે. અલબત્ત, આ સર્વ માત્ર નૈમિત્તિક કર્તાઓ (agents) છે અને નિયમોના તાત્કાલિક પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાં એટલું જ તેમનું કાર્ય છે એ સર્વ પરિણામો કાલાન્તરે

એકત્ર યદ્ય અમુક લક્ષ્ય તરફ સૃષ્ટિની મતિ બધાય એ નિયંત્રણ એ નિયમો સ્થાપના તથા નૈમિત્તિક કર્તાઓને ક્રિયાઓ સોંપનાર નિયતા કરે છે. પરંતુ, નૈમિત્તિક કર્તાઓની ક્રિયાઓ ઉપરાત નિયતા પોતે કાંઈ ક્રિયાઓ કરે છે? દાકતર માર્ટિનો કહે છે કે “સ્થૂળતા અને નીતિની ક્રિયાઓ ઉપરાત, — કુદરતની ગ્રબ્જી અને મનુષ્યના જીવન ઉપરાત, નિયતા થીમત વિલોપ (ત્રીજા ક્રિયા કરનાર) તરીકે વચ્ચે પડે છે એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે કુદરત અને મનુષ્ય એ બે નૈમિત્તિક કારણો-એક બાલ અને એક આન્તર એમ બે કારણો-થી કારણતા ખલામ યદ્ય ગ્રહે છે, અને એ સિવાયના કારણોનો અવકાશ રહેતો નથી (“the two groups constitute a pair logically exhaustive, and absolutely close their ranks against any new partner on the field.”). વળી, જે બનાવો આપણે જોઈએ છીએ અને જે અનુભવીએ છીએ તે ઉપરાત ઇશ્વરનું બીજું કોઈ પાત્ર નથી. તેની ક્રિયાઓ કુદરત અને મનુષ્યમાં મુદ્દા નિયમો હાથ ન થાય છે. કુદરત કરતા તે વધારે છે પણ કુદરત તેની અદર આવી રહેલી છે. તેણે જીવન્ત જાત્રત સર્વ મનુષ્યના આત્મામાં, આપણે જોઈએ છીએ. તેથી કુદરત અને મનુષ્યવડે સર્વ બનાવો થાય છે એમ કાવવામાં સર્વોપરિ જત પામેથી આપણે કાંઈ છીનવી લેતા નથી પણ સર્વ વગર શરતે તેને સોંપેલું રાખીએ છીએ. તેના કર્તૃત્વથી થયેલા નિયમોમાં એકધારી અશિ-ચિતતા (unbending uniformity) છે” (સીટ જોડ ઓયોરિટિ ધન રીલીજયન, ભાગ ૧, પ્રકરણ ૨, ગોડ ધન હિસ્ટરી) આ કારણથી God in Nature અને God in History (“કુદરતમાં ગ્રહેલો ઇશ્વર” અને “ઈતિહાસમાં રહેલો ઇશ્વર”) એવા બે પ્રકરણ દા માર્ટિનોએ આ વિષયના પાડ્યા છે. આ પ્રમાણે માલમ પડે છે કે નિયમોનો વ્યાપાર પદાર્થો અને મનુષ્યોને સોંપેલા ધર્મો હાથ ન થાય છે. અવજલ, પદાર્થોમાં અને મનુષ્યોમાં કણે કણમાં પ્રત્યેક કણે નિયતાની શક્તિ વિદ્યમાન છે, નિયતા પોતાના એ સાધનોમાં જોતપ્રોત છે, એ સાધનો નિયતાથી કદી શન્ય નથી હોતા. પરંતુ નિયતાએ તે સર્વમાં જે મતિઓ, ધર્મો અને વળણો મુદ્દા છે તેમને તે નવા નવા પ્રસંગોએ ફરી ફરી ગોઠવતો નથી, તે સર્વને પ્રથમથી ગોઠવી મુકેલા છે અને નિયમો આપેલા છે તે પ્રમાણે ઘટના ચાલે છે. પાપી વહાણમાં બેડો હોય તે વખતે વાહનાઓને અને વાહુને ચાલતા નિયમોના પારમાંથી ખસેડી તોડાનની સામગ્રી માટે ખાસ બેચી આણવામાં આવે છે અને તે વહાણને માટે જ સંકટ ઉભું કરવામાં આવે છે એમ જનનું નથી. એવો સંદિગ્ધ જ નથી. ગીતામાં કહ્યું છે તેમ —

ગામાનિદ્ય ચ મૂતાનિ ધારવામ્પ્રહમોજસા ।

પુજ્યામિ ચૌવર્ધા- સર્વાઃ સોમો મૂત્વા રસાત્મક ॥

અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૧૨.

અર્થ — ‘હું (ઇશ્વર) પોતાના જાળવડે પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને સર્વ જૂતોને ધારણ કરું છું, અને રમસ્વભાવવાળો સોમ યજ્ઞને સર્વ વનસ્પતિઓનું પોષણ કરું છું’

નિયતા પૃથ્વી ઉપરના પ્રાણીઓને તથા પદાર્થોને આરોપ્યાર હાથ લાગવી જાણી શખતો

નથી. પણ પૃથ્વીમા પોતાની શક્તિનો પ્રવેશ કનની તે શક્તિ તેમને આપી તેમને ધારણ કરે છે, જનપતિઓમા નિયતા બારેબાર રસ રેડતો નથી, રમતું પાત્ર લેઈ દરેક હોડ આગળ જઈ તેને સ્પર્શન કરાવતો નથી. પણ ચન્દ્રમાને રમનિધાન બનાવી તે ચન્દ્રમાના ગિરજાથી વનપતિઓને સ્પર્શપણુ દમેશ મન્યુ જાય એવી ગોઠવણુ તેણે કરેલી છે. નીતિપોષણની પણ એવી જ ગોઠવણુ છે. નીતિનિયમ મનુષ્યના આત્મામા સ્થપાયેલો છે અને તેના અવલબન તથા ઉદ્ધાનના પરિણામ વડે નીતિશામન થયુ જાય એવા ધર્મ કુદરતમા તથા મનુષ્યમાં મુકાયેલા છે. નીતિના અવલબન કે ઉદયનના ફળ આપવા માટે તે કાર્યને પ્રમત્રે નિયતા તરફથી જગતની ગત્રુમિના પડદાને કે પાત્રોને ખાસ નવા ગોઠવવામા આવતા નથી, ધનામ આપવા કે મળ કરવા પદાર્થોને કે મનુષ્યોને તે વખતે નવા વિધાન (dispensation) થી ખેંચી આણવામા આવતા નથી, પણ એ જણે, એ ધનામ અને એ સજ્જ વખત આવે એની મેળે યથામોખ્ય થયા જાય એવુ જગતના નિયમોમા પ્રથમથી જ વળણુ આપી મુકેલુ છે, અને તેને લીધે જ નીતિનુ ગત્રુ અખરિત આશુ જાય છે

પ-તુ, ૬૭ એક મર્યાદાનો વિષય ન્દે છે. તથિનાનિગમોમા નેપુ આ નીતિમય શામન દમેગ માણુમેથી જોઈ શકાય છે ?

“ The curse of the Lord is in the house of the wicked , but he blesseth the habitation of the just ” Proverbs III, 33

“ For the ways of man are before the eyes of the Lord, and he pondereth all his goings ”

“ His own iniquities shall take the wicked himself and he shall be holden in the cords of his own sins ” Proverbs V, 21 22

“ The hope of the righteous shall be gladness , but the expectation of the wicked shall perish ”

“ The way of the Lord is strength to the upright but destruction shall be to the workers of iniquity ” Proverbs X, 28, 29

“ For evil doers shall be cut off, but those that wait upon the Lord, they shall inherit the earth ” Psalms XXXVII, 9

અર્થ — “ દુષ્ટના ગૃહમા પ્રભુનો શાપ છે, પણ ન્યામીનાનિવાસને તે આશીર્વાદ દે છે.”

“ કારણ કે માણુસના ચરતા પ્રભુની આખો આગળ છે, અને તેની બધી ગતિઓ ઉપર તે ચિત્ત દે છે.

“ દુષ્ટને પોતાને તેની પોતાની જ અનીનિઓ ગ્રાસશે અને પોતાના જ પાપના દોષ-ગ્રામા તે પકડાશે ”

આર્યોના વિચારો તથા વર્તનો.

૪.

વેદાધ્યયનનો અધિકાર સ્ત્રીઓને નથી એમ કહેવાય છે. આનું કારણ એમ કહેવાય છે કે સ્ત્રીઓને જે જ્ઞાન થાય અને જે તેઓ સુખ દુઃખને સમાન ગણી તે તરફ બેદર-કાર બને, તેમજ જીવન અને મરણને સમાન ગણે તો તેઓ બીજા (પુરુષ)ની શુભામ તરીકે રૂઢે નહિ; તેમજ જે તેઓ તે યથાર્થ સમજે નહિ તો વાર્યાર્બણવાળી થઈને જેને એ જ્ઞાન મેળવવાનો અધિકાર નથી એવાઓને તે સમજાવી દે. આ પ્રમાણે હકીકત ઓકે અંચકાર જણાવે છે, પણ તે વધારે પાછળના જમાનાના સંસ્કૃત આધારો ઉપરથી જણાવે છે. દાખલા તરીકે કર્મકાંડનાં ધૈત અને ગૃહ સૂત્રો ઉપરથી આપણને જણાય છે કે—બ્રાહ્મણ યશ કર્મ કરતો થાય ને પહેલાં તેણે જે શીખવાનું છે તે પવિત્ર જ્ઞાન સ્ત્રીઓને આપી શકાય નહિ. ધણી વર્ષો મૂંઝી બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં રહીને બ્રાહ્મણો શાસ્ત્રાભ્યાસ શરૂ કે આત્માર્થદારા મોટે કરી શેતા હતા. પછી પુરુષ યશ કર્મારંભ કરવાનો હોય છે તે વખતે તેને સ્ત્રીની જરૂર પડે છે, કેમકે શાસ્ત્રમાં યજ્ઞકર્મ પુરુષે સ્ત્રી સહિત કરવાનું કહેલું છે. યજ્ઞ ક્રિયામાં કેટલાંક કર્મ સ્ત્રીએ કરવાનાં પણ હોય છે.

ઋગ્વેદ (૧-૧૩૧-૩)ના પોતાના ભાષ્યમાં સાયણુ ચિદ્વાતતસ્યે મિથુના ગવ-સ્વયઃ (= હે ઇન્દ્ર દશણની હજીયાળાં મિથુનોએ તને વિરતાર્થે છે), એ વાક્યની સમ-જણ આપતા બ્રાહ્મણો, સૂત્રો, અને સ્મૃતિઓનાં વાક્યો આપીને પૂર્વ મીમાંસામાં આપેલા નિયમને પુષ્ટ કરે છે કે પુરુષ અને સ્ત્રીએ મળીને યજ્ઞકર્મ કરવાં. બ્રાહ્મણોમાંથી તે અ-ભ્યાધાનનો આરભ કહે છે, તેમાં કહેલું છે કે પુરુષ અને સ્ત્રીએ મળીને અગ્નિ સંચય કરવું એકએ—જાયાપતી અગ્નિયાદ ધ્રીઘીતામ્. સૂત્રોમાંથી તે નિયમ બતાવે છે કે—વેદપત્ન્યૈ પ્રદાય વાચયેત્. આનો અર્થ એમ છે કે—“પોતાની પત્નીને વેદ આપીને પછી તેણીની પાસે તે બોલાવવો.” આ વાક્ય આશ્વલાયન શ્રોતસૂત્ર (૧-૧૧) નું છે. એમાં વેદ શબ્દ જે વેદના જ અર્થમાં હોય તો એ વાક્ય બહુ અગત્યનું છે, કેમકે આશ્વલા-યનના સમયમાં વેદ ગ્રંથરૂપે હતા એમ એથી જણાય છે. તો આ સ્થળે એમ નથી. અહિંથી વેદ એટલે ખડનો ભારો થાય છે, અને તે વેદિ: એટલે યજ્ઞકુંડ જે ખડની બનાવવામાં આવે છે તેને લાગૂ થાય છે (ધાતુ વે = લેટિન viro). છેવટે સાયણુ મનુસ્મૃતિ (૫-૧૫૫) કહે છે કે—“પતિ વિના સ્ત્રીથી યજ્ઞ થઈ શકતો નથી (નાસ્તિ સ્ત્રીનાં પૃથકયજ્ઞઃ).” પરણેલા યુગ્મની પવિત્રતા તથા સુખનું સાદું વર્ણન મનુવૈવસ્વતના સૂક (ઋગ્વેદ, ૮-૩૧-૫ થી ૯)માં છે.

એ રીતે પતિની સાથે રહીને સ્ત્રી યજ્ઞકર્મમાં ભાગ લે છે તોપણ તેને અભ્યાસ કરા-વવામાં આવતો નથી તથા દીક્ષા કે બ્રહ્મચર્યાનનો બોધ કરવામાં આવતો નથી. મૈત્રેયીના જેવા દાખલા કવચિત્ મળે છે. સર્વ વિલિયમ જેન્સ મનુના (૯-૧૮) ભાવાંતરમાં કહે

છે કે—“શ્રીઓને વેદસંહિતાનું કામ નથી, એમ સંપૂર્ણ રીતે સાબીત થયેલો નિયમ છે; એટલા માટે કાયદાનો કંઈ પણ પુરાવો ન હોઈને, તથા કંઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્તકર્મનું જ્ઞાન ન હોઈને જે શ્રી પાપ કરે તેને અધમ ગણવી જોઈએ; અને એ ચોક્કસ નિયમ છે.”

મીગેસ્થેનીસ ભારતી આર્યો માટે ઉપર પ્રમાણે દહીકત આપે છે તે ઉપરથી આપણને વેદકાળ પછીના બ્રાહ્મણોમાં જે દહીકત મળે છે તે ખરી લાગે છે, ‘અને એ પ્રજામાં દત્તિ-દાસનું ધોરણ નહોતું એમ દેખાય છે. આવી રીતના વિચિત્ર પ્રકારના લોકોને માટે દુનિયાના દત્તિદાસમાં મુખ્ય ભાગ નિર્મિત ન હોતો. આટલા બધા પારલૌકિક વિચારો ઉપર ઉતરી ગયેલા લોકો ઉપર આ જગત કંઈ અસર કરી શક્યું નથી. પરંતુ જે આપણે દત્તિ-દાસને વખાણીએ તો જે લોકોનો સ્વદેશપ્રેમ હતી પ્રતિના પુરલોકપ્રેમમાં બદલાઈ ગયેલો છે એવા લોકો પોતાના ઉચ્ચ જીવનને નીચ જનાવે તો તેમાં આપણે તેમને ધિક્કારવાનું કંઈ કારણ નથી. ભારતીઓના જેટલી અતુક અસર ગ્રીક લોકો ઉપર ખીજ કાઢી કરી નથી, અને સિકંદરના સમયની તેમની નીતિ અને જીહ્વીની ચિત્તિ આપણે જોઈએ છીએ તો આપણે કબૂલ કરવું પડે છે કે તેમના દેટલાક સારા શણે એવા હતા કે જે પાછળના કાળમાં દેખાતા નથી. એ કંઈ વર્તણૂકની મૂળની ખામીને લીધે નહિ, પણ નિરતરના પરદેશીઓના તેમના ઉપરના જીજ્ઞાસાને લીધે છે. તેઓ પરદેશીના બળને તાણે રહેવાથી એવા યદ્દંત્ય એમાં નવાઈ નથી. પરદેશી જીતનારાઓથી યદ્દેશી અનીતિતો દાખલો એક કંથાણુ નામના બ્રાહ્મણનો છે. સિકંદરને તેણે પોતાનું પવિત્ર ધર અર્પણ કરી દીધું હતું અને તે તેની બેળા ગયો હતો. તેની આ વર્તણૂકથી થણા તેના મિત્રો નારાજ થયા હતા એમ પાછળથી મિગેસ્થેનીસને માલમ પડ્યું હતું. કંથાણુને પણ પાછળથી પશ્ચાત્તાપ થયો હતો અને પસર્ગડ ખાતે તે પોતે બળી મૂવો હતો. એજ રીતે એક ખીજે બ્રાહ્મણ પણ યુરૌપ ગયો હતો તે પાછળથી પોતાની ધર્મજટલા માટે પશ્ચાત્તાપ કરીને એજ-સમાં બળી મૂવો હતો. ગ્રીક લોકોએ ત્યાં તેની એક કુળ બનાવીને લેખ દાતર્યો હતો કે—“Here lies the Indian Sarman Cheya (‘Sarman Acharya’), from Barygaza, who sought immortality after the old custom of the Indians. [= અત્ર બારીગાઝા (બર્ય)થી એક હિંદુ સર્મન ચેયા (સર્મન આચાર્ય ?) પડેલો છે, જેણે હિંદુઓની જૂની રીતિ પ્રમાણે અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવા માગેલું હતું.]”

ગ્રીક લોકોની જીહ્વિ સ્વતંત્રતા અને પ્રજાસત્તાકતા ઉપર રચિત છે. જે પ્રજા પોતાના વીર પુરુષો માટે ગર્વિષ્ટ હતી તે પ્રજાની આગળ હોમરનાં કાવ્યો મૂકાયાં હતાં. જે ધરાને ગ્રીસની સત્તા પાચમાલ કરી હોત તો આપણે હીરોડોટસ, ઇરકીલસ, મેડોકલીસ, હિડ્રિયાસ, અને પેરિકલીસનાં નામો પણ સાંભળત નહિ. જે દેશમાં પ્રજાતંત્રની લાગણી જાગૃત હોય છે તે દેશની પ્રજા તેના કવિઓને ગર્વથી શ્રદ્ધા કરે છે અને તે દેશના કવિ પણ પોતે શ્રદ્ધા કરવા માટે ગર્વ રાખી શકે છે. પરંતુ ત્યાં પ્રજા નીચે ઉતરતી જાય છે ત્યાંના મહા પુરુષોની જીહ્વિ જીવનને સત્ય માનવાથી વિમુખ થતી જાય છે અને માત્ર તત્ત્વજ્ઞાન, વિદ્યા, અને સત્યની શોધ તરફ વળતી જાય છે. બ્યારે ગ્રીક પ્રજા કાય પામવા લાગી તે વખતે તેમાં સોક્રીટીસ, પ્લેટો, અને એરિસ્ટોટલ યથા હતા, અને પ્રથમ મેગીસ્ટ્રાનો નામ અને

પછી રોમન લોભના જીલમથી ગ્રીક લોકોની બુદ્ધિ છેક ફીણુ ચર્ધ ગઇ હતી, તેપણુ તેના અમર નમુનાઓ ખીજી સ્વતંત્ર પ્રજાઓમા જળવાઇ રહ્યા હતા. ભારતીઓનાં પ્રજાત્વની લાગણી કદી નહોતી અને તેમના હૃદય સ્વદેશ માટે ઘમંડતા નહોતા. એમનામા કોઇ વીર પુરુષ નહોતો કે તેનું વર્ણન કરનાર કોઈ કવિ બને ! તથા એમનામા ઇતિહાસ જ નહોતો કે તે લખનાર પેદા થાય ! એમને માટે તો માત્ર ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન જ હતું, અને ધર્મ તથા જ્ઞાનના મૂળ હિંદુઓના મનમા જોડલા જોડા રોપાયા એટલા ખીજી કોઇ પ્રજામા રોપાયા નથી હિંદુ એ તત્ત્વવિચારવાળીજ પ્રજા છે. તેમની તકતરો વિચારની જ હતી સદિ શુ છે એ તેમનો જૂતકાળ હતો, અને અસ્તિત્વ શુ છે એ તેમનું ભવિષ્ય હતું. એમનો વર્તમાનકાળ પણ એ સંબંધી વિચારોનો જ હતો જુદી જુદી મઝાળીઓ અને જુદા જુદા સમયોમાં તત્ત્વજ્ઞાનના જે જે વિચારો ચાલેલા છે તે તે છેક જડી વહેમી બુદ્ધિથી તે ઠેઠ અત્યંત સૂક્ષ્મ તત્ત્વ પર્યંતના છે. પન્તુ આ ઉપરથી થયુ એ કે ઇતિહાસમા કોઈ પણ પ્રજા જગો મેળવી શકે છે એવા કોઇ પણ ગુણો આ લોકોએ છેકજ ખોઇ નાખેલા છે

એટલા માટે ભારતીઓને રાજ્યકીય ઇતિહાસમા જગો નથી, પણ ખીજી પ્રજાઓ— દક્ષિણ્યન, ચાલુદીઓ, બાબીરોનિયનો, આસીગિયનો, ઇરાની, ગ્રીક, રોમન, અને ટ્યુટનો— એ જગા અમુક અમુક સમયે મેળવેલી છે ભરતખંડે રાજ્યકીય ઇતિહાસમા જગો લીધી હોય તો પણ તે એટલી હલકી સ્થિતિમા, કે તે ખીજી પ્રજાઓની દૃષ્ટિએ પડે એમ તો નહિ જ. સિકંદરની ચઢાઈ ભરતખંડ ઉપર થઇ તેમા ભારતી લોકોના મનમા કંઈજ આશ્ચર્ય થયેલ નથી અને એવી મોટી ચઢાઈ સરેલાઈથી અપ્રસિદ્ધ જેવી રહી છે.

જો કે ભરતખંડ માટે રાજ્યકીય ઇતિહાસમા તો સ્થળ નથી, તો પણ માનવજાતિના બુદ્ધિના ઇતિહાસમા તેની જગો મુખ્ય છે દુનિયાની રાજ્યદારી બાબતોમા ભરતખંડે ધ્યાન આપ્યું નથી, પણ પૂર્વ તરફના ઇતિહાસમા તેમણે નવો જ ખગ્ગનો શોધી રાખ્યો છે માનવ જાતિ ક્રીશ્ચિયાનીટીના મતો સ્વીકારે તે પહેલા ઘણા વખત સૂંધી ધીરે ધીરે ફેળારણી મગવાની જરૂર છે, એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. જાંચી પ્રતિનુ સત્ય સ્વીકારવાની યોગ્યતા લાવવામા પ્રથમ માનવ બુદ્ધિમાના સમજા દોષો ધોવાઈ જવા જોઇએ દુનિયાના પ્રાચીન ધર્મો પ્રકૃતિનુ માત્ર દૂધ છે તેમા યોગ્ય સમયે જીવનની રોટલી મળી રહે છે. પ્રાચીન આર્ય કુટુંબમા જે મૂળથી સ્યૂનપૂલ (phylogeny) હતી તેણે પાછળથી સ્વાર્થી ગુરુઓના હાથ નીચે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિનુ જીવન રચતરે કર્યું હતું, તેમા ભારતીઓએ જ કેવલ નવીન પદ્ધતિનો ધર્મ-વધારે પ્રચરિત પ્રાકૃતિક (objective) ધર્મથી જૂદો જ-પૌરુષ ધર્મ (subjective) રચાવ્યો છે. આ ધર્મ તે બુદ્ધનો છે, અને તેનો વિસ્તાર આર્ય સદિની બહાર પણ ધણે દૂર સૂંધી એટલો બધો થયેલો કે તેણે ક્રીશ્ચિયાનીટીની વૃદ્ધિનો અટકાવ કરેલો છે, તો પણ જે ઇશ્વરની દૃષ્ટિમા હજારો વર્ષોના કાળ એક દિવસમા આવી જાય છે તેની ઇચ્છાથી એ જોઈ ધર્મ પણ પાછળથી ખીજા બધા પ્રાચીન ધર્મોની પેઠે પોતાની જૂનો સુધારતે સુધારતે કાઢીરના મતને સહાયક થવા લાગ્યો અને ઇશ્વરી સત્ય તરફ વળ્યો છે.

જો કે ખીજા સર્વ ધર્મો કરતા જોઈ ધર્મ બ્રાહ્મણ ધર્મની રહાઓ બહુ વધારે રહેલો હતો, તો પણ તેની અને બ્રાહ્મણ ધર્મની વચ્ચે-રોમ કૅથોલિક પથ તથા પ્રોટેસ્ટાન્ટ મત વચ્ચે

જે સંબંધ છે તે-સંબંધ ધરાવે છે; તોપણ એ બંને વચ્ચેની કડવાચ એમ સાબીત કરી આપે છે કે બૌદ્ધ મત ખાસ કરીને ભરતખંડનો જ છે. બુદ્ધે જે વિચારો બતાવેલા છે તે જ વિચારો તેની પૂર્વે લાંબા કાળથી હતા અને તેની નિશાનીઓ અન્ય દેશોમાં પણ માલમ પડે છે. પરંતુ અસરકારક જે પદ્ધતિથી એ વિચારો ભરતખંડમાં બહાર ફરવામાં અને બોધ કરવામાં આવ્યા હતા, ભારતવાસીઓના અંતઃકરણમાં તેમણે જે વાસ કરેલો હતો, અને વિશેષકરીને નીચ કામ તરફથી પણ તેમને જે તત્પરતાથી અહણુ કરી લેવામાં આવ્યા હતા કે છેવટે તેમને ઉચ્ચ કોમે પણ અહણુ કર્યો અને તે એક રાજ્યધર્મ થઈ પડ્યો હતો, અને એક રાજ્યમાં કહિયે તો જે ઐતિહાસિક અને સાર્વજનિક વર્તન માટે એ મત સ્થાપિત થયો હતો તે વર્તનનાં મૂળ હિંદુ પ્રજામાં પૂર્વથી જ હતાં. મૂર્ખતા અને અજ્ઞાતામય મૂર્તિ-પૂજન તથા જીવમી ધોરણોથી જોતા આરંભ થાય છે એવા ધર્મ, તેમજ વળી તત્ત્વજ્ઞાનની સઘળી પદ્ધતિઓને સામાન્ય રીતે મળી શકે એવાં પણ કેટલાંક તરવો બૌદ્ધમતમાં રહેલાં છે. દુનિયામાંના સઘળા અસદ્ધર્મોની પેઠે બૌદ્ધ મતમાં પણ કેટલાંક સત્યો રહેલાં છે. પરંતુ એ તો માત્ર ભરતખંડમાં જ બન્યું હતું કે ત્યાંના લોકો સૈકાઓથી વિચાર કરતાં અને ધ્યાન કરતાં શીખેલા હતા, અને પ્રાચીન બ્રાહ્મ ધર્મની અશુદ્ધિને લીધે બુદ્ધ શાક્ય મુનિના વિચારો અહણુ કરી શકે એવા હતા. એ પણ માત્ર ભરતખંડમાં જ બન્યું હતું કે આ નવા મતે ઐતિહાસિક રૂપ ધારણુ કર્યું હતું, અને જે કે સત્ય તો બહુ મતે મનાતું હતું તો પણ આ સત્ય ધર્મ ત્યાં જીવિ પામ્યો હતો.

ઉકે દાક્ષના સમયમાં પણ આખી દુનિયામાંના કોઈ પણ ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મ જેટલો વિસ્તાર પામેલો નથી; અને જો કે તેના મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ ભરતખંડમાંથી તો તે દેશનિ-કાસ થયો છે તથા હાલ ત્યાં કોઈ પણ એ મતવાદી મળી શકતો નથી, તો પણ તેજી નવીન ગૃહ તરીકે ગ્રીસોન, થયામ, આવા, પેથુ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, ટિબેટ, તાર્તરી, મેંગોલિયા, અને સાઇબેરિયામાં નિવાસાશ્રય લીધો છે; અને તેના દાક્ષના અશુદ્ધ સ્વરૂપમાં તે ફરોડો માણુસોથી પગાય છે. બેશક આ ધર્મનો ન્યારે ભરતખંડમાં પ્રથમ પ્રારંભ થયો ત્યારનો સમય દુનિયાના બુદ્ધિના દત્તિહાસનો કાળ હતો, અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી અવસોકન કહિયે તો જાણાય છે કે એ સમયે ભરતખંડની ગતિ દત્તિહાસની યામ્યોત્તર રેખા ઉપર હતી. એટલા માટે, બહુ બારીક અવલોકન કરનારાઓએ ભરતખંડીઓનાં અંતઃકરણની જીવિના જ્ઞાન ઉપરથી ભરત-ખંડની સ્થિતિની ઐતિહાસિક તથા કલ્પકમિક સોધ માટે આ સમયને ચસંદ કરેલો છે. (પ્રો. વિસ્મને પોતાના વિષ્ણુપુરાણમાં, પ્રો. બર્નુડે પોતાના બૌદ્ધ ધર્મના દત્તિહાસના ઉપો-દ્યાતમાં, અને પ્રો. લેસને પોતાના ભારતી પ્રાચીન સોધમાં.)

ઉપર કહેલા ગ્રંથોમાં બૌદ્ધ ધર્મનો ખરો સમય તથા તેનું ઐતિહાસિક મૂલ જે કહે-વામાં આવેલ છે તેની દલીલમાં અર્ધિ ઉતરતું અધટિત છે; પણ બુદ્ધત્વ મત્યુ ઇ. સ. પૂર્વે ૬ હા સૈકાની મધ્યમાં અને સીલોની શકના આરંભમાં, એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ માં થયું હતું, તે હવે પછી જોઈશું. હમણાં તો એટલું જ સ્મરણમાં રાખતું જરૂરું છે કે જેવી રીતે પ્રીક્ષિત શક વડે દુનિયાના દત્તિહાસના એ મહાન બાગો પડે છે, તેવી રીતે બુદ્ધના શક્ય ભરતખંડના દત્તિહાસના એ મુખ્ય બાગો પડે છે. એટલા માટે વૈદિક બાયાસાત્તના દત્તિહાસના

સંબંધમાં તે બહુ અગત્ય ધનવે છે. બ્રાહ્મણોના કૂર ધર્મ વિરુદ્ધ ઉઠેલા આ નવા ધર્મે બ્રાહ્મણોના પવિત્ર અને ધાર્મિક લેખો ઉપર દેખી શકાય એવી અસર કરેલી છે. એ ધર્મનાં તરવે ભરતખંડના અતિ પ્રાચીન ભાષાશાસ્ત્રમાં તપાસતાં તેમાંથી એક અગત્યનું બિંદુ મળી આવે છે અને કદાચ તેથી અતિવિસ્તૃત બ્રાહ્મણશાસ્ત્રોનો અમુક ઐતિહાસિક સંબંધ શોધી શકાય તેમ છે. બુદ્ધ પછીના પ્રથમ શતકમાં એ નવા ધર્મના ઉદય પછી બ્રાહ્મણ ધર્મ એકદમ બંધે પડતો જણાયો નથી, પણ ઉલટું પ્રથમ તો બહુ બળવાન પ્રતિબલ ઉદ્ભવ પામેલું જણાય છે અને એ ઉગતા નવા ધર્મ સ્લામે તેણે બહુ યત્નો કરેલા જણાય છે; અને ભરતખંડમાં આ બુદ્ધનો ધર્મ વિશેષે કરીને હલકા વર્ણના લોકોમાં પ્રસર્યો હતો અને બ્રાહ્મણોએ સ્વધર્મથી જેમને બાતલ કરી દુઃખી કર્યા હતા તેમણે તેનો આશ્રય લીધો હતો, અને એ સંપાતસમય ભાષાશાસ્ત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાઈ આવે છે, અને પાછળથી આ નવા ધર્મ રાજાઓએ સ્વીકારવા માંડ્યો અને અશોક જેવા રાજાઓ તેમાં યથા ત્યારથી બ્રાહ્મણોમાં પ્રચલનો શિથિલ પડવા લાગ્યા હતા.

બેશક, ભરતખંડમાં આ પ્રમાણે યથા લાગ્યું તે પહેલાં આ ધર્મનાં તરવે બ્રાહ્મણોના વૈદિક ધર્મમાં પણ હતાં. ક્રિષ્ણ સંસ્કૃત ગ્રંથોને એ ભાષાશાસ્ત્રમાં ગણવા તથા ક્રિયાને તેમાં ન ગણવા એ જાણવું જરૂરનું છે, અને એથી જ ખરો વેદનો ઇતિહાસ જાણીશકાય તેમ છે.

અમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવ,

અહમંડળ.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૧૪ થી.)

પરાશર પછી બીજો મહાન જ્યોતિષી ગર્ગ્યાર્ય યજ્ઞો. એનો તારીખ ઉપર હવે પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૫ ની છે. એ ગ્રીક લેક્ષા પાસેથી બહુ શીખ્યો હતો. અને એના અન્યમાં એક ઠેકાણે લખે છે કે:—

“બવનો (ગ્રીકો) મેર્ગે છે પણ તેમનામાં આ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર બહુ આગળ વધેલું છે તેટલા માટે તેમને ઋષિઓ જેટલું માન આપવું જોઈએ; તો પછી જે બ્રાહ્મણ જ્યોતિષી છે તેને તો કેટલું બધું માન થશે!” (Dutt's "Ancient India" page 136.)

ગર્ગ્યાર્ય પછી બૌદ્ધ રાજાઓના વખતમાં ઘણા જ્યોતિષના ગ્રંથો લખાયા છે. સાર બાદ પુરાણીઓના ઠાળમાં વરાહમિહિર ગોટો જ્યોતિષી યજ્ઞો. આ પછીના જ્યોતિષીઓએ

પોતાના ઉચ્ચ ગણિતજ્ઞાનથી પોતાનું જ્ઞાન ધણુ જ વધાર્યું અને છેવટે ધણુ જ અર્વાચીન કાળમાં ઈ. સ. ની ૧૨ મી સદીમાં હિંદુસ્તાનના ન્યુટન ભાસ્કરાચાર્યે તે પોતાના બીજા ગણિતના જ્ઞાનથી આ શાસ્ત્રમાં ૬૬ વર્ણી હતી. આ ઉપરથી સદજ સમગ્રને કે આપણું જ્યોતિષ જ્ઞાન ક્ષતિવાળું જન્મ પડેલી વધી ગયું હતું, પણ તે પહેલાં બહુ જ યોગ્ય બન્યું હતું. ત્યારે આપણા દેશમાં શણિ, વાગ, તથા ગ્રહોની બારીક ગણતરી દાખલ કરનારા ગ્રીકો શુ જ્યોતિષનું જ્ઞાન મેળવવાનું માન લઈ જશે ? ના, એમણે તો ખરૂં પુછે તો જ્યોતિષ-શાસ્ત્રને બહુ પાણુ દફાવી દીધું હતું, કારણ કે તેઓ સર્વ ગ્રહોની ગતિની ગણતરી એક અદ્ભુત મતને આધીન થઈ કમતા હતા. તેઓ પૃથ્વીને સર્વ વિષયનું મધ્યબિન્દુ માની સર્વ ગ્રહ તારાઓ મર્વને પૃથ્વીની આસપાસ ફરતા માનતા હતા. અને તેઓ ગ્રહોની ગતિ ધણુ ગુચ્છવાગ્ર બદલા ગણિતથી મમગ્નવતા હતા. તેઓનું આ ગ્રહ વિગેરેનું જ્ઞાન સ્વસંપાદન કરેલું નહોતું. પણ તેઓ પહેલા જ્યોતિષશાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કાણે કર્યો હતો તેના સંગઠ આપણે ઇતિહાસ અને જુના લેખોના શોધમાં લેવો જોઈએ. બાઈબલ પ્રમાણે તો પૃથ્વીની શરૂઆતમાં આગીરીયાનું રાજ્ય હતું, અને તે પહેલાનો ઇતિહાસ પ્રવચકાળમાં ડુબી ગયો હતો એમ લખે છે. આ ઉપરથી આપણે વચપન્નના ઇતિહાસ ઉપરથી તો માત્ર ઈ. સ. પૂર્વે ૨૩૦૦ વર્ષ સુધી માત્ર માત્ર જઈ શકીએ છીએ. પણ સુભાગ્યે ચાવડીયાના જુના લેખો જલ્પાથી ને તેમને વાંચવાની યુક્તિ માત્રમ પડ્યાથી આપણી નજર ૬૭૭ પણ ખીજા ૩૦૦૦—૫૦૦૦ વર્ષ સુધી આથી જઈ શકે છે. આજની ૫૦ વર્ષ ઉપર નીનેવાના ખરેખરામાં આશ્ચર્યાવાના લેખો જલ્પા અને તેની ઉપર (Chaldean) બાણાકાગ અને શકુ આકાશના અક્ષરો લખેલા હતા નહીં મેલી-મન વિગેરે પુગાણવસ્તુશાસ્ત્રીઓ આ લેખો વાંચી શક્યા. આ લેખોમાં ત્રણ જુદી જુદી ભાષાઓ હતી, તેમાંની બે પ્રથમ વચાણી પણ ગ્રીક કે જે આથી જુની હતી તે તો લેપાર્ડ નામના શાસ્ત્રીના નીનેવાના રાજ્યના મહેલના ખરેખરામાં શોધથી વાચવી સહેલ થઈ પડી. આ મહેલમાંથી એક મોટું પુસ્તકાલય મળી આવ્યું જે લગભગ દાલના બિટીરા મ્યુઝીયમ કે એવરેન્ડીયાના બળી ગયેલા પુસ્તકાલયની હરીફાઈ કરી ગયું. સુભાગ્યે આ પ્રદેશમાં પરચેરે બહુ નહોતા તેથી મકાન વિગેરે ઇટા તથા માટીનાં બનાવવામાં આવતા હતા, તેથી તેના ખરેખરા તેમના ગ્રીકોના નામ પડી હવા વિગેરેથી ખવાઈ જઈ માત્ર દટાઈ ગયાં ને અદરની લેખ વગેરે કીમતી ચીજો એમની એમ મલામત રહી. આ પુસ્તકાલય ઉપરથી લખાય છે જે ઉપરની ગ્રીક ભાષા જે ચાવડીયાના અસલ લોકોની હતી તે આ ગળના વખતમાં મૃત થઈ ગયેલી હતી એટલે દાલ જેમ આપણે મંરૂત છે તેમ તે આટીડીવન ગળાઓના વખતમાં જુના ચાવડીયાનો ભાષા હતી. તેઓ ધણુ વિદ્વાન હોય એમ લાગે છે કેમકે તેમના ધણુ જ લેખો છે અને તેના આ ગળાએ સમગ્ર કર્યો હોય એમ લાગે છે. વળી આ ગળાએ એ બધાની પોતાની બોલાતી ભાષામાં કાગે કરાવેલા છે જે પણ આ પુસ્તકાલયમાં હયાત છે અને જુની ભાષામાં વાચવામાં સહેલ થઈ છે. આ લેખો કઈ કાળને કે તામિરન ઉપર લખેલ નહોતા પણ માટીની મોટી ઇટાની પાટો કરીને કે માટીનાં મોર્ગ સુગંધ બનાવીને તે ઉપર જ્યારે તે ઇટા કાગી હોય તે વખતે છાપે પાડી ગળી તેને પકવતા કે તે લેખ રચાવી થઈ રહેતા. આવી સમુક્તિક રચના તેઓ કેટલા વિવશજી હશે તે ખતાવે છે. આવી પા-

રીત બતાવતી નથી. પરંતુ ખરી સ્થિતિને આધારે સાધારણ ભૂમિતિના નિયમ જાણનાર પણ સૂર્યથી ગ્રહોનું અંતર ગણી શકે છે.

જે જ્ઞાન ગ્રીક લોકોએ ચાલકીયનો પાસેથી લીધું હતું તે ધણે અંશે વહેમી જ્યોતિષ (Astrology)નું હતું. Porphyrus લખે છે કે “Callisthenes sent to Greece observations of the planetary motions by Chaldeans for 1903 years before Alexander's entry into Babylon.” અને આપણે ત્યાં અહમદશ દાખલ કરનારા ગ્રીકોએ પોતાનું જ્ઞાન ખેબીજ્ઞાનમાંથી મેળવ્યું હતું.

ગ્રીક લોકો પણ કંઈ ધર્મની વહેમી ભાવનાઓમાં કોઈ પણ રીતે ઉતરે તેવા નહોતા. અને તેઓએ ધીમે ધીમે પાદરીઓના તરફ વહે જ્યોતિષશાસ્ત્રને ધર્મનું બાંગ બનાવી દીધું. અને તે પાદરીઓના દ્વાયમા સ્વહેતુ પાર પાડવા વાપરનારની મરજી પ્રમાણે સાફ કે નરસું હથિયાર થઈ પડ્યું હતું. ડહાપણ અને બલમનસાઈથી બરેલી અર્થર્થ શક્તિના પવિત્ર અને ઉચ્ચ તર્કોમાંથી ઉત્પન્ન થતું આ વહેમજ્યોતિષ ધીમે ધીમે કેમ આગળ-વધ્યું અને હુલ્લ્યા અને કપટીઓનું સાધન કેવી રીતે થઈ પડ્યું એનો વિસ્તાર કરવો એ છેક વખતનો કુખ-યોગ ક્યાં ગણાશે. પણ આપણે જોવાનું છે જે આપણામાં પણ જે વહેમ વધી ગયેશે છે તે પણ આ ગ્રીકોએ આપણને આપેલા જ્ઞાનની સાથે દાખલ થઈ ગયો છે. ગ્રીક લોકોના આવ્યા પછી જૈન રાજાઓના વખતમાં ગણિતજ્યોતિષી કરતાં વહેમી જ્યોતિષીઓ બહુ વધી પડ્યા અને જુદા જુદા જ્યોતિષ ગ્રંથોનો જમાવ થઈ રહ્યો. તો પણ ગણિતમાં પ્રવીણ એવા આપણા જ્યોતિષીઓ ગ્રીકોની અહમજીનીની લુલ્લ એકદમ સમજી શક્યા હતા અને ઈ. સ. ૪૭૬ માં આર્વબટ્ટ નામના મહાન જ્યોતિષીએ પૃથ્વીની ધરી ઉપરની ગતિ અને સૂર્યની આસપાસની ગતિ સમજાવી—જેવા પ્રકારનું જ્ઞાન યુરોપમાં ઘણા કાળ પછી એટલે ઈ. સ. ની ૧૬ મી સદીની શરૂઆતમાં કોપરનીકસે આપ્યું હતું. આ પરથી આપણા શાસ્ત્રીઓ કેટલા ગણિતનિપુણ અને સત્યશોધના આસક્ત હશે તે જણાય છે. ત્યાર પછી વિક્રમ રાજના દરબારમાં નવરત્નમાં એક રત્ન વરાહમિહિર મોટા ગણિતજ્યોતિષી થયો. તેણે પણ ઘણી ગણતરીઓ કરી પણ રાજ્યમાં ચાલતા જ્યોતિષના વહેમ ટાળી શક્યો નહિ અને કેટલેક અંશે કદાચ રાજા પ્રજાને રીઝવવાને તેણે આ વહેમ વધાર્યો. અને છેલ્લો ગણિતશાસ્ત્રી બ્રાહ્મસૂત્રચાર્ય પોતાના બીજગણિતમાં કેટલો નિપુણ હતો તે લખવાની જરૂર નથી. આપણા હુલ્લાએ આવા ગણિતશાસ્ત્રીઓને મદદ કરવાને યોગ્ય વિદ્વાન પ્રજાવર્ગ નહોતો. તેથી તેમના સર્વ પ્રયત્નો ધીમે ધીમે વહેમમાં ફળી ગયા અને આપણા આલસ્ય અને નિષ્ક્રિયા ચિંતનમાં આપણી વિદ્યાની અધોગતિ થવા માંડી.

(અપૂર્ણ.)

વિજયલાલ કનૈયાલાલ મુખ.

અન્યાવલોકન.

“કાવ્યમાધુર્ય” — એટલે આધુનિક લેખકોનાં કાવ્યોમાંથી ઉત્તમ કાવ્યોનો સંગ્રહ (ખીછ આદિતિ.)*

આ પ્રકારની અન્યરચનામાં અનેક પ્રયોજન હોય છે. ન્યારે સાહિત્યનો વિસ્તાર બહુ બેઠો. યદ્યંતય છે ત્યારે લોકને એનો આસ્વાદ લેવો સરળ પડે એવા હેતુથી ચોરસ મધુર કાવ્યો એકઠાં કરી લોકના મનોરંજન અર્થે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. કેટલીક વાર, લોકરચિને સન્માર્ગે દોરવા માટે ઉત્તમ કોટિનાં કાવ્યો પસંદ કરી પ્રકટ કરવામાં આવે છે. કેટલાક કવિઓની તરેહ જ એવી હોય છે કે એમના કાવ્યવનમાંથી ન્યાં સુધી આ પ્રકારે કુસંગી વીણી આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેઓની કદર યદ્યંતયી નથી. કેટલીક વાર આવા સંગ્રહમાં વિવિધ કવિઓનાં લાક્ષણિક સ્વરૂપ દર્શાવવાની પણ મતલબ હોય છે. રા. અંન્નરિયાના આ કાવ્યસંગ્રહમાં, ઉપર બતાવેલાં એક કરતાં વધારે પ્રયોજનો—કોઈકે વધારે તો કોઈકે થોડું એમ—બહેલાં છે. પણ મુખ્યત્વે દરિને તો એમનો હેતુ “ગુજરાતી કવિતામાં દાખલ થયેલ નવીન રસ બતાવવાનો, કવિતાને લોકપ્રિય કરવાનો અને બહેલાઓને ગુજરાતી માટે યદ્યંતયેલો તિરસ્કાર કંઈક દૂર કરવાનો છે.” ગુજરાત જોવા—સાહિત્ય માટે સામાન્ય જ રચિ ધરાવનાર—પ્રાન્તમાં પણ રા. અંન્નરિયાના આ પુસ્તકની બે જ વર્ષમાં ખીછ આદિતિ કાઢવાનો પ્રસંગ કાવ્યો એ જોતાં એમનો ઉદ્દેશ ધણે અંશે સફળ થયો લાગે છે.

અંગ્રેજીમાં મિ. પાન્નગ્રેવ દ્વારા “Golden Treasury of Songs and Lyrics” નામનો સંગ્રહ છે તેના અનુકરણરૂપે આ પ્રયાસ છે—પણ એ યદ્યંતયી બે બાબતમાં ભિન્નતા છે: મિ. પાન્નગ્રેવના પુસ્તકમાં “Songs” અને “Lyrics” — એટલે કે સંગીત અને સંગીતકરૂપ કાવ્ય (ગાયન અને ગાયન જેવાં કાવ્ય) ઉભય લેવામાં આવ્યાં છે; રા. અંન્નરિયા “સંગીત મંજરી” નામનું જુદું પુસ્તક કરવા ધારે છે. મિ. પાન્નગ્રેવ અંગ્રેજી કવિતાના છેક પ્રાચીન યુગથી શરૂ કરી વર્તમાન સમય ઉપર આવ્યા છે; રા. અંન્નરિયાએ માત્ર આધુનિક કાવ્યોમાંથી જ પસંદગી કરી છે. સંગીત અને સંગીતકરૂપ કાવ્ય વચ્ચે શો ભેદ છે અને તે ગુજરાતી બાષામાં કેટલો નજરે પડે છે એ વિષે રા. અંન્નરિયાનું “સંગીત મંજરી” પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થશે તે વખતે બેલવાનો પ્રસંગ આવશે પણ રા. અંન્નરિયાએ માત્ર આધુનિક કવિઓ જ લીધા એ યોગ્ય કહ્યું છે કે નહિ એ વિષે તો અત્યારે કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે—તેઓએ પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યોના યોગ્ય નમૂનાઓ આપ્યા હોત તો ઠીક થાત. દરેક અન્ય-કર્તાને પોતાના અન્યનો વિષય કેટલો રાખવો એનો નિર્ણય કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય છે, તથાપિ આ ઉમેરો મુખ્ય વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડવાનું સાધન યદ્યંતયે એમ હોવાથી આટલી સચના કરવી અને યોગ્ય ધારી છે. મિ. પાન્નગ્રેવે અંગ્રેજી સાહિત્યના જેમ ચાર યુગ પાડી પોતાનું પુસ્તક ચાર વિભાગમાં રચ્યું છે તેમ કરવું કદાચ દુર્ધટ હતું; પણ આધુનિક

* સંગ્રહ કરનાર—રા. રા. હિમતલાલ બહેણજી અંન્નરિયા. એમ. એ, આસિસ્ટન્ટ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, યુનિવર્સિટી સ્કૂલ, મુમ્બઈ. કિંમત રા. ૧-૮-૦

કાવ્યો બેળાં પ્રાચીન કાવ્યો બહુ સારી રીતે મૂકી શકાત, અને એમ કરવાથી સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યના ઉપભોગની, તેમ જ મનુષ્યહૃદયના વિલાસની, જુદી જુદી પદ્ધતિઓ વાચકના ધ્યાનમાં લાવી શકાત.

આરંભમાં આપેલો “શુભરાવી કવિતાના વિકાસનું હુંકામાં અવલોકન” એ નિબંધ અચંચાળીર અને મનનપૂર્વક લખાએલો છે—અને એમાં તે તે સ્થળે ઘોડાંક લાક્ષણિક વિશેષણો વડે જુદા જુદા કવિઓનું સ્વરૂપ પણ અંકવામાં આવ્યું છે, એમાંનાં ઘણાં વિશેષણો—જેમકે ‘હૃદયનું નિખાલસપણું’ અને ‘વૃત્તિનું વિલસીપણું’ ઇત્યાદિ—જે અંગ્રેજી કાવ્યાવલોકનની પરિભાષામાંથી લેવામાં આવ્યાં છે, તે અંગ્રેજી સાથે પરિચય ન ધરાવનાર વાચકને દુર્બોધ થઈ પડશે એમ ભય રહે છે. માટે, તે તે કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી જે ઉત્તર આપ્યા છે તેમાં એ વિશેષણો કેવી રીતે પ્રત્યક્ષ થાય છે એ બતાવવા જરૂં હતું. આ પરિભાષા કાવ્યો ઉપરના ‘સંક્ષિપ્ત ટિપ્પણ’ માં વાપરી છે, એટલે ધ્યાન દઈને વાંચનાર, એનો અર્થ કાંઈક મૂલી શકશે—પણ નવીન કવિતાનો રસ લેવાની નવીન રીતે શીખવવા માટે તો આ કરતાં, અધિક સ્પૃહતાની જરૂર છે.

આ પ્રકારના સંગ્રહોમાં કાવ્યોના ક્રમની યોજના સંગ્રહકારની સહૃદયતા અને વિવેકશક્તિની કસોટી છે. તેથી એ બાબત પહેલી વિચારીશું આધુનિક કવિઓમાં દરેકની કાંઈને કાંઈ તો વિશિષ્ટતા છે જ; તથાપિ જે ઉપલક્ષણરૂપે એમાંથી એક જ કવિ લઈ એને નામે વર્તમાન યુગ આંકવાની ઇચ્છા હોય, તો રા. નરસિંહરાવનું નામ જ પસંદ કરવું જોઈએ, અને તેથી રા. અંબરિઆનું પુસ્તક રા. નરસિંહરાવના ‘મંગલાચરણ’—કાવ્યથી આરંભાઈ એમના જ રચેલા ‘અવસાન’—કાવ્યથી સમાપ્ત થાય છે એમાં સંપૂર્ણ ઔચિત્ય છે. વળી, આરંભનાં કાવ્યો કાવ્યરસને લગતાં મૂકી, ત્યાર પછી પહેલું સ્થાન ‘સહસ્રલિંગના તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાઠણ’ ‘હિન્દુ ઐતિહાસિક સિંહાવલોકન’ આદિ સ્વદેશભિમાનનાં કાવ્યોને આપવામાં આવ્યું છે એમાં જેમ યોગ્યતા છે, તેમ છેક છેવટના કાવ્યોમાં ‘સ્મરણાંજલિ’, ‘એક મહાત્માનું સ્મરણ’, ‘કવિ નર્મદનું મંદિર’, ‘કલાપીને વિજ્ઞાપના’, ‘કલાપીને સમ્બોધન’ ઇત્યાદિ નિવાપાંજલિઓ (Elegies) પસંદ કરી, આખરે પરમાત્મા સંબંધી ઉચ્ચારોથી સમાપ્તિ કરવા માંડી છે એ પણ ઉચિત જ છે. મન્યનો ક્રમ પણ સુચિન્તિત છે. બાહ્ય પછી આંતર objective પછી subjective—વત નદી પર્વત મરોઢર વર્ષો અન્ધા આદિ બાહ્ય વિષયો પછી આશા કૃતક્ષતા ત્યાગ આદિ આંતર ભાવો—આ યોજના સુધઠિત છે. આગળ ચાલતાં પ્રેમ, અને પ્રેમ પછી કારુણ્ય—વૈરાગ્ય—જ્ઞાન (પ્રેમનાં જ ફળ) એ ક્રમ પણ બરાબર છે. આ પ્રકારની રા. અંબરિઆના પુસ્તકમાં અનેક આંતર સંગતિઓ નજરે પડે છે. અને જે કે ‘જનમભૂમિનું જયમંગલ’, ‘અરુણ તરુણ આ હૃદય થયો’—‘ભરતવીર જગતિ’ વગેરે દેશોદય માટેની લાગણીવાળાં કાવ્યો, આરંભનું ‘હિન્દુ ઐતિહાસિક સિંહાવલોકન’ અને ‘ત્રિખંડ ત્રિવણી’ કાવ્યોની સાથે વધારે શોભત—તથાપિ આવા કેટલાક ક્રમભંગ ગોઠવણની કૃત્રિમતાની મન ઉપર અસર થતી અટકાવે છે, અને વૈચિત્ર્યના ભાનનું ચોપણ કરે છે, એ જોઈ આવા ચોડાક દોષો આપણે હાનવ્ય ગણીશું. તથાપિ કેટલાંક કાવ્યોનાં

રચના તો ખરેખર બદલવા જેવાં જ છે. ‘મહારા મયૂરને’ એ તો છેવટની નિવાર્ણાવિ-
ઓમાં જ જ્યાંવતું જોઈતું હતું; અને રા. મણિસંકરનું ‘વસન્તવિજય’ અને રા. નરસિંહરાવનું
‘ઉત્તરા અને અભિમન્યુ’—એ સાથે સાથે જોઈએ. કેમકે રા. મણિસંકરના ‘વસન્તવિજય’
કાવ્યે આધુનિક ગુજરાતી કવિતામાં જે એક નવી જ દિશા ઉઘાડી હતી તેને અનુસરીને જ
રા. નરસિંહરાવ વગેરે કવિઓના ‘ઉત્તરા અને અભિમન્યુ’ જેવાં કાવ્યો પ્રેરણા છે.

રા. અન્તરિઆએ કરેલી કાવ્યપ્રયત્નગી એકદર બહુ રસપ્રતાથી અને આધુનિક ગુજ-
રાતી સાહિત્યના વિશાળ પરિચયથી અંકગ્રસ્ત છે. આ સંગ્રહમાં અમુક કાવ્યો મૂકવાં રહી
મયાં છે એમ કહેવું કહિન નથી: પણ અન્યના કદની મર્યાદા બાંધ્યા પછી કેટલાંક કાવ્યો તો
હોરી દેવાં જ પડે એ વાત ધ્યાનમાં રાખતાં, રા. અન્તરિઆની કૃતિમાં આ પ્રકારની ખોડ-
ખાંપણો કાઢવી અમને દુસ્તર લાગતી નથી. રા. નરસિંહરાવનાં “મધ્ય રાત્રિયે કોયલ”
અને “રાત્રિયે કોયલ” એ બે કાવ્યો વચ્ચે તથા “ઊંડી રજની” અને “અલૌકિક રજની”
એ બે કાવ્યો વચ્ચે, પસંદગી કરતી વખતે રા. અન્તરિઆને કેવી સહાય મુજબણ બેસાવવી
પડી હશે એ અમે સહજ કંઈપી સફોએ છોએ. બંને કાવ્યની જુદી જુદી ખૂબીઓ છે, અને
એક માણુમને એક ખીજને ખીજું જ, બદકે એક જ હૃદયને એક દશામાં એક તો ખીજ-
મા તો ખીજું જ, મને તો આશ્ચર્ય જેવું નથી.

“અનિલ ધીરે ભરે પગલા પથે શાન્તિ રમે સદુ,—

... ..
ફરી એક વેળા, એક વેળા, બોલ મીઠીં । દુઃ દુઃ । ”

એ શક્તિઓ વાળું કાવ્ય સ્વીકારતી વખતે,

‘ બહાલી, માંબળ્ય પેલી કોયલડી તરત-તરત રે
ગાતી છન્દમા રે, બહાલી૦

... ..
બહાલી ! એ તુજને ખોલાવે,

મીઠી મીઠીને મન બાવે,

દેતી પાછો દફકો કોમળ કળમાં રે,

આતી૦ બહાલી૦

કવ્યપદિ અલૌકિક માધુર્યથી—કોયલડીના માધુર્યથી—હિમરાતું કાવ્ય હોરી દેતાં. રા. અન્ત-
રિઆને કેટલી મુશ્કેલી પડી હશે,

“ આ રી ઊંડી રજની આજની

બહે ઊંઝ બણકાર ।

ઘેરી ચુહા આકાશની રે

માહિ સતેઝ ઊંઝ અષકાર,

ઊંઝ ફૂળ્યા નખ તારલા કંઈ

ગૂઢ સંદેશ જ્ઞેનાર રે;
આ શી જાડી રજની । ”

વાળું કાળ્ય રાખવા માટે—

“ રજની અવલુમાં મન્દ સમીરણ વાત કરે કંઈ જાની રે,
રસભર આવી, તે નિરખી રહી ચંદા જાનીમાની.

અસૌકિક૦

ગૂઢ વાત એ રજનિહૃદયમાં કેરી રાખી જાડી રે ।
મુજ હૃદયે પણ પ્યનિ ત્વેની કંઈ થાતા જાતા બુડી.

અસૌકિક૦

“ ... ”
ઓ રજની । તુજ હૃદય વિશે મુજ હૃદય તજો લય ચાળે રે;
આ સરવરજળમાં તારકે બની જીવન મુજ સહુ જાળે,

અસૌકિક આ રજની । ”

—એવી રા. નરસિંહરાવના ગમીર સિદ્ધાન્તરહસ્યથી પુષ્કળ બરેલી કવિતાને વાંચી દેતાં, જવાબદારીનું બાન કેવું દુઃસહ થયું હશે—એ તો આવી પસંદગી કરનાર જ જાણે । પણ આ કલગીમાં, યોગ્ય વગડાઉ વનસ્પતિનાં ફૂલ પાદમાં કે કુદરતનાં પુષ્પોના અનુકરણમાં કાગળની કાતરી કાઢેલી આકૃતિઓ ન બાધતાં, શુભાષ સાથે જૂઠું મોઢાંથી હોત તો ખેડું હતું ? વગડાઉ ફૂલો અને પાંદડાંઓમાં પણ કેટલીક મનોહરતા તો હોય છે જ, અને કાગળની આકૃતિઓ કાપવામાં પણ કેટલીક ચાતુરી તો પ્રકટ થાય છે જ, પણ જ્યાં પસંદગી જ કરવાની છે ત્યાં તો કુદરતનાં કુસુમોને વધારે સ્પુટતાથી દીપાવે એવા યોગ્ય કાગળ પાદાંત્રી સાથે શુભાષ અને જૂઠું જેવાં જ પુષ્પો બાધ્યાં હોત તો વધારે સાફ હતું. આમ કરવાથી, નરસિંહરાવના ‘ મેઘાડાંબર ’ અને ‘ એક અદ્ભુત દેખાવ, ’ ‘ સરોવરમાં ઊભેલો બગ, ’ ‘ વાટય જ્વેતી ’ ‘ સન્ધ્યાકાળના આ-કાશ ભણી જોઈ રહેતી બાળકીને ’ ‘ ઇન્સાદિ કાવ્યો માટે યોગ્ય ધણો અવકાશ પ્રાપ્ત કરી શકાત, અને ‘ વિધવાનો વિલાપ, ’ ‘ કુલમણિ દારીનો શાપ ’ ‘ દિવ્ય ગાયક ગણુ ’ અને ‘ કવિ હૃદય ’—એ કાવ્યો કેમ દાખલ ન કર્યો એ અનુત્તર પ્રશ્ન થવાનો પ્રસંગ ન આવત.

રા. અંબરિયાની કૃતિમાં યોડીક ખામી કેવી અનિવાર્ય રીતે બાસ્ત્યા વિના રહેતી નથી, અને યોડીક કેવી રીતે ખરેખર દૂર કરી શકાત—એ સૂચવવા માટે, રા. નરસિંહરાવને ઉપ-સક્ષણરૂપે—અનેકમાથી એક દાખલા રૂપે જ—લીધા. રા. ન્હાનાલાલ—ખબરદાર—વગેરેને માટે પણ એ જ ટીકા લાગુ પડે છે.

સ્વદેશભિમાનનાં કાવ્યોમાં, રા હરિ. હર્ષદ. મુખનાં—

“ પરમમયી પરમમયી પરમમ તારી કંકાવ ”—

તથા—

૧ “ હલે’સાં હલે’સાં, હલે’સાં હલે’સાં ”—

એ આદ્ય પંક્તિવાળાં કાવ્યો તથા, “ શૂરતરંગિણી ” માની—

“ અલોછ ભૈમા ખેલિયે હોરી । ”

“ રસિયાછ કેસરિયાં કૌરરી, આવી હોરી,
જરિપટકા ફરકત નિશાનો ”... ..

“ ઘેરિયા ઘેર સામેની ઘેરરી ।.....૦

ભુંગળ બાગે, કમાડ ફાડે, પાડે દોઢ, સિડી માંડી ધારી,
ચરના કુસુમ વસાવિ વધાવી લો । વેરી વિખેરો ઉખારી,
તાડી માર મોહોકમ મારી । ”

“ કર્ણધેસો વાધેસો એ આગે—ધૂમે રાગે ०

‘ જય જય જય જય જય જય ’ જય ધ્વનિ । હર ! હર ! નાદે જગાડે—
લોક લોકલોકે લગાડે ।

વર્મા વાધેલા રા વાધ । શાદી આંખ । સોળકી સધળા સળમ્યા ।
જાલવ જામ્યા ! ચોંમ્યા કંઈ આવડાં પરમાર ઝાલા શું પલમ્યા ।
ખૂતી ખૂત ટપકત જગમ્યા ।—કર્ણધેસો ० ”

“ આવરો બેરી હજુએ ન આવ્યો । નાવ્યો નાવ્યો । આવરો બેરી.

તોપ, બંદુક, તમંચા બરી કરિ, સારી તૈયારી એ મારે,—

એ પિયકારી ઉડાવુ, મુઝાવું, એ રંગે લિખવી આ પાટે ।

હીક બેટિ બેટિ એ હાડિ । આવરો બેરી.”

—હત્યાદિ હોરીઓમાંની એક પણ રા અંગરિઆના સમઢમાં કેમ નજરે નયો પડતી એ અમાગ્યા સમગતું નથી. આ વર્ગના કાવ્યો રચનામાં, અને રાજકીય વિષયમાં સમયનો રસ ઝીલવામાં, રાહરિ હર્ષદ એકલા જ છે, અને તેથી એમની કવિ તરીકે વિશિષ્ટતા આ અને આવાં કેંગ્રેસ સ્થાનિકસ્વરાજ્ય વગેરે કાવ્યોદ્ધારા હીક પ્રકટ કરી શકાત. આ સ્થળે પસંગો-પાત અમારે જણાવી લેવું જોઈએ કે ‘ જનની અક ચૂલવા ’ કરતાં,* અને ‘ સુજલાં સુ-ફલાં મલયજ્ઞશીતલાં ’ એમ માતા સમીપ હાથ જોડી ‘ વન્દે માતરમ્ ’ ગાવા કરતાં, ગગત ફેડી પાર ઉડતી હોરીઓ કવિતા તરીકે અમે વધારે પસંદ કરીએ છીએ. અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે હવે પંજીની આદિતિ વખતે આ સૂચના વિચારમાં લેવાશે.

* એક ગેરસમજણ થતી અટકાવવી જોઈએ: રા. લલિતનું “ જન્મભૂમિનું જય-મગલ ” રા. અંગરિઆના સમઢમાં દાખલ થવું જોઈતું નહતું એમ સૂચવવાનો અમારો ભેદ બાર પણ ધન્દો તથા. ‘ ઉરસમુદ્રને ઢિમાલયે ઉછાળાયે ’ વાળાં પંક્તિવાળા કાવ્યો આ સમઢમાં સ્થાન પામવાનો સંપૂર્ણ હક છે.

રા મણિલાલનાં કાવ્યો માટે રા. અન્નરિયા 'પ્રેમજીવન' અને 'અભેદોભિ'ને જ અવલખી રહ્યા નથી એ દીક કહ્યું છે. "અમારૂં યશુ પાતળુ નબ વિષે તારાણુનિ નીતરી" વાળુ કાવ્ય તથા "મદ મદ સગીર વ્હે તરકુંજમા બહુ ઝહાલતો" એ રા નરસિંહરાવે અનેક વાર ટાકીને શુભરાતી વાચકને પરિચિત કરાવેલું કાવ્ય, દાખવ કર્યું છે—તે સખન્ધમાં એટલુ જ કહેવાતુ રહે છે કે એમાના પહેલાને માટે 'સન્નિ' ને બદલે 'પાણ્ડી રાત' નામ વધારે ઉચિત હતું, અને ખીજા ઉપરની ગ. નરસિંહરાવની 'કવિતા અને સગીત'માની દીકા છેવટના સક્ષિપ્ત ટિપ્પણુમા ઉતારવી રહી અર્ધ છે વળી,

“ અહા! એવે રંગે, બહુ બહુ પડયા વીગ રણુમા,

અહા! એ એકાંતે, સુજન જગ છત્યા સ્મરણુમા

ગયા વહેતા ગાતા રસિક સ્સસિન્ધુજરણુમા. ’

અહા! એની મૂર્તિ પ્રકટ નિરખાતી મરણુમા.”

એ શ્લોકથી સમાપ્ત થતું કાવ્ય, કાઈ નહિ તો એની છેલ્લી પંક્તિની જ ખાતર, દાખવ થલુ જોઈતું હતુ. તેમ જ—

“ કૃષ્ણ બની ગીતામૃત ગાઓ, ગોપ બનીને ઝીરો રે,

અમૃત આપી હવાહવા સકર વ્હોર્યું એ રસ પીઓ.”

વાગા કાવ્યનો હક પણ વિચારવો રહી ગયો હશે એમ શકા મ્હે છે.

વળી,

“ સાથે આવો તો સગવલુ જાણીએ હોજી ”—

હોડી માછીડા વહેલી હકારજે. ’

એકતાગ અને મજરાની ધૂતમા ગવાતુ એ બજન,

‘ જખીને પ્રેમમન્ત્રોથી જગાડ્યુ મે શુ આજે ।

છતા જૂનુ નવુ એવુ જગાડ્યુ મે શુ આ આજે ।

તુ પાડે જુમ તો હું જુમ, તું આજુ તો હું આજુ છુ,

રમાડે તું રમત હું છુ, જગાડ્યુ મે શુ આ આજે । ”

એ અદ્ભુત અતુલવતુ ચિત્ર,

તથા—

“ આખ બર્ષ શુ થાય હકીલી । આખ બર્ષે શુ થાય ? ”

એ સુપ્રસિદ્ધ પંક્તિવાળુ કાવ્ય—એ ક્યા ?

ઉપરના કાવ્યો મધક અનિર્વચનીય સુન્દરતાથી ભરેલા છે એમ અમારૂં કહેવુ નથી પણ એ દ્વારા રા. મણિલાલની કવિતાનો વાચકને વિશિષ્ટ પરિચય કરાવવાનો પ્રસંગ હતો અને તે રા અન્નરિયાએ જોયો છે એમ અમારૂં તાત્પર્ય છે. જેમકે—‘હોડી માછીડા વહેલી હકારજે’—ની રહામે ‘હલેસા, હલેસા, હલેસા’ વાળુ કાવ્ય મૂકવાથી રા. મણિલાલ અને રા હરિ હર્ષદ દ્રુવ વચ્ચેનો રસબેદ સારી રીતે ખતાવી શકાત, અને રા હરિયાલના—

“ હવે શા માટ કરું ભગવાં ! બહુ તો સોહું કેસરિયાં !
૧ રમું રંગે ધુમું જંગે ! સ્વદેશપ્રેમને સંગે. ”

એ પંક્તિઓવાળા કાવ્યથી એ બેદ ઉપર અધિક પ્રકાશ પાડી શકાત.

૨૮. મણિરાંકરનાં કાવ્યો પૈકી ધણાં વર્ષો ઉપર ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં પ્રસિદ્ધ થયેલા “મત્ત-મયૂર” નું વિસ્મરણ થયું છે. તે માટે બેદેશી જગ્યા કદાચ એમનું જ એકાદ કાવ્ય કાઠી નાંખવાથી ઘર્ષ શકત.

“ નાચે રસબીનો અલબેલો આવી રગમાં રે,

સ્થામાસંગમાં રે નાચે૦

વિજળી બોમ છટાથી તરે છે,

ધોર ઘટા ઘન શોર કરે છે,

જોખન જોર બરે છે એનાં અંગમાં રે,

સ્થામા૦ ”

એ રીતે શરૂ થતું આખું કાવ્ય રમણીય છે, અને રા. નરસિંહરાવમાંથી અગ્રે ઉપર સ્પર્શ્યું છે તે—

“ બહાલી સાંભળ્ય પેકી કોમલડી તરુનદમા રે,

ગાતી છન્દમાં રે૦ ”

એ કાવ્ય સ્ત્રીકાર્ય હોત તો, બનેનો પરસ્પર સંબન્ધ બતાવવાનો અને સરખામણી કરવાનો સારો પ્રસંગ હતો.

૨૯. ન્હાનાલાલનાં કાવ્યોમાંના “ સરોવર ” અને “ વીરાંગના ” નો સત્કાર થયો બેદે બહુ આનન્દ પામીએ છીએ.

‘ નરી સરલતા કોણ પૂજશે ? ’

—એ પંક્તિથી શરૂ થતું ‘ સરોવર ’—કાવ્ય ખરેખર ‘Wordsworthian simplicity’-થી ભરેલું છે; અને રા. ન્હાનાલાલ બેદેને સન્તોષ પામશે કે ‘ નરી સરલતા ’ પણ આખું યુગરાત પૂજવાને તૈયાર છે: માત્ર એટલું ખરું કે એ સરલતા નીચેનાં વાક્યોમાં છે તેવી ન હોવી બેદેએ.

“ આગળ ધસ્તિતાલ છે, ખરું ? કાળનાં અવિરત મહા પૂર વહે છે, માનવી તહેને ખાળવા શે મથતા હશે ? વિધિના હાથ ટેલા ટેલાય એમ છે ? પણ બન્ધુ ! માર્ગ તો એજ. મન્દવાક ન હોય તો વીરજી ! સ્નેહ અણમૂલ્યવા રહે. ”

“ વીરાંગના ”—કાવ્ય જુદી જ દગ્ધતું, પ્રાચીન ગ્રીક વગેરે ‘ પૌરાણિક ’ પ્રતિભા—એનું અંગ્રેજ કવિ Keats માં દર્શન થાય છે—તેવી પ્રતિભાતુ છે, અને આ બે કાવ્યો રા. ન્હાનાલાલનું કવિત્વના બે સ્વામસ્વામા બિન્દુનું સાદું જ્ઞાન કરાવે છે.

“ પારણિયાં સતાં સતાં કંઈ મહારા બાલનાં. ”

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) જૂનાસતીશ-
ગાના માસતરો, (૬) તમારીઓ તથા (૭) મુસિક્ક રૂા ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂા ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી સ્થપાવી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દગની)
લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથસ્થના સાર્ટફીકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં
આવશે માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂા ૦ ૬-૦ મોકલવા કૃપા કરવી જીજ્ઞાસુ વર્ષ મા, રૂા ૦-૧૨-૦

અન્ય સર્વ માટે રૂા ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક તકલના રૂા ૨-૪-૦ "

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દચંદ્ર બાપુભાઈ મુવ, ૧ સન્ટ ઓફિસ—અમદાવાદ

૨૨, મુખ્યમંત્રી એજન્ટ—મેસર્સ એન એમ ત્રિપાઠી—મુખ્યમંત્રી

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ"ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને બ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે
- ૪ કોઈ પણ લેખનુ અસલ લખાણુ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો વા કર્યો, હોય
કે ન હોય-પણ તે લેખકને ખાતુ મોકલવાને અમે બધાતા નથી
- ૫ કોઈ પણ માસનો અથ તે પછીના માસની આર્થેરમુધીમા પણ ન મળે તો માફકે
અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી ખાજગથી એ અથ પૂરા પાડવાને અમે
બધાતા નથી

બ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૬, અક ૪.

[આસિક.]

વેશાખ, સંવત ૧૯૬૩.

સર કિરોઝશાહ મહેતાનો વિજય,

(ધ્વનિત)

બહુ ભારતવીર કિરોઝ ! મ્મત્ર સખે !
નગમિહ મમાજતણા રણશૂર ખરા !
તુજ ગર્જનથી ગગડાર્ષા ધુળી ધરા
જગબ્યા અમને ધસવા સ્વભૂમિપટખે
તુજ દીર્ઘનિર્વિ તમ^૧ હુલવવા હરખે
કઈ દેશતણા અરિ જે કૂદતા જખરા,
ધૂળમા મહુ પામો જ કટકના ગજરા
તુજ તેજપ્રતાપ વિશે જની અધ ધખે !
શુણ^૨ ભારતખાધવમાજતણા વિરલા !
તુજ ચબહતરગ સમુદ્ર મમા ગરજે,
તુજ ઉજજવલ, ધૈર્યપ્રતાપો સ્વરાજ્યકલા
પ્રિયદેશજળધુતણા^૩ ઉરમા ભરજે;
અમ આશાધરાશિતિજે સુખલા સફલા,
વૌર ધન્ય કિરોઝ ! સદા ઉગતી ધરજે !

અરદેશર ફ. ખખરદાર.

એપ્રિલ, ૧૯૦૭

^૧ અધારામા. ^૨ દોરો ^૩ દેશથી જન્મેલાઓના, રહેલી બધુઓના

ધ્રુવક^૧

૨ (ખડહરિગીત)

રચી ભુતાવળ કારમી
તિમિરમા તારક તરે,
રજનિકુહરે ભર્મી ભર્મી
માયાર્વી ચિત્રો ચીતરે. ૧

૧ એડગ એલન પો નામના અમેરિકન કવિનું ' The Raven ' નામનું કાવ્ય કોલેજમાં હું ભણતો હતો તે વખત એકવાર માળવ્ય હતું, એક અંગ્રેજ નટે એ કાવ્ય કહી સંભળાવ્યું હતું તે પછી એ કાવ્ય મહારા જોવામાં આવ્યું નથી. પણ હેના સરકાર અત્યંત ડાખા હોવાને લીધે-માન હેની કલ્પનાને આધારે આ કાવ્ય વ્યાખ્યા છે તેથી હેની નોડે વિશેષ સમાન અર્થ નહિ આવે.

૨ ' ખડહરિગીત '—એમ નામ આ જદને દુ આપુછું હેનું સ્વરૂપ —ખેલા ત્રણ ચરણુ બાર બાર માત્રના, ચોથું ચરણુ ચાદ માત્રનું તાલ પ્રથમ ત્રણ ચરણુમાં પહેલી માત્ર ઉપરથી રાફ થાય, ચોથા ચરણુમાં ત્રીજી માત્ર ઉપરથી તાલ રાફ થાય. (તાલ ત્રીજી ઉપરથી છે એમ બતાવવા તાલહીન પ્રથમની બે માત્રના અક્ષરે પ્રથમની ત્રણ પંક્તિથી બહાર પડતા મૂક્યા છે), પહેલી, ચોથી, આઠમી અને અગિયારમી માત્રા ઉપર તાલ પ્રથમ ત્રણ ચરણુમાં, ત્રીજી, છઠી, દસમી, અને તેરમી માત્રા ઉપર તાલ ચોથા ચરણુમાં, એમ આવી ઝપા' નામનો તાલ સંગીતમાં છે તેનો પ્રવેશ અહિં યાચછે.

આ સ્વરૂપ ઉપરથી જાણારે કે માત્ર હરિગીતના બે ચરણુના ચાર બનાવીને આ નવો જદ નથી બતાવે. ખડહરિગીતના ચાર ચરણુની માત્રાનો શરવાળો ૫૦ થશે, અને હરિગીતમાં બે ચરણોની કુલ માત્રા ૫૬ થશે. (દલપતરામે કહેલો હરિગીત સમજવો. નર્મદા શકરના હરિગીતના બે ચરણુની કુલ માત્રા બાવન થશે) ખડહરિગીતનું ચોથું ચરણુ પછી પ્રથમના ત્રણ ચરણુ જેવું રાખે તો ૪૮ માત્રા કુલ થાય ચોથા ચરણુમાં મહે ફરક રાખ્યો છે તે એકતાનતા ચતી રોકવા માટે, તેમ જ સ્વોક્તની સમાપ્તિની પૂર્વતજાણવા કાઠકે આકવા માટે.

આ કાવ્યના ૨૫ મા શ્લોકમાં ચોથું ચરણુ જાણીને જ ચાદને બદલે ૧૨ માત્રાનું રાખી આરમ્ભની માત્રાથી તાલ રાખ્યોછે—

ધ્રુવક એ સુખ સેવને
સાર્યો પ્રેમસુધા કંઠે
ચાખશે આ જીવને ?
—ધ્રુવક બોલ્યો —“ કદો નહિ ! ”

અહિં પ્રથમના ત્રણ ચરણુમાંથી વિચારગ્રેષ્ઠી કવિના હૃદયની અદર બહે છે, અને ચોથા ચરણુમાંનો પ્રતાપ (બાજદારી) કવિહૃદયની બહાર દૂર ગહેલા ધ્રુવનામાંથી ઉદ્ભવ

વિશ્વ દમતી શાન્તિ આ

હૃદયને કોણે ભરે,

ને અનુસાર કારમા

પ્રશ્નો રચી પીડા કરે ૨

પામેછે એ બને વસ્તુઓ જુદી જુદી દિશામાંથી પ્રવર્તતી દર્શાવવાને માટે ત્રીજા ચરણની મધ્યે બે માત્રા ગાળીને ઉત્પન્ન થતા વિરામની આવશ્યકતા છે હેઠ્ઠા ચરણને પૂર્વના ત્રણ ચરણો જોડે જોડનારો એ કોડો—મે માત્રા—ઝાડી નાખ્યાથી આમ બને ભાગને અલગ રખાય છે

આ કાવ્યમાં પૂર્ણ આઠ ચરણના નોંધક બન્યા પછી ‘ધ્રુવડ મોલ્યો—કદી નહિ !’ વગેરે છટક ચરણો આન્યાએ તરફ ઘણું કરીને સર્વત્ર ૧૨ માત્રાના ચરણ જ રાખ્યા છે તેનું કાળુ પલુ કાઢક આ રીતનું જ છે, તે નસિકનો યથાસભવ વિચારી લેશે ૨૧ મા શ્લોકમાં બીજી જ ચરણ ૧૪ માત્રા કર્યું છે કેમકે એ શ્લોક ત્રીજા ચરણથી જ મમાત્ર કર્યો છે ખરું હરિગીતના પ્રથમના બે ચરણમાં અન્તે બે માત્રા જેટલો વિગમ ઉત્પન્ન થાય છે (પછી આવનારા ચરણમાં આગમની બે માત્રા ગાળવાને લીધે—અથવા, બીજી રીતે બોધતા તાલ પ્રથમની માત્રાથી જ શરૂ કરવાને લીધે) તેથી હન્દમાં એક પ્રમાણની ઉત્સુકતાનું અરૂપ ધ્વનિત થાય છે, તે સાથે જ દના નર્તનમાંથી અતિસરસ પ્રવાહ કાઢી ધ્રુવ રીતે ખર્ચાત થાય છે આ ધ્રુવ પરિણામ આવવાની સાથે સાધારણ હરિગીતથી સાચી વિલક્ષણતા (ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે) સચવાય છે

આ ન્યનામાં આવતા પ્રથમ કોઈ પ્રકારનું એક વ્યવસ્થા બ્યાન બેચવા લાયક છે ઉદ્ધરણથી અપ્રતા થશે—

તિમિરમા તારક તરે’

એ ચરણમાં આગમમાં ‘ધન’ ઉમેરતા

ધન તિમિ મા તારક તરે

આ હરિગીતના અર્થ ચરણમાં સદાજ તાનની રચના ફેરવતા શિખરિણીના ચરણના પાછલા ભાગની રચના ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે—

હરિગીત— ‘ધન તિમિરમા તારક તરે’

શિખરિણી— ‘ધન તિમિરમા તારક તરે’

અહિ ‘તારક’ તે જદમે ‘તારા’ કઠીરુ તો

ધનતિમિરમા તારક તરે’—એમ હરિગીત બરોબર થશે પલુ

‘ધનતિમિરમા તારક તરે’ એમ શિખરિણીના ભાગ નહિ બને આ ૨૫ માવશુદ્ધ અથવા કેળવાયલા શ્રવણને તરત જણાઈ આવશે શિખરિણી જેવા અક્ષરમેળ હન્દમાં

(ખંડ શિખરિણી.)

“હૃદયતણી તન્ત્રી તૂટી ગઈ,
મધુર મુજ વીણા મેંક થઈ,
નમેરા આઘાતો વિકટ જગના એ સહો સહી;—
ફરી શું સંગીતે મધુર મુર લેશે રસ વહી ?”
ધ્રુવડ વદતું—“એ કહો નહિં !”

૧૨

(ખંડ હરિગીત.)

“બસ ! હવે આ ધૂકા તું,
તાનભંગ તું શિદ કરે ?”—
તાનલક્ષ્ય ન ચૂકતું
મુજ હૃદય પાછું ત્હાં ઠરે.

૧૩

“પ્રેમમય ઉલ્લાસમાં,
પાપહીન વિલાસમાં,
મુગ્ધ નિર્મલ હાસમાં,
શુચિ ગાદ્ય વીતી જો ! ગધું ; ૧૪

લલિત પ્રેમ વિકાસમાં,
સુન્દરીભુજપાસમાં,
ઉચ્ચવિક્રમઆસમાં,
યૌવન અમોલું જો ! વહું. ૧૫

ગાદ્ય એ, યૌવન શું એ
દેખતું ફરી આ ભવે ?
હૃદય મુજ છતું રુવે;—
ત્હાં—“કહો નહિં !”—ધ્રુવડ જ ભવે.
“મૌન ધર્યો ભૂંડા ! હવે.” ૧૬

“પ્રિય જૂનો હૃદયે વશ્યાં,
સંગ રહ્યાં ને હશ્યાં,
ફૂર કાળે એ ગશ્યાં,
ફરી ભેટ એશું કેા સમે ? ૧૭

૧

પુણ્ય કર્મો મન ધર્યો,
કૃતિ વિશે નવ તે ઠર્યો,
સુપ્રસંગો જે સર્યા,

આ જીવને ફરી શું રમે ?”

—“કદો નહિ ! એ કદો નહિ” ૧૮

ધ્રુવડવાણી ના ગણ
ચિન્તને હું ફળિયો;
પ્રશ્ન જોડા ફરી સુણ
છળિ દિવ્ય કરતો જીર્ણો જો ! ૧૯

(ખંડ શિખરિણી.)

“લલિત મૃદુ હાસે મલકતી,
વસન કંઈ આછું ઝળકતી,
ઉપા રંગીલી આ કનકમય પાંખે જોડી જતી,
ધસે મેમે પૂવા; જુજ્યુગલ લેશે કદો સતી ?”

(ખંડ હરિગીત.)

ધ્રુવડ બોલ્યો—“નવ કદી !” ૨૦
“પૂર્તી ! જાનો રૂઢે હવે !
તણ આત્મગૌરવ શું લવે ?” ૨૧

(વસન્તતિલકા.)

“માંઘી વિશુદ્ધ કળી જો ! નવો માધવીની
વેરે રિમતો નવલ આદનીશાં રસીલી,
તે કીટકંથર્યો અભણ પડી વિનારો,
શું એ પ્રપુલ્લ ફરી જીવન માર્ગ જાશે ?”

(ખંડ હરિગીત.)

“કદો નહિ ! એ કદો નહિ !
ધ્રુવડ પુરકે - “કદો નહિ !” ૨૨

ધીમે કંઈક મધુર લવી જતાં,
સમુદાય રચી સ્વતંત્ર વિહરતાં,
કેવો નિર્દોષ આનન્દ !

નન્દનવનનું દિવ્ય દર્શન !
દૈવિ અમાનુષ જીવનનું
સુંદર ચિત્ર
પંખીડાંના સ્વગિય ખાસાદ
સરવરના નિલ તટપર
નમ્ર ભાવે ઝૂકી રહી મનુષ્યાલને આમંત્રતા
પ્રસન્ન તરુઓ !

મધુર મધુર મંદ અનિલ લહરિ,
મર્મત્ર પરિમલ પમસાવતી;
વિનયી કુસુમ મંડલી,
ઉછળતા હૃદયે દીન જની નખી જતી
સર્વ અગો સત્કારતી ?

સ્વચ્છંદી બાલ અનિલ,
જલપર અથરાઈ અદૃશ્ય હસતો;
અનિલરાજના અદૃ હારથે
મદનયુદ્ધનું વ્યૂહ રચાતું;
નેહનાં નિર્મલ પવિત્ર હૃદય કાં ન સ્વિકારે ?

કુસુમડાં આબ્યાં બંદીજનો જની
યોદ્ધાઓને શૂર ચડાવ્યું.
હૃદય જવાલા લજૂકી !
યુદ્ધ મચ્યું !
અનેરી રનેહ જ્યોતિ પ્રકટી !
પ્રકૃતિના અંગમાં દિવ્ય રાસ ચાલી રહ્યો !

—આ દર્શને—

નલ મંડલપલ્લ શરમાતું શરમાતું—

પ્રકાશહીન જાની ગયું!
તેની તો—અધિકાત્રિ દેવિને પણ જલમાં સંતાડી લીધી
વત્સ! વત્સ! પવિત્ર યોગ થયો!
હૃદય હૃદયના શ્વાસ ઝીલાયા:

પણ—

વિલપતિ રહી કાં? વિમલા સિતે!
પ્રિય મળે! મમ પ્રાણ ન કાં ઉડે
નયનમાં નિરને ભરી મુંઢરી!
“રઘુપતિ” રસના જ પતી હશે!

લક્ષ્મણ! આર્ય; આ શો ભ્રમ?
આતો ચિત્રપટ!
દેવી જાનકીતો આર્યચરણમાં
પ્રેમ શ્રદ્ધાનો રમ વહાવતાં;
આ રહ્યાં!

રામ: આહ!
શ્રુતિષ્ટિ રમણિ દેવિ! સતિ સીતે!
હરિ! હરિ! રમૃતિચિત્ર!
પંપાના દેવી પ્રદેશનું વિચિત્ર ચિત્ર?
પ્રયત્ને પણ નહિં જુઝાય!!*

છોટાલાલ રણછોડકાંત ભટ્ટ.

જીવન.

(અંબેજી ઉપરથી લાખાંતર.)

મિશ્ર શિખરિણી.

હશે તું શું તેવું, જીવન નવ કેં જ્ઞાત મુજને;
 તથાપિ જાણું કે,
 અરે ! તારે મહારે,
 જીદાં યાવું અંતે.

મજ્યાં ક્યારે, ક્યાં ને કવણ રીતિ તે શૂન્ય સરવે,
 અહા આયૂં ? આજે જાહુ સમયથી સંગમ થયો,
 અને ખારા ખાટા સહિ અનુભવે સંગ કરિએ;
 હવે જીદાં યાવું અતિ અતિ ઠીણું બની રહ્યું,—
 ઉન્હાં આંસૂડાંનાં ગરણ વહવાં લાગ્ય લખિયું.

અરે ! જાને ત્યારે,
 તને ક્યાં જ્યારે,
 ન તું કેને કેજે.
 જજે જાને વેશે.

(સાખી)

ઠહિશ ન કે “હું જાણીછું,” પણ કેકં લલેરે દેશ,
 આપણ મળિએ ત્યાહરે, કેજે “રહાય ગણેશ ?”

કરીમ મહમદ ખાસ્તર

અદમડળ.

(અનુમંધાન ૫૮ ૮૬ થી.)

પુરોષમા ધણા અગાની કાળના અગ્નિ પડી ત્યાની ગિતિ બદલાવા લાગી. કોલમ્પસ, ગામા, મેગેશાન વિગેરેના નૌકાયુગમા ધર્મસ્વાતંત્ર્યની બિંમિ ભેગેમા ઉછળી ઢલી અને આવે વખતે ન્યોતિયશાસ્ત્રમા સુધારો કરવા કોપરનીમ્મ (જન્મ ૧૪૭૩-મૃત્યુ ૧૫૪૩) બહાર પડ્યો. ૧૬ મી સદીના શરૂઆતના વર્ષો કોપરનીકસે ગેમ, પેડુઆ અને ખુલેનમા મદદ ગતિનો ખરો ખુલાસો કરવામા ગાબવા દતાં. અનેક જુદા જુદા મંકેતો કર્યા પછી તેણે સૂર્યની આમપામ સરં અદો પ્રદક્ષિણ કરે છે એવા અનુમાન પગ આવી મવં મરેલી શુચવાદ બરેલી ગતિ સમજાવી. આ નવી દૃષ્ટના ઉપર ધણા જ દુમલાઓ ચલા. એકલા પાદરી લોકો વિરુદ્ધ નહોતા પણ વિદ્વાન ન્યોતિયીઓ પણ તેને જાન્યા નટોતા. કારણ કે માત્ર કોપરનીકસના વિચારો પોતાના અમત્ત ૬૬ મથેવા પચાવને તોડનારા હતા એટલે જ નહિ પણ તેનો ખુલાસો બહુ મઝા અને મારો નટોતો એટલે લગભગ પોણી સદી પછી જ્યારે કેપ્લર (જન્મ ૧૫૭૧-મૃત્યુ ૧૬૩૦) નામનો ન્યોતિયી બહાર પડ્યો અને જ્યારે તેણે આનો ખુલાસો ધણી જ સાદી ગણિતીઓથી મમજાવ્યો ત્યારે તો રોલેમીની જુની કક્ષનાંતર જરૂરથી નાચ થઈ ગયો. ટાઈમિંગ્સ (૧૫૪૬-૧૬૦૬) નામનો તેના સમકાલીન મહાન ન્યોતિયી તેની વિરુદ્ધ પડ્યો હતો પણ કેપ્લર તેની જ વેધશાળામા આસેબેલા જુદા જુદા અહોના માર્ગ ઉપરથીજ તેને બહુ સરળતાથી ને સાદાઈથી પોતાનો મત સમજાવી પોતાના વિચારમા ભેગવી યાગો દતો. આ વેધશાળા ધણી મોડી અને નામાફિન હતી તેમાં અહોના માર્ગ એટલા તો ચોક્કસાઈથી દોરેલા હતા કે કપરે મંગળ જ આપણી પામેમા પામે છે તેના માર્ગ ઉપરથી સરં અદો લખવનુંગમાં સૂર્યની આમપામ કરે છે એમ સદે-લાઈથી અનુમાન કર્યું અને ગણુતીથી બતાવ્યું કે સૂર્ય તે લખવનુંગના એક કેન્દ્ર (focus)

તે પદાર્થ આ ચોક્કસ માર્ગ લે છે. અને જેમ આ માર્ગ અંતરગોળ કે બાહ્યગોળ હોય તે પ્રમાણે આ બળ તરફ અથવા દૂર કરનાર છે. તો પછી જ્યારે અહો સૂર્યની આસપાસ સરખે કાળે સરખા ક્ષેત્રકળ માપે છે અને વળી તે માર્ગ કાયમ અતરગોળ હોવાથી સૂર્યનું અહ પ્રત્યેનું બળ પોતાની તરફ ખેંચનાર છે.

બીજું ન્યુટને એમ બતાવ્યું કે જો અહો સૂર્યને તેના એક કેન્દ્રમા રાખી લબ્ધવર્તુળ અથવા તો કોઈ પણ રાકુના છેદની આકૃતિમા સૂર્યની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરે તો આ સૂર્યનું બળ તેના અહના અંતરના વર્ગની સાથે વિપ્રમ પ્રમાણુમા છે અને તે અહના કદની સાથે સમ પ્રમાણુમા છે. વળી તેણે બતાવ્યું કે જો આ કાયરો ખરો હોય તો તેનું કળ માત્ર એ જ કે કમ્પ્લેરનો ત્રીજો નિયમ ખરો હોવો જોઈએ, આ ઉપરના અનુમાન અને આ મહાન નિયમની સિદ્ધતા વચ્ચેનો તફાવત આપણે બરાબર સમજવો જોઈએ, સૂર્યના અટો પરના આકર્ષણનું અનુમાન જો કે ઘણું રસિક છે તો પણ તે અનુમાન કઈ ખાસ ઉપયોગી કે વિચિત્ર નથી. આ આકર્ષક ન્યાય ન્યુટન પહેલા ધણુને મૂક્યો હતો. ન્યુટને પણ આટલા જ અનુમાનથી મંતોપ થયો નહોતો પણ આ અનુમાન સિદ્ધ કરવામા તે ગરકાવ થઇ ગયો હતો ન્યુટને ચંદ્રની ગતિ આ અનુમાનથી થયેલા નિયમને અનુસરે છે કે નહિ તે જોવા યત્ન કર્યો છે. સ ૧૬૬૬ મા ન્યુટને લામ્બુ કે જે બળથી કળ પૃથ્વીપર પડે છે તે જ બળે કરીને ચંદ્ર પૃથ્વીનો આસપાસ ગતિમા રહે છે પણ આ વખતે પૃથ્વીના વ્યાસના ખોટા માપને લઈને ચંદ્ર ઉપરના પૃથ્વીના બળને તે બરાબર પોતાના નિયમાનુસાર બતાવી શક્યો નહિ પણ આખરે ૧૬૮૪ મા પીકાર્ડે જ્યારે પૃથ્વીનો વ્યાસ બરાબર માપ્યો ત્યારે તેનો આધાર લઈ અત્યાર સુધી પાછો પડ્યો મિહાન આખરે ફોટમ્બ થયો. આ પ્રમાણે એનો નિયમ માત્ર પ્રયોગસિદ્ધ નહિ પણ પ્રમાણસિદ્ધ થયા પછી તેના અનુમાનો સ્વાભાવિક થઈ પડ્યા. અને તેણે એકદમ સર્વવ્યાપી વિશ્વનિયમ બહાર પાડ્યો.

‘ વિશ્વમા પદાર્થનું પ્રત્યેક અણુ બીજા અણુને પોતપોતાના પદાર્થના ગુણધર્મોની સાથે સમ પ્રમાણુમા અને તેમના અતરના વર્ગની સાથે વિપ્રમ પ્રમાણુમા ગ્રહેતા બળથી એક બીજાને ખેંચે છે ’

આ જ નિયમને અનુસરી ઉપરહો અહોની આસપાસ, અહો સૂર્યની આસપાસ, સહ મહા પોતાના બધું સૂર્યોની જેમ અમુક નક્ષત્રની આસપાસ, અને તે નક્ષત્ર વળી પોતાના સર્વ કુદબીઓ સહિત કોઇ વાયુમય તારાની આસપાસ, આ તારાનું જુડ વળી કોઇ બીજા જુડની આસપાસ આ સાદા નિયમાનુસાર પ્રદક્ષિણા બીધા જ કરે છે. આ જ નિયમોને લઈને આપણી છેક નાની પૃથ્વી ઉપરના નાનામા નાના મગતગની ગતિ વિશ્વની મોગી મોગી રચનાઓની ગતિ ઉપર ઘણા જ થોડે અંશે પણ અસર કરે છે

ઉપયોગી નથી. આ યન ગમે તેણે ગોપ્યુ ટેમ્પ પણ ગેનેલીયોએ (૧૫૮૮-૧૬૪૦) પહેલ
 વહેલું આ યોગ આકાશ તરફ ફેરવ્યું. અને ત્યારે ૧૬૧૦ ના બાન્ધુઆગીમા આ યનથી તેણે
 ગુરૂનો અહ જોયો તો તે અહને ચાલ ઉપરહો માન્ય પડવા અધિયાથી જ આપણા અહ
 મળના પ્રત્યેક અહનુ જ્ઞાન વધવા લાગ્યું આ ઉપરહોમાનો છેક નાનામા નાનો આપણા
 અદ્યથી મોટો છે અને મોટામા મોટો તો સુધના કન્તા પણ મોટો છે. તે જ વાંતો જુના
 ઇની સરઆતમા જ્યારે ગેવેલીયોએ રનિશ્વ પોતાના ફુન્નીનથી જોયો તો તે અહમા એક
 ધણી જ નવીનતા જોઇ પણ તે શુ છે તે મમજી રાજો નહિ. તો આપણે અનુમાન કરીએ કે
 આ યનથી તેને ફુન્ના અહો. જોવામા કેટલી નસિક અને અપેક્ષાલુકતા બાવનાઓ ધઈ
 હશે પ્રત્યેક જ્યોતિમા તેને કઈની ને કઈ નવાઈ માન્ય પડી. ચંદ્રને જુવે છે તો ખાગ
 ખચીયા વાગા પરિતો, સૂર્યને જુવે છે તો તેના બિંબ ઉપર ધાખા, શુક્રને જુવે છે તો અહ
 જેવી ક્ષયવૃદ્ધિ, પડી ધીમે ધીમે જેમ ફુન્નીન વધારે રમિતનું બનાવતા ગયા તેમ એક
 પડી એક નવા શોધો બહાન પડવા લાગ્યા કેવ તત્ત્વવેતા અને નશિતસાસ્ત્રી ડેકા (૧૫૮૬-
 ૧૫૫૦) જીમિતિતુ બીન્ગણિતમા રૂપાતર કરવાથી તથા ન્યુટને (૧૬૪૦-૧૭૨૭)
 કેલ્ક્યુલસથી ગણતરી કરવાનું દાખવ કરવાથી ગણિતમા ઘણોજ વધારો થયો એટલે ગતિની
 ગણતરીમા આ વધવા ગણિતનો ઉપયોગ કરવાથી ફુન્નીનથી થતા શોધો ન્યુનના ગુરૂતા
 કરીજીની કક્ષપાને વધારે પુઠિ આપતા ગયા. આપણું અહોનુ જ્ઞાન આ પ્રમાણે એકદમ
 વધવા માગ્યું અને તેમનો અનુક્રમે વિગતવાર ક્ષતિહાસ લખવા બેસીએ તો મોટો અન્ય ધઈ
 જાય એટલે તેનું કુક વર્ણનજ કરીશું.

ગેસેન્ડી (૧૫૯૨-૧૬૫૫) નામના ક્રૂચ તત્ત્વવેતાએ ૧૬૩૭ મા સૂર્યના બિંબ ઉપર
 થતુ સુધનું મક્રમ (Transit) જોયું અને ૧૬૩૯ મા હોરોકમ વિગતજ શુકનું મક્રમ
 જોવા બાગ્યશાગી થયો હતો.

હુઇન્સે પોતાના ફુન્નીનની રક્ષિત ધણી વધારી અને આ યન યો રનિનુ વિચિત્ર
 સ્વરૂપ મેને લઈને છે તે તપાસ કરવા લાગ્યો. ત્રણ વર્ષ સુધી જુદી જુદી કપનાઓ ફરી
 અતે ૧૬૫૯ મા તેણે બહાર પાડ્યું કે રનિશ્વરની આસપાસ એક વીંટી વીંટળાયેલી છે.
 અને જે વિચિત્ર દેખાવ લાગે છે તે તેની સપાળી સૂર્યમાર્ગની જોડે ખુલ્લો દગ છે તેને લઈને
 છે. તેણે બતાવ્યું કે વીંટીનો બાહ્ય વ્યાસ અંદાજ વ્યાસ કરતા ૨૩ ગણો છે. ચાગ વર્ષ
 પહેલા એટલે ૧૬૫૫ મા તેણે રનિની આસપાસ એક ઉપઅહ ફન્તો જોયો હતો. આપણો
 ચંદ્ર ને ગુરૂના ચાર ઉપઅહ મળી આ ઉપઅહ છઠ્ઠો હતો વળી આ વખતે અહો પણ જગ
 ભણીતા હતા એટલે તેણે કહ્યું કે હવે એકે નવે ઉપઅહ માન્ય નહિ પડે. પણ તે જાતો
 હતો એટલામા જ કેસીનીએ ૧૬૭૧ મા બીજો, ૧૬૭૨ મા ત્રીજો અને ૧૬૮૪ મા ચોથો
 અને પાંચમો એમ બીજા ચાગ ઉપઅહો રનિની આસપાસ ફન્તા બતાવ્યા.

૧૬૬૫ મા વીલીયમ બોલે પહેલ વહેલા અને કેસીનીએ પછી રનિની વીંટીમા એક
 કાળી પગી જોઈ અને સૂચવ્યું કે તે વીંટી બે વીંટીઓની બનેલી છે અને અંદરની વીંટી
 વધારે ચમકતી છે

કેસેનીએ વળી ગુરના ઉપરના પટા અને મંગળની ઉપરના ટપકાંઓ પ્રત્યે લંબનો ધરીપર ફરવાનો કાળ નિર્ણય કર્યો. શુક્રની પણ આ જ હેતુથી ઘણી તપાસ કરી અને તેણે પ્રહલ વેલું ઝોડીચેક્ક લાઈફ ને સૂર્ય અસર થવા પછી ત્રિકોણાકારમાં આકારના રવિમાર્ગમાં દેખાય છે તે જોયું. આ શું છે અને ક્યાં છે તે હજી પણ નહીં થયું તથી: કેસેની બહુજાણીકી તપાસ કરનારો હતા અને કદી કંટાળતો પણ નહોતો જેથી કરી આખરે ધ્રુવપ્રાણમાં તેની આંખો ગઈ હતી.

ઈ. સ. ૧૬૭૫ માં રોમરે ગુરના ઉપરના અદ્યો ઉપરથી પ્રકાશનો વેગ માપ્યો હતો. અને કેસેનીના શિષ્ય અને મદદગાર ગેરેલીએ ગુરના અદ્યમાર્ગના સૂર્યમાર્ગને કાપનારા બિંદુઓને નોડનારી લીટીને (Nodal line) પાછી ફરતી અને ગુર માર્ગમાંના સૂર્યથી દરમાં દર અને પાસેમાં પાસેના બિંદુઓની નોડનારી લીટીને (Apiside) રવિમાર્ગમાં આગળ વધતી જોઈ હતી.

હેલીએ (૧૬૫૬-૧૭૪૨) ૧૬૮૨ માં દેખાતા ધ્રુવકેતુના માર્ગની આકૃતિ ઉપરથી તે પાછો ૧૭૫૯ માં દેખાશે એમ ભવિષ્ય કહ્યું હતું. આ ધ્રુવકેતુ એનાજ નામથી ઓળખાય છે. તેણે કહ્યું કે ધ્રુવકેતુઓ પણ આપણા મહમંડળના સભાસદો છે. આ હેલીના ધ્રુવકેતુ ભવિષ્યમાં ૧૯૧૦ માં દેખાશે. હેલીએ બુધના સંક્રમ ઉપરથી સૂર્યનું અંતર બહુજાણીકી કાઢ્યું હતું.

સર વિલિયમ હર્શલે (૧૭૩૮-૧૮૨૨) પોતાનું નામ યુરેનસ નામના નવાજ અહની શોધથી અમર કર્યું છે. ૧૭૮૧ ના માર્ચની ૧૩ મી તારીખે તેણે મિથુન નક્ષત્રના પગના તારાઓ પાસે એક અદ્યો જોઈ જાહેર કર્યું, અને ૧૭૮૫ માં તે અહને એ ઉપરહો છે એમ જણાવ્યું. હર્શલે પોતાના સુધારેલા દુરબીનથી શનિના એ બીજા ઉપરહો ૧૭૮૭ માં શોધી કાઢ્યા. આ પ્રમાણે શનિને ૭ ઉપરહો થયા. એનોજ સમકાલીન લાપ્લાસ ગણિતમાં ઘણો એકા હતો તેણે શનિની વોઈટની નિયંત્રતા માટે ગણતરી કરી જાહેર કર્યું કે તે વોઈટ શનિના અહની આસપાસ ફરતી જોઈએ. અને હર્શલે ૧૭૮૯ માં પોતાના દુરબીનથી બતાવ્યું ને તે વોઈટ લાપ્લાસના ધાર્યા પ્રમાણે જ રહે છે. તેણે શનિના ઉપરના પટાઓ પરથી શનિનો ધરીપર ફરવાનો કાળ નક્કી કર્યો. હર્શલ વળી પોતાની બારીક તપાસ ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો ને આપણો સૂર્ય પોતાના અદ્યમંડળને લઈને કોઈ દરના બિંદુની આસપાસ ફરે છે અને તેની પ્રવાણદિશા હાલ હરિયુલીસના નક્ષત્ર તરફ છે.

૧૭૭૨ માં વીટમબર્ગના પ્રો. ટીટીયસે ગ્રહોના સૂર્યથી અંતરોનો એક વિચિત્ર સંબંધ શોધી કાઢ્યો અને બોડે ૧૭૭૮ માં એકનિયમ જાહેર કર્યો ને ' બોડેસ લૉ ' તરીકે ઓળખાય છે આ નિયમને બધા અહો મળતા આવે છે પણ મંગળ અને ગુરની વચમાં એક અદ્યો ખુટતો હોય એમ લાગે છે વળી બ્યારે હર્શલે યુરેનસની શોધ કરી તેનું અંતર માપ્યું ત્યારે તે પણ આ નિયમને મળતો આવ્યો, એટલે ગુરને મંગળની વચમાં ખુટતા સહને માટે ચારે એર તપાસ થવા માંડી અને ૧૯ મી સદીને પહેલેજાદાડે એટલે ૧૮૦૬ ની પહેલી જાન્યુઆરી

રીએ પીઆઝી (૧૭૪૧-૧૮૨૬) નામના ઇટાલીયન ખગોળવેત્તાએ મીરીઝ નામનો એક શોધી કાઢ્યો અને એનું અંતર ક્રાંતિમાં એકાદના નિયમને લગભગ મળતું આવ્યું. ૧૮૦૨ માં આ નવા શોધાયેલા મીરીઝને આકાશમાં ખોળતાં ડૉ. એલ્ડમ્મે (૧૭૫૮-૧૮૪૦) પાસાં નામનો બીજો એક શોધી કાઢ્યો. આ નવા અઠત્તુ અનગ પણ લગભગ મીરીઝ જેટલે દડા એટલે ડૉ. એલ્ડમ્મે એમ અનુમાન કર્યું કે આ બે અહો કોઇ મોટા સદના કટકા હશે અને હજી પણ બીજા કટકાઓ જરૂર છે. હવે ૧૮૦૪ માં આ અનુમાનને જર્મનીના પ્રો. હાર્લ્ડિગના જીનો નામના સદના શોધથી ટેકા મળ્યો અને ૧૮૦૭ માં ડૉ. એલ્ડમ્મે વળી વેન્ટ્રા નામનો એકો એક શોધી કાઢ્યો. આ બધા અહોને એસ્ટ્રોલોજી કહે છે. ૧૮૪૫ સુધીમાં બીજે એકે નવો એક જરૂરો નહોતો પણ તે વર્ષમાં એક પાચમો જરૂરો અને ત્યાર પછી લગભગ દરવર્ષે આમાંના અહો જરૂરતા જ ગયા અને ૧૮૯૯ ની સાથ સુધીમાં એવા ૪૨૫ અહો જરૂર છે. આ અહો ડૉ. એલ્ડમ્મેના અનુમાનને મળતા આવતા નથી કારણ કે યાત્રિક-શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે આ બધા અહોને પોતાની પ્રદક્ષિણામાં જે ટેકાણે તેમના બાગસા પડ્યા હતા તે ટેકાણે એકવાર આવવું જ જોઈએ અને તેમ તેઓમાં થતું નથી વળી એકાદનો નિયમ નવા શોધાયેલા નેચ્યુરમાં લાગુ પડતો નથી તેથી આ નિયમ કોઈએકસ ગતિના કાયદાને અનુસરીને નથી. જો કે આ ડૉ. એલ્ડમ્મેની કલ્પના ખોટી છે તોપણ ' એસ્ટ્રો પોતાના અન્યમાં એક નિરૂપણ કર્યું છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે

“ સર્વ કરતાં એક હકીકત આ નાના અહોના આદ સમયની કલ્પનાને બહુ મળતી આવે છે. એ એ છે કે જો તેમના અહમાં જ્યુવ વાળાના બનેલા દોષ તો આ વાળા તો એક બીજા માથે એટલા ગુચવાઈ ગયેલા છે કે તેમાંના જો એક કોઈપણ વાગો આપણે ઉપાડી લેવા માંગીએ તો બીજા બધાએ એની સાથે ઉપડી આવશે. ”

હવે એટલા બધા નાના અહો આપણને માન્ય પડ્યા છે કે હવે જો કોઈ નવો શોધાય છે તો તે માટે બહુ કાળજી ચતી નથી લેવેગરે ગળ્યું છે કે આ બધા અહોનો પદાર્થ આપણી પૃથ્વીના પદાર્થના ચોથા ભાગથી વધે એમ નથી.

અત્યાર સુધી આપણે એમ જોયું કે ગુરુત્વાકર્ષણ માત્ર પ્રત્યેક એક અને ઉપગ્રહને પોતાના માર્ગમાં રાખવાકે નિવારક જીજ છે પરંતુ દરેક પદાર્થ એક બીજાને ખેંચે છે તેથી તે અંદોલન (Perturbation) પણ કરે છે તેટલા માટે આની અસર ઘણી ગુચવાઈ બરેલી છે. ન્યુટન પછી પીઆઝી (૧૭૪૬-૧૮૨૬) પૃથ્વી ઉપરના ચંદ્ર અને બીજા અહોથી થતા અંદોલન તપાસવા લાગ્યો અને તેણે ગણિતના આ વિષેના પ્રશ્નો પાત્રીમની “ એસ્ટ્રોમી ઓફ સાયન્સ ” માં ઇનામ મારે સુધ્યા.

કલેરોટ અને રૂબિનસ્ટોન નામના મહિત્વશાસ્ત્રીઓએ પોતાનું કેલ્ક્યુલસનું જ્ઞાન આ અંદોલનો બચાવે ગણવાને વાપર્યું અને બીજાએ અપત્રાવનનો આ ઉપગ્રહી વેગ ગણી કાઢ્યો. મુક્ત પીઆઝીના અહોના અંદોલનો પ્રક્ર બચાવે અમરબી ઇનામ લઈ જવામાં સફળ થયો અને તેણે ગુરુ અને શનીની ગતિનું પૃથક્કરણ કરી પોતાની રીત મમજવી. ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં લેગરે ગુરુના ઉપગ્રહોની ગણતરી બહાર પાડી અને સાક્ષાત્તે બતાવ્યું કે

સૂચકી ગ્રહોના મધ્યમ પ્રમાણ અંતર-રિયર છે અને ગુરુ અને શનીની ગતિનું વૈષમ્ય પણ સિદ્ધ કરી આપ્યું. આ પ્રમાણે આ જમાનાના ગણિતશાસ્ત્રીઓએ ન્યુટને ઉભા/કરેલા બધા મહાનને ખારીક શિષ્ય કળાથી સુસજ્જિત કર્યું.

લાપ્લાસે (૧૭૪૯-૧૮૨૭) ઇમેન્યુઅલ કેન્ટ નામના સુપ્રસિદ્ધ જર્મન તત્ત્વવેતાની વિશ્વની વાયુમય તાનઓમાંથી ચળેલી ઉત્ક્રાન્તિની કલ્પનાને પોતાના ગણિતથી સિદ્ધ કરી આપી. લાપ્લાસ અને યમ ગ્રહમંડળની રિયરતા કેવા પ્રકારની છે તે ગણીતા હતા અને આમના વિચારોનું અનુકરણ કરી લેવેરીર (૧૮૧૧-૧૮૭૭) પણ આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતો હતો. તે પોતાના ગણિતથી નેપ્ચ્યુન નામનો નવો ગ્રહ શોધવાનું માન લઈ ગયો છે.

નેપ્ચ્યુનના ગ્રહની શોધ જ્યોતિષશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં ઘણી જ ચમત્કારિક ખીના છે. આપણે જોઈએ તે પ્રમાણે પ્રત્યેક ગ્રહ એક ખીન પર મંદોગ્ર કરે છે. અને યુરેનમના શોધ પછી માત્રમ પણ કે સર્વ જાણીતા કાગ્જોથી બનતા મંદોગ્રો બાદ કરીએ તો પણ તેની ગતિ ઉપર હજી પણ મંદોગ્રની અસર થાય છે. તો એમ સ્પષ્ટ થયું કે આ અસર કોઈ બહારના ગ્રહની હોવી જોઈએ અને આ ગ્રહ ક્યાં છે તે પ્રશ્ન ગણિતશાસ્ત્રીઓ વિચારવા લાગ્યા. આ પ્રશ્નનો નિકાલ કંવા પોતે સમર્થ છે એમ ધારી કેમ્બ્રીજના પ્રો. એડમ અને પારીસના લેવરીર એ બે જણાઓએ જુદા જુદા ગણતરી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એ આ પ્રશ્નની મહત્તાને લઈને કેટલું શોચ પગલું હતું તે સહજ સમજાશે. પ્રો. એડમે ૧૮૪૧ માંથી આ ગણતરી શરૂ કરી હતી આ સમયમાં સર જોન હર્શલ (૧૭૯૨-૧૮૭૧) લખે છે કે:-

“જેમ કોલમ્બસે સ્પેનમાં બેઠાં અમેરીકા જોઈને તેમ આપણે આ ગ્રહને જોઈએ છીએ. મહુસાધનથી કોઈ પણ રીતે ન ઉતરે એવા આપણા પૃથ્વરણના દૂર સુધી પહોંચતા આ ગ્રહના મંદોગ્રોના સાધન વડે તે ગ્રહની ગતિઓ આપણને અહીં બેઠાં માત્રમ પડે છે.”

આ જમાનાના પ્રખ્યાત અંગ્રેજ ખગોળવેત્તા સર નોરમન લોકયર આ શોધ વીણે લખે છે કે “પ્રો. એડમની ગણતરીથી ખગોળી જગ્યાએ આ ગ્રહની શોધ માટે કેમ્બ્રીજની વેધ-શાળામાં આકાશ તરફ પહેલવેળે ૧૮૪૬ ના જુલાઈની ૨૯ મી તારીખે એક મોટું દુરબીન વાપર્યું હતું. સપ્ટેમ્બરમાં પ્રો. લેવરીરે પોતાની ગણતરીઓ બર્લિનના અવલોકન કરનારાઓને મોકલી હતી. અને તેમાં તેણે કેઈ જગ્યાએ ગ્રહ જરૂરે તે જગ્યા સુકરર કરી લખી હતી. લેવરીરની જગ્યા અને પ્રો. એડમની જગ્યામાં એક અંશનો પણ તફાવત નહોતો. ઉપકાર માનો બર્લિનના તારાઓના નકશાનો જે હજી સુધી સર્વોપયોગ માટે બહાર પડ્યા નથી કે જેની મદદથી ડૉ. માલેએ આ બે જ્યોતિષીઓએ બતાવેલી જગ્યાએ તે જ સાંજે આ ગ્રહને શોધી કાઢ્યો હતો.” આ પ્રમાણે ઇંગ્લંડ અને જર્મનીની હરીફાઈમાં જર્મની ફાવી ગયું હતું. નેપ્ચ્યુનની શોધે ગુરુત્વાકર્ષણના ન્યાયને ઘણી જ મજબુત સાબીતી પુરી પાડી છે આવા પ્રકારનું સલ કંઈ આકર્ષિક દૈવયોગ તરીકે મણી ન શકાય પણ માત્ર ન્યુટનના ન્યાયને સર્વ વિશ્વવ્યાપી ગણી સમજાવી શકાય.

ઈ. સ. ૧૮૧૧ માં ફ્રેન્હોફરે સ્પેક્ટ્રાસ્કોપની શોધ કર્યાથી ખગોળના શાનની એક નવી

દિશા ઉત્પન્ન થઈ છે તેથી આપણને સૂર્ય વગેરેના પદાર્થોનું ભૌતિક જ્ઞાન મળે છે. પણ આને અહો સાથે પેલું સંબંધ ન હોવાથી અહીં એ વિશે કંઈ બોલી શું નહિ. ૧૮૪૬ માં લેસલે યુરેનસને બીજા બે ઉપગ્રહો જોયા અને ૧૮૪૮ માં લેસલે તથા બૉયે શનિશ્વરને ૮ મો ગ્રહ જોયો. સાર ખાદ લેમલે નેપ્ચુનને પણ એક ઉપગ્રહ હોય એમ જાહેર કર્યું. ૧૮૫૦ માં બોન્ડે શનિને એક કાળી વૉટી દોળ એ આવૃત્ત ૫૩૫ આ પ્રમાણે શનિને ત્રણ વૉટીઓ એમાં સૌથી અંદરની માવ ઝાખી, વચલી ઘણી તેજવાળી અને બહારની બરા ઝાખી આવૃત્ત પડી ૧૮૭૭ માં હોલે મંગળના બે નાના નાના ઉપગ્રહો જોયા ૧૮૮૨ માં મંગળ બ્યારે પૃથ્વીની બહુ જ પાસે હતો ત્યારે ગ્રો. ઝકીઆપારેલીએ મંગળના ખડે ઉપર નહેરો જેવું જોયું. એ શું છે તે હજી સુધી પણ નહીં શું નથી. ૧૮૮૨ માં બર્નાડે શુક્રને એક પાચમો ઉપગ્રહ છે એમ કહ્યું. આ પ્રમાણે છેક આપણા વખત સુધીના અહિં વિશેના જ્ઞાનનો ઇતિહાસ તપાસ્યો. આ પ્રત્યેક ગ્રહનું હું જુદું જુદું વર્ણન કરવા ઇચ્છતો નથી. આપણા સંબંધીઓનો આટલો ઇતિહાસ જાણવો હાલ તુરંત બસ ગણાશે. વળી કેઈ વખત આ સર્વ ગ્રહોમા સૌથી વિચિત્ર અને ભય આપતીના ગ્રહ શનૈશ્વરનું વર્ણન કરવા ઇચ્છું છે. તે આવૃત્તો આ લેખ હું શનૈશ્વરનો ઉપર અભ્યાસ કરનાર સર રિચીયમ દરેવના તેના વિશેના બે બોલો લખી મમામ કક છું

એઓ લખે છે કે:—“ આકાશમા શનૈશ્વરના ગ્રહ જેવો અદ્ભુત ચરિત દર્શાવનારો બીજો એક જોવાતિ નથી. એ એક બેવડી વિશાળ વૉટીથી વીટળાયેલો, રાક્ષસી કદનો ગોળો છે. પોતાની ધરી આસપાસ ભ્રમી કરે છે. દૂરમાની વૉટી પણ ધરી ઉપર ફરે છે. અને આ ક્રિયા વળી દૂરમાના દૂર ઉપગ્રહમા પણ ચાલી રહી છે. શનૈશ્વરના મડળના બધા ભાગો વારાશતી એક બીજા ઉપર અગ્નિવાળું પાડે જાય છે.—શનિવામીઓની રાત્રીઓ તેના ચક્રો અને વૉટીનું અગ્નિવાળું પડે છે. વળી શનિનો ગોળો અને તેના ચક્રો આ વૉટીના કાળા ભાગને પ્રકાશિત કરે છે અને વળી આ ગોળો ને વૉટીઓ તેમના ચક્રો બ્યારે અમાવાસ્યાને બદલે દેખાતા નથી ત્યારે તેમના ઉપર તેજ રહે છે.”

* અમરાવાદ.
તા. ૭ મી જાન્યુઆરી
૧૯૦૭ વાગે મોમ

વિજયલાલ કનૈયાલાલ મુન.

વીરચરિત કાવ્યો.

૫.

વેદકાવ્યના જે અરેખર પુસ્તકો ન ગણાઈ શકાય એવાને તેનાથી જૂદા પાડિયે રામાયણ અને મહાભારત એ બે વીરચરિત કાવ્યો છે તેને વેદકાલમાં ચૂકી શકાય નહિ, કેમકે તેમનો કેટલો અને કિયો ભાગ બહુ પ્રાચીન છે અને કેટલો તથા કિયો ભાગ પાછળનો છે, એ વિષે આપણે નક્કી કરી શકિયે એમ નથી. તો પણ બે શક, એ બંને કાવ્યોમાંની કેટલીક કથાઓ અતિ પ્રાચીન અને વેદમાંની પણ છે. તેમાંના કેટલાક પાત્રો વેદકાળના છે, તો પણ તેમાંના મુખ્ય નાયકો કંઈક જૂદા જ જણાય છે. હર્ષશી અને પુરુવસુ, શકુતલા અને દુષ્યત, ઉદાવક, શૂન શેર, જનકવૈદેહ, અને ખામ વૈદિક ઋષિઓ વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, યામ્યવલ્ક્ય, દીર્ઘતમમ્, કક્ષીવત્, કવચ, અને ઘણા બીજા, એ સર્વ વેદમાંના નામો આ બંને કાવ્યોમાં આવે છે, તો પણ એ કુપરથી તો એમ માની શકાય છે કે એ કાવ્યો જે સમયે બન્યા તે સમયે વૈદિક કથાઓ લોકોના મુખમાં હજી રમતી હતી, અથવા તો એ કાવ્યોમાં એ કથાઓ બુધી જવાઈ નહોતી. એકની એક વાત જે વેદના સૂક્તમાં આવે છે તેની તે જ આ રામાયણ મહાભારત, અને પુરાણોમાં પણ આવે છે, પરંતુ તે વૈદિક સૂક્તમાં અત્યંત સરલ, અસંલી રૂપમાં, અને સારી રીતે વર્ણવેલી હોય છે પણ પુરાણોમાં તેમ જણાતું નથી. આ ઉપરથી એમ કહેવાતું નથી કે એ કાવ્યો બહુ પ્રાચીન નથી. તો પણ તે વેદ જેટલા પ્રાચીન તો નથી જ. વેદના સૂક્તોમાં કેટલાક કાવ્યો છે કે જેને વીરચરિત કાવ્ય કહી શકાય છે અને તે હોમરના ન્દાના સૂક્ત સાથે સરખાવી શકાય છે બ્રાહ્મણોમાં પ્રાચીન રાગઓના વર્ણનનાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યો અને ગદ્યો આવે છે, પણ તેના બીજા કેટલાક બહુ પ્રાચીન જેવા પણ લખાણો છે.

નીચેનો ફક્તો શાખાપત્ર મત્ર (૧૬-૧) માંથી લીધો છે તે ઉપરથી બ્રાહ્મણ વિષે કેટલુંક અજવાળું બહાર આવે છે અને એ ઉપરથી તેને વેદમાં ગણે છે, અને એ જ ફક્તોની વાત આશ્વલાયન મત્ર (૧૦-૭) તથા શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૩-૩-૧-૧) માં પણ છે.

‘અશ્વમેધયજુષા અધ્વર્યુ ગાયકોને જોલાવે છે તેઓ વીણા ગાન કરે છે. તેમને તે-જે રાગ યજ્ઞ કરે છે તેને માટે—જોલાવે છે તથા બીજા પ્રાચીન સહાયરણી રાગઓ માટે પણ જોલાવે છે યજ્ઞને પ્રથમ દિવસે ઋત્વિજ મનુ વેદસ્વતાદિની કથા કહે છે, કે—મનુના લોકો મનુષ્ય હતા અને એ યજ્ઞમાં મનુષ્યો પણ હાજર હતા. આ વાત કહીને એ ઋત્વિજ ગૃહસ્થોને તે શીખવે છે પછી તે કહે છે કે ‘ઋક્મન્ત્રો જ વેદ છે, આ વેદ છે,’ અને સૂક્ત જોવે છે

“બીજો દિવસે તે (શતપથમાંથી) ચમરસ્વતાદિની વાત કહે છે યજ્ઞના લોકો પિતૃઓ હતા અને ત્યાં પિતૃઓ હાજર હતા. તે શ્લોકને આ વાત શીખવે છે. પછી તે કહે છે કે ‘યજુર્વેદ જ વેદ છે આ વેદ છે’, અને તે યજુર્વેદનો (આશ્વમેધિક) અનુનાક જોવે છે

“ત્રીજો દિવસે તે વરુણાદિત્યાદિની કથા કહે છે. વરુણના લોકો ગાંધર્વો હતા અને તેઓ અહિ^૧ હાજર હતા. તે યુવાનોને આ કથા કહે છે. પછી તે કહે છે કે ‘અથર્વવેદ જ વેદ છે, આ વેદ છે,’ અને બિપજ (વૈદ્યવિદ્યા) કહે છે.”

આ બિપજ વિધાને દીકરાકાર સૂત્રમાં ગણતો નથી પણ પૃથક્ અથ આયર્વણિકોનો કહે છે—યા ઓપધીરિત્યેતત્સૂક્ત કેચિદાહુઃ । તદ્યુક્તં । સમાચ્યાનાન્દ્રેવજ-
-ગ્રંથસ્યાથર્વણિકાનાં ॥ અથર્વણામૈકં પર્વ । આશ્વલાયનમ્—યન્દ્રેવજં નિશાંતં ।

“ચોથો દિવસે તે (શતપથમાંથી) સોમ વૈષ્ણવની કથા કહે છે. સોમના લોકો અ-
પ્સરસ હતા અને તેઓ ત્યાં હાજર હોવાથી તે મુંદ્ર બાલાઓને આ શીખવે છે. પછી તે કહે છે કે—‘આગિરસ વેદ જ વેદ છે, આ વેદ છે’, અને આયર્વણિકોનો બીજો ગ્રંથ ઘોર બજે છે. (ઘોરમાથર્વણો ગ્રંથઃ ॥ શતપથ કહે છે કે—અગિરસામૈકં પર્વ).

“પાંચમો દિવસે તે અર્ષુદ કદ્રવેયની કથા કહે છે. અર્ષુદના લોકો સર્પો હતા તેઓ ત્યાં હાજર હતા તેમને તે આ વાત દ્વારા સેલગસ (પાપ કરનાર) શીખવે છે. પછી તે કહે છે કે—‘સર્પવિદ્યા જ વેદ છે, આ વેદ છે’, અને સર્પ વિદ્યા બજે છે. (મારુઢાં કંકનોયાં વા ॥ શતપથ, સર્પ-
વિદ્યાયા એક પર્વ).

“છઠ્ઠો દિવસે તે કુવેર વૈશ્રવણની કથા કહે છે. કુવેરના લોકો રક્ષા હતા તેઓ ત્યાં હાજર હતા તેમને તે આ વાત દ્વારા સેલગસ (પાપ કરનાર) શીખવે છે. પછી તે કહે છે કે—‘રક્ષોવિદ્યા જ વેદ છે, આ વેદ છે’, અને તે રક્ષોવિદ્યા બજે છે. (કુહુકુરૂપા રક્ષોવિદ્યા ॥ શતપથ, દેવજન વિદ્યાયા એકં પર્વ ॥ આશ્વલાયન, વિદ્યાચ્ચિદ્યા ॥

“સાતમો દિવસે તે અસિત ધાનવની કથા કહે છે. તેના લોકો અસુરો ત્યાં હાજર હતા તેમને તે આ વાતદ્વારા ઉસુરેસ (કુસ્મોદિન્) શીખવે છે. પછી તે કહે છે કે—‘અસુરવિદ્યા જ વેદ છે, આ વેદ છે’, પછી તે હાથની અપટી વગાડે છે. (શતપથ અને અને આશ્વલાયનમાં અસિતધાનવ છે. અસુરવિદ્યેદ્રજાલાદિના તન્નિર્દેગાન્માયામપિ કાંચિત્કુર્યાંદંત્રુલિન્માસરૂપાં).

“આઠમો દિવસે તે મત્સ્ય સાંમદની કથા કહે છે. તેના લોકો જળચરો હોવાથી તેઓ ત્યાં હાજર હતા તેમને તે આ વાત શીખવે છે. પછી તે કહે છે કે—‘ઘતિહાસવેદ જ વેદ છે, આ વેદ છે’, પછી તે ઘતિહાસ કહે છે. (ક્ષતિહાસવેદસ્ય પૃથગભાવેન દર્શનાન્ત્ર).

“નવમો દિવસે તે તાદ્યારૈષામનની કથા કહે છે. તેના લોકો પક્ષીઓ ત્યાં હાજર હતા તેમને (બહાર્યારીઓને) તે આ વાત શીખવે છે. પછી તે કહે છે કે—‘પુરાણવેદ જ વેદ છે, આ વેદ છે’, પછી તે પુરાણ બજે છે. (શતપથ, વાયો વિદિકાઃ ॥ પુરાણ વાયુપ્રોક્તમન્નાચ્ચયં । વાયુ પુરાણ બીજાં પુરાણો કરતાં વધારે પ્રાચીન દેખાય છે).

“દસમે દિવસે તે (શતપથભાષી) ધર્મ ઈંદ્રની કથા કહે છે. તેના શોકો દેવો ત્યા હાજર હતા તે પરિતોને તે આ કથા કહે છે પણ તે કહે છે કે—‘સામવેદ જ વેદ છે, આ વેદ છે’, પણ તે સામ ગાય છે. (ચૂનોઽપ્રતિગ્રાહકાં છોત્રિયાન્ ॥ શતપથ, સામ્નાં દશત ॥).

આ ઉતારા ઉપરથી જણાય છે કે કથિત તેમ જ સુધારેલી કથાઓ વેદકાળમાં પણ હતી, અને પાછળથી તે ખોવાઈ હતી. બ્રાહ્મણો અને આગ્ન્યકેના કેટલાક ભાગોમાં પ્રાચીન હિંદુઓનું ભાષાગાન આપેલ છે તેના નામો ગાથા, નારાયણી, ઇતિહાસ, અને આખ્યાન માલમ પડે છે, ગાથા એટલે ગાન, નારાયણી એટલે કથા, ઇતિહાસ એટલે વીરચરિત કાવ્યો, અને આખ્યાન એટલે વારતાઓ છે એ સર્વ વેદિક ભાષાગાનના અંશો છે. તૈત્તિરીયારણ્યક, ૨-૯ મા—બ્રાહ્મણાનીતિહાસાન્પુરાણાનિ કલ્પાન્ ગાથાઃનારાણંસી ॥ બૃહદ્વેદ, ૨-૪-૧૦ મા—ઈતિહાસ પુરાણ ચિદ્યા ઉપનિષદઃ ર્જોકા સુનાળ્યનુવ્યાખ્યાનાનિ વ્યાખ્યાનાનિ ॥ એ જ ૪-૧-૨ તથા ૮-૫-૯, તેમ જ શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૧-૭-૧ મા, અને અથર્વસંહિતા ૧૫-૬ મા—ઈતિહાસઞ્ચ પુરાણઞ્ચ ગાથાઞ્ચનારાણંસીઞ્ચ ॥ ૧૩૩. કેટલીક વાર સાપથ્ય પોતે પણ સમિત છે, અને તૈત્તિરીયારણ્યક ઉપરના પોતાના ભાષ્યમાં તે દાખલા તરીકે કહે છે કે—પુરાણ એટલે બ્રહ્માગદિ અને ઇતિહાસ એટલે મહાભારત. તો પણ આ એક ખૂબ છે અને એમાં સાપથ્ય પોતે પોતાથી જ વિરૂદ્ધ જાય છે. તેણે પોતાના ઋગ્વેદના ઉપોદ્ધાતમાં સર્પૃથ રીતે સિદ્ધ કર્યું છે કે તૈત્તિરીયારણ્યકના વાચ્યમાં વેદથી ભિન્ન કોઈ પણ ગ્રંથો છે નહિ. (જુઓ ઋગ્વેદસંહિતા, પૃ. ૨૩). ડા. વેબર પોતાના પાણિનિના કૃદરાઓ (૪-૨-૬૦) મા જણાવે છે કે વ્યાખ્યાન, આખ્યાન, કથા, આખ્યાયિકા, ઇતિહાસ, અને પુરાણ, એ નામો કાલ્યાણના સમયમાં ગ્રંથોના હતા. પરંતુ તે પોતે એમ માને છે કે કાલ્યાણન મહાભારત અને રામાયણને એ સામાન્ય નામોથી ધરેલા નથી. (ઈન્ડિયન સ્ટુડિયન, ૧ પ. ૧૪૭)

ભાષાશાસ્ત્રના ગ્રંથોના આ બધા નામો હતા તે પાછળથી એ જ નામો તેમના મટી ગયા છે. પરંતુ જો કે, મહાભારતને ઇતિહાસ અને રામાયણને આખ્યાન કહેવામાં આવે છે, તેમ જ ખીજા પુરાણનામના ઘણા ગ્રંથો કહેવામાં આવે છે, તો પણ તે બધા બ્રાહ્મણોના નામો નથી. તો પણ પાછલા શાસ્ત્રગ્રંથોમાં ઇતિહાસ, આખ્યાન, પુરાણ, એ નામો મહાભારત, રામાયણ, અને પુરાણને જ લાગૂ પડી ગયા છે, સામાન્ય નામ તરીકે હતા તે મટી ગયા છે. મહાભારતને જ પુરાણ, આખ્યાન, અને ઇતિહાસ કહેવામાં આવેલ છે (જુઓ મહાભારત, ૧-૧૭-થી ૧૯) વ્યાસ પોતે પોતાના મહાભારતને કાવ્ય કહે છે, અને એ નામ તેનું જ્યાંએ કયુલ્ય થયું છે (જુઓ મહાભારત, ૧-૭૭). પ્રો લેસન રામાયણને કાવ્ય કહે છે તેને આ વાક્ય મળતું આવે છે. (જુઓ ઇન્ડિયન એટિહિગીઝ, ૧-૪૮૫) ૧૧ મહાભારતને કાર્ણવેદ નામે પાચમો વેદ પણ મહેલ છે. કાર્ણવેદ એટલે કૃષ્ણ દેવાયન વ્યાસે રચિત વેદ (જુઓ મહાભારત, ૧-૨૩૦૦, તથા અનુક્રમ લાગવત, પ્ર ૨૧, તથા લેમનનું ઇન્ડિયન એટિહિગીઝ, ૧-૭-૮૯)

માટે દેવ, મનુષ્ય, કે સૃષ્ટિની કથાઓનાં સામાન્ય નામો એ બધાં પૂર્વે હતો (જુઓ સાયણ, ઋગ્વેદ સંહિતાનો ઉપાદ્યાત, પૃ. ૨૩). વૈદિક ગ્રંથો, જેવા કે આલ્લો કે સૂત્રોમાં પુરાણો અથવા રામાયણ વિશે નામ જણાતું નથી. પરંતુ આશ્વલાયન સૂત્રોમાં ભારત નામ, અને વળી કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં તે મહાભારત નામ જોવામાં આવે છે. તે કદાચ પાછળથી વધેલો ભાગ માની શકાય છે. ગ્રંથ સૂત્ર, ૩-૪; હસ્તલિખિત પ્રતિ ૧૯૧૮ L. I. H માં છે કે—ભારતધર્માચાર્યાઃ । અને બદલે ભારતમહાભારત ધર્માચાર્યાઃ । એમ પાદ ૩૯ રોય (Zar Literatur, પા. ૨૭) મૂકે છે. દુર્ભાગ્યે કરીને આ વાક્ય ઉપરની ટીકા બહુ અસ્પષ્ટ છે અને વળી તે બહુ જુદી જુદી છે. ઉપરની હસ્તલિખિત પ્રતિગ્રંથો એ વાક્ય એમ છે કે—મયઋષયઃ શતાર્ચનો માધ્યમા ગૃત્સમદો વિશ્વામિત્રો વામદેવોઽર્ચિર્ભરદ્વાજો ઘસિષ્ઠઃ પ્રગાધાઃ પાવમાન્યઃ શુદ્રસ્કા મહાસ્કા રિતિ । પ્રાચીનાર્ચાતો સુમંતુ જૈમિનિ વૈશંપાયનપૈલ સૂત્રભાષ્ય ભારત ધર્માચાર્યા જાનંતિ વાહ્મિગાર્ગ્ય ગૌતમ શાકલ્ય વામ્પ્રલ્ય માંડવ્ય માંડૂકેયા ગાર્ગીવાલ્કલ્ય વડવા પ્રાતીશંયી સુલભા મૈત્રેયો કહ્લોલં કૌપીતકં મહાકૌપીતકં પૈંટ્યં મહાપૈંટ્યં સુયજ્ઞં જાઘ્યાયન પ્રૈતરેયં મદૈતરેયં શાકલં યાજ્ઞલં સુજાતવક્ત મૌદગાર્હિ સૌજામિ દ્રૌનક માન્વલાયનં યેચાન્યે આચાર્યાસ્તે સર્વે તૃપ્યતિઘતિ ॥

ટીકાકારાનુસાર પ્રથમ ૧૨ ઋષિઓ છે તેમને જનોઽ (નિવિઠ) ખેરાવવા વખતે આવાહન કરવામાં આવે છે. આ બધા ઋગ્વેદના ઋષિઓ છે. તેમાં પહેલાં શત ધિન્ છે તેઓ પ્રથમ મંડળના ઋષિઓનું સામાન્ય નામ છે, ગૃત્સમદો બીજા મંડળના છે, વિશ્વામિત્ર ત્રીજા મંડળના છે, વામદેવ ચોથાના, અત્રિ પાંચમાના, ભરદ્વાજ છઠાના, ઘસિષ્ઠ સાતમાના છે. તે પછી આઠમા મંડળનાં પ્રગાધમુખોના ઋષિઓ છે, પછી નવમાના પાવમાનીઓ, અને છેલ્લે દસમા મંડળનાં શુદ્ર (ન્દાનાં) અને મહા (મહોદાં) સૂત્રોના ઋષિઓ છે. ટીકાકારાનુસાર બીજા વર્ગમાં ત્રેવીસ આવાહનો છે, અને તે જનોઽર્ચ વખતે ખબે ચલવવા સમયે (પ્રાચીનાર્ચાતો) યાય છે, તોપણ મૂળમાં ત્રેવીસથી વધારે નામો આવે છે, તેમાંનાં કેટલાંક નામો પાછળથી વધેલાં અને બીજાં સમૃદ્ધદર્શક નામો પણ છે. ભારત-ધર્માચાર્યાઃ એ એક શબ્દ તરીકે લેવાય છે, અને એનો અર્થ ભારતના આચાર્યો યાય છે.

આશ્વલાયનનો સમય આગળ નક્કી કરવામાં આવશે તેને ભારત કે મહાભારતનો સંગ્રહ પ્રથમ થવા માંડ્યો તેની પ્રથમ હદ-જો ઉપરની વિખિત પ્રતિને ખરી માનિયે તો—આણી શકાય નહિ. પરંતુ આશ્વલાયનના વખતમાં કે તેની પહેલાં જે રૂપમાં મહાભારત હતું તેજ સ્વરૂપને રોધવતામાં આપણને વિજ્ય મળે એવી આશા નથી. બહુ પ્રાચીન ભાગ અને હાલના સ્વરૂપના મહાભારતનો તફાવત બતાવવા માટે ચેતાના ઇન્ડિયન એટિડિવટિઝ ગ્રંથમાં પ્રો. લેસને ઘણો પ્રયત્ન કરેલો છે. જર્મનીના મહા મહેનતુ અને વિદ્વાન એક પંડિતે સઘળા સંસ્કૃત ટીકાઓ ઉપરથી બહુ સંભળથી આખા મહાભારતનું ભાષાંતર તૈયાર કરેલું છે તે ઉપરથી આપણને ઘણી મદદ મળી શકે છે. મહાભારત અને રામાયણનો મહાન સમૃદ્ધ જે આપણી પાસે હાલ પ્રાપ્ત છે તેમાંથી ઘણી જૂની કથાઓને જે આપણે—તેનો સંગ્રહ થયો,

વૃદ્ધિ થઈ રચાઈ, તથા પાછળના લોકોથી વસિત થઈ તે પહેલાના સ્વરૂપમાં—જુદી એકત્ર કરિયે, તો ભરતખંડના પ્રાચીન કાળની ઘણી મોટી ખાણો માલમ પડે છે તથા વળી વૈદિક કાળ પણ સમજાય છે પરંતુ હાલ જે સ્વરૂપમાં એ બંને કાળોના શરીરો ધાર્મિક નીતિઓ, ભાષા, અને જોડના સમજમાં છે તેજ સ્વરૂપ ઉપરથી દેખાય છે કે—જ્યારે વૈદિક સંદેશ માત્ર કથા વડેજ સજીવ હતી, અને જળી કઈક ભૂલાયલી અને કોંક ખોદાયલી હતી, તે કાળમાં તેઓ એકત્ર મૂકાઈ હતી આપણા મહાભારતનો મુખ્ય વિષય કુરુ પાડવોનું યુદ્ધ છે તે તો વેદમાં જાણવામાં આવતુંજ નથી. કુરુ અને ભારત શબ્દો વેદમાં સાધારણ છે, પણ તેમાં પાડવોનું નામ જોવામાં આવતુંજ નથી એ જોવા જેવું છે કે પાણિનિના વ્યાકરણમાં પણ પાંડુ કે પાંડવ શબ્દ દેખાતા નથીજ, તોપણ કુરુ અને ભારત શબ્દો વારંવાર દેખાય છે, અને તે ખાસ મરીને મુખ્યતાસચક અને એવા બીજા શબ્દોની રચના બતાવનારા નિયમોમાં છે.

૩૮. વેળર પોતાના ઝિઝિર્યુડિયન, ૧ પૃ. ૧૪૮ માં મહે છે કે પાણિનિની પછી તુર તનો આચાર્ય કાત્યાયન થયેલ છે, તેમાં પણ પાંડુ શબ્દ જણતો નથી, પણ તેના વચ્ચે પાંડવો પણ નથી દેખાતા. પાકુની બે સ્ત્રીઓ કુતી અને મદ્રીના નામો પાણિનિ ઉપરના ભાષ્યમાં દેખાય છે, ૧-૨-૪૮, ૪ ૧-૬૫ ૪-૧-૧૭૬ માં કુંતી નામ છે અને ૪-૧-૧૭૭ માં માદ્રીનું નામ છે પરંતુ એ બંને નામો જુગોનવિધા સંબંધી છે કુતસુદેશની સ્ત્રી તે કુતી, અને મદ્રદેશની સ્ત્રી તે માદ્રી છે શિવાદિમણમાં કુતીનું બીજું નામ પૃથ્વા છે રાજકુમાર પાડવોના વિશેષ નામના સમજમાં પાણિનિ ૬-૧-૧૩૪, ૬-૩-૪, ૮-૩-૮૫ માં મુધિષ્ઠિરનું નામ છે, ૩-૧-૧૧૮, ૪-૩-૬૪. ૫-૪-૪૮, ૬-૧-૩૧ માં અર્જુનનું નામ છે, ૬-૧-૨૦૫ માં બીમનું નામ છે, ૬-૩-૭૫ માં નાકુલનું નામ છે અને સહદેવનું નામ દેખાતું નથી, તો પણ તેના વચ્ચે સાહદેવો છે અને તેમને કુરુવગના કહેવા છે એજ રીતે પાણિનિ, ૩-૪-૬૬ માં મુધિષ્ઠિર અને અર્જુનના વચ્ચેના પૂર્વના ભારતોમાંના કહેલા છે પાણિનિમાં દ્રૌપદીનું નામ દેખાતું નથી, પણ કૃષ્ણની બેન અને અર્જુનની સ્ત્રી સુભદ્રાનું નામ ૨૫૯ રીતે પાણિનિ ૪-૨-૫૬ માં કહેલ છે. પાણિનિ (૪-૩-૮૭) ઉપરની ટીકામાં એક બીજું વાક્ય સુભદ્રાના વર્ણનનું છે અને તેમાં મુદ્ધ પૂર્વ સુભદ્રાના થયેલ હરણની વાત દોષ તો પણ તે કાન્યતુ અસ્તિત્વ બતાવે તે (૪-૨-૫૬) મહાભારતમાં આ વાતનું એક જુદું પ્રકરણ છે અને તેનું નામ સુભદ્રાહરણ પર્વ (આદિ પર્વ, ૫ ૨૮૮) છે પાણિનિમાં કહેલ વાક્ય આ વાતના સંબંધનું હોતું જોઈએ. એ પ્રકરણ (પર્વ) મહાભારતના કાન્યતો પ્રાર્થના પ્રાચીન ભાગ હોતો જોઈએ એમ ધૃતરાષ્ટ્રની અનુક્રમણી (૧-૧૪૮) ઉપરથી જણાય છે “જ્યારે મહે સાખ્યુ કે મહાવચની સુભદ્રા હારકા નગરીમાંથી બળથી અર્જુને હરણ કર્યું અને વૃષ્ણના બંને વીરો ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં પાછા ફર્યા ત્યાંથી હે સંજય, મને જ સ્ત્રી આશા નથી રહી ” તો પણ મહાભાષ્યમાં પૂર્વ સૂત્ર (૪-૨-૫૬) વિશે નથી અને આજના સૂત્ર વિશે પણ અપવાદ કહે છે પણ નિયમ મારે કહેલું નથી. ૪-૩-૮૭ સૂત્રમાં ઈન્દ્ર શબ્દ છે તે પણ ઈન્દ્ર શકાયુક્ત છે પાણિનિના વ્યાકરણમાંના કેટલાક સૂત્રો તેના પોતાનાં ચિન્હ નથી એમ કૈવલ્ય કહેલું છે. (૪-૩-૧૩૧ ૧૩૨)—અપાણિનોપઃ સૂત્રેષુ પાઠ સ્વાહા શતિ કૈવલ્યટ । યૌપિજલ હાસ્તિપાદાદિસ્વરૂપાપાણિર્નાયકવાચ

હાને કૈવ્યટઃ ॥ પાંડવોની કથા સાથે ખાસ સંબંધ ધરાવનાર કૃષ્ણ વાસુદેવ છે તેને વૃષ્ણ કુલના વાસુદેવ કહેલ છે (પદ ૪-૧-૧૧૪), શિવ અને આદિત્ય સહિત વાસુદેવ (૫-૩-૯૯), અને અર્જુન સહિત વાસુદેવ (૪-૩-૯૮), ૩-૩-૧૫૬ ઉપરની ટીકામાં તથા ૨-૩-૭૨ ની ટીકામાં કૃષ્ણની ધર્મર તરીકે પૂજાનું પ્રમાણ છે અને ૧-૪-૯૨ માં તેને યોધ તરીકે કહેલ છે. તેના નિવાસસ્થ હારકનું નામ પાણિનિમાં નથી.

સારં જો આશ્વલાયન પાણિનિના જ સમયમાં થયેલ હોય, અથવા તેની પછી તુરત જ થયેલ હોય, તો જે ભારત વિષે તે કહે છે તે ભારત કૌરવ પાંડવના યુદ્ધ રૂપ જે મહા-ભારતને નામે આપણા જાણવામાં વીરચરિત કાવ્ય હાલ મનાય છે તેનાથી છેક—જૂદું જ હોતું જોઈએ. ભારતનું યુદ્ધ જે પાણિનિના જાણવામાં હતું તે વિષે તો લેસને (Ind. Alterthumskunde, ૧-૬૯૧ અને ૩૭) કહેલું છે. જે શબ્દો માટે પાણિનિનો ખાસ નિયમ (૪-૨-૫૬) રચાયે છે તે મહાભાષ્યમાંના શબ્દોથી ભાગ્યે જ જૂદા કદંબી શકાય; એટલે ભારતઃ સંગ્રામઃ । સૌમદ્રઃ સંગ્રામઃ ॥ પાણિનિનાં સૂત્રો દર્શાવેલ વગર શીખ્યાં એ અશક્ય છે, મહાભાષ્ય લખાયા પહેલાં લાંબા કાળ ઉપર કથિત વ્યાકરણનો આ ભાગ હતો અને એટલા માટે સામાન્ય રીતે મનાય તેના કરતાં તેની વિશેષ અંતિહાસિક કિંમત છે. પ્રાતિશાખ્યો અને પાણિનિમાં દર્શાવેલ વચ્ચેના બંતાવો ઉપરથી એમ દેખાય છે કે એ દર્શાવેલ ભાગ મને તેમ ગોડવી કાઢેલાં સાધનો ઉપરથી અપાયાં નહોતાં, પરંતુ તેમાં કથા ભાગ રહેલ હતા. પાણિનિ ૬-૨-૩૮ માં મહાભારત શબ્દ છે, પરંતુ તે કાવ્યના અર્થમાં નથી.

અમનશય શિવશંકર વૈષ્ણવ.

જગતમાંનું નીતિમય શાસન.

(અનુસંધાન ૫૪ ૮૭ થી).

દેલ, ધરતીકંપ, વાવાઝોડાં, વગેરે મનુષ્યની જૂલ વિના આવી પડતાં દુઃખ વિશે આ ચર્ચામાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે આ બંતાવોને નીતિનિયમ સાથે સંબંધ નથી, પણ સૃષ્ટિની રચના, સૃષ્ટિનું બધારણ અને સૃષ્ટિના ફેરફાર માટે ચોક્કસ એ કાર્યો છે. સૃષ્ટિ એવા પ્રકારની શા માટે ઘડાઈ છે અને બીજી કોઈ રીતની કેમ નથી એ પુછવું બર્ધ છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો ક્રમ હજી ચાલુ જ છે, દેલ, ધરતીકંપ, વાવાઝોડાં વગેરેથી સૃષ્ટિમાંની રચનાઓ અને સ્થિતિઓ બંધાય છે અને તેનાં કારણ મનુષ્યો પૂરેપૂરો કદંબી શકતા નથી. અને મનુષ્યોએ આ બંતાવ પોતાને બધી રીતે લાગુ પાડી દેવા જોઈએ નહિં. ઉપર કહેલા પ્રકરણમાં દાકર માર્કિનો કહે છે તેમ અખિલ વિશ્વના નિયંત્રાની સર્વગામિ શક્તિ બધી

વચનમાં કહ્યું છે કે “ વહાણમાં બેસનારના હુકમ માટે ધ્વિર તેમનાં વહાણ બાજે છે. ”
પણ તે પછી તરત જ એવું વાક્ય છે કે “ અને તોપણ તે ધણુ માફ કરે છે. ”

પ્રત્યેક મનુષ્યનો પૂરેપૂરો ઇતિહાસ જાણવામાં આવતો નથી, દરેકના મન તથા કર્મ વિશે સંપૂર્ણ માહિતી ખીજીએને મળી શકતી નથી. તેથી, નીતિમય શાસનના અનુમાન વિશેષે કરી ૫૫૬ વ્યક્તિઓ પરથી નહિ પણ મનુષ્યજાતિના સામાન્ય ઇતિહાસ પરથી બાધવા જોઈએ. વળી નીતિમય શાસન સંબંધે બિશપ બટલર કહે છે તેમ જ પછી લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે જે શાસન બધું આ દુનિયામાં જ પુરું થઈ જતું નથી, આ જીવન પુરું થયા પછી પણ જે શાસનને અવકાશ છે, અને તેથી તેના સંપૂર્ણ દેખાવ અને તેની સમીક્ષા આ દુનિયામાં હોય એમ બની શકે નહિ. નીતિમય શાસનની શરૂઆત અને આગળ પડતી હવેલી આ દુનિયામાં હોય તો બસ છે એમ બિશપ બટલર માને છે. આ દુનિયામાં તેવું શાસન છે તેની સાબીતી તે આ પ્રમાણે આપે છે “ સામાન્ય રીતે જેમ બને છે કે અતી તિએ વર્તનાર કરતા નીતિએ વર્તનાર પોતાના કૃત્યથી ઝોાછી અશાંતિ અને વધારે સતોષ પામે છે. અતીનિએ વર્તનાર આગળ વધી બેસાએ સર્ધ પ્રકટ રીતે હુકમ કરે છે અને અશાંત થતો નથી એમ જણાય છે ત્યાં પણ તેની અતીતિની જે પ્રકટના તેને ધણી દીકાનો પાત્ર કહે છે, અને જે રીતે તેને સુધારવાનો માર્ગ ઉઘડે છે અને તે સુધારવા માટે છે તેમ તેને પાછલી અતીતિ માટે અશાંતિની પીડા થવા માટે છે, અને જે રીતે અતીતિથી અશાંતિની સજા અવશ્ય થાય છે. વળી, ધ્વિર દનામે અને મજા દારા આપણા ઉપર શાસન કરે છે, કેટલાક કાર્ય માટે આપણને સુખ મળે છે અને કેટલાક માટે આપણને દુઃખ મળે છે, જે સ્પષ્ટ છે. અને નીતિ તે યોગ્ય છે તથા અતીતિ તે અયોગ્ય છે એવું આપણને ધ્વિર તરફથી જ્ઞાન મળે છે તો, નીતિ માટે ઇનામ હોવું જોઈએ અને અતીતિ માટે સજા દેવી જોઈએ. હાપણથી લાભ થાય છે અને ખૂબાઈથી રાજી થાય છે જે દૃઢ નિયમ જોઈ આપણે આપણી વર્તણુકના સાગ્ર ભોગ બલિષ્ઠ બાધીએ છીએ તે પણ કોઈ પ્રકારનું નીતિ મય શાસન દર્શાવે છે. અતીતિના કૃત્યો દનારને જનસમાજ તરફથી સજા કરવામાં આવે છે, એટલું જ નહિ પણ, અતીતિ કરનારા એ સજાની બીક પામે છે, અને જે રીતે પકાણા વિના પણ સજા ભોગવે છે. તથા નીતિએ વર્તન કરનારને કેટલીક વખત મનુષ્યો તરફથી ઇનામ મળે છે. આ શાસન મનુષ્યો દ્વારા થાય છે પણ તે નીતિનિયમનું જ છે. કોઈ વખતે નીતિ માટે સજા કરવામાં આવે છે અને અતીતિ માટે ઇનામ આપવામાં આવે છે એમ બને છે, પણ આ માં મનુષ્યોની જ્ઞાંતિ રહેલી હોય છે, અને જાણી જોઈ નીતિ માટે તેઓ સજા કરતા નથી કે અતીતિ માટે ઇનામ આપતી નથી પણ અચૂક કૃત્યોના ખરા સ્વરૂપ ન સમજાવાથી જે કૃત્યોને તેઓ જનસમાજને નુકસાનમંત્રક ગણે છે તે માટે તેઓ સજા કરે છે, અને જેને લાભકાંત્ર ગણે છે તે માટે ઇનામ આપે છે. નીતિએ વર્તનારને સર્વોચ્ચ સતોષ ઉપરાંત કૃતજ્ઞતા મિત્રતા અને પરાયણતા લાભ મળે છે અને તેની નિર્દોષતાને જે તેઓ જીવનનીના ધણા સુખને અવકાશ મળે છે. અતીતિએ વર્તનારને અનિચ્છા છે તે ઇલાથી જુદો જ અનુભવ હોય છે, અશ્રમાતથી નુકસાન થાય તેનાં ક તા પોને દૃઢ ખોટા કૃત્યથી જુદા જ પ્રકારનું દુઃખ થાય છે. હવે પછી આનંદ મળશે, જે આજે જોઈને પછી વેદના યશો એ બધે જે મર્મણ વિદ્યમાન રહે છે તે પણ નીતિ અને અતી-

નિના ધનામ તથા સમ્રાજ્ય છે. સાગ અને પ્રમાણિક માણસો પર બીજા મનુષ્યો વિશ્વાસ રાખે છે અને તેમના તરફ સહભાવ નાખે છે, તેમને ઉત્તેજન આપે છે, તેમને માન આપે છે, તેમના સહયુક્ત ખાતર તેમને હંચી પદ્ધતી અને અધિકાર આપે છે, અનીતિમાનને અનીતિ માન તરીકે આવા લાભ મળતા નથી પણ અપકીર્તિ અને શિક્ષા જ મળે છે. હાકરાઓને માનાપ અસલ તથા અન્યાય માટે સમ્રાજ્ય કરે છે અને સલ તથા ન્યાય માટે ધનામ આપે છે. જનમમાજ પણ અનીતિમય કૃત્યોને નુકસાનકારક ગણે છે. સદાચાર કરનારને તે માટે દુ ખ પડે તોપણ તે મનમા પોતાના કૃત્તની કિંમત સમગ્ર આનંદ મેળવી શકે છે પણ દુનિયા કરનારને તે માટે દુ ખ પડે ત્યારે તેને એવો આનંદ મેળવવાનું બની શકતું નથી. નીતિ અને અનીતિનો ભેદ કેટલા પ્રમણ્ય થાય છે એ આથી નિકળતું નથી. પણ તે બેનો ભેદ આ પ્રકારે થાય છે એ તો સ્પષ્ટ થાય છે મનુષ્યોના સ્વભાવમા નીતિ તરફ વલણ ગ્રહેતું હોય છે. અને કુદરતમા સાધ્ય ગણી રીતે નીતિને ઉત્તેજન તથા સુકળ મળે છે અને અનીતિ નાપમદ થાય છે, તેના ખોટા ફળ મળે છે કાંઈ વાર હિન્ટી સ્થિતિ બેવામા આવે તો તેથી કુદરત તેવી છે એમ કહી શકાય નથી. જે જનમગળ નીતિમાન હોય તે અનીતિમાન જનમગળ કરતા વધારે બળવાન થાય છે, કેમકે તે એકસપ કરી શકે છે, સલ અને ન્યાયથી એકત્ર થઈ શકે છે અને દીર્ઘ દંષ્ટિ વાપરી શકે છે. એક દેશનું રાજ્ય પશ્ચિમ પૂર્ણ રીતે નીતિમય છે એવું કશ્વિત દૃષ્ટાંત લખ્યે તો તેમા સુખ શાંતિ અને ન્યાય ફલાઈ રહે અને તે રાજ્ય પૃથ્વીમા સર્વોપરિ થાય એવું પશ્ચિમ ઉદભવે છે એકદરે નીતિ વધારે બળવાન છે એમ લાગે છે અને અનીતિ જયવત થાય એમ સંભવિત લાગતું નથી આ નિયમવ્યાપારમા જે વિધિ કદિ કદિ આવે છે તે આકસ્મિક તથા કૃત્રિમ હોય છે ” (અને બોલ્યો એક રિલિજિયન ભાગ ૧, પ્રકરણ ૩)

‘ ધર્મનિ થેર ધાઠ અને કમાધને થેર કુશળ એવા સકટના પ્રસંગે બાણીતા છતાં મનુષ્યજાતિ દુનિયાનું બધારણુ દદ અદાથી નીતિમય માનવી આવી છે તે પણ નીતિમય શાસનની મહેતી સાખીતી છે

અર્થાત્ આરબ કરતા આપણે કહ્યું હતું કે દુનિયામા અનીતિનો સભવ તો હોયો જોઈએ, પણ, દુનિયાનું શાસન નીતિ વગરનું થઈ ન જાય એટલે સુધી તે સભવની હદ હોવી જોઈએ. તો એ સભવની હદ શાથી બધાર છે, અર્થાત્ અનીતિનો સભવ છતાં દુનિયાનું નીતિમય શાસન શી રીતે ચાલે છે તે જોઈએ. ઇ માર્ટિનો કહે છે કે “ અનીતિના સમન્વિ થત અધોગતિના વનણુ ઉર ત્રણ પ્રકરના કાનું છે (૧) નીતિન્યવરથા મનુષ્યોમા એકસરખી રહે છે પણ અનીતિના પ્રયોજનો મનુષ્યોમા એકસરખા હોતા નથી. મનુષ્યો સચ, ન્યાય, વગેરેને એકસરખો આદર આપે છે, અ તર્દાપ (compellence) તે બાબતમા એકસમાન હોય છે, પણ પાપાચરણની બાબતમા આની એકસમાનતા હોતી નથી, એનાએ પાપ તરફ બધા મનુષ્યો આકર્ષતા નથી, જુદા જુદા પાપ તરફ જુદા જુદા મનુષ્યોના જુદા જુદા વલણ હોય છે. આ રીતે નીતિની એણી સ્થિતિ અને કાયમ હોય છે અને અનીતિની એણી અસ્થિતિ અને બદલતી હોય છે, તેથી નીતિ સામે અનીતિનું બળ તુની જાય છે. નીતિની ઉચ્ચતા માટે સર્વનો એક મત હોય છે અને અનીતિની ક્ષાન્યો મનુષ્યોને

ઓછા વત્તા ઝઘણુ કરી શકે છે, તેથી નીતિનુ બળ એક તરફ એકઠું થઈ શકે છે પણ અનીતિના બળના કકળ પડી જાય છે કાર્ય જેમ અનીતિમય તેમ તે માટે એકસપ કરવાનું મનુષ્યોમા વધારે અશક્ય હોય છે, પણ નીતિમય કાર્ય માટે સરેલાઈથી સખ થઈ શકે છે. (૨) નીતિમય હવન જેમ ગતિ કરતું જાય છે તેમ તે વધારે બળ પ્રાપ્ત કરતું જાય છે, વધારે ઉત્કર્ષ પામતું જાય છે જે મનુષ્ય અનીતિના પ્રસંગોમા જઈ પડે છે તેની ઈચ્છા સક્રિય થઈ જાય છે અને એવા મનુષ્યો દુનિયાના વ્યવહારમા ઉપરી થતા નથી પણ આધીનપણુમા આવી જાય છે મનુષ્યલક્ષણ (character) ને માણસોના વ્યવહાર પર કાણુ ચલાવે છે ભરવાડ ઉપર થેટા કાણુ ચલાવે એ જેમ શક્ય નથી તેમ મનુષ્યલક્ષણોમા આ કાણુ નહ યાય અને દુનિયામાના ક્રમોમા મનુષ્યલક્ષણ પ્રદોષનેને વશ થાય એ પણ શક્ય નથી. જગલી પ્રજાઓ કે જેમને નીતિની જવાબદારીનું જ્ઞાન નથી તેમના અપકૃત્યો તે નીતિ વિરુદ્ધના અપરાધ હોતા નથી પણ પશુઓની કે પક્ષીઓની નિઃકારક ક્રિયા સરખા હોય છે (૩) મનુષ્યના વર્તનો મર્મમંથી અચર કરે છે એ ખરૂ છે પણ નીતિમા સવાદ (harmony) હોય છે અને અનીતિમા અસવાદ (discordant) હોય છે અનીતિમય ક્રિયાઓ ગ્રેમ બીજાનો ઉચ્છેદ કરે છે ઈર્ષ્યાવાન મનુષ્યો એક બીજાના અનીતિમય પ્રયાસ નિષ્ફળ પડે છે અનીતિમાન જનમળ રોગ અદેખાઈ, કુમપથી નારા પામે છે સ્વર્થી લોભી અને નીચ થઈ સત્તા કે પ્રતિષ્ઠા મેળવનારની આમણસ શત્રુઓ ઉત્પન્ન થાય છે મનુષ્યવ્યક્તિમા પણ એ પ્રમાણે નગરોષ પરસ્પર રિરોધી થાય છે એ રીતે અનીતિની સક્રિય ક્ષીણ થાય અને નીતિની ઉચ્ચતા જળવાય છે (૨૪) એક નિબંધન ભાગ ૨, પ્રકરણ ૩) આ રીતે નીતિનુ શાસન ને એ પ્રકારનુ છે કે અનીતિનો સબબ દુનિયાના નીતિમય મમતોષ નને ઉથલાવી શકેતા નથી

વળી, એ પણ નક્કી છે કે ભવિષ્યની મણતરી માટે મનુષ્યો નીતિના વિજય પર આધાર રાખે છે, અનીતિના વિજય પર ખત્તા નથી મનુષ્યના મપદાઓ પ્રદુષની વ્યવસ્થાઓ વ્યક્તિઓના મળધો એ મન અનીતિ વિરુદ્ધ ની નિગમનો ને સીધા યશો જેમ માની છાઈ ઘડનામા આવે છે મનુષ્યોના, જુદાઓના કે સમાજોના વર્તન કપટમા અસલવાળા કે અન્ય યકારી સાચા જશે અને એ રીતે અમુક મર્મ સિદ્ધ થશે જેમ મણતરી મરી માછ વ્યવસ્થાઓ રચવામા કે સોપવામા આવતી નથી પણ પ્રમણિત્તા, સલ અને ન્યાયના ધોણ પ્રમાણે વતન થશે એ પ્રતીતિથી બીજાઓને અધિકાર અપાય છે, બીજાઓ સાથે સબબ બધાય છે અને બીજાઓ ઉપર વિશ્વાસ મુકાય છે અનીતિનો વિજય મનાતો હોય તો રાન્યમા વેપારમા વ્યવહારમા મેદાને કાઈ મોપનામા આપે ન નહિ, દરેક મનુષ્યને પોતપોતાનુ બધુ કામ કાચે કરી લેતુ પડે, અને પશુઓ પેરે મનુષ્યો દુઠા પડી જાય વળી, પોતાના કામ મર્મો સિદ્ધ કરવામા અને તે સિદ્ધિ જળવડાવમા નીતિમય મર્મો મનુષ્યો મરણુ પડે છે, નીતિમા વધારે બળ માને છે, અનીતિમય કાર્ય કર્યા પછી પણ અનીતિએ મેળવેલા લાભ જાળવવા સાર મનુષ્યો નીતિમાન થવા હચે છે અનીતિ પોને ને નીતિને સદીઆની મજે છે *Hypocrisy is the tribute which vice pays to virtue* 'અનીતિ તે નીતિને દોગડપી ઉપહાર અર્પણુ કરે છે' એ ઉચ્છેદ કહેવનમા મળુ છે કે તેમ અનીતિ પણ નીતિનો ડોળ ધાવવા જાય છે અનીતિમાન મનુષ્યો પોતાને નીતિમાનમા અપાવવા મથે છે

કારણ કે અનીતિ કરતાં નીતિ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, વધારે માન્ય છે, એમ દુનિયા સ્વીકારે છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. રાજ્યમાં આણુ દેશના રાજની કરે છે, રાજના સત્તુની કે બડખોરની નથી કરતી. નીતિનું શાસન હોવાથી-નીતિનું રાજ્ય હોવાથી દુનિયામાં નીતિની આણુ કરે છે. અનીતિને અન્દરખાને સત્તુતા છતાં-અંડની વૃત્તિ છતાં-તે પણ નીતિની આણુ માને છે.

જે મનુષ્યેનુ બીજા પર નિયત્રણ હોય તેમણે તેમના દિત ખાતર પણ અનીતિથી દૂર રહેવું આવશ્યક છે એ વિચાર પણ નીતિમય શાસનને પુષ્ટ કરે છે. સતતિ ઉપર માળાપની અસર થાય છે, શિષ્ય ઉપર ગુરુની અમર થાય છે, પ્રજા ઉપર રાજની અસર થાય છે, તે માટે માળાપે ગુરુએ અને રાજને પોતાની ખાતર તેમ જ પોતાની અસર અતુભવનારની ખાતર અનીતિથી દૂર રહેવું જોઈએ એ સિદ્ધાન્તનો આગ્રહ બહુ સામાન્ય છે, અલખત એ અસરની પણ હક હોય છે.

આદોર્નિસ્ત પ્રસયો મમાપચરિતૈર્વિષ્ટમિતો વીરધામ્ । શાકુન્તલ, અક ૬,

એ વાકરમા કાલિદાસે દુષ્યન્ત રાજા પાસે શકા કરાવી છે કે 'મારા અપમૃત્યોથી ત્રવિઓના વનની લતાઓનો પ્રમવ અટક્યો તો નહિ' હોય ।'

ન રાજાપરાધમન્તરેણ પ્રજાસ્વકાલમૃત્યુશ્ચરિત । ઉત્તરરામચરિત, અક ૨.

'રાજના અપરાધ વિના પ્રજામા અકાળ મૃત્યુ ફેલાવું નથી.' એ કારણથી રાજના રાજ્યમા શમ્યુક નામે શૂદ્રે તપશ્ચર્યા કર્યાથી એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર અકાળ મરણ પામ્યો હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. એ પ્રકારના સિદ્ધાન્તોનો નીતિમય શાસનમા સમાવેશ થતો નથી, પણ, માળાપ શુરુ રાજ વજેરેને પોતાની અનીતિથી બીજા પર થતી અસર માટે જવાબદાર થવું પડે છે અને દુઃખ પણ ખમવા પડે છે એ ખોટું નથી. વર્તમાન સમયમાં શિશિવાના મન્યકર્તાઓના અસત્ય તથા અન્યાયથી આણુ રાજ્યતંત્ર સિધિલ અને બળહીન થયું, નોકરો દગાખોર થયા, કૌનિકો બીર બન્યા, લાખે રૂપિયા ખરચ્યા છતાં લશ્કરોને સાધન ન પહોંચ્યાં અને વિજય ન મળ્યો, એ હકીકત શિશિવાના અનેક વચનભંગો અને અનેક જીલ્લોની સ્મૃતિ જગૃત કરી આ જ નિયમ દર્શાવે છે. જનસમાજના બીજા નાયકોને પણ એ જ નિયમ લાગુ પડે છે. ક્રૈન્ય રેવોલ્યુશન વખતે અન્યાય ફરતા અને દિંસાર કરી લોલીલી નદીઓ વહેવડાવનાર રોલ્સપીઅર સરખા નાયકો પોતે જ એ ખુનરેશના ભોગ આગળ જતાં થઈ પડ્યા તે તેમણે અનીતિનું બળ જાણત કર્યાનું જ પગિલામ હતું, નીતિના શાસને જ એ નાયકોને નષ્ટ કર્યા અને એ રીતે પોતાનું રાજ્ય પ્રદર્શિત કર્યું. અનીતિને પરિણામે પણ આખરે નીતિ સ્થપાય છે એ વાત ઇતિહાસ પછી રીતે દર્શાવે છે. ઇત્યાડના જોન રાજની અનીતિથી મેગના ચાર્ટા થયો, એવાં અનીતિમાથી પણ નિકળના નીતિના શાસનનાં દદાન્ત અનેક છે,

ઇતિહાસમા કોઈ કોઈ વાર સુધારકો અને ઉદ્ધારકો ફતેહમદ થયા નથી અને કોઈ કોઈ વાર એક પ્રજાએ કે દેશે બીજી પ્રજાનો કે દેશનો ખોટી રીતે પરાબલ કરેલો જખાય છે, ત્યાં પણ નીતિનો પનબલ થતો નથી પણ વૃદ્ધિ થાય છે, એ દર્શાવનાં ઘટતર માર્ટિનો ઉપર

કહેલા પ્રકરણમાં કહે છે કે “ દરેક પ્રસંગે અને દરેક બાબતમાં સત્ય તથા નીતિ તત્કાળ વિજયવત થાય એ નીતિમય શામન માટે આવશ્યક નથી. કાયકમે અને એકંદરે સત્ય તથા નીતિ વિજય પામે એમ જ બને છે. દત્તિદામનો કમ નીતિનું બળ વધવા તન્ન અને ઉચ્ચતા થવા તન્ન છે કોઈ શુભ પ્રયાસ આખરે ન જાયો નથી. અમુક નિષ્ણળ થયેનો સુધારક કે ઉદ્ધારક વખત પામ્યા પહેલાં આવ્યો એમ કહેવામાં આવે છે તેમાં જ તેના પ્રયાસનો અન્ય વિજય કપ્પાય કરવામાં આવે છે. અમેરિકાના ઈન્ડિયનોનો મુલક દીનવી લેવામાં ત્યાં જઈ વસનાર યુરોપિયનોએ ઘણી કુરતા કરી છે, પણ તેથી જગતનો એક વિશાળ પ્રદેશ વ્યર્થ જતો બન્યો છે, અને ત્યાં નીતિશૂન્ય વસ્તીને ઠેકાણે નીતિનું શાસન સ્વીકારનાર વન્તી પ્રમરી છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં એલેક્સ વગેરે ગળ્યોને મેસીડોનના ફિલિપ મરખા જંગલી રાગ્નએ ઉઘલાવી પાડ્યા ત્યાં પણ એ ગ્રીક ગળ્યોની ઉત્તમતાની બન્તી પૂરી થઈ ઓટ શરૂ થઈ હતી, તેમની સાર્થકતા પુરી થઈ હતી અને ફિલિપના વિજયને પરિણામે તેનો પુન મહાન સિંકદર એશિયામાં અને આફ્રિકામાં ફરી વળ્યો, અને એ ગ્રીક રાગ્નનું સાહિત્ય તથા સુધારો અનેક દેશોમાં એ રીતે પ્રસરી. રોમના રાજ્યમાં પણ બધારે અન્યાય, જુલમ, લાચ, આગસ, મોજશોખ પ્રસરી અને દુનિયાનો ઉત્કર્ષ કંવાનું રોમનું મામર્ય નહ થયું ત્યારે ગોથ વગેરે જંગલી પ્રજાઓએ ચઢાઈ કરી તે ગળ્યને ઉઘલાવી પાડ્યું, અને પશ્ચિમ એ પ્રજાઓએ રોમની શક્તિ પ્રહણ કરી લઈ યુરોપનો પ્રભાવ જાળવી રાખ્યો અને આગળ જતા ખ્રીસ્તી ધર્મની નીતિ દુનિયામાં પ્રસરાવી. ”

યાનુદી પ્રજાના અનેક યુગનો દત્તિદાસ ‘જુના કંદર’ મા આવ્યો છે તે પણ નીતિમય શાસનની સાક્ષી પુરે છે અને દિલ્લસ્તાનનો પાડવો તથા કાંગોના ગળ્યથી માંડીને મુસલમાન તથા મરાઠાના ગળ્યો સુધીનો દત્તિદાસ નીતિમય શામનની સાક્ષી પુરે છે.

આ રીતે, મનુષ્યની વ્યક્તિઓ તેમ જ મનુષ્યના મંત્રો બંનેમાં નીતિનું શાસન જોવામાં આવે છે. નીતિના સાગ ફળ થાય છે અને અનીતિના ખોટા ફળ થાય છે, એ ફળ હનામ તથા સજા અથવા મુખ તથા દુખ રૂપ કહી શકાય, પણ વિગેરે કરી તે ઉત્તિ તથા અધોગતિ રૂપ છે. નીતિમયતાની પ્રાપ્તિ, નીતિની દદતા, એ જ નીતિના આચરણનું મહોદુ ફળ છે, અને નીતિનિયમ તોડનાર એ ફળ શુભ વે છે એ જ તેને મહોદી હાનિ છે. મહોટા અને ચિન્હાથી મુખો નીતિના એ ફળમાંથી ઉદ્ભવે છે અને બચકર તથા વિનાશકારી દુખો અનીતિની એ હાનિમાંથી ઉદ્ભવે છે.

દુનિયાના લાભ ખાતર જ નીતિનું અનુસરણ થતું નથી અને થતું જોઈએ નહિ, તેમ જ અવાબ ખાતર જ અનીતિનો ત્યાગ થતો નથી અને થવો જોઈએ નહિ. લાભ અને અવાબ એ માત્ર આનુબંધિક પરિણામ છે. નીતિનિયમ એથી સ્વતંત્ર ઉડા મૂળમાં આત્મામાં રચાયેલો છે. નીતિ જનને ચેત્ત છે એ માટે જ નીતિ સ્વીકાનાય છે, અને તે જ માટે અનીતિનો ત્યાગ થાય છે. પગલુ આ દુનિયાની ઘટના નીતિની એ ચેત્તતાને પ્રુષ્ટિ આપનારી છે. નીતિના નિષ્પાત્તની ખીણ ગ્યનાઓ નીતિને અનુકૂલ છે, પ્રતિકૂલ નથી, જે એથી ઉચટો આશ્રમ થાય છે તે તર્ક કરી જોતા બૂલબૂલો માયમ પડે છે, એ કહેવાનો આ ચર્ચાનો હેતુ છે. નિષ્પાત્તની નીતિની ગ્યનાઓ સુખની શક્તિ કરે છે, અને સુખની ગ્યનાઓ નીતિની

વૃદ્ધિ કરે છે, તેની રચનાઓ અર્થહીન કે માગલ્યહીન નથી, એ પ્રતીતિ કરવા આવા તર્ક ઉપરાંત રસમય દર્શનની સહાયતા લેવી હોય તો કવિવર ટેનિસનનાં આ વચનો શ્રવણ કરીશું કે

"Oh yet we trust that somehow good
Will be the final goal of ill,
To purges of nature, sins of will,
Defects of doubt and taints of blood

That nothing walks with aimless feet,
That not one life shall be destroy'd,
Or cast as rubbish to the void,
When God hath made the pile complete "

In Memoriam, LIV

રમણલાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

જનસમાનતાના મતની તુલના.

યુરોપના રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક બધારણોને નબળાં પાડી નાંખનાર અને ત્યાંની જનસ્થિતિને અવ્યવસ્થિત કરી દેનાર ફ્રેંચ રેવોલ્યુશનના બળવાન, ઉન્નત્ત્વબળ, અને દીર્ઘગામી સિદ્ધાંતોમાં આ જનસમાનભાવનો સિદ્ધાંત હતો. 'મા મનુષ્યોના સરખા હક છે', 'બધાં માણસો સરખાં છે' એ તે મતના પ્રચારકોનાં મહાવાક્યો હતા. તેનો પ્રસાર ઘણા લોકોને રુપતો આવ્યો; અને પરિણામે ફ્રાન્સમાં જ નહિ પણ યુરોપના ઘણા દેશોમાં બધારણો શિથિલ થયાં, કેટલીક સંસ્થાઓ તૂટી, અને ધનના બળને યોગ્યપ્રમાણના વિવેકની જગ્યા પ્રાપ્ત થઈ. તે સમય આવા મતને અનુકૂળ હતો, ત્યાંની જનવ્યવસ્થા આ મતને ઉત્તેજિત કરે તેવી હતી, અને કેટલાક સારા હેતુઓનો એ સાધનાર છે એવા ઘણાના મનમાં ધોળાતા વિચારે તેને મોઢું બળ આપ્યું હતું. આ મતનો આવાં આવાં કારણોને લીધે ગર્ભિત રીતે ઇંગ્લેંડમાં પણ સ્વીકાર તથા વાસ થયો; કારણ કે ઉઘાડી રીતે સ્વીકાર થતાં તો મોટી મોટી સંસ્થાઓ અને બધારણો તુટી જાય તેમ હતું, જેને સારૂ તે દેશ તૈયાર નહોતો. તથાપિ સાહિત્યમાં, નવી હીલચાલોમાં, અને કેળવણીમાં તેનો ખીજ રૂપે વાસ થયો; અને કેટલેક અંશે તેના છેદામાં છેદા પરિણામ રૂપ હાલની ત્યાંની એ મોટી રાજકીય હીલચાલો-સ્ત્રીઓને મત આપવા તથા પાર્લિમેંટમાં બેસવા દેવાની, અને ઉમરાવોની સમ્રાટું બધારણ બદલવા તથા તેની સત્તા શિથિલ કરવાની હીલચાલો-ઉભી થઈ છે. ઇંગ્લેંડનો સહવાસ આપણને યથોત્તરથી આ મતનાં ખીજકાં આ દેશમાં આવ્યાં અને ઇંગ્લેંડ કેળવણીના પ્રસાર સાથે તે

મતનો મોટો ફેલાવો થયો; અને તેણે આપણા દેશમાં પણ ત્યાંને મળતોજ કાલાહલ, ગુચવાડો અને વિવેકના શંકાભરેલાં ધોરણો ઉત્પન્ન કર્યાં. આ મતનો જ્યારે આપણા કેળવણેલાઓએ સ્વીકાર કર્યો તે વખતે વિલાયતી વસ્તુઓ અને વિચારો તરફનો મોહ કંઈક ઉઘ્ર હતો અને લાભહાનિના વિચાર વિના,—‘વિલાયતી એટલે તો શી વાત’, ‘વીલાયતી એ જ એતુ સર્વિશ્રીકૃત’—એ મહામોહમાં વિલાયતી કરીગીરીને જન્મ ઉત્તેજન આપ્યું તેમ ત્યાંના વિચારો પણ યોગ્યોગ્યના વિવેક વિના સ્વીકારવામાં આવ્યા, આચરણ કરતાં પણ વિચારનું બળ મહાન છે અને તે જ પ્રમાણે ભૂલભરેલા વિચારોનાં પરિણામો ભૂલવાળા આચરણના કરતાં પણ વધારે અનિષ્ટ થાય છે. આ જનસમાનતાનો સિદ્ધાંત તરફથી કેવો અપ્રતિપાદ છે; ન્યાયની દૃષ્ટિએ કેવો ખોટો છે; અને નૈતિક ઉત્તરિને સાર કેવો ખીન જરૂરનો છે એ સંબંધી સૂચનો મહારી ભુદિના પ્રકાશાનુસાર આ લેખમાં પ્રદર્શિત કરવા હું ધારું છું.

આ મતના ત્રણ સ્વરૂપો છે. ‘સર્વ મનુષ્યો સરખાં છે’ એ તેનું મૂળ સ્વરૂપ. ‘સર્વ મનુષ્યોને સરખાં ગણવાં જોઈએ’ અથવા ‘સર્વ મનુષ્યોના હક મરખા છે’ એ રૂપમાં પણ તે સિદ્ધાંત મૂકાય છે. તે મતનો પ્રચારક પોતે પરમેશ્વરના શ્રદ્ધાવાળો કે તે વિનાનો હોય તે પ્રમાણે ધર્મ તરફથી અથવા કુદરત તરફથી સર્વ મનુષ્યની સમાનતાનું મૂળ ગણે છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ વા જનસમાનતા મુખ્યને અર્થે આ સિદ્ધાંત ફાયદાકારક છે એવો મિથ્યાભાસ બે સદાયકારી યર્ષ પડ્યો ન હોત તો આ ન્યાયહીન સિદ્ધાંતનો ભાએજ આટલો બધો પ્રચાર થાત. કારણ કે સામાન્ય ભુદિને પણ અવાસ્તવિક જણાઈ આવે એવો આ સિદ્ધાંત છે. આ દેશણે કહેવાની જરૂર છે કે પોતાની રુચિને અનુકૂળ આવે એવા નિયમો વા ધોરણોનું મૂળ કુદરતમાં લાવી મૂકવાનો એક પ્રચાર યુરોપમાં ચાલ્યો છે. ધર્મમાં શ્રદ્ધા ન હોવાથી કુદરતથીજ આમ છે એમ બેસાડી દેવુ એજ લોકોને કબુલ કરાવવાનો મુખ્ય રસ્તો ધમય છે. કુદરતને ધોરણ તરીકે દેખાડવાથી મત શાસ્ત્રીયતાનો ડોળ પકડે છે અને કુદરત બિચારી એવી ફળદ્રુપ છે કે તેમાં મીઠા ને કડવાં, અમૃતમયથી તે ઝેરી સુધી બધા પ્રકારનાં ફળો મળી શકે છે; અને આજ કુદરતમાં નિયમોનાં કંઈક કંઈક કેવો પ્રદર્શિત થતાં હોવાથી તેમાંથી તદ્દન વિરોધી, માગવાના અને પાળવાના, સારા અને ખોટા, સવળા અને ઉધા ધડાઓ લેવાનું બની આવે છે. આ વિચારનિર્મિતને અનુસાર સમાનતાના મતને સાર પણ કુદરતનો આધાર આપવામાં આવ્યો હોય એમ સંભવે છે.

મહારે પહેલેથી જ સૂચના કરવી જોઈએ કે બ્રાહ્મણ અને જ્ઞાન બંને તરફની પડિતોની સમદર્શિતાને અને યુરોપના વ્યાવહારિક વિવેકને તોડી નાંખનારા આ મતને એક સમજવાની ભૂલ તો વિદ્વાનો કરશે જ નહીં. પડિતો તો ઉપાધિનો બાધ કરીને સર્વેની સમાનતા સ્વીકારે છે. ગુરુશિષ્યની પરપરા, અને બ્રાહ્મણ ઇત્યાદિ વર્ણોની પૂર્વોપર શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારનારા આપણ શિષ્ટ સંપ્રદાયને આ નવો મત આજ નથી.

હવે આપણે આ નવો મતની યોગ્યોગ્યતા વિષે વિચાર કરીએ. કુદરતથી સર્વ મનુષ્યો સરખાં નથી. કાળજી કે ભુદિમાં, રૂપમાં, બળમાં અને અન્ય નૈસર્ગિક શક્તિઓમાં

અને તેમના (પ્રથમના) આચ્છાદન સર્વ મનુષ્યો સમાન નથી આના દૃષ્ટાંતો અસંખ્ય છે, વ્યક્તિ વ્યક્તિએ ભિન્ન ભિન્નતા છે એટલે દૃષ્ટાંત આપવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. ઇચ્છા-ધાર વર્તનમાં પણ સર્વ મનુષ્યો સમાન નથી. કારણ કે જ્ઞાન, નીતિ, ઉદ્યમ, અને ધર્મ સર્વમાં સરખા દેખાતા નથી પ્રાથમિક વધારે કોઈમાં જોઈએ, પ્રાથમિક એક વધારે તો બીજાં ચોક્કસ કોઈનામાં એક ચોક્કસ તો બીજાં વધારે કોઈમાં બધા ચોક્કસ, પ્રાથમિક બધા વધારે એમ અને પ્રકારના મનુષ્યો થાય છે લાગણીઓ અને સ્વભાવો પણ પ્રત્યેક મનુષ્ય પરત્વે એક જ વસ્તુ તરફ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની એટલે અતુલ્ય પ્રતિકૂળ અથવા તેથી વિલક્ષણ હોય છે. અને તેમાં ચોક્કસ વધારે એમ પરિમાણના ભેદ પણ હોય છે. અર્થાત્ માનસિક વૃત્તિઓ પણ વ્યક્તિ પરત્વે જુદા જુદા પ્રકારની અને જુદા જુદા બળવાળી એટલે અસમાનતા હોય છે ત્યારે હવે, નૈસર્ગિક શક્તિઓ અને સ્થિતિમાં જો મનુષ્યો અસમાન હોય છે, તેમના કાર્યોમાં પણ જો આટલી બધી વિષમતા દેખાય છે, તેમની મનોવૃત્તિઓ પણ જો આવા ભિન્નભિન્ન છે તો તેમને સમાન કહેવા એ કેવું વિચિત્ર છે અને ને મુદ્દિની વિચિત્રતા વિના બીજા શેનું દર્શન શકે છે ?

જો મનુષ્યો સમાન નથી તો તેમને સમાન ગણવાનું કહેવા જેવો બુદ્ધિ કપા જુલમ કરવાનો બીજો શો રસ્તો ? જુદી વાત માનવાથી શો લાભ ? અને જુદી માન્યતાને, શો યા ચોખ્ખા અને કાર્યાકાર્યના ધોરણ ૩૫ ગણવી એથી બૂલો ખાવાનો બીજો કોયો સુલભ માર્ગ હોઈ શકે ?

હવે જો સર્વ મનુષ્યો સરખા નથી તો તેમની સમ્યક્તા સરખી શી રીતે ગણી શકાય ? સર્વને સરખા હક છે એમ શી રીતે પ્રતિપાદન થઈ શકે ? ઉપર મનુષ્યને અને મનુષ્યના મમાજને તેની બુદ્ધિ યુક્ત ધર્મ દત્તાદિની યોગ્યતા પ્રમાણે કરો મના જોએ એ ન્યાય છે બાબત કેટલાક કહેવાતા રૂઢી કેટલા મ પતિક અને બનાવગી છે એ વિષયમાં તો આપણે ઉતરતા જ નથી એટલું જ કહેવું બસ છે કે પ્રજાઓના મન ઉત્કેરવાને અને વધારે રાજ્યસત્તા મેળવવાને સારૂ રૂઢી લીધેના હમની નૈસર્ગિકતાને સારૂ કંઈ પણ પ્રમાણ નથી તે સિવાય, રક્ષણનો, ન્યાય મેળવવાનો, મહેનતના ફળનો દત્તાદિ હમે રાજ્ય તેના તાબાના સર્વ મનુષ્યોને બક્ષે છે અને તેથી તેમને તે હક પ્રાપ્ત થાય છે અને બધાને બક્ષે છે તેથી બધાને પ્રાપ્ત થાય છે અને રાજ્યે આપેલા છે માટે તે હમે તે જુદા અથવા જરૂરને પ્રસંગે લઈ અથવા હુકમી શકે છે દેશપાટ કરેલા બદારવડીઆને રાજ્ય રક્ષણ આપવું નથી વેઠ, કેદી પાને મજૂરી હુલ્લ સમયના મયદાઓ એ બધા આના જ દૃષ્ટાંત તરફે લઈ શકાય

પોતાની લાગણીઓને સર્વ અતુલ્ય થાય અથવા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બધું અને એવો પણ સર્વ મનુષ્યોનો સમાન હક હોઈ ન શકે કારણ કે એ મનુષ્યની લાગણીને અતુલ્ય રીતે બધા વર્તે એ કેવું વિચિત્ર છે ! અને લાગણીઓ પણ અનિશ્ચિત અને વિચિત્ર હોવાથી તેમ બની પણ શી રીતે શકે ? વળી બધાને તેમ બનવું એ તો અશક્ય જ એવું

દર્શનજ એવું ગાડું અને ન્યાય વગરનું છે કે તે વિષે વધારે દલીલની જરૂર નથી. અહો-હના નૈતિક બોધને આ વિચિત્ર મત જોડે કંઈ સંબંધ નથી. પારખતું મન પોતાના કૃત્યથી દુભાવતું એ વાપ હોવાથી મનુષ્યે તેમ કરવાનું નથી, સામેા માણસ કાંઈ હક લઈ આવ્યો છે તે કારણથી નહીં. ઘખવા તરીકે કોઈને જ્ઞાતી સાથે લડવાનું મન થાય તો તેની લાગણીને માન આપવાને હું તેના કોઈ કુદરતી હકથી બંધાતો નથી. .

તેમ ગમ્યને સારૂ પણ ધોરણ તરીકે આ 'ટકે શેર બાજી, ટકે શેર ખાગી' જેવો સિદ્ધાંત માન્ય થઈ શકતો નથી. ગમ્ય અથવા કાયદો બંધા માણસોને સરખી નજરે જુએ છે એમ કહેવાય તો તેનો અર્થ એજ છે કે સર્વ મનુષ્યોને તે ન્યાય આપે છે અને તેમની લાચકાઈનું પ્રમાણ સ્વીકારે છે.

પણ હવે હું આ સિદ્ધાંતના માર્મિક હેતુ ઉપર મ્યાન દોરૂ છું. મહે આગળ સૂચ્યું છે કે આ બનાવટી ધોનણ લોકોની નીતિ અથવા સુખને વધારનાર થાય એવી તે સિદ્ધાંતના પ્રચારકોની કક્ષપના હોઈ શકે. અને તેવાજ મિથ્યાભાસના કેટલાક ગણા શૂદ્રસ્યોએ પણ આ યુદ્ધિનિષ્ઠ અને શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ સિદ્ધાંતની અવગણના કરી ન હોય એમ પણ સંભવે છે. પણ વધારે હંડા ઉતરી વિવેકપૂર્વક જોતા જણાશે કે આ અવાસ્તવિક મતનો પ્રચાર નૈતિક દ્વિતિને બીન જડગ્ગો છે એટલું જ નહીં પણ જનસમુદાયની સુખશાન્તિમા પણ વિધનકર્તા છે પહેલું તો મૈત્રે મમાન ન હતા સમાન માનવા એ અન્યાયયુક્તિનું ઉત્તેજક છે. યોગ્ય મનુષ્યોને યોગ્ય વાત તથા માન ન મળે તેથી તેમને અસતોષ અથવા દુઃખ થયા વિના ગ્રહેતું નથી. આવું ધોરણ અન્યાય અને ખોટી અદેખાઈનું મૂળ છે અને બધા બરેલા રસ્તાઓમા માણસોને દોરવનાર છે જુદી યોગ્યતાના મનુષ્યોના સમુદાયો વચ્ચે તે મહાનુકૂલકરૂં માર્ગ છે અને તે જામ્ય અને રોદની હિતકારી અનિયમો શિથિલ કરવાનું સાધન છે. આપણે, ખીજને તે મોઝારડીના દોષ તેમજ આર-હાતા નથી પણ યોગ્યતા, સમાનશીલતા અને ઉદાતા એ રોદના કારણો છે. શુરબાવ એ રોદનું ઉત્તરૂ એક વધારે કારણ છે. લાયકને લાયક વર્તન કરતું એજ બજે પક્ષના સતોષનું મૂળ છે અને રોદનું વધારનાર છે સગપ્પા પજાનો દસ્સો એ વિરોધનો આશ્રયતા અને ઉત્તેજક છે.

મુત્ર વિચારમે સમજ્યો કે આ મૂત્રિમ મિદ્ધાતના તિરસ્કારથી મર્ફજન પ્રત્યે બ્રાતુભાવના હંદા અને હિતકારક બોધને બિલકુલ બાધ આવતો નથી. બ્રાતુભાવનું રહસ્ય એક ખીજનું શ્રેય ઈચ્છવામા અને એક ખીજ પ્રત્યે દ્વિલસોજી (હું 'આહના' શબ્દ મૂકતો નથી) મા સમાપેલું છે, મોટા નાનાનો તેમા ઉચ્છેદ નહીં પણ સ્વીકાર છે, અને ગુણ, કર્મ, અનુભવ અને વયની યોગ્યતા તેમા માન્ય છે અને તેમા કર્તવ્યની અને યોગ્યતાની વ્યવસ્થાને બાધ આવતો નથી પણ ઉલગી તે સરલ થઈ પડે છે. એક બાઈ નોકરી કરે, એક વકીલાત કરે, એક દાકતરનું કામ કરે, એક બજે, અને એક ખાઈ ખીને રમતો કરે, એક શીખડ પૂરી જમે ત્યારે ખીજ માદાને કાજ અપાય અને નીળ ઘોડીયામા મરતાને દૂધ પવાય એ કુટુંબવ્યવસ્થા સર્વને સુવિદિત છે મનુષ્યોમા બ્રાતુભાવ ઉત્પન્ન કરવો એ વ્યક્તિ તેમજ મમ્મિ બંનેને લાભકારક અને મેથી દાજ છે. આપણે મૈત્રે એક પિતાનો પગિવાર ળીએ એ

સત્ય, બ્રાતૃભાવનાનું મૂળ છે; અને ઉદારતા, મૈત્રી, સુદિતા, કરુણા, ઇત્યાદિ દૈવી સપત્તિઓ તેનાં સાધન છે.

૧

આ પ્રમાણે જનસમાનભાવનાનો સિદ્ધાંત ખોટો, અન્યાય ભરેલો અને ખીન જરૂરનો છે એમ દેખાય છે. યુરોપમાં એનો કેમ પ્રચાર થયો એ ઐતિહાસિક વિષયમાં પડવાની અત્યારે આવશ્યકતા નથી. તેમણે ક્યું કે માન્યુ માટે પ્રમાણ એટલી બધી ત્યાના લોકો ઉપર આસ્થા ધણા માણસોના મનમાં હજી સુધી બની રહી નહીં હોય એમ હું ધારૂ છું.

આપણી વર્ણવ્યવસ્થા જેની સામે આ વિલાપતના બનાવટી મતનો કટાક્ષ હતો તે સમયે થોડું વિવેચન કરી હું આ લેખ પૂરો કરીશ. આપણી જનસમાજની વ્યવસ્થા મનુષ્યના શરીર જેડે અથવા કુટુંબીના ઘર જેડે મરખાવી શકાય. આપણું બંધારણ હારબંધ ચણી દીધેલી ઝોરડીઓ જેવું નથી પણ આપણા જૂની ઢબના ઘરના જેવું છે. તેમાં દેવમંદિર, રસોડું, પાણીયાર, કોઠાર, વિગેરે જુદા જુદા ઝોરડીઓ હોય છે, તે સર્વ પોતાનું કામ કરે છે, પ્રત્યેકની જરૂર છે, છતાં દેવમંદિર ને -સોડું સરખા નથી. કાર્ધગૃહસ્થ સર્વ ઝોરડા સમાન ગણી મળવા આવનારને પાણીયાનમાં લઈ જઈને બેસાડતો નથી. તેજ પ્રમાણે શુશ્રૂકર્માનુસાર આપણી વર્ણવ્યવસ્થાનું બંધારણ છે. પ્રત્યેક વર્ગની ઉપયોગિતા છે અને તે જનમંડળનો એક આવશ્યક વિભાગ છે. પ્રત્યેક વર્ગના કર્મો અને કર્તવ્યોની આપણા શિષ્ટજનોએ સુવ્યવસ્થા કરી છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાનું મર્થ બોળવામાં વખતમાં પડતું ન પડે તેમ એ વર્ણવ્યવસ્થાનું મૂળ માતાપિતામાં એટલે જન્મમાં નિર્ણીત કરાયેલું છે. પણ આ સુવ્યવસ્થાના લાભ અને હાપણ વિશે વધારે લખવાનો આ પ્રસંગ નથી. એટલું જ કેહેવું બસ છે કે જેઓ પોતાના શુશ્રૂ-કર્મોથી ઉત્કૃષ્ટ છે તેને માન મળતું નોંધ્યો. જે વધારે બળવાન બુદ્ધિવાન અથવા ઉદ્યોગી છે તેને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે ફળ મળવા જ નોંધ્યો. જે વધારે વક્ષાદાર, પ્રમાણિક, અથવા નીતિવાન છે તે વિવેકીઓના વધારે ભાવને યોગ્ય છે. અને થોડી અકલવાળા, આળસુ, અને અપ્રમાણિક મનુષ્યોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે ફળ મળવા નોંધ્યો એજ ન્યાય છે. જેઓ પ્રજાને તેનું પરમ શ્રેયસ્સુ સાધવા સમર્થ કરે છે, જેઓ તેનું રક્ષણ કરે છે, જેઓ તેને ખોરાક પોષાક વિગેરે જરૂરીયાતો પૂરી પાડે છે અને જેઓ તેનું કામકાજ કરે છે તે સર્વને તેમના શુશ્રૂકર્માનુસાર યોગ્યતા પ્રમાણે માન અને પકિત મળે એમજ ઘટે છે પાશ્ચાત્ય વિચારોના વમળો અહીં દાખલ થયા તે પહેલાં એજ વિવેક સર્વને માન્ય હતો અને સમજી મનુષ્યોને હજી પણ માન્ય છે, અને એટલા જ માટે આપણા ડાહ્યા વડીલોનો કહેવત પણ ‘આપણે સરખા છીએ’ એમ નહીં, પણ ‘આપણે ભાઈઓ છીએ’ એમ હતી.

જયેન્દ્રરાય લગવાનલાલ દુરકાળ.

ગૃહ.

[એક અંગ્રેજી લેખનો સ્વેચ્છાનુસાર અનુવાદ.]

" Sweet is the smile of home, the mutual look,
When hearts are of each other more,
Sweet all the joys that crowd the household rook,
The haunt of all affections pure "

—Kemble

કેટલાક વર્ષ પર્વન્ત દેશ પરદેશ પર્વટન કર્યા પછી આપણે જ્યારે આપણી જન્મ ભૂમિ તરફ પાછા ફરિયે છિયે ત્યારે આપણા પોતાના 'ગૃહ' નો વિચાર ક્ષણવાર આપણી હૃદયનામાં ઝુકરી આવતા જ અટકે! આપણા મનમાં કેવો અવર્ણનીય આનંદ ઉત્પન્ન થઈ આવે છે! સર વૉલ્ટર સ્કૉટ વિષે એવું કહેવાય છે કે યૂરોપખંડ પર પર્વટન કર્યા પછી તે જ્યારે પોતાને દેશ પાછો આગ્યો ત્યારે પોતાના નોકરને તેના ઘર આગળ જ લેઈ જવા તેણે સોતકણ યાદ આપ્યા કરેન હતી, અને પોતાના ઘર આગળ આવી પહોચતા જ તેના મુખમાંથી સહજ ઉદ્ગાર થઈ ગયો કે "અહો! આખો યૂરોપખંડ મેં જોયો તથાપિ ઘર આગળ આવી ઊભા રહ્યાથી જો હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે તેની તો વાત ઓર જ છે!" પ્રત્યેક મનુષ્યના આંતર હૃદયમાં એવો જ હર્ષ શું નહિ થતો હોય? પરમ કૃપાળુ જગત્ત નિષ્તાએ આ દુનિયામાં મનુષ્યજાતિના જીવનને સુખી કરવાને અનેક સાધનો કર્યાં છે તેમાં "ગૃહ" એ એક ઉત્તમોત્તમ કહી શકાય અનેક પ્રકારના સુખ અને હર્ષને આરબ થણ કરીને ગૃહથી જ થાય છે. આપણે જોને સાંસારિક અથવા વ્યાવહારિક બોલીમાં "ગૃહ"— "ઘરમાં એકઠું મળવું કુટુંબ"—કહીયે છિયે તે વસ્તુનો અનુભવ જો પુરૂષ વા સ્ત્રીએ ધોઈ નથી તેના સમાગ શૂન્ય, એની જીવનસરિતા સૂકી છે. વિવિધ પ્રકારના સુખ અમુક મનુષ્ય અનુભવતો હોય તથાપિ ગૃહમાંથી મળતું સુખ તેણે જોયું ન હોય તો બીજી બધી જાતના સુખ એ એકલા વિનાના મીઠા સમાન છે. ગૃહ એ પ્રેમનું નિધાન છે જીવનમાં મળતા વિવિધ પરિશ્રમથી કરાળી ગયેલા આત્માને પુનઃ વિશ્રાન્તિ મળવાનું યોગ્ય સ્થળ છે આંતર હૃદયમાં અનુભવાતા અસંખ્ય સુખ દુખની ઊર્મિઓના ઝરણુને ખાલી કરવાનું સ્થાન છે! નિરતેજ થઈ ગયેલી મનોવૃત્તિઓનું પુનરુદ્ધીપન કરવાનું એક મોટું સાધન છે "ગૃહ" એ શબ્દનું સ્મરણમાત્ર અઘારી તનિએ સમુદના મધ્ય ભાગમાં પ્રયાણ કરતા નાવિકને ધેઈ આપે છે યુદ્ધસ્થળ પર લડતા યોદ્ધાને શૈથિ આપે છે, ચાકી ગયેલા મુસાફરને તેના પગમાં જળ પોષે છે અને દુષ્ટ માર્ગે ચાલ્યા જનાર પુરૂષને સન્માર્ગ સૂચવે છે માતાના ભાવમય લાલન, પિતાનો સખ્ત પણ ક્ષમાશીલ પ્રેમ, ભગિનીની નિસ્વાર્થ પ્રીતિ, બાલ્યકાલીન રસમય રમત ગમત, પતિપરાયણ સ્ત્રીની સ્નેહયુક્ત વાણી-આ સર્વનો અનુભવ ગૃહમાં જ થાય છે બાલ્યાવસ્થામાં સાથે રમેલા બાલ અનેકીઓની સુખાનુભૂતિની ગ્રામી હાથે તેના મગજમાં તરી આવે છે. ઘરની આસપાસ આવી રહેલા વૃક્ષોના શજની લૂટાલૂટ; થાસે વહેતી નદીમાં બાલ સ્નેહીઓની સાથે કરેલ સ્નાનાદિક ગમત, મદિરમાંથી

ધસી આવીને કહ્યુંના આન્તરપટને સાવ બધિર કરી નાખતાં થટનાદ, પાદચાળામાના સહાધ્યાયીઓનાં નામ—વિગેરે વસ્તુની સરખાતિ કેવી આહલાદજનક છે!

માતા

આ દુનિયામા મનુષ્યને વહાણમા વહાલી વસ્તુ તેની માતા-જનેતા છે બાળકના જન્મ કાળથી આરબીને તે બધા લગી હરતુ ફરતું ચાપ ત્યાં સુધી પૂરેપૂરા હેતુથી અને સ્વાર્થ પરિત્યાગ બહોરી લેધને તેની સલાહ લેનાર માતા જ છે બાળકની મનોહર આકૃતિથી માતા તેને અદ્વાય છે એમ નથી પણ એવું બાળક એ તેના શરીરનો જીવતો ભાગજ છે એ કારણથી જ માતાનો પ્રેમ અનુપમ છે ['bone of her bone, flesh of her flesh.'] પોતાના બાળકપર માતાના ઉપકાર અનેક છે તેવું બાળક તેને અનેક રીતે સતાપે છે છતાં માતાના હૃદયમા બેસતો અમીરસ તો નિરતર તેવોને તેવો જ વહા કરશે! માતા એ ઈશ્વરનો અરતાર છે કાંચુ ઈશ્વરની પેઠે તે આપણને જન્મ આપનાર છે. માતાની મેરા ઈશ્વરની સેવા કર્યાં સમાન છે ધાર્મિક-આરહારિક-અને નૈતિક પ્રવૃત્તિઓનું દર્શન માતૃસ્નેહ જ બાળકને પ્રથમ કરાવે છે! માતાનો હર્ષ અને માતાના ધર્મ ગભીર છે. નેપોલીઅને કહેલું છે કે "બાળકના બવિષ્યનો આધાર તેની માતાપર છે" રોમનો અને ગ્રીસનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અરથોડો જોઈશું તો એવા અનેક દૃષ્ટાંત આપણને સમજશે કે માની કેળવણીપર બાળકના બવિષ્યની ઉત્તમ વા અધમ સ્થિતિનો ફેરો બધે અરે આધાર રહે છે! રોમના શહેનશાહ નીરોને રાજ્યનીતિની ઉત્તમ કેળવણી આપવાને વાસ્તે સેનેકા જેવા વિદ્વાન પુરૂષનું શિક્ષણ આપવામા આવ્યું હતું તેમ છતાં, તે શહેનશાહની રાજ્યનીતિ અતિ દૂર અને અવિચારી નીવડી હતી તેને માટે તેની માતા જ જવાબદાર હતી એવું મનાય છે સ્પાર્ટાની પ્રજાએ દર્શાવેલું અસાધારણ બગ માતાની કેળવણીનું પરિણામ હતું વળી અર્વાચીન કાળના દૃષ્ટાંત જોઈએ તો કોમ્પેન અને પીટ, ઝોરીંગ્ટન અને નેપોલીઅન રાહટર રફોટ અને બર્ન વિગેરે પુરૂષોએ ઉત્તમ સ્થિતિ પોતાની માતાના ઉત્સાહ અને શિક્ષણવડે જ પ્રાપ્ત કરેલ હતી જોઈ હરખટ એવું કહેલ છે કે "એક મા એ સો શરૂ તુલ્ય છે" અમેરિકાના રાજ્યદારી પુરૂષ જૉન રૅન્ડોલ્ફ એવું કહેતો કે "જે અને મારી બાલ્યાવસ્થામા મારી માતા તરફથી ઉત્તમ ઉપદેશ વચનનો લાભ ન મળ્યો હોત તો હું એક મોટો નાસ્તિક નીવડ્યો હોત"

પ્રખ્યાત ફ્રેંચ રાજદારી પુરૂષ ગીઝોએ પોતાની ઉત્તમ સ્થિતિ માતાએ આપેલી કેળવણીથી મેળવી હતી. લૉડ લીટન અને જર્મનમહાકવિ ગીટો જેવા પુરૂષોએ પોતાની વિદ્વતા માતાના બોધવચનદારાજ મેળવી હતી ટ્રેનીંગનું પણ તેમ જ હતું બાપરનની માતાનો સ્વભાવ મૂર્ખ અને કંપેશી ન હોત તો બાપરનની પ્રકૃતિ જૂદી જ નીવડી હોત! માતૃસ્નેહ અને ઉપકાર એવા અસખ્ય અને અનર્જનીય છે કે તેપર જેટલું વિવેચન કરીએ તેટલું આજીવીય નીવડે માટે દૃષ્ટાંતપરપરા કરીને આ સર્વોત્તમ વિષયના નહયને નીન્સ કર્યા કરતા એટલું જ વધીશું કે માતાએ આપણીપર અનેકવા બતાવેલા ઉપકાર સ્નેહાદિકનો આપણે યોગ્ય બદલો તેને વાળી શકીએ તેવી મુશ્કેલી પ્રબુ આપણુ સર્વને આપો તથાન્તુ નિર્દય

દેવની વસ્તુરચનાના યોગે આ લેખક પોતે જો કે પોતાની માતા પ્રતિ યોગ્ય પ્રત્યુપકાર-
વળી શકવા ભાગ્યશાળી થયો નથી તથાપિ:—

"Mother! thou art mother still,
Only the body dies
Such love as bound thy heart to mine
Death only purifies."

પિતા.

માતૃસ્નેહ પછી પિતૃસ્નેહ છે. સ્નેહ અને માનનો સંબંધ પિતા પુત્ર વચ્ચે આવી રહેલો છે. પિતાના ધર્મ પણ અંબીર છે. અત્રેજી નવલકથાકાર થેકરેએ પોતાના પિતાને ઉદ્દેશીને એકવાર એવું કહેલું હતું કે "ઓ પ્રેમળ પિતા, અમારા હૃદયને એવાં તો મજબૂત અને પુનિત કર કે ભવિષ્યમાં અમારે અમારાં પુત્રાદિક સમક્ષ શરમાવાનું કારણ મળે નહિ." રસકીને એકવાર કહેલ છે કે "ઉત્તમ કુળમાં જન્મ્યા કરતાં ઉત્તમ વર્તન પાળવું એ વધારે યોગ્ય છે." પિતાના પુત્રપ્રતિ ધર્મમાં જરૂરે અંતે સ્નેહનો સમાવેશ આવી રહેલ છે તેટલા જ પ્રમાણમાં સત્તાનો પણ સમાવેશ સમજવાનો છે. પણ તે સત્તાનો વ્યય વિચારપૂર્વક કરવાનો છે, સ્વેચ્છાનુસાર નહિ. રાજા પ્રજાપર સત્તા દર્શાવે છે તે પોતાના સંઘાપરિપણાને સિદ્ધ કરવાની ખાતર નહિ પણ પ્રજાના જ હિતની ખાતર દર્શાવે છે. પુત્રોએ પોતાના પિતાની સત્તા માન્ય રાખવી આવશ્યક છે. રામચન્દ્રજીએ પોતાના પિતાની આજ્ઞાનુસાર ગળ્યનો પરિત્યાગ કરી વનવાસ ભોગવ્યો હતો. પોતાના કરતાં પોતાના પિતાનો અનુભવ-પ્રદેશ વિશેષ વિશાળ છે અને તેમની વૃત્તિઓ શુદ્ધ જ છે—એવું પુત્રોએ સમજવું જોઈએ છે. પુત્રોએ પિતાને યોગ્ય સન્માન આપવું જરૂર છે; તેની ઈચ્છાને અધીન રહેવાનું છે. જે ગૃહમાં પિતાપ્રતિ તેના પુત્રો અને પુત્રોપ્રતિ તેમનો પિતા સ્વધર્મ સમજે છે, તે ગૃહમાં આનંદ અને સંતોષનો વરસાદ વરસે છે. જે ગૃહમાં અન્યોન્યના ધર્મની સંઘટના થાય છે ત્યાં શોક અને અશ્રુની સરિતા નિરંતર વહાં જ કરે છે. પુત્રના સુખની ખાતર પિતાનો કેટલો બધો સ્વાર્થપરિત્યાગ હોય છે! અને એ સ્વાર્થપરિત્યાગને લેઈને પુત્રની ઉત્પત્તિ તેના પિતાને કેટલી આહલાદજનક! પુત્રના જીવનમાં જ પિતાનું પુરજીવન રહેલું છે; અને પુત્રનું સુખ પિતાને આનંદરૂપ છે. પિતાની યોગેર વૌઘાઈને ઉજી રહેલું પુત્રમંડળ પોતાના ગૃહના કીર્તિસ્તંભ છે.

બ્રાતા તથા ભગિની.

માતા, પિતા, બ્રાતા, ભગિની, વધુ, અને બાલકો એઓનો સમૂહ એતુ નામ કુટુંબ. કુટુંબ એ એક પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવવાનું મંડળ છે. આ વિશાળ સાંસારી અનેક સંરચાઓને અનુકૂળ યર્થશકીયે તેવું વર્તન સંપાદન કરવાની આપણ પ્રત્યેકને આવશ્યકતા છે. તેવું વર્તન મેળવવાનું એક નાનકડું શિક્ષણ સ્થાન આ કુટુંબ છે. બીજા શબ્દમાં કહીએ તો સાંસારિક વ્યવહાર-ક્રમમાં અનુકૂળ યર્થ રહેવાને વાસ્તે ખરૂં શિક્ષણ આપણા કુટુંબ મંડળમાંથી જ આપણે મેળવી શકીએ છીએ. બ્રાતા અને ભગિનીના અન્યોન્યના ધર્મ અને હર્ષનો વિનિમય કર.

વાનો અવકાશ મુદ્દમા જ મળે છે. પ્રખ્યાત ખગોળવેત્તા વિશ્વમ હર્શલે પોતાનું ખગોળશાસ્ત્રમાં જાને મેળવ્યું તેમા એની ભગિની કેરોલીન હર્શલ સદાધ્યાયિની હતી. પ્રખ્યાત કવિ વર્ડસ્વર્થને કાવ્યગ્યનામા ઉત્સાહ પ્રેરનાર તેની ભગિની ડોરોથી હતી. બાયન્નના ઉચ્છૃંખવ જીવનનો આપણે અભ્યાસ કરીએ તો જણાશે કે બાયન્નને પોતાના પ્રદેશગમનમા, મુખ્ય ખના સમયે પોતાની ભગિની ઓગસ્ટા (મીસીઝ લીલન્ડ) ઉપર કેવા એક બતાવ્યો હતો. પોતાના ઉત્તમ કાવ્યોમાના આ મધ્યે તેણે તેને જ ઉદ્દેશીને ગ્રંથ લખ્યા હતા. અને પોતાના મૃત્યુ સમયે “ઓગસ્ટા” (એની બહેન) અને “આડા” (પુત્રી) એ શબ્દોના તેણે ઉચ્ચાર કર્યા હતા. આર્થ લેખની બહેન મેરીએ જ્યારે ગાણના તેની માને મારી નાખી ત્યારે તે પરથી ગાડી બહેનની સભાજ લેવાની ખાતર લેખે પોતે લખે કન્વાનો વિચાર હમેશાને માટે માઠી વાજ્યો હતો. અને તે ઉપકારના બદનામા લેખની ગાણના મુખ્યે તેની સારવાર તેની બહેને જ કરેલ હતી અન્યોન્યના રોગના વિનિમયનું દૃષ્ટાંત આથી ખીજું કંચુ વિશેષ સાડ હોઈ શકે. આતા અને ભગિનીના રોગ જેવો જ એ બાધ્યો વચ્ચે પણ હોય છે. એક જ માળાપના મતાન રોગને ઉભયના હૃદયમા એક જ પ્રકારના લોહીની સંજ્ઞા વહે છે. આ દુનિયાના અનેક નેશ, વ્યાવસ્થા ઉપાધિઓની સામા બંને બાધ્યો એકજ બનીને જ જીભા રહે છે. સામાનિક ઉપાધિઓની જાળમાંથી મુક્ત રહેવાને બંને બાધ્યો નાના પ્રકારના અને નજીક પડપડના વિરોધ બૂલી જાય છે, દોષ વીણી કારવાની દેવ વિસારી દે છે, અનીતિ, દબ કચેસાદિકનો ત્યાગ કરે છે.

(અપૂર્ણ)
“ જ્ઞાનભક્તિ.”

વિજ્ઞાન (SCIENCE) અને તત્ત્વજ્ઞાન (PHILOSOPHY)

(અનુસન્ધાન ૫૮ ૩૯)

હવે આપણે કોમ્પતના મત પ્રમાણે જ્ઞાનની અવસ્થા કેવા પ્રકારની છે તેનો વિચાર કરીશું. કોમ્પત યથાર્થ જ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનને જ કહે છે તે આપણે જ્ઞેય છે. દેવતાવાદી^૧ (Theological) પરતત્ત્વવાદી^૨ (Metaphysical) અને પ્રત્યક્ષપ્રમેયવાદી^૩ (Positive) જ્ઞાનની ત્રણ અવસ્થાઓ અનુક્રમે તત્ત્વજ્ઞાનના દૃષ્ટિકોણમાં જ્ઞેવામાં આવે છે એમ કોમ્પતનું ધારવું છે આ સર્વમા ઉચ્ચતમ અવસ્થા ત્રીજાપ્રકારના જ્ઞાનની છે કાગ્ન્ય કે પદેવા એ પ્રકારના જ્ઞાન કલ્પનામય છે અને મનુષ્યની બાહ્યાવસ્થાના લાક્ષણિક હોવાથી, દોષયુ-

૧. પ્રકૃતિના બનાવો દેવતાઓ-એક સ્મિર વા અનેક દેવોની પ્રેરણાથી સામ છે એવો વાદ.
૨. પ્રકૃતિની પેલી પાઠ રહેલ સત્-શક્તિ-આદિ મોટક તત્ત્વ પ્રકૃતિનું અધિગમ હોઈ પ્રકૃતિના બનાવો ઉપજાવે છે એવો મત.
૩. પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જે સિદ્ધ થઈ શકતું હોય તે જ માનવુ-મોઈ દેવતા અગર પર તત્ત્વ અધિગમ તત્ત્વ માનવુ નહિ.

ક્રત હોય એમ સંભવિત છે, અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન-પ્રત્યક્ષજ્ઞાન-તો ત્રીજીજ અવસ્થામાં મળે છે, આ ક્રોધતનો અભિપ્રાય કેટલે અંશે ખરો છે તે આ ત્રણ અવસ્થાની સચિત્તર હકીકતથી માન્ય પડશે.

મનુષ્યનો આત્મા-બુદ્ધિ વિશ્વના પદાર્થસમવાદિના ચમત્કારથી અજાણ નહિ તેનો ખુલાસો કરવા ગય છે. આપણે ઉપર જોયું છે કે આ ગિરાસા આપણામાં સ્વાભાવિક છે. આ આ પૃથ્વી મનોવૃત્તિને ઇચ્છામાં Wonder કહે છે 'Philosophy begins in wonder' એ મહાન તત્ત્વવેત્તા પ્લેટોનુ સૂત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે.* મનુષ્યથી અન્ય પ્રાણીઓમાં આ ભાવના શૂન્ય છે એની સાબીતી આપણને તેમના આચાર ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે મળી આવે છે

"The great fundamental defect of their minds (of lower animals) seems to be the inability of their groups of ideas to break across in unaccustomed places. They are enslaved to routine thought and dried thinking and if the most prosaic of human beings be transported into his dog's soul he would be appalled at the utter absence of fancy which there reigns. Thoughts would not be found to call up their similars but only their habitual successors. Sunsets would not suggest heroes' deaths but supper time. This is why man is the only metaphysical animal A brute takes the world simply for granted and never wonders at it at all." (Psychology by William James p 369)

આ અવતરણ રૂપે-સગ્નો ઉત્ક્રાન્તિવાદ (Theory of evolution) કે જે મનુષ્ય અને બીજા પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં કોઈ વિશેષ પ્રકારનો ભેદ સ્વીકારતો નથી તેની વિરુદ્ધ મનુષ્ય અને બીજા પ્રાણીઓના આત્મવિકાસમાં ભેદ પ્રતિપાદન કરે છે પણ એ વિષયની ચર્ચા આ સ્થળે અયોગ્ય છે

જ્ઞાનના આરંભમાં સૃષ્ટિના બનાવોનું શોધન આપણા અનુભવ ઉપર આધાર મળે છે જે પ્રકારનો આપણો અનુભવ તે પ્રમાણે આપણે બાહ્ય સૃષ્ટિના પદાર્થસમવાદિનો ખુલાસો કરીએ છીએ. કુદરતની ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ જેવી કે પર્વત-નદી-તાગ-વૃક્ષ-પથ્થર એવી સમગ્રમ થતા આપણે આપણા જેવી કદબીએ છીએ આપણો જીવ-ગુણ-વિગેરે એમને આરોપીએ છીએ એ પદાર્થોના અને આપણા જીવનમાં થોડો જ ભેદ માલૂમ પડે છે પણ આ અનુભવ-જાનમય અને આશ્ચર્યનું મણિયુમ છે આ અનુભવની સાથે જ વિશ્વની અનતતાનું બાન થાય છે. આ ભાવના ધર્મજ્ઞાનનું મૂળ બીજ છે. ધર્મની જુદી જુદી બાબતો તપાસીશું તો આપણને તેમનું સામાન્ય તત્ત્વ-આપણાથી કોઈ શ્રેષ્ઠ-બલવત્તર શક્તિ માગેના મંબધ છે એમ જણાશે. પછી તે શક્તિનું સ્વરૂપ તેના ગુણ તથા તે પરત્વે આપણો ગમે તે પ્રકારનો સંબંધ હોય તો પણ તે શક્તિને આપણાથી ઉચ્ચતર ગણવામાં આવે છે.

§ "That wonder is the primitive intellectual impulse whence all philosophy springs is a maxim held in common by Plato and Aristotle" (Types of Ethical Theory. Vol. II. Maritain, page 152)

જે તત્ત્વજ્ઞાનનું દર્શન મનુષ્યનો પરમ ઉદ્દેશ કેવલ અદૃત છે એમ સ્વાકાર છે તે પણ ભક્તિની ભૂમિકા સુધી તો જવારમા અને પરમાત્માનો ભેદ કશુંલ મળે છે. અરૂપ વસ્તુ (Finite being) નો અત્ત વસ્તુ (Infinite being) સાથેનો સંબંધ અને તેનાથી નિર્ણય થતો મનુષ્યનો વ્યવહાર એને આપણે ધર્મ કહીશું. પ્રો. મેક્સમૂલર ' અનતતાનો અનુભવ તે ધર્મ ' (Perception of the Infinite) એ પ્રમાણે ધર્મની વ્યાખ્યા આપે છે. અન-તવસ્તુનું જ્ઞાન-અરૂપ વસ્તુની હયાતીથી થાય છે તેથી તે બધે વસ્તુનો સંબંધ એ ધર્મનું રહસ્ય છે એમ સ્પષ્ટ છે. આ પ્રમાણે જ્યારે જ્ઞાનના આરભમાજ ધર્મની ભાવના રહેલી છે ત્યારે વિશ્વના પદાર્થસંબંધવાદિના ખુલાસાને માટે-ઈશ્વર-દેવ-તેને દરેક વસ્તુના કર્તા તરીકે માનવામાં આવે તે સ્વાભાવિક છે. સૃષ્ટિની બિન્ન બિન્ન શક્તિઓ તથા પદાર્થોના સારા નરસા અનુભવને અનુસરીને તેમને શુદ્ધ આરોપવામાં આવે છે. જ્યારે દરેક વસ્તુને ઇશ્વરત્વ આરોપવામાં આવે છે ત્યારે જોટલી વસ્તુઓનો અનુભવ થાય છે તેટલા દેવ કંપવામાં આવે છે આ અવસ્થા જવારોપણ (Fetichism) ની છે. જેમ જેમ વધારે અનુભવથી વિશ્વના પદાર્થનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે અને તેમના સામાન્ય શુદ્ધ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે જુદા જુદા દેવોને એક વર્ગમાં મૂકવામાં આવે છે અને અમુક વર્ગના પદાર્થોનો સર્વોપરિ અમુક દેવ નક્કી કરવામાં આવે છે. અગ્નિ વગણ આદિત્ય વિગેરે દેવોની ઉત્પત્તિ કાળક્રમે આ પ્રમાણે ઉદ્ભવે છે. મનુષ્યના સુખ દુઃખનો આધાર તેમની જ હાથ ધરનાર બતાવે છે તેથી તેમની ઉપાસના કરવામાં આવે છે.

આ બહુદેવવાદની અવસ્થાને Polytheism નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. દરેક દેશના ધર્મતિહાસમાં આ પુરાણભાવના (Mythology) મોજૂમ પડે છે જે કોઈ પણ ધર્મ એકેશ્વરવાદ (Monotheism) ધર્મની પ્રથમ ત્રિયતિમાં જ હોતો એવો હક ધરાવે તો એ હાલતી સર્વ ધર્મની સરખાવટના (Study of Comparative Religion) અભ્યાસથી મળેલી શોધોથી તદન વિરૂદ્ધ છે એટલું જ નહીં પણ ગર્વિન અને રોન્સરતી ઉત્કાન્તિવાદ કે જે આપણા જ્ઞાનની દૃષ્ટિ સરચામાં લાગુ પારેલો છે તેનો ઉચ્છેદ કરે છે. ઉત્કાન્તિવાદનો મુખ્ય મિદ્ધાત આ છે-વિશ્વ સ્વચર નથી પણ ચતિમાન છે, દરેક વસ્તુમાં કંઈને કંઈ દેરકાર થાય છે; અને વિશ્વનો વ્યવહાર ધીમે ધીમે સુધારાના લક્ષ્ય તરફ વહે છે, કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાણી તથા જ્ઞાનનાં રૂપાંતર થતાં થતા તેઓ ઉચ્ચતમ અવસ્થાએ પહોંચે છે આ પુરાણભાવના દરેક દેશના ધર્મતિહાસમાંથી મળી આવે છે. દેર એટલો જ છે કે જે દેશના લોકોની કંપનાશક્તિ વધારે તીવ્ર હોય છે ત્યાં પુરાણભાવના વધારે ભવ્ય હોય છે. પણ આ શક્તિની બક્ષીસ એક રીતે સત્યની શોધમાં હાનિકર્તા છે. અને જે કંપનાનું પરિણામ છે તેને વાસ્તવિક ધારતું એ પણ આપણા મનની અધોગતિ દર્શાવે છે. આ અવસ્થાની અદર જેને આપણે અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનનું રહસ્ય (Scientific spirit) કહીએ છીએ તેનો અભાવ હોય છે. હાલના જમાનામાં એ દેવના શુદ્ધ તથા આચાર વીગરેના વર્ણનને વાસ્તવિક માનવામાં આવે તો તેની ઉત્પત્તિથી તે અત્યાર સુધી આપણા જ્ઞાનમાં કંઈ સુધારો થયો નથી એમ મનતું પડશે. આપણા જ્ઞાનની તે અવસ્થા સ્થાપી નહતી અને કાળક્રમે તેનું રૂપાંતર થઈ કોઈ ઉચ્ચતર ભાવના ચવી જ જોઈએ એમ નિર્માણ હતું. જે

દેવેનું વર્ણન આપણને પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે તેમનું અસ્તિત્વ માનવું એ આપણને અધઃસ્થિતિ ઉપર લઈ જનાર છે. આ પ્રમાણે આપણે આપણા જ્ઞાનના ઇતિહાસને ઉત્ક્રાન્તિવાદની દૃષ્ટિથી વાંચવાનો છે અને આપણી અધઃશ્રદ્ધા તથા ઋતિઓથી અંતર્યાસિવાય વિચારપૂર્વક યુક્તિ અને બુદ્ધિથી આવેળવાનો છે. આપણા જ્ઞાનની આ અવસ્થાનો ક્રાન્ત તેની દેવતાવાદી પ્રથમ ભૂમિકામાં સમાવેશ કરે છે. અને આપણી આ માનસિક સ્થિતિ આપણું વિશ્વના નિયમનું થોડા જ્ઞાનનું પરિણામ છે કારણ કે દરેક પ્રસંગે અને સ્થળે ઇશ્વરનું કર્તૃત્વ લાવવું એ આપણા થોડા જ્ઞાનને લીધે છે. જેને આપણે 'સાઇન્સ'-વિજ્ઞાન કહીએ છીએ તેના અભાવનું ત્રીજું રૂપાંતર એકેશ્વરભાવના છે. બહુદેવની ભાવનાની ઉત્ક્રાન્તિ એકેશ્વરમાં થાય છે. સામાન્ય તરફ શોધવાની અને વર્ગીકરણ કરવાની પ્રતિ જે બહુ દેવની ભાવનામાં મળી આવે છે તે જ્યારે સર્વ પદાર્થોમાં સંદિગ્ધ બિન્ન બિન્ન શક્તિઓનું એકીકરણ કરે છે ત્યારે એકતાનું જ્ઞાન થાય છે. દેવેના સર્વોપરિ તરીકે એક દેવ સ્થાપવામાં આવે છે અને તેના મુખ્ય તથા મનુષ્ય પ્રતિ તેનું વર્તન ઉચ્ચતર આરોપવામાં આવે છે. આપણા મૂળ ધર્મજ્ઞાનની રૂઢિ આ પ્રમાણે થાય એ સ્વાભાવિક છે કારણ કે ભેદમાંથી અભેદ, બિન્ન બિન્ન વસ્તુમાંથી એકતા, શોધથી એ એક આપણા મનની ઘટનાનું પરિણામ છે. અને જ્યાં સુધી આ અવસ્થાએ પહોંચ્યા નથી ત્યાં સુધી અસંતોષ રહે છે પણ તે ઘણો દાળ વીંટ્યા પછી પ્રાપ્ત થાય છે.

ધર્મજ્ઞાનની આ પ્રમાણે ઉચ્ચતર ચતી સ્થિતિની સાથે જ આપણા વ્યાવહારિક જ્ઞાનનો પણ વિકાસ થાય છે અને અરસપરસ અસર કરે છે. વર્ગીકરણ અને એકીકરણની પદ્ધતિ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે અને રાજકીય તેમ જ સંસારિક સંસ્થાઓની પણ ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે. ધર્મ અને વિજ્ઞાનનો વિરોધ જોવામાં આવતો નથી કારણ કે આપણા જ્ઞાનની આ અવસ્થાએ ધર્મની ભાવનાનું પ્રાધાન્ય હોય છે વિજ્ઞાન વ્યાવહારિકમાં હોય છે અને તે અત્યંત રીતે શોધો કરી શકતું નથી. ધર્મજ્ઞાનના વિચારથી તેની શોધો નિયત થાય છે અને તે એકધર્મજ્ઞાનની મેવામાં પોતાની કરજ બજાવે છે. એકેશ્વરની ભાવના (Theism)નો વિકાસ પાંચેશ્વર (Pantheism) માં થાય છે કે નહીં તે વિષે ક્રાન્ત શાંત રહે છે કારણ કે તેની દૃષ્ટિમાં કોઈપણની અને પૂરોપનો જ ઇતિહાસ હોય એમ જણાય છે.

જ્ઞાનની બીજી ભૂમિકા આધ્યાત્મિક છે પ્રથમ ભૂમિકામાં કોઈ કાર્યના કારણ તરીકે અમુક દેવની ઇચ્છા-તેનું કર્તૃત્વ ધારવામાં આવે છે તેને બદલે આ અવસ્થામાં આધ્યાત્મિક તરંગ (Metaphysical changes)-અદૃશ્ય સર્વો-વિશ્વના પદાર્થસંભવદિના કારણ તરીકે શોધવામાં આવે છે. આધ્યાત્મિક તત્વોમાંનું સુખ્ય, કાર્યકારણની ભાવના છે બિન્ન બિન્ન વસ્તુઓ કે જેનો આપણને કાળક્રમમાં અનુભવ થાય છે તેમની કારણ શોધવાની

† To believe knowledge as *given* by some supernatural agency or as communicated by some disembodied spirit bespeaks the unscientific state of the mind which craves the miraculous interference of God to explain phenomena. It ignores the unity of nature achieved by the mechanical explanation of phenomena. The idea of organic evolution (growth from within human consciousness) supplies the keynote to understanding what is called *revelation* hence the apt remark that *truth is the daughter of Time*."

જ્ઞાપના સ્વાભાવિક છે સર્વ જ્ઞાનનું મૂળ આ કાર્ય કારણની જાણના છે પણ તે વિષયાનુભવ-જન્ય (Empirical) છે કે સહજોપલબ્ધિજન્ય (a priori) છે તે વિષેની જેમ જેમ સંશયના પદાર્થ અને તેમાં બનતા બનાવો કાર્યકારણની બાવનામાં સંકળાય છે તેમ આપણું જ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ અને દૃઢ થતું જાય છે. વિજ્ઞાનના નિયમ ઉપર આપણો કાચુ વધતો જાય છે, અને આપણા ઔદિક સુખમાં વૃદ્ધિ થાય છે. પણ જ્યાં સુધી આધિદૈવિક અને આ આધ્યાત્મિક પર સત્વોની શોધ મૂકી દેવામાં આવતી નથી ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનના નિયમનું જ્ઞાન મળી શકતું નથી. કોઈ પણ કાર્યનું કારણ શોધવાને માટે ક્રમભુક્ત સંબંધનું અવલોકન કરવું જોઈએ. અને તેના કારણ તરીકે કોઈ અદૃશ્ય તત્ત્વ શોધવું એ મોટી ભૂલ છે. આવા ઉદ્દેશથી વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તેપણ કુટુંબ અને દિવાલનું પલ્લુ એ વસ્તુઓના કારણ તરીકે ત્રીજું કોઈ દંદિયાતીત તત્ત્વ નથી. કાળક્રમમાં આવતી દૃશ્ય વસ્તુ સિવાય કોઈ પણ કારણ જ્ઞાનનું એ આપણા મનની ભ્રમણા છે. કાળક્રમભુક્તમાં આવતા મંભવોમાંથી પૂર્વગત (antecedent) કારણ છે અને ઉત્તરંગ (consequent) કાર્ય છે તેથી અન્ય કોઈ શક્તિ તે મંભવની ઉત્પાદક (productive energy) છે એ જ્ઞાનનું તે વિજ્ઞાનના નિયમની શોધમાં હાનિકર્તા છે. વિજ્ઞાનનો પ્રદેશ દૃશ્ય વસ્તુના નિયમ શોધવા અને તેનું એકીકરણ કરવું એ છે. એકીકરણના સમયથી તે એક સુધી મંભવના ઉત્પાદક (efficient), સમવાયી (Material), તેના હેતુ (Final) વિષે અને તેની ઘટના-કલ્પના (Formal) વિષેના કારણોની શોધ કરવામાં આવી હતી. અને તેનું કૃણ અદૃશ્ય તત્ત્વોની અને આધ્યાત્મિક શક્તિની કલ્પનાની વૃદ્ધિ કરવાનું હતું. પરમાત્મા અને જીવાત્માના શુદ્ધ અને તેમના સંદિ પદ્ધતિના મંભવ વિષે આધ્યાત્મિક શક્તિવેત્તાઓએ કદાચાઓની જાણની માફક શુદ્ધતાવાળા કોઈ કૃણદાયી શોધ ન કરી તેથી એકને વસ્તુના હેતુ અને ઘટના વિષેના કારણોને આધ્યાત્મિક શક્તિના પ્રદેશમાં નિજીકારી મૂક્યાં અને સમવાયી અને ઉત્પાદક કારણની શોધ પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રે કરવી જોઈએ એવું નથી કહ્યું. પણ તેના અનુયાયીઓએ તો ઉત્પાદક કારણ (efficient cause) પણ શરૂના નિયમો શોધવાને હાનિકર્તા છે એમ અનુભવ થવાથી ફક્ત કાળક્રમભુક્તમાં આવતા મંભવનો જ અભ્યાસ કરવો એવો આગ્રહ કર્યો.

કોઈ પણ કાર્યનો કર્તા કંઈ શક્તિ ઉત્પાદક શક્તિ છે એવું ધારવું એ આપણા મનની ભ્રમણા છે. કોઈ અદૃશ્ય બળ કાર્યના કારણ તરીકે શોધવું એ વિજ્ઞાનના પ્રદેશથી પર છે. વિજ્ઞાન જ્યારે આધ્યાત્મિક શક્તિની કલ્પનામાં પ્રમાણ મૂકી વ્યવસ્થા રીતે શોધ કરે છે ત્યારે જ વિજ્ઞાની નીવડે છે કાર્યકારણની ઉપર બતાવેલી આધ્યાત્મિક જાણના વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં હાનિકર્તા છે વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ જ્યારે એકનથી તે ક્રમ સુધી દૃશ્ય જગતના કાળક્રમમાં આવતા સંબંધોના નિયમ તથા વિજ્ઞાનની કાર્યકારણની જાણના કે જે વસ્તુના પૂર્વગતે કાચું અને ઉત્તરંગને કાર્ય તરીકે લખે છે તેને અવલોકીને શોધો કરી ત્યારે જ વિજ્ઞાન વિજ્ઞાની નીવડ્યું. સમય સત્તાના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ પાડી તેમનું અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન જે આપણને મળ્યું છે તે આધિદૈવિક તેમ જ આધ્યાત્મિક જાણનાઓમાંથી વિજ્ઞાન વિમુક્ત થવાથી અને સ્વતંત્ર રીતે શોધ કરવાથી જ મળ્યું છે.

(અપૂર્ણ.)

“ જ્ઞાપના. ”

દેવોનું વર્ણન આપણને પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે તેમનું અસ્તિત્વ માનવું એ આપણને અધઃસ્થિતિ ઉપર લઈ જનાર છે. આ પ્રમાણે અપણે આપણા જ્ઞાનના દૃષ્ટિકોણને ઉત્ક્રાન્તિવાદની દૃષ્ટિથી વાંચવાનો છે અને આપણી અંધશ્રદ્ધા તથા જ્ઞાતિઓથી અંભણા સિવાય વિચારપૂર્વક યુક્તિ અને બુદ્ધિથી આગ્રેખવાનો છે. આપણા જ્ઞાનની આ અવસ્થાનો દ્રાક્ષ્ય તેની દેવતાવાદી પ્રથમ ભૂમિકામાં સમાવેશ કરે છે. અને આપણી આ માનસિક સ્થિતિ આપણું વિશ્વના નિયમનું થોડા જ્ઞાનનું પરિણામ છે કારણ કે દરેક પ્રસંગે અને સ્થળે ધર્મરતું કર્તૃત્વ લાવવું એ આપણા થોડા જ્ઞાનને લીધે છે. જો આપણે 'સાઇન્સ'-વિજ્ઞાન કહીએ છીએ તેના અભાવનું ત્રીજું રૂપાંતર એકેશ્વરભાવના છે. બહુદેવની ભાવનાની ઉત્ક્રાન્તિ એકેશ્વરમાં થાય છે. સામાન્ય તરત્વ શોધવાની અને વર્ગીકરણ કરવાની જ્ઞાતિ જે બહુ દેવની ભાવનામાં મળી આવે છે તે જ્યારે સર્વ પદાર્થોમાં સંદિગ્ધિ ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓનું એકીકરણ કરે છે ત્યારે એકતાનું જ્ઞાન થાય છે. દેવોના સર્વોપરિ તરીકે એક દેવ સ્થાપવામાં આવે છે અને તેના ગુણ તથા મનુષ્ય પ્રતિ તેનું વર્તન ઉચ્ચતર આરોપવામાં આવે છે. આપણા મૂળ ધર્મજ્ઞાનની વૃદ્ધિ આ પ્રમાણે થાય એ આભાવિક છે કારણ કે ભેદમાંથી અભેદ, ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુમાંથી એકતા, શોધવી એ એક આપણા મનની ઘટનાનું પરિણામ છે. અને જ્યાં સુધી આ અવસ્થાએ પહોંચ્યા નથી ત્યાં સુધી અસતોત્પ રહે છે પણ તે ઘણા કાળ વીત્યા પછી પ્રાપ્ત થાય છે†

ધર્મજ્ઞાનની આ પ્રમાણે ઉચ્ચતર થતી સ્થિતિની સાથે જ આપણા ધ્યાવહારિક જ્ઞાનનો પણ વિકાસ થાય છે અને અસપરસ અસર કરે છે. વર્ગીકરણ અને એકીકરણની પદ્ધતિ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે અને ગજકીય તેમ જ સંસારિક સંસ્થાઓની પણ ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે. ધર્મ અને વિજ્ઞાનનો વિરોધ જોવામાં આવતો નથી કારણ કે આપણા જ્ઞાનની આ અવસ્થાએ ધર્મની ભાવનાનું પ્રાધાન્ય હોય છે વિજ્ઞાન વ્યાવહારિકમાં હોય છે અને તે સ્વતંત્ર રીતે શોધી કરી શકતું નથી. ધર્મજ્ઞાનના વિચારથી તેની શોધો નિષ્પત્ત થાય છે અને તે એકધર્મજ્ઞાનની સેવામાં પોતાની ફરજ બજાવે છે. એકેશ્વરની ભાવના (Theism)નો વિકાસ સર્વશ્રેય (Pantheism) માં થાય છે કે નહીં તે વિષે દ્રાક્ષ્ય સાંત રહે છે કારણ કે તેની દૃષ્ટિમાર્ગમાં ક્રીસ્ટિયાનીટી અને યુરોપનો જ ઇતિહાસ હોય એમ જણાય છે.

જ્ઞાનની બીજી ભૂમિકા આધ્યાત્મિક છે પ્રથમ ભૂમિકામાં દ્રાક્ષ્ય કાર્યના કારણ તરીકે અમુક દેવની ઇચ્છા-તેનું કર્તૃત્વ ધારવામાં આવે છે તેને બદલે આ અવસ્થામાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વ (Metaphysical factors)-અદૃશ્ય સર્વો-વિશ્વના પદાર્થસંભવાદિના કારણ તરીકે શોધવામાં આવે છે. આધ્યાત્મિક તત્ત્વોમાંનું મુખ્ય, કાર્યકારણની ભાવના છે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ કે જોનો આપણને કળકમળા અનુભવ થાય છે તેમની કારણ શોધવાની

† To believe knowledge as given by some supernatural agency or as communicated by some disembodied spirit bespeaks the unscientific state of the mind which craves the miraculous interference of God to explain phenomena. It ignores the unity of nature achieved by the mechanical explanation of phenomena. The idea of organic evolution (growth from within human consciousness) supplies the keynote to understanding what is called revelation hence the apt remark that that Truth is the daughter of Time."

છગામા સ્વાભાવિક છે મરે જ્ઞાનનું મૂળ આ કાર્ય કારણની જાનના છે પણ તે વિષયાનુભવ-જન્ય (Empirical) છે કે સદ્બોધપૂર્વકજન્ય (a priori) છે તે વિષેની જેમ જેમ સંદિગ્ધતા પદાર્થ અને તેમા બનતા બનાવો કાર્યકારણની જાનનામા સકળાય છે તેમ આપણું જ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ અને હદ થતું જાય છે. વિજ્ઞાના નિયમ ઉપર આપણો કાનુ વધતો જાય છે. અને આપણા ઔદિક સુખમા વૃદ્ધિ થાય છે. પણ જ્યાં સુધી આધિદૈનિક અને આ આધ્યાત્મિક પર સત્ત્વોની શોધ મૂકી દેવામા આવતી નથી ત્યાં સુધી વિજ્ઞાના નિયમનું જ્ઞાન મળી શકતું નથી. કોઈ પણ કાર્યનું કારણ શોધવાને માટે ક્રમાનુસાર મળવનું અવલોકન કરવું જોઈએ. અને તેના કારણ તરીકે કોઈ અદૃશ્ય તત્ત્વ ગોધનું એ મોટી ભૂલ છે આવા ઉદ્દેશથી વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તોપણ કુટુંબ અને દિવાલનું પરતુ એ વસ્તુઓના કાળજી તરીકે ત્રીજું કોઈ ધ્વનિયાતીત તત્ત્વ નથી કાળક્રમમા આવતી દૃશ્ય વસ્તુ મિલાય કોઈ પણ કા-ણ માનવું એ આપણા મનની જમણા છે. કાળક્રમાનુસારમા આવતા મળવોમાથી પૂર્વાગ (antecedent) કાળજી છે અને ઉત્તરાગ (consequent) કાર્ય છે તેથી અન્ય કોઈ ગુણ શક્તિ તે મળવની ઉત્પાદક (productive energy) છે એ માનવું તે વિજ્ઞાના નિયમની ગોધમા હાનિકર્તા છે. વિજ્ઞાનનો પ્રદેશ દૃશ્ય વસ્તુના નિયમ ગોધવા અને તેનું એકીકરણ કરવું એ છે. એરીસ્ટોટલના સમયથી તે બેકન સુધી સમયના ઉત્પાદક (efficient), મમવાથી (Material), તેના હેતુ (Final) વિષે અને તેની ઘટના-ક'પના (Formal) વિષેના કાળજીની શોધ ક્રમામા આવી હતી અને તેનું ફળ અદૃશ્ય તત્ત્વોની અને આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રની ક'પનાની વૃદ્ધિ ક્રમાનુ હતું. પરમાત્મા અને જીવમાત્રા સુખ અને તેમના અટિ પરત્વેના સમય વિષે આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રવેત્તાઓએ ક્ષેત્રોળીઆની જગતની માફક ગુમળા-વાળી કોઈ ફળદાયી ગોધ ન કરી તેથી બેકને વસ્તુના હેતુ અને ઘટના વિષેના કારણોને આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રના પ્રદેશમા નિર્ણયિત મ્ત્રી મૂક્યા અને સમયથી અને ઉત્પાદક કાળજીની ગોધ પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રે કરવી જોઈએ એવું નથી ક્યું. પણ તેના અનુયાયીઓએ તો ઉત્પાદક કાળજી (efficient cause) પણ સંદિગ્ધતા નિયમે શોધવાને હાનિકર્તા છે એમ અનુભવ થવાથી ક્રમત કાળક્રમાનુભવમા આવતા મળવનો જ અભ્યાસ કરવો એવો આગ્રહ કર્યો

કોઈ પણ કાર્યનો કર્તા કર્મ ગુણ ઉત્પાદક શક્તિ છે એવું ધારવું એ આપણા મનની જમણા છે. કોઈ અદૃશ્ય બળ કાર્યના કાળજી તરીકે ગોધનું એ વિજ્ઞાનના પ્રદેશથી પ. છે. વિજ્ઞાન જ્યારે આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોની ક'પનાના પ્રમાણ મૂકી સ્વતંત્ર રીતે શોધ કરે છે ત્યારે જ વિજ્ઞાની નીવડે છે કાર્યક્રમાણની ઉપર બતાવેલી આધ્યાત્મિક ભાવના વિજ્ઞાનની હાનિમા હાનિકર્તા છે વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ જ્યારે બેકનથી તે ગ્રમ્ત સુધી દૃશ્ય જગતના કાળક્રમમા આવતા સંબોના નિયમ તથા વિજ્ઞાનની કાર્યક્રમાણની બાવના કે જે વસ્તુના પૂર્વાગને કારણ અને ઉત્તરાગને કાર્ય તરીકે લખે છે તેને અવલોકીને શોધો કરી ત્યારે જ વિજ્ઞાન વિજ્ઞાની નીવડ્યું. સમય સત્તાના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ પાડી તેમનું અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન જે આપણને મળ્યું છે તે આધિદૈનિક તેમ જ આધ્યાત્મિક ભાવનાઓમાથી વિજ્ઞાન વિમુક્ત થવાથી અને સ્વતંત્ર રીતે શોધ કરવાથી જ મળ્યું છે

(અપૂર્ણ.)

“ છગાસુ. ”

ગ્રન્થાવલોકન.

(નવી) ગુજરાતી ચોથી ચોપડી—આ ચોપડીના પશુ રિવિજન કમિટિએ ઠગ-વેલી ચોળના પ્રમાણે ત્રણ ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. “ શહેનરાહ સાતમા એડર્ડ ” ના પાઠથી સામાન્ય વિષયનો ભાગ સર ચાલ છે. એ પાઠમાંથી રાજની કેળવણી વિષે તથા કર્તવ્યો વિષે સારો બોધ મળે છે, અને એ સંબંધી લોકમત ઘડવાનો અને આપણા દેશના તાલુકદારો અને દોષ્ટરસાહેબોના કુવરોને સારી બાવના ઉપદેશવાનો શિક્ષકને પ્રસંગ આપ્યો છે. પાઠ (૨) માં અસલી રજપૂતોની સ્વામિભક્તિનો ચિત્તાર છે. પાઠ (૩) તથા (૪) માં રાજકુમાર ભીમસીંગ તથા રામચન્દ્રજીના દાખલા વડે હૃદયની મ્હોટાઈના સદ્ગુણો ઉપદેશ્યા છે. ત્યાં પછીના ‘ ખેરાકની જરૂર ’ ના પાઠ (૫) માં બાલકોને જોઈએ તે કરતાં વધારે વિગત છે. પાઠ ૬ ઠો એક ખીજ માટે રજવા વિષે છે—એ પાઠની વિષયપસંદગી અને નિરૂપણ બંને પ્રશસાયોગ્ય છે. પાઠ ૭ માં “ આજ અને કાલ ” એ મથાળાની કવિતા છે, એ અગ્રેજી ઉપરથી લીધી છે; બાજાનત્ર બહુ સાફ નથી, પણ બાવડોને મ્હામસ્કામાં ઉભા રાખી એ કવિતા ગવડાવવાની અને તે જ સાથે બોધ આપવાની ભારતરોને ગમ્મત સારી આવશે અવલોકનની ટેવ વિશેના પાઠોમાં પેલા પ્રસિદ્ધ દરવેશ અને ખેવાઈ ગમેલા જોટની વાત છે. શિક્ષકને અમારી એટલી સચના છે કે આટલો જ પાઠ શીખવીને ખેલી ન રહેતા બાલકોની અનુમાન કરવાની ટેવ વધારવા માટે વિવિધ દાખલાઓ લેવા અને એ ઉપર પ્રશ્ન પૂછવા. “ ભલામણ પત્ર વગરનો ઉમેદવાર ” તથા “ દરવેશ અને લુટારો ”—એ પાઠોનો ઉપદેશ સારો હોઈ સારી રીતે અપાયો છે. ખોટા વહેમના પાઠ જુની વાંચનમાળામાંથી લીધા છે. પાઠ ૧૪-૧૫ માં પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે. પહેલા ભાગમાં મનુષ્યનું જીવન કેવી અદ્ભુતતાથી વીંટાયેલું છે એની લાગણી ઉત્પન્ન કરીને, બીજા ભાગમાં એ અદ્ભુતતાની કારણભૂત કોઈક અત્યંત સત્તા છે એમ બતાવ્યું છે. એ સત્તા સર્વવ્યાપી સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન છે એ ધર્મિઆદિ પ્રમાણથી જ સિદ્ધ છે તેથી એ ત્રણ ગુણો બતાવી, ઇશ્વરના નિયમોના બે પ્રસિદ્ધ પ્રકાર—Natural અને Moral—એનું વર્ણન આપ્યું છે. આ રીતે બહુ મહત્વના નિરૂપણથી આ પાઠ બરેલા છે અને સારા શિક્ષકને હાથે બાવડોને પણ એ સમજાવી શકાય એમ છે. પ્રસંગોપાત્ત અત્રે એટલું કહેવાની અમે છૂટ લઈએ છીએ કે જેઓ નવી વાચનમાળાને અધરી માને છે તેઓએ વિચારવું જોઈએ કે—

“ આસપાસ આકાશમાં અન્તરમાં આભાસ
ધામ આસની પાસ પણ વિશ્વપતિનો વાસ,

એ પક્ષિઓમાંના “ અન્તરમાં આભાસ ” એ શબ્દોનો અર્થ કેટલા બાલકો સમજી શકે એમ છે? અને છતાં એ પક્ષિઓ ચોથીમાં નહિ પણ ત્રીજામાં હતી! આ પાઠ ચોથીમાં મૂક્યો છે એટલો રિવિજન કમિટિએ સારો સુધારો કર્યો છે, પણ પૂર્વોક્ત લાંબીઓ કાયમ રાખી હોત તો સાફ હતું વાંચકને સ્મરણ હશે કે ત્રીજી ચોપડી સુધી ઇશ્વર વિષે બાલ-

કની આસ્તિક્યબુદ્ધિ ઉપયોગમા લીધી હતી હવે એ બુદ્ધિને વિચારથી પરિપુષ્ટ લોકન કરવાની ટેવનો પાઠ થઈ ગયા પછી આ ઇશ્વરાનુમાનનો પાઠ છે એમા નોયોગ્યતા છે ક્રુવણ વિષેની કવિતા ચોથી ચોપડીના બાનકો માટે બહુ કઠણ સંબોધાર્થ છે “અદ્ભુતશાહ અને મણિકનાથ” તથા “કળાક્રુ કળ” એ છોકરાઓને રમુજ એ એવા છે જુની પાચ્છી ચોપડીનો જ્ઞાનન્દ અરે આયો છે એનામા ખરૂ કામ કરવાને છાતી છે તે સાથે જરા આનન્દીપણ મૈત્રીની મધુરતા વગેરે માનુષ શુભા ભરેલા હોત તો એવું ચારિત્ર વધારે આર્થિક થાત આ અને આ પછી નિવિધ સદ્ગુણોના પાઠ ઉપરાઉપરી એટલા બધા આવે છે કે એથી અમને કટાણો ઉપજે છે, અને રિખિઝન કમિટિએ હર્થઈ રપેન્સરનો ઉપદેશ યાદ રાખ્યો હોત તો સારૂ હતું એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી ‘રાજ અને સન્યાસી’ ના પાઠમા જે ગભીર તત્વજ્ઞાન રહેલું છે તે બાલકોને ઉપદેશવાતું કાઈ ખાસ પ્રયોજન સમગ્રતું નથી “સુખ દુઃખ મનમા ન આણીએ” એ નરસિંહમહેતાનું પદ પણ એ જ તરેહનું છે એ પાઠમા નમ-દમયતી પાડવ-દ્રૌપદી, હરિચન્દ્ર-તારામતી વગેરેના જે ઉલ્લેખ છે તેની છોકરાઓને નિસ્તારથી વાત કહેવામા બે ત્રણ દિવસ કાઢના એવી મહેતાણાઓને અમારી સૂચના છે લેખીઆતી રમુજ વાત જુની વાચનમાળામા હતી તે આમા પણ રાખી છે—પણ નાળાએરી ઉપરથી ભટકતા લેખીઆતી ચિત્ર વિના એની રમુજ અડધી થઈ ગઈ છે મેના ના પ્રતાપ રાણા વિરે પણ એક પાઠ છે—અને એક દરે ટોડકૂત રાજ સ્થાનનો ઉપયોગ કર્યો છે તે અનુમોદનને પાત્ર છે રાજકુટુંબની વિગત બાલકોને મ્હોએ નહિ કરાવી શકાય એમાથી કોઈ કોઈ જાણના ઉમદા ગુણોના દ્વાન્ત લઈ પાઠ રચ્યા હોત તો તેથી બાલકોના મનમા વિશેષ પ્રીતિ ઉપજાવી શકાત ‘જમાઈઓને શુળી ઉપર ચઢાવવા વિષેનો’ તથા આગળ જતા ‘સૂર્ય પગ ચઢાધનો’ પાઠ પણ બહુ રમુજ છે આ રથજે કહેલું જોઈએ કે રમુજ પાઠ ખાસ દાખલ કરવામા રિખિઝન કમિટિએ ઠીક કર્યું છે એની પૂરે પૂરી રમુજ બાલકો પાસે લેવાવવા એ કામ મહેતાણાઓએ છે તેઓને અમારા તરફથી એટલી વિનંતિ છે કે રમુજ પાઠ આપની વખત રાખેના અર્થે બામરણ જે.ણી વગેરે બાબતોને બાબતુ પર ચૂકવી વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠના પાત્રોનો ભોધ ઉચો છે, અને એમાથી બ્રાહ્મણોએ પોતાની ઉચ્ચતાનું ખરૂ રહસ્ય જાણવાનું છે ‘નરસિંહમહેતાની ઉના ગામમા પદ રામણીની કવિતા પણ બાલકોને આનન્દ આપશે પચતન્ત્ર-હિતોપદેશમાથી દુર્દાન્તસિંહની બુદ્ધિના મહિમાવિરોની વાત લીધી છે એ ત્રીજી ચોપડીમા મૂકી હોત તો આની શક્ત. ‘પાણીના નળ’ ના પાઠમા ‘કનેશન’ શી રીતે કરવામા આવે છે એની ત્રીણી નિગત છે આતુ કનેશન થતું હોય છે સારે ધણા છોકરા જેવા વીંટળાઈ વળે છે એથી સૂચવાતી નિરાસા શિવાય આ નિગત આપવાનો બીજો જવાવ શઈ શરૂ એમ નથી ‘મૃગજળ’ની અહુલ તતા બાળકોને ઠીક રસ ઉપજાવશે. ‘પાણી તથા દુધ ચોકખા રાખવા વિષે’ ના પાઠમા સાહેબનું ભારણ છે તે વર્તમાન સમયના ભાષણોની ટળમા ઠીક લખાયું છે “પટેલ, મુખી અને બીજા ગૃહસ્થો—હું તમને બધાને આજે મેળા ચએલા જોઈ ધણો ખુસી થાઉં છું તમારામાના જે એકો ખાટલે પડેલા છે, અને તેથી અહીં આવી શક્યા નથી તેમને માટે મને ધણી લાગણી થાય છે” એમ શરૂઆત થાય છે છેવટે ઉપકાર પણ મનાય છે. માત્ર વચમા “તાળાઓના ગડગડાટ” નથી! ‘અકબર પાદશાહની નગરમર્યા’ અને ‘ગજબોજ’.

એમાંના પહેલામાં એક નીચે પ્રમાણે પેરચાડ છે: “પાદરી એક ધરણ માણસે પૂછ્યું, પાદરી સાહેબ, આપણને કેણે એક છોકરો કબો હતો તેને બતાવીને પાદરીએ કહ્યું, કે આ મારને જાણે છે, પણ તું જાણતો નથી. તારે તે કોણો બોલ્યો, પાંચ સાત વરસ થયાં છે, તેથી તે તેના પેદા કરનારને ઓળખે, સાઠ સાઠ વરસનો આવેલો તેને અસલની વાત કેમ યાદ રહે?” આ તાત્પર્ય શું છે એમ પ્રશ્ન થાય તો મહેતાજી શેઠ જવાબ દેશે? જગત એવું તો બનાદિ કાળથી ચાલતું આવેલું છે કે છોકરા ઉપરથી પિતાનું અનુમાન કરવું જેવું સરળ અને સ્વાભાવિક છે તેવું ધર્મરતુ અનુમાન નથી: એમ કહેશે? અમારા તત્ત્વજ્ઞાનને તો એમ ઉત્તર દેવામાં બાધ આવતો નથી, પણ કદાચ સર્વને એ ઉપદેશ રુચિકર થશે નહિ; અને વાચનમાળામાં શીખવવાના ધર્મને પણ એ પ્રતિકૂલ પડવાનો ભય છે.

‘સુરતમાં અંગ્રેજોનું પ્રથમ આવવું’ એ પાઠ (૫૪) માંના ઇતિહાસ આ ધારણનાં બાલકોને ચાલતો નથી, તેથી આ પાઠ આ ચોપડીમાં અસ્થાને લાગે છે. શામળમટની સમસ્યાની કવિતા બાલકો માટે ભારે પડતી છે અને આવી સમસ્યાઓ મૂળ કોને માટે ઉદ્દિષ્ટ હતી એ પસંદગી કરતી વખતે જુલાર્ધ જવાણ છે. એકદરે એમ કહેવામાં પણ બાધ નથી કે કવિતાની પસંદગીમાં આખી વાચનમાળા ખામી બરેલી છે, અને તેમાં આ ચોપડીમાં તો એની પરાકાષ્ટ છે. ‘પત્ર વહેવાર’ સંબંધી પાઠ ઉપયોગી છે, એમાં પોસ્ટ ખાતા વાળા શિરનામું કરવાની રીત બાજતનો નમુનો દાખલ કરાવવાનું ચૂક્યા નથી. મહેતાજીએ બાલકો પાસે ટુકા ટુકા પત્ર લખાવવા, તથા પોસ્ટ ખાતા સંબંધી કેટલીક મ્હોંએ માહિતી આપવી; સાથે તાર સંબંધી પણ જ્ઞાન આપવું.

બીજા ભાગમાં ગુજરાતના ઇતિહાસ સંબંધી અને ત્રીજા ભાગમાં સાયન્સની વિવિધ શાખાઓના પાઠ છે. થોડી ઘણી ખામીઓ તો જતાવી શકાય એમ છે, પણ શિક્ષક એ પાઠોને સાધન કરાંને બાળકોનું જ્ઞાન વિસ્તારવા માગે તો તે માટે અનુકૂલતા પુષ્કળ છે.

હિન્દુસ્તાનનો રાજ્યવહીવટ.

(અનુસન્ધાન ગતવ્યે, ૫૪ ૩૨૦ થી.)

૧૮૭૮ ના દુકાળકમિશને કરેલી બહામણની રીતએ, લૉર્ડ રિપનના વખતમાં, હિન્દી સરકારમાં તેમજ પ્રાન્તિક સરકારમાં, ખેતીવાડી ખાતુ* ફરી ઉઠાડવામાં આવ્યું ખેતીવાડી તથા એનું નવું બંધારણ બંધાયું. ૧૮૭૧ માં આવું ખાતું ઉઠાડવામાં આવ્યું ખાતું હતું, પણ તે પાછું ૧૮૭૭ માં દાદી નાંખવામાં આવ્યું હતું. ખેતીવાડી સંબંધી તપાસ, ખેતીવાડીમાં સુધારો, અને દુકાળ વખતે મદદ—એ ત્રણ બાબતો ઉપર આ ૫૨ી ઉદ્ધાર પામેલા ખાતાએ લક્ષ્યાપવા માંડ્યું. આ ત્રણે સામ્યામાં, તેમાં વિશેષ કરીને ત્રીજામાં, આ યોજનાથી સારાં પરિણામ નીવડ્યાં છે, અને આ ખાતાએ હવે હિન્દુસ્તાનના રાજ્યવહીવટમાં એકસ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. પણ હિન્દુસ્તાનની કૃષિમાં લાંબા ફેરફાર કરતા પહેલાં, એ વિશાળ દેશમાં તે તેટલાણાંની સ્થાનિક જરૂરિયાતો બાબત સૂક્ષ્મ માપણી અને સપૂણે તપાસ થવાની જરૂર છે * ખીજી, કૃષિના પ્રયોગોમાં અને સુધરેલી રીતિ દાખવ કરવામાં જે મૂડીનો વ્યય કરવો જોઈએ તે કરવા જમીનદારોની દ્રષ્ટિ તેમજ શક્તિ ઉભયની અપેક્ષા છે. ધીમે ધીમે અને ફેટલોક વખત ગયા પછી જ, આ દિશામાં નજરે ચડે તેટલું કાર્ય સિદ્ધ થવાની આશા રખાય. વળી જમીનદાર અને રૂપતના સંબંધ બાબત કાયદો કરવાનો પણ વિચાર આ વખતે જ થવા લાગ્યો. એ કે બગાળ અને અવધમાં ખેડૂત પામેથી જમીનનું ભાડું [આ કરે નહિ પણ ભાડું મળ્યાય છે—અર્થાત જમીનનો માલિક જમીનદાર છે અને ખેડૂત તો ખેતી માટે જમીન ભાડે લે છે એમ મનાય છે.] ફેરફારોનું તે સંબંધી ખરદામાંથી છેવટનો કાયદો તો લૉર્ડ ડફરિનનો અમલ શરૂ થયા પછી થયો, તથાપિ તે માટે પૂરેપૂરી તૈયારી લૉર્ડ રિપનના વખતમાં જ, એણે રાજ્યમાં આવ્યું તે પહેલાં કરી

* ખેતીનો પ્રશ્ન આટલો વહેલો ઉપસ્થિત થયા છતાં, ખડે જોતાં તો તે હમણા જ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે એમ કહી શકાય. તેનું એક કારણ એમ બતાવવામાં આવે છે કે ડૉ. વોલ્કરે તે પ્રસંગે એવો રિપોર્ટ કર્યો હતો કે હિન્દુસ્તાનના ખેડૂતો ખેતીમાં ઘણા નિપુણ છે, અને હજી તો કૃષિશાસ્ત્રીઓએ શાન્તિથી એ લોકની રીતોનું અધ્યયન કરવા જેવું છે.

હિન્દુસ્તાન ખેતીનો દેશ છતાં એની ખેતીની સ્થિતિ કેવી ઉતરતી છે એ રા. લક્ષ્મીભાઈ સામળદાસે પહેલી ઔદ્યોગિક પરિષદમાં બાંચેલા નિબંધમાં ટોકેલા નીચેના આંકડાથી જણાશે—

(૧) હિન્દુસ્તાનમાં એકરે ૯ છુશલ ધઉ પાકે છે; વિલાયતમાં ૩૨ છુશલ પાકે છે.

(૨) સુલહાસતા પુરતકમાં હિન્દુસ્તાનનો ખેતીનો પાક ૪૦ કરોડ પાઉડનો નોંધ્યો છે. ૧૮૮૧ માં ખેડૂતી વતી ૧૭૨ કરોડની હતી. એ જોતાં માણસ દીઠ ૪૬ સિક્કિંગની ઉપજ થઈ—એટલે એક ખેડૂત ધરધણીની દીઠ ૧૧૫૬૩૩ ૧૦ પાઉડની મળી શકાય. વિલાયતમાં એ ૮૧ પાઉડજેટલી છે. વિલાયતમાં અનાજના ભાવ હંચા હોય છે એ ખડે—તો પણ આ ફેરફાર ધરો મોટો છે એમાં તો કોઈથી ના પડાય એમ નથી.

(૩) અને ખેડણ જમીન માણસ દીઠ એક એકર છે; ખીજા દેશોમાં બે એકર છે.

મુકાઈ હતી. પરાદાર ખેડૂતને જમીનમાં પહેલા કરતાં વધારે સ્થાયી હિત આપવાનો આ કાયદાનો હેતુ હતો. અને અગાઉના ધારામાં આ નવા કાયદાથી જે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો તે મુખ્ય આ બાબતનો જ હતો. અધી તરેહના ખેડૂતને—જો કે દરેકને પોતપોતાના હકના પ્રમાણમાં—કાયદા વડે એવો બન્દોબસ્ત કરી આપવામાં આવ્યો કે જેથી તે એને યથેચ્છ હાકી કાઢવામાં ન આવે, અને તેઓની સાંચમાં ગેરવાજખી રીતે અધરણ વધારે ન થાય. ખેડૂત ખેતરમાં જે જે સુધારા કરે તે માટે, તથા જમીનદાર તરફથી એને જે જે અડચણો યઈ હોય તે પૂરતો, તેને બદલો આપવાની પણ ગોઠવણ યથઃ બંગાળમાં, અને એથી કાંઈક થોડો અવધમાં, આ કાયદાના હેતુ પ્રત્યે સખ્ત યુમાટ હોયો. આ બંને પ્રાન્તોમાં આજ સુધી જમીનદારે ખેડૂત પાસેથી જીલમી સાંચ લેવાની તથા એને ફાવે ત્યારે હાકી કાઢવાની, હિન્દુસ્તાનમાં કાંઈક જ દેકાણે જેવામાં આવતી એવી, સત્તા ભોગવી હતી. જે ખેડૂતની મહેનતથી એને લાભ થયો હતો તેના ઉપર એને જરા પણ દયા આવતી નહોતી. કાયદાથી ફરજ પાડ્યા શિવાય, બગાળનો જમીનદાર કે અવધનો તાલુકદાર ખેડૂતની સ્થિતિ સુધારે એવી આશા નહતી. જેમ બીજા દેશમાં છે તેમાં હિન્દુસ્તાનમાં પણ એ પરસ્પરવિક્રદ દૃષ્ટિબિન્દુઓ છે—એક દૃષ્ટિબિન્દુથી જોનારા એમ માને છે કે જમીન એ તો જમીનદારની જ માલકીની છે, અને ખેડૂત તો વૃથા ધુશી ગએલો અને કેવલ ભારરૂપ છે, બીજી બાજુએથી જોનારાનું એમ માનવું છે કે જમીનમાં ખરો હક તો ખેડૂતનો જ છે, અને જમીનદાર તો માત્ર વચ્ચેથી વગર મહેનતે જમી જનારો છે. પૂર્વોક્ત કાયદામાં, ન્યાય અને મધ્ય માર્ગ ઉપર દાદ રાખીને ગોઠવણ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે, અને એનું ફળ બધે દેકાણે સાફ આવ્યું છે. પણ સામાન્ય રીતે એમ કહેવામાં બાધ નથી કે જમીનદાર કરતાં ખેડૂતને એથી અધિક લાભ થયો છે. વાદવિવાદમાં ઉડેલી ધૂળ હવે ખેશી મઈ છે, અને આ આપવી; પદ્ધતિને. વહીવટરૂપે જમીન ગયો છે. ફાવે તેમ સાંચમાં વધારે ન કરી શકાય, અને વધારાનો ખેડૂતને લાભ મળે—આ બે ગોઠવણને પરિણામે આશા રાખી

બીજા ભાગમાં મુલ્ય એકઠું થવા લાગશે, તેઓમાં ધીર વધશે, અને ખેતીમાં તેઓ શાખાઓના પાક છે. થોડો વૈધુષ્ટ, અને આજ એક તો કાલે બીજો એમ વારંવાર બદલાતા પાકોને સાધન કરાને બાળકોનું માન. વગરના—ખેડૂતોનું ટોણું વધતું આવે એ દેશ ઉપર મહોડી સુધારો કે કરકસર કરવાનું મન થતું નથી. હિન્દુ અને એલા નહિ એવા સ્વામિત્વના હકો લૉર્ડ કૉર્નવૉલ જમીનદારને આપ્યા.* એ જમીનદારનો વર્ગ હિન્દુ

—જમીનની મહેસૂલ હલકી કરવાથી યા 'વાવચ્યન્ડ' ઇમ જ પ્રજાને ઉભયને તુકશાન છે. લૉર્ડ કૉર્નમાળન્દીને એ 'An English landlord and folly—' એક અંગ્રેજ જમીનદાર કહે છે, અને એથી હિન્દુસ્તાન સરકારને વર્ષ થતું જણાવે છે. મિ. થોર્ન્ટનનું એવું માનવું છે ત્યાં આવે છે એ પ્રજાની જમીન ઉપર રાજાનો સિધ્ધી લેવામાં બાકું છે. આ છેવટનો મત

હુસ્તાનના કૃષિજીવનમાં જેનો પ્રબળ છે તેવો જ નિષ્પ્રયોજન છે. સાધારણ રીતે, જે પ્રાન્તમાં જમીનનું ખેડાણ ઉત્તમ થાય છે, જ્યાં એનો લાભ બધાને સગી રીતે વહેંચાતો આવે છે, જ્યાં ગામડાઓ ધણા જ આપાદ સ્થિતિમાં છે, જ્યાં દેર ચરે અને ખાતર પુષ્કળ છે,

બુલબરેલો છે એમ સિદ્ધ કરવા માટે આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો અને જૂના વહીવટનો પૂરાવો 'જોએ લેન્ડ રેવેન્યુ એક્ટ એમેન્ડમેન્ટ બિલ' નો કાયદો પસાર થતો હતો તે વખતે પ્રગ્નના પક્ષકારો તરફથી જણ કરવામાં આવ્યો હતો. 'કાયમ જમાબંદી' નો ફાયદો તેમ જ ગેરફાયદો છે. ફાયદો એ કે રાજ અને ગરીબ ખેડૂત પ્રગ્ન વચ્ચે એક પ્રબળ ધનાઢ્ય જમીનદારનો વર્ગ ઉભો થાય છે, જે એના ધનથી જમીન સુધારી દેશની સંપત્તિમાં વધારો કરે છે એટલું જ નહિ પણ જે વધારાના ધનમાંથી સાહિત્ય વગેરેને આશ્રય આપીને તેમ જ હુન્ન-ઉદ્યોગના કારખાના કાઢીને દેશની અનેક રીતે ઉન્નતિ કરે છે, તેમજ રાજકીય પ્રશ્નોની બાબતમાં પણ, સગ્ગર તરફથી ગે-વાજબી પગલું ભરવામાં આવતું હોય તો તે મદદે યોગ્ય મોકા કરી ટકા લેવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. એક બમ છે તે એ કે જમીનદાર વર્ગ ખેડુતોને કંગાળ સ્થિતિમાં રાખે, અને એમના ઉપર જીવન કરે. આનો ઉપાય ઉપર બતાવેલા બગાળામાં ટેનનિસ એમથી લેવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્, જમીનદાર ખેડુતો પાસેથી આમુક દહ કરતા વધારે મહેસુલ લઈ શકે નહિ, અને જ્યારે જ્યારે એ મહેસુલ વધારે સારે એ વધાવવાના વાજબી કાલું છે એમ એણે કોર્ટમાં મિદ્ધ કરી આપવું જોઈએ. કાયમ જમાબંદીનું એક નુકસાન છે તે એ કે જમીનૂનો નેદો આપ્યા દેશની તીજેરીમાં ન જતા અમુક વર્ગના ખીસામાં પડે છે, ઉમ્મડમાં ભોડે ભોડા કાયમ જમાબંદી ભોગરે છે એ સ્થાને 'Nationalization of Land'—દેશની જમીન ઉપર આખી પ્રગ્નત્વ વ્યાપ્તિ સ્થાપવું એ મતના હિમાયતીઓનું આ જ કહેવું છે.

'કાયમ જમાબંદી' થી સમસ્ત પ્રગ્નના નુકસાને જમીનદાર વર્ગ ન્યાયાલય થઈ ગયો છે એમ માનનાગએને યોગ્ય વંધા ઉપર બગાળાના પ્રસિદ્ધ જમીનદાર રાજા પ્યારી મોહન મુકરજીએ બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિએશનની સભામાં જવાબ દીધો છે એમનું એમ કહેવું છે કે—જમીનદારોની મોટી સંખ્યા ગરીબ છે, એમની જમીન ઉપર પુષ્કળ દેવું હોય છે, અને એમની સરેરાશ ઉપજ વધ દહાડે ૭૦ રૂપિયાથી વધારે હોતી નથી એમનાં દુ ખો એ જ જાણે. ૩ ૨) વસત્ય કરના જતા એમને રૂ. ૬-૮ અર્થ થઈ જાય છે. સરકાર એમ માને છે કે જમીનદારોના તાબાનો ખેડૂત વર્ગ એમના કચ્છી ચમદાર્થ જઈ ગરીબ થઈ ગયો છે જમીનદારો વડે દહાડે ૧૬૫ કરોડ ખીસામાં નાખે છે અને સરકારને તો માત્ર ૩ કરોડ ૯૮૫ લાખ જ ભરે છે, એ ઉપરથી સરકાર એમની અદેખાઈ કરે છે! પણ જમીનદારોના હક સગ્ગર વેચાણ લઈ લે તો ખરી હકીકત શી છે એ એમના સમજવામાં આવે.

રાજા પ્યારી મોહન કહે છે એમ જ ખરી હકીકત હોય તો આ કાયમ જમાબંદીથી લાભ કોને થયો છે એ નકી કરવા જેવું છે. સરકાર માને છે કે કાયમ જમાબંદીથી એમની ઉપજને નુકસાન થયું છે, જમીનદાર દેવું થઈ ગયાની ફરિયાદ કરે છે—ત્યારે શું આનો બધો લાભ માત્ર ખેડુતને જ મળે છે? બગાળાનો ખેડુતવર્ગ સુખી છે

સ્વદેશી હિલચાલ અને ત્રિરાશિ.

એવી ગણતરી કરવામાં આવેલ છે કે હાલમાં હિન્દુ સગબગ ૬૧ કરોડ રૂપિયાના પરદેશી માલને હાલ વર્ષ દિવસે કરે છે; તેમ જ હિન્દુસ્થાનને પાયામાલ કરનારો કાગોળમાંનું એક કામ કરી શકે છતાં કંઈ પણ ઉપયોગી કામ ન કરનારા આગસ્ટ બિખારી રૂપી વિચિત્ર જગે દર વર્ષે આશરે ૫૨ કરોડ રૂપિયાના માલ રૂપી હિન્દુસ્થાનનું નીરાગી લોહી ચૂરી જતી રહે છે.

૬૧ કરોડ અને ૫૨ કરોડ રૂપિયા એટલે એક, દસ, સો, હજાર, એ ગણતરીએ કેટલા એ તો આપણે સહુ જાણીએ છીએ; પરંતુ તે રકમમાંથી શાં શાં અગત્યનાં કામો થઈ શકે, તે રકમ કેટલી જગ્યા શેકે, તોલે કેટલી થાય, એ વિગતે સંબંધે મહેને તો જોઈએ તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ નહોતો. ખીજા સાથે વાત કરતાં તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપવા મન થયું અને તેથી થોડા થોડા જૂઠા જૂઠા પ્રકારે તે રકમ તે શું તે જગ્યા જોઈ, તેનું પરિણામ નીચે પ્રમાણેનું છે. મહારાજે જોવા ખીજા પણ આપણામાં દરેકે જેમણે આ બાબત જોઈએ તેનું જોઈને વિચાર્યું નહિ હોય, તેમને આ લેખ ઉપયોગી થશે એવી આશા છે.

નીચે બતાવેલા આંકડાઓ જાણવા જણાવવાથી કાંઈ ખાસ ફાયદો થશે એમ માનવું એ કેટલાએકને કાંઈક વધારે પડતું જણાશે પરંતુ મોઢમ બાપણોથી અસર થતી નથી એટલી વખતે ચોક્કસ આંકડા સાચેના સ્થેજ ધરાવ્યાથી થઈ જાય છે, એમ મને ઘણી વખત જણ્યું છે, અને તેથી આ રીતે પણ અસર થાય તો પ્રયાસ કરી જોવો એ ઇચ્છાથી આ લેખ પ્રસિદ્ધ થવા મોકલ્યો છે. સ્વદેશી હિલચાલ સંબંધમાં ગૂંજરાતી બાઈઓને હવે કાંઈ કહેવા પછું નથી, એવો વખત આવી લાગ્યો હોય એમ મને જણાતું નથી.

હાલ જેટલો પરદેશી માલ આપણે દરેક લેતા હોઈએ તેનો એક પંચમાંશ જ દર વર્ષે એાછો લાઇએ તો પાંચ વર્ષે અને એક દશમાંશ જ એાછો લાઇએ તો દસ વર્ષે તો ૬૧ કરોડ રૂપિયાની રકમ હિન્દુસ્થાન પરદેશ જતી અટકાવી શકે, અમુક પ્રકારના માલ વિના ચાલે તેમ હોય તો ખીજા પ્રકારનામાંથી વધારે જયત કરી શકાય તેમ હોય છે. જેટલો પરદેશી માલ એાછો લાઇએ તેટલો અગર તેટલા જેટલો સ્વદેશી માલ લેવો પડશે, ઉપરાંત આ ૬૧ કરોડ પાંચ ટકાને વ્યાજે રોકીએ (પાંચ ટકા ન ઉપજે એમ જણાય તો નીચેના હિસાબમાં તેટલોફર કરી વાંચી શકાશે.) તો તેના વ્યાજમાંથી જ હમેશને ચાટે આપણે કેટલું કરી શકીએ તે પ્રથમ તપાસીએ. આ ૬૧ કરોડની રકમ દેશમાં જ થાપણુ તરીકે રોકાય એટલે તેથી ધંધા ઉદ્યોગને જે લાભ થાય તે ઉપરાંતનો આ લાભ છે.

ઉપર જે ૫૨ કરોડ રૂપિયાની રકમ બતાવેલ છે તે સંબંધે પણ જોઈતો ફેરફાર કરી લેવામાં આવશે તો તે સંબંધે પણ ઉપર પ્રમાણેનો લાભ થશે એમ તુરત જણાઈ આવશે. સંસ્થા અગર બાબત. વાર્ષિક સાધારણ ખર્ચ રૂપિયા; કેટલું કામ કરી શકાય.

અમાં મકાનખર્ચ ગણેલ નથી. (૧)=૬૧ કરોડના વ્યાજમાંથી
(૨)=૫૨ કરોડના વ્યાજમાંથી

મકાનબાકું ગણતી નીચેના
આક્રિયાઓમાંના કેટલાએકમાં
ફેનો ધટાડો થશે.

કન્યાશાળા.	૬૦૦	(૧) ૫૦,૮૩૩ કન્યાશાળા ચલાવી શકાય.
		(૨) ૪૩,૩૩૩ સદર.
વર્નાક્યુલર નિશાળો છોકરાઓની.	૧૦૦૦	(૧) ૩૦,૫૦૦ નિશાળો ચલાવી શકાય.
		(૨) ૨૬,૦૦૦ સદર.
હાઇસ્કૂલો.	૩૦૦૦	(૧) ૧૦,૧૬૬ હાઇસ્કૂલો ચલાવી શકાય.
		(૨) ૮૬૬૬ સદર.
કોલેજો (આર્ટ્સની) અગર સામાન્ય હુમરાશાળાઓ.	૧૬,૦૦૦	(૧) ૧૮૦૬ કોલેજો અગરસામાન્ય હુમરાશાળાઓ ચલાવી શકાય.
		(૨) ૧૬૨૫ સદર.
ગ્રામપાલ ૧ જણુ ૧ વર્ષે વિદ્યાભ્યાસ ૧૫૦૦ હુમર હુથોગ વિગેરેનો કરી આવતાં (૮૦૦+જાડાના ૬૦૦)		(૧) ૨૦૩૩૩ વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરી શકાય.
		(૨) ૧૭૩૩૩ સદર.
ગ્રામપાલમાં ૧ વર્ષેને બદલે ૩ વર્ષે ૩૩૦૦ રહી શીખી આવનાર માટે.		(૧) ૬૨૪૨ સદર.
		(૨) ૭૮૭૮ સદર.
અહીં સામાન્ય રીતે તૈયાર થયેલ વિદ્યાર્થીઓને સીવીલીયન થઈ આવતાં જણુ દીક.	૧૦,૦૦૦	(૧) ૩૦૫૦ સીવીલીયનો તૈયાર કરી શકાય.
		(૨) ૨૬૦૦ સદર.
મેટ્રીક થએલાને કોલેજનો અભ્યાસ કરાવતાં સરાસરી ૧ વિદ્યાર્થી માટે.	૧૫૦૦	(૧) ૨૦,૩૩૩ એન્જ્યુએટો તૈયાર કરી શકાય.
		(૨) ૧૭,૩૩૩ સદર.
દવાશાળા (દેશી)	૧૨૦૦	(૧) ૨૫,૪૧૬ દવાશાળા ચલાવી
		(૨) ૨૧,૬૬૬ સદર.
મીશનરી.	૩૦૦	(૧) ૧,૦૧,૬૬૬ મીશનરીઓ કરતા કરી શકાય.
		(૨) ૮૬,૬૬૬ સદર.

અહીં સુધીનું વાર્ષિક ખર્ચ સામાન્ય ખ્યાલ આપનારો અડસટો ન જ છે એ દેખીતું જ છે.

મજૂરો	દરરોજના આના આઠ લેખે	(૧) ૧,૬૯,૪૪૪ મજૂરો કામે લગાડી શકાય.
		(૨) ૧,૪૪,૪૪૪ સદર.
રીલીફ વર્કસ ઉપર દરરોજના આના બે લેખે.		(૧) ૬,૭૭,૭૭૬ દુકાળીયાંએ કામે લગાડી શકાય.
દુકાળીયાંએ		(૨) ૫,૭૭,૭૭૬ સદર.
કારખાના	એક લાખ રૂપીયાની યાપણવાળાં	(૧) ૩૦૫ કારખાનાં દરવર્ષે ખોલી શકાય.
		(૨) ૨૬૦ સદર.
વિગેરે.	વિગેરે.	વિગેરે.

કંઈક વિશેષ સ્થૂલ રીતે તપાસતાં—

એક સાધારણ બળદની જોડી એક ગાડે ૧૬ મણુ ભાર ખેંચી શકે, પરંતુ રૂપીયા ભરવામાં આવે તો સાડાબાર હજાર રૂપીયાથી વધારે ખેંચી શકે નહીં એવી અટકળ થાય છે. હવે જો રૂપીયા ગાડામાં ભરવામાં આવે અને એક પછી બીજું એમ ગાડાંએ લગાવગ શખવામાં આવે તો દરેક ગાડું બળદ શાખે આશરે સાડાપાંચ વાર જમીન રોકતું હોવાથી ૬૧ કરોડ રૂપીયાનાં ગાડાં બરી ગોઠવીએ તો તેની એકવડી દાર લગભગ ૧૫૨૧ માઇલ સુધી લંબાય, અને પર કરોડની લગભગ ૧૩૦ માઇલ સુધી લંબાય. ગાડાંમાં જો દાણો ભરીએ અને જર બાજદારો ભાવ સવા રૂપીયે મણુ ગણીએ તો દર ગાડાંમાં ૧૬ મણુ ભરતાં ઉપર પ્રમાણે ગાડાં ગોઠવીએ તો ૬૧ કરોડ રૂપીયાના ઉપરના દાણાનાં ગાડાંની એકવડી દાર ૯૫,૨૬૯ માઇલ સુધી લંબાય અને પર કરોડના દાણાની ૮૧૧૯૭ માઇલ સુધી લંબાય.

એક સાધારણ મજૂર સાધારણ રીતે ૨૦૦૦ રૂપીયા ઉપાડી લઈ જઈ શકે, એમ ગણતાં ૬૧ કરોડ ઉપડાવવા ૩,૦૫,૦૦૦ મજૂર જોઈએ અને પર કરોડ ઉપડાવવા ૨,૬૦,૦૦૦ મજૂર જોઈએ. અંકે વારને અંતરે અંકે મજૂર ઉપરના રૂપીયા લઈ ઉભો રાખ્યો હોય તો ૬૧ કરોડ માટેના મજૂરોની એકવડી દાર ૧૭૩ માઇલની થાય અને પર કરોડની ૧૪૮ માઇલની થાય.

મીટર જેટ પ્રાટાવાળા રેલ્વેના પાટાઓની પહોળાઈમાં એક બીજાને અડાડીને રૂપીયા ગોઠવીએ અને તેવી દાર તેવી જ રીતે એક દાર બીજાને બરાબર લગતી જ કરીએ તો આવી રીતે ૬૧ કરોડ રૂપીયા પાયરતાં ઉપર માઇલની લંબાઈમાં રેલ્વેના પાટામાં રૂપીયા પયસાઈ જાય અને પર કરોડ પાયરતાં ૩૦૦ માઇલની લંબાઈમાં રૂપીયા પયસાય.

એકને અડાડીને બીજાને એમ સીધી લીટીમાં ૬૧ કરોડ રૂપીયા એક વડી દારમાં ગોઠવીએ તો ૧૧,૫૫૩ માઇલ સુધી તે દાર લંબાય અને પર કરોડની ૯૮૪૮ માઇલ સુધી લંબાય.

એક રૂપિયા ઉપર બીજો એમ બે ગોઠવીએ તો ૬૧ કરોડ રૂપિયા ગોઠવતાં તેની ઉચ્ચાઈ (જે તેમ ગોઠવાઈ શકે એમ કલ્પના કરીએ તો) ૭૪૦ માઇલની થાય અને ૫૬ કરોડની ૬૩૧ માઇલની થાય.

દુનિયામાં સહુથી ઊંચો પર્વત હિમાલયનું શિખર એવરેસ્ટ ગણાય છે. દરિયાની સપાટીથી તે ૨૯૦૦૨ ફુટ ઊંચો છે. આ રૂપિયાની દોરીના એવરેસ્ટ જેવડા કટકા કરીએ તો, ૬૧ કરોડમાંથી ૧૩૫ કંટકા થાય અને ૫૨ કરોડમાંથી ૧૧૫ થાય.

માણસ જાતની વધારેમાં વધારે ઊંચાઈ ૬ ફુટની ગણતાં ૬૧ કરોડ રૂપિયા ઉપર પ્રમાણે ઉચ્ચાઈમાં ગોઠવીએ તો આવાં માણસનાં ૬,૫૧,૭૦૯ માં યોડાં થાય અને ૫૨ કરોડ ગોઠવતાં ૫,૫૫,૫૫૫ માં યોડાં થાય.

દરિયાની વધારેમાં વધારે ઉંડાઈ ૫ માઇલની ગણાય છે તે હીસાએ ૬૧ કરોડ રૂપિયાની દોરીથી ૧૪૮ વખત અને ૫૨ કરોડથી ૧૨૬ વખત દરીઓ તેવી જગ્યાએથી પણ મપાય.

આમાન્ય રીતે પુરો ખર્ચેસો મનુષ્યનાં શરીરનું વજન સાઝનજુ મજુ ગણાય છે આ હિસાએ ૧ કરોડમાંથી તેવી ૬૧,૦૮,૯૨૮ તુલા થાય અને ૫૨ કરોડમાંથી ૯૨૮૫૭ તુલા થાય.

એક હાથમાં રૂપિયાનું ઠામ ભર્યું જ રહે એવી સગવડ રાખી દરીયા કીનારે ઉભી એક પછી એક રૂપિયો જોઈને દેહી દેવામાં આવે, અને બે એક દિવસમાં આઠ કલાક સુધી આમ સતત (વગર થકથે) અને જોઈને રૂપિયાને એક પછી એક દેહી દેવામાં આવે તો ૬૧ કરોડ રૂપિયા આવી રીતે દેહી દેતાં પણ ૧૩૯૪ વર્ષ લાગે અને ૫૨ કરોડ દેહી દેતાં ૧૧૮૧૧ વર્ષ લાગે.

તમામ સ્ત્રીઓની ખરીદી કરતી વખતે, હરકોઈ પ્રકારના વેપારમાં અગર ધધામાં મૂકી શેકવાને વખતે તથા જૂદા જૂદા પ્રકારની બેકેટમાં ભરત નાણાં રાખી વ્યાજ ખાનારાઓ તરફથી કઈ બેંકમાં અગર સંસ્થામાં પોતાનાં નાણાં શેકવાં એ નિશ્ચય કરતી વખતે તેમજ દોષ પહોં પ્રકારનાં દાન આપવાને વખતે જો ઉપરનો હિસાબ જરાબર ધ્યાનમાં રાખવામાં આવશે તો તેમ કરનાર તરફથી હિ-કુસ્પાનના ઉદ્યની સાધન સામગ્રી તૈયાર કરવામાં એની મેજે જ સહાયજીત થવાશે એમ મને લાગે છે.

શાંકરપ્રસાદ નવલશાંકર ઘોળકીયા.

દિગ્-દર્શન.

ક ફિલ્સિતાર્યસ્થિરનિશ્ચયં મનઃ પયશ્ચ નિમ્નાભિમુખં પ્રતોપયેત્—

મિ. મોર્લિએ ધાગેલી વસ્તુ મેળવવાના દૃઢ નિશ્ચયવાળું મન અને સમુદ્ર તરફ
સૂચવેલા સુધારા જતાં પાણી—એ એને કોણ પાછાં વાળી શકે એમ છે ?

કાલિદાસ.

હિન્દુસ્તાનના રાજ્યનો આર્થિક વહીવટ કેવો ચાલે છે એ સંબંધી ચર્ચા કરવાનો નામદાર વાઇસરોયની સભામાં વર્ષે દહાડે એક પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ પ્રસંગે રાજ્યના અને લોકના પ્રતિનિધિઓ તરફથી વિવિધ વિચારો દર્શાવવામાં આવે છે. એ વિચારો ‘અંગ્રેજો ઇન્ડિયન’ અને દેશી વર્તમાનપત્રોમાં થોડીક ગળી-મોળી-તીખી-કડવી ચર્ચાનો વિષય બની એ ત્રણ અઠવાડિયામાં તદ્દન બેઠી જાય છે; અને વર્તમાનપત્રો હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં થતા ‘સિડિશનો’ (ફિતુરો) અને અમલદારોના ‘જુલમો’ના તાર કે વિગતવાર ખબરો પ્રસિદ્ધ કરવામાં પાછા ચોકાઈ રહે છે ! વળી પ્રજામતના નાયકોનો કેટલોક ભાગ પણ, રાજ્યગૃહમાં સુધારો કરવા માટે રીતસર રાજ્યદારની સાંકળ ઠોકવાને બદલે, એ ગૃહમાં બારણાં તોડીને ધુસવું કે ધરધણીને જગાડી બારણાં ઉધડાવી અંદર ઘાબ ધવું એ બાબતના વિવાદમાં ગુંથાય છે તથા પરસ્પર કલહમાં પણ બિતરી પડે છે. આપણી રાજકીય હિલચાલનું આતુ ખેદજનક ચિત્ર (જે આ વર્ષ કરતાં ગયાં બે વર્ષ વધારે ઉત્કટ હતું) કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાત અને દેશહિતૈષી હૃદયને ખેદ ઉપજાવ્યા વિના રહે એવું નથી—પરંતુ હવે આ તોફાની આંધીવાળી અંધારી રાત્રિમાં પણ ક્ષિતિજ ઉપર ચન્દ્રનાં ફિરજો ફૂટતાં દેખાય છે લાલા લજપતરાયને એકદમ દેશ બહાર લઈ જઈ કેદ રાખ્યા એ બનાવ પછી પ્રજામત—જે ત્રણ ચાર વર્ષના પરસ્પરનાં કલહથી ગીરાઈ જવાનો ભય હતો—તે બંને છેડેથી એક બીજાની પાસે આવી સંઘાવા લાગ્યો છે, તથા મિ. મોર્લિએ કરવા ઇચ્છેલા રાજકીય સુધારા—બદલાતા યુગનું સુચિહન—આશા ઉપજાવે છે. અંધારી રાતની સમાપ્તિમાં પ્રથમ ચન્દ્રોદય, પછી ઉપકાલ, અને છેવટે સર્વોદય એ જ પ્રકૃતિનો રવાનાવિક્રમ છે.

મિ. મોર્લિએ હિન્દી બજેટ ઉપર પાર્લિમેન્ટમાં જે ભાષણ કર્યું એમાં એમણે ઉચ્ચારેલા રાજકીય સુધારાના ચાર સંકેતો—એ સૌથી મહત્વનો વિષય હતો.

(૧) એક પ્રતિષ્ઠિત સલાહકારનું મંડળ સ્થાપવું; એવા હેતુથી કે એ દ્વારા સ્વતંત્ર અભિપ્રાય પ્રાપ્ત કરી શકાય તથા લોકમાં એ સંબંધી અજ્ઞાન ટાળી માહિતગારી ફેલાવી શકાય.

(૨) હિન્દી અને પ્રાન્તિક ધારાસભાનો વિસ્તાર.

(૩) વાઇસરૉયની ધારાસભામાં બજેટની ચર્ચા હાલ થાય છે તે કરતાં વધારે સારી રીતે થઈ શકે તે માટે એનો વિષયવાર વિભાગ પાડી દરેક ખાતાના મુખ્યોધિકારી પોતપોતાના ખાતાનું જુદું જુદું નિરૂપણ કરે એમ ગોઠવણ કરવી, તથા તે ઉપર વાદવિવાદ ચલાવવા માટે વધારે વખત આપવો.

(૪) ઇંગ્લંડમાં બિરાજતી સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટની કાઉન્સિલમાં 'એક અગર બે' દેશીઓ દાખલ કરવા.

ઉપર જણાવેલા સુધારાની સ્વરૂપરેખા હજી ઘણી અસ્પષ્ટ છે અને કેટલીક બાબતમાં નવા કાયદા માટે પાર્લિમેન્ટના ઠરાવની પણ જરૂર પડશે. વળી સાંકડા દિલના 'એંગ્લો-ઇન્ડિયન' પત્રકારો તથા 'સિવિલિયન' અમલદારો તરફથી, નવા સુધારાને એક વેગવાળું 'એન્જિન' સમજી એનો વેગ રોકવા માટે બને તેટલી 'બ્રેક' નો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે. આ કારણથી, આગળ જતાં આ કરવા ધારેલા સુધારા કેટલા કરી શકાય છે, અને કાગળ ઉપર કર્યા પછી પણ અમલમાં કેટલા મુકાય છે, એ જોવાનું છે. પરંતુ આ સંબન્ધી ચર્ચા લોકમતનું આવિષ્કારણ છે એમ સમજી એ વિષે કેટલાક વિચાર દર્શાવવા યોગ્ય જણાય છે.

(૧) મિ. મોર્લિ હિન્દી સરકારને સલાહ આપવા માટે જે મંડળ સ્થાપવા માગે છે એનું પ્રયોજન જો એ પોતે કહે છે તેમ સ્વતન્ત્ર અભિપ્રાય પ્રાપ્ત કરવાનું અને પ્રજામાં સરકારનાં પગલાં સંબન્ધે માહિતી વિસ્તારવાનું હોય તો ખરી સ્વતન્ત્રતાથી બેધડક રીતે પોતાના વિચારો દર્શાવી શકે તથા પ્રજાના મત ઉપર આસર કરી શકે એવા પુરુષો પસંદ કરવા પડશે, અને એવા પુરુષો કૉન્ગ્રેસપક્ષની બહાર મળવા મુશ્કેલ છે. સરકાર જો જમીનદારોને અને રાજાઓને જ બહુ બાગે 'પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો' ('Notables') તરીકે લેખશે તો આ મંડળદ્વારા તેઓએ કરવા ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તેઓ નિષ્ફળ જશે. કદાચ શરૂઆતમાં સરકારની પસંદગી યોગ્ય પુરુષો ઉપર જ આવી જીતશે એમ લાગતું નથી; તથાપિ જતે દહાડે આ સંસ્થા અનેક રીતે લાભકારક થવાનો સંભવ છે. ધનાઢ્ય જમીનદારો અને રાજાઓ એ મંડળમાં નીમાશે તો તેઓ પણ યાત્રમ્યન્દ્રદિવાકર દાલતા જેવા જ અસ્વતન્ત્રમુખવાળા રહેશે એમ માનવું અશક્ય છે. વારંવાર સલાહ આપવાને પરિણામે તેઓ સ્વતન્ત્ર વિચાર કરતાં તથા એ વિચાર નિર્ભય રીતે દર્શાવતાં શીખશે; અને કૉન્ગ્રેસપક્ષ એવી માગણી કરશે કે પ્રાન્તિક ધારાસભાના પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ જેમ હિન્દી ધારાસભા માટે પોતા તરફથી પ્રતિનિધિ પસંદ કરી મોકલે છે તેમ આમાં પણ થવું જોઈએ તો એ માગણી પ્રજા લોકમતના દબાણથી કોષક દહાડે પણ સિદ્ધ કરી શકાશે. અને એવી માગણી કરવાનો અવકાશ રહેવો એમાં જ કૉન્ગ્રેસનું જીવન છે.

કારક સમાધાન લાવવાના કાર્યને અર્પી દેવાનું કહ્યું છે; તથા મિ. દામભાઈએ છેલ્લી કોન્ગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે એને જ ખાસ મહત્ત્વ આપ્યું હતું, પરંતુ તેથી હિન્દુ-મુસલમાનના ઝઘડા શાન્ત થઈ ગયા છે એમ અમારું કહેવું નથી. હાલના ઝઘડા ધાર્મિક નથી તેટલા રાજકીય છે. અને તે ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું છે? જે અધિકારિવર્ગના મુખરચાને રહી મિ. મોલિં વિવિધ કોમના પરસ્પર અણુબનાવની વાત કરે છે એ અધિકારિવર્ગ આ ઝઘડામાં જવાબદાર છે કે નહિ એ વિચારવા જેવું છે. અને એ વિચારને અંગે લોર્ડ કર્ઝને બંગાળના વિભાગ કરવા માટે બતાવેલાં કારણો, સરકારના નોકરો રાખવાના સંબંધમાં વખતો વખત પ્રસિદ્ધ થએલા સરમુલરો, વગેરે બાબતો ધ્યાનમાં લેવી પડશે. અને એ વિચારને અન્તે જો એમ જણાય કે આ કોમ-કોમના વિરોધમાં સરકારના અધિકારી વર્ગની જવાબદારી થોડી નથી, તો મિ. મોલિંને મુખે એ વિરોધને આધારે કરેલા આક્ષેપ યોગ્ય ગણાવો કઠિન છે. સાથે એટલું ઉમેર્યા વિના ચાલતું નથી કે આ પ્રશ્ન મિ. મોલિં જોડે વિવાદમાં એમના આક્ષેપનું અનૈમિત્ય બતાવવાથી પતી જતો નથી. હિન્દુસ્તાનની આ બંને મોટી દ્રોષોએ સ્વરેશ ખાતર ધણો સ્વાર્થત્યાગ કરવાનો છે અને એમાં જ ઉભાવની ખરી સ્વાર્થસિદ્ધિ છે એમ સમજવાનું છે. મુસલમાનોએ માત્ર રાખવાનું એ છે કે ખરી યોગ્યતાનું હાર ન લેતાં કોમના અધિકારે રાજ્યતંત્રમાં પ્રવેશ મુશ્કેલીથી પોતાની જાતને જ હાનિ છે. અને હિન્દુઓએ ધ્યાનમાં લેવાનું એ છે કે મુસલમાનો આપણા સ્વદેશી બંધુઓ જ છે અને એમને સાથે લીધા વિના કોઈ પણ રાજકીય દ્વિલચાલ પૂરેપૂરી રાષ્ટ્રીય થવી અશક્ય છે, તેથી પોતાનો સ્વાર્થ દબાવીને તથા ખુબજ ક્ષાન્તિ ધારણ કરીને પણ એ વર્ગ સાથે એકતા સંપાદન કરવાની જરૂર છે.

* * * * *

સ્વ. સાદારસિદ્ધામજી ગોવર્ધનરામના ઉત્ક્રમણ માટે ગુજરાત શોક કરી વિરમ્યું નથી એટલામાં એક જીભ સાદારની ખોટ ઉત્પન્ન થઈ છે! પૈશાખ

રા. રા. મન સુ- સુદી ૧૧ ને ગુરુવારે રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી એઓ-
ખરામ સૂર્યરામનો શ્રીનો દેહ પડ્યો. પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ નખી કરી એ ઉદ્દેશના
દેહત્યાગ. મનનપૂર્વક પોતાની સઘળી પ્રજ્ઞાએ રચવી તથા તે તરફ પોતાનું
જીવન દોર્યું એમાં મનબ્ધન મનબ્ધત્ય અને 'નીતિ' રહેલાં છે—

તથા અવસ્થામાં વિદ્યા એજ એમનું પરમ રસસ્થાન હતું; અને વ્યવહારયત્ન પણ વિદ્યા-રૂપી સહૃદયમયારિણીને સાથે રાખીનેજ એમણે કર્યો હતો.

રા. રા. મનઃસુખરામજીએ અસ્તોદય, કરસનદાસ મુળજીના જીવનચરિત્રનું અવલોકન, વિચારસાગરનું ભાષાન્તર, ‘સુદ ગોકુલજી’ જાલા અને વેદાન્ત આદિ ગ્રન્થો રચ્યા છે. એમના ધણાખરા ગ્રન્થો જગતના મહાન લેખકોનાં સુભાષિતોથી ભરેલા હોઈ રત્ન-જડિત ફરસખથી જેવા શોભે છે. જે વિચાર અન્ય લેખકો જગતના સાહિત્ય અને તત્ત્વ-જ્ઞાનના અભ્યાસમાંથી પ્રાપ્ત કરી પોતાના શબ્દોમાં પ્રકટ કરે છે, તેને રા. મનઃસુખરામ પ્રાચીન લેખકોની પોતાની જ વાણીમાં વાચક આગળ રજુ કરવાનું પસંદ કરે છે. મહાન પુરુષોની ભાષામાં એ એવી વિલક્ષણતા જોવા કે એને પોતાની વાણીમાં ઉતારવા જતાં રખેને હાનિ થાય એ ભય એમને હમેશા રહ્યાં કરતો, અને તેથી એમનાં ભાષાન્તરો બહુધા ‘પ્રત્યયાન્તર’—રૂપ જ થતાં, સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થોમાં પણ તેઓ અત્યન્ત થ્રમ અને કાળજીપૂર્વક ભાષાની ઘટના કરતા. ‘સંસ્કૃતમયી’ ભાષાનો એમનો આગ્રહ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને એ માટે એમના ઉપદાસ પણ ધણા થયા છે; પરંતુ એથી એમનો આગ્રહ ઘટવાને બદલે, દિન પર દિન વધતો ગયો હતો. એ ઉપદાસ પોતે બહુ આનન્દથી અને રસથી ભોગવતા, અને પોતાના સિદ્ધાન્તનો નવીન ભાષાશૈલીમાં સત્કાર થયો છે એમ અભિમાનથી કહેતા, તથા આખા હિન્દુસ્તાનને ભાષાની એકતા કરી આપવાનું આ એક સાધન છે એમ બતાવી સ્વદેશાભિમાનથી એ સિદ્ધાન્તને પોષતા.

રા. મનઃસુખરામજી શાંકર વેદાન્ત માટે ઘણો આગ્રહ ધરાવતા; તે એટલે સુધી કે રામાનુજદિકના વેદાન્તનો અભ્યાસ પણ અનિષ્ટ ગણતા, અને એમ બતાવતા કે બિન્ન બિન્ન મતના પરિશીલનથી ચિત્ત અસ્થિર બને છે, અને એકે સિદ્ધાન્ત હૃદયમાં સ્થપાતો નથી તેથી જીવનચર્યા અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે. વળી, વેદાન્તનું જ્ઞાન ‘સંપ્રદાયસિદ્ધ’ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એમ એમનો નિર્બંધ હતો, અને તેથી ઘણા સંન્યાસીઓનો સમાગમ પણ કરતા. એમનો સ્વભાવ શુણ્ઘાલી હોવાથી સંન્યાસીઓના વર્તન ઉપર બહુ લક્ષ ન આપતાં તેઓ પાસેથી માત્ર વેદાન્તનું વ્યાખ્યાન સાંભળવાની જ દરકાર રાખતા અને આ ગીતે એમણે શાંકર વેદાન્તની પરિભાષાનું સાદું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

સ્વ. મનઃસુખરામજીની ‘સંસ્કૃતમયી ભાષા’—જુજ ઉપાસકો બાદ કરતાં—ભાગ્યે જ સર્વને માન્ય થશે; અભ્યાસની એકદેશિતા, અને ઉભય પક્ષને બરાબર સાંભળ્યા વિના અમુક સિદ્ધાન્ત પરનો પક્ષપાત એ સત્યરોધનની વૃત્તિને અનુચિત લાગશે; વિવિધ તત્ત્વ-ચિન્તનોના પરિશીલનથી જીવનચર્યા વધારે ઉદાર વિશાળ બાપક અને પૂર્ણ બનાવી શકાય છે એ સિદ્ધાન્તમાં પણ કાંઈ થોડું સત્ય નથી; વળી તત્ત્વજ્ઞાન બ્યારે સંપ્રદાય અને પરિ-ભાષાનાં ચોકડાંની દરકાર ન કરી આત્મામાં ઉતરી પુનઃ સ્વતન્ત્ર વાણીરૂપે પ્રકટ થાય ત્યારે જ તે ખરી તત્ત્વની સમજણ છે એમ પણ ઘણાને નિશ્ચય હશે. તથાપિ એટલું તો સર્વેએ

કબૂલ કરવું જ પડશે કે રા. રા. મનસુખરામજીએ સત્યની જે એક બાબત જોઇ હતી.— (અને સર્વ બાબત એકી વખતે જોવાની અને અનુવર્તવાની તો મનુષ્યમાં શક્તિ જ નથી) તેના પ્રતિપાદનમાં અને સેવનમાં એમણે સમસ્ત જીવન ગાળ્યું હતું. અને પોતાના સિદ્ધાન્તનો રંગ અન્યને ચઢાવવા માટે જોઇતાં આત્મશ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ પૂર્ણપણે ધરાવી એનું આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

રા. રા. મનસુખરામના લેખમાં હમેશાં—એમના આરંભકાળના લેખોમાં પણ—વિચારની પરિપક્વતા જ નજરે પડે છે. જે ગંભીર શાન્ત અને વિશાળ દૃષ્ટિએ તથા સશક્ત વિચાર પુરઃસર રા. મનસુખરામજીએ કરસનદાસ મૂળજીના જીવનચરિત્રનું અવલોકન લખ્યું છે તેવું આજ થોડાક જ ગ્રંથગુણો લખી શકે એમ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

રા. રા. મનસુખરામજીએ એક ઉત્તમ સંખ્યમંત્રી તરીકે ગુજરાતનાં ઘણાં દેશી રાજ્યોની સેવા કરી છે. એમની સલાહ હમેશાં દીર્ઘદૃષ્ટિવાળી, નિર્ભય, નિખાલસ, યુક્તિમંત, આવેશરહિત અને પુખ્ત વિચારથી ભરેલી આવતી; અને આ ગુણને લીધે અનેક દિવાનોની ફરજદારીમાં પણ પોતે નિર્વિચારી ફટરચ રહેતા. આ રથાને મિ. રામસં મિ. વે. ડર્બન વગેરે ઘણાં ગિયા દિલના અગ્રજોની જોડે સંબંધમાં આવી એમણે ઢગી જાવનાં જો જોઇ હતી; અને તેથી તેમણે પોતાના રાજ્યમન્ત્રદ્વારા સાહિત્યને અને કૃત્યવણીને ધણી સારી મદદ કરી છે, એટલું જ નહિ પણ 'સેક્રેટરિએટ'ની સેવામાં ન હોવાથી, સર શીશુજીશાહ આદિ ભારતવીરોની કુમક કરવામાં પોતે હમેશાં તત્પર રહેતા.

ગયા જમાનાનાં છતાં નવા જમાના સાથે અનેક રીતે સંસર્ગ રાખી સાથે સાથે ચાલનાર આ વડીલ પુરુષની ગુજરાતને ધણી મોટી ખોટ છે. જે વેદાન્તના સેવનને એમણે જીવનનું પ્રધાન લક્ષ્ય કર્યું હતું, તેણે એમના અવસાનસમયે એમના આત્માને અનુપમ સ્થિરતા આપી હતી: એ એમના તિથિયની સાચાં દર્શાવે છે. એ સ્થિરતા મરણોત્તરે પણ રહે! એમ કહી અમે આ હુંક નોંધ સમાપ્ત કરીએ છીએ. એમના જીવનનું ઇતિહાસ એક નિકટના તાતા પાસે લખાવેલું અમે આવતા અંકમાં આપીશું.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદ્યોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, દુઃખીયાને આશીર્વાદ છે અને દુકામાં મનુષ્ય માનનું જીવન છે.

શુભ ચયેલી માદદોસ્ત, શુભ ચયેલ તાકતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પ્રાપ્ત આપવા માટે, યાનતત્ત્વોને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ઇલાજ છે.

કિંમતગોળી ૩૨ ની ૬૫ ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માયિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ મુબાઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુબાઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીટી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	બુધવારપેડ.	શવપુરા.	રીચીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા,

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, સૂક્ષ્મદોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુષ્ટક વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક મહાદેવ, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે કદ કેમી આદિ પેણ લગભગ ૮૦ ફારમ પૃ. પાક કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પોસ્ટેજ બાના પામ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

કબૂલ કરવું જ પડશે કે રા. રા. મનસુખરામજીએ સત્યની જે ચોંક બાબત જોઈ હતી — (અને સર્વ બાબત એકી વખતે જોવાની અને અનુવર્તવાની તો મનુષ્યમાં શક્તિ જ નથી) તેના પ્રતિપાદનમાં અને સેવનમાં એમણે સમસ્ત જીવન ગાળ્યું હતું. અને પોતાના સિદ્ધાન્તનો રંગ અન્યને ચઢાવવા માટે જોઈતા આત્મશ્રદ્ધા અને હિસાહ પૂર્ણપણે ધરાવી એનું આચાર્યપદ ધામ કર્યું હતું.

રા. રા. મન સુખરામના લેખમાં હમેશા—એમના આરભકાળના લેખોમાં પણ—વિચારની પરિપક્વતા જ નજરે પડે છે. જે મજીર શાન્ત અને વિશાળ દૃષ્ટિએ તથા સશક્ત વિચાર પુર સર રા. મન સુખરામજીએ કરસનદાસ મૂળજીના જીવનચરિત્રનું અવલોકન લખ્યું છે તેવું આજ યોગ્ય જ ગ્રંથસુએટો લખી શકે એમ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

પણ તે 'દષ્ટાત્પદવીને પામ્યું. એ મમયના પોતાના તથા મિત્રોના તરંગો, તેની પ-રૂપ રાશ્યથી સિદ્ધિ આદિ મિત્રમણના લાભદર્શનવારી એક સુદર કથા 'મિત્રમંડન' ના શીર્ષકથી સ. ૧૯૩૨ ના 'સ્વદેશવત્સવ'પત્રમાં આરંભી હતી પરંતુ તે અપૂર્ણ રહી છે.

લેખાદિ આરંભ—સન ૧૮૫૮ ના વર્ષમાં અમદાવાદમાં 'ધર્મસલા' તરફથી 'ધર્મ પ્રકાશ' નામે ચોપાનીઈ પ્રકટ થવા માણ્યું તેના તેઓ ઉપતની નિયમાયા તેજ વર્ષમાં પોતે ગ. રણછોડભાઈ સહ નીતિઓધક કવિતાનું એક લઘુ પુસ્તક 'વિવિધોપદેશ' નામે પ્રસિદ્ધ કર્યું તે વેળા તેમને કવિ દનપતરાચનો મારો સમાગમ રહેતો સન ૧૮૫૮ ના શુદ્ધિપ્રકાશના જુલાઈના અંકમાં " માણસે શું કર્યું " એ નામની કવિતા પ્રથમ છપાઈ એમાં અદ્વિતિ વિચારો પોતાના તે પછીના લગભગ પીરતાળીશ વર્ષના જીવનમાં કઈપણ ફેરફાર વિના આચારમાં આવ્યા હતા

આ મ્મને જાણવતું જોઈએ કે રા મન સુખરામ પહેલા ગુજરાતી લેખકરૂપે કવિ નર્મદાસ કર, કરિ દયપતરામ, રામી મજવાન જોગીનાથ પ્રાણવલ્લભાસ, મહીપત્રામ ઉપરામ આદિ પ્રસિદ્ધિ પામી મુન્યા હતા અને નવા લેખક રૂપે રા રણછોડભાઈ, રા જાહરામ નાનાભાઈ, કવિ રણછોડ ગુનુનામ અને મુખાઈના કરસનદામ મૂનજી, નગીનદાસ તુનમીનામ, દયપત્રામ પ્રાણજીવન ખખર આદિઓ ગણના લાગ્યા હતા.

તેજ મમયમાં ખેડમાં ઈંગ્લિશના સ્થપાતા મર્મ નડીઆદવામીઓ અમદાવાદ છોડી ખેડે ગયા અને યોગ મહીના પછી પાછા નડીઆદ આવ્યા અને એજ વર્ષમાં દી બા મણિભાઈ જશભાઈ, જેઓનું જન્મસ્થાન નડીઆદ હતું પણ નિવાસસ્થાન પેઢવાદ હતું અને જેઓએ સ્વાત્રય આદિ શુભ શુભોચી અતે વડોદરા-મહાનગરના પ્રધાનરૂપે સુદીર્ઘમન ના જાપ્રમરજન કર્યું, તેઓ નડીઆદ બહુવા આવ્યા, અને " મિત્રમંડન " માં એક નવીન શ્રદ્ધિ યદ.

નડીઆદમાં તે વેળા અપાતો બધો અભ્યાસ પુરો થતા તે સર્વ અમદાવાદ પાછા સન ૧૮૬૦ માં ગયા, ત્યાં શાલામાં પ્રધાન શિક્ષક મિ. કર્ગિસ હતા

સન ૧૮૬૧ માં મુખાઈની 'એનફિન્સટન કોલેજ'માં અભ્યાસપ્રવેશ સાથે પરીક્ષા યદ તેમાં તેઓ અમદાવાદમાંથી ઉત્તીર્ણ થયા

એ પ્રમાણે અભ્યાસ-મૈત્રી-અને લેખકરૂપમાં રા મન સુખરામની પ્રથમ વીંચી વ્યતીત યદ

* * * * *

મુખાઈ આત્મન-તે વેળા મુખાઈના -૮ મન સુખરામના પિતૃવ્ય રા માધવરામ (તે રા. ગોવર્ધનગમના પિતા) વ્યાપાર કરતા હતા તેમની દુકાન હતી, તેથી મુખાઈમાં રહેવાની અનુકૂલતા જોઈ 'કોલેજ' માં અભ્યાસ વધાવવા મુખાઈ ગયા તે વેળા મુખાઈપર્યંત

સવાજમ

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુવરાતીશ્રમ-ગાના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો માટે ૫૧ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ માથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી રચપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગતી) ગ્રંથના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલનામા આપશે માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા કૃપા કરી તેમ કરનાં રૂ. ૦-૧૨-૦ ત્રીજામા રૂ. ૧-૪-૦

અન્ય સર્વ માટે ૫૧ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલના રૂ. ૦-૪-૦ ,

મળવાનું કેકાણુ—આનન્દશક્ત આયુર્બાઈ ધ્રુવ, રમન્ત ઓફિસ—અમદાવાદ

મુખ્યાર્થના એજન્ટ—મેસર્સ એન એમ ત્રિપાઠી—મુખ્યાર્થ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે
- ૨ “વસન્ત-ઓફિસ”-ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓફિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે
- ૪ કોઈ પણ લેખનુ અસલ સખાણુ-એ લેખ “વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો શરૂ કર્યો, હોય કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમો બંધાતા નથી.
- ૫ કોઈ પણ માસનો અક તે પછીના માસની આખરસુધીમા પણ ન મળે તો માકે અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી પાછળથી એ અક પૂરો પાવવાને અમે બંધાતા નથી

વ્યવસ્થાપક.

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्म सर्वाणि भूतानि मधु यथा
बभ्रुस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मोन्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष ६, अंक ५.

[भासिक.]

ज्येष्ठ, संवत् १९६३.

तन्त्री—प्रोफेसर आनन्दशंकर आपुनाथ धुव. एम. ए., एल्. एल्. एल्. पी.

श्री मनःसुपराभ सूर्यराभ त्रिपाठी.

दानाय लक्ष्मीः सुकृताय विद्या
चिन्ता परब्रह्मविनिश्चयाय ।
परोपकाराय वचांसि यस्य
धन्यस्त्रिलोकीतिलकः स एव ॥

ये श्लोकभां गणित गुणोपलक्षित, गरीज रिशतिभा जन्म पाप्मी, स्वाश्रय उद्योग विद्यो-
पासना आदिमे करी निपुणसंसारव्यवहारवाहक, धुदिमान व्यापारी, गूर्जर भाषाभां
ऐकविशिष्टशैलीना स्थापक, सौराष्ट्र तथा कच्छभां स्वदेशीय राज्याभां दीर्घदर्शी प्रवीण
राज्यनीतिज्ञ, मन वाणी कर्मोपेयी यथाशक्ति परोपकारप्रयत्न, तथा सिद्धतत्त्वज्ञानी इपे
देशदेशांतरभां सुप्रसिद्ध मनःसुपराभना ज्योतिषज्ञाना मुख्य ज्ञानवा योग्य प्रसन्नो संक्षेपभां
नीचे प्रभाणे छे.

नडीयाभां वडनगर नागरवासीषु सातिभां अंक गरीज धरभां मं. १८६६ ना
पैशाण वहि ८ त. ६ मे १८४० ने दिन जन्म भयो हतो.

तेजोना पितृथी सूर्यगम तेमने भात्र आइ भासना मुक्री सहगत थया हता.

માતા અને માતૃભક્તિ—તેમના માતૃશ્રી ઉમેદકુમારીએ તેમનું પાલનપોષણ કર્યું. તેઓ સુપુત્રનો પૂર્ણ ઉદય જોવા ભાગ્યશાળી થયા. તેઓને શ્રીકાશી આદિ લીધેયાત્રાઓ કરાવી તથા બહુ પુણ્યદાન કરાવી સ્વધર્મપાલનથી સતુષ્ટ કર્યાં. અને જેઓના આગળ પુત્રનું વૃદ્ધત્વ પણ બાલત્વ જ ગણાય છે તેવા માતા સંવત્ ૧૯૩૮ માં સદ્ગતિ પામ્યાં. એ પ્રસંગે તેઓને અતિદુઃખ થયું હતું. અને એ પ્રસંગે સ્વામિસેવાર્થ મહાબલેશ્વર જગુ પડ્યું હતું તેથી પોતે સનિધિમાં ન હોવાથી અને સ્વહસ્તે તેઓનો દેહ અગ્નિસંસ્કાર ન પામવાથી બહુ પરિતાપ પામ્યા હતા, અને જે ગૃહમાં પ્રવેશતાં સર્વદા માતાની દૃષ્ટિ સ્નેહસિન્ધુનથી, અને વિદેશ જતા જેના હસ્તે આશીર્વાદથી દેહને પુષ્ટ કરતા, તે પૂજ્ય ભૂતિથી શૂન્ય ગૃહમાં મહાબલેશ્વરથી આવી પ્રવેશતાં માનસિક વ્યથાનો પ્રવાહ ગભીરત્વસેતુને ભેદી અશ્વરૂપે દશમાન થયો.

માતાના ઉપકારોનો નિષ્કૃય કોઈ રીતે થઈ શકતો નથી તથાપિ માતૃદેવો મઘ એ આર્થશિક્ષાને પોતે જે ભક્તિભાવથી યાવજજીવ પાલી હતી તેને સાકાર કરવા સ્વજન્મ ભૂમિમાં બહુદ્રવ્યવ્યયથી ‘શ્રીઉમેદકુમારી મંદિર’ નામે એક સસ્વતીમંદિર, તથા સ્વમાતાને પ્રિય પુત્રાણુશ્રવણ પ્રચલિત રાખવા ‘શ્રીઉમેદકુમારી કથાશાલા’ની સ્થાપના કરી છે, જેનો લાભ હાલમાં પ્રતિદિન આશરે ૫૦ સ્ત્રીપુરુષો લે છે. તે ઉપરાંત મધુગમાં શ્રીહાટકેશ્વર ધર્મશાળાનો છોડીદ્વાર તથા શ્રીકાશીપુરીમાં વિશ્વેશ્વરના દેવાલયમાં એક ગવાક્ષાર્પણુ તેઓના પુણ્ય તથા સ્મારકે સારૂં કર્યું.

અભ્યાસ—મોટી વયે નડીયાદની ગામડી શાળામાં અભ્યાસ આરંભ કર્યો. પછી નવી ઉચ્ચેડી સરકારી શાલામાં ગયા પણ સરીરે સારૂં ન રહેતા તે છોડી દીધી. અને એક વાણીયાને ત્યાં આઠ આનાના માસિક પગારથી જે કામ ખતલાવે તે કરવાની સરતે નામુદાપ્ત શીખવાની આશાએ રહ્યા. અને નડીયાદના નાગરઆહાર્યોના મુખ્ય વ્યવહાર અનુસાર થોડા થોડા નાણા ધીરવાનો વ્યાપાર આરંભ્યો.

તેવામાં નડીયાદના મુખ્ય દેશાઈ વિહારિદાએ પોતાના પુત્રોને સુશિક્ષણ આપવા એક ‘માસ્તર’ સમૂહો હતા, અને તેને બીજા વિદ્યાર્થીઓને પણ શિખવવા હતા. એ સાંભળી પોતે પણ ત્યાં રીતિસર ગુજરાતી તથા ઇંગ્લીશ શીખવાનો આરંભ સન ૧૮૫૬ માં કર્યો. ત્યાં જ સુપ્રસિદ્ધ લેખક રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ સહ મૈત્રીનો આરંભ થયો જે ઉત્તરોત્તર એવા પરિપાકને પામી કે જ્યારે તે બે મુખાષ્ટમાં સાચે બહાર જતા ત્યારે બહુ જનો તેમને ‘સગા ભાઈ’ જ બોલતા હતા. સાંસારિક, વ્યાવહારિક, રાજ્યકીય અને સાહિત્ય સંબંધી સર્વ કાર્યોમાં પરસ્પરનો પૂર્ણ મૈત્રીભાવ રહ્યો.

સન ૧૮૫૭ માં દેશાઈ હરિદાસ આદિ સહ અભ્યાસની વૃદ્ધિ સારૂં અમદાવાદ ગયા. અને ત્યાં શાળામાં અભ્યાસ કરતા રા. બા. મોતીલાલ લાલભાઈ, રા. રા. છોટાલાલ, સેવક-રામ, દી. બા. અબાલાલ સાકરલાલ આદિ સહ સંબંધ બધાયો જે ઉત્તરોત્તર ગાઢ થતો ગયો.

મિત્રમંડલ—શાલાઓમાં બંધાતી મૈત્રી શાલા છોડ્યા પછી પણ ઉત્તરાવસ્થામાં ફરી ગાઢ અને પરાપકારિણી યાવ છે તેનું આ “મિત્રમંડલ” એક પરમ આદર્શ હતું; લોકોમાં

પણ તે ‘દૃષ્ટાંત’પદવીને પામ્યું. એ સમયના પોતાના તથા મિત્રોના તરંગો, તેની પરસ્પર અશ્રયથી સિદ્ધિ આદિ મિત્રમંડલના લાભદર્શનવારી એક સુંદર કથા “મિત્રમંડલ” ના શીર્ષકથી સં. ૧૯૩૨ ના ‘સ્વદેશવત્સલ’પત્રમાં આરંભી હતી પરંતુ તે અપૂર્ણ રહી છે.

લેખાદિ આરંભ—સન ૧૮૫૯ ની વર્ષમાં અમદાવાદમાં ‘ધર્મસભા’ તરફથી ‘ધર્મ-પ્રકાશ’ નામે ચોપાનીઈ પ્રકટ થવા માંડ્યું તેના તેઓ ઉપતત્તી નિયમાયા તેજ વર્ષમાં પોતે રા. રણછોડભાઈ સહ નીતિભ્રષ્ટક કવિતાનું એક લઘુ પુસ્તક ‘વિવિધોપદેશ’ નામે પ્રસિદ્ધ કર્યું. તે વેલા તેમને કવિ દલપતરામનો સારો સમાગમ રહેતો. સન ૧૮૫૯ ના ભુદ્ધિપ્રકાશના જુલાઈના અંકમાં “માણસે શું કરવું” એ નામની કવિતા પ્રથમ છપાઈ એગા અંકુરિત વિચારો પોતાના તે પછીના લગભગ પીરતાળીસ વર્ષના જીવનમાં કદીપણ ફેરફાર વિના આચારમાં આવ્યા હતા.

આ સ્થળે જણાવવું જોઈએ કે રા. મનઃસુખરામ પહેલા યુજરાતી લેખકારો કે કવિ નર્મદાસકંઠર, કવિ દલપતરામ, શાસ્ત્રી ધનંજયભાઈ, ભોગીલાલ પ્રાણવપ્રબંધાસ, મહીપતરામ રૂપરામ આદિ પ્રસિદ્ધિ પામી શુક્યા હતા. અને નવા લેખકો રૂપે રા. રણછોડભાઈ, રા. બાઈશંકર નાનાભાઈ, કવિ રણછોડ ગણુરામ અને મુખાઈમા ગ. કરસનદાસ મૂલજી, નગીનદાસ તુલસીદામ, દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખર આદિઓ ગણ્યા લાગ્યા હતા.

તેજ સમયમાં ખેડામાં ઈંગ્લિશ શાળા સ્થપાતા સર્વ નડીઆદવાસીઓ અમદાવાદ છોડી ખેડે ગયા અને યોગ્ય મહીના પછી પાછા નડીઆદ આવ્યા અને એજ વર્ષમાં દી. બા. મણિભાઈ જદાભાઈ, જેઓનું જન્મસ્થાન નડીઆદ હતું પણ નિવાસસ્થાન પંડલાદ હતું, અને જેઓએ સ્વાશ્રય આદિ શુભ ગુણોથી અતે વડોદરા-મહારાજ્યના પ્રધાનરૂપે સુદીર્ઘકાલ ગ. જનપ્રજાનંજન કર્યું, તેઓ નડીઆદ ભણવા આવ્યા, અને “મિત્રમંડલ” માં એકે નવીન પદ્ધિ થઈ.

નડીઆદમાં તે વેલા અપાતો જુધો અબ્યાસ પુરો ચતા તે સર્વ અમદાવાદ પાછા સન ૧૮૬૦ માં ગયા, જ્યાં શાસ્ત્રમાં પ્રધાન શિક્ષક મિ. કર્ટિસ હતા.

સન ૧૮૬૧ માં મુખાઈની ‘એલફિન્સ્ટન કોલેજ’માં અભ્યાસપ્રવેશ સારૂ પરીક્ષા થઈ તેમાં તેઓ અમદાવાદમાંથી ઉત્તીર્ણ થયા.

એ પ્રમાણે અભ્યાસ-જૈત્રી-અને લેખકરણમાં રા. મનઃસુખરામની પ્રથમ વીંશી વ્યતીત થઈ.

* * * * *

મુખાઈ આગમન—તે વેળા મુખાઈમાં રા. મનઃસુખરામના પિતૃવ્ય રા. માધવરામ (તે રા. ગોવર્ધનરામના પિતા) વ્યાપાર કરતા હતા તેમની દુકાન હતી, તેથી મુખાઈમાં રહેવાની અનુકૂળતા જોઈ ‘કોલેજ’ માં અભ્યાસ વધાવવા મુખાઈ ગયા. તે વેળા મુખાઈપર્યંત

એ પ્રકારે અનેક સંજ્ઞાઓને રાજ્યયોગ તેમની બલામણુથી થયો અને તેઓએ પણ એવું સદ્વર્તન ગણેલું કે એથી કરી તેઓની બલામણુકર્તાની પુરુષપરીક્ષા સંબન્ધમાં કીર્તિ વિસ્તૃત થઈ અને બીજા જે જે રાજ્યોના સંબન્ધમાં તેઓ આવ્યા તે સર્વ અન્ય અધિકારીઓ ઉપરાંત મુખ્યત્વે કરી પ્રધાન (દિવાન) ની યોજના સારૂ તેમની સંમતિ મેળવતા અને તેથી તેઓ રાજ્યકીય વર્ગમાં અને લોકોમાં પ્રધાનકર્તા ('દિવાન મેકર') ના ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

સં. ૧૯૨૭ માં ગ. મણિભાઈ સહ તેઓએ કાશીવાડ તથા કઝબોના પ્રવાસ કર્યો અને તે જ વર્ષમાં ભારતદેશહિતૈષી પ્રસિદ્ધ સર વિલયમ વેડર્બર્ન અને સર જોન બર્ડીન સહ મિત્રતાનો આરભ થયો. અને તેઓ વારંવાર વિચારનો વિનિયમ પ્રત્યક્ષ તથા પત્રદાગ કરતા ગયા હતા.

મ. ૧૮૨૮ માં તેઓની પ્રથમ કાશીયાત્રા થઈ અને સ. ૧૮૩૩ માં બીજીવાર થઈ અને મહાબલેશ્વર તથા ગોઆથી લઈ ઉત્તરમાં સીમલા પર્યન્ત તથા પૂર્વ પશ્ચિમ કવચતાથી અમૃતસર સુધી પર્યટન કર્યું હતું અને તેમાં ઘણા મજબૂતોના મમાગમમાં આવી લાભ લીધા આપ્યા હતા.

દેશીય રાજ્યોમાં તેઓનો મુખ્ય તથા દીર્ઘકાલ પર્યન્ત સંબન્ધ જુનાગઢ તથા કઝબો એ ગાંધી સહ તથા તેથી કાઠકિ અંશે ન્યૂનતાએ ધરિ અને વડવાણના રાજ્યો સાથે હતો, વાકાનેર તથા ગજપીપલાના સરચાનો સાથે કાઠકિ મમય પ્રત્યક્ષ સંબન્ધ ગ્રહી હતો અને બાવનગર, પાવનપુર, ગોડલ, પોરબંદર, લુણાવાડ તથા વડોદરાના રાજ્યો સાથે તેઓના પ્રધાનો સહ અતિ નિકટ સંબન્ધથી પરોક્ષ સંબન્ધ ગ્રહી હતો.

જુનાગઢ રાજ્યમાં ગ્રણ નવાબ સાહેબો અને છ દિવાનોના સંબન્ધમાં તેમને કાર્ય કરવું પડ્યું હતું. અને તેઓને ખુદ નવાબ માહેબે દીર્ઘ સેવાના બદલામાં સારૂ પેન્શન આપી આપ્યું તે યોત્તીય વર્ષના અગસામાં નવાબ બહાદુરખાનજી ગાદીનશીન થયું. તથા નૈયાતું દુબડ, મકરાણીઓના બહારવટા, પછી નવાબ શ્રી નુબખાનજીનું ગાદીનશીન થયું, પ્રભાસનું દુબડ આદિ જુનાગઢ સરચાનતા વિવિધ પ્રસંગોએ તેઓની સક્ષમજુદિ, કાર્યદક્ષતા, શાસ્ત્રાનુવિદ્ય અનુભવ એ રાજમડળને વિજયી થવામાં અત્યન્ત ઉપયોગી થયાં હતા. અને શ્રી હજુર ફરોશી અનેક પ્રમંગે જણાવવામાં આવ્યું હતું કે "તમારૂં પવિત્રપણુ અને તમારા માગ વીચાર તથા કામ કરવાની ઉચ્ચી શક્તી પ્રમંગે પ્રસંગે જોવામાં આવેલ છે એટલું જ નહીં પણ તેથી જે ફાયદા થયા છે તે ઘણા જ મારા અને વખાણુને પાત્ર છે."

શ્રી કઝબો ગાંધી સંબન્ધ સં. ૧૮૩૯ થી આગ'ભાઈ પેન્શન મળતા સુધી લગભગ ચોવીસ વર્ષ સુધી રહ્યો અને તેમાં શ્રી કઝબો સગર-આસાથી દૂર થયેલા નણાકી નવમ-સિદ્ધ તથા દી. બા. મણિભાઈનું મુન મરણ દાન જ સ્વાધિકાર પ્રાપ્ત કરાવવું આદિ કાર્યોમાં તેઓનો શુદ્ધિસંબન્ધ હતો.

શ્રી ઈર રાજ્ય જોડે આશરે સોળ વર્ષ સખન્ધરહો તેમા પશુ સારા અધિકારીઓના પોગ અને વઢવાણના કાંપર સદ્ગત શ્રી દાહરાજીમા ઉચ્ચ પ્રમાણની વિદ્યાભિરુચિ તથા પ્રમ્નપાનના ધર્મના સરકારે ઉદ્ભવાનવા આદિ શુભ પ્રયત્નવાન તેઓ હતા

સંક્ષેપમા, તેઓશ્રીને વ્યાપારનો અનુભવ હતો તે રાજ્યકીય દિશામા પરિપક્વતા પામ્યો તેમા સુવિધાથી પુટિ હતી અને તે સર્વોપરિ વેદાન્તશાનથી અનુવિદ્ધ થવાથી અપૂર્વતા અને અમૂલ્યતા ધારણ કરનાર અનુભવનો લાભ મેળવ રાજ્યનીતિવ્યવહારમા સપ, પ્રમ્ન હિત, વિદ્યા, રાજ્યાડ જોની પરસ્પર પુષ્ટિ અને પ્રમ્નની પુટિ આદિ વધે તેવા કુટિલતારહિત સુમન્ત્રના ઉપદેશપૂર્વક અધિકારીઓને તથા અન્ય લોકોને તેઓ આપતા

મન ૧૮૮૫ મા પોતાના પુત્ર રા તનસુખરામને બહુ અશે પોતાના પ્રવૃત્તિકાર્યો સમર્પી સ્થાયિઅન્યલેખનાદિમા તથા વેદાન્તપંચીનનમા સમય વ્યતીત કરવા માડ્યો

ઉપર પ્રમાણે અનેક રાજ્યમર્મોમા નિહ હોના છતા વિદ્યાધન મેળવવાનુ અને તે નિબન્ધ અથ આદિ દ્વારા પરને અર્પવાનુ પ્રશસ્ત કર્મ પૂર્ણતાએ પ્રચલિત હતુ સન ૧૮૬૫ મા ગુજરાતી સભા સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો અને સન ૧૮૬૬-૬૭-૬૮ મા શુદ્ધિવર્ધક ગ્રન્થમા બહુ વિધો તેમના જ લખેલા છે અને તે બધે યતા ત્યાર પછી આગભાવના 'સ્વદેશ વત્સલ' તથા 'આર્યધર્મપ્રભાસ' મા તેઓના રચિત લેખો બહુ કરી નિરન્તર પ્રકાશવા લાગ્યા, અને અસ્તોદય વિચારસાગર અને શ્રી રામાયણપ્રત્યાયાન્તર આદિ ગ્રન્થલેખોમા વ્યાપ્ત યતા લઘુ લેખો લખાતા લગભગ બધે થઈ ગયા

ધર્મપત્ની—અ સૌ ડાહીનક્ષત્રી તેઓના પત્ની હતા જેમણે તા મનસુખરામના શુદ્ધસ્થાપ્તમને સ્મૃત્યુક્ત ગૃહિણીધર્મોના મથાર્ય પરિપાનનથી અનેક રીતિએ શોભા પો હતો. સ ૧૮૪૩ મા રા મનસુખરામ જુનાગઢ કાર્યવસે હતા તેવામા તેમના દેહનો પાત થયો તેઓના અમરણાર્થ નડીયાદમા શ્રી ગહીલક્ષ્મી પુસ્તકશાળા 'નામે એક પુસ્તકશાળા સ્થાપી છે જેમા હસ્તનિખિત તથા મુદ્રિત સરકૃત ગુજરાતી ગ્રંથો આદિ અને બાપાના ગ્રન્થોનો મોટો સંગ્રહ છે અને તે વર્ધમાન રહેવા વ્યવસ્થાપૂર્વક સારી રકમ આપેલી છે

ઉત્તરકાલ—ઉત્તરમધ્યમા તા મનસુખરામ એક દિન રામનો અને એક દિન કામનો' એમ નિયમપૂર્વક અવાન્તર દિનોએ વ્યવહારકર્મ તથા સાક્ષરકર્મ નિષ્પત્ત કરતા હતા પછી ઉત્તરોત્તર રામમર્મના દિનોની સખ્યા અધિક કરી કામકાર્યનો બાર પોતાના પુત્ર ઉપર નિલેપી બે ત્રણ વર્ષમા તે તેમા સુપરિચિત યતા પોતેશ્રીએ 'કર્મત્યાગ' કર્યા હતા અને માત્ર 'સાક્ષર જીવન' જીવતા હતા તે સમયમા પોતે અબ્યુદયના પ્રચારને અર્થે શ્રી રામાયણનુ પ્રયાનાન્તર તથા નિશ્ચયસના પ્રસારાય શ્રી ભગવદ્ગીતા શામ્ભોષ્યનુ પ્રત્યાયાન્તર તત્પરાયણુ રહી કરતા હતા

દિનચર્યા—પ્રાત કાળમા બ્રાહ્મ મુદ્દર્તમા હાડી શોઆદિ ક્રિયા કરી પ્રધાનજાત સન્ધ્યા નદન કરી પગી બ્રહ્મચર્ય કરતા તેમા પ્રથમ સ્વસ્થાપાનુ જાન્દોગ્યોપનિષદ્ સભાષ્ય, અને પાછળના વખતમા તેને રથને માણ્ડુકોપનિષદ્-મંડિકા સભાષ્યા તથા મહાવામ્પન્તાવનિ,

આત્મબોધ, અપરોક્ષાનુભૂતિ, વિવેકચૂડામણિ તથા શ્રીભગવદ્ગીતા એ અન્યરત્નોમાંથી પાઠ કરતા હતા. જે દિન પાઠ ન થતો તે દિન સિદ્ધ અન્ન લેતા ન હતા. નિર્મલતા અવસ્થામાં તે અન્યો પોતે વાંચી ન શકતા ત્યારે તેનું પુત્રમુખે શ્રવણ કરતા. એમ એ યજ્ઞ મરણદિન પર્યન્ત અરુપલિત રહ્યા હતા.

તે પછી પોતે કેટલાક મુમુક્ષુઓને વેદાન્તનું અવણ કરાવી પછી પોતે અન્ય લેખનમાં વ્યાપૃત થતા. મધ્યાહ્ને ભોજનોત્તર શ્રમાપનયનાર્થે એક કલાક નિદ્રાપથનું સેવન કરી પુનઃ અન્યરચનમાં પ્રવૃત્ત થતા. અને નિવૃત્તિયોગ્ય સાયંકાલ થતાં સમુદ્રતટે આશરે ત્રણ માર્ગલ દેહના સ્વાસ્થ્ય અર્થે પર્યટન કરતા. રાત્રિએ દશ વાગતા પર્યન્ત સમય નાના પ્રકારના અન્યોના વાચન તથા શ્રવણમાં વ્યતીત કરતા.

આશરે બાર વર્ષથી એકેજ વાર ભોજન લેતા, અને મિતાહારી, હિતાહારી તથા નિયમ-વર્તી અને ઇન્દ્રિયજળી હોવાથી તેઓની શારીરિક તથા માનસિક સ્થિતિ બહુ સારી રહી હતી.

ઉત્તરકાલમાં ધણી વર્ષ થયાં નેત્રમાં મોતીયાનો વ્યાધિ થયો હતો તથાપિ વાચન લેખનનું કાર્ય ઔષધાદિના સાહાય્યથી સિધ્ધિલ થવા દીધું ન હતું.

એ પ્રમાણે પરમાર્થમય જીવન વ્યતીત કરતા સં. ૧૯૬૨ ના ભાદ્રપદ માસથી શરીર-પ્રકૃતિ મન્દા રહેવા માંડી. સં. ૧૯૬૩ ના કાર્તિક વદિ ૧૨ ને દિન યુદ્ધકાષ્ઠની સમાપ્તિ ઇશ્વરાનુગ્રહથી થઈ અને શ્રી ઉત્તરકાષ્ઠનો પ્રારમ્ભ કર્યો. પણ શરીરમાન્દ્યના કારણથી સ્થાન ફેર સાર માર્ગેશીર્વ વદિ ૪ ને દિન મહાલક્ષ્મી ઉપર પોતાના એક સ્નેહી ઉદારચરિત શેઠ વીરચંદના મહાલયમાં ગયા. પરંતુ તેજ સમયે પોતાને પુત્રનિર્વિશેષ પ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામ નડીયાદમાં બહુ ભાંદા હતા અને તેઓને મુખર્ષિ જ્યાં હજી હોવા છતાં અન્ય સંબંધિઓ અનુમત આપતાં ન હતાં તેથી પોતે પૌષ સુદિને દિન પોતાની પ્રકૃતિ સિધ્ધિ છતાં નડીયાદ ગયા અને સુદિ ૧૦ ને દિન મુખર્ષિ તેઓને લઈ આવ્યા જ્યાં પૌષ વદિ ૫ ને દિન રા. ગોવર્ધનરામ શરીરમુક્ત થયા.

રા. ગોવર્ધનરામનો પોતાની સમીપ વાસ તથા તેઓની સાક્ષરિકી તથા આધ્યાત્મિક ઉત્તતિના દિગ્દર્શક તથા તેઓએ પ્રાપ્તકીર્તિના પોતે મૂલરૂપ હોવાથી પોતાના મનને રા. ગોવર્ધનરામનો આ અસામાયિક દેહાવસાન અતિ વિષમ લાગ્યો પરંતુ આગન્તુક આ-પત્તિ તુલ્ય અદ્ય સમય જ ચિત્ત વિલેપ થયો અને જે સ્થૂલ દેહદ્વારા આધ્યાત્મિક તત્વ-ની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે દેહના પણ લોક સંગ્રહાર્થે રક્ષણાર્થે ડાકરોની સલાહ અનુસાર અધેરી સમીપ જુદા નામક ગ્રામમાં શેઠ નરોત્તમના સુંદર ભવનમાં રહેવા ગયા.

વિદેહ મુક્તિ—યોગ્ય ઔષધોપચારાદિ છતાં પણ શરીરે બલતા ગ્રહણ ન કરવાથી અને રક્ત ક્ષય રોગ ન પડવાથી અધિક ચૈત્ર વદિ ૪ ને દિન સ્વજન્મ ભૂમિ નડીયાદમાં આવ્યા અને ઉત્તરોત્તર ભોજનની ન્યૂનતાથી અધ્યાદિ લેવાનું પૂર્ણ બંધ થઈ ગયું અને શરીરમાં અન્ય કોઈ પણ રોગ ન હતો વૈશાખ સુદિ ૧૨ મી પુષ્ય તિથિએ પ્રાતઃકાલમાં શ્રીગીતાના પ્રથમ

અધ્યાયચતુષ્તયનુ શ્રવણ કરી પોતાને પ્રાણુવાયુની બદ્ધિ પ્રસ્થાપનક્રિયાનો પ્રયત્નવિશેષ તથા ઇન્દ્રિયલયનો આરબ જણાતા ચિત્તટ્ટિને સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપમા સયોજી તદ્દમર રાને રાને થવા માડયુ અને અવશિષ્ટ પ્રાન્ધક્ષયનો ચરમ ક્ષણ પ્રાપ્ત થતા પૂર્ણ મધ્યાહન મ મયે સ્થૂપ શરીરમાથી પ્રાણુવાયુ સંગલતાથી નિ સરી કાત્યજૂત મહાકારામા લીન થઈ ગયો.

મરણાન્ત તેમની જ્ઞાનેન્દ્રિયો પૂર્ણ બલવતી હતી વેદાન્તશાસ્ત્રાનુસાર તેઓશ્રીના શરીરત્રયમાથી કારણદેહનો તો જ્ઞાનસમકાય જ નાશ થયો હતો અને પ્રાન્ધ્યાવશિષ્ટ દેહદયમાથી સ્ફુમદેહ તો ઉપર વર્ણ્યા પ્રમાણે વ્યવહાર અને પગમાર્થ ઉભય સમિદ થતા થી સપૂર્ણ વાસનાક્ષયથી નટપ્રાય થઈ રહ્યો હતો અને સચ્ચિદાનન્દમય થઈ જઈ જ્ઞાતિ-લેશ રહ્યો હતો તે પછુ, પ્રાકૃતિક નિયમનુસાર જ્ઞાનન્દ્રિયાવય દેહની નિર્મલતા, ઉપાન્ત્યભાવવિકારઅપક્ષયદ્વારા પન્મકોટિને પામતા, સમગ્રિસુદ્ધમદેહમા વ્યાપી અભિજ્ઞ થઈ ગયો અને સ્થૂપ દેહ ધર્મપરાયણ પુત્રને હસ્તે સાયતનસવનસમયે (સાયદ્વાલીન દોમ સમયે) અન્ત્યેષ્ટિસરકાગ્ને પામી અગ્નિદ્વારા નામરૂપવિહીન થઈ ગયો

શ્રી મન સુખરામની વિદેહ મુક્તિ થતા બહુ અગ્રેજી તથા ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો આદિએ તેમના અનેકગુણનુવાદપૂર્વક શોક પ્રદર્શિત કર્યો છે જે ઉપરિ નિખિત વ્રત્તાતને પુટિદાતા સાક્ષિવત્ છે.

પ્રબળમેવા—મુબઈ નગરના તેઓ જસ્ટિસ ઓર ધિ પીસ હતા.

મુબઈ યુનિવર્સિટીના ફેલો હતા અને તેમની ગ્રેજુઆથી તથા તેમના હાન “ મુત ગોકુલજી કાલા વેદાન્ત પ્રાધ્યક્ષ,” “બહાવદીન ફેલોશિપ, બાઉ સાટેજ દેશાઇ સ્થાનરશિપ,” તથા “બાવનગ- પર્સિવલ સ્ટેવનશિપ”ના રહની જુદી યુનિવર્સિટીમા થઈ હતી.

મુબઈની નેશિવ જનગન લાયબ્રેરીના સન ૧૮૮૪ થી ટ્રસ્ટી હતા અને “તેનો નાણા-સમૃદ્ધ વધારવા બારે મહેનત” લીધી હતી

નાગર વિદ્યાર્થીઓને મુબઈમા વિદ્યાર્જન માર રહેવા તથા બેજનન આદિની અનુકૂળતા થાય તેવા હેતુથી તેમણે એક યોજના ન્વી દ્રવ્યસમૃદ્ધ બીજામિત્રોસહ કં-વા માડ્યો હતો અને તે સમૃદ્ધના પોતે સેક્રટરી (કાર્યાધિકારી) તથા એક ટ્રસ્ટી હતા એ દ્રવ્ય-સમૃદ્ધ અનેક પ્રયત્ન છતા યથેચ્છ થયો નહિ પરંતુ તેના બ્યાજમાથી જે માછ અદ્ય આવે છે તે મુબઈમા નાગર કંચબ રચપાઈ છે તેને આત્રવરે અપાય છે.

સર મગલદાસ નયુબાઈ ગર્વ રૂલના પછુ તેઓ લાખા વખતથી ટ્રસ્ટી હતા

રોહ ગોકુલદાસ તેજપાલ ચેરિટીઝ રહના વ્યવસ્થાપક મહલના તેઓ સભાસદ હતા

ફાર્મસ ગુજરાતી સભા તથા યુદ્ધિવર્ધક મભા સબધમા ગુર્જ-બાપાસેવાના સંબધમા પ્રસંગે લખાશે.

મુંબઈમાં સન ૧૮૮૧ માં ગુજરાતી વકીલોત્તેજક સભા રચવાઈ હતી. તેમાં તેઓ પરીક્ષક નિયમતા.

અતિથિસત્કાર—તેઓશ્રીના મુંબઈના નિવાસસ્થાનમાં તેઓના અનેક સ્નેહીઓ તથા પરોક્ષપરિચિત જનો જેઓનું મુંબઈ આવવું જતું થતું તેઓ જેમ સ્વગૃહમાં હોય તેવા મુખપૂર્વક રહેતા અનેક વિદ્યાર્થીઓએ પણ ચિરકાલ તેમના ગૃહમાં વાસ કરી માત્ર વિદ્યાધન જ નહિ પરંતુ તેઓશ્રીથી બહુ શુભ સંસ્કારોનું તેમજ લેખનરચિતું સંપાદન કર્યું હતું; જેમાં મુખ્ય રા. ગોવર્ધનરામનું નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરાંત કમ્પ્લે રાજ્યના જૂતપૂર્વ હજુર આસિસ્ટન્ટ રા. મોતીભાઈ મણિભાઈ, રા. હનનલાલ હરિલાલ, રા. કૃષ્ણ-સંકર હીરાસંકર તથા રા. નવનિધરાય નારાયણભાઈ આદિ મુખ્ય છે.

તેમ જ અનેક પ્રસંગે રાજ્યકીય પ્રધાન પુરોહોત પણ તે નિવાસસ્થાન થતું. અને તે સમયે મુંબઈના અનેક સંભાવિત ગૃહસ્થોના ત્યાં આગમનથી તે સંકુચિત થઈ જતું. એ શોભા આપનારમાં મુખ્ય રા. બા. ગોકુલજીભાઈ, દી. બા. મણિભાઈ, દેશાઈ હરિદાસ, રા. બા. મોતીલાલ લાલભાઈ ઇત્યાદિ હતા.

પંડિતાદિ સત્કાર—તેથી પણ વિશેષે મુંબઈમાં જ્યારે પણ કોઈ વિદ્વાન સંન્યાસી આવતા ત્યારે અવસ્યમેવ તેઓના દર્શને તેઓ જતા અને તેમને સ્વગૃહે ભિક્ષા કરાવતા એટલું જ નહિ પણ કોઈ કોઈવાર પૂજામાનપુરસ્કાર વસાવતા. તેવાઓમાં મુખ્ય સુપ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનિષ્ઠ પંડિત પીતાંબરજી હતા—જેઓની પાસે તેમણે શ્રીપંચદશી તથા વૃત્તિપ્રભાકર વાચ્યાં હતાં. તથા વેદાન્તસિદ્ધાન્તના ધણા પ્રસંગોમાં તેઓ સંરાધોગ્ગ્રહે કરાવતા.

કાશીના શાસ્ત્રી સ્વામી પાસે પ્રથમ “વિચારસાગર” વાંચ્યો હતો. સં. ૧૯૪૬-૪૭ માં શિવકાંચીના સર્વતન્ત્રસ્વતન્ત્ર સ્વામિ શ્રી યોગાનન્દેન્દ્ર સરસ્વતીની પાસે પ્રસ્થાનત્રયનું સભાષ્ય અધ્યયન કર્યું. અને સં. ૧૯૪૭-૪૮ માં કાશીકેવલ્યધામવાસી શ્રીકૃષ્ણાનન્દ સરસ્વતીને મુખે “કેનોપનિષત્” સટીક, “અદ્વૈતસામ્રાજ્યસિદ્ધિ” આદિ ગ્રન્થોનું પાઠ કર્યું. એ પાઠ પ્રાતઃકાલે થતો અને સાંધકાલે સ્વામિશ્રી યોગવાસિકના ઉપશમ પ્રકરણનું વ્યાખ્યાન અનુપમ ઉત્તમ શક્તિથી કરતા, જે શ્રવણ કરવા માતા પ્રકારના અધિકારી જનો આશરે ૩૦૦ એ સ્થાનમાં એકઠા થતા અને તે સર્વે જોતાઓ એ સંબંધમાં રા. મનસુખરામનો પણ ઉપકાર માનતા હતા. ત્યાં જ નિવાસ કરતાં સ્વામિશ્રીએ પોતાના બે ગ્રન્થો “વૈદિકપદ્ધતિ” તથા “સુદર્શન” એ રચ્યા. અને અદ્વૈતસામ્રાજ્યસિદ્ધિ તથા જોપદેવકૃત “હરિલીલા” સટીક પ્રસિદ્ધ કરાવ્યાં.

એ ઉપરાંત મહામહોપાધ્યાય રામરામ શાસ્ત્રી, મહામહોપાધ્યાય ભીમાચાર્ય શાસ્ત્રી, પંડિતવર્ધ નાનુરામ, શાસ્ત્રી વેંકટાયલ, શાસ્ત્રી સ્વામજી, તથા શાસ્ત્રી રણછોડજી આદિને સારો આશ્રય આપ્યો હતો અને તેમાં પંડિત નાનુરામજી તેઓના સાહાય્યથી હાલમાં એરિન્ડન કોલેજમાં શાસ્ત્રી પદે રચવાયા છે.

દાનરીક્ષતા—રા. મનઃસુખરામ પૂર્વાવસ્થામાં નિર્ધન હતા અને તેથી ગરીબ લોકોના ફેંકટોને રવાનુબવથી જાણતા હતા. તેથી સુખાત્ર ગરીબોને તેમજ આશ્રવાપેદી ઉત્તેજનાર્દ અપકો, કલાવાનો, વ્યાપારીઓ આદિને યથાશક્તિ સ્વધનથી સુખોપવૃક્ક આશ્રય આપતા પેટકું જ નહિ પરંતુ સ્વસંબંધ રાજ્યોમાંથી પણ સારો આશ્રય અપાવતા અને તેથી હું જનો તેઓને પોતાના પૂજ્ય માનતા.

ન્યાય તથા કરકસરથી ઉપાજાત સ્વદ્રવ્યનો પણ તેવી જ વૃત્તિથી ગ્રેસાઈ પરોપકારમાં ઈનોયોગ કર્યો. પોતાને મુખ્ય લાભ વિધાની ઉપાસનાથી મળ્યો હતો તેથી તેના પ્રસાર વાના હેતુથી સ્વરચિત ધન્યોત્તુ મૂલ્ય પ્રમાણમાં અલ્પ રાખતા. તથા સ્વઆમમાં એક સ્તકશાળા સ્થાપી પ્રત્યર્પણ કરી.

તે જ મન્દિરમાં એક કથાશાલા સ્થાપી છે અને તે સર્વના નિર્વાહ સારૂ રૂ. ૩૫૦૦૦ / રકમ જુદી અર્પણ કરી છે. અને એ સર્વ સંસ્થાઓ મળી આશરે રૂપિયા એક લક્ષ અર્પિત થયા છે.

ભારતની વર્તમાન તથા ભૂતકાલની રિચિતિ લક્ષમાં ગાંધી તેમજે લૌકિકાબુદ્ધિ વા શયજ્ઞના કૃત્યાણુ સારૂ સમયોચિત આર્ગમાં વ્યાજનો ઉપયોગ કરવા એક સારી રકમ અર્પણ કરી છે.

નડીયાદ વડનગરાનાગરજ્ઞાણુસમાજને સ્થાપિતના કાર્યમાં ઉપયોગમાં લેવા રૂ. ૧૫૦૦૦ ખર્ચો છે. ધીજીનાગડમાં નવગંત્રિમાં નાગરજ્ઞાણુઓ અનુવેદપારાયણુ કરે છે, તેઓને પ્રતિવર્ષ રિત્વિક બોજનથી સન્નુદ થવા આશરે તેટલા જ રૂપિયા આપ્યા છે.

તેમજ શ્રી જીજ્ઞમાં શ્રી હાટકેશ્વરના મહોત્સવદિને પ્રતિવર્ષ મતત જ્ઞાણુભોજન થવા ય અર્પણુ કર્યું છે. તેવી જ સંસ્થા નડીયાદના નાગર જ્ઞાણુઓ સારૂ કરી છે.

મથુરામાં શ્રી હાટકેશ્વરધર્મશાળાનો જીર્ણોદ્ધાર સ્વદ્રવ્યથી કરાવ્યો છે અને મુંબઈમાં હાટકેશ્વરના દેવાલય આદિના જીર્ણોદ્ધાર સંજમમાં અગ્રગણ ભાગ લીધો હતો.

શ્રી કાશીમાં શ્રીવિશ્વેશ્વરના દેવાલયમાં એક ગવાક્ષ મૂલ્યાર્પણુ કર્યું છે અને ત્યાં સેન્ટ્રલ ટુ કોલેજ સ્થાપતાં સર્વથી પ્રથમ પારિતોષિક દ્રવ્ય પોતે જ અર્પણુ કર્યું હતું; જેનો યોગ વેદંતવિદ્યાના ઉપયોગમાં ચાલુ છે.

નડિયાદમાં રવરાત્રિમાં જે નિર્ધન જાણુય તેઓને ગુપ્ત રીતે અન્નધનાદિ આપતા / જ અનેક સામાજિક તથા પારમાર્થિક દ્રવ્યસંમહોમાં યથાશક્તિ મમયે સમયે પ્રમમ થી દ્રવ્ય આપતા.

સ્વપ્રિયગ્રન્થોપહાર—પોતાના સમાગમમાં આનંદનાર આખાલટલું સ્ત્રીપુરુષોને મા । સારા ગ્રન્થો વાચવાને સર્વદા ઉપદિશતા અને સાત ગ્રન્થોના પરિશીલનથી ‘જે સરકારે મન ઉપર મુક્તિ થાય છે તે વાન્વાર વાચનથી—અભ્યાસથી—વધારે દૃઢ થાય છે અને તેમ થતા તદ્દનુસાર વર્તન અસાતતાએ પણ ચલા મારે છે એમ તેમનું માનવું હોવાથી પોતાના મળતા પાત્રોને હેતુકથનપૂર્વક સ્વપ્રિયો ગ્રન્થોને વાન્વાર વાચવાના આગ્રહ પૂર્વક અર્પતા

એ પ્રકારે બહુ મુખ્યને સ્માર્ટ્સ કૃત ‘સેલ્ફહેલ્પ’ તથા “કેરેક્ટર” તથા વૃદ્ધોને માર્ક્સ એરેલાયમ, એપિક્ટેટસ તથા સેનેકાના ગ્રન્થો તેમજ રામકૃષ્ણ પુરુષોને ‘ટેની મેકસ’ તથા માર્ટિન લાઈફ ઓફ પ્રિન્સ ઇન્સોર્ટ’ના પુસ્તકો ઉપહારરૂપે સમર્પતા

લેખ સામાન્યાવલોકન—તે મન મુજરામના પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખોમાં ગદ્યભાગ વિશેષ છે તેઓએ અસ્તોદયની પ્રતાવનામાં જણાવ્યું છે તેમ તેઓના લેખોનો મુખ્ય હેતુ

To learn the best that is known and thought in the world and to propagate it for benefit of others” એ હતો એથી તેઓના લેખોમાં અન્ય ગ્રન્થોના અવતરણોનો અંશ જણાય છે એ મબન્ધમાં ટેલામાં પડેલોના મતનો અનુવાદ કરી તેઓ કરેલા કે ‘જાણુમાં ગતો ધણી રોય છે પરંતુ માર્ક કુશલ મુવર્ધકાર જુદા જુદા મ્યુના મિત્રમિત્ર આખા તથા રંગના ગતોને સમ્રાટી તથા ઉચિત મ્યુને ગોઠવી મુદર નેત્રાકર્ષક આબૂપણ તૈયાર કરે છે તેમ યદ્યપિ વિદ્યમાન સાહિત્ય પ્રતિ દૃષ્ટિ પ્રતા માર્ક જ વિચારો નવીન પ્રતીત થશે તથાપિ કુશલ લેખને તે જ વિચારોને ઉક્ત રીતમાં એવી રીતે પ્રકટ કરે છે કે તેઓ વિશેષે મુદર અને નવીનવત્ બાંધે છે”

શુર્કર લેખોમાં સંસ્કૃત શબ્દોના ઉપયોગ સબન્ધમાં તેઓનું આમ મત હતું કે મુસ લખાન આદિ વિદેશીય સંજો પહેલા શુર્કરની બાબ વિદ્યુત પણ શુદ્ધ હતી અસાતમૂન અને અસાતઅવધવાઈ એવા પરદેશીય શબ્દોનો પ્રયોગ લેખક લાયક ઉભયને બ્રાન્તિદ્રાગ થાય છે વિનાયનમાં લોડ લોમના ભોજન પ્રમંજે જેમ તેઓની પકિતમાં ન્યૂન અધિમાર કે નિર્ધનને મદપકિતભોજન આપતા નથી તેમ શુર્કર બાબની શબ્દપકિતમાં અપર બાબ શબ્દોનો પ્રવેશ શોભાપ્રદ અને છટ નથી, અને તેથી તેવા શબ્દોથી બાબાસક કરી તેને પતિત પ્રવાને બદલે સમીપગ્ય કામદુધાતુ ય સંસ્કૃત બાગમરમાંથી જ તેવા શબ્દો લેવા એ આર્યધર્મને અધિક ઉચિત છે

ધરૂપીતાલ આદિ અનર્થક શબ્દોને સ્થલે રોગશાન્તિશાલા આદિ શબ્દોના પ્રયોગનો પ્રય માગમ્મ તેઓથીએ ક્યો અને તે સમયે ટેલામાંના ઉપહાસખાન તેઓ ચલા હતા પરંતુ સમય જતા અણુધારેલે સ્થલે પણ હાઈપાઈ, સેક્ટરી, સોસાયટી તિરિક આદિને સ્થલે ન્યાયમંદિર, મન્ત્રી, સભા, પરિપદ સંગીતમંચ આદિ શબ્દોના પ્રયોગો સામાન્ય લોકોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જોઈ પોતે અગીકૃત તથા સમર્થિત માગ ધણાઓનું અનુસંગ્ય શબ્દ જોઈ સન્નુપ થયા હતા પોતેલ જોલા ગ્રન્થની પાચ આટલિ ચલા ઉપરાત કાદમ્યરી—બાબાન્તરની ત્રણ આટલિઓ યઈ તથા

૨૯ હરિલાલ કુવના સરકૃતમય લેખો એ આદિથી વાચકવર્ગ પશુ તેવું વાંચવા-સમજવા શક્તિમાન થયો છે એ જોઈ પ્રસન્ન થતા, અને પોતાના મતનું એજ સમર્થન માનતા.

બાપાની શૈલી સબન્ધમાં પશુ તેઓના વિચારોચાલતા આવેલા લેખકોથી ભિન્ન હતા. વાંચકોમાં શબ્દોની ન્યૂનાધિકતા, પુનરુક્તતા, વ્યાખ્યાનિયમમગ આદિ જે દોષો અચાનક તથા પ્રમાદથી હાલના લેખકોના મોટા ભાગમાં જોવામાં આવે છે તે તેવા લેખોના આયુષ્યને હાનિકારક છે એમ પોતે માનતા અને તેથી પોતાના લેખોમાં તેવા દોષો ન આવે તેની સખાગ રાખતા. લેખના વિષયો તુચ્છ નહિ પણ ગ્રાહ અને જીવનને વિશુદ્ધ તથા ઉન્નત કરે એવા જોઈએ અને તેમાં પશુ કાષ્ટ અમૂલ્ય ન લખવું અને વિચારાનુરૂપ ભાષા ગંખવી એ આદિ તેઓના સિદ્ધાન્તો હતા. સરકૃતસાહિત્યાચાવાની સદસમતિમાં તેઓ પશુ માનતા કે કાદિન્યદોષ વિષય કે ભાષા-પરતે નથી પણ મનુષ્યની વ્યુત્પત્તિ ઉપર છે અને નેથી ઉચ્ચા ભિલાપીઓએ પ્રયત્નવાન થવું જોઈએ. તેઓના અન્યોનો મુખ્ય વિષય આપણા દેશની પૂર્વની વિદ્યા, સમૃદ્ધિ, કીર્તિ આદિ જેને ભૂલી જઈ અને જે તરફ લક્ષ ન કરવાથી હાલના કેટલાક યુવકો પાશ્ચાત્ય ઉપનેત્રોથી આપણી સાસારિક સ્થિતિ વિદ્યા આદિને દીન જાણે છે તેઓને તે પૂર્વની વાસ્તવિક સ્થિતિનું દર્શન સ્પર્શ કરાવવું અને તે પુન સંપાદન કરવાના સત્ય ઉપાયો દર્શાવવા તથા પોતે અજિત ઉદ્યોગ, વિદ્યા-અસનિતા, દ્યાર્દ્રચિત્તિતા, પરોપમાગ્રવણતા, સત્યાવલમ્બિતા, ધૈર્યશ્રયતા, આદિ ગુણોના દર્શાવવા તથા તે ગુણોનું સંપાદન કરવા બોધ કરવો એ હતા.

સ્વઅન્યશુદ્ધિવૃદ્ધિ—વર્તમાન આધુનિક અન્યકારોમાં બહુ ભાગે એક દોષ એ જોવામાં આવે છે કે પોતાના પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખોનું પુનરોધન તેઓ કરતા નથી તેમાંથી દોષ દર્શાવે છે તો તે રચિકર થવું નથી અને તે દોષોને મુખાવા માન કરતા નથી. લેખોમાં ગુણાપાદન અને દોષાપનયનના પ્રયત્નોથી તેઓને દીર્ઘાયુષી કરવાથી તેઓ વિમુખ જ રહે છે એના પરિણામે તેવી કૃતિઓ દોષમય અને અધ્યાયુષી થાય છે એ આદિ વિચારોના સંગ્રહથી તા મન સુખરામ પોતાની પ્રત્યેક કૃતિનું નવીનાવૃત્તિ સમયે પુન પુન સદમ દિગ્ધી શોધન કરતા અને મુદ્રાપણ સમયે તેના પ્રથમ પૃષ્ઠની આગળ પાંચ પ્રતિ કઢાવી અન્ય સાક્ષરોના અવલોકનાર્થે મોખલતા અને તેઓ તરફથી જે સૂચનો આવતા તેનો સામાર અગીકાર કરી તેમાંથી યોગ્ય સૂચનાઓને આગ્રહરહિત અનુસરતા એ અનુકરણીય રીતિથી તેઓના અન્યો ન્યૂનદોષ થતા અને એથી ઉત્તરોત્તર દેદીપ્યમાન વાચક વર્ગને જણાતા.

૩૦ મન સુખરામના લેખાદિ સબન્ધમાં એક પ્રસિદ્ધ સાક્ષર જણાવે છે કે “સામાન્ય બાપાના ઇતિહાસ મળધીનું પોતાનું જ્ઞાન, અને તદનુસાર પોતાની માનુષીયતાને ઉન્નત સ્થિતિમાં લાવવાની પોતાની મહત્વાકાંક્ષા તથા પ્રયત્ન અપૂર્વ પ્રતિભા હતા એમના નેતૃત્વ વડે ઉત્પન્ન થયેલી અને આગળ વધેલી નહિવાદ શાળાએ ગુજરાતી ભાષા પરતે અમરપદ મેળવ્યું છે ઉક્ત શાળાના ગદ્ય-પદ લેખકોએ ભાષાભારમાં જે અમૂલ્ય રત્નો મૂક્યા છે, તેને માંડ પશુ દેશની તથા કોઈ પણ કાવની સુધરેલી પ્રજા અભિમાનથી આદર આપે એવા છે એવા લેખોમાં હું સિદ્ધાન્તસાર, અભેદોર્મિ તથા મુદ્દર્શનના લેખો, સંસ્વતીચન્દ્ર,

સ્નેહમુદ્રા તથા લીલાવતીની શ્રવનકલા, બાલકવિની રસભરી વાણી, કાદમ્બરી તથા કુસુમા-
વલિને સુકુંઠું. જે પુરવે.....સદ્ગમદેહની બાવનાઓ વડે ઉપર જણાવેલા નક્ષત્રમં-
ડલને ઉપજાવ્યું છે તે.....ઉપર દર્શાવેલા લેખોથી ચન્દ્ર જેમ નક્ષત્રોથી શોભી રહે
છે તેમ સદા શોભા અને શીતલતા આપ્યાં જ કરશે એમાં મને સંદેહ નથી.”

(અપૂર્ણ.)

[વસન્ત-ઓફિસ.]

બાલવસન્ત.

“મેરું તો તોરે મમનવા લગીઃ મહારાજ !”

એ ભૈરવીનો લયઃ તાલ પંજળી ઠેકા.

આબ્યો, સખિ ! આબ્યો આતો બાલવસન્ત !

બાલવસન્તઃ એ બહાલવસન્તઃ કુવ.

દુધભરીયે મુખગોરડીયે-

રિમતનાં ફાલ્યાં ફૂલડીયે-

ફારવવા આંતર-સુગંધે ! આબ્યો,

અધડિધડ્યાં નમણું નયણું-

ઉજળારંગી અંજનીએ

ઉજળવા શ્રવન અનંત ! આબ્યો,

કેસરીયે કર કુખળીયે

કુમકુમીયે પગ પાવનીયે

રેલવવા અજળ આનન્દ ! આબ્યો,

રુમરુમ રમતાં તરવરતાં-

રડતાં ચે રસજસ કરતાં-

કિલકિલવા પ્રભુ-રવ આત્મકુંજ ! આબ્યો,

બહાલપનું વિસટ વામન-

બાલક એ દેવ સ્નાતાતન-

ઉદારવા બલોભોળો બ્રહ્મા ! આબ્યો,

ગોંડળ.
લલિતાલય. }

લલિત.

પ્રેમી જોડું.*

તાપીતટે સર્યપુર સ્થાન
 મ્હારા તાત વસે ધનવાન
 લાડધેલી હું એકની એક
 દ્રવ્યયોગ મ્હને અટલેક
 બળ્યા તાત સુધારાને ટાળે
 મને વર્ષ થયાં પુરાં સોળે
 આવે માગાં જાણે ક્ષાત્રયું વ્હાણું
 ખરાં ખોટાં કરે પ્રેમમાન
 કરે વાતો ખ્યાતો^૧ સહ વડેરી
 નિશો રહેમનો ધુન્ય અનેરી
 એક રનેલી^૨ અમારો અતુર
 ન્યાળે નેહે મ્હને રહી દૂર
 રૂપે ગુણે વિદ્યાએ સંપન્ન
 માન્યો યુવક એ મારે મન^૩
 સાદો શાણો નહિ અહંતાન^૪
 નહિ સત્તા સુવર્ણનું ધ્યાન
 સરસિજ સમાન વિશુદ્ધિ
 જળ ઝાકળ થી શુદ્ધ બુદ્ધિ
 બિંદુ સુંદર પુષ્પ સુહાવ

* સ્વર્ગવાસી સાક્ષરસિરોમણિ ગોવર્ધનરામે સરસ્વતીચંદ્રના ચોથા ભાગમાં ગોદસ્મિયના 'ધી હરમીટ' નામના સુંદર સંગીતકાવ્યના કેટલાએક ભાગનું ભાષાંતર કર્યું છે. એમણે એ નાનકડા કાવ્યની ૧૫૬ લીટીમાંથી પહેલી ૧૦૦ નો સાર લીધો છે ને બાકીની ૫૬ એમની એમ રહેલા દર્ષ પોતાની વાર્તાના પ્રવાહને અનુસરતી નવીન કવિતા રચી છે. ગોદસ્મિયની આ સુંદર વાર્તાનું આખું ભાષાંતર ગુજરાતી ભાષામાં હોય તો ઠીક એ વિચારથી મી. ત્રિપાઠીની શૈલીનું યથાશક્તિ અનુકરણ કરી બાકીના ભાગનું ભાષાંતર ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ મૂક્યું છે.

ગોવર્ધનરામબાઈની ખૂબી આમાં હોય એ અસંભવિત છે. કથાપ્રસંગે રચેલા એમના નવીન ભાગની સુંદરતા ઉત્કૃષ્ટ છે. અંગ્રેજ કવિની એડવીન અને એન્જેલીનાની પ્રેમકથા જેવી તેવી ભાષામાં પુરી કરવાનો જ અર્થે હોય છે.

ત્રિપાઠીની ૧૨૬ લીટી એટલે 'જ્નેગીરાજ ઉભા રહો જરી'થી તે ૪૮૭ મે પાને ચોથી લીટી 'કૃષ્ણ કરજો અહો કૃષ્ણનાથ' સુધી વાંચી ત્યાર પછી આ બાકીના ભાગનું અનુસંધાન કરવાનું છે.

કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રનો દાંપત્યગાથ અનુચિત હોવાથી નાષક અને નાપિશાનાં નામ અતુર અને અપગા રાખ્યાં છે. 'હિંદુ જનસમાજ'ને અનુકૂળ થવા માટે મૂળમાં રહેજ રહાજ ફેરફાર કર્યાં છે.

૧ વખાણ. ૨ સુવર્ણની કેફ એટલે સઘળાને ધનનું જ તાન હતું. ૩ આખા હિંદુ-જનો અર્થાત અમારે એની સાથે પરિચય હતો. ૪ મન. ૫ અહંતુંતાન એટલે અભિમાન.

શોભે સુકે ખીલે કરમાય^૬
 એણે સુંદરતા એક સાધી
 તેની ચંચળતા મ્હને લાધી
 એણે ભૂરકી બાળાબોળી
 મારે હૈયે જગી પ્રેમહોળી
 પણ ચંચળ મ્હારો સ્વભાવ
 લાગ્યા પ્રેમી પંખોને કંઈ ધાવ
 પ્રીતી દાખલું બીજે એ બીજે
 પ્રેમી સીંચે મ્હારૂ મન રીંચે,
 મ્હારા હંગ જોઈ મુકી મામ^૭
 વન સેવ્યું તજી આમ ધામ
 પામ્યો પ્રેમી મ્હારો દરિશર્ણુ
 માંગું માંગુ હવે હુયે મર્ણુ
 માર્યો અલાગણીએ મ્હે કાન્ત
 વને સ્વડીને શોધુ દેહાન્ત
 મ્હારે કાળે ગયા સ્વર્ગે પ્રાણુ^૮
 એને કાળે તજું હુયે પ્રાણુ^૯
 જોગીરાજ વધા શાન્ત, શાન્ત,
 બુજ્યતે બીડી બાળા કલાન્ત
 મુગ્ધા આકુળ વ્યાકુળ જોય
 જોગી ગાઠ આલિંગે ને રોય
 મ્હારી માઠી મેધાવિનિ ચપળા
 પ્રીતિમૂર્તિ પવિત્ર હે ! પ્રમદ
 ન્યાળી લે આ ચતુરસુ ગાત્ર
 પામ્યો પ્રેમ અને પ્રેમપાત્ર
 મ્હાઈ રકનું તુ બહાલી રત્ન
 પ્રીતે પાળીશ હું કરી જતન
 કરી ચિંતા ચિંતા દેશપાર
 રેશું આનંદે નાર ભર્યાર
 શુદ્ધ નિર્મળ એહમા બેશું
 લ્હાવ સંસારના સર્વ લેશું
 ત્હારે દુઃખે મ્હને દુઃખયોગ
 હરિ રાખે અખંડ સંયોગ.

નરહરિલાલ ત્ર્યંબકલાલ દેશભક્ત.

૬ કાકળનું બિંદુ શોભે ને તરત સુકાઈ જાય ને મુખ્ય ખીલે ને ઝટ કરમાઈ જાય. ૭ મમતા.
 ૮ પ્રાણનાથ. ૯ જીવ.

વિલાસિકા.

(અવલોકન.)

આ પુસ્તકથી અનુપમ હરે કોઈક જ હશે. હેના કર્તા મિ. અરદેસર ફરામજી અબરદારનાં કવિત્વ તથા ભાષાશુદ્ધિથી સર્વ કોઈ અજરાતી સંસિકરણને આનન્દ થયા વિના રહેતો નથી. એક સમય હેવો હતો કે “ પારસી અજરાતી ”ના લેખકો “ પૂઠ અજરાતી ” નો ઉપહાસ કરતા હતા; ને કે ઉપહાસ કોના ઉપર રજવો બેઠો તે સ્પષ્ટ જ હતું. પરંતુ કાલક્રમે એ વૃત્તિ બદલાઈ; ‘ પૂઠ ’ અજરાતીને બદલે શુદ્ધ અજરાતીને ઈષ્ટ લક્ષ્ય તરીકે એ જ પારસી લેખકવર્ગ ગણવા લાગ્યો. એટલું જ નહિ પણ એ હસવા લાયક ઉપહાસના સમયમાં પણ કેટલાક પારસી લેખકો શુદ્ધ અજરાતી લખવા માટે યથાશક્તિ સરળ અક્ષર પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. એ આરંભકાળમાં ભાષા શુદ્ધિના અતિ સરળ પ્રયાસમાં મિ. બહેરામજી મહેરવાનજી મલખારીની ‘ નીતિવિનોદ ’ વગેરે કૃતિઓ અતિશય અનીકળે છે.

ભો. આ પૂ. ”

તે પછીના જમાનામાં કેટલાક સ્તુત્ય — (પ. ૧૦, શ્લો. ૧. ચ. ૧.)
છે. હેમાં સર્વોત્તમ અને બહુધા સ્વાભાવિ પ્રત્યય લગાડ્યો છે તે શુદ્ધ અજરાતી જવળને પ્રગટ થાય છે. હેમાંથી કેટલીક ઝીણી :
‘ અજરાતી ’ અજરાતી છે કે કર્તાનું ના
પારસી હશે. મિ. મલખારીની બાપ મ્હારે અંતરે રે લોલ. ”
મિ. અબરદારની કૃતિમાં આશુભિ (પ. ૧૨૩, પ. ૧.)
ક્રમથી કે’વા અશુધાર્યા ફેરફાર અનેક ઉભાય છે. ”
વર્ષ ઉપર—હું એલિન્સ્ટન (પ. ૮૨, શ્લો. ૨. ચ. ૪.)
પારસી જવાન બેડે મ્હારે
નો બચાવ કરવા લાગ્યો જે ‘ ઉભાલું ’ એ તો પાઞ્ચી વર્ગમાં જ નિયન્ત્રિત પ્રયોગ છે.
અને હેમાં જે કવિત્વયુત
પોતે હેતું એક દૃષ્ટાન્ત જાહેરને ગમવ, અવલ એ જ ગાનું. ”
(પ. ૧૨૭, શ્લો. ૪. ચ. ૪.)

‘ માતું ’ ગાય. ”

જે (પ. ૫૬, શ્લો. ૧. ચ. ૧.)

હતો હુબવ રૂપમાં બુનો ન એ અજરાતી પ્રયોગ નથી જ.

બરો

શું ખુની, કોમળ પગલે પસવારતી ચાર. ”

કો (પ. ૧૩૩, શ્લો. ૧. ચ. ૩.)

૧. શબ્દ પણ ‘ શુદ્ધ ’ પાઞ્ચી અજરાતીનો જ છે.

હામા કાંઈક કવિત્વને યોગ્ય વિચાર-સાધારણ કવિત્વવાળા-છે, તે સ્પષ્ટ છે પણ ભાષાના સરકારીપણને અભાવે કેવી અસંલિપ અસર થાયછે તે મહે એ પારસી વિશે સમજાવવાનું થયું એ કવૃં પણ હું સફળ થયો નહિં. મરદમ અણિયાન નજુનાઈ દ્વિતી પણ તે વખત હમારી સાથે કોલેજમાં હતી તેમણે આ ચર્ચા ઉપાડીને ઉપગના ન અંતે સુન્દર ભાષામાં શિખરિણી વૃત્તમાં મૂકી બતાવ્યો. અત્યારે તે મેં એક મહાસ સમજૂતી ખરી ગયાછે, અને કોઈ દેશને નોધ્યા કરો તો તે જડે એમ નથી. પરંતુ એ સરખાવતા તરત સરકારી ભાષાની શક્તિવત્ ભાવ થાય એમ છે. પણ પેલા પાતરી વિશે તો ખાતરી ના જ થઈ. હેણે તે "શુદ્ધ ગુજરાતી શીખવનાર" કહીને એક ખુદ છપાવ્યું હતું, અને તેમાં શુદ્ધ ગુજરાતી એટલે પારસી ગુજરાતી એમ સ્થાપવાનો આજી પ્રયત્ન કર્યો હતો.

તે આ ગ્રીસ વર્ષને અતરે હવે કોઈ પારસી વિદ્વાનમાંથી પણ હેનો નહીં ની
માર્ગે અભાગણીની હિમાયત કરવાની ધૂલતા કરે. હવે મિ મન
વને રવળીને શોધુ દુહનાસ જ હવે ઘણે ભાગે મળશે
મહારે કાળે ગયા સ્વર્ગે પ્રાણુ
એને કાળે તણુ દુઃખ પ્રાણુ ની વિલાસિકા મનુ રતન કોઈ એ
નેગીરાજ વધા રાન્ત, રાન્ત, ! પા પ્રમાણે—અચિત્ પારસીપણી રે
ભુજવને બીડી બાળા કલાન્ત ૧ જમણે કે આ સરકારી શિક્ષક
મુઝ્યા આકુળ આકુળ એય ૧ને આ વાતનું સમર્થન કરું મે
નેગી માહ આલિજે ને રાય
મહારી માહી મેધાવિનિ અપમ
પ્રીતિમૂર્તિ ખવિત હે ! પ્રમદ
આળી લે આ ચાતુર્ય ગાન
પામ્યો એમ અને પ્રેમજાન
મહાર રકનુ પુ બહાલી રાન
પ્રીતે પાળીશ હું કરી જાન
કરી ચિતા ચિતા દેશપાર
રેશુ આનહે નાર ભયાર
શુદ્ધ નિર્મળ રમેહમા બહેરુ
કાન સસારના સર્વ લેશુ
હારે હુ ખે મહેને હુ ખલોમ
હરિ રામે અખડ સચોમ.

આ પ્રસંગ નથી, તેથી
રોમાંથી મુખ્ય મનુ શાઈ

પામવાને લેવે અજ
રે છુટી છુટી રીતે

નરદરિલાલ અખડલાલ ૧

૧ જાકળનું પિંડુ શોભે ને તરત સુકાઈ જાય ને મુખ્ય ખીલેને જટ કરમાઈ જાય. ૨
૮ પ્રાણનાથ. ૯ અવ.

દવે ઉદાહરણો લખ્યે; પ્રથમ વર્ગનાં:—

(૧.) “ચલકતાં ઝલકતાં, ચકિત કરી નાંખતા,
દરીનો દિવ્ય ગુજ અહિં દર્શને.”

(૫. ૧. શ્લો. ૧. ૫. ૧)

અહિં ચળકતાં, ઝળકતાં એ શબ્દોમાં જાકારને બદલે લકાર કેવળ પારસી વર્ગમાં નિયન્ત્રિત છે, સાક્ષર ગુજરાતીમાં હેને અવકાશ નથી. તત્સમ શબ્દો હોત તો આમ પરિણામ ના આવત. એ જ મિ. ખખરદારે—એ જ કાવ્યમાં ૩ જા શ્લોકમાં ખીજા ચરણમાં—‘વિમળ’ એમ જાકારવાળો શબ્દ વાપર્યોછે. તત્સમ ‘વિમલ’ એટલો સમીપ છે કે અહિં લકાર હોત તો કાંઈ અવણુને ક્ષતિ ના લાગત, જો કે ‘વિમળ’ એ તદ્દભવરૂપ તરીકે અસ્વીકાર્ય નથી જ.

(૨.) “સખળ પગોથી તાપી નદીને સાંપીને જાઓ આ પૂલ.”

(૫. ૧૦, શ્લો. ૧. ૨. ૧.)

અહિં ‘પગો’ એમ બદુવચનનો આ પ્રત્યય લગાડ્યોછે તે શુદ્ધ ગુજરાતી અવણુને તરત અરુચિ ઉત્પન્ન કરેછે.

(૩.) “આંસુડાં ઉભાય મ્હારે અંતરે રે લોલ.”

(૫. ૧૨૩. ૫. ૧.)

“ઉકળો હાથ અનેક ઉભાય છે.”

(૫. ૮૨, શ્લો. ૨. ૨. ૪.)

“જાભરાતું” ને ફેકાણે ‘ઉભાતું’ એ તો પારસી વર્ગમાં જ નિયન્ત્રિત પ્રયોગ છે.

(૪.) “નવલ દિન્દને ગળવ, અવલ એ જ ગાતું.”

(૫. ૧૨૭. શ્લો. ૪. ૨. ૪.)

(૫.) “મીઠું ગાતું” ગાય.”

(૫. ૫૬. શ્લો. ૧. ૨. ૧.)

‘ગાતું’ એ કેવળ તદ્દભવ રૂપમાં જુનો ન એ ગુજરાતી પ્રયોગ નથી જ.

(૬.) “મેં દીડી તુને. કામળ પગલે પસવારંતી ચાર.”

(૫. ૧૩૩. શ્લો. ૧. ૨. ૩.)

‘પસવારંતી’ એ શબ્દ પણ ‘શુદ્ધ’ પારસી ગુજરાતીનો જ છે.

(૭). “ પમરી બહુ રલો આ તારલા ખુબ માંલ ”

(પૃ. ૪૯. શ્લો. ૨. ચ. ૪.)

‘ પમરું ’—એ પણ શુદ્ધ પારસી શબ્દ છે.

બીજા વર્ગનાં ઉદાહરણો:—

(૧.) ઓછી નથી દિવ્ય પવિત્ર યાદી.

(પૃ. ૧૪૨. શ્લો. ૭. ચ. ૨.)

‘ યાદી ’ એ શુદ્ધ ગુજરાતી રૂપને બદલે ‘ યાદી ’ એમ આ સ્થળે લીધેલું સ્વાતન્ત્ર્ય સાક્ષર ગુજરાતીને પ્રતિકૂળ છે.

(૨.) ભગત રૂહેશે ત્યાર રે.

(પૃ. ૧૭૭. શ્લો. ૧. પં. ૪.)

(૩) “ સમરણ ક્યાર કું દિન આમલા ”

(પૃ. ૮૨. શ્લો. ૧. ચ. ૧.)

(૪.) “ તન પવિત્ર જ ક્યાર ખુશી મહી. ”

(પૃ. ૮૩. શ્લો. ૪. ચ. ૩.)

(૫.) રેડસે ક્યાર અમીની ધાર.

(પૃ. ૩૬. કા. ૨. પં. છેલ્લી)

(૬.) “ ક્યાર રેલાતાં કરીશું ખેલ ”

(પૃ. ૩૮. કા. ૪. પં. છેલ્લી.)

(૭) એ રગ ધરશે ક્યાર.

(પૃ. ૩૯. કા. ૫. પં. ૯.)

‘ જ્હારે ’, ‘ ત્હારે ’, ‘ ક્હારે ’ એ શબ્દોમાં છેલ્લા એ નો અ કરી નાંખવાનું સ્વાતન્ત્ર્ય આ જમાનાના શુદ્ધ ગુજરાતી તરફ સ્તુત્ય પ્રયાસ કરનારા પારસી લેખકોનું આશુનું જ છે. પરંતુ સાક્ષર ગુજરાતી એ સ્વાતન્ત્ર્યને સ્વીકારી સકે હેવું નથી. શબ્દો જોડે સ્વાતન્ત્ર્ય લેવું એ જ પ્રથમ તો ઘણું જોખમનું કામ છે, પોતાની માતૃભાષા જોની હોય તે શોધાયા પણ, સમર્થ લેખક, અને વિરલ પ્રસંગે, તેમ જ નૈસર્ગિક રચિ ઉપજાવાય એ રીતે, શબ્દ જોડે સ્વાતન્ત્ર્ય લે તો જ ક્ષમ્ય યાવશે. તો આ પ્રકારનાં રૂપો અસચિત્ર યાય હેમાં આશ્ચર્ય નથી.

(૮.) અમે સત્ય બધેબધે ફુડિયે.”

‘બધેબધે’ આ શબ્દ તો સુગરલી અવસ્થાને કેવળ અપરિચિત જ છે,—અને ‘બધે-બધે’ એમ પણ કહેવાય એમ નથી, ત્યાં વળી છેલ્લા એ નો અ કરી ‘બધેબધે’ એ ઘડી કાઢેલું રૂપ તો કેવળ અનુચિત જ થાય છે.

(૯.) “લાં અંગુલી ગગનસુંદરીએ લગાડી.”

‘લાં’ એ રૂપ પણ હેતું જ અપૂર્વ છે. હિન્દુસ્તાની ‘યહાં’ નો જ ભાસ થાય છે. આ શબ્દ પૂ. ૪૯ મે આવેલા ‘આકાશવણી’ એ કાવ્યમાં ત્રણવાર આવ્યો છે.

હવે ત્રીજા વર્ગનાં ઉદાહરણ:—

(૧.) “હે યૌવના ગગનસુંદરી શુકતામ.”

(પૂ. ૧૩૮. શ્લો. ૧. ચ. ૧.)

(૨.) “પૂઠે પડ્યાં મનહરમુખી કંઈ પાપ છે.”

(પૂ. ૧૮૦. શ્લો. ૧. ચ. ૭.)

(૩.) “તુજ ખાણુ રંગિન તાણુજ.”

(પૂ. ૧૮૧. શ્લો. ૩. ચ. ૧.)

(૪.) “ને નમ્ર મીઠું સ્મિતહાસ્ય ત્હારું.”

(પૂ. ૧૦૫. શ્લો. ૭. ચ. ૩.)

(૫.) “ત્હારું દરેક સ્મિતહાસ્ય ખિન્નાવશે જો.”

(પૂ. ૧૪૦. શ્લો. ૮. ચ. ૧.)

(૬.) “વસંતદૂત બનીને તું તો આવે ગાતી ગીતરે.”

(પૂ. ૧૨૪. કડી. ૧. પં. ૧.)

(૭) વન વન તુજ અલિપ્ત દંત ગાયે હવે ધરીને ઉર.

(પૂ. ૧૨૪. કડી. ૨. પં. ૨.)

(૮.) સદૃશ દિનભાષ્યનાં

(પૂ. ૭૧. પં. ૩.)

યૌવન વાણીના અર્થમાં ‘યૌવના’ એ શબ્દ કદી વપરાય નહિ. ‘નયયૌવના’ જેવા બહુમીદિ સમાસ વિશેષણ હોઈ હેને સ્ત્રીલિંગનો પ્રત્યય ‘આ’ લાગે છે તે જોઈને બ્યા-કરણનું તત્ત્વ ના જાણવાને લીધે આમ ખોટો શબ્દ રચાયો હશે. યૌવનચ્ચવાની-હેને સ્ત્રી-લિંગનો પ્રત્યય લાગે એ વાતની અસંભવિતતા સ્પષ્ટ જ છે.

‘મનહરમુખી’—એ ‘પાપ’નું વિશેષણ છે; અને બહુમીદિ સમાસ છટ દોષ એમ જણાય છે. તો ઈકાર એ સ્ત્રીલિંગનો પ્રત્યય અનુચિત જ થાય છે.

‘બાણ’ નો અર્થ તીર સુવિદિત જ છે; તે ધનુષના અર્ધમાં અર્ધિ વાપર્યોછે તે ખોટો જ છે. ‘તીર’ એ અર્થ મિ. અબરદારના નાણામાં છે એમ અન્યત્ર ઉપયોગથી જણાય છે. (પૃ. ૧૩૫. શ્લો. ૩.)

‘સ્મિત’ એટલે smile—મુખનું મલકવું; ત્યારે ‘હાસ્ય’ એટલે laugh—અવાજ સાથે હસવું; એમ યથાર્થ છે. તો પછી ‘સ્મિત હાસ્ય’ એ એ સાથે બાણવામાં અર્ધવિરોધજ આવેછે.

‘કોવલકી’ એ સ્ત્રીલિંગને ‘વસન્તદૂત’ કહેવામાં અધૃષ્ટિપણ આવે છે—‘દૂતી’ કહેવું જોઈએ. પણ અગ્રેજી શબ્દ Messenger નો તરજુમો ‘દૂત’ એમ સામાન્યરૂપે હોવાથી આમ થયેલું જણાયછે; જે કે દૂતી શબ્દનો ઉપયોગ મિ. અબરદારને અપરિચિત નથી એમ અન્ય સ્થળે કરેલા એ શબ્દના ઉપયોગથી જણાયછે:—

“તુ તો પ્રભાતતથા દૂતી પવિત્ર થી છે.”

એમ શુકતારાને સળોધીને કહેલું છે (પૃ. ૧૩૯. શ્લો. ૫. ચ. ૧.)

‘અભિનન્દન’ (=મુખારકબાદી)ને બદલે ‘અભિવદન’ (અનન) એ કવળ ખોટો યોગ છે. આ પ્રકારની ભૂલ્ય સુંબાઈનાં ધણાં વર્તમાનપત્રો (“ગુજરાતી” પત્રે આરંભ થિયાં વર્ષ ઉપર કર્યા પછી) કરતાં જણાયછે. પ્રથમ શબ્દ અપરિચિત હોઈ દોઢવાર કાંમળીને ખીજે શબ્દ પરિચિત હોવાથી હેને જ ખોટી રીતે વાપરી દેવાની કૃતિ થયેલી જણાયછે.

‘હીનભાગ્ય’ એ બહુવીધિ મમાસૂ પૂરેપૂરો છે—હેને વળી પછીનો પ્રત્યય લગાડવાથી મર્યહીનતા આવેછે.

‘બટ’ એ શબ્દ ‘પિટ’, ‘ફટ’ એ અર્ધમાં અર્ધિ વાપર્યો જણાયછે. પરંતુ ગુજરાતીમાં એ નાણ્યો નથી. પારસી ગુજરાતીમાં વપરાતો દશે તો એ પ્રથમ વર્ગનાં ઉદાહરણમાં દાખલ થઈ સકશે.

એટલું કહેવું જરૂરું છે કે ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારોના પારસી ગુજરાતી પ્રયોગો સુભાગ્યે મિ. અબરદારની વિલાસિકામાં વિરલ જ છે,—અને ઉપર બતાવેલાં ઉદાહરણો શિવાય વધારે ભાગ્યે જ જાડશે. પણ આ વચન જરાક વિશિષ્ટ કરવું પડશે; કેમકે ભાષા દોષનાં ઉદાહરણો ખીજાં જરાક જથાળાં નજરે પડ્યાંછે—તે ઉતારતાં વિસ્તાર થઈ નઈ વાચકને કંઠગળા આવે એમ છે તેથી જ નથી ઉતાર્યાં. તોપણ મિ. અબરદારની ‘કાવ્ય રસિકા’ કરતાં ‘વિલાસિકા’માં પારસી ગુજરાતી અંશ બહુ જ ઓછા છે—તે ઉપરથી આશા પડે છે કે કાલક્રમે હેમની ભાષાશુદ્ધિ આટલી પણ ખાગીથી અસ્પૃશ્ય બનશે.

ઉપર કહેલા ત્રીજા વર્ગના સ્વરૂપને મળતું એક સ્વરૂપ છંદોદોષના આકારમાં દેખા દે છે. સંસ્કૃત શબ્દોનો—પૂરા જ્ઞાનને અભાવે—ઉપયોગ કરવા જતાં ક્ષતિ, એ બંને સ્વરૂપનું મૂળ છે. આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો કેટલાંક બતાવીશું. આ ઉદાહરણો એ વર્ગનાં છે—

(૧.) શુરુને લઘુને સ્થાને વાપરવો;

(૨.) લઘુને શુરુસ્થાને વાપરવો.

વર્ગ (૧) નાં ઉદાહરણ:—

(૧.) ‘ જગજ્ઞાન વિદ્યા વધતી બહુ બધા બહે ’

(પૃ. ૫૮. શ્લો. ૨. ચ. ૧.)

(૨.) ‘ આકાશનાં ઉઘડતાં ભવ્ય દ્વારમાં શી ’

(પૃ. ૧૩૯. શ્લો. ૪. ચ. ૧.)

(૩.) ‘ અમે તેજ બધાં ભવ્ય બાણ. ’

(પૃ. ૧૯૪. શ્લો. ૭. પં. ૨.)

(૪.) ‘ જે શોભતા સહુ દોહા દિવ્ય વિશ્વ ક્યારા. ’

(પૃ. ૧૫૨. શ્લો. ૨૪. ચ. ૪.)

(૫.) ‘ શુદ્ધ પ્રેમને જગમાં હું નેહ રેળતો. ’

(પૃ. ૧૮૨. પ. ૨.)

(૬.) ‘ અબળ અધીરા માનવને તુજ ઉચ્ચ દક્ષત જ દેને. ’

(પૃ. ૮૮. શ્લો. ૯. ચ. ૨.)

(૭.) ‘ સુણું ત્યારે સુસ્વર કેના. ’

(પૃ. ૧૧૦. શ્લો. ૧. ચ. ૩.)

આ ઉદાહરણોમાં ‘ વિદ્યા ’, ‘ ભવ્ય ’, ‘ દિવ્ય ’, ‘ શુદ્ધ ’, ‘ ઉચ્ચ ’ અને ‘ સુસ્વર ’— એ શબ્દોમાં પ્રથમનો સ્વર શુરુ આવશ્યક રીતે છે. ‘ સુસ્વર ’માં હજી વિવક્ષાધીન શુરુતા ગણાય, જો કે તે પણ અગોચ્ય સ્વાતન્ત્ર્ય જ બને; પરંતુ બાકીના શબ્દોમાં તે લઘુ ઉચ્ચાર જ અશક્ય છે, છતાં લઘુ બોલાય એમ પણ રચના કરી છે. ‘ ઉચ્ચ ’માંના ‘ ઉ ’ ઉપર લઘુનું ચિહ્ન મૂક્યું છે પણ તેથી અશક્ય તે શક્ય બનશે નહિ. શુદ્ધને બદલે ‘ શુધ ’ એમ હજી લખ્યું હોત (અનિષ્ટ પણ તદ્દભવરૂપ) તો દોષ ટળત.

સંસ્કૃત નહિ પણ ગુજરાતી શબ્દોમાં પણ શુરુને લઘુસ્થાને મૂક્યાનાં નીચેનાં ઉદાહરણ છે:—

(૧.) “ કે પ્રિયને હૃદયદાન દિયે આત્યારે. ”

(પૃ. ૭૪. શ્લો. ૬. ચ. ૪.)

(૨.) “ઓ મેધ ! કર કર વૃદ્ધિ ! દૂર દૂર સર્વ એ વહેંચકાવજે.”
(પૃ. ૧૮૦. પં. છેલ્લી.)

(૩.) “જોઈ દુનિયાં સંધી.”
(પૃ. ૯૨. કડી. ૧. પં. છેલ્લી.)

(૪.) “એ રંગ ધરશે ક્યાર.”
(પૃ. ૩૯. પં. ૯.)

અહિં ‘અત્યારે’ એ શબ્દ તદ્દભવ છતાં પણ ‘અ’ યકાકાઈને શુરુ જ બોલાયછે—
લઘુ બાલાવા અસમ્ય છે. હેતું કારણ એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં છે. અન્નવારે, અન્નવારદ,
અન્નઆરદ—અત્યારે—અત્યારે, એમ વ્યુત્પત્તિક્રમ છે; તેથી જાણી શકે એ નો યકાકાઈ
લઘુ પ્રવલ્લ ય વાળા જોડાક્ષરને લીધે નહિ પણ ત એ સંયુક્તાક્ષરને લીધે છે; તે તત્ત્વ
‘ત્ય’ રહેતાં યકારમાં શુરુપ્રવલ્લપણું પ્રવેશ પામી અકારનો યકાકાઈ કાયમ રહેછે, આ
કારણથી અકાર આવશ્યક શુરુ છે તહેને લઘુસ્થાને મૂકાયછે તે દોષરૂપ થાયછે.

‘વહેંચકાવજે’—માં એ અને ‘જોઈ’માં એ જ નિરન્તર શુરુ સ્વર છે તે લઘુ જતાવજા
એ દ્વયલુ છે. આ પ્રકારનું દ્વયલુ મરદમ જોવર્ધનબાઈની કૃતિઓમાં અનેકવાર નજરે પડેછે;—

“મહારો કામા કરે અપરાધ, પુત્રી પ્રિય પ્રાણ.”
(સ્નેહમુદ્રા.)

અહિં ‘મહારો’માં ‘મહા’ તથા ‘રો’ લઘુ કરવા પડેછે; અને તે વળી લાવણીમાં
આભ્યાથી કાંઈક અનાગરિકતાનો ભાસ ઉત્પન્ન થાયછે.

‘રંગ’ના ‘ર’ને અર્ધચન્દ્ર મૂકી ખેરાણે લઘુ કયાંછે તે પણ અસમ્યને શમ્ય બનાવ-
વાનાં કાંઈ છે. લઘુ કરે તો તે ‘અં’ નથી, ને અં છે તો લઘુ નથી.

એમ શંકા કોઈ કાલશે કે ઈકાર, ઉકારને ધ્વસ્વને શુરુસ્થાને ને દીર્ઘને લઘુસ્થાને મૂકી
લાંબીરેખા(—)અને અર્ધચન્દ્ર(~) એ ચિહ્નોથી નિર્વાહ કરાછે તો પછી એકાર આકાર ઓકાર
વગેરે દીર્ઘ સ્વરોને પણ એ છૂટ શા માટે ના આપવી? પરંતુ પ્રથમ તો ઈકાર ઉકારને વિશે
પણ ઉપરનાં પ્રકારની છૂટય બહુધા અનિષ્ટ જ છે, અને જેમ અને તેમ ખાસ તત્સમ શબ્દોને
પ્રસંગે તો, એ પ્રકારની શિથિલતા ઓછી તેમ * સુરચિ વધેછે, અને શિથિલતા વધારે
હોવા તો સુરચિને ક્ષતિ હોવેછે. અને મીઠું એ કે ઈકાર ઉકાર એ સ્વરો અને લઘુ
શુરુ એમ ધ્વસ્વદીર્ઘતાની પોતની ઉભય સ્થિતિને લીધે આ પ્રકારની છૂટયને અનુકૂળ રૂપના
છે; અને આ, એ, ઓ,—એ સ્વરો સ્વભાવતઃ દીર્ઘ જ હોવાથી આ લઘુતાના બીજામાં,
કર્ણરચિને ક્ષોભ આપ્યા વિના, સમાવા અસમ્ય છે. ધ્વસ્વ આ એ, ઓ, એટલે અર્થાત્ જ
અ, ઇ, ઉ,—એમ જ બને; ખીજે પ્રકાર જ સંભવતો નથી આ ઉપરના દોષનાં બીજાં છે.

* દિને કુંડું તુજ વિચાર પ્યારી (પૃ. ૧૦૪ શ્લોક. પ. ચ. ૧.) અહિં દિ એ શુરુ
બનાવ્યો ના હોત તો ચાલત. માત્ર ધન્વજા છંદની ભક્તિ સાચવવાનું મૂકી ઉપેન્દ્રવજ્રનું
ચરણ થાત. તેમ જ, ‘ઉદાસ’—(પૃ. ૧૦૫. પં. ૧); ‘જીવંતીનાં’ (પૃ. ૧૦૪ શ્લોક. ૧.
ચ. ૧.),—‘વિશાળ’ (પૃ. ૧૪૧. શ્લોક. ૪. ચ. ૧.)

(૨.) લઘુને ગુરુસ્થાને વાપર્યાના ઉદાહરણ —

(૧) 'તેથી અરે પ્રકૃતિ તુજ કાઈ'

(પૃ ૧૪૨. શ્લો. ૭ ચ. ૧.)

* { (૨.) 'વિપત્તિ અમૃત યાય'

(પૃ ૧૦૯. કટી ૧૫ પ. ૨)

(૩.) 'હે અમૃતસાગર મધુકેલી કેઈકલા'

(પૃ. ૫૧. કટી. ૧. ચ. ૧)

(૪.) 'ચાલિયાનુ અમૃત આપુ'

(પૃ. ૫૫. પ. ૨)

અહિ 'પ્રકૃતિ' અને 'અમૃત' એ શબ્દોમાં પ્રથમના સ્વર હ્રસ્વ હોઈ લઘુ જ છે, તે પછીના ઋકારવાળી શ્રુતિને સંયુક્તાક્ષર માની લેવાથી ચડકવાનો ભ્રમ થઈ શુરુ ગણ્યા જણાય છે—ઋકારનું સ્વરસ્વરૂપ બૂલી રકાર+ઉકાર જેવા ઉચ્ચાર કરવાનું આ રજિયામ છે. આ પ્રકારનો દોષ મન્દમ મણિલાલ દ્વિવેદીની 'અનામા અમૃત' શબ્દને અંગે જેવામાં આવે છે—

'જે કર્ણ-અમૃત રસાયન ચિત્ત દેન'

(ઉત્તરચરિત.)

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા માતૃભાષા મધુરરૂપે ના હોવાના પરિણામ તરીકે વિવાસિકામાં લખ્યું—વિરલ પ્રસંગે—અનાગરિક શબ્દો દીગમાં આવે છે

ઉદાહરણ —

(૧.) "ગામ કરતો ધરણી ઉદરેથી કેવો હશે નીકળિયો!"

(પૃ. ૮૭ પ. ૧.)

ખડકની ઉત્પત્તિનું વર્ણન આ છે. પરંતુ 'ગામ' એ શબ્દ સચક છે એ ખરું, પણ આમ્યતાનો ભામ આવે છે.

(૨) "જડે કોણ કાળમાં લેતા"

(પૃ ૧૧૦ શ્લો. ૨. ચ ૩.)

'લેના=ભયના, આ પણ બહુ સુરચિયુક્ત શબ્દ નથી.

(૩.) "અને તુજ આસુની રેલે,
જઈ ધસકાર્તો આ ઠેલે!"

'હડશેલાએ' એ અર્થમાં 'ઠેલે' (ઠેલાએ) શબ્દ છે પણ 'ઠેલો' શબ્દની સાક્ષર લખાણમાં અનાગરિકતા જ સ્વીકારવી જોઈશે.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા સપાદિત ટોવાનું વળી બીજી પરિણામ શબ્દોના અનૌચિત્યમાં જણાય છે.

* વિવાસિકામાં બહુધા સર્વત્ર અમૃત શબ્દમાં અકાર ગુરુસ્થાને જ આપ્યો છે. મધ્યા બહુ હોવાથી ઉદાહરણ એ જ આપ્યા છે

ઉદાહરણ—

કોયલની તીણી હાક

(પૃ ૫૨.)

કોયલની 'રીડ'

(≈બૂમ.)

પૃ. ૫૨.

એ કોયલના મધુર સ્વ માટે બહુ અનુચિત શબ્દો જ છે. કોયલની 'વાણી' ને 'વાક' (વાક) કહીએ. (પૃ ૫૩.) તે પણ જુદી રીતે અનુચિત થાય છે.

'મધુમાન' (પૃ ૫૨. શ્લો. ૨૫. ચ. ૨) એ 'મધુરમાન'ના અર્થમાં હોય તો ભાષા શુદ્ધિનો દોષ બને છે, અને મધુ (≈મધ) જેવું માન-એમ કહ્યું હોય તો રૂપક બહુ અચિત્ર નથી જણાવું.

મગહૃદય (પૃ ૫૧. શ્લો. ૧. ચ. ૪) — એ બાપાસકરવાળો સમાસ અનુચિત જ બને છે. મગ=પથ્થર — એ દારૂની શબ્દ છે

તેમ જ બેવડ બૂમ (પૃ ૫૨.) એ અગ્રેજી too-far to go તું અત્યારે બાપાન્તર છે, પણ સુરચિ અને ઔચિત્યને ક્ષેત્ર આપનારુ જ છે.

અચિત્ત અણધારી પુનરક્તિનો દોષ મિ. ખખરદારને હાથે થઈ ગયો છે —

'હમ પણ' (પૃ. ૫૦)

ય (≈એ) અને 'પણ' એ બંને શબ્દો એક જ અર્થના છે, તેથી પુનરક્તિ આવે છે.

મિ. ખખરદારે એકાદ પ્રસંગે આજથી બે જમાના પૂર્વે બહુ ઉપયોગમાં આવતી એક પદ્યની અર્થ સમન્ધે પદ્યગુતાની ટેકણવાકી જેવા પ્રયોગનો આશ્રય કર્યો છે તે આ જમાનામાં સ્વીકાર્ય નહિ ગણાય ઉદાહરણ—

“અરર સરસ એવો કાણુ છે દક્ષ માણી !

(જેની) લલિત કુસુમધારી આ રહ્યું છું નિહાળી !”

(પૃ. ૫૦. શ્લોક ૫. પૂર્વાર્ધ)

પદ્યમાં શબ્દો પડતો, પણ અર્થ સમન્ધને માટે આવશ્યક હોયો શબ્દ (જેની) આમ કાઉંસમા મૂકવામાં પદ્યરચનાની તેમ જ અર્થ ગોઠવવાની શક્તિની નિર્બળતા ઉઘાડી રીતે સ્વીકારવાની કૃતિ આ પ્રકારના અયોગ્ય પ્રયોગમાં થાય છે

અર્થબોધને કૃત્રિમ મદદ આપવાના પ્રયત્નને એક સ્વરૂપ વિલાસિકામાં જોઈને જરા અસતોષ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદ્ગારચિહ્ન સાચેલામાં એકથી વધારે ગોઠવેલા કેટલેક સ્થળે જોવામાં આવે છે તે વિશે આ ટીકા છે. આ પ્રકાર શા કારણથી અનિષ્ટ છે તે હું કેટલાક વર્ષ ઉપર 'ચન્દ્રના ચમત્કારચિહ્ન' એ મયાળાના લખાણમાં દર્શાવી ગયો છું. (ઈ. સ. ૧૮૯૩ કે એ શુભારમાં 'ચાન્દર્શન' નામના લેખમાં પ્રસિદ્ધ થતા માસિકમાં જાણવામાં એ લખાણ પ્રસિદ્ધ થયું હતું)

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ જોવાનાથ

ગૃહ.

(અનુસન્ધાન પૃ ૦ ૨૯૧ થી.)

પતિ-પત્ની.

એ સ્થૂલ શરીરનું ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક રીતિ પ્રભાવો લક્ષ થયા પછી તે ઉભયના ભિન્નરૂપ મટી જાણને તેમનું એક-અભિન્ન-સદ્ભ-શરીર બની રહે છે—આ સંબંધનું નામ દાંપત્ય. દાંપત્ય—પતિપત્નીનો સંબંધ પવિત્ર-અવર્ણનીય-અનુપમ છે. સંસ્કૃત મહાન કવિ ભવભૂતિ કહે છે કે —

અદ્વૈતં સુખદુઃખયોરનુગુણ સર્વાસ્ત્રવસ્થાસુ યત્
વિશ્રામો હૃદયસ્ય યત્ર જરમા યરિમ્બહાવોરસ.
કાલેનાવરણાત્મયાત્ પરિણતે યત્ સ્નેહસારે સ્થિત
મદ્ર તસ્ય સુમાનુવસ્ય કથમપ્યેક દિ તત્ પ્રાપ્યતે ।

જેનું રૂપ કદિ ન થાય અવળું દુ ખે સુખે મર્વદા,
જેને પામી શકે જનો મહજમાં સર્વે અવસ્થા વિધે,
સંસારે ઝટ પ્રાપ્ય શોક દુઃખથી દાઝ્યું કરે ન્યાં દિલ,
ટોળાયે, ન કદાપિ જાણ ઘટતો જેનો જરાથી રસ.
જાતાં કાળ ધસાઈ થાય અજાગાં સંકેત્ય લજ્જા, બધ,
ત્યારે સાર ચખાય સ્નેહ રૂપનો તેમા હોયો જે રસ,
એવો પૂર્ણ અનત નિર્મલ રમે-મન્માન ને પ્રેમ તે,
લાધે વિશ્વ વિધે મહાશ્રમવડે, તે એકનો એકરે.

ઉત્તરરામચરિત્ર.

ભાષાન્તર-મ. ન. દિવેદી.

વળી કોઈ અગ્રેજ કવિ કહે છે તેમ —

"True wife ! fond wife ' we have together stood,
Through years of trial, each supporting each
Ever unto the infinite good

.....

Thou art indeed a gift, a favour from the Lord."

"The young man who marries finds himself in an entirely new relation in life. Grand as his life may have been in the past, the present and the future are full of new meaning, of grander possibilities, and of larger blessing. God has meant that love should come to man to glorify life. Now the husband has assumed additional responsibilities; he is no longer to live for himself but for his wife, his children, and in a larger sense for his descendants for the good of his race."

Stall

વળી અગ્રેષ્ઠ કવિ શેક્સપીયરે પોતાના “ક્રીંગ નૅન” નામના કાવ્યમાં એક કડી લખી છે તેવા જ સમાન અર્થમાં ગુજરાતીમાં સ્વ. સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામે કાંઈક પુસ્તકમાં લખ્યું છે — “અન્યોન્ય દેરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગુણ દપતી” —

તે પ્રમાણે દાપત્યમય અન્યોન્યની ન્યૂનતા-ખોડ ખામીઓ—મટાડે તેવો હોવો જોઈએ શૂરવીર અને ખીકણ, બ્રહ્મ અને કરકસરી, ઉતાવળો અને શાત, દોની અને દયાળુ, એવા પરસ્પર વિરોધી ગુણો ધરાવતા જોડા સુખી નીવડવાનો વિશેષ સંભવ હોય છે. આપણામાં કહેવત છે કે “ઉતાવળ કંઈ આપ્યા પાકતા નથી.” તેમ—દાપત્યસ્નેહ લગ્ન થયા પછી તરત જ પરિપક્વતાએ પહોંચે છે તેમ નથી, પણ કામક્રમે જ તેમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે. દાપત્યસ્નેહની પરિપૂર્ણતા અનુભવવાનો માર્ગ તો સોપાનપગથી જોવા છે. ગ્રાત કાળે વૃક્ષોના પત્રપર મોતી જેવા દેખાતા ઝાકળના બિંદુ અને પૂર્વ દિશામાં પ્રકાશતા સૂર્યનું તેજ જેવા મનોહર-આનંદદાયી લાગે છે અને સાયકાળે પશ્ચિમ દિશામાં સુતેરી પ્રભા જેમ એટલી જ આદલાદળનક હોય છે, તેવી જ રીતે લગ્નના આગમકાળથી અનુભવના સુખ જેવા જ જીવનના અતકાળ સુધીના સુખ પણ મીઠાજ રહે છે. દુનિયાપરના સુખી દપતીને અનેક પ્રકારના સુખ-હર્ષાદિક અનુભવતા જોઈને આકાશમાર્ગે આદૃશ્ય હિતા દેવો પણ ઈર્ષ્યા કરતા હોય તેમ લાગે છે. પરસ્પર નમ્રતા, મધુર હાસ્ય, રસમય વર્તન, સ્નેહયુક્ત વાણી, પ્રકૃતિનું ઐક્ય, આનો અનુભવ દાપત્યધર્મ આપણને સૂચવે છે. ઉભય અન્યોન્યના સુખ હું ખને વહેંચી લે છે, અન્યોન્યને સાન્નિધ્ય આપે છે, ધૈર્ય દે છે, ઉત્તર કરે છે. અગ્રેષ્ઠ સુપ્રસિદ્ધ કવિ મિલ્ટન પોતાના એક ઉત્તમ કાવ્યમાં એક સ્ત્રીને ઉદગીને એમ લખે છે કે તે સ્ત્રી પોતાના પતિપનાયણુ એવી હતી કે “તેની માથે વાર્તાવિનોદના તે વખત કેમ જાય છે તે ભુલી જતી હતી,”

[With thee conversing I forget all time,

All seasons, and their change, all please alike ”]

દાપત્યસ્નેહનું કારણભૂત માદર્શ એકલું જ હોતું જોઈએ નહિ. સદ્ભાવના, વિવેક, અને સદ્વર્તન એ ગુણ વિનાનું સાન્નિધ્ય એ ફળ પદ પુષ્પાદિક વિનાના વૃક્ષ સમાન છે. પતિપત્નીનો મળ્લ એ માન પરસ્પર પ્રેમ દર્શાવતો સમ્બંધ છે તેટલું જ નથી પરતુ પરસ્પરની મિત્રતા સૂચવે છે. બંધકે એથી પણ વિશેષ વસ્તુભાવ સૂચવે છે કારણ એક વિહારને કહ્યું છે તે પ્રમાણે “એક સદ્ગુણી પત્ની સો મિત્રોની તુલ્ય છે.” પરસ્પરના સુખની

* “Woman might be said, both in the family and society, the centripetal force, insuring permanency, attracting to herself, and thus preventing the tendency to fly from the centre. Man is life a centrifugal force. The impetuosity of his nature tends to throw everything from the centre. Thus, while opposite in tendency, they are yet of equal necessity and of equal value. Each is essential to the perfection of the other.”

—Stall

ખાતર સ્વાર્થપરિભાગ કરવો આવશ્યક છે. આ દુનિયામાં પોતાની આજીવિકાના બરણુપો-
પણાઈ સંધન સપાદન કરવામાં પોતાના પતિને અનેક પ્રકારના સાસારિક યુદ્ધ લડવા પડે
છે અને તે લડવા પછી વિપજીલું હૃદયથી ભરપૂર તે જ્યારે સ્વગૃહે પાછો આવે છે ત્યારે
તેની ઉપર ક્યેશ કંકાસના વરસાદની ધાગ ન વગસાવતા ઉપદુ તેના આત્માને પૂર્ણ શાંતિ-
સાન્તવન-સુખ હર્ષ મળે તેનું વર્તન તેની પ્રતિ રાખવું જોઈએ—આવા ઉચ્ચ પ્રકારના વિ-
ચારોથી પત્નીનું હૃદય નિરંતર ભરપૂર રહેવું જોઈએ અને પતિ જ્યારે ગૃહ છોડીને બહાર
જાય ત્યારે ગૃહકાર્યમાં લક્ષ આપીને ગૃહિણી થવાનો યોગ્ય અધિકાર તેણે મેળવવા યત્ન ક-
રવો જોઈએ પત્ની એ તેના પતિના જીવનપ્રયાણમાં તેની સહવાસિની છે,—સલાહ આપ-
નાર અને સાન્તવન આપનાર છે. વડ્ડેવર્ધની ઉક્તિમાં વદીએ તો—

“ A perfect woman nobly planned,
To guard, to comfort, and command

પત્ની પતિ તરફ માન પ્રીતિ, પ્રશંસા, સતોષ અને હર્ષમાન બાવથી જુએ છે, પો-
તાના હૃદયના આન્તર પટ પતિ આગળ ખોલે છે પતિ તેની આગળ પોતાના મનના વિ-
ચારો આશા ભય-વિગેરેની વાત કરે છે, અને પત્ની તરફથી તે ઉપદેશ, ઉત્સાહ અને મદદ
મેળવે છે પત્ની પોતાના પતિને નિરંતર નજીક રાખવા યત્ન કરે છે પોતાનો શાંત આ-
નંદી, પ્રેમાળ અને આશાનુસારી સ્વભાવ પ્રદર્શિત કરીને તે તેના પતિને વશ કરે છે, અને
એથી રીતે પોતાનો જ કરી લેધને તે તેને સુખી કરે છે અને જાતે સુખી થાય છે. નાત
નિવસ પત્ની પતિની સેવા કરવા તત્પર—સૈલપ્પત બની રહે છે પોતાના ઉચ્ચ સદ્વર્તન કે
ખાડીને તે પોતાના પતિની કીર્તિને વિશેષ ઉજ્જવળ કરે છે પત્ની પોતાના પતિના આશા
નુમાર રહીને પોતાના પતિને પોતાની જ ઇચ્છાનુસાર આનંદો કરે છે * પતિ પોતાની
પ્રતિ જે અનુપમ પ્રેમ દર્શાવે છે તેના બદલામાં તેટલો જ બન્ને તેથી પણ વિશેષ પ્રેમ
દર્શાવીને તેને તે સતુષ્ટ કરે છે પોતાના પત્નીનતથી પોતાની પ્રેમમર્તિને પોતાના જ હૃદયમાં
જમતી કરે છે. હિમયની વચ્ચે પ રપર વિરોધ કે વાદવિવાદ અથવા વિવાદ હોતો નથી
પરંતુ તેઓની વચ્ચે શુદ્ધ પ્રેમનો વિનિમય અને આત્માની એકતા જ જોવામાં આવે છે

હવે, ઇતિહાસના અવલોકનદ્વારા પરમ સતોષ અને હર્ષ અનુભવતા સુખી યુગલોના
કેટલાક દૃષ્ટાંત આપણે તપાસીએ

સેનીકા અને તેની સ્ત્રી પાઉલીના વચ્ચે એવો ગાઢ શુદ્ધ પ્રેમ હતો કે જ્યારે નીરો
નામના શહેનશાહે સેનીકાને આત્મઘાત કરવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે પાઉલીના એ પતિએ પ
હેલા પોતે આત્મઘાત કરવા ઇચ્છા દર્શાવી હતી તેવી જ રીતે ખુટસ અને પોર્સીયાની વ

* “ As unto the bow the cord is
So unto the man is woman
Though she bends him, she obeys him
Though she draws him yet she follows
Useless each without the other —Longfellow

એનો પ્રેમ રામના ઇતિહાસ વાચનારને અચૂત નહિ હોય જેમ્સવોટની સ્ત્રીએ પોતાના સાત અને આનંદમય સ્વભાવથી તેને તેની માદગીમાંથી સુકત કર્યો હતો. પ્રખ્યાત તત્ત્વવેત્તા સર વીલ્સન હેમીલ્ટનની સ્ત્રીએ જે રાતોરાત ઉગ્ગરો વેઢીને પોતાના પતિના બાપણોનો ઉતારો નહિ કર્યો હોત તો તેના બાપણોનો લાભ દુનિયાને મળ્યો હોત જ નહિ આપણા પોતાના દેશના પ્રાચીન અને અર્ધાચીન ઇતિહાસમાંથી દૃષ્ટાત લેઈએ તો પતિપત્નીના શુદ્ધ પ્રેમના અનેક દૃષ્ટાત મળી આવશે સીતાએ સમયન્દ્રની સાથે બાર વર્ષ વનવાસ ભોગ્યો, દ્રૌપદી પાંડવની સાથે વનમાં રહ્યા—દમયંતીએ પણ નળની જેડે રાજ્યપ્રેમવનો ભોગ્ય કર્યો, અને એથી વિશેષ, સાવિત્રીએ મૃત પતિને યમના હાથમાંથી પાછો આપ્યો, વળી રામ્મહરિ શંદ્ર અને તાગમતીનું દૃષ્ટાત હૃદયમાં લેના લાયક છે

બાલકો.

ગૃહમાં બાલકોનું મહત્ત્વ કેટલો બધો આનંદ સૂચવે છે! તેમના વિના આ સંસાર ગુન્ય બાસે છે તેમની સ્નેહમય સુખાકૃતિપદ ક્ષણવાર પણ દષ્ટિ નાખ્યાથી આપણે અવહૃનીય આનંદ અનુભવીએ છિયે ખરી રીતે બાલકમાંથી જ મનુષ્ય ધુનક થાય છે અને તેથી જ આપણી બાલ્યાવસ્થા ઘણીવાર આપણી યુવાસ્થાનું બલિષ્ઠ સૂચવે છે * બાલકો આપણી વૃદ્ધાવસ્થામાં આપણને આનંદ આપે છે પોતાના નાનુક હાથ વડે તે આપણા કપડા ખેંચતા આપણી આસપાસ વિટળાઈ જાય છે. બાળક વિનાનું વૃદ્ધ યુગન નક્ષત્ર વિનાના શરી સમાન છે બાલ્યાવસ્થામાં બાળકની આપણે આપણા ગૃહમાં સભાગ રાખીએ, છિયે આપણી નજર નીચે તેમને રૂઝનીએ છિયે, તેમને સાન્ત્વન આપીને અને ઉત્સાહ દેખાડીને આપણે તેમને આપણી છાની મરસા ઘણીએ છિયે અને તેઓ યુવાવસ્થાએ પહોંચતા દુનિયાના ઘાટણ સુદમાં વિજયી નીવડે તેવા તેમને બનાવવા આપણે યત્ન કરીએ છિયે હે પિતા તમારા બાળકોને આદેશ તેમની તરફ ફરતા બતાવે નહિ ' અકુશમાં તેમને તાપવા જરૂરના છે પણ તેમની પ્રતિ ફરતાથી બરપર ત્રાસ બતાવશે નહિ આપણી જેટલા અનુભવ અને હૃદયપણ મળેલ છે તેટલા જ અનુભવ અને હૃદયપણ તેમને મળેના છે તેવું કદાપિ ધારણ નહિ થઈ તાજનું જોઈએ કે દુનિયા તેમને નવીન જ છે અને તેથી તેમને દરેક વસ્તુમાંથી શિક્ષણ મેળવવાનું છે તેમની દરેક જિજ્ઞાસાનો યોગ્ય ઉત્તર આપવો તમારા દુ બના સમયે તે તમને માન્વત્વ આપશે તમારા મૃત્યુ સમયે તે તમારી આસપાસ વિટાઈ જશે.

હાલનો સમય એવો બારીક ઘઈ ગયો છે કે જીવનનું બરજી પોષણ કરવું બહુ કિંમત ધર્મ ગણ્યું છે. પહેલા કરતાં આજે ઉદ્યોગ અને પરિશ્રમ વધારે કરવો પડે છે આવી વસ્તુ સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી આપણે આપણા બાળકોને યોગ્ય સભાળ અને કેળવણી આપવી આવશ્યક છે. તેમની શારીરિક, માનસિક, ધાર્મિક અને નૈતિક વૃત્તિઓ પર લક્ષ આપવું જોઈએ છે અને તેના સુખના સાધન સપાદન કરી આપવામાં આપણને શ્રમ લેવો પડે અને સ્વાર્થપરિભોગ કરવો પડે તો તેમ કરતાં પાછા હાંધું જોઈએ નહિ કેટલાક માળાપ પોતાના હોકરાની સભાળ લેવામાં આગસ અને ગેરકામળ બતાવે છે.

રસ્કીને કહેલ છે કે “આત્માવસ્થા અને યુવાવસ્થા એ મનુષ્યના જીવનને ઉચ્ચ વાનીય કંઠવૈનો સમય છે તેની ટેવો, આચાર્યો, અને શ્રદ્ધા તે જ કાળમાં બંધાય છે એ સમયની એક પણ ક્ષણ એવી નથી કે જેમાં તેનું ભવિષ્ય બંધાતું જતું ન હોય.” આ સમયે ધર્મ પ્રતિ તે પોતાના ધર્મ સમજે તેવી સંસ્થાઓ તેના હૃદયમાં ઉદ્ભવ પામે તેવો યત્ન કરે. આપણા બાનકે પાપના કૂપમાં પડે અને પછી તેમને સન્માર્ગે ખેંચી મદદ તો કરતા પાપનો છાટો સરખોએ તેમને ન ઉડે તેવી યોજના કરવી જોઈએ જેવી રીતે મળસકા-માથી પ્રાપ્ત કાળ અધિક પ્રકારે છે તેવી રીતે બા-વાનસ્થાથી યુવાવસ્થા વિશેષ ઉજ્જવળ થવી જોઈએ.

છેવટ, આપણું ગૃહ શાંતિ અને સુખનું મ્યાન નીવડે અને તેમાં અસ્પર્શ કલેશ કકામ નહિ થતા ‘રદન-શન્દનુ સ્મરણુ પણ મૃદને થાય નહિ પરંતુ નિરતર અમીરસના ઝરણુ વદ્યા કરે એવી પ્રભુ પતિ આપણી નિરતર માર્ગના હોની જોઈએ તથાજી

૧૫ જુન ૧૯૦૭

અમદાવાદ

}

“ જ્ઞાનભક્તિ.”

અવસ્તા

(બાળાના લેખથી)

પારસીઓના ધર્મગ્રંથનું નામ અવસ્તા છે અને તેમાં ગાથા નામનો ભાગ સાથી પ્રાચીન છે પહેલવી ભાષામાં લેખે ભાષ્ય કરવામાં આવ્યું છે મેટલાક એનું માને છે કે પારસીઓના ધર્મ ગ્રંથનું નામ જન્દ અવસ્તા અને તે જન્દ ભાષામાં લખાયેલો છે, પરંતુ એ ખરી હકીકત નથી પ્રથમ યુરોપમાં એક પશ્ચિમ એ જુલમાં પડ્યો ને સારથી એ જુન ચાલી આવી છે, જુદ યુરોપમાં જ નહિ, પણ સાથી ભારતમાં પણ એ જુલે પ્રવાસ કર્યો છે ખરી હકીકત એ છે કે જન્દ નામે કોઈ ભાષા જ નથી પહેલવી ભાષામાં અવસ્તાનું જે ભાષ્ય કરવામાં આવ્યું છે તેનું જ નામ જન્દ છે આ લેખમાં આપણે અવસ્તાની ભાષા વિષે કંઈક ચર્ચા ચલાવીશું.

આવસ્તિક અને સંસ્કૃત ભાષા.

આવસ્તિક ભાષા સંસ્કૃત કરતા ધણે નીચે દરજ્જે છે, પાલી ભાષાની સાથે તેની જુલના થઈ શકે અને ભાષાઓ એક સમયે જનસાધાન્યની ભાષા હતી. જુદેવે જેમ પ્રચલિત ભાષામાં ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો, તેમજ પારસી ધર્મનો ઉપદેશ પણ પ્રચલિત ભાષામાં થયો હતો અને રચને ધર્મના ઉપદેશો પણ પ્રચલિત ભાષામાં લખી લેવામાં હતા.

જનસાધારણ શુદ્ધ સંસ્કૃત બોલી શકે પણ નહિ ને કદી બોલતા પણ નહિ, એ તો માત્ર શ્રેષ્ઠો માટે જ હતી. શાસ્ત્રાદિની રચના એ ભાષામાં થતી, ને શિષ્ટોની વાતચિત પણ એ જ ભાષામાં થતી. તેવે પ્રસંગે પારસીઓના પૂર્વ પુરુષો ભારતના આર્યોથી બુદ્ધ પદ્ધતિ ને ભારતની સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષા પોતાની સાથે લેઈ ગયા. ઇરાનમાં ગયા ને ત્યાંના લોકનાં રીતરીવાજ ગ્રહણ કર્યા ને તે લોક સાથે ભેળાઈ ગયા એટલે તે પ્રદેશના સંસ્કાર તેમની સાથે ગમેલા ભારતી ભાષા પર પણ પડ્યા. જે ભાષા લેઈને તેઓ ગમેલા તે જ ભાષા અવસ્તામાં છે એમ માનવાનું નથી, એ પ્રાચીન ભાષામાં અનેક ફેરફાર થયા પછી જ અવસ્તાનાં પાત્ર પર ચઢી છે.

એમ એટલેટલા ફેરફાર થયા છતાં પણ સંસ્કૃત ભાષા સાથે રહેને કંઈ પ્રકૃતિગત બિન્નતા નથી. શબ્દરૂપ, ધાતુરૂપ, કૃત, તદ્વિત, અવ્યય ઇત્યાદિ સર્વ વિષયોમાં બન્ને ભાષાઓમાં સાદૃશ્ય રહ્યું છે. થોડી આલોચના કરવાથી આનું સત્ય તુરત જણાઈ આવશે.

૧. વર્ણ અને ઉચ્ચાર.

જે વર્ણોના ઉચ્ચાર કરવા કહ્યું છે તે સર્વ વર્ણ અવસ્તા ભાષામાંથી નિકળી ગયા છે. એમ કહીયે તોપણ ચાલે.

સંસ્કૃત ભાષામાં ૧૩ સ્વર છે, પરંતુ અવસ્તામાં ક્ષ, ઋ, ઌ, ં, અને ઐ નથી. હ્રસ્વદીર્ઘભેદે ણના ત્રણ અને ઓના બે ઉચ્ચાર થાય છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં ૩૫ સ્વર છે, તહેમાં જેના ઉચ્ચાર કહ્યું છે તેનો પ્રયોગ અવસ્તામાં થયો નથી જણાતો. છ, જ, ટ વર્ગ, મ, અને લ નો પ્રયોગ જણાતો નથી. ઙ અને ઞ ને બદલે માત્ર અનુસ્વાર મુકાયા છે. ચ અને જ ના ઉચ્ચારમાં ફેરફાર થઈ ગયા છે. જના ત્રણ ઉચ્ચાર થયા છે. એક તો સંસ્કૃત જ જેવો, બીજો 'જપ્પરદસ્ત'માંના જ જેવો અને ત્રીજો azpaz માના ઙ જેવો.

નીચે જણાવેલાં દહાન્તોથી સંસ્કૃત અને આવસ્તિક ભાષાનું સાદૃશ્ય અને પાર્યક્ય બન્ને જણાઈ આવશે:—

૧ સંસ્કૃત અને બદલે અવસ્તામાં ઈ વપરાય છે, પરંતુ એ ઈ નો ઉચ્ચાર બહુ હ્રસ્વ છે.

સંસ્કૃત અવસ્તા

નરમ્ = નરેમ્;

ત્યમ્ = ત્યેમ્;

અયમ્ = અયેમ્

૨. ઙ ને સ્થાને અદ, આ ને સ્થાને આદ વા આઢ થાય છે. ક્યાં ઙ થાય ને ક્યાં ઙ થાય એ પાછળ આદનાર સ્વર પર આધાર રાખે છે. એ એ અને ઙ નો ઉચ્ચાર બહુ હ્રસ્વ છે.

. પતિમ્ = પદિતિમ્ (પતિમ્),
કન્યા = કદન્યા (કન્યા),
દારુ = દાઢર (દારુ).

૩. ં ને સ્થાને અદ અને ં ને સ્થાને અઙો થાય છે, ં નો ઉચ્ચાર બહુ હ્રસ્વ થાય છે.

દેવ = દદેવ (જાણે દુ દેવ)
ગો = ગઙો (જાણે ગુ ઙો).

૪. રેફને સ્થળે ંરે અને ક્ર ને સ્થળે ંરે વા ંરે થાય છે. રૂ મા ને ં છે તેનો ઉચ્ચાર અતિ હ્રસ્વ છે.

કર્ણ = કરેન,
કૃત્ર = ક્રેત્ર,
અમૃત = અમેરેત

૫. સંસ્કૃત હ્રસ્વ સ્વર અવસ્તામાં કદી દીર્ઘ થાય છે, દીર્ઘ કદી હ્રસ્વ થાય છે.

. વાયુ = વયુ,
પિતા = પિત,
ક્ષત્ર = ક્ષતાર,
ગય = ગાવ્ય,
વિતસ્તિમ્ = વૌતસ્તીમ્,
કુત = કૂત,
સ્તુત = સ્તૂત.

૬. ક ને સ્થાને ક્ થાય છે.

ચક્ર = ચક્ષ,
કલુ = કલ્લુ.

ક્ + વ (= ક્ષ) ને સ્થાને ક્ષ + વ થાય છે અગર ક્ નો લોપ થાય છે.

ક્ષુદ્ર = ક્ષુદ્ર;
 ક્ષત્ર = ક્ષત્ર;
 ક્ષુધા = ક્ષુધા;
 તક્ષ = તક્ષ;
 દક્ષિણ = દક્ષિણ.

૭. ગ ને સ્થાને ઘ અને ઘ ને સ્થાને ગ થાય છે.

નમ્ર = નમ્ર,
 ઉમ્ર = ઉમ્ર,
 ધર્મ = ગર્ભ; (ગુજરાતીમાં પણ 'ગર્ભ' થયું છે.)
 દીર્ઘ = દીર્ઘ.

૮. ત ને સ્થાને થ.

કુત્ર = કુત્ર;
 પુત્ર = પુત્ર;
 મૂત્ર = મૂત્ર.

૯. ધ ને સ્થાને દ.

ધાતા = ધાતા,
 ધારા = ધારા,
 ધન = ધન.

૧૦. શ ને સ્થાને સ ને કોઈ વાર જ થાય છે.

શત્ત = સત્ત;
 પશુ = પશુ;
 શર = સર;
 શુષ્ક = હુષ્ક.

૧૧. ષ ને સ્થાને ષ.

શુષ્ક = હુષ્ક,
 ષટ્ = ષટ્;
 દષ્ટિ = દર્શિતિ;
 યષ્ટા = યષ્ટા.

૧૨. સ ને સ્થાને દ અને કેઈ કેઈ સ્થળે થ યામ છે.

સાસિ = દસિ;

શસ્ય, સસ્ય = દસ્ય.

સત્ત = દત્ત;

અસુર = અહુર;

હોત = હોષો.

સ ને બદલે દ બોલવાનો રિવાજ ગુજરાતીમાં થોડો નથી.

૧૩. વ ને સ્થાને ફ.

વ્રથ = ફ્રસ્ત;

વ્રીત્તિ = ફ્રીત્તિ;

વ્રોક્ત = ફ્રોક્ત.

૧૪. વ ને સ્થાને ષ.

અશ્વ = અસ્પ;

વિશ્વ = વીસ્પ,

શ્વેત = સ્પેત.

૧૫. મ ને સ્થાને ષ.

ભૂમિમ્ = વૃમીમ્,

બ્રાતા = વ્રાતા,

માતૃ = વાતૃ.

૧૬. હ ને સ્થાને જ.

હિમ્ = જિમ;

અદિ = અજિ;

વાહુ = વાજુ.

ગુજરાતીમાં પણ વાહુ ને “બાહુ” થઈ “બાહુઅન્ધ” રાખે થયો છે.

૧૭. લ ને સ્થાને ર.

૫ મી

તતુભ્ય = તતુભ્યો,
 પુત્રાત્ = પુત્રાત્,
 પુત્રેભ્ય = પુત્રેભ્યો.

૬ ઠી

પુત્રસ્ય = { પુત્રઃ,
 પુત્રાસ્યા,
 પુત્રયો = પુત્રયો,
 દાત્રો = દાત્રાઓ
 વિદુષ = વીદુષો

૭ મી

પુત્રાણામ્ = પુત્રાણમ્
 તનૂનામ્ = તનૂનામ્
 પુત્રે = પુત્રે,
 દાતારિ = દાતારિ,
 વચસિ = વચસિ,
 પુત્રપુ = પુત્રપુ
 વચસુ = વચસુ,
 તતુપુ = તતુપુ

મસ્કૃતમા દકારાન્ત, ડકારાન્ત કિવા વ્યજનાન્ત શબ્દના ૩૫ અકારાન્ત શબ્દના જેવા નથી હોતા, તેમના ૩૫મા ને વિભક્તિમા ને સ્થાને ને પ્રગરતુ વિશેષત્વ હોય છે, તે સ્થાને તે પ્રકારતુ વિશેષત્વ આવસ્તામા પણ હોય છે સસ્કૃતમા શ્વન્ શબ્દતુ ૩૫ સાધા રણ નિયમથી જુદુ જ છે, તેની જુદી જુદી વિભક્તિઓના ૩૫ સાથે આવસ્તાના સ્વન્ (શ્વન્ એટલે કુતરો) શબ્દની તે તે વિભક્તિઓના ૩૫ મળતા આવે છે

શ્વા = સ્વા

શ્વાનમ્ = સ્વાનમ્

શુને = સુને

શુન = સુનો કન્યાદિ

સર્વનામ.

સસ્કૃત સર્વનામ સાથે આવસ્તાના સર્વનામને અત્યંત સાદૃશ્ય છે

અસ્મદ્ શબ્દ.

અહમ્ = આજેમ્ (હને સ્થાને જ)

વયમ્ = વયેમ્,

મામ્, મા = મમ, મા,

તઃ = તો;

મે = મે;

મત્ = મત્;

અમત્ = અમત્;

મમ = મમ;

અસ્માકન્ = અસ્માકન્.

બીજાં સર્વનામનાં પણ એમજ એ દશાન્ત છે:—

દુષ્પદ્ શબ્દ.

ત્વમ્ = ત્વમ્, તુ, ત્વામ્.

તે, તવ = તે, તવ;

ત્વામાત્મ, વા = ત્વામાત્મ, વા.

તદ્ શબ્દ.

તઃ = તે;

તત્ = તત્;

ત્વા = ત્વા.

અતદ્ શબ્દ.

અતઃ = અતઃ;

અતેષુ = અતેષુ;

અતદા = અતદા.

ઇદમ્ શબ્દ.

ઇદમ્ = ઇદમ્.

ઇમે = ઇમે;

ઇત્યઃ = ઇત્યઃ.

ઇદા શબ્દ.

ઇઃ = ઇઃ.

ઇદ્ = ઇદ્;

ઇદમાત્ = ઇદમાત્;

ઇદા = ઇદા.

ઈદમ્ શબ્દ.

ઈઃ = ઈઃ;

ઈદ્ = ઈદ્;

ઈદા = ઈદા. ૧૨૫.

૪. લિંગવિધાન.

અવસ્તામાં લિંગવિધાન પણ સંસ્કૃતના જેવું જ છે:—

દણ (દેવ)	ઉપરથી	દણી (દેવી),
મણ (મેષ)	„	મણી (મેષી);
પદતિ (પતિ)	„	પત્રી (પત્ની);
અણ (અણ)	„	અણા (તેમજ અણી);
વીદ્ય (વિદ્યાન)	„	વિદ્યુષી (વિદ્યુષી);

૫. સંખ્યાવાચક શબ્દો.

અવસ્થાના ક્રિયાકારક સંખ્યાવાચક શબ્દો નીચે આપવામાં આવ્યા છે:—

એક = એક (= 1),
દ્વિ = દ્વ,
ત્રિ = ત્રિ (અંગ્રેજીમાં પણ three),
ચતુર્ = ચતુર્,
પચન્ = પચ,
ષષ્ = છઠ્ઠ,
સપ્તન્ = સપ્ત,
અષ્ટન્ = અષ્ટ,
નવન્ = નવ,
દશન્ = દશ,
દ્વાદશન્ = દ્વાદશ,
સતતિ = હસતાદિતિ,
શત = સત, ધીયાદિ.
૧૧મી, પ્રથમ = પ્રથમ,
૧૨મી = દ્વિતીય,
૧૩મી = ત્રીતીય,
૧૪મી = ચતુર્થ,
૧૫મી = પચમ,
૧૬મી = ષષ્ઠ,
૧૭મી = સપ્તમ,
૧૮મી = અષ્ટમ,
૧૯મી = નવમ,
૨૦મી = દશમ.

(અંપૂર્ણ)

નરસિંહભાઈ. ઈ. પટેલ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહાગણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે, સક્રિયતા અપૂરત ખમતો છે, સ્થરભુજકિતનો સાગર છે, કુ ખીયાને આશીર્વાદ છે અને દુકેમાં મનુષ્ય માનવું છાન છે.

ગુમ થયેલી યાદદાસ્ત, ગુમ થયેલ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુનઃ આપના માટે, જ્ઞાનતત્ત્વોને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ ગિનહરીક ધ્યાન છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની ૩૦ની ૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિગ્રહ આપધાનય—સ્થાપિત ઇસ્તેસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ, મુખ્ય. કાલકાદેવી રોડ

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુખ્ય.	કલકત્તા.	પુના-સીટી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	મુખવારપેક.	રાવપુરા.	રીંગરોડ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મૂળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પૂરક વ્યાખ્યાન મહિત આ આર્પિતત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ દેખી આદ્ય પેજી કમલમ ૮૦ દ્વારમ પૂરું પાડું. કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પૌરોજ આના પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

MAN AND WOMAN.

"Woman," said Keshinb Chunder Sen "has been defined as an adjective agreeing with the noun man. I should rather say that man is a noun in the objective case, governed by the verb woman. This humorous simile may be read with the simile of the poet of the Veda when he compares the brightness of the god of fire to the shining of a woman in her home. Sita, in a celebrated passage of Valmiki's *Ramayana*, says to her husband —

'The world shall wake no care in me
My only care be truth to thee

If we apply this noble saying in a reciprocal sense, and base the solidarity of human society on the truth of man to woman, and of woman to man, many of life's riddles would be solved—many of life's difficulties would disappear. I may be something of a dreamer, but I hope and trust that society in India—as elsewhere—will recognise the place that is woman's not as a result of conflict and strife—not as a victory after the dust of battle—but as the natural symbol of Peace, Harmony, Union, Devotion, and Love.

'Life and Labour in India' —by A. Ynsaf-Ali

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तैजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मैदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान् प्रमदितव्यम् । धर्मान् प्रमदितव्यम् । कुशलान् प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

पृथ ६, अंक ६. [भासिक.] आपा६, सप्त १६६३.

तन्त्री—प्रादेशर आनन्दसङ्ग आध्याय ध्रुव एम एम, ऐतरेय श्री	
श्री भन सुप्रशम सूर्यशम त्रिपाही (वसन्त—आदिश)	३५५
अध्यायलोकेन	३५८
दूरधी गीतध्वनि (रा रा नरसिंहराव गोणानाथ श्री. एम. सी. एम)	३५९
स्वदेशधर्म, (वसन्त—आदिश)	३८५
अवस्था (रा रा नरसिंहराव ध. पटेल)	३८७

(૧) લાઈબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) મુખ્યત્વે
ગાના ભારતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂા ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂા ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ માથે)

ઉછરતી લાઈબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીરા નવી રચપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુભવી)
રાખના આશય વિનાની લાઈબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માન પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂા ૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી જોઈતી વર્ષ ૧૯૦૦-૧૨-૦૩; ત્રીજામાં રૂા ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂા ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ફૂટક નકલના રૂા ૦-૪-૦ „

પળવાનું ઠેકાણું—આનન્દરાજ ગાપુઆઈ મુવ, વમન્ત ઓફિસ—અમદાવાદ

મુબાઈના એજન્ટ—મેસર્સ એન એમ. ત્રિપાઠી.—મુબાઈ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર
- ૨ “વસન્ત-ઓફિસ”-ની સહીના લેખો માટે “વમન્ત-ઓફિસ”
જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણુ-એ લેખ “વમન્ત”માં દાખલ કરવાનો વા કર્યો, હો
કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બધાતા નથી.
- ૫ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરસુધીમા પણ ન મળે તો આ
અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછગણી એ અંક પૂરો પાડવાને બ
બધાતા નથી

વ્યવસ્થાપક.

ग. ग. मन सुभराम सूर्यराम त्रिपाठी.
 जन्म-संवत् १८६६ वैशाख वी ८ ने शनिवार
 अवनान संवत् १८६३ वैशाख शुदी ११ ने शुक्रवार.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૬, અંક ૬.

[માસિક.]

આપાક, રાંવત ૧૯૬૩.

તન્ત્રી—પ્રોફેસર આનન્દશંકર બાપુભાઈ કુવ. એમ. એ; એલ્. એલ્. બી.

શ્રી મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.

(અનુસન્ધાન ૫૦ ૩૧૫ થી.)

રા. મનઃસુખરામના લેખોના પાંચ વિભાગ થઈ શકે છે. ૧. નીતિવાર્તિક આદિ પ્રકારી વિષયો ઉપર માસિકપત્રો આદિમાં લઘુ લેખો. ૨. નિબંધો. ૩. જીવનચરિતો. ૪. વેદાન્તગ્રન્થો. ૫. ભાષાન્તરો.

૧. રા. મનઃસુખરામ અમદાવાદમાં હતા ત્યારે સન ૧૮૫૯-૬૦-૬૧ એપ્રિલ સુધીના બુદ્ધિપ્રકાશમાં ૫૬માં તથા ૫૭માં તેઓના અનેક લેખો છે.

સન ૧૮૬૧ માં મુંબઈ આવતું થતાં મુંબઈના પત્રોમાં લેખો લખવા શરૂ કર્યાં તેમાં સન ૧૮૬૬-૬૭-૬૮-૬૯ એ વર્ષોના બુદ્ધિવર્ધકમાં તથા તે બધે પડતાં હાંડીઓ (૧૮૬૪) સ્વદેશવત્સલ તથા આર્યધર્મપ્રકાશમાં, દેશીમિત્ર (૧૮૬૭), તુરએલમ (૧૮૭૮), આમદાદ એ માસિકોમાં, તથા છન્દુપ્રકાશ, રાસતગોસ્તાર એ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસંગોપાત્ત લેખો મોકલતા.

સન ૧૮૬૯ થી અસ્તોદ્યાદિ મોટા લેખોના આરંભ કરતાં તેઓએ લઘુ લેખો બધે કર્યા પરંતુ પાછલા વર્ષોમાં પ્રસંગે પ્રસંગે સમાલોચક તથા “શુજરાતી” માં લખતા. એ નિબંધોના મુખ્ય વિષયો નીતિ તથા આર્યધર્મની ઉચ્ચતા અનુકરણીયચરિત પુરુષોનાં સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાંતો, અને તે સમયે પ્રકટ થયેલા પુસ્તકો જેવાં કે કરજીયો, નર્મકવિતા, સાક્ષ

વહુની લડાઈ, કરસનદાસચરિત આદિ ઉપર વિવેચન રૂપે હતાં. આરંભના એ લેખોમાં પણ, તેઓની પરિણત કૃતિઓમાં જે જાતિનાં સંસ્કાર પામેલાં તથા ઉચ્ચ ભાષા અને વિચારો છે તેના પ્રથમકુરો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને ઉપર લખેલા પત્રોમાં જે અન્ય લેખો આવતા તે સર્વથી રા. મનઃસુખરામના લેખો ભાષા તથા વિચારની પ્રાદીપ્તિ ભિન્ન પડી આવતા અને તેઓની કૃતિઓ કર્તાના નામના પ્રકટન વિના પણ પરખાઈ આવતી.

૨. નિબન્ધો આદિ—સન ૧૮૫૬ માં તેઓએ ‘ઉત્તર જમકુમારી’ નામે એક નાની વાર્તા પ્રકટ કરી. તેઓના પરમરનેહી રા. રણછોડભાઈએ ‘જમકુમારીવિજય’ નાટક રચી પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું—જે તે જાતિના લેખોમાં પ્રથમ હોવા છતાં તે સમયે ગુજરાતમાં અતિ લોકપ્રિય થયું હતું “ અને જેણે ગુજરાતમાં વાંચવાની વિશેષ રચિ ઉત્પન્ન કરી હતી. ” તેમાં કથા-ભાગ નાયક નાયિકાના વિવાહથી સમાપ્ત થાય છે તેના ઉત્તરાર્ધરૂપે

“ હું છાયા કાયા ક્યની પ્રાણજીવન મુજ પ્રાણ;
અભેદવસ્તુ નામભિન્ન, વહું કાણ પ્રમાણ. ”

એવા સુખી “ આર્ય ગૃહસ્થાશ્રમ ” નું એક ચિત્ર આલેખ્યું છે, અને પ્રસંગે અન્યાયી ઇન્દ્રિય અધિકારીઓના વર્તનનું પણ ચિત્ર છે તથા તેવે પ્રસંગે રક્ષણ થવા ઉપાયો લેવાના માર્ગોની દિશા બતાવી છે. એ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૭૦ માં લખ્યું છે કે “ સ્થિતનના કુલીન અને ઉદાર પુરુષો જેઓ અત્રે સ્વતન્ત્રતા મોકલવાને અને ઉછેરવાને બહુ ઉત્સુક છે તેમને વારંવાર સમાચાર આપતા રહેવું, અને જ્યારે આપણું એ બળ ન આવે એવો ભારે અધિકારી સ્વતન્ત્રતાને શુષ્ક કરવા આવે, ત્યારે આપણે સ્થિતનના ઉદાર પુરુષોની સદાય માગવી...” અને અન્તે,

“ શુભ જ્ઞાન સ્વતન્ત્રપણું વળિ પૌરુષ, દેશસ્વભક્તિ મને ભારેને,
કર કલ્પિત વાત ખરી ઉપલી મનના મન અર્થ પરિ પુરોને. ”

એમ ધ્વજપ્રાર્થના કરી હતી. તે શુદ્ધ મંકરૂપ ભારતભૂમિમાં હાલ કેટલો વિસ્તર્યો છે તે પ્રસિદ્ધ જ છે.

દેશીય રાજ્ય—સન ૧૮૬૭ માં જીવિવર્ધક સભામાં એ નિબન્ધ વાચેયો, જેમાં દેશીય રાજ્યની પૂર્વેની તથા આધુનિક સ્થિતિ અને તે સુધારવાનાં સૂચનો તેમાં કરેલાં હતાં. સ્વ-મતિ અનુસાર એ સંબન્ધમાં ઘણા ઉપાયો પ્રકટાય છે પરંતુ રાજર્ષિ મનુએ પોતાનું હતું તેવું ઉત્તમ અનુકરણીય રાજ્યતન્ત્ર સાર જે નીતિઓનું રમરણ કરી પરિપાલન કર્યું હતું તેના પણ સાર માર્ગદર્શક રૂપે સંયોજ્યો હતો.

વિપત્તિ વિષે નિબન્ધ—આપણા આચારોની વિચારોની તથા દેશની અધોગતિ તથા પરતન્ત્રતાનું તેમને યથાવત્ દર્શન હતું અને તેથી તેમનું હૃદય સશોક રહી તે સર્વનો ઉદ્ધાર થાય તેવા માર્ગોના સંબન્ધમાં વિચાર કરવામાં તથા તે પ્રકાશવામાં તેઓ સચિન્ત રહેતા.

આ લઘુ નિબંધમાં એવી અવસ્થા જે વિપત્તિના નામથી ઓળખાય છે તેના મંદિસ્ત દર્શન-પૂર્વક તેનો પણ ઉપયોગ કરતાં આવડે તો તે કેવી રીતે સંપત્તિનું સાધન થાય છે તેનું સંદર્શન નિબંધન છે.

એ લેખનો મુનઃ સંસ્કાર ન થયાથી તેમાંથી ઉદ્ધરણ કરી તથા સદ્ગુણ રૂપાન્તર કરી “વિપત્તિદારા સંપત્તિ” એ નામથી તે વડોદરામાં પ્રકટ થતી “લોકપ્રિય લેખમાલા” માં સન ૧૯૦૧ માં મુદ્રાપિત થયો.

અસ્તોદય—ઉત્પત્તિકારક આ લઘુ અનુચિતની પ્રથમાવૃત્તિ સન ૧૮૭૦ માં પ્રકટ થઈ તેનું મૂલ્ય ૦-૧૨-૦ હતું. તેનો વિષય યથાનામ આપણા દેશની અસ્તાવસ્થાનું જ્ઞાન કરાવી ઉદ્યાર્થ પ્રયત્ન કરવા પ્રેરણાદનરૂપ હતો. એ અન્ય બહુ પાઠશાલાઓમાં ગુજરાતીમાંથી ઇંગ્લિશ ભાષાન્તર કરવાના શિક્ષણમાં ઉપયોગમાં લેવાયેો હતો. અને ધીમે ધીમે પણ દૃઢતાથી એ અન્ય વાચન તથા અભ્યાસમાં અધિકારિક પ્રવૃત્તિ પામ્યો. વર્તમાનકાલમાં ગુજરાતી લેખન-શૈલી તથા વિચારખનિના આદર્શરૂપ તે લેખાય છે. આ અન્ય ઉત્તરોત્તર આવૃત્તિઓમાં વૃદ્ધિ શુદ્ધિઓ જે યઈ છે તે પૂર્વોક્ત રા. મનઃસુખરામની તે અનુબંધની રીતિનું અને તેથી થતા ફેરફારોનું એક પરમ ઉદાહરણ છે.

અસ્તોદયના ઉદાહરણ રૂપે નલદમયન્તીનું ઉપાખ્યાન પ્રથમાવૃત્તિમાં અન્તે સંયોજ્યું હતું તેનો કથાભાગ સંસ્કૃત ભારતાન્તર્ગત નલોપાખ્યાન તથા ગુજરાતી પ્રેમાનન્દકૃત નલાખ્યાન ઉભયમાંથી અવતરણ લઈ રચાયેો હતો. દ્વિતીયાવૃત્તિમાં એક ઉપોદ્ધાત ઉમેરવામાં આવ્યો હતો. તૃતીયાવૃત્તિમાં નલદમયન્તીના ભાગમાં પ્રેમાનન્દમાંથી અવતરણોનો ત્યાગ કરી તથા રચના ફેરવી નાંખી સંસ્કૃતનું કેવલ પ્રત્યયાન્તર કર્યું હતું.

વર્તમાનમાં જે બાળ અને યુવા હોય છે તે બંધિયમાં જન્મ થાય છે અને તેથી દેશના ઉદયનો બહુ આધાર વિદ્યાર્થી સુવક્ષ ઉપર છે એમ ધારી તેઓ પ્રતિ સંબોધન નામે લેખ પણ તેમાં ઉમેર્યો છે. અને અતિમ પંચમાવૃત્તિ જે બે વર્ષ પૂર્વે છપાઈ તેમાં નલદમયન્તીનું રચાન “સ્વાશ્રય” નામના લઘુ લેખે લીધું છે.

સ્માધસ્સકૃત “સેદ્ધહેદ્ય”નો અન્ય પૂર્વ લખ્યું છે તેમ તેઓને અતિ પ્રિય હતો. તે આદિ ઉપરથી “સ્વાશ્રય” નામે સ્વતન્ત્ર અન્ય લખવા માંડ્યો હતો. પરંતુ તે યથેચ્છ પૂર્ણ કરવા સમય આવશે નહિ એ શંકાથી તેના સંક્ષેપને, તથા અસ્તમાંથી ઉદય થવાનું સાધન—શાસ્ત્રોપદિષ્ટ તથા સ્વાનુભવગોચર “સ્વાશ્રય” જ હોવાથી તેને, અસ્તોદય અનન્તર યોગ્ય માની તે પ્રમાણે “અસ્તોદય” માં સંયોજ્યો.

વાર્તિક (લેખન તથા વાચન). નડીયાદના રા. બ્રહ્મચંદ્ર ઉદાસરામે “ભારતીબુલ્લ” નામે એક ત્રૈમાસિક આરંભ્યું હતું. તેના પ્રથમ વર્ષના પ્રથમ અંકના પ્રથમ લેખ રૂપે વાર્તિક નામે તે પ્રકટ થયું હતું. તેમાં શુદ્ધિ થઈ તથા “લેખન વાચન” ના અંશની વૃદ્ધિ થઈ વર્તમાન ત્રૈમાસિક “સમાજોચક” માં પ્રકટ થઈ પૃથક્ નિબંધ રૂપે પણ પ્રકટ થયું.

એ લેખમાં લેખ, ભાષા, તથા શૈલી આદિ સંબંધમાં સ્વવિચારો સપ્રમાણુ વિસ્તરથી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

“ કલકતા રેવ્યુ ” ના સન ૧૯૦૨ ના અક્ટોબરના અંકમાં “ ધીલેન્ડેન્ કવેક્ચન ઇન ગ્રીસ ” નામે એક લેખ જેમાં ગ્રીક ભાષાની પૂર્વની ઉચ્ચતા પ્રતી કરીને તેમાં અધઃપતન અને વર્તમાનમાં કેટલાક લેખકોના પ્રયાસથી પૂર્વની ઉચ્ચતાની પ્રાપ્તિ સંબંધી વિદ્વતા બરેલો લેખ હતો તેમાંના વિચારો વર્તમાન ગુજરાતી ભાષા સ્થિતિને બહુ લાગુ પડે એમ હોવાથી તથા સ્વતન્ત્રતાથી પોતે જે નિશ્ચયો કરેલા તેને અનુકૂળ હોવાથી તે લેખનો સાર “ ગુજરાતી ” વર્તમાન પત્રમાં કેટલાક વર્તમાન ગુર્જર ભાષાની વૃદ્ધિ ઇચ્છનારાઓને વિચારમાં લેવા અર્થે પ્રકટ કર્યો હતો.

૩. જીવનચરિતો—રા. મનઃસુખરામને જીવનચરિતો લાચવાનો તથા લખવાનો અતિ પ્રેમ હતો. તેઓ માનતા કે નાનાજાતીય લેખોમાં “ જીવનચરિત્ર એ દેશાનુભવમાં એક મહાન સાધન છે. ” કારણ દીપકસભ તે અનેક દીપોને પ્રકટાવનાર છે. અને તેથી ગુર્જર મહિસના એ અંગની વિશેષ વૃદ્ધિ પુછી યાવ એ હેતુથી અન્યોને પણ જીવનચરિતો લખવા લખાવવા પ્રેરતા હતા.

૧. સુશ ગોકુલજી ઝાલા તથા વેદાન્તઃ—આ પુસ્તકની એ આવૃત્તિ યદ્ય છે અને ખીજામાં તેઓની સુરીતિ અનુસાર સારી શુદ્ધિ વૃદ્ધિ થઇ છે એ અન્ય તેઓએ પોતાના એક પરમસ્નેહી મિત્ર ભાવનગરનાં જૂતપૂર્વ પ્રધાન રા. સામલદાસને અર્પણ કર્યો છે જેઓની સક્ષમ શુદ્ધિ વિશે પોતે વારંવાર ઉચ્ચતમ અભિપ્રાય દર્શાવતા હતા.

૨. કરસનદાસ અને તત્સંબંધમાં વિચાર—રા. કરસનદાસ મૂલજી, રા. મનઃસુખરામ અને તેમના લેખો ઉપર સારો ભાવ અને રુચિ રાખતા પોતે રચિત “ વિલાપતના પ્રવાસ ” એ ગ્રંથમાં ઘણા શબ્દો રા. મનઃસુખરામની સચના અનુસાર લખ્યા હતા. એ ગ્રંથ ઉપર રા. મનઃસુખરામ વાર્તિક લખે એમ તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. તે પૂર્ણ થતા પહેલાં. રા. કરસનદાસનો સ્વર્ગવાસ થયો. રા. મહિપતરામે “ કરસનદાસ મૂલજી ચરિત્ર ” પ્રકટ કર્યું ત્યારે રા. મનઃસુખરામે સં. ૧૯૩૪-૩૫ ના સ્વદેશવત્સલમાં એક વાર્તિક લખી કૃત સંકલ્પની પ્રકાશનતરે સિદ્ધિ કરી.

સરલ પ્રવહતી ભાષાવાળા આ લેખમાં “ સુધારા ” નામથી પ્રખ્યાત થયેલા એક સામાજિક (social) વિષય ઉપર ઘણા માનનીય વિચારો છે.

૩. ફાર્બેસ જીવનચરિત—રાસમાલાના ગુર્જર ભાષાન્તર સદ્ય તે લેખ “ ફાર્બેસ ગુજરાતી સભા ” તરફથી પ્રકટ કર્યામાં આવ્યો હતો. શ્રીયુત ફાર્બેસ સાહેબ જેવા એક ઉદારચરિત અનુકરણીયવૃત્ત એક યુરોપીયનના ગુણોથી તથા પોતાને પ્રિય ગુર્જર ભાષાનો અને ગુર્જર દેશ ઉપર તેઓની અપૂર્વ ભક્તિ અને તેના ઉત્કર્ષ સાદુ તેમના અનુપમ પ્રેમથી આકર્ષાઈ આ ચરિત લખી પોતાને ભક્તિભાવ તેઓએ પ્રદર્શિત કર્યો હતો.

આ લેખની પ્રથમાવૃત્તિ સં. ૧૯૨૫ માં અને શોધિત વર્ધિત દ્વિતીયાવૃત્તિ સં. ૧૯૫૪ માં પ્રસિદ્ધ થઇ.

આ લેખમાં પરદેશીય રાજ્યકર્તાઓને લક્ષમાં લેવા યોગ્ય અનેક અવતરણો સંગૃહીત છે.

૪. શેઠ હરિવલ્લભદાસનું જીવનચરિત્ર—શેઠ હરિવલ્લભદાસ રા. મન સુખરામના મુખધર્મમાં પાડોશી હતા. તેઓ મૂલ્ય ગરીબ હતા પણ ઉદ્યોગ અને કરકસરથી યથાશક્તિ ધન સંગૃહીત કર્યું હતું. રા. મન સુખરામના સહવાસથી તેઓના ધણા સંસ્કારો બદલાઈ ગયા હતા અને અંતકાલ સમીપ આવતાં પોતે એક વ્યવસ્થાપત્ર લખ્યું તેમાં સ્વોપાર્જિત ધનનો મુખ્ય ભાગ રા. મન સુખરામની જ પ્રેરણાથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને અર્પણ કરવાનું પુણ્ય કર્યું. તે વાત પ્રસિદ્ધ થવા સમય આવતાં પોતે એ સ્ટેડીના ઉદ્ધાર વૃત્તિ તથા પેરોપકાર કાર્યના સ્મરણાર્થે તેમનું એક સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્ત લખ્યું. તેની પ્રથમાવૃત્તિ સન ૧૮૮૦ માં બુદ્ધિપ્રકાશના જન્યુઆરીના અંકના વધાગ રૂપે પ્રકટ થઈ પરંતુ તેમાંના કેટલાંએક વિચારોએ બુદ્ધિપ્રકાશના તે સમયના મુખ્ય તન્ત્રીઓને એવા બચબીત કર્યા કે એ લેખના વાચકોને તેમાંના વિચારોથી દોરાઈ ન જવા સાવધાન રહેવા સૂચના સારૂ ચાર પાનાની પ્રસ્તાવના લખવા શ્રમ લેવો પડ્યો, જેમાં તે બુદ્ધિપતિ લખે છે કે “આપણા ભરતખડની ખરાબી કરનારાં મુખ્ય કારણો છે તેમાંનું એક અદૈતમત છે દત્તાદિ.”

આ લેખની પણ શોધિત વર્ધિત દ્વિતીયાવૃત્તિ સં. ૧૯૫૫ માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રકટ થઈ પરંતુ સુબુદ્ધિપ્રકાશે એ પ્રસ્તાવના કાઢી મૂકવામાં આવી જણાય છે.

૫—૬ રા. બા. મોતીલાલ લાલભાઈના પત્ની સૌ. કુકુમબાઈએ “સેન્ડકોઈ એન્ડ મર્ટન”નું ગુજરાતી ભાષાતર કર્યું છે તેના આરબમાં તેમનું જીવનવૃત્ત તથા “સેવ્યસેવકો-પદેશ” નામે એક અન્યના આરબમાં દી. બા. મણિભાઈના પત્ની સૌ. કેસરકુંવરનું જીવનવૃત્ત તેઓએ લખ્યાં છે.

એ ઉભયમાં પ્રસંગોપાત “આર્થ નારીઓ”ના ધર્મે સંબંધમાં વિવેચન છે.

૭. ભાવનગરના ભૂતપૂર્વ પ્રધાન સુપ્રસિદ્ધ ગૌરીશંકરજીનું જીવનચરિત્ર જેની પ્રસિદ્ધિમાં પોતે એક મુખ્ય સાધન હતા તેનું તેઓએ “ઉદ્ધાટન” લખ્યું છે.

૮. વેદાન્ત ગ્રન્થો—રા. મન સુખરામની બાલપણથી જ સ્વાભાવિકતાએ વેદાન્ત-શાસ્ત્રમાં રુચિ હતી અને તેઓએ તે સંપાદન સારૂ કરેલા સત્સમાગમ તથા લીધેલા શ્રમ વિષે પૂર્વ લખાઈ ગયું છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્યા તથા તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થો પણ તેઓએ બહુ વાંચ્યા હતા. પરંતુ એ સર્વના વિચારગ્રન્થ નથી અદૈતામૃત જ તેમને ગ્રાણ જણાયું હતું

હાલના મુધારાવાળાઓના આચાર્યશ્રય થઈ પડેલા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોસહ પણ તેમને પત્રવ્યવહાર હતો. વર્તમાનકાલમાં જર્મનીમાં કીલ મુનિવર્સિટીના શીલોસોફીના પ્રૅફેસર ડૉ. પોલ ડ્યુએશન ને “હિસ્ટરી ઓફ શીલોસોફી”ના અપ્રતિમ અન્યથી અપૂર્વ કીતિને પામ્યો છે તે ચોડાંક વર્ષો ઉપર આચાર્યવર્તમાં આવતાં મુંબઈમાં ખાસ તેઓની મુલાકાતે તેઓને ઘેર આવ્યા હતા. અને બવિધ્ય કથનરૂપે તથા સ્વહસ્તસ્મારક રૂપે લખી ગયા છે કે:—

“The future religion of Germany would be the Vedanta.”

વળી હાલના આદર્શભૂત એ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વેદાન્તશાસ્ત્રના આદ્યપ્રવર્તક સ્વામી વિવેકાનન્દ પણ તેઓ સહ વેદાન્ત ચર્ચા કરતા. અને સંક્ષેપમાં રા. મનઃસુખરામના વિચાર, લેખ, તથા આચાર્યમાં પ્રસંગે પ્રસંગે તેઓની વેદાન્તનિષ્ઠતા સુરપટ દીશી આવતી હતી.

૧ વેદાન્તવિચાર—આ નામે અન્ય ચિરકાલીન શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા સ્વાનુભૂતિના ફલરૂપ લખવા આરંભ્યો હતો. પરંતુ કાર્ય-તરોને વધ ચવાધી અપૂર્ણ સ્થિતિમાં તે વિચાર-સાગરની દ્વિતીયાવૃત્તિમાં પ્રવેશકરૂપે સંયોજ્યો છે.

૨ લઘુવાક્યવૃત્તિટીકા—શ્રી સંકરાચાર્યકૃત “લઘુવાક્યવૃત્તિ” નામે સંસ્કૃતમાં એક પરિણામમાં અક્ષપ પણ અર્થમાં અનક્ષપ અન્ય છે તેનું સમરચિરા છન્દમાં ગૂર્જર પ્રત્યયાન્તર કરી તે ઉપર સ્વતન્ત્ર ટીકા લખી છે. એ અન્ય અમુદ્રિત છે.

૩ A sketch of the Vedanta Philosophy. વિચારસાગરની પ્રથમાવૃત્તિમાં તથા સુઘ ગોકુળજી ઝાલાની પ્રથમાવૃત્તિમાં વેદાન્તાદિવિષયક એ મિત્ર લઘુ લેખો લખ્યા હતા. તેને મિત્ર કરી તેઓનું શોધન કરી તથા તેમાં અતિરુદ્ધિ કરી ઉપરના નામથી એમ સ્વતંત્ર લેખ ઇન્ડિયનમાં સન ૧૯૦૧ માં પ્રકટ કર્યો. ઇંગ્લિષ ભાષામાં વેદાન્તસિદ્ધાન્તોના જિજ્ઞાસુઓને એ અન્ય બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે. એ અન્ય પાશ્ચાત્ય દેશના વિદ્વાનો તથા અભ્યાસકોને એવો ઉપયોગી તથા પ્રિય થઈ પડ્યો છે કે એ અન્યમાંથી A. Worsby કૃત “Concepts of Monism,” અને Slater કૃત “Higher Hinduism” અને Max Muller કૃત “India, what can it teach us” માં પણ તેમાંનાં અવતરણો જોવામાં આવે છે.

હાલની કેળવણી પામેલા યુવાનેના મનને પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોના પટ લાગેલો હોવાથી તદ્દેશીય લોકો તથા ભાષા દ્વારા ને વિચારપાન સંમુખ આવે છે તે તેમને ત્વરિત આજ્ઞ થાય છે તેથી પાશ્ચાત્ય લેખોમાં તત્સમ વિચારો પોતાના વાચનમાં આવેલા તેમાંના કેટલાએકોનો સંગ્રહ તથા અવતરણ રૂપે પ્રકાશ પોતાના અન્યોમાં કરવાનું રા. મનઃસુખરામને આવશ્યક લાગેલું.

નવીન કેળવણી પામેલા ને લેખકોની ધર્મ તથા લેખન મંબંધી મનોવૃત્તિઓ રા.

મનઃસુખરુમના વિચારોથી સંસ્કારિત યદ્ય સ્વપ્રવાહમા પ્રેરાઈ, તેઓમાં મુખ્ય રા. મણિવાલ દિવેદી તથા રા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનાં નામો નિર્વિવાદ પ્રસિદ્ધ છે.

૫. ભાષાન્તરો—ગૂર્જર ભાષાની હૃત્પત્તિ તથા સ્વરૂપ સંબંધી રા. મનઃસુખરામના વિચારો બદલાતાં બ્રાહ્મન્તર એ સંગ્રાને ગુજરાતી સંબંધમાં અવ્યયાર્થો ભાસવા લાગી અને તેથી તેઓ તેને પ્રત્યયાન્તર એ નવીન મંત્રાથી વ્યવહાર કરતા.

પ્રત્યયાન્તરની પદ્ધતિ વિના જે ભાષાન્તરો મૂલના શબ્દોમાં ન્યૂનાધિક કરી તથા મૂલના શબ્દોનું પરિવર્તન કરી કરવામાં આવે છે તેથી ઘણી રીતિએ મૂલના સહેલુક પ્રયોગોને તથા સ્વાસ્થ્યને તથા તાત્પર્યાર્થ રૂપ આત્માને પણ હાનિ પહોંચે છે એમ તેઓ માનતા હતા. અને શાસ્ત્રીય લેખોમાં પણ સસ્કૃત આદર્શલેખોનું અનુસરણ ન કરવાથી જે શિથિલતા આવી ગૌરવહાનિ થાય છે તેને પણ સાહિત્યવૃદ્ધિમાં શોષનીય ગણતા. ગૂર્જર ભાષામાં કવિતા તથા શાસ્ત્રીય લેખોના લેખકોને શૈલી તથા વિચાર સંબંધમાં આદર્શ અર્પવા શ્રીવાલ્મીકીય રામાયણ તથા શ્રીભગવદ્ગીતા શાંકરભાષ્યના પ્રત્યયાન્તર તેઓએ આરંભ્યાં હતા.

૧ મણિરત્નમાલા—સસ્કૃતમાંથી સરલ ભાષાતર સન ૧૮૬૩ માં તેઓએ પ્રકટ કર્યું હતું. વિવિધોપદેશ નામક એક લઘુ પદ્યસંગ્રહના પ્રકટન પછી આ રા. મનઃસુખરામનું દ્વિતીય ગ્રંથપ્રકટન હતું. આ ગ્રંથ તેમના નિત્ય પાઠમાનો એક હતો.

૨ વિચારસાગર નામે દિંદો ભાષામાં વેદાન્તનો એક સુંદર ગ્રંથ છે—જેવા સંગ્રહ ગ્રંથ મંસ્કૃતમાં પણ અલ્પ હશે તે ગ્રંથ ગુરુમુખે બહુતાં તેની આવશ્યકતા તથા લોકોપકારિતા જોઈ તેનું ગૂજરાતી પ્રત્યયાન્તર કર્યું જેનો લાભ બહુ ગુજરાતી અધિકારી મુખ્યમુખ્યો લેતા રહ્યા છે.

૩-૪ અદ્વૈતાનુભૂતિ તથા આત્મબોધ—નામે મંસ્કૃત વેદાન્તસિદ્ધાન્તસંગ્રહાત્મક સ્તોત્રોના ગેય પ્રત્યયાન્તર કર્યાં છે.

૫ વાલ્મીકીય રામાયણ—રા મનઃસુખરામને દિવ્ય અનુપમ આદિકાવ્ય શ્રી વાલ્મીકીય રામાયણનું યથાર્થ સુધાપાનનો લાભ ગૂર્જર પ્રેમને કરાવવા પ્રથમ તેનું ગદ્યમાં ભાષાન્તર સન ૧૮૬૮ ના ખુદ્ધિવર્ષકર્મા આરંભ્યું હતું. જાલકાંડનો શોડોક ભાગ યથા પછી સન ૧૮૭૯ માં પદ્યાત્મક પ્રત્યયાન્તર આરંભ્યું. તેનો અપોધ્યાકાંડનો કેટલોક ભાગ પ્રથમ હરિગીત છંદમાં રચ્યો હતો. પરંતુ અગ્રે શ્રીરામચરિતગણ્ય અધિક રહિર પ્રતીત થતાં તે વૃત્તમાં સમગ્ર ઉતારવા માંડ્યું—જે મહાકાર્ય તેઓના અતિમ સમય પહેલાં ઉત્તરકાંડના કેટલાક સર્ગોપર્યંત આવી અપૂર્ણ રહ્યું છે.

૬ શ્રીભગવદ્ગીતા શાંકરભાષ્ય પ્રત્યયાન્તર—આ ગ્રંથ હાલ મુદ્રણાવસ્થામાં

છે. પોતે આવસ્યક સ્થળોએ ટિપ્પન આપ્યું છે. ભગવદ્ગીતા જગન્માન્ય ગ્રન્થ છે. ગુજરાતી ભાષામાં અઘાપિ પર્યન્ત તેના જે અર્થપ્રકાશક ગ્રન્થો પ્રકટ થયા છે એ સર્વાશે શંકરાચાર્યે સિદ્ધ કરેલ અર્થને પ્રકટતા નથી અને સંસ્કૃત આદિ ભાષામાં એ સર્વમાન્ય ગ્રન્થનાં જે ભાષાન્તરો અને વિવેચનો પ્રકટ થયાં છે તે સર્વમાં અર્થમાં અલ્પ પણ વિરોધાંશરહિત તથા શ્રીભગવત્સ્મૃતિના મૂલભૂત ઉપનિષદોના અર્થોને અનુસરનાર શ્રી શાંકરભાષ્યના ગુજરાતી યથાર્થ દર્શન કરાવનાર ગ્રન્થની આવસ્યકતા હતી. તે આ ભાષ્યમાં કોઈ કોઈ સ્થલે ગ્રન્થોએ છે જેનું પ્રયત્નથી વિષટન આ પ્રત્યમાન્તરમાં કરવામાં આવ્યું છે જે તે મૂલ ભાષ્યના અભ્યાસકોને પણ ઉપકારક થાય તેમ છે.

અપૂર્ણ ગ્રન્થો.

૧ ફાન્સ અને રૂશિયા વચ્ચે યુદ્ધ—નામનો ઇતિહાસ ઘણાં વર્ષ ઉપર બુદ્ધિ-વર્ધકમાં આરંભ્યો હતો. એ ગ્રન્થ મેકાલેફ્રેટ ઇન્ડિઅના ઇતિહાસની પદ્ધતિ ઉપર લખવામાં આવતો હતો. અને તે બહુ સુદર ચાત પંતુ તે ત્રણ ચાર પ્રકરણો લખાયા પછી અપૂર્ણ રહી ગયા છે.

૨ મિત્રમંડલ—નામની ઉપર સચ્ચના પ્રમાણે વાર્તા લખવા ગાંડેલી તે પણ અપૂર્ણ રહી ગઈ છે.

૩ ઉત્તરરામચરિત નાટકના ભાષાન્તરના એ અંક રચ્યા હતા. તે અપૂર્ણ રહેવાથી તે તથા અસ્તોદયથી પૂરક કરેલ નલદમયન્તી આદિને ગદ્યમાં ખીજા ત્રણ સુચરિત ઉમેરી એક ગ્રન્થ રચવા સંકલ્પ કર્યો હતો.

ગૂર્જરભાષાદિસેવા.

૧ સ્વકૃત ગ્રન્થોથી. એ સંબંધ ઉપર સવિસ્તર લખાયું છે.

૨ કેટલાએક લેખકના લેખોને ગ્રેરીને તથા સુધારીને તેમાં મુખ્ય અગાઉ ગણુઆ છે તે ઉપરાંત શાસ્ત્રી પ્રજ્જલાલ કાલિદાસ, શ્રી નારાયણ હેમચંદ્ર આદિ અનેક હતા અને શ્રીગુનાગદ રાજ્યના અધિકારીઓને ગ્રેરી એક પુસ્તકમાલા છપાવવાનો આરમ્ભ કરાવ્યો હતો જેમાં બે ત્રણ ગ્રન્થો છપાયા છે, તથા નરસિંહ મહેતાનાં પદોનો સંગ્રહ કરાવ્યો છે.

૩ શાર્વસ ગુજરાતી સભા. રા. મનઃસુખરામ મુંબઈમાં હતા ત્યારે પ્રથમ માત્ર તેમના જ સંકલ્પ, પ્રયત્ન, પ્રેરણા અને ઉદ્યોગથી ગુજરાતી સભાની સ્થાપના તા. ૨૫ માર્ચ ૧૮૬૫ ને દિને થઈ. એ કાર્યમાં વિશેષ ઉત્સાહ લેનાર તથા પ્રથમ પ્રમુખ મિ. એ. કે. શાર્વસ સાહેબ તા. ૩૧ આગસ્ટ ૧૮૬૫ એ દિને પંચત્વ પામ્યા. તે સાહેબની રાસમાલા આદિ ગ્રંથરચન તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના, કવિ દલપતરામને ઉદાર આશ્રય

તથા ઉત્તેજન, આદિ સામાર ગ્રમરણ્ય એ મંભા માથે તેઓનું નામ જોડ્યું. એ સભાની સંમતિનામાવસિના પત્ર ઉપર નાણું ઘણાં બર્બા હતા, પરંતુ તે ૪૮ વર્ષમાં શેરસદામાં મુખ્યમંત્રી અનેક શ્રીમંતો નિર્ધન થઈ ગયા અને માત્ર કાઠિયાવાડમાંથી રાજાઓના નાણાં આવ્યાં. યથેચ્છ કાર્યના આરંભને સારૂ જોડેલા સંમત અપેક્ષિત હતો તેટલો સંમત ન થયો. અને માત્ર તેના ચોથા ભાગ જોડેલું આશરે સંગૃહીત થયું. રાસમાલાનું બાળાનંતર શુભ-રાત્રીમાં કરાવી પ્રકટ કરવાનું અતિ આવશ્યક જણાયાથી માત્ર તે એક કાર્ય કરાયું. શેષ રહેલાં નાણાંને કોરા આદિ રચાવી તે ફૂડ પુરૂં કરી નાખવા ઘણાંઓએ મત દર્શાવ્યું પરંતુ સાધનસંપત્તિ ન્યૂન હોય ત્યાં છંદ સાધ્ય સિદ્ધ થતું નથી એ દીર્ઘદષ્ટિ બરેલી નીતિને અવલખી રા. મનઃસુખગમે એ સ્વશીલૂત સંમતનો તાત્કાલિક વ્યય થઈ ન જવા દીધો અને વ્યાજથી તેની શુદ્ધિ થવા દેવા માગી. એ નિમે પ્રસંગે પ્રસંગે ફેટલાક સ્વાર્થીઓએ અને ફેટલાએક આશ્રયને માટે અથોગ્ય પરંતુ લેખકમન્ય જનોએ અનુચિત આલોપો કંઠવા માંડયા હતા. પરંતુ તેઓ પ્રતિ તેઓ ઉપેક્ષાથી જોતા. એ દીર્ઘદષ્ટિનું આ શુભ પરિણામ આવ્યું કે હાલ એ મંમદ વધી આશરે રૂ. ૮૫૦૦૦) નો થયો છે અને એ સભા સ્થપનાં જે મૂલ્ય ઉદેશો પ્રમિદ્ધ થયા હતા તે મિદ્ધિમા લાવવા તેના વ્યવસ્થાપકોએ આરંભ કર્યો છે.

વર્તમાનમાં શુભરાત્રી બાળામાં તુચ્છ અને અગમ્યનીય કવિતા, વાર્તાઓ અને આપકર અભ્યાસથી માત્ર નામપ્રસિદ્ધિ મારૂ જે લેખો લખાય છે તેવાઓને ઉત્તેજન આપવાથી એ સભા દૂર રહેતી જણાય છે. હાલમાં એ મબાદાગ પ્રાચીન શુભરાત્રી દસ્તવિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ થાય છે, તથા જીવનને ઉચ્ચતા અર્પનાગ વિશ્વવિખ્યાન માર્કસ ઓરેલિ-યસના વિચારામૃતના બાળાંતરનું મુદ્દય આરંભાયું છે. એ ઉપગત અન્ય દુર્ધટ ચોજનાઓ સંબંધમાં વિચાર પ્રચલિત છે.

એ હતિરત દર્શાવે છે કે એ મબાના જન્મદાતા તથા પોષક ગૂર્જર સાહિત્યના અનેક રીતે સેવક રા. મનઃસુખગમ ઉપગત એ સંબંધી આલોપો અજ્ઞાનતામૂલક વા સ્વાર્થી હતા.

૪. બુદ્ધિવર્ધક સભા.—એ સભા તા. ૩૦ મી માર્ચ ૧૮૫૧ માં મુખ્યમંત્રી સ્થાપવામાં આવી હતી પરંપર મતજેદથી પરંપર હોયા મનથી વર્તતા. તેના પશ્ચિમને વારંવાર એ સભાના કાયદાઓમાં ફેરફાર થયો, તેના અધ્યવસાયો ધીમે ધીમે ધરી ગયા અને તેના દ્રવ્યસંગ્રહ પણ ઓછો થઈ ગયો. એ સભાની પણ નિર્ભયા મૃતપ્રાયા સ્થિતિ જોઈ રા. મનઃસુખગમે તેની મંભાજ લીધી અને એક બે વાર તેના પુનઃજીવન મારૂ પ્રયાસ કર્યા પરંતુ મોટા દ્રવ્ય સંગ્રહરૂપ આત્માના અભાવે કંઈ પણ ફલ ન થયું અને મી હાર્મમ શુભરાત્રી સભાના સંગ્રહ તુલ્ય એ સભાના સંગ્રહને પણ પોતાના વ્યાજ રૂપ અજથી પુષ્ટિ પામતો ક્યો છે, જે બવિખ્યમાં સારી શુદ્ધિ પામી ફલદાતા થશે એમ આશા છે.

૫. પારસી લેખકોને સન્માદ તથા ઉત્તેજન બદ્ધ પાસી લેખકોમદ રા. મનઃસુખગમને

૧૧

“અજરામરવત્પ્રાણો વિદ્યાલાભ વિચિન્તયેત્
ગૃહીત એવ કેગેષુ મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ॥”

ભાવાર્થ — વિદ્યાભાભમા વૃદ્ધા અવસ્થા ગણ્યા વિના મરણ પર્વન્ત પ્રયત્નવાન થવું, અને મૃત્યુ સમીપ છે એમ ખાતી ધર્મ નામ પુષ્પાદિ તુરત કરવા.

૧૨ વિદ્યા તેમજ ધનતુ —

“આદાન હિ ત્રિસર્ગાય સતા વારિમુચામિવ ॥”

ભાવાર્થ — સત્પુરુષોને વિદ્યા તથા ધનતુ સપાદન કરવું તે મેવની પેઠે અન્યોને આપવા માફ છે.

તેઓશ્રીના ઉપર સરકૃત શબ્દોના પ્રયોગ સબન્ધમા તથા શુ સભા સબન્ધમા અને ધર્મ્યાચાર સગન્ધમા કેટલાક અજ્ઞાનીઓ આશ્ચર્યો કરતા તે સબન્ધમા પોતે કથતા કે—

૧૩

“મન્નિન્દયા યદિ જન પરિતોષમેતિ
નન્વપ્રયત્નસુલભોઽપમનુમ્રહો મે ।
ત્રેવોઽર્ધિનો હિ પુરુષા વરતુટિહેતોઃ
કષ્ટાર્જિતામ્યપિ ધન્યાનિ પરિયજન્તિ ॥”

(મારી નિન્દા કરી જે કોઈ જન સન્તોષને પામે તો એ મારા ઉપર વિના પ્રયત્ન મેવેતો એવો અનુઅહ છે. ત્રેયની છત્તા રાખનારા પુરુષો કંટે કરીને મેળવેલા એવા ધનને પાગકાના સતોષ માફ ગણે છે અર્થાત્ જેની નિન્દા કરવામા આવે છે તે પુરુષને કાઠ પણ ધનનો ત્યાગ કરવો પડતો નથી અને ખીજાઓ નિન્દા કરીને સન્તોષને પામે છે. એવું સન્તોષદાન ઇટ જ છે એમા કોઈ જોડુ લગાડવા જેવું નથી)

૧૪

“યેન કેન પ્રકારેણ યસ્ય કસ્યપિ દેહિન ।
સતોષ જનયેત્પ્રાજ્ઞ તદેવેશ્વરપૂનનમ્ ॥”

(કાઠ પણ પ્રકારે કરી કાઠ પણ દેહીને સતોષ થાય એવું કર્મ કરવું એ જ ક્ષિતિપૂર્ણ છે)

૧૫ નન્વપુરુષોને તેઓ જાહેવાર કથતા કે —

“સ્ત્રનાના ચ વશુના ચ પ્રાહ્લકા ગ્રહો મુનિ ।
પાહિતાના ગજેન્દ્રાણા પ્રાહ્લકો નૃપતિર્ગુર્જા ॥”

(પદ્મજો રત્નો વિગેરેના તો આદ્ય સામાન્ય લોકો પણ છે પરંતુ દાધી તથા પ-
ડિતોનો આદ્ય ગુણી રાગ જ છે.)

રાગજો જેમ હીરા અથવા આદિઓને બહુ મૂલ્ય આપી ખરીદે છે તેમ તેથી વિશેષ
આગ્રહથી પુરુષગતોની પરીક્ષા કરી બહુ મૂલ્ય આપી સમઢ કરવો

૧૬ ગુણી પુરુષોનું સત્ય આગ્રહ તેમનામાં વામ કરી રહેવા મહાગુણોનું અનુકરણ તથા
પરિપાલન કરી તે પ્રવાહ સન્તત રાખવો એ છે

૧૭ “પ્રિય નાતિમૃશ દુર્યેદપ્રિયે ન ચ સગ્ગેત્ ।
ન મુલોદય કૃષ્ટેષુ ન ચ ધર્મ પરિત્યજેત્ ॥”

૧૮ બ્યાવહારિક દશામાં વર્તન માર તેઓ કહેતા કે,—

૧૮ મ પતિમાં અતિ દર્પ-ગર્વિત થઈ ન જતું વિપતિમાં ચિતાતુ ન થતું, મમ્મ
દશામાં શોભોદાર્બજીત ન થતું અને કાંઈ પણ દશામાં ધનનો તો ત્યાગ ન જ કરવો.

૨૦ પાન્યાર્થિક સત્ય અબધમાં તેઓ કહેતા કે દરિ અનુસાર સ્થિતિ છે, આપા
પશ્ચિમ જગતમાં કાંઈ પણ અમમનિત નથી, અને શક્તાત્વાદ પરમ સત્ય છે ’

૨૧ તેઓ શૃદ્ધસ્થાપનમાં—

“ન્યાયાર્જેનધનસ્વસ્વજ્ઞાનનિષ્ટોઽનિધિપ્રિયઃ ।
શાસ્ત્રમિત્ સમ્યક્ષાદી ચ ગૃહસ્થોઽપિ પ્રિમુષ્યતે” ॥

(ન્યાયે મ્ની ધન મપાદિત કર્યું છે જેઓ તથા જે તત્ત્વજ્ઞાનમાં નિગમન છે તથા
જે અનિધિપ્રિય છે, જે સામ્યો જાણનાર અને સત્યવદ્તા છે એવો શૃદ્ધસ્થ ટોપ તો
પણ તે મોક્ષ પામે છે.) એ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ છે તેમ ગુણમયન દતા

અને તેઓશ્રીનું મમ્મ જીવન

૨૨ “બ્રાહ્મણસ્ય તુ દેહોઽય ક્ષુદ્રર્મ્યાય નેષ્યતે ।
ઇહ ક્રેશાય તપમે પ્રેત્યાનન્તમુલ્લાય ચ” ॥

(બ્રાહ્મણનો આ દેહ તો ક્ષુદ્ર-નુ-છ કર્મો નાર નથી આ લોકમાં ધન ચગદિ તપ
તથા પરોપકાર માર કરેશામીયર અને આ લેકના તથ્યાન્તર અનતમુખ સમ્પ્રિદાનન
સ્વરૂપ પ્રાપ્ત્યર્થ છે) એ શ્લોકના અર્થ થતુ દક્ષાન્તરના દત્ત

[વમન્ત-ઓદિસ.]

અન્યાવલોકન.

ગૅરિબલ્ડી—“ ઇટાલિના સમર્થ દેશભક્ત તથા ઉદ્ધારક કર્મવીર મહાત્મા ગૅરિબલ્ડીનું જીવનચરિત નકશો અને ચાર છબિઓ સહિત” સુંદર બાલભોધ અક્ષરે છપાએલું અને મનોહર તથા મજબુત પ્રૂઠે આપેલું ૪૧૫ પાનાં જેવડું મોટું પુસ્તક માત્ર રૂ. ૧-૦-૦ ની ભૂજા કિંમતે ગુજરાતી વાચક વર્ગની સેવામા રજુ કરવામા આવ્યું છે. અન્યકર્તાએ જે જાડી અને તીવ્ર સ્વદેશલાગણીથી આ ગ્રંથ જીહ્વાવ્યો છે એની છાપ સમસ્ત પુસ્તક ઉપર સ્ફુરી રહી છે “આ અન્ય દેશહિતાર્થે પ્રકટ કરવાનો અધિકાર સર્વને છે”, અને અર્પણપત્રિકા “સુપુત્ર યવા ઇચ્છતો, ત્હારો કુપુત્ર-નરસિંહ” એવી હૃદયપ્રાપ્ત સહીથી ભારતમાતાને “વન્દેમાતરમ્”ના સ્તોત્રરૂપે કરેલી છે. આ પુસ્તક મોજવામા મુખ્ય આધાર રા. જી. ગેન્ડ્રનાથ શર્મા એમ એના બગાળી અન્ય ઉપર ગપ્પો છે, તથાપિ અંગ્રેજી અને મરાઠી પુસ્તકોપ રથી પણ કેટલીક હકીકત લીધી છે અન્યના બાયા વગેરે બહુ કિંમત છે

મહાત્માઓનું માહાત્મ્ય એમના જીવનની વિવિધ બાબુઓ અવલોકવાથી જ યથાર્થ સમજાય છે, એ સર્વ બાબુઓ સરખી જ ઉદ્યત અને નિદાપ હોય એમ બનવું અશક્ય છે—કારણ કે સર્ગશી સુંદર તો પરમાત્મા જ છે—તથાપિ તેઓના જીવનના પ્રેક્ષાક રેસા એવા પરસ્પર ગુણાએલા અને એક બીજાના પોષક હોય છે કે તેઓને એકલા લઈને સમજવામા જ યથાર્થ અવલોકન યથ શકે છે. એક બીજું ઉપમાન લઈએ તો જેમ હુગરમાથી બહોતી નદી એક બાબુએથી નીકળતી દેખાય છે, પણ વરતુત એ હુગરની કોઈક બીજી જ બાબુએથી આવતી હોય છે, તેમ મહાત્માઓની મહોદાધના મૂળ, સાધારણ જગતને દેખાય છે તે કરતા કોઈક જુદે જ રથાને, રહેલા હોય છે શકરાચાર્યને આજ આખું જગત્ અદ્વૈતસિદ્ધાન્તના એક સમર્થ પ્રતિપાદક તરીકે જાણે છે, પણ એમની અપ્રતિમ માતૃભક્તિ—ગગનમા વિહરતા પક્ષીની પોતાના માગા ઉપર જેની દૃષ્ટિ હોય છે તેવી એમની માતા ઉપરની દૃષ્ટિ—અને માતા ખાતર સામાન્ય શાસ્ત્રના નિધિનિર્ગેધનું પણ ઉષધન, એ વિષે ધણા લોકો અજ્ઞાન હશે આજ પ્રમાણે અત્યારે ગૅરિબલ્ડી ઇટાલિના ઉદ્ધારક તરીકે સર્વજનગવિદિત છે, પણ એના જીવનના અન્યપ્રદેશમા વહેતા ત્રીણા ત્રીણા ઝરણા—જેમાંથી સ્વદેશોદ્ધારક તરીકે એમના જીવનનો મહોટા પ્રવાહ ઉત્પન્ન થયેતો છે—એનું જ્ઞાન યોગને જ છે ગૅરિબલ્ડીએ જે અદ્ભુત બાહુ અને નિશ્ચયના બળથી ઇટાલિને સ્વતન્ત્ર કર્યું એ હાથુવાર પણ વીસરવાતું નથી—તથાપિ એ બધા કેરી ઈશ્વરપરાયણતા, માતૃભક્તિ, પરદુ ખાતુકપા અને નિ સ્વાર્થતા-માથી ઉપજી આવ્યું હતું એનું સ્મરણ રાખવાની જરૂર છે અને એ કસોટીથી જ આપણે એક ખરા ગૅરિબલ્ડીને એક સ્વાર્થી અને તમ પ્રધાન સાહસિકથી છૂટો પાડી પારખી શકીશું આ બોધ માટે રા નરસિંહભાઈના પુસ્તકમાંથી—

“એ પ્રભુપરાયણ વીર આત્મજીવનમા લખી ગયો છે કે ‘મહાઈ અસમ સા હસ જોઈ લોક વિરમય પામે છે તે સાહસનું મૂળ પ્રભુ ઉપરનો દૃઢ વિશ્વાસ જ છે મહને દૃઢ વિશ્વાસ જ હતો કે મારી માતા—સતીત્વના આદર્શ રૂપ અને દેવીત્વના અ

વતારુ રૂપ મહારી માતા-જે હણે મહારી પ્રાણુક્ષા અથ ઇશ્વરઆરાધનમા નિમમ થશે તે હણેમા મહારા જીવનને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય છે જ નહિ ' સૂર્યોદય થતા જોમ રાત્રિતુ ગાઢ અંધકાર નાશ પામે છે, તેમ એ દૃઢ વિશ્વાસથી વિપત્તિના ભીંત ડાના એ સુરા મરી નાખતો એમજ સમજતો કે સ્વય ઇશ્વર ત્હેના શકતતુ દેહ રક્ષણ કરે છે માનુષકિત અને ઇશ્વરપગ વિશ્વાસતુ આવુ ઉજળુ દૃષ્ટાન્ત બહુ વિરલ હોય છે "

' છટાનિના ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન વિષય સમયે કઈ પણ પ્રકાશ મળી આવે તે શોધવાને હું બહાવરો બહાવરો બટકતો જે પુસ્તકમા અથવા મનુષ્યમા મહારા હૃદયની છબિ પ્રતિબિંબિત થયેલી જણાય તે પુસ્તક અને તે મનુષ્ય મહારા આદર ની વસ્તુ થઈ પડતી. સ્વદેશ અને સ્વદેશના ઉદ્ધારના સાધન-એ બેજ ભાવ-એ દિસે મહારા અતરમા નવજીવન પામ્યા એ જ દિવસથી મનમા ને મનમા મહે આ નવા ધર્મની દીક્ષા લીની "

' માસત્સમા આવી જીવે છે તો ત્વા પ્રેક્ષા પુષ્કળ જોરથી ફાટી નિકળ્યો છે વજ્રજ બ્યાપાર બહુ બધ થઈ ગયું છે સાધનવાળા આજીવ્યાજીવના ગામડામા નાશી જઈ એ ભયકર રોગમાથી બચવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા વૈદો, યાજ્ઞકો અને દ્વા ધર્મભગિનીઓ પરાપકારવ્રતતુ પાલન કરવા રસ્તાઓમા ગમ્પડે છે દીન દુ ખીની અ સદાય કટજનક અવસ્થા જોઈ ગેરિબડીતુ હૃદય ચીતાર્થ ગયું, ને કોતેગના દ્વાખા નામા વિના પગારે દર્દીઓની મેના શુશ્રૂષા કરવા રહ્યો ત્વા રહીને રોગીઓની સેવા કરવા લાગ્યો ને ત્હેમને આશ્વાસન આપી ત્હેમના દુ ખ ઓછા કરવા લાગ્યો ત્હેની સાધુતાની સત્સાહસની અને સહનશક્તિની પ્રશંસા પેની ભગિનીઓ પણ કરવા લાગી "

" આજ રાજનના હાથમા ગન્યમાર અર્પણ કર્યાથી પોતાની પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ થઈ એજો ગેરિબડીએ પોતાના શાન્તિજનક દ્વીપમા વાસ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. આવા આત્મત્યાગના દૃષ્ટાન્ત ઇતિહાસમા બહુ વિરલ છે જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન ત્યારે અમેરિકન સેનાતુ મૈનાપત્ય ત્યાગ કરી પોતાના ગિરિવાસમા રહેવા ગયો, ત્યારે જ ઇતિહાસે આવુ આત્મત્યાગતુ દૃષ્ટાન્ત પ્રદર્શિત કર્યું હતું પરન્તુ નિષ્કામ ભાવમા અને ચારિત્રમાહાત્મ્યમા તો વોશિંગ્ટનને પણ ગેરિબડીના ચરણમા મસ્તક નમાવવુ પડશે કારણ કે દેશોદ્ધારને માટે આત્મસમર્પણ કર્યા છતાં ત્હેના બદલામા એક મોડી સરખી ગેરિબડીએ લીધી નથી વોશિંગ્ટને તો યોગ દિવસ પણ વિજયદ્વજ ભોગવી લીધું હતું ખરેખર ગેરિબડીના એ આત્મભોગની વૃદ્ધના થઈ શકે એવુ દૃષ્ટાન્ત ઇતિહાસમા મળતુ અશક્ય છે ભવિષ્યમા એવુ દૃષ્ટાન્ત મળશે કે કેમ તે અત્યારે કહી શકાય નહિ "

" અને ત્હેમે છટાનીની વીનકુંડાઓ! ત્હેમને પગે લાગીને કહું છુ કે નિર્વાર્ય બાપલા પુરોષોને આનિગન દેશો ના, કારણ કે એવા નિર્વાર્ય પુરોષોથી ત્હેમને નિર્વાર્ય

પુત્રો પ્રાપ્ત થશે. સૌન્દર્યની વાસભૂમિ આ છટાલીની પુત્રીઓ થઇ રહે, ઉચ્ચાશય વીર સતાનને નહિ જણા તેા તમારો જન્મ વૃથા છે । ”

આવા આવા અનેક ફકરાઓ ધ્યાન દર્ષિ વાચવાની અમે અમારા વાચકોને બહામણુ કરીએ છીએ એવી રીતે વાચવાથી જ દેશોદ્ધાર માટે કેવા વિવિધ માર્ગે આપણે કર્તવ્યે કરવાના છે એ સમગ્રમુદ્ધ આવશે, અને ખરી સમજણથી પ્રવર્તીશુ તેા જ ગેરિબાલ્ડી જેવા મહાન પુરુષોના જીવનચરિત્રો વાંચી એમના દષ્ટાન્તોનો આપણે મથાર્ય લાભ લીધો ગણાશે.

ગેરિબાલ્ડી જેવા અનેક દૂર દેશોમા બનેલા, ધણાક જળ-સ્થળના યુદ્ધો લડેલા, હારજીત ભોગવી ધીટ બનેલા, અને સુખદુઃખના અસમ્ય પ્રસંગોથી રાગ સંમાન થઇને પણ વિરાગી રહેલા નરવીરના જીવનચરિત્રના વિરિધ બનાવેતો કાષ્ઠક કાષ્ઠક ઉદ્વેગ આ અવયોકનમા થાય તેા દીક એમ ધારી એ વિષે કેટલુક લખવાની ઇચ્છા હતી. પરંતુ એટલામા, રા. નરસિંહભાઈના આ પુસ્તકથી આકર્ષાઈ એક સાહિત્યરસિક લેખકે, એના અવયોકનરૂપે, ગેરિબાલ્ડીના જીવનની સર્વિશેષ હકીકત વસન્તમા પ્રસિદ્ધ થવા લખી મોકલી છે, તેથી પુનરુક્તિ ન થાય એટલા સારૂ અમારી નોંધ આટલેથી જ સમાપ્ત કરીશુ માત્ર છેવટે એટલી વાત ઉપર વાચકનુ લક્ષ ખેચતા જઇશુ કે-ગેરિબાલ્ડીના હૃદયને ઇંગ્લેન્ડે ખતાવેલી દિલસોજી બહુ મદદ રૂપ થઈ પડી હતી. કવિવર ટેનિસને—

“A name that earth shall not forget
Till earth has rolled her latest year”

એ પ્રમાણે એનું સંકીર્તન કર્યું હતુ, અને એ ન્યારે ઇંગ્લેન્ડ ગયો તે વારે એને મળેલા માનનું મિ મૉર્ગિ કૃત ગ્લેડસ્ટનના જીવનચરિત્રમા એક ઠેકાણે નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે

“London has seldom beheld a spectacle more extraordinary or more moving. The hero in the red shirt and blue grey cloth long associated in the popular mind with so many thrilling stories of which they had been told, drove from the railway at Vauxhall to Stafford House, the noblest of the private palaces of the capital, amid vast continuous multitudes, blocking roadways, filling windows, lining every parapet and roof with eager gazers. For five hours Garibaldi passed on amid tumultuous waves of passionate enrocity, delight, enthusiasm. And this more than regal entry was the arrival not of some loved prince or triumphant captain of our own, but of a foreigner and the deliverer of a foreign people. Some were drawn by his daring as a fighter, and by the picturesque figure as of a hero of antique mould, many by sight of the sworn foe of Giant Pope, but what fired the hearts of most was the thought of him as the soldier who bore the sword for human freedom. The western world was in one of its generous moments. In those days there were idealists, democracy was conscious of common interests and common brotherhood, a liberal Europe was then a force and not a dream.”

પોતા મ્હામે યુદ્ધમાં સ્લામી તોપે લડનાર જનગણ બોલાયને અમાધાગ્ય માનવી વધાવી લેનાર પ્રભુ ઈરિયાદી જેવા મિત્રને ઉપર પ્રમાણે આરકાઠ આપે એમાં અમને આશ્ચર્ય લાગતું નથી. પણ ઉપરનું વર્ણન વાંચી અમને પ્રશ્ન થાય છે તો તે એટલો જ કે—તે પૂર્વોક્તિ “Idealists” નો ગમય ગયો જ? “a liberal Europe”—જે કેટલેક રેવોલ્યુશન (૧૭૮૯) વખતે અમામાં આપતું હતું અને જે ઉપર કહેલે મમરે (૧૮૧૪) લાગત અવધાની ચકિતરૂપ થયેલું મિ. મોર્ડિ વર્ણવે છે, તે પાછું નિઃપ્રત્યાય થઈ ગયું? કે “a liberal Europe” એ વચનના વિશેષપદમાં જ મરે રહ્યા સમાયેલું છે? જે “Idealists”—ના પાનમાં મિ. મોર્ડિ લીધેલા છે એના થોડાક બિન્દુઓનો પણ આ ભારતભૂમિ ઉપર એ દિન્દી પ્રધાન—એમની “generous magnanimity” માં પણ—અભિપ્રેય કરશે કે કેમ એ વિષે અત્યારે તો લોકને બહુ શંકા છે.*

દ્વિતી ગીતધ્વનિ

આજ ત્રીસ વર્ષ થઈ ગયા, વિદ્યાભ્યાસના પ્રેમયુક્ત પરિશ્રમમાં મન ફોલેલું હતું દેવી એક મધ્યરાત્રિએ સુંબાઈ નગરમાં મિનિસોટા સંચયતી ગ્રામ્યેની એક અમેરિકન મેવરેથી બરેલી ગાડીમાંથી એકાએક મધુર ગીતધ્વનિ મ્હારા અવધુ ઉપર પડ્યો. કાણુવાર પુસ્તક પુસ્તકને ઠેકાણે રજું વિકસિત મનોરત્તિ અવલોન્દિય દાગ એ ગાનસુખનું પાન કરતા લામી ટ્રામગથ દૂર દૂર સરતો ગયો, તેમ તેમ એ મેવરમણનો મધુર ગીતધ્વનિ પણ સંગીત ગયો, પણ તેમ તેમ કાંઈ વિશેષ મધુરતા, મંદિત અદૈશિક રૂપ, ધાંધુ કરી મનને પગથા કાઢેલા ચાલ્યો. આખરે મધ્યરાત્રિની શાન્તિમાંથી જન્મ થયેલો ધ્વનિ મધ્યરાત્રિની શાન્તિમાં લય પામ્યો. તોપણ પ્રતિશ્લષ્ટ એ મધુર ગીતનો પ્રતિધ્વનિ મનમાં ભમ્યા કરતો હતો. સરસ્વતી દેવીની સેવાના વ્રતમાં આ બગ થયો ખરો. પણ તેવો બગ મને હટ ન હોય? વાચક-શ્રીને એ વ્રતબંધના અપનાય સાથે મંજુર નથી. આટે એ વ્રત મારે મૂળી આજ ને વિષય ઉપર વિચાર જન્યાવવાનો છે તે લઈ ચાલિયે.

આમ આ ગીતધ્વનિએ અદૈશિક આનન્દ આપવાનું કારણ શું? વિદ્યાપરિશ્રમના યાત્રામાં વચ્ચે મનોવિનાશ એ એક છે. પણ એ જ નથી. ઝંખીર મધ્યરાત્રિની શાન્તિ એ પણ એક છે. પણ તે પણ સમસ્ત કારણ નહિ બને. મુખ્ય મગજ તો દુન્ધી, પડેલા, એ ગીતધ્વનિ આવ્યો તે છે. સદ્ગતિ, શાન્તિના અમયમાં, આખો તેથી સંવિશેષ મનોદા જન્મ્યો. ગાન પ્રત્યક્ષ અવાજ છે તદ્દારે,—એટલે ગીતધ્વનિનું ઉત્પત્તિસ્થાન, ગાનાર અથવા ગાય

* ઉપરનું લખ્યા પછી સામળજામાં આવ્યું છે કે વરસાદના થોડાક પાણી પડવા પછી લોકો તો રોડનું (દૂર-10 ft. road, *Po'ustal growth*) ઘાટે એ પનર કાઢતા નથી, એમને તો એ તપે અમર રહે એ હટ છે.

નગરની આગળ હોય છે ત્હારે—જે આનન્દ થાયછે તે કરતાં ગાનાર અથવા વાંચ સાંભળનારની નજરથી ખંદાર હોયછે ત્હારે જુદા જ પ્રકારનો અને વિશેષ આનન્દ થાયછે, અથવા આનન્દભિન્ન બીજા બાર-શોક, ગંભીરવૃત્તિ, વગેરે-ગત થાયછે, તો તે પ્રજા વિશેષ સચોટ રીતે અસર કરેછે;—આ અનુભવસિદ્ધ વ્રાત છે,

આ વિલક્ષણ આનન્દાદિક અનુભવને વિશે શાસ્ત્રીય રીતે કારણનું અન્વેષણ કરતા પેલાં હાવા પ્રકારનાં ઉદાહરણો કેટલાંક પ્રથમ જોઈએ, જેથી કરીને આ વચનને કાંઈક અનુભવની પુષ્ટિ મળે.

ઇંગ્લાન્ડમાં આરમ્બકાળમાં કેન્યૂટ ગંગ એકવાર હોડીમાં બેસીને નદીમાં જતો હતો તે વખત કિનારે ઇલાયના સાધુઓ દેવળમાં બજન ગાતા હતા તે સાંભળવાને હોડી ગંગાએ યોભાવણી તે વિશેની નીચેની પકિતઓ પ્રસિદ્ધ છે:—

Merrily sang the monks within Ely
When that Canute, King, rowed there-by,
Row, my knights, row near the land
And hear ye these monkys song

અહિ કેન્યૂટ રાજા દેવળમાં બજનના સંગીતનો શોખીન હતો તે વાત ખરી છે; પરંતુ તે ઉપરાંત હતા મન ઉપર વિશેષ મોહ ઉત્પન્ન કરનારું કારણ એ સંગીત ગૂઢ રૂપે આવડતું હતું તે હોતું જોઈએ એમ હું માનું છું. દેવળમાં નિગૂઢ રહેલા સાંતુ દૃષ્ટિએ પડતા નહોતા, માત્ર હેમાં ગવાતું, ગવાઈને દેવળના મકાનમાં ઘોળાતું, સંગીત ખંદાર નીકળી, નદીના પ્રવાહ ઉપર વિશેષ ચમત્કાર મેળવી, દૂર રહેલી હોડીમાં બેઠેલા રાજાને વિલક્ષણ અસર કરનારું નીવડ્યું. દૂરતાના ચમત્કારનું જ્ઞાન એ રાજાને નહિ હોય તેથી કિનારા પાસે હોડી હકારી જવાનું હેણે કહ્યું એમ વખતે લામરો. પરંતુ કિનારે જોતરી દેવળમાં જવાની ઇચ્છા હેણે જણાવી નથી, માત્ર કાંઈક સમીપ જવા માટે જ કિનારે હોડી યોભાવવાનું કહેછે. તેથી ગાયકમંડળને એવા વિના જ ગૂઢ સંગીતના મોહને જ સ્વીકારનારી વૃત્તિ આ પુત્તાન્ત-મા પ્રગટ થાયછે.

એક પ્રાસંગિક નોંધવા જેવી વાત એ છે કે ગાન જમીન ઉપર કરતાં પાણી ઉપર વિશેષ મીઠાશ, મધુરતા, મૃદુતા, અને ભગવ પામેછે એ તત્ત્વ આ બનાવમાં રહેલું છે, આ તત્ત્વનો અનુભવ મ્હને ત્રિ રૂપે એકવાર કારવારમાં થયો હતો. દરિયા કિનારાના મકાનમાં સંગીત ચાલતું હતું તે દરિયાના આધને બળે વિલક્ષણ સ્વરૂપ લેતું મ્હને તે વખતે લાગ્યું હતું અવાજને પાણી જોડે કાંઈક વિલક્ષણ સંબન્ધ હશે તે વિશ્વાનવેતાઓ વખતે સમજાવી સકશે.

મિહટનના Paradise Lost માંની નીચેની પકિતઓમાંનું વર્ણન ધ્યાન ખેંચશે:—

“How oft from the steep

Of echoing hill or thicket have we heard
Celestial voices to the midnight air,
Sole, or responsive each to other's note,
Singing their great Creator? Oft in bands
While they keep watch or nightly rounding walk,
With heavenly touch of instrumental sounds
In full harmonic number joined their songs
Divide the night, and lift our thoughts to heaven

ઉપરની પકિતયોમા આદમ રાત્રે ઈવને કહેછે —

(વમતતિલકા.)

શા આપણે પ્રિય ! મુણસાઠ જાનેક વેળ
ગભીર મધ્યરજનીપવને પહેલ,
ઊંચા ગિરિ મહિ અને તરુજ માહે
દિવ્ય ધ્વનિ દિગુણ જે પંચાર્યો થાએ
અથા મહાન તણું ગીત અનન્ત ગાતા
ઐ એકના, વર્ગો પરસ્પર ઐ ઝીલાતા !
મ્હાર્યં યામ ભરતા, ફરતા ન અકે
જે વેળ દિવ્ય ગણુ તાન્ત ગભીર રાત્રે,
મગીતમેળ મધુરો ધરતા સુવાગે,
એ સ્પર્શ દિવ્ય કરી ગાન મહાન ગાએ
એ ગાન ગતિ મહિ યામનિઆમ માપે
તે આપણા હૃદય અર્થે લઈ ન આપે

મિશ્ટનના કાવ્યમા દિવ્ય ગણુમાના કોઈ કોઈ આદમ પાસે આવી વાત કગતા વર્ણવ્યા
છે ખરા, પણ તે અપવાદરૂપ સ્થિતિ હતી, આ પકિતયોમા તો અદૃશ્ય-અચપા તો તે કાળે
દર્શનની પદાર રહેલા-દિવ્યગણોના ગીત તથા વાગોના ધ્વનિના અવણુનું વર્ણન છે અને એથી
જે ગૂઢ અને વિવશણુ કુતૂહલ, આનન્દ ઉઘાસ વગેરે ભાવ જાગૃત આદમ તથા ઈવના
હૃદયમા થતા ત્હેનો ધ્વનિ આ કાવ્યપકિતયોમા સદૃજ જણાઈ આવેછે આ એજ્યોતી
રચના કલ્પનાજગતનો વિષય છે તેથી હેમના ગીતધ્વનિ વગેરેનો અનુભવ અવાસ્તવિક
ગણી કાઢવાની અદિ જરૂર નથી. કવિત્વકલ્પનાના જગતનો મૂળ પાથો તો અનુભવના
મસ્કારમા ન છે, તેથી આપણી પ્રસ્તુત અર્થાને માટે ગૂઢ ગીત વિરોના અનુભવનું આ વર્ણન
સુરધાને ન આવી સંગ્રેષ્ટ

એક ખીણુ ઉદાહરણુ લઈએ અંગ્રેજી કવિ વર્સ્વેય પોનાના Prelude નામના
કાવ્યમા એક સ્થળે નીચેનો પોનાનો બાલ્યકાળનો અનુભવ વર્ણવેછે —

“ But, ere night fall

When in our pinnace we returned at leisure
Over the shadowy lake, and to the beach
Of some small island steered our conree with one,
The minstrel of the troop, and left him there,
And rowed off gently, while he blew his flute
Alone upon the rock—oh, then the calm
And dead still water lay upon my mind
Even with a weight of pleasure, and the sky,
Never before so beautiful, sank down
Into my heart, and held me like a dream ”

(રૌનાવૃત્ત)

રંગનિ યતાની પૂરે હોડહુ લઈ દકારી,
છાયાશ્યામળ સરોવરે મન્દગતિ ધારી
વળતા એ ક્ષણુ દમે, અને એ બેટકિનારે

સંગીતકુશલ સાર્યો હમારો કે તે વારે
ઊંઠારી દઈ, પહોં ધીરે હલેસે સરતા જમ્હારે,
ને એ ત્હા એકલો ખડકપર વેણુ વગાડે,
તે વેળા, હા ! એહ શાન્ત સરવરગળ સત્તુ
બરતુ ઇંદ આનન્દભાર મુજ હૃદય વિશે સુ !
ને પૂવે નવ દોંડુ બર્ચુ મૌન્દર્ય હેવુ
ચેહુ ઊંચુ વ્યોમ હૃદય મુજ પેસે કે'વુ ।
પેશી ઊંડુ હૃદય વિશે કઇ મોહનમન્ત્રે,
અદ્ભુત સ્વપ્ના સમુ, મુને બાધી લે યન્ત્રે.

બાલ્યકાળમા રમતગમતો વખત સરોવરમા હોડીમા બેસી બાળકમણ જતું તે
વખતનો આ અનુભવ આવેખ્યોછે અહિં સંગીતની-ગૂઢ સંગીતની-અસર સ્પષ્ટ શબ્દો
થી નથી વર્ણવી, પાણી અને આકાશની શાન્તિની અસર બતાવીછે, એમ શબ્દોનું અહણુ
કર્યાથી તત્કાળ લાગશે પરતુ એ આકાશ તથા પાણીની મોહની શક્તિ એ વેણુના ગીત
ધ્વનિને બગે જ હૃદયન થયેલી એમ કવિનો હેતુ સુમથ જ છે —

“ શોળોં ચાદનોની સમ રેલોં રહે,
કઈ ગાન મધુરુ સુમન્દ વહે,
સુણોં જે વચવર્તોં બની ઠરતા
દગ્ધા સમ અમ્બુતરગ બધા ' ”

એમ જે ગાનનાદની મોહની શક્તિ કહેવી છે તે જ શક્તિને પ્રભાવે આ પ્રસંગે સરોવરજળની ગાદ શાન્તિ ચીતરાઈ છે.

બીજી એક ધ્યાન યોગ્યનારી વાત એ છે કે અહિં ગીતધ્વનિનું નિદાનશૂદ્ધ પેયો વેણુ વગાડનાર છોકરો ધીમે ધીમે પાછી સરતી હોડીમાના છોકરાઓને સંધ્યાની છાયાઓમાં અદૃશ્ય-વત્ થતો જઈ, અને, એ કોણ છે તે જાણ્યા છતાં, વેણુનાદના જ પ્રાધાન્યને લીધે અજ્ઞાત જેવો જ ભાસ કંપાયોછે, તેથી ગીતધ્વનિની ગૂઢતાનો અંશ અહિં લુપ્ત થયો નથી. દ્વરથી આવતા ગીતધ્વનિની અસરમાં ગૂઢતા એક કારણરૂપ અંશ છે એ સહજ જણાશે.

ઉપર પ્રાસંગિક નોંધ કરીએ કે પાણી ઉપર યઈને-અથવા પાણી ઉપર-ગીતધ્વનિ આરતા વિલક્ષણ ચમત્કાર આપેછે-હેતુ આ વગી બીજી ઉદાહરણ ઉપરના અનુભવમાં મળેછે

સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી એક દૃશ્ય-ત્વ લખ્યે આણંબડની ‘કાદમ્બરી’ માંથી એ જરૂરે છે ચન્દ્રાપીઠ મૃગયા કરતો કરતો અન્ધાદ મેગવરકિનારે આવી વિશ્રાન્તિ લેતો હતો તે વખતનો વૃત્તાન્ત છે.

મુહૂર્ત વિશ્રાન્તશ્ચ તસ્ય સરસ ઉત્તરે તૌરપ્રદેશે સમુચ્ચરન્તમુન્મુક્તકવલેન નિશ્ચલશ્રવણપુટેન તન્મુહૂર્તેનેન્દ્રાણુધેન પ્રથમમાકર્ણિત ધ્રુતિસુમગ વીણાતન્ત્રીસદ્કારમિશ્રમમાનુષ ગીતશબ્દમ ધ્રુણોત્ । કુનોઽત્ર વિગતમર્ત્વસપાતે પ્રદેશે ગીતધ્વને સમ્ભૂતિરિતિ સમુપજાતકૌતુક કમાલિની પત્રસસ્તરાદુત્થાય તામેત્ર ગીતસંપાતસૂચિતા દિશ ચક્ષુ પ્રાહિણોત્ । અતિદર્શીયસ્તયા તુ તસ્ય પ્રદેશસ્ય પ્રવલ્નબ્યાપૃતલોચનોઽપિ મિલોકયન્ ન કિંચિદ્ દદર્શ । તમેવ કેવલમનવસ્ત ગીત-શબ્દ ધુઆવ ।

(ચોપાઈ આખાદરણુમાંની પ્રમાણે)

વીધી વિશ્રાન્તિ ક્ષણભર જ્ઞહારે
ચાર ચન્દ્રાપીઠ કુમારે,
હેવે ઇન્દ્રાણુધ કૌતુકથી
તન્મય યઈ, નિશ્ચય કર્ણપુટથી,
મુખથી તૂણનો કવન નાખી ઈઈને,
સૂણતો નાદ કો ત્હા સ્થિર યઈને,
જોપન્થો સરકરે ઉત્તર તીર
ગીતનાદ અનૌકિક ધીર
સુણિયુ પછી એ ચન્દ્રાપીઠ
ગાન મણુન સુરથી જે હોડિ
વીણાના સુર મૂઠુ ઝમરે
માહિ બગિચાજ વારે વારે.

(અનુક્રમ)

ક્યાંથી આ નિર્જને દેશે ગીતનાદ જ ઊપને ?
એમ કૌતુકભાવેથી ચિન્તિતો મુઝ એ મને.

(ચોપાઈ આપ્તાદરણના જોવી)

તજ કમલિનોપત્રની સેજ
જાણે રાજકુમાર સતેજ;
એ દિશ નયન કુતુકનાં ધરતો,
જ્યાંથી ગીતધ્વનિ એ નીકળતો.
અતિ દૂર એ સ્થળ હતું ત્યાંદિ,
અમ કરતાં એ દીકું ન કાંઈ;
મુણિયો કેવળ એ ગીતનાદ,
મતો અવિરત અનિલનો સાથ.*

* આ ભાગતુ સાલણકૃત કાદગરીમાં બાપાન્તર નીચે પ્રમાણે છે —

રાગ શુદ્ધી ।

મહૂર્ત માત્ર કરી સિયર મંત્ર
બિહુ તિહાં વાલી આમંત્ર ।
વસ્ત્ર ઉતરી પિંડલ કંઈ
લેઈ મસ્તક બપરિ ધઈ ॥ ૩૬ ॥
એટલિ ઉદ્રામુધ થે તુરી
રહુ કંઈ બિ બિદરા કરી ।
મેહલી તણુ ગ્રીવા બિદરી
રહુ સાંભલિ શ્રવણે કરી ॥ ૩૭ ॥
તવ કુઅર સાંભલિગે ગીત
અમાતુપ વત્રીયુત રીતિ ।
વાજિ વીણા મહુરિ નાદ
સાંભલતાં મનિ અતિ ઉલ્લાદ ॥ ૩૮ ॥
ત્યજ સાયરુ આયુ શર
ચિહાંથી ગીત પ્રવાહણુ પૂર ।
આગલિ પાછલિ મુહુ દિસિ જોય
ગાઈ તે નવિ દીસિ કોય ॥ ૩૯ ॥

આ લગભગ મૂળના તાત્પર્યને સાચવીને કરેલું પણ સ્વતન્ત્ર બાપાન્તર છે. પરંતુ કેટલાક ભાગ સહજ રહી ગયાછે તેમ જ બાપા સામણના સમયની છે, તેથી મેં ઉપર બાપાન્તર કરીને મૂક્યું છે.

અચ્છેદસરના ઉત્તર કિનારા ઉપર મહાદેવના દહેયમાં મહાશ્વેતા વીણાએકારસહિત અઐકિક ગાન ગાતી હતી તે દૂર દૂર બીજે કિનારે ચન્દ્રાપીડના અવણુ ઉપર પડવાનો ક્રમ, તથા તેથી ચયેલી અસર આ વર્ણનમાં સુંદર રીતે નજરે પડે છે. ગીતનાદની અસર-ગૂઢ ગીતનાદની અસર ઇન્દ્રાયુધ જેવા અશ્વના ઉપર પણ યઈ, અને તે ચન્દ્રાપીડના કરતાં પહેલી-એ સૂક્ષ્મ રસિકતાનો ચમત્કાર છે. મહાશ્વેતા તો અદૃશ્ય હતી-અચ્છાત પણ હતી-તેથી ગીતધ્વનિના ઉત્પત્તિસ્થાન તરફ અસાધારણ કુતૂહલનો ભાવ અહિં જરાક પ્રધાન રૂપે આવીને ગીતથી ચતા આનન્દના ભાવને કાંઈક દાખી નાખે છે એમ ભાસ અહિં થાય છે. પરંતુ વાર્તાવિષયનો હેતુ ધ્યાનમાં રાખતાં એ કુતૂહલનું પ્રાધાન્ય અયોગ્ય નથી. ચન્દ્રાપીડ આ ગીતનાદને થોડે આગળ વધી મહાશ્વેતાને મળવાનો છે, વાર્તા એમ આગળ વધવાની છે, માટે એ ક્રમને માટેનો પ્રવર્તક હેતુ-કુતૂહલ-તે જ અહિં જરાક આગળ પડતું આવે, બાકી ચન્દ્રાપીડ પણ પ્રથમ તો ગીતધ્વનિનો અવિલિપ્ત આનન્દ ક્ષણભર અનુભવેશે જ; પછી કુતૂહલની પ્રવૃત્તિ ચયેલી;—એ વાત બાણ કવિએ અનુક્રમ રાખી, કાંઈક વ્યંજનાગમ્ય જ રહેવા દીધી છે. તેમ જ ગૂઢ ગીતધ્વનિનો ચમત્કાર એ આ પ્રકારના પ્રસંગે આનન્દને વિશેષ રૂપ આપનાર બને છે એ તત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખતા આ કુતૂહલનું પ્રાધાન્ય આપણી ચર્ચાને બહુ બાધક નહિં બને.

અહિં પણ ગીતનાદ સરોવરના જળ ઉપર ચઈને આબ્યાથી હેતી ચમત્કૃતિ સવિરોપ બની છે—એ પાછું તોષવા જેવું છે.

કાંઈક આ પ્રકારનું જ એક વર્ણન મરાઠી સાહિત્યમાં એક સ્થળે જોયેલું મને યાદ આવે છે. સૌ. કાશીબાઈ કાનિટકરે ન્હાની ન્હાની ચાર પાંચ વાર્તાઓની એક ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી છે-હેનું નામ હાલ રમરણમાં નથી-હેમાં એક વાર્તામાંની નાયિકા સરોવર વચ્ચે એક દહેરામાં વિલક્ષણ માધુર્યથી ભરેલા કંઈક વીણા કે હેવા વાગ સાથે ગાતી, પ્રથમ અદૃશ્ય, દૂરથી સંભળાતી વર્ણવેલી છે. એ રમણીય ચિત્ર-એ નાયિકાના કરુણરસમય પૂર્વજીવન-વૃત્તાન્તથી-વિશેષ ગંભીર ભાવથી આકર્ષક બનેલું છે.

ગૂઢ ગીતધ્વનિની મોહક શક્તિનું ભાન થવા માટે આટલાં દૃષ્ટાન્તો બસ ચરો. આ પ્રકારનાં બીજાં અનેક ઉદાહરણો રસિક વાચકને જડી આવશે. અંગ્રેજી કવિ રોલીનું અનુપમ કાવ્ય Sky lark વિશેનું છે હેમાં એ ચંડાળ પક્ષીના ગીતના ચમત્કારનું સુખ્ય બીજ એ પક્ષીની દૂર ઊંચે આકાશમાં, અદૃશ્ય, ગૂઢ સ્થિતિમાં જ છે. આપણી કાવલના ગાનની મધુરતામાં મોહની શક્તિ પ્રેરનાર તત્ત્વ પણ હેનું નિગૂઢસ્થાન એ જ છે.

“ હુદ્ડ હુદ્ડ કરીં જો કરીં આબ્યો,
મોડો રવ અર્ધોરસ જો લાબ્યો,
કાવલની રહીં જુપી ઝાડના કુંડમાં રે
ગાતી છંદમાં રે. ”

આમ હેતું સ્વચ્છન્દ ગાન જાડના ઝુંડમાં એ છૂપી રહી હોવાથી સવિરોપ ચમત્કાર આપેછે; અથવા રા. મણિસંકર લક્ષ્મી અનુપમ સૌન્દર્યવાળું વર્ણન લખ્યે:—

“ બેશીને કોણ જાણે કહિં પરબૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય. ”

આ સાદી પણ વિલક્ષણ મધુરતાવાળી પંક્તિ એકદમ આપણા હૃદયમાં ઊંડી ઊતરે છે. અહિં “ કોણ જાણે કહિં ” એ શબ્દોથી કુતૂહલનો ધ્વનિ થાયછે ખરે; પણ—એ ગમે ત્યાં બેઠી હો, મ્હારે હેના સ્થાન સાથે કામ નથી, ગાન સાથે કામ છે—એ પ્રકારનો ભાવ સૂચવાઈ કુતૂહલની વૃત્તિ જાણુ બની શુદ્ધ આનન્દની વૃત્તિ જ પ્રધાન બનેછે. આ કારણથી “ કોણથી રહી છૂપી જાડના ઝુંડમાં ” એ કાંઈક નિશ્ચિતતાવાળા ચિત્ર કરતાં રા. મણિસંકરનું અસાતતાની મધુરતાવાળું વર્ણન વધારે ચમત્કારચુકત બનેછે.

“ મોરલી વાગી રે શ્રીકૃષ્ણની! ”—એ એક ગરબીમાંની પંક્તિ આપણી ચર્ચાના તત્ત્વને સંબંધે સુંદર પ્રકારના ધ્વનિ જન્મીત કરે એમ છે. કૃષ્ણની મોરલીનો મોહકનાદ હેના ધ્વનિની સુંદરતાને લીધે હવે તે કરતાં વધારે સખળ રીતે એ મોરલી અને મોરલીના અધિષ્ઠાનભૂત કૃષ્ણ બંને દૂર અને ગૂઢ હોવાને લીધે ચમત્કારજનક હતો.

“ જતન મેં કયા કરું સજની ?
બાજી બંસી ઉસી બનમ. ”

આ એક દ્વૈતિક ગીતની પંક્તિમાં પણ એજ ગૂઢતા અને તેથી ઉત્પન્ન થતા કુતૂહલ-જનિત મોહની હાયા સ્પષ્ટ રીતે જણાયો.

ત્હારે ગૂઢ ગાનની—દૂરથી આવતા ગીતધ્વનિની—મોહની શક્તિનું કારણ શું ? એ હવે જરાક તપાસીયે. ઉપર દર્શાવેલા આપી ચર્ચા કરી ત્હેમાં સ્થળે સ્થળે આ પ્રશ્નને ઉત્તર મળે હેવી કાંઈ કાંઈ પ્રાસંગિક સૂચનાઓ થઈ ગઈછે, તે ચતુર વાચક તરત જોશે. અહિં હવે એ બીજાની નિરાંતે પરીક્ષા કરીશું. એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આ મોહની શક્તિ કેવળ ગાનના માધુર્યમૂલક નથી. ગીતધ્વનિ—અથવા તેા ધ્વનિ માત્ર—નું ઉત્પત્તિસ્થાન અને અધિષ્ઠાન દૃષ્ટિગોચર ના હોય એટલે જ એ ચમત્કાર ઉત્પન્ન થાયછે. માલતીમાધવમાં

નોંદિસ્તાવદિકલકુરરીકૂનિતસિન્ધતાર

શ્વિત્તાકર્પી પરિચિત દ્વ શ્રોત્રસવાદમેતિ ।

(ગીતિ)

નાદ ખરે ! આ વ્યાકુલકુરરીકૂનિતસમો તૌણો મોઢો

એવે ચિતને પરિચિત સરખો, પૂર્વે શું એ અવણુ કીધો ।

એ વર્ણનમાં માલતીની ચીસ માધવ સાંભળેછે તે કાંઈ ગીતધ્વનિ નથી, પણ કેવળ છે, ત્યાં પણ એક પ્રકારનો હૃદયનો ચમત્કાર માધવને થાયછે. કારણ એ

છે કે ધ્વનિ-ગીતનો અથવા સાદો-અગાત સ્થળમાંથી ઉત્પન્ન થતાંની સાથે સ્વાભાવિક રીતે એકાએક પ્રથમ ભાવ કુતૂહલનો પ્રગટ થાયછે; અને એ કુતૂહલમાં જ એક પ્રકારનો ચારુ ચમત્કાર સમાવયો છે. અને આ ભાવ ગીતધ્વનિ નહિ પણ સાદા ધ્વનિને પ્રસંગે પણ ઉત્પન્ન થાય છે એટલું જ નહિ, પણ નાદભિન્ન ઇતર કેટલાક અનુભવોને પ્રસંગે પણ થાયછે— માત્ર એ અનુભવનું નિદાન દૃષ્ટિગોચર ના હોય તો. ઉદાહરણ તરીકે,—ઉત્તરરામચરિતમા સીતા અદસ્ય રહેલી રામને સ્પર્શ કરેછે તે વખત રામને જે અવર્ણનીય રમ્ય સંવેદન થાય છે તે વાયકના ધ્યાન આગળ મૂકુંછું. એ જ રામ એ નાટકના આરંભમાં સીતાને પ્રલક્ષ્ય જોઈ સકતો હતો તે વખત હેના સ્પર્શથી કાંઈ ઓછા આનન્દ હેને ઉત્પન્ન નહોતો થતો;—

વિનિધ્વેતુ શક્યો ન સુખમિતિ વા દુઃખમિતિ વા
પ્રવોધો નિદ્રા વા કિમુ વિષવિસર્પઃ કિમુ મદઃ ।
તવ સ્પર્શો સ્પર્શો મમ હિ પરિમૂઢેન્દ્રિયગણો
વિકારચૈતન્યં ભ્રમયતિ સમુન્મીલયતિ ચ ॥

(શિખરિણી) ઊંધુંછું કે જાગુ ? ઝીંધું હું સુખમા કે દુઃખ રૂંધું ?
ગયોછું ઘેરાઈ મદ્યો, વિપથી ? ના કળીં સકુ,
તવ સ્પર્શો સ્પર્શો જડ મમ બધાં ઇન્દ્રિય કરી
ભભાવે વિકાર પ્રકુલ કરો કે ચેતન વળા. ”

(મ. ન. દ્વિવેદીકૃત ભાયાન્તર.)

આ કાંઈ અલૌકિકચમત્કારપૂર્ણ આનન્દસંવેદન હતુ. છતા આગળ ઉપર સીતા અને વાસન્તી શોકપૂર્ણ રામની ખાસે આવતાં રામને સીતા-અદસ્ય રહેલી જ-સ્પર્શ કરેછે,— તે વખતનો આનન્દાનુભવ ઉપરના કરતાં વિલક્ષણ અને વિશેષ ચમત્કારવાળો હતો. રામ મૂર્છિત થયો હતો; તમસાએ સીતાને સ્પ્રાડયું કે હેને ત્હારો હાથ અડકાડય એટલે એ મૂર્છામાંથી સાવધ થશે; ખેલી ખેલી સીતાએ હાથ અડકાડયો; મૂર્છામાંથી જાગૃત થતા રામે-આંખો મીચી રાખીને જ ઉદ્દેશાર કાઢ્યો:—

આલિંગ્યમૃતમયૈરિવ પ્રલેપૈ
રન્તર્વાં વહિરપિ વા શરીરઘાતૂન્ ।
સસ્પર્શઃ પુનરપિ નીચયન્નક્રમા
દાનન્દાદપરમિવાદધાતિ મોહમ્ ॥

(ગીતિ)

લેખો અમોરસભરિયા
 મીઠા દેતો સરીરધાતુને
 અન્તર બાહર સધળે,
 સ્પર્શ ફરી આ ઈવાડતો મુજને;
 આંખે અણુદીપ્ત એ
 સ્પર્શ મધુર અગ અંગ રસ વ્યાપે,
 આનન્દ પૂરો ઊડે
 મૂર્છા એ શુ ફરી મુને આપે!

હજી પણ આખ્ય મીંગીને જ સ્પર્શ મુખ અનુભવતો રામ કહે છે:—સખી વાસન્તી!
 સુભાગ્ય આપણું! વધાર્મની વાત ? ”

વાસન્તી—કેમ વારુ ?

રામ—સખી ! ખીલુ શુ ? ફરીથી જનકી મળી !

અહિ જોઈશુ તો સીતાને જોવાનું કુતૂહલ દબાઈને આનન્દનું જ બળ પ્રધાન રહ્યું છે. રામચન્દ્ર સુખનો અનુભવ સાચવી રાખી સીતાને જોવાનો લોભ નથી કરતો અને આખ્ય મીચેલી જ રાખે છે. સ્પર્શથી-પ્રેમપરિચિત સ્પર્શથી-ગભીર સખળ પ્રેમના બળે સીતાને વગર જોયે જ રામે ઓળખી તેથી કુતૂહલનો નાશ થયો એમ નથી ગણવાનું. આનન્દ-સવેદન એટલું પ્રખળ હતું કે કુતૂહલનો ભાવ હેમા ગાણુરૂપે લપાઈ રહ્યો હતો. પ્રથમ કહેલા સીતાના પ્રત્યક્ષદર્શન સાથેના સ્પર્શમાં અને આ પરાક્ષ સ્પર્શમાં બેદ સ્થાપનાર તત્ત્વ તો કુતૂહલ જ રહેશે.—ક્ષણે ક્ષણે આનન્દને જગાડી, વચમાં વળી પોતે આવી, અપૂર્વ રસશૃંખલા ગૂંધ-નારું કુતૂહલ. ત્હારે, સ્પર્શને પ્રસંગે પણ કુતૂહલનો ભાવ-નાદના અવણુની પેઠે સ્પર્શના અનુભવનું મૂળ અદૃશ્ય હોવાથી યત્ના કુતૂહલનો ભાવ-એ મુખ્ય ચમત્કારખીજ બને છે. પછી ગીતધ્વનિને સબન્ધે ગાનની મધુરતા ઉમેરાઈ એ આનન્દાનુભવ ઉપર વિલક્ષણ રસ કૌમુદીનો દોળ ચક્રવે છે, તે વિશેષમાં.

ત્હારે અદૃશ્ય ગીતધ્વનિથી યત્ના ચમત્કારનું એક કારણ—કુતૂહલ. એ કુતૂહલનો ભાવ અને ગીતધ્વનિનો સહજ આનન્દ એ બે વચ્ચે સમતોલ રહેતું આવશ્યક છે. કુતૂહલ પ્રધાન થઈ જઈ આનન્દને દાખી નાંખે-તો ચમત્કારની ખૂબી જરૂર કલુષિત થઈ જવાની. ઉપરનાં દાષ્ટાન્તોમાં મહાસ્વેતાના સંગીતથી અન્દાપીકને સમેલા ભાવમાં કુતૂહલ કાંઈક અગ્રભાવે વખતે જણાય છે. પરંતુ આનન્દના ભાવનું પ્રાબલ્ય હ્રાસ ચર્ચેલું નથી, એ દુ ખતાવી ગયો છું. આનન્દભાવ કુતૂહલને કાંઈક દાખે તો બાધનદિ આવે. માટે સમતોલ સખ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે તે આટલી રીતે વિશિષ્ટ કરવાનો છે.

આ કુતૂહલની ઉત્પત્તિ ચર્ચને હેતુ સમન થઈ જાય તો ચમત્કાર હ્રાસ યાય; પરંતુ

ગૂઢ સ ગીતને પ્રસંગે તેમ બનતુ નથી, કેમ કે ગીતધ્વનિનું ઉત્પત્તિસ્થાન તેટલો વખત તો અદૃશ્ય અને ઘણું પ્રસંગે અગાત રહેવાને લીધે, કુતૂહલનો ભાવ ક્ષણે ક્ષણે ઉદ્દીપિત થાય છે અને સતત ચાલુ રહે છે. ગાનમાધુર્યનો આનન્દ અને કુતૂહલ એ બે ભાવનું હેતું વિલક્ષણ મિશ્રણ થાય છે કે એ અને ભાવના પ્રવાહની એકમેક સાથે ગૂંથણી થઈ જઈ, બંનેમા વારા ફરતી એક બીજાનો આવિર્ભાવ અને ક્ષણિક તિરોધાન એમ સૂક્ષ્મ અને અલક્ષ્ય ક્રમથી, રસપ્રવાહ અરુપલિત બે છે. અને આ કારણને લીધે જ કુતૂહલ તે આ પ્રસંગે ગાનમાધુર્યમા અને હેના આનન્દમા વિશેષકર બનતુ અટકે છે.

સૌન્દર્યચમત્કારનું ઊંડુ બીજ કુતૂહલ જ છે. સૌન્દર્યના એક અંશનો ઉપભોગ કર્યા પછી એનો એ ફરીથી આનન્દ આપી નહિં મકે-એના એ સ્વરૂપમા નહિ આપી સકે. અને તેથી જ હેનો બીજો અસા ઉપભોગવિષય થતા પહેલા હેમા નવીનતા બેવાની ઉત્સુકતા ઉત્પન્ન થાય છે, અને અર્થાત્ એ બે અંશોની વચ્ચે કુતૂહલનો અકોડો જોડવાને માટે આવે છે. એ કુતૂહલને તૃપ્ત કરનારી નવીનતા ના આવે તો સૌન્દર્ય સિદ્ધ ના થાય. આમ કુતૂહલ તે આનન્દની શુદ્ધ અસામા સૂક્ષ્મ ન્હાના ન્હાના અકોડા પૂરા પાડે છે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિને વિશેષ બળ આપનારું કારણ સુંદર વસ્તુની અર્ધનિગૂઢ સ્થિતિ એ બને છે. ચન્દ્ર વાદળાથી દકાયલો હોય છે ત્યારે સત્વિશેષ ચમત્કાર આપે છે; લતામડપ ઉપર ગ્રમ રહેલા મોઝરનો મુગ્ધ નાકે લગાડેલા ફૂલ કરતા વધારે આનન્દ આપે છે, તેનું કારણ ક્ષણે ક્ષણે કુતૂહલ જગૃત થઈ નવી નવી સુંદરતાનું દર્શન એ જ, કવિતામા પણ વ્યંગ્યનો ચમત્કાર અતિ ગૂઢતા પણ નહિ અને અતિ સ્પષ્ટતા પણ નહિં હેવી અર્ધગૂઢ સ્થિતિમા જ મનાય છે. અર્ચોગિરામપિહિતઃ પિહિતશ્ચ કિશ્કિદ્ રમ્યત્વમેતિ એ સુપ્રસિદ્ધ વચનમા સ્તનુ અમૃત્ય તરવ સમાયલું છે. કુતૂહલ થી ઉપર કહ્યું તેમ રસપ્રવાહ ચાલુ રહે છે એટલું જ નહિ, પણ એ કુતૂહલના ભાવથી ઇષ્ટ વિશેષ આવીને, કેવળ પ્રગટ સૌન્દર્યથી થતી સતૃપ્તિનો સભવ થયે છે. આ વિદ્યુત્તે તે વિદ્યુત્ત નથી તે હમણા જ ઉપર નોંધ્યું છે. ખન વિદ્યુત્તના પ્રસંગો તે બીજા જ છે. અને એ વિદ્યુત્ત સ્મરણ થતા ગૂઢ ગીતધ્વનિની મોહની શક્તિનું બીજું કારણ હવે ઉપસ્થિત થાય છે. તે-વિદ્યુત્તભાવ. ગીતધ્વનિનું ઉત્પત્તિસ્થાન ગાનાર બગાડનાર માણસ વગેરે અદૃશ્ય હોવાને લીધે, શ્રોતાનું ધ્યાન અવિદ્યુત્ત રૂપે ગીતધ્વનિમા જ સંલગ્ન રહે છે, તેથી એ મધુર્યજનિત આનન્દ અલિપ્ત અને અવિચ્છિન્ન બની શ્રોતાને મોહપ્રસન્નમા બાંધી લે છે. તર્કશાસ્ત્રમા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વિશે કહ્યું છે તે પ્રમાણે મન, ઇન્દ્રિય (જ્ઞાનેન્દ્રિય), અને વિષય (જ્ઞાનવિષય વસ્તુ) એ ત્રણનો સંયોગ થાય ત્યારે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ-એ માએ વિષયમા આ ધોરણુ પ્રવર્તે છે. અહિં શબ્દ (= અવાજ) ના પ્રત્યક્ષમા શબ્દ, શ્રવણેન્દ્રિય, અને મન એ ત્રણ યોગમા આવે ત્યારે શ્રવણરૂપી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય, તે જ્ઞાનની વચ્ચમા શબ્દ ઉત્પન્ન કરનાર પુરુષ કે સ્ત્રીનું દર્શન થાય તો મન શ્રુતિવિષય ઉપરથી દર્શનવિષય ઉપર અને દર્શનવિષય ઉપરથી શ્રુતિવિષય ઉપર એમ વારવાર સંચલન કરવાને પરિણામે એ મન, શ્રવણેન્દ્રિય, અને શબ્દ (ગીતધ્વનિ) ના ત્રિપુટ સંયોગમા ભગ પડીને ક્ષતિ થવાની, અને તેથી અવિચ્છિન્ન એકસુખની

પરપરાના સધાવાની. માટે જ ગૂઢ ગીતધ્વનિને પ્રસંગે આ પ્રકારની ક્ષતિનો સંભવ ટળે છે, અને તેથી અવિચ્છિન્ન આનન્દ અનુભવાય છે. એ આનન્દને નિર્વિકલ્પ આનન્દની પદવી આ કારણથી આપિયે તો અયોગ્ય નહિં. અણ્યાય; કેમકે એ આનન્દાનુભવમાં કોણ ગાય છે, ક્યાંથી ગીતધ્વનિ આવે છે, શું ગાય છે,—એવેરે કોઈ પણ પ્રકારના વિશિષ્ટ જ્ઞાનની અપેક્ષા ના રહીને કેવળ ગીતમાધુર્યનું નિર્લિપ્ત સ્વરૂપ જ શ્રોતાના હૃદયમાં આનન્દ રેડે છે.

એક વાર્તા છે કે એક ઠેકાણે જિયા ભવનની અગાશીમાં કોક વીણાના મધુર સુરને પ્રવાહ ચલાવતું હતું; તે રસ્તે જનાર કોઈ ગરીબ માણસને કાને પડતાં તે મૂઠવત, જડવત, પોતાના સ્થાન જોડે જડાઈ રહ્યો. તે વખતે હેના સાથીએ હેને જાગૃત કરવા કહ્યું—“કડવાં મીઠાં?” (અર્થાત્, કડવાં ટુંબડાંની બનેલી વીણામાંથી મધુર સુરની મીઠાશ પ્રગટ થાય છે), ત્યારે પેલાએ જાગૃત થઈ કહ્યું:—“આંગળાં મીઠાં!” (અર્થાત્, વીણાતન્ત્રીને છેડનાર આંગળાંના ચાતુર્યથી મધુર ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે). આ વાર્તાનો પ્રસ્તુત અર્થ જોડે એટલો જ સંબન્ધ છે કે વીણા, વગાડનાર,—સર્વ કોઈની અપેક્ષા વિના જ માત્ર ધ્વનિના માધુર્યથી જ નિર્લિપ્ત આનન્દથી આ માણસ મન્ત્રમુગ્ધ બન્યો હતો.

મુંબાઈમાં હું બહુવા રહેતો હતો તે સમયમાં એક વાર રાત્રે સરિયામ રસ્તા ઉપર લોહોનું ટોળું જીભ હતું; જોડેના મકાનમાં જિયા ત્રીજા માળમાં નૃત્યસંગીત ચાલતું હતું; તે સાંભળીને એ ટોળું કેવળ આનન્દ અનુભવતું હતું; હેમાં એક મધપાનથી જરાક પરવશ થયેલા નીચ વર્ણના પુરુષ ઉપર તો એ ગીતધ્વનિયે વિલક્ષણ અસર કરી અને જોયે થતા નૃત્યસંગીતના અનુવાદમાં નાચવા લાગ્યો. હામાં હેની મધપરવશ અવસ્થાનો અનિષ્ટ અંશ બાદ કરતા, એટલો સાર જોવાનો છે કે—આ સર્વ અનિર્મિત શ્રોતા મંડળને નૃત્ય કરનાર અને સંગીત ગાનાર વગાડનારનું દર્શન થતું નહોતું, દર્શનની આકાંક્ષા પણ નહોતી,—અને માત્ર અદૃશ્ય ગીતધ્વનિથી જ અલિપ્ત આનન્દ મળતો હતો. આ અદૃશ્ય ગીતધ્વનિના આનન્દના સ્વરૂપનું કાષ્ઠક નિદર્શન કરે છે—તેથી જ આ પ્રકારનું સાધારણ વર્ગનું દલાન્ત અહિં મૂક્યું છે.

કેટલાક એમ કહેનારા જાણ્યા છે કે ગાનારીમાં શરીરસૌન્દર્ય ના હોય તો થયેલ આનન્દમાં ન્યૂનતા આવે છે, આ મત ધારણ કરનારા ખરા સંગીતરહસ્યની ખૂબી બૂલી જાય છે, એટલું જ નહિ; પણ આપણી ચર્ચાના ધોરણે તો એ રહસ્યને વિરોધી જ હેમની રચિ બને છે. ગાનારીના શરીરસૌન્દર્યને માટે આટલી આકાંક્ષા રાખવામાં જ ગીતધ્વનિના માધુર્યને અંગે, માધુર્યથી ઉપજતા નિર્લિપ્ત આનન્દને માટે વિશેષ જોગ થાય છે, એ વાત સ્મરણમાં રાખે તો આ પ્રકારનો રસબંધને અનુકૂલ મત બંધાય જ નહિ. ગાનારના સૌન્દર્યથી ગીતમાધુર્યમાં વિશેષ ચમત્કાર ઉભરાય છે એમ કલ્પના પ્રથમ દર્શને કાઢને સખળ લાગશે, પરંતુ ઉપર ચર્ચેલાં ધોરણોની ખરી કીમત ધ્યાનમાં લઈશું તો એ શરીરસૌન્દર્ય નાદમાધુર્યના આનન્દમાં—અલિપ્ત આનન્દમાં—વિચ્છેદ જ પાડનાર લાગશે. આ તરવ એક સુરતના બાહુલી સગમ્ય હાકનાર નિરક્ષર માણસના હૃદયમાં અણધાર્યું જીતરેલું જાણ્યું છે. એકવાર સુરતથી હુમસ કોઈ બાહુતને લઈ જતાં એ હાકનાર વાતો

ચઢ્યો હતો તે વખત એક સુરતમા કોઈ ઉત્તમ ગાનારી આવી હતી ત્હેના ગીતકૌશલ અને માધુર્યની ઉચ્ચ પ્રથસા કરતા બોલ્યો,—“હેના મ્હો સામુ જુઓ તો ત્હન બદસુરત, હેના મ્હો સામુ જોવું પણ ના ગમે, પણ ગાયન-અહા! હેતુ ગાયન તો બસ !” આ પ્રમગે ગાનારનું દર્શન-કાંઈ અપૂર્વ રીતે-ક્ષતિકર ના થતા, હેની બદસુરતી તેજ ગીતધ્વનિને નિગૂઢ કરનાર પડતું કામ સારી ગૂઢ ગીતધ્વનિનો જ પ્રકાર ઉપસ્થિત કરેછે ગીતધ્વનિના અન્યનિરપેક્ષ માધુર્ય અને આનન્દની ખરી કસોટીનું આ સાધારણ જણાતું પણ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

ત્હારે આ ગીતધ્વનિના ચમત્કારના મુખ્ય બીજ આપણે જોયા,—કુતૂહલ અને વિશ્લેષાભાવને પરિણામે એકાગ્ર ધ્યાન. પરંતુ આ ચમત્કારની વૃદ્ધિ ગીતધ્વનિની દૂરતાથી પણ થાયછે. મૂળ ‘ દ્વરથી ગીતધ્વનિ ’ સામળીને તે ઉપર જ ચર્ચા આદરીછે. માત્ર ગૂઢ ગીતધ્વનિ નહિ પણ ગૂઢ અને દૂર ગીતધ્વનિ એ આપણો વિષય છે ત્હારે એ ચમત્કારનું ત્રીજું બીજ દૂરતા છે. હેનું કારણ તપાસિયે. સર્વ ગસિક કલામા-કવિતા, ચિત્ર-કલા, મગીત, વગેરે સર્વ ગસિકમ્યામા-એક તત્ત્વ એ છે કે અમુક નિબંધનમા ઝીણી વિગતો, ગસિકતાને પોષક વિગતો, કલાવિધાનમા પ્રવેશ પામેછે,—પરંતુ બીજી દૃષ્ટિએ કલાવિધાન તે ઝીણી વિગતોનો અનાદર કરેછે. પૃથક્કરણ કરીને ઝીણી વિગતોનું દર્શન કરાવવાનું કામ કલાનું નથી, પણ સમગ્રભાવમા, મનુષ્યના મન ઉપર અપૃથક્ રૂપે છાપ પડેછે ત્હેના રસિક પ્રતિબિમ્બરૂપે, ચારતાનું દર્શન કરાવવું એ કલાવિધાનનું એક કર્તવ્ય અને સ્વરૂપ છે આથી કરીને વિગતોનો પરસ્પર સબંધ અગસિક ખડખડા સ્વરૂપમા નહિ પણ ખળિયાતી ચારતામા જ ઉપસ્થિત થાયછે આ સિદ્ધિ દ્વગ્ના અન્તરથી એક પ્રકારે થઈ સકેછે. Distance lends enchantment to the view એ પકિતનું હાર્દ એ જ છે કે દૂર સ્થિતિને લીધે ગસિકતાને અનાવરણક, અપોષક, અથવા અર્થહીન ક્ષતિ કરનારા અશો ધુમ થઈ ચારતાની છાપ પાડનારુ ચિત્ર નગર આગળ ખડુ થાય છે દૂર જામીનીચી, ધુમસભરી ભૂરી, આકાશ જોડે ભ્રમ દેતી, પરંતુમાળમા અસાધારણ મોહ મમાવશે હોયછે હેનું કારણ ઉપર કંઈ તે જ. કાર્ધક આ પ્રકારના કારણથી જ દ્વરથી આવતા ગીતધ્વનિમા ઝીણી વિગતો સમીપ હોય તો વખતે અનુચિત પ્રમાણમા આગળપાછળ પડતા ધ્વનિ વગેરે ચોચ પ્રમાણમા ગોઠવાઈ જઈ, લુપ્ત થવા લાયક લુપ્ત થઈ, એક સમગ્ર રૂપમા જ સુન્દરતાનો પ્રવાહ આવેછે. એક બીજું પણ કારણ છે, દૂર સ્થિતિને બગે ગીતધ્વનિના માધુર્યમા એક અનુપમ પ્રકારનું માર્દવ, અને સુકુમારતા, પૂરાયછે, જેનું વર્ણન થવું કઠણ છે, અનુભવ એ જ હેનું પ્રમાણ છે. વળી એક કારણ દૂરતાના ચમત્કારનું એ છે કે દૂરસ્થ વસ્તુમા અપ્રાપ્યતાનું ભાન થઈ એક નવી જાતનો મોહ ઉત્પન્ન થાયછે.

દ્વરથી આવતા ગૂઢ ગીતધ્વનિનો ચમત્કાર ત્હારે આ રીતનો છે પણ એક અવૈકિક, અમાનુષ, દૂર-દૂરથી વહી આવતો, ગૂઢ, ગૂઢ, અતિ ગૂઢ-ગીતધ્વનિ છે તે ત્હમે કદી નથી માન્યો? બધા માનુષ ગીતધ્વનિ હેની આગળ માધુર્યમા, મોહકતામા, ચમ

કારમા ક્ષણવાર ઊતરતા છે. અતઃકર્થ પરમગ્રન્થની અનુષ્ઠાન સૌન્દર્યભરી સૃષ્ટિના પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપોમાં ગૂઢ ગીતધ્વનિ ચાલી રહ્યો છે, એ દૂર છે, પણ અતિ દૂર નથી;

“ગાન ગાતાં બોમ ચક્ર વિચરિયે રે લોલ
તે સુણે શુ પામર જન મર્થ ?”

એમ એ સ્વરૂપો કહે છે, એ ખરું; પરંતુ કોઈ વિરલક્ષણે એ ગાન આપણી સમીપ આવે છે,

“ગાધયે ઉપમર્થ બૂમિમાં અલિ રે લોલ
આજ, તે સુણે કો મનુજ ધન્ય.”

એમ કદી એ ગાન માટે સંભવે છે.

પરંતુ હું આથી પણ ઊંચે કહે રહેલા ગીતધ્વનિ માટે કહું છું,—કે એ તમે કદી નથી સાંભળ્યો ?

* “સૂતા સાંભળે રે સતો શાન્ત મને સુખ જાગે
નાદ નવા નવા રે મીઠા ધાય મધુર અવાજે,
જાણે હુડુમિ દેવના કઈ ગગન વિશે રહ્યો ગાજે.”

એ ગીતધ્વનિનું આ કાલંક સ્વરૂપ બતાવે છે,

“ધન્ય વિરથ મે એ ગીતધ્વનિ જાણે સુણે રે લોલ.”

એમ એ ગીતધ્વનિ સાંભળવાની ધન્યતા વિરલ છે. એ ધન્યતા સંતજનમાં સંભવે છે તેમ સંતજનનું બીજું રસિકરૂપ શિશુજન તહેમા પણ સંભવે છે.

“અમર બૂમિને આગણે દિવ્ય ગાન ગવાય,
સુણીને તે શિશુમુખ પરે મીઠું રિંમત દહેરાય.”

આ શિશુતાનો ધન્ય અધિકાર છે.

“All the while, ye saw me mile, ye knew not whence the song

* ગ. બાપાલાલ ભાષ્યસંકર ભદ્રની ગરબાવળીમાંથી.

“Come that made me smile” †

(મીતિ) રિમત રમતું મુજ વદને નિરખો, પણ તે કણે ન કઈ બલે—
એ રિમતલલ્યો નયનનાં કંઠાર્યો વહે દિવ્ય મૂઠ મુઠ ગાનો.

શિશુના મુખમાં આ વચન કવિએ મૂકીને એ ધન્યતાનું ગાન કર્યું છે.

આ શિશુ અને સંતની ઉચ્ચ યોગ્યતા છે. દુર, દુર, મૂઠ, મૂઠ, દિવ્ય પ્રદેશથી આવ-
તું અલૌકિક જ્ઞાન એઓ સાંભળે છે, અને અકથ જ્ઞાનનું અનુભવે છે. હું છાત્રી દિવ્ય
ભૂમિથી એટલું જ માગું છું કે સંતજનની પદરી પૂર્ણ રૂપે અલબ્ધ હોય તો આ દિવ્ય
યોગ્યતાવાળું શિશુપણું મને નિઃતર પ્રાપ્ત થવું.

સ્નામિરિ,	}	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.
તા. ૫-૬-૦૭		

સ્વદેશધર્મ.

૧. મારી ભારતભૂમિ—એક અને, અભેદ—એમાં અને થદા છે.
૨. મારી ભારતભૂમિ—અનેક દેશિ સંતાનોની પ્રિય માતા—એમાં અને થદા છે.
૩. મારી ભારતભૂમિ—એના દિવ્ય ઉપદેશમાં અને થદા છે.
૪. મારી ભારતભૂમિની રૂપે જન્મેલા સંતા અને એના ઉછેરના વીરો—તેઓમાં અને થદા છે.
૫. મારી ભારતભૂમિ—પૃથ્વીના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને પવિત્રમાં પવિત્ર ત્રિવિદ્યોથી રક્ષિત
મારી અનન્ય ભૂમિ—એમાં અને થદા છે.
૬. મારી ભારતમાતા જે સામન્ના હિરણમાં વીર્ય મેદવી છે તેની જલપ્રદ સહિમાં
અને થદા છે.
૭. મારી ભારતભૂમિ—સૌન્દર્યની મૂર્તિ—મૃદ્ધિની પોખળી પુષ્પો અને સરિતાઓથી
બરેલી વાડી—એમાં અને થદા છે.

† “Baby’s Epitaph”—Swinburne

૮. એ ભૂમિનો પ્રત્યેક કણ પવિત્ર છે એમ મને શ્રદ્ધા છે.
૯. મારી ભારતભૂમિના પ્રાચીન તનુજોમાં મને શ્રદ્ધા છે, જેઓની સ્મરણભરમ પંચ-મહાભૂતમાં બળી જઈને મારા અન્ન અને સુધિરરૂપે બની છે.
૧૦. એ પૂર્વજોના પિંડો આ મારો પચમહાભૂતપિંડ બનેલો છે; તેઓના અસ્થિનું માફે અસ્થિ બનેલું છે, તેઓના માંસનું માફે માંસ બનેલું છે.
૧૧. સર્વ કાળના અને સર્વ જાતિના ભારતવાસીઓ હમેશ માટે પરસ્પર જોડાયેલા છે એમ મારી શ્રદ્ધા છે.
૧૨. ભારતભૂમિ ઉપર વસતા સર્વ જનો, તેઓ ગમે તે વર્ણ કે ધર્મના હો તથાપિ, તેઓ સર્વ ભાઈઓ છે એમ મને શ્રદ્ધા છે.
૧૩. ડુનીઆદરીના સગપણ કરતાં પણ વધારે વહાલું એવું જે માફે દિવ્ય જીવન્ત ભારતપ્રજાતત્વનું સગપણ તેમાં મને શ્રદ્ધા છે.
૧૪. મારી ભારતભૂમિના સુવર્ણમય ભૂતપ્રાણમાં અને તેજોમય ભવિષ્યમાં મને શ્રદ્ધા છે.
૧૫. ભારતભૂમિની પુરુષતાના ધર્મ, વીર્ય અને સ્વદેશાભિમાનમાં મને શ્રદ્ધા છે.
૧૬. ભારતભૂમિના ઓજસની સુકુમારતા, પવિત્રતા અને નિરહંતમાં મને શ્રદ્ધા છે.
૧૭. ભારતભૂમિ માટે ફરેક ભારતવાસીએ જીવનું અને મરનું એમાં મને શ્રદ્ધા છે,
૧૮. આપણે એક જ ભૂમિના છીએ, આપણે એક જ પ્રજા છીએ, આપણી ભાવના પણ એક જ છે અને આપણે એક જ કાર્ય-પરાયણ છીએ એમ હું માનું છું.
૧૯. મારા સ્વદેશજનની સેવા તે મારા જીવનનો પ્રાણ છે, -તથા એ જ મારા જીવનનું આદિ તથા અંત છે.
૨૦. આમાં મારી ભારત માતાની આશીય હો!

[વસન્ત—આંકિસ.]*

* ‘વિવેકાનન્દ-સુવર્ણચંદ્ર’ માટે “An Indian Creed of Nationality.” એ વિષય ઉપર લાલા શિવનારાયણ. (એમ. એ.)-એમણે લખેલા અંગ્રેજી લેખન આ જાન્યુઆરી છે.

અવસ્તા.

(અનુસન્ધાન ૫૦ ૩૫૪ થી)

૬. ધાતુરૂપ.

સંસ્કૃતની પેઠે અવસ્તામાં પણ ધાતુઓને દશ ગણુમા વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. બન્ને ભાષામાં આત્મનેપદી અને પરસ્મેપદી ધાતુ છે.

(૧) ઞાદિગણીય ધાતુ.

આ ગણુના ધાતુમાં પ્રત્યયો પહેલાં અ ઉમેરાય છે.

સંસ્કૃત અવસ્તા

મરતિ = મરદિતિ (મરતિ)

મરસિ = મરદિ ।

મરામિ = મરામિ ।

સંસ્કૃતમાં જેમ સ્ત્ તે સ્થાને સ્તિ થાય છે, તેમજ અવસ્તામાં હ્ તે સ્થાને હિથ થાય છે.

(૨) અદાદિ ગણુના ધાતુ.

અસ્તિ = અસ્તિ.

અસિ = અદિ

અસ્મિ = અદ્મિ ।

લટ્ વિભક્તિમાં જેમ વિદ્ ધાતુનું સંસ્કૃતમાં એક વિશેષ રૂપ છે તેમ અવસ્તામાં પણ છે.

વેદ = વણદા (હું બળું છું.)

વેદ = વણદા, વણ (તે બળે છે.)

(૩) જ્ઞાદિ ગણુના ધાતુઓ.

બન્ને ભાષામાં આ ગણુના ધાતુઓ અભ્યસ્ત થાય છે.

દષાતિ = દષાદિતિ (દષાતિ) ।

દષાસિ = દષાદિ ।

દષામિ = દષામિ ।

દધ્યાવ્ = દદધ્યાવ્ (દધ્યાવ્.)

(૪) દિવાદિ ગણના ધાતુઓ.

આ ગણના પ્રત્યય પહેલાં ય ઉમેરવામાં આવે છે.

નદ્યતિ = નસ્યેદતિ ।

ત્રાયસ્તે = ત્રાયેદસ્તે ।

શિષ્યતિ = શિષ્યેદતિ ।

(૫) સ્વાદિ ગણના ધાતુઓ.

આ ગણના ધાતુઓમાં પ્રત્યયો પહેલાં નુ ઉમેરાય છે.

કૃણોતિ = કેરેનુણ્ણતિ ।

કૃણોષિ = કૌનૂષિ ।

કૃણોમિ = કેરેનભોમિ ।

વેદમાં કુ ધાતુ 'કરણુ' અર્થે સ્વાદિ ગણના છે; અહીં પણ બન્ને બાબતો આશ્ચર્ય સાદર્ય છે.

(૬) તુદાદિ ગણના ધાતુઓ.

પૃચ્છતુ = પૌષ્ણતુ ।

પૃચ્છ = પૌષ્ણ ।

પૃચ્છામિ = પૌષ્ણામિ ।

સંસ્કૃતમાં જે વિશેષ નિયમ છે, તે નિયમ અવસ્તામાં પણ છે. જેમ 'વિદ્' ને સ્થાને વિન્દ, કેરેવ (કૃત) ને સ્થાને કેરેસ્ત (કૃસ્ત) ઇત્યાદિ.

(૭) છિદાદિ ગણના ધાતુઓ.

આ ગણના ધાતુના અન્યસ્વરની પહેલા નુ ઉમેરાય છે. અવસ્તામાં પણ એજ નિયમ છે. પ્રત્યયો લગાડતા પહેલાં સંસ્કૃતમાં જેમ છિદ ને સ્થાને કોઇવાર છિન્દ ને કોઇવાર છિન્દ થાય છે, તેમજ અવસ્તામાં ચિત્ત ને સ્થાને કોઇવાર ચિન્દ ને કોઇવાર ચિન્દ થાય છે.

છિનાત્તિ = ચિન્દસ્તિ ।

છિનામિ = ચિન્દમિ ।

(૮) તનાદિ ગણના ધાતુઓ.

બન્ને બાબામાં આ ગણના પ્રત્યયો પહેલાં ડ ઉમેરવામાં આવે છે.

તનોમિ = તનભોમિ ।

તન્વે = તન્વે ।

તન્વીત = તન્વીત ।

(૯) પ્રયાદિ ગણના ધાતુઓ.

પ્રણે = પ્રણે ।

પ્રીણામિ = પ્રીણામિ ।

અને ભાષામાં આ ગણના ધાતુઓને પ્રત્યયો લગાડતા પહેલાં ના ઉમેરાય છે.

(૧૦) ચુરાદિ ગણના ધાતુઓ

આ ગણના ધાતુઓને પ્રત્યય પહેલાં અથવા લગાડવામાં આવે છે

નાશયમિ = નાસયેમિ ।

તપયતિ = તાપયેદિતિ ।

અપાતયન્ = અપતયેન્ ।

લિટ.

અને ભાષાઓમાં લિટ પ્રત્યયો પહેલાં ધાતુઓ અવ્યસ્ત થાય છે અને ધાતુરૂપમાં પણ સાદરૂપ રહ્યું છે.

શુશ્રુમ = સુશ્રુમ

દદાધ = દદાધ

દધાર = દધાર

વિવેદ = વિવણ્

ઝઞ્ = ઝઞોઞે

દદ્ઞે = દદ્ઞે

ઘાસિરે = અણ્ઘાસરે

દિદિષિમ = દિદીષ્મ ।

લુઙ્.

સંસ્કૃત ભાષામાં લુઙ્, લુઙ્ ધાતુદિ પ્રત્યયોમાં ધાતુની રાશ્આતે અ મુકવામાં આવે છે, પણ વૈદિક ભાષામાં એ નિષપ્તમાં અપવાદ નેવામાં આવે છે. (પાણિનિ ૬-૪-૭૫) અવસ્તામાં પણ સાધારણ રીતે એ અ મુકવામાં આવતો નથી, પણ કોઇ કોઇ જગ્યાએ અ મુકવામાં પણ આવે છે જેમકે—

અદાત્ = આદાત્

સંસ્કૃતની પેઠે અવસ્તામાં પણ લુઙ્ પ્રત્યયોના ૭ વર્ગમાં વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. કોઇ કોઇ ધાતુ પછી અવ્યવહિત પ્રત્યયો લાગે છે, કોઇ કોઇ ધાતુ અવ્યસ્ત થયા પછી પ્રત્યયો લાગે છે. બાકીના પાંચ વર્ગના ધાતુઓને સાધારણ રીતે સંસ્કૃતમાં અ, સ્, સ્, ઇષ્, શિષ્ અને અવસ્તમાં અ, ણ્, ણ્, ઇષ્ અને હિષ્ લગાડ્યા પછી પ્રત્યયો લગાડાય છે

અષાત્ = અદાત્, આદાત્.

અવિદત્ = વીદત્

અમસ્ત = મસ્ત

અનૈષીત્ = નણ્ણત્ ।

હુદ્ અને હુદ્.

પાત્ય = પાત

પાતારઃ = પાતારો.

પાતાસ્મિ = પાતાહ્મિ

વસ્યતે = વસ્યેદતિ

આશીર્લિહ્.

મૂયાદ્ = મુયાત્

મૂયાસ્મ = મુયામ

નામ ધાતુ.

પ્રપ્તયતિ = પેત્તન્યેદતિ

પતયતિ = પદ્યેદતિ

એનસ્યતિ = એનંહદતિ ।

પ્રપ્ત, પતિ અને એનમ શબ્દો ઉપરથી ઉપરના ત્રણ ક્રિયાપદો બન્યાં છે.

ચડન્ત ધાતુ.

‘ફરી ફરી’ અને ‘અતિશય’ના અર્થમાં બન્ને બાધામાં ધાતુને ચડ પ્રત્યય લાગે છે. કોઈ કોઈ વેળા ચડનો શોષ પશુ થાય છે પ્રત્યયો લગાડતી વખતે ચડન્ત ધાતુને અભ્યસ્ત કરી શેવો પડે છે.

અવન્તામાં દિત્ ને ધ્યાને દર્શિત્

વિદ્ - વોદ્વિદ્

પર્ - પાપેત્

દર્ - દર્દર્

સન્તન્ત ધાતુ.

બન્ને બાધામાં ઇચ્છા અર્થે ધાતુ અભ્યસ્ત થાય છે અને સયુક્ત થાય છે.

જિ ને સ્થાને જોગિષ

હણ્ - ચિત્હણ્

જા-જિહ્વદનામોઢ (=જિજ્ઞાસ)

વર્જ - વોર્જેષ

દવ - દિવજ (= દિપ્ત)

કર્મવાચ્ય.

કર્મવાચ્યમાં સંસ્કૃત ધાતુને જો વિશેષત્વ છે તે જ વિશેષત્વ છે તે જ અવસ્થામાં પડે છે.

સંસ્કૃત. પ્રાકૃત.

મન્યતે - મન્યેતે

ક્રિયતે - ક્રિયેતે

શુચે - શુચે

શુશ્રુચે - શુશ્રુચે

છેલા ધાતુને લિટ્ પ્રત્યયો લગાડતાં પણ અવસ્તા બાધામાં કર્મવાચ્યમાં વ ઉમેરાય છે.

સંસ્કૃતમાં લુટ્ લગાડતાં પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં ઇ પ્રત્યય લાગે છે. આ એક વિશેષ નિયમ છે. આશ્ચર્યની હકીકત એ છે કે અવસ્તામાં પણ એ પ્રકારનો વિશેષ નિયમ છે.

અવાચિ - અવાચી

અઘાચિ - અઘાચી.

૬. વૈદિક ભાષા.

વૈદિક ભાષા સાધારણ સંસ્કૃત ભાષાથી કંઈક ભિન્ન છે. પરંતુ વૈદિક સંસ્કૃતની સાથે અવસ્તા ભાષાને ધણું સાદૃશ્ય છે.

સાધારણ સંસ્કૃત.	વૈદિક સંસ્કૃત.	અવસ્તા.
દાતાૌ	દાતાઃ	દાતર
પિતૌ	પિતરા	પિતર
તન્મ્	તન્વમ્	તન્મેસ્
દેવ્યઃ	દેવી	દણી
વચ્ચાનિ	વચ્ચા	વચ્ચ
ગિરિના	ગિરી	ગરિ
યૌ	યા	યા
યાનિ	યા	યા
તાનિ	તા	તા
અનયા	અયા	અય
ઇમે	ઇમા	ઇમ
આહીત્	આસ	આસ
સ્મઃ	સ્મમિ	મહિ
મગમઃ	મગમસિ	મગમહિ
દધામઃ	દધ્મસિ	દદેમહિ
ઉદમઃ	ઉદમસિ	ઉદમહિ

વૈદિક લોટ્ પ્રત્યયનું અનુરૂપ અવસ્તામાં પણ છે.

વૈદિક સંસ્કૃત. અવસ્તા.

ભરાસિ = ઘરાહિ

કૃણવાણિ = કેરેનવાણિ

તનવા = તનવ

પ્રીનાત્ = પ્રીનાત્

૮. કૃત અને તદ્વિત.

કૃત અને તદ્વિતમાં પણ બન્ને ભાષામાં આશ્ચર્ય સાદૃશ્ય છે. નીચે લખેલા પ્રત્યયો કેવળ અવસ્તામાં જ વપરાય છે એમ નહિ પણ એ સર્વ સંસ્કૃતમાં પણ વપરાય છે.

અ, અન્, અન, અદિનિ (સંસ્કૃત અનિ), અન્ત. અર્, અહ, (સંસ્કૃત અસ્), આ, આન, ઇ, ઇન્, ઇન, ઇશ (= ઇસ્), ઇષી, ઈ, ડ, ડન ડણ, ડ, ક, ત, રત, તર, તેમ (= તમ), તાત્, તિ, ઘ, ધ, ધ્ય (સ્વ), ધ્ર (વ્ર), ર્વ, ધ્વ (=સ્વ), ધ, પિ, ધ્યાન (=ધ્યાન), ધુ, ન, નહ (= નસ્), નિ, વુ, મ, મન્, મિ, મ્ન, મન, મન્ન્, ય, યહ (= ઈયસ્), યુ, ર, રિ, ર, વ, વન્ વન્ત્, વટ (=વત) ધિયાદિ.

પ્રત્યેક પ્રત્યયનું દષ્ટાન્ત આપીએ તો આ લાખો નિબંધ વધારે લાંબો અને એટલા માટે માત્ર યોગ્ય જ દષ્ટાન્ત આપીશું.

	સંસ્કૃત	અવસ્તા
ગૃ ધાતુભાષી	ગૌર્થ	= ગર્થ
ધા —	દધાન	= દધન
ચૃ —	ચરન્તી	= ચરેન્તી (શ્રીલિંગમાં)
વિદ્ —	વિદ્વસ્	= વિદ્વહ
વૃ —	વરણ	= વરેન
ગમ્ —	ગત	= ગત
સ્ના —	સ્નાત	= સ્નાત
સ્તુ —	સ્તુતિ	= સ્તુદિતિ
અસ્ —	સત્ય	= હૃદ્ય
પૃચ્છ —	પ્રશ્ન	= પ્રસ્ન
અસુર ઉપરથી	આસુરિ	= આહુરિ
સત —	સતથ	= હસથ
ગો —	ગવ્ય	= ગાવ્ય
” —	ગોમન્ત	= ગોમન્ત
મધુ —	મધુમન્ત	= મધુમન્ત
વસુ —	વસિષ્ઠ	= વહિશત

મેષજ	—	મેષજ્યતર	=	વેષજ્યોતર
”	—	મેષજ્યતમ	=	વેષજ્યોતમ
અસ્મદ્	—	અસ્માક	=	અઘ્માક
”	—	માવદ્	=	માવન્ત
યુષ્મેઃ	—	ત્વાયદ્	=	ધ્વાવન્ત

છેલ્લા બે દૃષ્ટાન્તો (માવદ્ અને ત્વાયદ્) કેવળ વેદમાં જ દેખાય છે, સાધારણ સંસ્કૃતમાં નથી, આશ્ચર્યની વિષય છે કે અવસ્તામાં એ બે શબ્દોનું અનુરૂપ ગણુ છે

બન્ને ભાષામાં અપત્યાય પશુ પ્રત્યય લાગે છે

સંસ્કૃતમાં રઘુ + ણ = રાઘવ

અવસ્તામાં નરુ + ણ = નરવ

સંસ્કૃતમાં અપત્યાર્યે આયન પ્રત્યય લાગે છે

યદરિ + આયન = યદિરાયન (ણ)

અવસ્તામાં તે જ અથ અન તેમ જ અયન પ્રત્યય લાગે છે.

જમસ્પ + અન = જામાસ્પન

ગર્ઝોરિ + અયન = ગર્ઝારયન

૯. અબ્યય.

અવસ્તામાં અબ્યયો પશુ સંસ્કૃતના જેવા છે

સંસ્કૃતમાં તમ્ પ્રત્યય = અવસ્તામાં તો

ત્ર = ધ્ર

હ = ધ

દા = દા

જેમકે અભિત = અદાવતો

કુષ્ઠ = કુષ્ઠ

દહ = દધ

કદા = કદા

કવ, હ જ (સ ચ), હ, મસુ (મસુ), અવ (એવ), ન, ના (નાના), મા, ચ, ઉત, હુ, યા, જિ (હિ) ઇત્યાદિ અબ્યયો જાને ભાષામાં સાધારણ છે

અવસ્તામાં આ પ્રમાણે ઉપસર્ગો છે—અદિતિ (અતિ), અદિપિ (અપિ), અદિધિ (અધિ), અહુ, અન્તેર (અન્તર), અપ, અવ, આ, ઉપ, ડસ, ડવ (ડત), ના (નિ), નિશ (નિ), પર (પરા), પરિ (પરિ), પ્ર (પ્ર), પ્રતિ (પ્રતિ), વી (વિ), હમ્ (સમ) ઇત્યાદિ.

કુદ્ર કુદ્ર બાબતોમાં પણ આપ બંને ભાષામાં સામ્ય છે.

૧૦ છન્દ.

અવસ્તાના છન્દો પણ વૈદિક છન્દોના જેવા છે.

ગાથા નામે ગ્રંથનો તૃતીય અધ્યાય ત્રિષ્ટુભૂ છન્દે રચાયેલો છે. ગાયત્રી અને અનુ-
ષ્ટુભારિના જેવા છન્દો અવસ્તામાં પણ મળી આવે છે. યજુર્વેદમાં ગાયત્રી આસુરી, પંકિત
આસુરી, ઉષ્ણિહ આસુરી ઇત્યાદિ સાત પ્રકારના આસુરી છન્દોનો વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો
છે. ગાયત્રી અને ઉષ્ણિહ છન્દો, જે દેવતાઓને પ્રિય છે, તેનું વર્ણન ઋગ્વેદમાં (૧૦-૧૩૦-૪)
કરવામાં આવ્યું છે. એ બધા છન્દો પુરેપુર આસુરોના ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી લેવામાં આવ્યા
હશે, નહિ તો એ સર્વનું નામ 'આસુરી' શું કેમ? કેવળ નામ જ 'આસુરી' છે એમ
નહિ, પણ આસુરોના ધર્મગ્રંથોમાં તે સર્વ છન્દો મળી આવે છે. ગાથા એમનો પ્રધાન
ગ્રંથ છે; એના બિન બિન અધ્યાયો ગાયત્રી પંકિત, ઉષ્ણિહ ઇત્યાદિ છદોથી રચાયા છે.

૧૧. ઉપસંહાર.

ઉપસંહાર કરતા અવસ્તામાંથી એક મંત્ર ઉદ્ધાર કરી મુકીયે છીએ.

તેમ અમવન્તેમ્ યજતેમ્
સુરેમ દામોહુ સેવિરતેમ્
મિત્રેમ્ યજાદ્ જમોધ્રાવ્યો ।

ચૈત્તે ૧૦-૬

એને સંસ્કૃતમાં પરિવર્તન કરીયે તો,

તમ્ અમવન્તમ્ યજતશ્
સુરમ્ ધામસુ નવિષ્ઠમ્
મિત્રમ્ યજૈ હોત્રાવ્યઃ ।

આ એક માત્ર મંત્ર ઉપરથી પ્રમાણિત થઈ શકે છે કે એક સમયે એ બન્ને ભાષા
બોલનાર એક જ સ્થળે વસતા હતા અને એક જ ભાષાદ્વારા પોતાના મનના વિચાર એક
બીજાને જણાવતા હતા. વળી એમ પણ જણાય છે કે વૈદિક ભાષા બોલાતી હતી તે
સમય પછી અને સાધારણ સંસ્કૃત ભાષા ઉત્પન્ન થઈ તે પહેલાં તે બંને ભાષાઓ
શુદ્ધ પડ્યા હતા.

નરસિંહલાલ ઇ. પટેલ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, કુખીયાને આશીર્વાદ છે અને હુકામા મનુષ્ય માત્રનું જીવન છે.

ગુમ થયેલી યાદદાસ્ત, ગુમ થયેલ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પ્રાદ આપના માટે, જાનતત્ત્વોને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ મિનકરીકે ઇલાજ છે.

કિંમતગોળી ૩૨ ની ૬ળી ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માસિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ધરનાસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ મુબાઈ. કાલકાદેવી રોડ

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુબાઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીંગી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	લુધવારપેઠ	રાવપુરા.	રીચીરોડ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

મગવદ્ગીતા.

શુદ્ધ મુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મૂળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ મૂલકા વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુશુક્લ મનુષ્યે અવશ્ય વાચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ કેમી આદ્ય તેજ દાગબગ ૮૦ દારમ પૃ.કુ પાર્ક કિંમત રૂ ૪-૦ ૦ ચાર પોસ્ટેજ આના પાચ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

લવાજમ

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) ઔઓ, (૫) યુજનાતીશા-
નાના મારતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોરટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગતી)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોર્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦ ૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી. ગોળ વર્ષના, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામા રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોરટેજ સાથે)

છૂટક નકલના

રૂ. ૮-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દશંકર બાપુભાઈ કુવ, વસન્ત ઑફિસ—અમદાવાદ

મુખ્યાર્થના એજન્ટ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી.—મુખ્યાર્થ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઑફિસ”-ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઑફિસ” અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે
- ૪ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ—એ લેખ “વસન્ત”માં પ્રાપ્ત કરવાનો બાકી, હોય
કે ન હોય—પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અંગે બંધાતા નથી.
- ૫ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરસુધીમાં પણ ન મળે તો ગ્રાહકે
અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અંગે
બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

લવાજમ ભરી દેનારને ભેટ.

અમારો કાર્તિકનો આ ક વહેચાયા અગાઉ આ વર્ષ આખરનું એટલે પોષ ૧૯૬૪
સુધીનું વસન્તનું લવાજમ જે ગ્રાહકો તરફથી આવે ગયું હશે તેમને હિન્દુ પોષાકમાં
મિસિસ એનીએસેન્ટની એક અતિ સુદર છત્રી ઉત્તમ કાગળ ઉપર ઉતારેલી ભેટ આપ
વામાં આવશે. આ ભેટનો લાભ ઇચ્છના ગ્રાહકોએ મત્તર લવાજમ મોકલવા કૃપા કરવી
એજ વિનંતિ.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां भक्ष्यस्य संत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૬, અંક ૭.

[માસિક.]

આવણ, સંવત ૧૯૬૩.

શુણ્વતી શુજરાત.*

(૨૬૧૩-૪૨૫૧.)

શુણ્વતી શુજરાત, અમારી શુણ્વતી શુજરાત !
નમિયે નમિયે માત ! અમારી શુણ્વતી શુજરાત !—(મુવ.)
મેઘિરા તુજ મણિમંડપમાં આ ઝૂકી રહ્યાં અમ શીશ
માત મીકી ! તુજ ચરણ પડીને માગિયે શુભ-આશિષ !—
અમારી શુણ્વતી શુજરાત ! ૧

મીકી મનોહર વાડી આ ત્હારી નદનવન શી અમેલઃ
રસપ્રલહાં વીણુતાં વીણુતાં ત્યાં કરિયે નિત્ય કલોલ !—
અમારી શુણ્વતી શુજરાત ! ૨

સંત મહત અનેત વીરની વહાલી અમારી માત !
જય જય કરવા ત્હારી જગતમા અર્પણ કરિયે જાત !—
અમારી શુણ્વતી શુજરાત ! ૩

* બીજી સાહિત્ય પરિષદને પ્રસંગે રચાએલી તથા ગવાએલી.

જિંદા અયોર અરણ્ય વિશે કે સુંદર ઉપવન માય !
દેશ પ્રદેશ અહોનિશ અંતર એક જ દ્વારો છાંય !—
અમારી શુણ્વતી ગુજરાત ! ૪

સરસરિતા રસબર અમીઝરણાં, રેત્નાકર બરપૂર :
પુષ્પ ભૂમિ ફળ ફૂલ ઝખ્ખી, માતા રમે અમ હેરા—
અમારી શુણ્વતી ગુજરાત ! ૫

હિન્દુ, મુસલમિન, પારસી સર્વે, માતા અમે તુજ બાળ :
અંગ ઉમંગ ભરી નવરંગે કરિયે સેવા સહુ કાળ !—
અમારી શુણ્વતી ગુજરાત ! ૬

હર પ્રભાત સમાં અજવાળી, ટાળી દે અંધાર !
એક સ્વરે સહુ ગગન ગજવતો કરિયે જયજયકાર !—
અમારો શુણ્વતી ગુજરાત !
નમિયે નમિયે માતા ! અમારી શુણ્વતી ગુજરાત ! ૭

અરદેશર ફરામજી ખખરદાર.

ગેરિબ્દીનું જીવનચરિત્ર.

We think of those

Who blew the breadth of life into her frame
Cavour, Mazzini, Garibaldi—Three.
Her brain, her soul, her sword, and set her free,
From ruinous discord, with one lustrous aim.

(George Meredith.)

૪ થી જીવાઈ ગુરુવારને રોજ યુરોપ ખંડના કેટલાક દેશોમાં, ખસુસ કરી ઇટાલીના પ્રત્યેક શહેરમાં અને ઇંગ્લેન્ડના રાજનગર લંડનમાં, ઇટાલીઅન, મહાન્ વીરનરત્ન ગેરિબ્દીના જન્મદિવસની શત-સાત્સરિક જયન્તી ઉજવાઈ હતી. હિન્દુસ્તાનમાં એ માંગલિક ઉત્સવ પળાયો નથી. એ સંબંધી કઈ ધામધુમ યઈ નથી. માત્ર ન્યુસપેપરોએ જ સહેજસાજ જાગૃતિ બતાવી છે. આ શુભ અવસરે ગુજરાતી સાહિત્યના હુંકે બંગ્લોળમાં ગેરિબ્દીના જીવનચરિત્રનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયેલું જોઈ, અગત્ય અત્યત આનંદ થાય છે. એક તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં આગ્રિના પ્રથમ બહુ જ યોગ્ય છે, તેમાં વળી સ્વદેશીભિમાની પંડિતો પુરુષોના ઇતિહાસના પુસ્તકો

સારી સખ્યામુ છપાઈ, લોખંડાં વચાવ અને સક્ષમ અવલોકન અને વિવેકથી અભ્યાસ થાય તો ખેસક અમારી માનતા મુજબ વિવિધ અનેક લાભો ઉદ્ભવવા મળે છે. તેથી જ અમને રા નરસિંહભાઈ પટેલના ગરિબડીના અથને દીવેળનથી આવકાર આપતા અતિ હર્ષ થાય છે. અમે તેમના અથને ફોટો છાંયીએ છીએ અને બીજા અધિક એવી જ પ્રતિના તૈની પુસ્તકો રચવા તેઓ સક્ષિત થાય, એ જ અમારી અત પ્રણી પ્રાર્થના છે. ઘસન્ન મા રા પટેલના કેટલાક લેખો અમારા વાચકામા આનંદ આપે છે અને ત્યાંથી જ તેમની મોહક અને સુંદર અનુક્રમણિકા અને સગળ બાધા અને સાદી દખારતથી અમારૂં લક્ષ તેમના તરફ ખેચાય છે. અથ લખો રસિક અને બોધદાયક બન્યો છે. બાત પ્રાદ છે અને લખવાની દબ પલુ સારી છે. તે એટલી ઉત્તમ છે કે જે કે અથ, મૂળ બગાળીમાથી ન્યાયો છે. તો પલુ અમળ્યો પુરૂષ, તેને અસથ લેખ માની, જુલાવો ખાય તેમા નવાઈ નથી જેમ અથની અદરનો ઉપદેશ ઉચ્ચ અને ઉર્દૂવળ છે તેમ બહારની ખુબી-શોભા તેવી જ મનોહર અને આકર્ષક છે. અથ સચિત છે અને પ્રમિદ્ધ કર્તાએ તેને સુદ કરવા કદ કમિના કરી નથી. તાજુબ થવાની વાત તો એ છે કે આ અથ દેવનાગરી લિપિમા મુદ્રાંતિ થયો છે. મી પટેલે 'કાશીનાગરીપ્રય રણીમભા' તરફથી દેસમા ચર્ચાતા લિપિના પ્રમને ઉત્તેજન આપી બરહારમા મુદ્રી બાગ્ત વર્મા ઐક્ય વધારવા જે મુખ પ્રમત આદર્યો છે. તે બદન તેમને ધન્યવાદ થતે છે. આપણે હવે મૂળ લિપિપર આવીશું નરિબડીની જીવનકથામાથી મુખ્ય મુખ્ય મિના ઉતાગીશું. પલુ તે પૂર્વ રોમની સ્થિતિનું ચિત્ર નિહાળવાની જરૂર છે. રોમ પ્રાચીન ભારત માફક એક સમયે, પૂર્ણ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી જહોજલાનીના પૂર દોર અને દમામમા ઉત્તરિના ઉચ્ચ શિખરે ચઢ્યું હતું અને પોતાની દકુમત, દુનિયાના દરેક ભાગમા પ્રવંતાવી હતી. સ્થિતિયમ અચળ છે, સર્વનો નિરતર ઉદય અને લય થાય છે, બરતી પછી એટ આયે છે, તે કાનુનને અનુસરી, ચડતી પડતીના ચક્રમા રામ પલુ એક દિન અગવાઈ ગયું અનેક પ્રકારની આરમાની સુવતાનીમાથી પસાર થયું. આગલી કીર્તિ અને માન બુસાઈ ગયા-ધોવાઈ ગયા. ચાતુ વાતનો સમય મહાન પુરૂષો, સીપિઓ અને ગ્રેકસ પોની અને સીઝર અને સર્યાતના રોમન સહેનસાહની ચડતી અને આબાદીનો નથી પણ આ વખતે તો તેની સ્થિતિ. આધુનિક હિંદુસ્તાન જેવી બરકે તે કરતા, અધમ ખુગી હતી અસાદમી સદીના અતમા નેપોનિઅને, યુરોપને થયસવી, ત્રાસ આપી, ઇટાનીને વશ કરો, પોતાની સત્તા લા રચાપી હતી. ૧૮૧૫ મા વોટરલુની લગ્રમમા તેની હાર થઈ, સેટ હેવી નામા કેદી પકડાયો.

૧૭૮૬ ના ફ્રેન્ચ વિપ્લવના પરિણામે, હુલક, તોફાન અને ભાગદોડથી યુરોપના પાદ ચાહાઓ બહુ બમબીત હતા અને તેમની સામે ચારે દુમલો થયો એ અનિશિત હતું. ગજ રાકને તેઓએ ઘણા નીચ ને નિર્દમ કાયદાઓ અમલમા મુખ્યા. પ્રમને રીની-કચડી-પોતાની આપખુદી, અન્યાયી સત્તા વધારવા, દરેક ઉચ્ચ ાદી રાન્યનીતિના સરો આબમા હચે ઠાગ્યા. રાન્યોએ માહોમાહે સપ કરી પોતાનો પલુ સખળ મગવા, વિચેતાની મહાસભા અને 'પલિતસમિલન,' (Holy Alliance) એ નામની એ મરચાઓ રચાપી. ફળ એ નિપન્યું કે સન ૧૮૧૫-૧૮૭૦ સુધી આખા યુરોપ ખડમા, અધાધુધી તોફાન અને મારફાડ ચાતુ રવા. 'પલિત સમિલન' નું વર્ણન લેખક નિચે પ્રમાણે આપે છે - 'યુરોપના

સઘળાં રાજ્યોએ પરસ્પરના રક્ષણુ અર્થે 'પવિત્ર સમિલન' નામની એક અપવિત્ર સભા સ્થાપી હતી. પ્રજાજનોની સ્વાધીનતા બળથી ખુંચવી લેવી, એ, એ સભાનું કામ હતું. યુરોપના સઘળાં રાજ્યો, એક અપયસ-યશકુડમાં હોમાયાં હતાં..... એ 'પવિત્ર સમિલન'નો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે કોઇ દેશની પ્રજા સંજોગો નિવડે તો તે દેશના રાજાની મદદે સર્વે એ સૈન્ય મોકલી, પ્રાંતને કચરી નાંખવી." માત્ર મત્રિવર કેનિંગેજ ઈંગ્લાંડને એ દુષ્ટ સમિલનમાં ભળવા દીધું નહિ અને પોતાની દેશની કીર્તિ, ઉજ્જવળ અખંડિત રાખી.*

"નેપોલીઅનના પતન પછી વિયેનાની મહા સભાએ ઇટાલીની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ઇટાલીના દુકડે દુકડા કરી નાખ્યા અને યુરોપીઅન રાજ્યોને બહેચી આપ્યા." આસ્ટ્રીઆને સિંહભાગ મળ્યો અને બોર્નન વશના ફર્ડિનન્ડને નેપલ્સ આપ્યું. ઇટાલીમાં આસ્ટ્રીઆ અને બોર્નન રાજ્યોની સત્તા પાછી જામી. રાજકીય અને ધાર્મિક જુદમતુ જોર મજબુત થયું અને બચ અને ત્રાસ અને ક્રૂતા પ્રકટી નીકળી બિન બિન ન્હાના ન્હાના રાજ્યો બધાયાં અને સર્વત્ર આસ્ટ્રીઅન સૈન્ય નિર્દયપણે હુડી, સ્વાધીનતા અથ જની, ઇટાલીઅન સ્વાધીનતા કચરી નાંખવા તત્પર થયું. પણ તેનું પરિણામ વિપરીત આવ્યું. સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા. આખરે ઇટાલીનો જય થયો. ઐક્ય પ્રપ્ત થયું સ્વાધીનતા મળી આ ફોર્મનું કારણ એ જ કે ઇટાલીઅનોમાં, એકત્ર થઇ, પ્રજામાં જોડાઇ જવાની સર્વ સામગ્રી તૈયાર હતી. તેથી જ લોકને જાગૃત થતા ઝાઝી વાર લાગી નહિ. તુરંત છુપી સભાઓ સ્થપાઇ અને સ્વદેશને પર રાજ્યોની સત્તાની જીસરીમાથી ઊઠાવવા બહુ બહુ યત્ન કર્યા. અસતોષ, ફરિઆદ અને તિરસ્કારનો અગ્નિ ધુમાવા માંડ્યો અને મહાન દેશ ઉદ્ધારક અને દેશહિતૈષિ નર મેટ્રજનીના આગમન સાથે જ કુધવાતા અગ્નિમાથી તેજ ત્વરાથી પ્રકાશી ઉઠ્યું. દેશમાં 'નવ્ય ઇટાલી' (Young Italy) એ નામનો પ્રચલ પક્ષ પ્રચલિત થયો. આ પ્રભાવે દેશની દશા હતી. હવે ઝેરિબલ્ડીના જીવનવૃત્તાત તરફ નજર કરીએ

સને ૧૮૦૭ માં નાપ્લેસ નગરમાં, એક નાવિક કુટુંબમાં ઝેરિબલ્ડીનો જન્મ થયો હતો. ન્હાનપણથી જ તેને વિદ્યાદેવી તરફ આભાવ હતો. વાચનું ગમતું નહિ. ભણતાં કટાંગો આવતો. ઈંગ્રિજ સરદાર કલાઇવની માફક સ્વજીવી રમત ગમત અને મરતી તોફાન બહુ પ્રિય હતા. સમુદ્રમાં સફર કરવી અત્યંત પસંદ પડતી. સમુદ્રજીવન માળવા હોસ હતી.

માબાપે જ્યારે જાણ્યું કે પુત્રની આ ઇચ્છા કોઈ પણ પ્રકારે રોકી શકાવાની નથી ત્યારે તેઓએ ત્હેને કિશોર વયમાં જ એ પધો અદણુ કરવા અનુમતિ આપી. બૃમધ્ય સમુદ્રમાં અનેક સફરો કરી, બહુ બહુ દુ:ખ વેઠ્યાં. સુખાગ્રે એક દિવસ ઝીસથી કાન્ટોન્ટીનોપલ જતા, એક પવિત્ર સાધુનો સમાગમ થયો. જીવનસાહબ્ય થયું. મહંત પસેથી વિશ્વ પ્રેમિતા અને સ્વાધીનતાના મંત્રોનું માહાત્મ્ય મળ્યું. ધર્મચુરનો ઉપદેશ તેની નસેનસમાં પ્રસરી ગયો. તેના જીવનની ગતિ બદલાઈ જઈ નવીન પ્રકાશ-ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થયું. આ પછી હુક મુદતમાં તેનો મેટ્રજની સાથે મિલાપ થયો. મેટ્રજનીની એકાગ્રતા, ચિન્તાશીળતા અને ઉત્તેજિત વાક્યોથી મોહ પામી ત્હેનો મંત્રશિષ્ય બન્યો અને ચુર સમક્ષ પ્રતિષ્ઠા કરી કે

છટાલીના 'સાધારણ તત્વ' માટે હું આશ્ચર્યમર્ષણ કરીશ. આજથી મહાન વ્રત ચરૂ થયું. આ કટેકરીના કાળમાં, મેટ્રજનીના ઉપદેશ અને લખાણોથી, લોક લાગણી ઉત્કેષાર્થ. વિશ્લેષ સાર સર્વ માદિત્ય તૈયાર હોઈ સળગવા માટે માત્ર ઝીણી દેવતાની ચીજગારીની દીલ હતી. છટા-લીઅનઓમાં નવીન જ્યુસો ઉત્પન્ન થયો. પરદેશી બંધન છિન્ન બિન્ન કરી, દુઃખમાંથી મુક્ત થવા, અને 'એકતા, સ્વાધીનતા અને સ્વાતંત્ર્ય' સાધવા નિશ્ચય કરી તેઓએ સાગંતીઆના ગમ આવજઈની સહાયતા માંગી. તેણે દગો દીધો. ધારણા નિષ્ફળ ગઈ. મદદ કરવી બાજુએ મુકી અલખડે જાતે, પ્રજાકીય બળને છેદી નાંખવા, સૈન્ય લઈ આવ્યો અને પ્રજાને હથાવ ૧, પીડવા, કંઈક કાવત્રાં રચ્યા. નવીન પક્ષની દાર યઈ. વિશ્લેષનાં સાહિત્ય વિખગાઇ ગયાં. અગેવાનેને બાગવું પડ્યું. મહેન્ટ શાંત દેલાઈ. ગરિબેદી અને મેટ્રજ-નીને દેહાત દંડ થયો. ગરિબેદીએ તારી છુટી, દક્ષિણ અમેરિકામાં આશ્રય લીધો. અહિં પછુ તેના શરીરને જ પ નહોતો. અનેક પ્રકારના મુખ દુખ બોગ્યા. અમેરિકાની નાના નાના રાજ્યની લગાઈમાં તેણે ઝીંપલાવ્યું. દરિઆઈ અને ખુશકી લગાઈમાં તેની ધણી વાર દાર-જીત થતી. તેણે અનેક પરાક્રો દાખવ્યા. બહુ જ બહાદુરી બનાવી અનેક મુખ-બતો અને મંકગમણોમાંથી પ્રભુદાસી સદી મલામત બચ્યો. આખરે તેને બહુ યશ મળ્યો. તેનો વિજય થયો. તેનું નામ અને કીર્તિ ઠેક મુરોપ મુધી પહોંચ્યા ત્યાં તે એક બાહોશ, બહાદુર લડાયેલા તરિકે નામાકિત થયો.

અહિં તેની અવિખની કૃતેહમદ દારકીદની જાયો ન ખાયો અને—

“By his gallant conduct gave the first prognostic of that high military spirit, which was the spring of his future actions and the principal source of the decisive intrepidity and elevation of mind which were his characteristic endowments.”

મોણીવિડિયો-રાજ્યની તેણે બહુ ઉત્તમ પ્રકારની સેવા કરી અને લગાઈના પ્રસંગે, સાન આપટોનિઆના રણસેનમાં અદ્ભુત વીગત પ્રદર્શિત કરી, તેનો સરમ રીને બચાવ કર્યો. સરકારે તેની કદર જીજી અને તેના માનાઈ તે રાજ્યે એક ધોપણાવત પ્રમિદ કર્યું. તેનો અત્યંત આદર સત્કાર થયો. બહુ માન અકરામ મળ્યું. અહિં આવ્યાથી ગરિબેદીએ બહુ લાભ પ્રાપ્ત કીધા; તેને રણનૈપુણ્ય અને વ્યૂહરચનાનું સારું જ્ઞાન મળ્યું અને લરકરી કવા-યદ, અને લગાઈની બીજી ઘણી ઝીણી બાજતેલો અનુભવ થયો. અહિં તેને એક સુદર સ્ત્રી મળી; તેમનું લગ્ન થયું. બાસ્તું નામ આનિયા (Ania) છે. તે બંનેનો સમાગમ થયો તે પછુ એક અદ્ભુત કદાણી છે. લેખક તે સમયનું ચિત્ર આ પ્રમાણે આલેખે છે. —“જ્યારે રિઓગ્રેન્ડી નગર યત્રુના સૈન્યથી ઘેરાઈ ગયું હતું અને ગરિબેદી આનિયા નદીમાં યત્રુઓને અટકાવવા પોતાનાં વદાણને ગોઠવતો હતો, તે ઉત્તેજનાપુર્ણ સમયે ત્હેની સમગ્રસગિની, લક્ષ્મીરપિણી, સર્વાકગસુંદરી, યશસ્વિની, આનિયા નદીને કડી ત્હેની નગરે પડી. એ મોદકરી મૂર્તિની પ્રતિ મૂર્તી ત્હેના ચિત્ર પર સન્નિહ ચોટી ગઈ. ચારે આંખો એકઠી થઈ. આંખોદ્વારા બંનેએ બેટી લીધું. તરત જ તેઓએ બાણી લીધું કે તેઓ પરસ્પર એક બીજાને માટે જ સરજાયાં છે. કોઈએ કેઈનું એકબાજુ લીધું નહિ ને તરત જ પર-

રૂપરે એક બીજાને પતિ-પત્નીલાવે અહુણ કહ્યાં—“તે બહુ શુરવીર અને બહા-
દુર સી હતી. યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઘોડા પર બેસી સ્વામીની સાથે જ રહેતી.” નીચેનું લલ્લપ પ્રસંગનું
વર્ણન વાચો-વિચારો. આનિટા કેવી-હિંમતવાળી પરાક્રમી અબળા છે ! “પ્રાતઃકાળ થતાં
શત્રુઓનાં બધા વહાણ તહેમના પર ચઢી આવ્યાં બને. પણ વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ જમ્યું. આનિટા
સાથી આગળ ઉભી રહીને શત્રુ પર ગોળા છોડવા લાગી.....આનિટાએ આ યુદ્ધમાં આગે-
વાન ભાગ લીધો હતો, બધા તહેને મોખરે જ દેખ્યા કરતા, કેટલીક વખત તે નિરસાહીમે
ઉત્સાહ આપતી, કેટલીક વખત તોપમાં ઘર ભરી દેવતા ચાંપતી, કેટલીક વખત ધવાય-
લાઓને રણભૂમિમાંથી લઈ જતી ને કેટલીક વાર મૃત્યુ પામેલાઓને એક બાજુ કરી દેતી.
ગમે તે કાર્ય કરતી હોય તો પણ તહેની નજર તો સ્વામી પર જ રહેતી.” ગરિબેદી બહુ
જ ગરિબ માહી અવસ્થામાં હતો તો પણ આનિટા કદી કળ્તુઓ કરતી નહિ. સદા સંતુષ્ટ
રહેતી, તેઓને રહેવા ઘર નહોતું. ખાવા ધાન્ય નહિ. પણ પ્રભુ પર પૂર્ણ આસ્તા હતી;
પોતાની ભક્તિમાં ચુસ્ત હતો.

દુર્બળ સ્થિતિ હતી, દુર્બળતા દલાય હતા, તે છતાં આનિટા પતિ તરફ અચળ શુદ્ધ
પ્રેમ રાખતી. આના કરતા વિશેષ કઠિણ અને દુર્બળમય મન કયું અનુભવશી !—“પ્રસવ
કાળે તહેની પાસે કોઇ ધાત્રી કે વૈદ ના મળે, જન્મેલા કુમારને સુવાડવાને પથારી ના મળે;
એક વસ્ત્ર પણ મળ્યું હોત તો બહુ હતું ! પણ કોરી જમીન જ ઇશ્વરસ્ત પથારી એ કુમા-
રને માટે નિર્માણ થઇ હતી.” તો પણ આવા ગંભીર પ્રસંગે પણ એ પતિપરાયણ ભગ-
વતપરાયણ વીરપત્નીના મુખ પર દુઃખની એક પણ રેખા નહિ. ધન્ય આનિટા, ધન્ય ત્હારી
પતિભક્તિ ! ધન્ય ત્હારી સદ્ગુણશક્તિ ! આ દશામાં દુશ્મનોએ તેમની પર છાપો માર્યો. એકા-
એક ભાગવુ પડ્યું ગરિબેદી લખે છે કે “પ્રસવને બારમે દિવસે અર્ધ નમ્ર અવસ્થામાં
આનિટા ઘોડા પર બેઠી, વગર વસ્ત્રના નવકુમારને ઘોડાના છત્ર પર આડો સુવાડી, એ પવન
અને વરસાદના ભયકર તોફાનમાં પલાયન કરી, વનમાં જઈ આશ્રય લેવો પડ્યો. ગારળ હતો
તો પણ તેનું હૃદય બહુ ઉદાર અને કામળ હતું. પારકું દુઃખ તહેનાથી સહેન થતું નહિ.
ધણી વાર તે પોતાના શરીર પરના એકના એક વસ્ત્રને પોતાના સાથીને ખુશીથી આપી દેતો.
એક સમયે ગરિબેદી પોતાના એક સાથીને એકાન્તમાં લેઇ ગયો, ત્યાં પોતાના શરીર
પરનું એકનું એક પહેરણ ઉતારી પોતાને હાથે તહેને પહેરાવ્યું. ને તહેને વિનાય કર્યો.
પછી ગરિબેદી કાપતો કાપતો ઘેર ગયો અને આનિટા પાસે એક ડાલો માંગ્યો. આનિટા
બોલી, “જેમક તમે ઠીક કયું નહિ, ત્હમારે એક જ ડાલો હતો ને તે ત્હમે પહેર્યો હતો એ જ
હતો. તે પણ ત્હમે આપી દીધો ! હવે હું બાળ ક્યાથી લાવીશ ?” એમ બોલી તે વીરપત્ની
રડી પડી. ધણીવાર તે પોતાના દુશ્મનોને પણ અંતઃકરણથી મદદ કરતો. આરિદ્યનો છટા-
લીના કદા દુશ્મન હતા પણ ભયકર દુઃકાળના સમયે તે દૈરભાવ વીસરી ગયો. પોતાની શક્તિ
પ્રમાણે મદદ કરી. એક સદ્ગુહર્યે આ સમયે તેને કહ્યું કે “પણ તેઓતો આરદ્રીયનો છે ?
જગતપ્રેમી ઉદાર ગરિબેદીએ જવાબ આપ્યો, “આવા વિચારથી ત્હમે કાષ્ટરૂના ઉપદેશને
વ્યવહારમાં મૂકી સકશો ? ત્હેણે તો સર્વેને માટે પોતાનો પ્રાણ સમર્પણ કર્યો હતો ને ?...
સમસ્ત જગતની માનવ જાતિ એક બીજાનાં ભાઈ બેન છે. આરદ્રીયનોની શાસનપ્રણાળી

એવી નિષ્ક્રિય દોષ તો તેની પ્રભાતી તો આપણે વધારે દયા આવી જોઈએ. એમા એ મનો શો દોષ ? તેના ધરતુ વર્ણન આ પ્રમાણે છે - એક અમરે જળસેનાનો અધ્યક્ષ એ મિત્રાલેન ગરિબાદીના નજીબુલ્લાહી, સાદનથી વીત્તથી અને આત્મ સમર્પણથી મુગ્ધ થઈ, તેની મુલાકાતે તેને યે- ગયો આવીને જોયુ તો મમુદનો અને પમ્પાસનો વાયુ નીમ્બા જન્ય એની એના મનની બીજ હતી. વગસાદ વગસે તો દીપુએ પાણી બહાર ન જાય એવું એ ધરતુ છાપડું હતું ધનમા દીવો પણ નહિ. બિચારો લેન અધાગમા ખુ શીની અડકટમા પડી ગયો અને એ ચિત્કાર કરી ઉઠ્યો કે " ગરિબાદી, આ ગરિબાદી ! આ શા ત્હમાઈ ધર આવુ કેવું ! ત્હમારે ઘેર ત્હમને માર્ગ મળવા આવે ત્હને હા કા બાગી ઘે- જવાનું કે ? " આવી દુર્દશા હતી તો પણ પાગકા પૈમા દરામ હતા. ગભ્યમાથી જો ધાર્યું હોત તો મોટો પૈસાદાન જનત પણ પૈસા પગ નેનો ગ્રેમ નહોતો. નન્યબહારમાથી માન પોતાના ખર્ચન પુરતા જ પૈસા હોતો. આ તેની મોઢાઈ હતી ગ્વાર્થ તો મહુજગો નહિ હવે છાપડીની સ્થિતિ નીહાળીએ સ્વદેશ પાછા કનવા અમે મિત્રમાથી રામના પોષ પર નોમ્મી મારૂં જીરી બંદીએ કાગળ લખ્યો હતો પણ તેનો તેને ઉત્તર મળ્યો નહિ. ઘણા દિનમ સદ જોઈ છેવટ સાદસ કરી, પોતાના ઇરાદાન જનુએ માથે દેશમા આવવા વહાણ દ્રવ્ય નાદસ બદરે આવી પટોઆદ અહિ પોતાની જન્મભૂમિમા ગરિબાદી, પોતાની સ્ત્રી અને છોકરા સહિત ઉતર્યો તેના આબ્યાની વાત પ્રમરી જતા નગના લોક ત્હને વધાવી લેવા ગાડા ગાડા થઈ ગયા પ્રથમ તે પોતાની દુદ માનાની પાસે ગયો અને સ્ત્રી તથા પુત્ર પુત્રીને માતાના હસ્તમા સોંપ્યા ગરિબાદી પોતાની માનાને જનુ ચલાવો અને કહેતો કે " મહાગ જીવનના અંતિ મકટના સમયમા જ્યારે ગોળીઓ મહારા કાન પાસેથી ચાલી જતી, જ્યારે તોપના ગોળા પત્થરના વર્ષાદ પેરે મહારી ચારે બાજુએ આવી પડતા, તેવા અમયમા મને એક અનૈકિક દેખાવ દેખાવો જલો મહારી પુત્રવત્સન માતા પ્રાણુધિક પુત્રની રક્ષા કરવા ઇશ્વરસાધનમા નિમગ્ન થઈ છે એ મર્વોન્ય અને સર્વનિવતાની પામે પોતાના પુત્રના પ્રાણની બિદ્યા માગે છે એવું જ મને દેખાતું " આવી આવી માનુસોદની અને- વાત છે તેલો માતા પાસેથી ઘનથીસતા, પવિત્રહૃદયના, પરંતુ અમોચનદ્યેષ્ટા અને અન્યાયાગને નિવારણ કરવાની બજવાન રજા મેગરી હતી.

સ્વદેશ આવી ઘણા કાર્યો કરવાની તેની ઉમેદ હતી પણ તે મરે આઝાદી અદુગ મર્ધ સાંદિનીઆના મૈન્યમા જોવા માગળી કરી પણ ચોઅ જગજા મળ્યો નહિ તેથી નાસીપાસ થયેલ.

૧૮૪૮ ના ફ્રેન્ચ વિપ્લવ પછી છટાનીના કેટલાક નન્યોને યોગ્ય દક્ષે અન્યા આ તકનો લાભ લઈ, પોષ Pious IX અને આલજા સપક્ટી બિલકને મદદ આપી, આઝીઅન અને જોર્મનને દેશમાથી હાથી કાદવા થત આદર્શ. પણ પોષ દરો દધ પુટો પડી ગયેલ માત્ર ચાર્લ્સ પ્રભાતી કુમકે અડગ અને વિધામુ નેલ દુબોગે મોઢોમાદી કાપુટ પડી અને મેટ્રાળી, ગરિબાદી અને તાજા વચ્ચે, તાજાતત્ર સળથી મતભેદ પાયા. કુસપથી પ્રભાતીય જોર નરમ પ્રાયુ દુસ્મનોની સત્તા મજબુત થઈ અને આઝીઅનોને હાલોઅન બજવો ઘળી દેવા ઝાઝી હનુત નડી નડી ચાર્લ્સ આલજાને પદમટ કર્યો તેવું મોન થયુ. ગભ્યાસને

તેનો પુત્ર વિકટર ઇમ્યુનલ આવ્યો. તેણે પ્રજાપક્ષ સ્વીકાર્યો. છેવટ તેનો વિનય થયો, અને એકત્ર ઇટાલીનો પાદશાહ થવા બાંધ્યથાળી બન્યો. પોપ, આ સમયે, ગેઇટા નગરમાં બરાઇ બેઠો અને રોમ અને વેનિસમાં પ્રજા સત્તાક રાજ્યો સ્થાપ્યાં. ફ્રેન્ચ સરકારે પોપની બહાર ધાઈ, રોમ પર ચઢાઈ કરી, ઘેરો ઘાલ્યો. આ બાબતુ, ગેરિબલ્ડી નિરાશ થઈ, પોતાનો પક્ષ સમજાવ કરવા, આદિ તહિં બટકતો હતો અને ઘાલણ્ડીઅર સૈન્ય એકત્ર કરતો. તેઅરસામાં ચાર્સને આરિસ્ટઅન સરકાર સાથે વિગ્રહ થઈ ગયો.

ગેરિબલ્ડીએ પોતાનો જુદો જ જુડો ઉઠાવ્યો. ચોમેર લડાઇ સળગાવવા માંડી અને રૈયતને વિપ્લવ સાફ તૈયાર કરી. રિવટ્ટરલાંડ અને પહાડી મુલકમાં આચડવા માંડ્યું અને એક દિવસ વેનિસ તરફ કુચ કરવા તૈયારી કરતો હતો તેવામાં રોમના તોફાનના અને ત્યાંની નિરાશાજનક સ્થિતિના સમાચાર તેને મળ્યા. તુરત જ પોતાના ત્રણસો 'ઇમ્બ્રાપ્રેત' વીરોના સૈન્ય સાથે રોમ તરફ પ્રયાણ કર્યું. રસ્તામાં સૈન્યની બરતી થતી ચાલી. ગેરિબલ્ડીએ અતિશય પરાક્રમ દર્શાવી, કીસાનો મજબુતાઇથી સાવચેતપણે બચાવ કરી, અનહદ બહાદુરી બતાવી પણ ગળવર સૈન્ય અને તોપના સખત પ્રાણધાતક મારા આગળ તેની સર્વ ચાતુરી અને હોશિયારી નબી શકી નહિ. પાછાં પગલાં ભરવાં ફરજ પડી દેશમાંથી દોડવું પડ્યું. માર્ગમાં ઘણા સંકટો પડ્યા. તેને પકડવા સૈન્ય અને જાણસો દેશમાં ફરી વળ્યા. કોઇ વાર ખેતરમાં તો કોઇવાર પહાડી ખીણમાં, કોઇવાર શાંતપણે સુખમાં, તો કોઇ વાર ચિંતામાં, દરેક દિશામાં નાશ ભાગ કરી સખ્યાબંધ સ્થાનો બદલ્યા. તેના દુઃખનું વર્ણન કરીશુજનક છે.

The tale of his sufferings at this time was such as could not be surpassed by any legendary lay. "No written or unwritten poem was richer in the elements of romance, courage and fortitude" than the story of Garibaldi's escape across the Appenines. Hunted like a bandit, among the woods, and hiding behind rock-boulders among the mountains, he wandered from place to place and the climax of his misfortunes came when Anita, on the threshold of delivery and unable to bear the fatigues, died and left him desolate with three orphans to take care of.

ન્યારે તેના દુઃખનું વર્ણન વાંચીએ છીએ, ન્યારે તેની દયાજનક સ્થિતિનો વિચાર કરીએ છીએ, સારે આપણા શરીરના રૂવાં ઉભા થાય છે, કંપારી છુટે છે, આંખમાંથી અશ્રુ પડે છે. અહાહા! શું આ મહાન વીર પુરુષની દશા! આવા જ વિરલા પુરુષો દેશોન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. લાખોમાં ચરવીર એક જ જન્મે છે. ન્યાં આત્મભોગ નથી, ન્યાં લોભ છે, સ્વાર્થની લાલસા છે, લા ખરી મોટાઇનાં કરાં ચિન્હ નથી. ઉપરનો ડોળ છે. માત્ર પાણીનાં ઝાંઝવા નીરખવાનું છે

(અપૂર્ણ.)

હીરાલાલ. ત્રિ. પાઠેખા

મહર્ષિ.

॥ ૐ ॥

[મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરજી આત્મચરિત.]

પ્રકરણ ૧ છું.—માણનો વારસો.

દાદીમા મહને ધણુ હેત કરતા આત્માવસ્થામા હુ પણુ ત્હેમના સિનાય ખીળ મેહને ઓળખતો નહિ સુત્રુ મેસણુ જમણુ દરક ત્હેમની સાથે રાખતો તેઓ કારીવાટ જતા તો હુ પણુ સાથે જતો તેઓ મહને મૂકીને બ્યારે જગનાથ ક્ષેત્ર અને છુદાવન ગયા ત્યાં હુ ઘણુ રેયો હતો ધર્મ ઉપર માને ધણી આસ્થા હતી તેઓ દરરોજ મળસ્કામા ધણુ બહેલા ઉગી ગંગાગનાન કરતા, અને શાલિગ્રામની સેવા સાર કુલની માળા હાથે ગ્રુથતા મોઢ કોઠ વખત ઉદયારત સાધનાનો સકલ્પ કરતા, અને સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધી અર્ધ્ય આપતા તેવે વખતે બપોરના ખરે ધોમ ધખતો હોય ત્યારેય અગામીમા હુ ત્હેમની પાસે જ રહેતો સૂર્યના અર્ધ્યનો મત્ર એમ કરતા કરતા મહને યાદ થઈ ગયો હતો.—

નવાકુસુમસજ્જાશ કાશ્યપેષ મહાવૃતિમ્ ।

ધ્વાન્તારિ સર્વવાપદ્મ પળતોસ્મિ દિવાકરમ્ ॥

દાદીમા એક એક દિવસને આતરે વાર રહેતા—ઉપવાસ કરતા અને આખી રાત બજન કીર્તનની ધૂન મચાવતા તેથી મહને ઉઘ નહોતી આવતી ધરસસારની બધી વ્યવસ્થા દાદીમા પોતે રાખતા અને ધણુ કામકાજ તો જતે જ રી સેતા એમની ચાલાકીથી ધરણુ મર્ય ભવચ્છ નીતિથી ચાલતુ. ધરમા સર્વ મોઢ જમી પગવાર્ધા પછી જ પોતાને હાથે રસોઈ કરી તેઓ જમતા અને હુ ત્હેમની પ્રસાદીમાંથી ભાગ પડાવતો. એ પ્રસાદ મહને એટલો બધો મીઠો લાગતો કે તે વિના કેવળ ધરની જ મ્સોઈથી મહને સતોષ વળતો નહિ. માણુ શરીર જેમ સુન્દર હતું તેમ તેમણુ કામે ચોક્કસ હતું ધર્મ ઉપર ત્હેમને અતીવ આસ્થા હતી પરંતુ સાધુ જોગીડાના અતિશય સહવાસની ત્હેમને ઘેનજા નહતી ધમ ઉપર અધ અદ્ધા હોવા છતા ત્હેનામા એક જાતની રવતરતા હતી. હમારી જૂની વાડીએ ગોપીનાથ ઠાકુરના દર્શન કરના હમેશા હુ ત્હેમની સાથે જતો ત્હેમનાથી છૂટા પડતુ મહને બીલકૂલ ગમતું નહિ. ત્હેમની કેહડે બેઠો રહીને બધે જોયા કતોલ હમણા તો દાદીમા હયાત નથી પણુ કેટલે બધે દિવસે અને કેટલી બધી શોધ પછી હવે મહને મહારી દાદીમાની પણુ દાદીમા મળી છે અને ત્હેની કેહડે બેસીને જગત્તી લીરા હું જોઉં છુ.

દાદીમાએ મરણુના ચોડા દિવસ અગાઉ મહને પાસે બોલાવીને કહ્યું હતું — મહારી પાસે જે કાઈ છે તે સર્વસ્વ હુ ત્હેને આપીશ અને બીજા કોઈને નહિ આપુ. ' પછી ત્હેમણે મહને પોતાની પેગની ચાવી આપી પેગ બોલીને મ્હે જોયુ તો અદરથી યોડી

સોના મહોરો અને રૂપિયા નીકળ્યા તે લઈને લોકોને કહેવા લાગ્યો કે દાદીમાની દોલત મળે મળી.

શાકે ૧૭૫૭ માં મહારા પિતાશ્રી પ્રયાગ (અલાહાબાદ) જીલ્લામાં ફરવા ગયા હતા ત્યારે દાદીમા મરણ પચારીએ હતાં. વૈદે જણાવ્યું કે ત્હેમને વધારે વખત ઘરમાં રહેવા દીધાથી દુઃખ થયો. એ વાત ત્હેમને કરવી અને ગંગા કિનારે લઈ જવાનું નક્કી કર્યું. પણ ત્હેમણે પોતે તે માટે આનાકાની જણાવી:—“જો, દ્વારકાનાથ (મહારા પિતાશ્રી) ઘેર હતો તો મળે ગંગાતીરે કોઈ લઈ જઈ શકત નહિ.” પણ લોકોએ તે વાતને કાન ન દીધા; ગંગા કિનારે લઈ ગયા. ત્યારે દાદીમા કહેવા લાગ્યાં:—“મળે ગણકાર્યા વિના જેમ સફ મળે લઈ જવ છો તેમ હું ત્હમારી વાત સાંભળ્યા વિના ત્હમને દુઃખી કરીશ ને બેઠી મરીશ નહિ.” ગંગાતીરે ત્હેમને લઈ જવામાં આવ્યાં તે પછી તેઓ ત્રણ દિવસને સગ સધી જીવિત રહ્યા હતાં. ત્યાં પણ હું ત્હેમની સાથે હતો.

દાદીમાના મરણના પહેલા દિવસની રાત્રિએ પાસેના વીમલલા ઘાટ પર એક ખૂણામાં હું બેઠો હતો. પૂર્ણિમાની રાત્રિ હતી. ચન્દ્ર પૂર્ણકલાએ ખીણેલો હતો; અને આજુ પર વિશાલ સ્તંભો હતા. દાદીમા પાસે તે વખત હરિ નામની રટના ચાલુ જ હતી:—

“એવો દિન શું થયો
હરિ રટતાં રે પ્રાણુ જશે !

પવનસહરીઓ પર તરતા તરતા હોના સર ધીર ધીર આવીને કાન પર પડતા હતાં અને તે સાથે હૃદયમાં કંઈ સ્પર્શ ઉદારી બાવ ઉપડતા હતા. હવે જાણે હું પહેલાંનો માણસ છું જ નહિ. વૈભવ ઉપર વિરાગ ઉપજવા માંડ્યો. જે ખૂણામાં હું બેઠો હતો તે જગ્યા જાણે ખૂંટી ગઈ હોય કરતાં ઘણી સારી લાગવા લાગી અને મનની અંદર અપૂર્વ આનંદ રેલ રેલી રહી. એ વખતે મહારી ઉમ્મર આઠ વર્ષની હતી.

પ્રકરણ ૨ જી.—એક દર્શન: Vision.

આજ સંધી હું વિલાસી વૈભવમાં જ મગ્ન હતો. તરવરાનું લેશ પણ ચિન્તન નહોતું કર્યું. ધર્મ શું, ધન શું, કંઈ પણ જાણતો નહિ; કંઈ પણ શીખ્યો નહોતો. સ્તંભોના પેલો ઉદારી આનંદ, તે વખતનો સ્વાભાવિક સહજ આનંદ હવે ફરી પાછો મળે મળ્યો નહિ. બાપા બળ વિનાની લાગે છે: કેવી રીતે મહારો તે ધર્મનો અનંદ આનંદ લોકોને સમજાવી શકે? એ સ્વાભાવિક આનંદ! તરો કરવાથી કે યુક્તિ શોધવાથી એ આનંદ કોઈ મેળવી શકશે નહિ. એ આનંદ આપવાનો અવસર ધન્ય પોતે જ જુએ છે. વખત જોઈને જ એણે મળે તે આનંદ આપ્યો હતો. કોણ કહેશે, ધન્ય નથી! આજ ત્હેના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ! હું તો તે માટે તૈયાર કે પ્રયત્નવાન હતો નહિ ત્યારે ક્યાંથી તે આનંદ આવ્યો? એ ઉદારી અને આનંદ હૃદયમાં સંચી રાત્રના એ પહોર પછી ઘેર આવ્યો. ઘેર પણ તે ગમે ઉપ આવી નહિ. કાળજી તે આનંદ જ. બરે રાત જાણે આનંદનો સ્નાહ હૃદયમાં રેલી રહી હતી. એના ઝગમગતાં તેજમાં નિદ્રા શું?

રાત્રિ પૂરી થઈ. સવાર જતાં પાછો હું ગંગાતીરે દાદીમાને જોવા ગયો. તે વખતે માને દમ થઈ થઈ ચૂક્યો હતો. બધાં ઉતાવળાં ઉતાવળાં દાદીમાને સહ ગંગાના જળમાં ઝબોળતાં હતાં અને પૂર ઉત્સાહથી “ગંગા નાગવધુ શ્રદ્ધાદિના જપ જપનાં દત્તાં. ધડિકમાં દાદીમા મરણ પામ્યાં. પામે જઈ મ્હેં જોયું તો માનો હાથ હૃદય પર અને અનામિકા આગળાં હોયે આકાશ તરફ હતી. તેઓ હરિજોવની માળ જપતા જપતાં પરસોક પરવરી ગયા. એ જોઈને મ્હને એમ લાગ્યું કે, મરતી વખતે આગળાં હોયે રાખી મ્હને સ્તમ્ભગરી ગયાં કે “એ હૃદય અને પરસોક.”

દાદીમા જેવાં આ લોકના સગાં હતાં તેવાં પડોશીનાં પણ થયાં.

મહા સમારોહ સાથે ખાનુ શ્રાદ્ધ થયું. તેજ દિવસ સાથે શ્રાદ્ધના વૃષકાષ્ટ ગંગાજીમા પધગવી આવ્યા. તે પછી ચોડા દિવસો ત્હેનાં જ ગરબડમા ચીત્યા. પણ પછી દાદીમાના મગધુને પહેલે દિવસ જે આનંદ મળ્યો હતો તે આનંદ ફરી મેળવવાને શ્રુતિ થવા માડી. પણ પ્રયત્નો છતાં સફળ ન થયો. મનમાં દવે તો બધો વખત ઉદાશી અને વિપાદ રહેવા લાગ્યાં. તે ગરે ઉદાશી માથે આનંદ જાણ્યો હતો, આજે તે આનંદની ગરહાન્તરીમાં ધોર વિપાદ મનને વ્યથિત કરવા માડ્યો. કેરી નીતે દવે પેલો આનંદ પાછો મેળવું, તે માટે મન બાકુળ રહેવા લાગ્યું. કોઇ પણ સ્ત્રીજ ઉપર ભાવ ન રહ્યો. અર્દાયા ભાગવતમાંના એક ઉપાખ્યાન સાથે મ્હારી ખરી ગિયતિનો હાથ ખ્યાલમા આવી ચડ્યો.

નારદ વંદ વ્યાસ આગળ પોતાની કથા કહે છે — “હું પૂર્વ જન્મે કાષ્ઠ ઋષિને દાસી-પુત્ર હતો. એ ઋષિના આશ્રમમા વર્ષોદના દિવસોમા અનેક સાધુઓ આશ્રય લેતા અને હું તે મહુની સેવા શુશ્રૂષા કરતો. ધીરે ધીરે મ્હારામા દિવ્ય જ્ઞાન આવતું ગયું અને હુનિ તરફ એકાન્ત ભક્તિભાવ સુદૃઢ થતો ચાલ્યો. પછી એ બધા સાધુઓ ત્યારે તે આશ્રમમાથી વિદાય લઇને ગયા ત્યારે કૃપા કરી મ્હને જ્ઞાનનું રહસ્ય શીખવતા ગયા. ત્હેને લીધે હલિનુ માહાત્મ્ય હું ખપટ રીતે સમજી શક્યો. માતાજી ઋષિને ત્યાં દાસી, અને હું ત્હેનો એકનો એક પુત્ર — “एकान्तमजा मे जननी.” હું ફક્ત ત્હેને જ ખાતર તે આશ્રમનો ત્યાગ કરી રાખ્યો નહિ. એક દિવસ તે રાત્રિના વખતે ગાય દોહવાને ખંદાર નીકળી. ગસ્તામા એક કાળો વિપદા નાગ પગ તળે ચપાતા હોડાઇ માને ડર્યો અને મા પચાત્વ પામી. પણ આને મ્હેં અભીજ મિદ્ધિ માટે સુયોગ ગણ્યો અને અને તરફાળ વનધુવડથી યુવવતા નિમિત્ત વનમા હું પેટાં ધણું ચાલવાના થાક સાથે સખત જૂખ લાગી. નજીકમાં સરોવર જળાવાથી ત્યા સ્નાન અને જળપાન કરી થાક અને જૂખથી નિરુત્તિ મેળવી. મન પ્રસાંત થયું. પછી એક વડના ઝાડ નીચે જાંહેને બેઠો અને સાધુઓના ઉપદેશ પ્રમાણે આત્મામા જ નિવસિત પરમાત્માના ધ્યાનમાં મન પરીવશ લાગ્યો. મન ભાવથી ભરપૂર ભરેલું, આંખો તરબોળી આંસુ ઉમરાવતી એકદમ જાણે હૃતપદ્મમાં જ્યોતિર્ભય શકનો સદ્ગાહાર થયો. અંગનાં રોમ રોમ પુવકિત થયા અપૂર્વ આનંદ પ્રાપ્ત થયો. પણ બીજી જ ક્ષણે તે આનંદ છડી ગયો તે પાછો મળ્યો જ નહિ. ગોધનુ કારણ થઈ પડનાર તે કમનીય સ્વરૂપ ફરી નજરે મ્હડ્યું જ નહિ. મનમાં ૧૫૧૬ જ દવાઇ રહ્યો. ફરી હું ધ્યાનરિયત થઈ તે સ્વરૂપનો દરેન મેળવવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; પણ કાંઈ નહિ. આનુરતાથી અધીગ મર્ષ ગયો, ત્યાં સદમા જાણે દેવકાણી સંમગાઇ.

“આ જન્મમાં ફરી તું મ્હને જોવા પામીશ નહિ. જેના ચિત્તને મળ ધોળાયે નથી, જેનો યોગ અસિદ્ધ છે, તે મ્હને દેખી શકતો નથી. મ્હને જે એકથરે દર્શન દીધું તે ત્હારો અનુરાગ વધારવાને માટે જ !”

મ્હારી બરાબર આવી જ રિચીત થઇ હતી. પેલી રાત્રિનો આનન્દ ફરી ન મળવાથી હું ખિન્ન થઇ ગયો; પણ તેથી જ પાછો મ્હારો તે આનન્દ માટે ભાવ ઉત્પન્ન થયો. ફક્ત નારદ ઋષિની સાથે એક જગે જ મ્હારી વાત મળતી આવતી નથી. નાન્દ્યએ ઋષિઓને મ્હે એથી હરિયુણાનુવાદ સાંભળ્યા હતા અને ભક્તિભાવ મેળવ્યો હતો અને આખરે ત્હેમની પાસેથી બ્રહ્મચાનના અનેક ઉપદેશો સાંભળ્યા હતા. પણ મ્હે પ્હેલાં કોઇને મ્હેંએ હરિયુણાનુવાદ સાંભળી ભક્તિ મેળવી નહોતી તેમ કોઝએ કૃપા કરી મ્હને બ્રહ્મતત્ત્વના ઉપદેશ કર્યા નહતા. મ્હારે ચારે બાજુ હમેશાં વિલાસ વૈભવ અને ત્હેવી જ પાતો થયાં કરતી.

આટલી બધી પ્રતિકૂળ હવામાં આવી રહેલો છતાં દયામય પ્રભુએ દયા કરી મ્હારા મનમાં વૈરાગ્ય પ્રકટાવ્યો અને સંસાર પરની આસક્તિ ઊરાડી મૂકી અને અપૂર્વ આનન્દ મળી પેતાના આનન્દવરૂપની ધાન મ્હારા મનમાં વર્ષાવી મ્હને નવ જીવન આપ્યું. ત્હેની કૃપાની કંઇ મુલના નથી. તે જ મ્હારો ગુરુ ! તે જ મ્હારો પિતા !

પ્રકરણ ૩ છું.—અધિકારમાં તકુડાટ.

છદીમાના મરણ બાદ એક દિવસ હમારા દિવાનખાનામાં જઈ સહુને મ્હે જણાવ્યું કે આજે હું કલ્પતરુ થયો છું. મ્હારી પાસે આપવા જેવી જે બધી ચીજો તે તેમાંથી જેને જે જોઇએ તે માગો હું તે આપીશ. મ્હારી પાસેથી તે ઘડિ કોઇએ કાંઈ માંગ્યું નહિ. ફક્ત મ્હારો કાઝાના પુત્ર મજબાબુએ માગ્યું:—“મ્હને આજે મ્હોટા આપના આપો, આ છબિયો આપો, આ જરીનો પોષાક આપો.” તત્કાળ મ્હે તે સર્વ ત્હેને કહાડી આપ્યું. તે ખીજે દિવસ નોડરને હાઈ દિવાનખાનામાંથી તે તે ચીજો ઉપડાવી ગયો. સારાં સારાં ચિત્રો હતાં, ખીજો પણ કાંમતી ઘર શોભાવે તેવો સામાન હતો: તે સહુ તે લઇ ગયો. આવી રીતે મ્હારા સર્વ સરસામાનથી તો હું હારેગ થઈ શક્યો. પણ મનમાંનો પેલો વિવાદ મ્હારાથી દૂર થયો નહિ. કેમ કરી શાંતિ પામુ, એમ થવા લાગ્યું પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. દિવસાં-દિવસ કોચ પર પડ્યો પડ્યો ઇશ્વર સંબંધી જ વિચાર કર્યા કરતો અને તે વિચારમાં ને વિચારમાં મન એટલું બધું ગાંઠેલ બની ગયું હતું કે ક્યારે કોચ પર પડ્યો ક્યારે જમ્યો ક્યારે સતો એ વિષયનું બીલકૂલ બાન નહોતું. એમ લાગતું કે જાણે હું એક જ જગાએ પડ્યો રહ્યો છું. કોઇ વખત મનમાં આવતું ત્યારે દિવસના બપોરને વખતે એકલો જ “બોટાનિકલ ગાર્ડન”માં ફરવા જતો. આ બાગ તદ્દન નિર્જન રહે છે. એ બાગની વચ્ચેવચ્ચ એક એક સમાધિસ્તંભ છે ત્યાં આગળ જઈ હું બેસી રહેતો. મનમાં વિવાદ ધણે રહેતો. ચારે પ્રેર અંધકાર જ દોસતો. વિષયનું પ્રલેખન હવે નહોતું તેમ ઇશ્વરનો ભાવ પણ નહોતો અનુભવતો. પાર્થિવ તેમ જ સ્વર્ગીય એકે જાતનું સુખ નહોતું મળતું. જીવન નીરસ અને પથ્વી સ્પર્શના જેવી લાગતી. કયામાં સુખ નહિ, કયામાં શાંતિ નહિ. ખરા બપોરના પ્રખર

સૂરના કિરણો પણ મળા ઘોર લાગતા તે વખતે એની મેલે જ કાણુ જાણે ચાથી નીચેની લોંગી મ્હોભાથી નીકળી ગઈ —

“ યારો શુ યારો દિવસ દીપિત ?
જ્ઞાન વિના સહુ અધકાર ! ”

એ મ્હારે સૌથી પહેલું ગીત હતું એ સમાધિ આગળ એથી હમેશા એકલો હુ એ જ્ઞાન મ્હોટે સાદે છેડતો તે વખતે સમ્પૂર્ણ શીખવાની મ્હને ધણી ઇચ્છા થઈ સરકૂત બાપા ઉપર મ્હને જયપણથી જ ધણે બાર હતો. ચાણુચના શ્લોકો ધણા પાનથી મ્હેં મ્હોએ કરેલા હતા. મેં પણ નવો સારો શ્લોક મને પત્તાને સાથ તે હુ મ્હોડે કરી લેતો. તે વખત હમારે લા એક સભાપતિ રહેતો હતો એનું નામ કમલાકાન્ત ચૂડામણિ હતું, ગામ ઝાંચવેડે પહેના તે ગોપીમોહન ઠાકુરના આચાર નીચે હતા પછી હમારે લા આવેલા તેઓ સારા પડિત અને તેજસ્વી હતા. મ્હાની ઉમ્મર તે વખતે ધણી ન્હાની હતી, તે વખત એ મ્હારા પગ ધણે જાવ રાખતા અને હું હેમના પગ ભંગિત રાખતો. એક દિવસ મ્હેં હેમને કહ્યું — ‘ હું હમાની પાસે મુગ્ધબોધ વ્યાક શુ શીખીશ હેરો કહ્યું — હીં, હું હેમને શીખ વીશ અને ચૂડામણિ પામે પછી મુગ્ધબોધનો પાઠ લીધો ઝ, ડ, ધ ધ, બ, જ, ડ, દ ઝ, બ, મ્હોડે કરવા માયા મમ્પૂત બાપાનું જ્ઞાન મેળવવા માટે ચૂડામણિ આગળ પહેલ વહેનો ઉસાહ મુગ્ધબોધ શીખતી વખતનો. એક દિવસ ચૂડામણિ પોતાને હાથે લખેલું એક કાગળ મ્હારી આગળ ધરી મ્હને કહેવા લાગ્યા કે “ આમા સહી કરો તો ” મ્હેં પૂછ્યું “ એમા શુ લખ્યું છે ? ” કરી વાચના માડ્યું તો, — એમના પુત્ર શ્યામાચરણને લાખા વખત મુધી પાળવાનું વચન એમા હતું મ્હેં તરત જ તે વખતમા હેમને સહી કરી આપી. ચૂડામણિ ઉપર મ્હને શ્રદ્ધા અને ભાવ ધણોજ હતો, હેમણે કહ્યું કે તરત જ મ્હેં એ કાગળમા સહી કી આપી. તે વિષે તે ઘડિ કોઈ પણ વિચાર સરખો કંવાનો વખત લીધો નહતો. યોગ દિવસ પડી હમા. સભાપતિ ચૂડામણિ મરણ પામ્યા એટલે શ્યામાચરણ મ્હારી સહીવાગો પેટો કાગળ લઈ મ્હાની પાસે આ ચો અને કટેવા લાગ્યો — “ મ્હા. પિતાશ્રી મ હુ પામ્યા હવે હમે નિઃશ્રય થયા આપે હમાક પાનન કરતુ પડશે જુઓ તે વિષે આપે આ પ્રમાણે લખી પણ આપેનું છે

તે મ્હેં કપ્પડ નાખ્યું અને શ્યામાચરણને તે દિવસથી મ્હારી પાસે રાખવા માડ્યો. તે પણ સરકૂતનું સારું કાન ધ વચરો પ્રતો. મ્હેં હેને સવાલ કર્યો ‘ જમરું રાત્ર ચાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે ? ’ હેણે કહ્યું — ‘ મહામારતથી ’ ત્યારે મ્હેં હેની જ આગળ ‘ મહામારત ’ વાચવાનું શરૂ કીધું આ ત્રય ઉઘાડતાજ એમ શ્લોક મ્હારી નજરે પડ્યો તે આ છે

ધર્મે મતિર્નર્વતુ ય સતતોત્પિતાનામ્
સ દ્યૌઃ એવ પરલોકગતસ્ય વધુ ।
અર્ચ્યા ક્ષિયધ્વ નિપુણૈરપિ સેવ્યમાના
નૈવાસમાવમુપવતિ ન ચ સ્થિરત્વમ્ ॥

[ધર્મે મતિ તમ દીપો નિલ્ય જગતોની ।
તે એક મિત્ર પરલોક જનારને છે ।
શ્રી અર્થ આદિ કર્મો નિપુણતાથી સેવો ।
તોયે ન આપ્તજનભાવ, નરિચર યાશે ।]

મહાભારતનો એ શ્લોક વાંચી મહારા મનમાં ધણો ઉત્સાહ વધી પડ્યો. મહને એમ આસ હતો કે, બધીએ ભાષામાં અંગ્રાણી અને ઇંગ્લિશ ભાષાની માફક વિશેષની પૂર્વ વિશે ધણો આવતા હશે પણ સંસ્કૃતમાં જોયું કે વિશેષના જ્યાં વિશેષણે ત્યાં જ એ સમજતા મહને કેટલાક દિવસો લાગ્યા મહાભારતનો ધણો લાગ વાગ્યો. ધૌમ્ય ઋષિના આખ્યાનમાં ઉપમન્યુની શુશ્રુક્ષિત વાણી વાત મહને બહુ ગમી આજ તો એ અન્યના ભાષાન્તર ને સંક્ષેપની અનેક આવૃત્તિઓ થઈ છે, પણ તે વખતમાં મૂળ અથ યોગ્યક જ વાંચતા ધર્મપીપાસા તમ કરવા માટે મહે તહેનો ધણો આગ વાગ્યો હતો.

તત્કાલેપણ માટે એક બાજુ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ તેમ બીજી બાજુ ઇંગ્લિશનો અભ્યાસ પણ આ ન રાખ્યો હતો. યુરોપીય દર્શનશાસ્ત્રના પણ ધણા અર્થો વાગ્યા પણ મનમાં જોવો અભાવ હતો તે તો તેમનો તેમ જ રહ્યો તે કશાથી શ્રીકૃષ્ણે નહિ એ વિધાદનો અધિકાર, અને અશાંતિ હૃદયમાં મહાવ્યથા ઉપજવવા માગ્યા મનમાં થઈ આવ્યું, કે પદ્ધતિને અધીન થવું એ જ થ મનુષ્યનું સર્વ બળ છે? સારે તો વાત ગઈ એ પિશાચીનું જ પરાક્રમ આટલું બધું! અમિ સ્પર્શ થતાની સાથે જ સર્વ કોઈને ભસ્મ કરી નાખે છે વહાણમાં તમને દરીયાની ખુસાફરી કરો, ચકરી તમને રસાતલમાં ડૂબાડશે, વાયુ તમને ચક્રોળે મહાવશે, એ પિશાચી પ્રકૃતિથી કોઈ અજાણ ટકી શકે તેમ નથી એની આગળ સદા હાર માની નીચે મહેએ રહેવાનું હોય તો તો થઈ રહ્યું. હું ગયેલ હવે આશા શેની? આશ્વાસ શાનો? વિશ્વાસ કેનો? વળી મનમાં વિચાર કર્યો, જેમ ફેટોઆફના કાચ ઉપર કિરણો વડે વસ્તુના આકાર અકાય છે તેમ તો શું બાહ્ય હિન્દ્રિયદ્વારા મનની અંદર જહારની વસ્તુનો અવભાસ નહિ પડતો હોય? આ જ જ્ઞાન એ સિવાય જ્ઞાનનાબનો બીજો ઉપાય કયો રહ્યો? યુરોપના દર્શનશાસ્ત્રે મહારા મનમાં આ ભાવ પ્રગટા થો કોઈ નાસ્તિક આગળ તો આટલી વાત બસ થાત, તહેને કુદરત સિવાય બીજું કાંઈ જોઈએ જ નહિ પણ મહને એટલેથી શાંતિ કેમ થાય? મહારા પ્રયત્ન ધૈર્ય પામના માટે હતો, અધવિશ્વાસબ્રહ્માથી જ નહિ પણ જ્ઞાનના તેજ સાથે। તેમ ન યતા દિવસો દિવસ મહારી વ્યાકુળતા વધતી જ ચાલી. કોઈ કોઈવાર થઈ આવતું કે ' મહારે હવે આરો નથી '

પ્રકરણ ૪ થું.—એક કિરણ.

એ વિધાદના અધિકારમાં ને અધિકારમાં ગોયા ખાતા ખાતા વીજળી જેવો એક એ ચિત્તો અમકાટ થયો. તહેના પ્રકાશથી સમગ્રયુ કે બાહ્ય હિન્દ્રિયો વડે રસ રૂપગંધ રાસ સ્પર્શના યોગથી આપણામાં વિષયનું જ્ઞાન થાય છે અને આ જ્ઞાનની સાથે હું જાતા છું એ પણ જાણી શકાય છે દર્શન સ્પર્શન આધ્યાત્મ અને મનન સાથે હું તે દ્રશ્ય સ્પર્શ દ્રાતા

અને મન્તા હું એ જ્ઞાન પણ ચાય છે, વિષમ્ના જ્ઞાન સાથે વિષયીનું પણ જ્ઞાન ચાય છે, શરીરની સાથે શરીરને ઓળખી શકાય છે. કેટકેટલા અન્વેષણ પછી પહેલ વહેલું આ સત્ય મહેને સમજાયુ. જાણે ધોર અંધકારના સામ્રાજ્યમાં એક કિરણરેખા પુરી. વિષયભોધ સાથે હું તે હું હું જાણી શકાય છે એ સમજાયુ. પછી ક્યાંથી પણ નજર કરી તે વિશ્વસંસારના સર્વત્ર એ જ્ઞાનનો જ પ્રભાવ જણાવા લાગ્યો. આપણે જ માટે ચન્દ્ર સૂર્ય નિયમિત ઉગે આથમે છે, આપણે જ માટે વાયુ વરસાદ જોખમે તેમ ચાલ્યા કરે છે, એ બધાં મળીને એકદા ચમત્તે જાણે આપણા જીવનના પોષણનું એક લક્ષ્ય સાધે છે. એક લક્ષ્ય તે કાનું? જડને તે લક્ષ્ય હોઈ શકે નહિ. ત્યારે એ લક્ષ્ય ચેતનનું. તેથી એક ચેતનજ્ઞાન પુરૂષની સત્તાથી આ સકલ વિશ્વસંસાર ચાલે છે. જુઓ, એક બાળક અવતરતાંની સાથે માને ધાવી શકે છે, કાણુ ત્હેને એ શીખવવા જાય છે? તે જ કે જેણે એને પ્રાણ આપ્યો છે. અને માતાના હૈયામા પેલી વત્સલતા કાણુ મોકલે છે? તે જ કે જેણે ત્હેના રતનમાં દૂધ મૂકેલું છે. તે જ આ પ્રયોજન-વિજ્ઞાનનો અધિષ્ઠાતા ઇશ્વર, જેની સત્તાથી જગત્ સંસાર ચાલે છે. ત્યારે આટલું એ જ્ઞાનતેજ આજમા આવ્યું ત્યારે કાંઈક ઢળ પડી, વિધાદનાં વાદળા કંઈ વેરાયાં ને થોડી શાંતિ મળી.

ઘણા વખત ઉપર અચપણમા અનન્ત આકાશ તરફ જોતા અનન્તનો ખ્યાલ સમજાયો હતો; વિચાર કરતા તે વાત માઠ આવી અને એકાંત મનથી અગણિત તારાગણોથી ખચિત અનન્ત ગગન પ્રદેશ પર નજર કરીને અનન્ત દેવનાં જ દર્શન થયા; સમજાયું કે તે અનન્તનો જ આ સર્વ મહિમા છે, તે અનન્તજ્ઞાનસ્વરૂપ જેનાથી આપણે પરિમિત જ્ઞાન અને ત્હેનો આધાર આ અવયવો પામ્યા છીએ ત્હેને કોઈ અવયવો નથી. તે શરીર અને ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. ત્હેણે હાથ વડે કંઈ આ વિશ્વ ધણું નથી, કેવળ પોતાની ઇચ્છા વડે આ જગત્ સર્જ્યું છે. કાલીધાટની તે કાલી માતા નથી, તેમ તે હમારા ઘરની 'સેવા' ના શાક્ષીઆમે નથી. અંહીયા જ મૂતિપૂજની બાવનામા ફૂદાઈ પડ્યો. સંહિરચનાની કુશળતાનું બાન ખીલવતા સજ્જાનું જ્ઞાન થયું. નક્ષત્રોથી દીપ્તિમાન આકાશ જોતાં સમજાયું કે તે અનન્ત છે. એ સૂત્ર હાથ લાગતાં ત્હેનું સત્ય સ્વરૂપ મનમાં તેથી તેથીય વધારે ખીલતું ગયું. તે અનન્ત જ્ઞાન છે, ત્હેની ઇચ્છાને કોઈ આડે આવી શકતું નથી. તે જે ધારે તે કરી શકે છે. આપણે બધા સાધનો ભેળા કરી કંઈ રચના કરી શકીએ; તે ત્હેની મરજી પડે ત્યારે બધાં સાધનો ઉત્પન્ન કરી રચના કરે. તે જગત્ કેવળ રચનાર જ નથી, તેથી પણ ઉચ્ચ ત્હેનોય તે સૃષ્ટિકર્તા છે. આ બધી સૃષ્ટિ વસ્તુઓ અનિત્ય વિકારી, પરિવર્તનશીલ અને પરતંત્ર છે. એમને જે પૂર્ણ જ્ઞાને રચ્યા છે તે જ નિત્ય, અવિકારી અપરિવર્તની અને સ્વતંત્ર છે. તે જ સત્ય સનાતન પૂર્ણ પુરૂષ સકલ મજબૂત હેતુ છે અને સર્વને ભજવા યોગ્ય છે. કેટલા બધા દિવસની બુદ્ધિની કસોટીએ આ સત્ય દઢ સમજાયુ, કેટલી બધી સાધના પછી આ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થયો! છતાં પણ મ્હારું હૃદય કપવા લાગ્યું. જ્ઞાનમાર્ગ અતિ દુર્ગમ માર્ગ છે. કાણુ એ માર્ગ ચઢવાની હિંમત કરે? હું જે સિદ્ધાન્ત પર આવ્યો એ સિદ્ધાન્તની સાક્ષ્ય કાણુ પૂરે? કેવી રીતે પૂરે? જેમ મલામાં માછી તરફથી સાક્ષ્ય મળા હતી તેવી સાક્ષ્ય કાણુ દે?

હું એક વાર હમારી કાલીઆમ જાગીરે ગયો હતો. ત્યાંથી ધણે દિવસે હમે પાછા ફર્યા

હતા. પદ્મા નદીને જળમાર્ગે હમે નાવમાં આવ્યા હતા. વર્ષોની ઝગુ હતી, આકાશમાં વાદ-
ળાંનાં જુથ જમતાં, અને વાયુ પર વેગથી ફુંકાતો. પદ્માનાં પાણી ઉંચા નીચા ઉછળતાં
તેથી માછીઓ તોફાનની આશંકા જોઈ આગળ વધી 'શક્યા નહિ; કિનારે તહેમણે તો હોડી
બાંધી દીધી. એ કિનારે પણ પાણીના ઉછળાને જોરે હોડી સ્થિર રહી નહોતી શકતી. પણ
ધણા દિવસ ત્યાં થઈ ગયા હતા તેથી ઘેર જવાની આકાશ ધણી હતી. ચારેક વાગતાને
સુમારે પવન સહેજ નરમ પડ્યો એટલે ખલાસીને મહે કહ્યું હવે હોડી હકારી ચકીયું ?
તહેણે જવાબ આપ્યો, “જુનુરનો ફકમ થાય તો છોડી મૂકીયે ।” મહે જવાબ આપ્યો
“ચાલ જવા દે ત્યારે.” પણ વખત વીતતો ગયો તેણે નાવ આપ્યું નહિ. અર્ધી કલાક
વીતી ગયો તો પણ નાંગર ઉપડ્યું નહિ. ખલાસીને બોલાવીને પછી મહે કહ્યું, “કે ત્હે કહ્યું
કે જુનુરનો ફકમ થાય તો હકારીયે ત્યારે મહે ફકમ આપ્યો તો પણ હજુ નાંગર કેમ
ઉપાડતા નથી? હાલ તો તોફાન શાન્ત જણાય છે, ફરી ક્યારે ઉપડશે એ કોણ કહી શકશે?
જો ઉપાડું હોય નાંગર તો આજ ધડિ ઉપાડ ને આવ જવા દે ।”

ખલાસીએ જવાબ આપ્યો:—“વૃદ્ધ દિવાનજી મહેને કહેવા લાગ્યા કે ‘આરે તડેલ,
આ શું કરે છે? દિવાનો બીવાનો થયો છે કે શું? મોજાં આવે છે ને હોડી કિનારે તો
ફરીને સ્થિર રહી શકતી નથી તેવે વખતે તુ પદ્મામાં પોહાવા માગે છે? જોતો નથી તેમાં
અધૂરામાં પૂરી આ આવજીની સકાતિ છે?’ દિવાનજીના આ શબ્દો ડરીને નાંગર ઉપાડ્યું નથી.

મહે ફકમ કર્યો—ચાલ બસ જવા દે !

તેની સાથે ખલાસીએ લંગર ઉપાડ્યું, હોડી છોડી મૂકી.

છૂટતાની સાથે પછી ને પહેલેજ ઝપાટે હોડી પદ્માના જળમાં તીરની માફક છૂતી.
હજારો વ્હાણ કિનારે નાંગરેલા હતાં તે બધા પૂકારી ઉઠ્યા ‘આ ધડિ જલ ના ! આ ધડિ
જલ ના !’ તે વારે હમારાં હૃદય ધબકવા માડ્યાં. શું કરવું મહે પાછા વળવાનો ઉપાય ન
રહ્યો. હોડી તો છૂટતાની સાથે પવનને ધક્કે સર સર કરતી સોસરી દોડવા માંડી.
કેટલે દૂર આવી પહોંચ્યા ! સામે જોઈએ છીએ તો મોજાં મોજાં સામસામાં અફળાઈ ઉઘી
દિવાલ જેવાં અથડાયાં તે બેદીને હમારી હોડી ત્હેની વચ્ચે થઇને નીકળા. હમાન હોસ
કોશ ગડી ગયા. હોડી ઉછળે પડે, ઉછળે પડે ને સાથે હમાન ત્રાણ ઉછળે. તેવે વખતે થોડે
દૂર મોજાં સાથે અફળાતી ઝટકાતી સામેથી એક દોડી જાણે અવતી જણાઈ. એનો ખલાસી
હમારું સાહસ જોઈ હમને ધીરજ આપવા ઉત્સાહિત કરવા હતાશ ચતા આટલાવવાને પૂકારી
ઉઠ્યો:—“આલ્યા જલ ! આલ્યા જલ ! બચ નથી ।”

હમારા ઉત્સાહમાં તે ઉત્સાહી સ્વર મેળાયો. આજે મહારા ગાનોત્સાહમાં એવો સ્વર
કોણ પૂરાવશે? મહારે એવી સાક્ષ્ય એવો ટેકો જોઈએ છે. પણ હા ! તે કોણ આપશે ?

(અપૂર્ણ.)

—અંગાળીપરથી બાયાન્તર કરનાર—

અરવિન્દ.

“ વિનીત ” અને “ ઉદ્દામ. ”

આ સાવના માન માસના વસન્તમા “ હિગ્દર્શન ” એ શિરોનામના લેખમાં ૨૨ મી રાષ્ટ્રીય સભા અને તેના અગમ્યત અન્ય પ્રવૃત્તિઓનું મનાયોચન કરવામા આવ્યું છે.

આ લેખમા રાષ્ટ્રીય સભામાં “ ઉદ્દામ ” અને “ વિનીત ” એવા બે પક્ષ છે એમ સ્વીકારી, તેમના ઉદ્દામ એટલે ‘ જેઓ કોઈ પણ પ્રકારના દામણા-બંધન-માન્ય કરતા નથી તે,’ અને વિનીત એટલે ‘ જેઓ દીર્ઘદૃષ્ટિ, હલાપણ અને કર્તવ્યવિચારથી આત્મસંયમ આચરે છે,’ એવા લક્ષણ આપવામા આવ્યા છે. રાષ્ટ્રીય સભાના પ્રણેતાઓમાં વિચારની ભિન્નતા છે એ વાત વાદ્યસ્ત નથી પણ તે ભિન્નતાને પક્ષનું સ્વરૂપ આપવું યોગ્ય છે એમ તે સમય યુક્ત છે. પક્ષમા અશમ વિરોધિતાનો ધ્વનિ છે. આવી વિરોધિતા આપણા અગ્રણીઓમા નથી. એ રાષ્ટ્રીય સભાની ૨૨ મી બેઠવું કાર્ય નિર્વિદ્વં રીતે પાર પડવાથી સહજ સમજાય તેમ છે. તો પણ બે પક્ષ છે એમ ધડીબર વાદને વારતે સ્વીકારીએ તો પણ જે નામ તે પક્ષને આપવામા આવ્યા છે તે તેમનો જે અર્થ કરવામા આવ્યો છે તે યોગ્ય પણ રીતે યોગ્ય નથી. બન્ને પક્ષના અગ્રણીઓના વિચારનો જલ્દાપોહ કરી તે નામ આપવામા આવ્યા નથી. તેમનાં લક્ષણ જાણે સ્વતંત્ર સિદ્ધ હોય એમ સ્વીકારવામા આવ્યા છે. ઉદ્દામ પક્ષના નેતાઓ કયા પ્રમુખતા-નૈતિક, રાજકીય અથવા તો સામાજિક-બંધનો સ્વીકારતા નથી, તેઓના કયા આચાર વિચારમા દીર્ઘદૃષ્ટિ, કર્તવ્યવિચાર અને આત્મસંયમની ન્યૂનતા છે તેનો ઇશારો સરખો પણ કરવામા આવ્યો નથી.

લોર્ડ ઝર્જનના સ્વાર્થી અને આપણુદી અમલે હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર અશાંતિ રૂપી આગ પ્રકટી છે. આખા દેશમા ખળખળાટ થઈ રહ્યો છે. પચાસ વર્ષની શાંત નિદ્રામાથી તેણે આપણને જાગ્રત કર્યા છે અને જે સમૃદ્ધ સ્વપ્ન અનુભવતા હતા તે તેણે વિચ્છિન્ન કરી નાખ્યું છે. દોઢસો વર્ષના અંગ્રેજોના મહાવાસથી, અને ઇતિહાસના પચાસ વર્ષના અભ્યાસથી જે જ્ઞાન આપણને પ્રાપ્ત થયું નહોતું તે જ્ઞાન તેના સાત વર્ષના અમલથી આપણને થયું છે. આપણામાં તેણે આજ સુધી અનુભવેલી નહિ એવી એક નવીન વાતણીને જન્મ આપ્યો છે. આ લાગણી અવિશ્વાસની છે. આપણા રાજકર્તાઓમા અવિશ્વાસ, ઈંગ્લાંડની પ્રથમા અવિશ્વાસ, આ લાગણીએ આપણામા સ્વદેશપ્રીતિની મદ જ્યેતિને સતેજ કરી છે. આપણા અગ્રણીઓમા તેણે એક નવીન વિચાર તથા પક્ષને જન્મ આપ્યો છે. દિનપ્રતિદિન આ લાગણી આપણા યુવક વગમા પાણીના રેલા માફક પ્રગતી ગઈ છે.

લાના લજપતરાય અને મિ. તિલક આ નવીન પક્ષના અગ્રણી છે. તેમણે રાષ્ટ્રીય સભામા તેમજ તેની બહાર જાહેર સભાઓમા, વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમા, પોતાના વિચાર છૂટથી જણાવ્યા છે. તે ઉપરથી આ નવીન પક્ષનું મથાર્થ સ્વરૂપ બાધયુ દુર્બલ નથી આ વિચાર સંક્ષિપ્તમા નીચે પ્રમાણે બતાવી શકાય.

(૧) આપણી આર્થિક અને ગૃહીય ક્ષતિને વગ્તે આપણા ગૃહકર્તાઓ અને ઇગ્ગા-
ડની પ્રજા ઉપર રાખેલી શ્રદ્ધા ને વિશ્વાસ આગ્રહાને છે. દુક્ત માગવાથી યા પોષાર કરવાથી
તેઓ આપણને કંઈ આપનાર નથી, આપણી માગણીઓ સ્વીકારવાને તેઓને દુરજ પડે
તેવા ઉપાય આપણે યોગ્યતા તેમજે દુનિયામાં બિશુક વૃત્તિનો લાગ કરી આપણે આપણી
ક્ષતિનો અન્ય માર્ગ મોઢવો.

(૨) આ અન્ય ઉપાય બહિષ્કાર છે. આર્થિક અને ગૃહીય બહિષ્કાર, એ હાલના
મેયોગોમા, ઘટ વગ્તુ પ્રાપ્ત કરવાને અને ગૃહકર્તાઓને આપણી માગણીઓ સ્વીકારવાની
દુરજ પાડવાને, અત્યુત્તમ અસ્ત્ર છે તે મબધી લોકમત ટેળવવો ને તેનો પ્રચાર કરવો એ
આપણા નેતાઓનો ધર્મ છે.

(૩) આપણામા અસ્ય નથી, શક્તિ નથી, આપણે રાજ્યવહીનર કરવાને લાયક નથી
રિગેએ એ આત્મવિધાનર વિચારો પ્રજામા ઘુમ્મડી દીધા છે તે દૂર કરવા.

(૪) પ્રજાગીય ફેળવણીનું ધ્યાનરુ રાખવ કરવુ.

એક વા.યમા શરૂએ તા ન્યાયથી વસાનો માર્ગ નરીન પદ સૂચે છે. મન્ય અને
ધર્મના આડગ ખરક ઉપર તેઓ ચેતાની નીતિનો પાયો રચવા માગે છે. ગૃહકર્તાઓ અને
ઈગ્ગડના વહેપારીઓ નાગે થગે તેઓની માયે દન્દ યુદ્ધમા ઉતરવુ પડગે તે તેઓ જાગે છે.
પણ તેમા ઇત્તાપતિ માગે છે. કયિયાર ગિવાયનુ આ દન્દ યુદ્ધ આપણી ગૃહકર્તાગીતિની,
આપણા પ્રજા તર્નિના ઉચ્ચ ગુણોની કમ્મટી કરગે, અને ન્યાય આપણા પદમા દોનાયો
ઈશર આપણને મદાય કરગે.

કેટલાક આગેવાનોએ પ્રમુખીય કેળવણીનો સવાન ઉપાડી લીધો છે. એટલે મુખ્ય વિચાર ઉપર જણાવેલી બે વિરોધની બાબતસર જ કરવાનો રહે છે

જુનો પક્ષ ઇંગ્લાન્ડની ન્યાયવૃત્તિ અને ઉદારતામાં વિશ્વાસ રાખવાનું કહે છે પરંતુ આ નીતિથી આપણી ઉન્નતિ યશો એમ માનવાને કાઈ કારણ મળી આવતું નથી. હિંદુસ્તાન ઇંગ્લાન્ડને ભારૂંપ છે તે ફક્ત હિંદુસ્તાનના હિત ખાતર જ તે અત્રે રાજ્ય કરવા માગે છે અને ઇંગ્લાન્ડનો કોઈ પણ જાતનો સ્વર્થ રહેલો નથી એ ક્યમ જો સત્ય હોય અથવા તો ન્યાય અને ઉદારતા એ જો ઇંગ્લાન્ડની પ્રગતિના પ્રધાન લક્ષણ હોય તો જ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસની નીતિ સકારણ છે એમ મ્હી સકાય હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લાન્ડના સંબંધના દોઢસો વર્ષના ઇતિહાસ ઉપરથી પ્રથમ બાબતમાં શુ પ્રતીત યાય છે? હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં કરેલા પ્રયત્નો, તે દરહમશે ગમે તે ઉપાયથી પોતાની સત્તા તમે જ રાખવાનો દૃઢ નિશ્ચય, તેના ઉદ્દેશોનો નાશ કરવા શરૂઆતમાં વાપરેલી યુક્તિઓ અને હાલ પણ તેમને સજીવન કંવાના પ્રયત્નોને મૂળભાષી જ દાખી દેવા લેવામાં આવતા ઉપાયો આપણા હિતને ભોગે અગ્રેજ વહેપારીઓને કરી આપવામાં આવતી સગવડો તેમની નજીવી અને અમારણુ ફિયાદોના સંબંધમાં આકાશ પાતાળ એ કરી નાખનારા પોંદરે અને તે દૂર કરવા ઇંગ્લાન્ડ તેમ જ અગ્રેજી સરકારની નહિ સમજી શકાય તેવી ઇતેજારી અને આ દેશના લોકોના અસહ્ય દુખો તરફ પણ બતાવવામાં આવતી મેદમરી, તે મબધી પોંકાર કરતા રાજ્યદોહનો આરોપ, હિંદુસ્તાનના મજૂર વર્ગથી મર્મદિવાન થયેલા અને તેના જ લશ્કરની મદદથી જીતાએલા દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદુસ્તાનના લોકો ઉપર કરવામાં આવેલો જુલમ, ૧૮૫૭ ના ઢંદરાનો કરવામાં આવેલો અર્થ એ તથા અન્ય અસહ્ય બાબતો ઉપર વિચાર કરતા આપણા હિતને જ વારતે રાજ્ય કરવાની તેમની વાત ધડીભર પણ માનવા આપણુ અત કરણુ કણુન કરતું નથી

જુના પક્ષના અગ્રણીઓ આ વાતથી અજાત નથી જ્ઞ સ્વદેશભક્ત દાદાભાઈની માન્યતા પણ તે પોંજી વાત નિરૂદ્ધ છે અગ્રેજી રાજ્યથી આ દેશને ફાયદો થયો છે કે કેમ એ સવાલ અત્રે અપ્રાસંગિક છે તેમ જ તે રાજ્ય અત્રે સ્થાપન થવામાં કોઈ ઉચ્ચ સત્ત્વ કારણજીત હવું કે કેમ તે સવાલ પણ હાલના સંવાલને સંબંધ કરતા નથી મહર્ષિ તનેડેના કહેવાનો ઉદ્દેશ ફક્ત અગ્રેજી રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં સ્થાપન થવામાં મધરનો હાથ છે, અને તેથી હિંદુસ્તાનની ઉન્નતિ યશો એટલો જ હતો પરંતુ તે ઉન્નતિ ઇંગ્લાન્ડ હાથે થા તો તેમની ઉદારતા અને ન્યાયવૃત્તિને લીધે યશો એમ કહેવાનો નહોતો. ઇંગ્લાન્ડ પાસેથી બ્યાન્ડે નાણા મેળવી આપણે આપણી ધન સપ્ત વધારીએ એ હેતુથી ઇશ્વરે આ મનધ યોગ્યો છે એ વિચાર તો સ્વપ્રમા પણ તેમણે કયા નહિ હોય. ઇંગ્લાન્ડ સાથેના સંબંધથી જ આ દેશ આજે ઘણીની નિવાસભૂમિ યદિ પડ્યો છે એ બાબતમાં તો નવીન અને જુનો બન્ને પક્ષ એકમત જ છે

અન્ય પ્રગ્નઓને ભોગે આત્મનિવૃદ્ધિ કરવી એ પાશ્ચાત્ય પ્રગ્નઓનું વિશેષ લક્ષણ છે ઇંગ્લાન્ડ તેમાં અપવાદરૂપ નથી ઇંગ્લાન્ડની ઉદારતા અને ન્યાયવૃત્તિ ફક્ત ત્રાહિતના સંબંધ

ધર્મા, જ્યાં તેના સ્વાર્થ અને હિતની આડે આવતી નથી ત્યાં જ પ્રવર્તે છે. આ દેશના તેઓના રાજ્યવહિવટમાં ઉદારતા નથી એમ ઉપર જણાવેલાં દૃષ્ટાંતોથી સહેજ પ્રતીત થશે. તેઓના અનિયંત્રિત શાસનમાં ન્યાય પણ નથી. અંગ્રેજોએ કરેલા ગુન્હા સંબંધી ચોકસી કરવાની રીત, તે બદલ તેમને કરવામાં આવતી શિક્ષા, ઇલ્યુટ્રીયલ વખતે કરવામાં આવેલું ધાંધલ, લોર્ડ રિપન અને હ્યુમ જેવા ન્યાયી અમલદારો તરફ બતાવેલી ખેદજનક વર્તણૂક, એંગ્લો ઇન્ડિઅન પત્રોનાં સ્વાર્થી લખાણ, નાના સાહેબની પાગડીનો કડકો પણ વિક્ટોરિયા મેમોરીઅલમાં મુકવા દેવાની ના પાડનાર લોર્ડ કર્ઝનનો કવાઈવિનું સ્મારક ઉજુ કરવાનો પ્રયત્ન, વિગેરે ન્યાયવૃત્તિનાં લક્ષણ નથી. જે ન્યાય અને ઉદારતા અત્રસ્થ અંગ્રેજોમાં આપણે જોતા નથી, તેની ઇંગ્લાડવાસી અંગ્રેજોમાં પણ અપેક્ષા રાખવી બ્યર્થ છે. ઇંગ્લાંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે લશ્કરી ખર્ચની શલવણી, ત્યાંના મનુર અને વહેપારી વર્ગનો આ દેશના ઉદ્યોગો આગળ વધતા અટકાવવાનો પ્રયત્ન, એ તથા બીજી અનેક બાબતો ન્યાય અને ઉદારતાનાં દૃષ્ટાંત નથી.

ઉદારતા અને ન્યાયના નમુના રૂપ ગણાતા મિ. મોર્લિંએ આપણુ ભવિષ્ય આશું છે. આપણા શિક્ષિત વર્ગને તે શત્રુ રૂપ ગણે છે ને ઘણા લાખા કાળ સુધી સ્વરાજ્યને વારસે આપણને નાલાયક જણાવે છે દોષ પણ જાતની તપાસ કર્યા સિવાય, અને ગુન્હોત્તર સ્વરૂપ જણાવ્યા સિવાય ફક્ત આપણુદી, બીરૂ અમલદારોના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ રાખી, લાલા લજપતરાય જેવા સત્યવાદી, નીડર અને અદ્વિતીયશીલના દેશભક્તને તેના સ્વદેશ તરફના ભક્તિભાવને લીધે જ દેશપાર કરવામાં તેની ઉદાર અને ન્યાયવૃત્તિને હરકત જણાઈ નથી તેમ ખટકો પણ લાગ્યો નથી. બંગભગના પ્રશ્નમાં ન્યાય કરતાં અમલદારોની પ્રતિષ્ઠાને તેણે વિશેષ ગણી છે. થોડામાં લીબરલો પ્રધાનપદ ઉપર આવ્યા ત્યારે જે જે હવાઈ કીલા આપણે બાધ્યા હતા તે સર્વ નાશ પામ્યા છે મિ મોર્લિંના વિચારો જાણ્યા પછી શું આપણા કર્તવ્ય સંબંધી વિચાર કરવાનો રહે છે ? શુ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસની નીતિને હમેશને વારસે તિથાં જલિ આપી, આપણા ઉદ્યને વારસે અન્ય દિશામાં પ્રયાણ કરવાનો હળુ વખત આવ્યો નથી ? કે તે નીતિને બીજો-અંગ્રેજોની ઉદારતા અને ન્યાયવૃત્તિ સિવાય કોઈ આધાર છે ? અમેરિકા, ટ્રાન્સવાલ, આયર્લેન્ડ અને ઇજીપ્ત પૈકી કોને ઇંગ્લાંડે ઉદારતા અને ન્યાયબુદ્ધિથી સ્વતંત્રતા બક્ષી છે. જે ન્યાય અને ઉદારવૃત્તિનેમના તરફ બતાવવામાં આવી નથી તે હિંદુસ્તાન તરફ બતાવવામાં આવશે એમ માનવાને કાંઈ વિશેષ કારણ છે ? શું આપણા ઉપર તેની અધિક પ્રીતિ છે ? ઇતિહાસમાં કોઈ પ્રજાએ અન્ય પ્રજાને સ્વતંત્રતાનું દાન કર્યું હોયત દષ્ટિગોચર થાય છે ? કે તેનું દાન ગામ કરવાનું ફક્ત હિંદુસ્તાનને જ વારસે નિર્માણ કરેલું છે ? આ સર્વ બાબતોનો ઇંગ્લાંડની ઉદારતાને અવલમ્બી નિર્દેશ આશાઓના વહનમાં વહેતા પહેલા વિચાર કરવાનો છે. જુના પક્ષના અમલદારોએ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખી બેસી રહેવાનું કહેતા નથી પણ પોકાર-સંશોભન કરવાનું કહે છે એ વાત ખરી, પણ ફક્ત ખાલી પોકાર-સંશોભનથી કોઈનું વળ્યું નથી આયર્લેન્ડ આજે સેક્રેટ વર્ષથી પોકાર મારે છે, આપણે પણ પચીસ વર્ષથી પોકાર કરીએ છીએ, બગબગ વખતે પ્રચલ પોકાર કર્યો હતો, પણ તે ઉપર લેશ માત્ર પણ લક્ષ્ય આપવામાં આવ્યું નથી.

વિરોધની અન્ય બાબત બહિષ્કાર છે. બહિષ્કારયોગ હિંદુસ્તાનના લોકોને અપરિચિત નથી. તિરૂપ્પાર યદ્ય ગયેલી પ્રજાનું તે અપ્રતિ અસ્ત્ર છે. જુના વખતમાં રાજા પ્રજાને દાદ નહિ આપતા ત્યારે લોકો તે રાજાના રાજ્યનો બહિષ્કાર કરી ઉઘાળા ભરી અન્ય સ્થળે જતા અને રાજાની શુદ્ધ ઠેકાણે લાવતા. શહેરોમાં મહાજનની વિનતી નાકબુલ કરવામાં આવતા હતાજી પડતી અથવા તો મહાજન પણ ઉઘાળા ભરતું. નિરકુશ રાજ સત્તા ઉપર આથી જામર અંકુશ રહેતો, અને અધાધુનીના વખતમાં પણ રાજાને પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરવા અને તેમના હિત તરફ લક્ષ્ય આપવું પડતું. આ કારણે લીધેજ સુસલમાન રાજ્યના અત્ત અને અંગ્રેજી અમલની શરૂઆત જેવા અવ્યવસ્થિત કાળમાં પણ પ્રજા આબાદ અને સુખી હતી. અંગ્રેજોએ દેશી રાજ્યો સાથે કરેલા તહમા હમેશા એક શરત હોય છે કે એક રાજ્યે અન્ય રાજાની પ્રજાને આશરો આપવો નહિ યા વસવાટ કરવા દેવો નહિ. તે આ રાજ્યનો ઉપયોગ લોકો કેટલી છુટથી કરતા તે બતાવી આપે છે. અને ગામડાના વૃદ્ધ પુરૂષો પણ તે વાતની માહ્ય પુરે છે. હાલના સમયમાં પણ બહિષ્કારયોગ નાબુદ થયો નથી. ચીન અને અમેરિકાનો પ્રસંગ તાજે છે. જપાન પણ તે રાજ વાપરવા તૈયાર થયું છે.

બનારસ રાષ્ટ્રીયસભા વખતે મિ. ગોખલેએ બહિષ્કાર અર્થશાસ્ત્રાનુસાર છે એમ જાહેર કર્યું હતું અને જુના પક્ષના અન્ય અગ્રણીઓ તરફથી તે વિરૂદ્ધ હજી સુધી કાંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. એટલે તે અર્થશાસ્ત્રાનુસાર છે કે કેમ તે સંબંધી ભિન્ન મત નથી એમ માનીએ તો હરકત જેવું નથી. બહિષ્કાર યોગનો સ્વીકાર નહિ કરવા માટે જુના પક્ષના અગ્રણીઓ તરફથી બે કારણ આગળ ધરવામાં આવે છે. (૧) અંગ્રેજી પ્રજાનો દ્વેષ અને તે વિરૂદ્ધ ટકી શકવાની આપણી અસમર્થતા, અને (૨) બહિષ્કારયોગની અસાધ્યતા.

બહિષ્કારનો માર્ગ લેવાથી અંગ્રેજી પ્રજામાં આપણા વિરૂદ્ધ દ્વેષ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે એમાં તો શક નથી, પરંતુ આ દ્વેષ ફક્ત બહિષ્કારનો આશ્રય લેવાથી જ યશે કે આપણી આર્થિક અને રાજકીય ઉત્થતિનો અન્ય કોઈ પણ ઉપાય યોજાયું તો પણ યશે તે પ્રશ્નનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. બહિષ્કારનો ઉપયોગ નહિ કરીએ તો શું તેઓ આપણી રાજકીય માગણીઓ અથવા આર્થિક ઉત્થતિના પ્રયત્નોને વહાલથી વધારી લેશે? જ્યાં અન્યોન્મ વિરૂદ્ધ હિત રહેલું છે અથવા માત્રી લેવામાં આવ્યું છે ત્યાં ગમે તે ઉપાય લઈશું તોપણ દ્વેષ થવાનો સંભવ છે. આજ સુધી આપણે બહિષ્કારયોગ યોજ્યો નહોતો તોપણ તેઓ આપણી રાજકીય હકની દરેક માગણી રહામા યતા ને દ્વેષ કરતા. મિ. મોર્લિ શિક્ષિત વર્ગને રાત્રવત ગણે છે તે બહિષ્કારયોગને લીધે નહિ, પણ તેમની રાજકીય માગણીઓ, લોકોને તેમની સ્થિતિ સમજાવવાના તેમના પ્રયત્ન અને તેમની દેશભક્તિને માટે. જે રાજકીય અને આર્થિક સત્તા આપણે ગ્રામીણ છે. તે સંપ્રાપ્ત કરવાના આપણા હરેક યત્નની વિરૂદ્ધ તેઓ થવાના, તે યત્ન કરવા માટે આપણો દ્વેષ પણ કરવાના, અને દ્વેષ સુદ્ધ પણ મચવાનું. હિંદુસ્તાનનું અનિયંત્રિત શાસન સદૈવ અંગ્રેજોના હાથમાં રહે અને તે ઈંગ્લાંડના વહેમારના ક્ષેત્ર તરીકે કાયમ રહે તેમાં અંગ્રેજ પ્રજાના દરેક વર્ગનું હિત સમાયલું છે. હિંદુસ્તાનનું શાસન અનિયંત્રિત રહે તેમાં અંગ્રેજ વહેમારોઓનું પણ હિત રહેલું છે. અંગ્રેજી

માથ આપણા દેશમાં જે સર્વોપરી સત્તા ભોગવે છે તેનું કારણ આ અનિવરિત શાસન અગ્રેજોના હાથમાં છે તેજ છે. હિંદુસ્તાનના રાજ્યવહિવટનું તંત્ર પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં અગ્રેજ વહેપારીઓના જ હાથમાં છે. એટલે આપણા રાજકીય તેમજ આર્થિક ઉન્નતિના દરેક પ્રયત્નમાં તેમના તરફથી પ્રત્યવાય નડવાનો. આપણી મીલોનો ઉદ્યોગ સતેજ થવા લાગ્યો એટલે તેમના ઉપર એકસાદિ જરૂરત માન્યેરટરના વહેપારીઓની માગણી ઉપરથી નાંખવામાં આવી. તે વખતે આપણે બહિષ્કારયોગ સાધ્યો નહોતો. હજી પણ તે ઉદ્યોગ દાખી દેવાના પ્રયત્ન ચાલુ જ છે. બહિષ્કારમાં દેવની જે બીતિ લાગે છે તે સ્વદેશીજન મા અન્ય કોઈ ઉપાયનું અવલમ્બન કરવાથી દૂર થાય તેમ નથી. એટલે પ્રથમ એટલો જ રહે છે કે અગ્રેજ પ્રજાના દેવથી ડરી નહીં આપણે હાથ પગ જોડી બેસી રહેવું અને આપણા નાશના દ્રશ્ય થવું કે આપણા ઉદ્ધારનો જે એક માર્ગ આપણા હાથમાં અવશ્ય રહેલો છે તેનો આશ્રય, તે દેવની ચતુર્કિચિત્ત પણ બીતિ રાખ્યા સિવાય લેવો. ઉન્નતિનો પ્રાપ્તિ માર્ગ પણ માર્ગ કુલોથી આચ્છાદિત નથી. તેમાં પગલે પગલે સંકટ અને વિઘ્ન આવવાના. તે સંકટો અને વિઘ્નો દૂર કરી કોઈપણ પ્રકારની બીરતા મિવાય ઉન્નતિના માર્ગને દઢતાથી વળગી રહેવામાં જ દેશ-દિત રહેલું છે. તેમાં જ આપણા ધર્મનો સમાવેશ થાય છે. તે ધર્મનું આત્મભોગે પણ પાલન કરવામાં ખરી દીર્ઘદષ્ટિ અને આત્મસંયમ રહેલા છે. આપણે આપણો ધર્મ સપ્રેમ બળવીએ તો તે દેવથી કરવાનું કારણ નથી, અગ્રેજ વહેપારીઓ પૈસાદાર છે, તેમની પાસે રાજ્યસત્તા છે અને આપણે પરત્ર અને ગરીબ છીએ એ વાત ખરી. પરંતુ સ્વદેશપ્રેમની દૃઢ લાગણી રહામે તે પૈસા અને રાજ્યસત્તા નિરૂપાય છે, આડગ સ્વદેશભક્તિ અને આત્મ-બળ જ સદૈવ વિજયી નીવડે છે. આપણી ગરીબાઈ આપણી આર્થિક સ્થિતિમાં નહિ પણ સ્વદેશપ્રેમની ન્યૂનતામાં છે.

"The virtues and faculties within
Are virtue—and the riches are akin
To fear, to change to cowardice and death"

Wordsworth

ઇતિહાસ કવિવર્ય વર્ડઝવર્થના ઉપલા વચનોના સત્યની શાસ્ત્ર પુરે છે. હનિકુલતિલક પ્રતાપ અને દીક્ષીશ્વર અકબરના બળમાં કેટલું મહત્ત્વ અતર હતું? તેવી જ રીતે મહારાષ્ટ્ર વીર-માયક સિત્તા અને આત્મજોગની સ્થિતિમાં કેટલું વૈષમ્ય હતું? એક તરફ ગાંઠ સ્વદેશભક્તિ, અન્ય બાજુ અતુલ બાલ સાધનો રહામરહામાં આવ્યા હતા. બંનેમાં વિજય સ્વદેશભક્તિનો જ યથો હતો. તેજ રીતે આર્થિક દૃઢ લુદ્ધમાં પણ વિજય તેનો જ છે. આપણા સતેલા સંસ્કારો જગાડી, આપણામાં સ્વદેશપ્રેમની ગાંઠ લાગણી ઉત્પન્ન કરવાનું કામ આપણા અગ્રણીઓનું છે. લોકોને રાષ્ટ્રીયતાના ઉચ્ચ સદ્ગુણોનું શિક્ષણ આપવું એ તેમનો ધર્મ છે. તે ધર્મ જો તેઓ યથાર્થ રીતે નીડરતાથી બળવે તો વિજય દૂર નથી. આ ધર્મનું સેવન અનેક સંકટો અને વિટળનાઓથી બરપૂર છે સ્વાર્થત્યાગ અને આત્મભોગની તેમાં આવશ્યકતા છે. તે સર્વ સહન કરવાની શક્તિ અને ધૈર્ય નેતાઓમાં અવશ્યનાં છે. આત્મદૃષ્ટાંતથીજ તેમણે પ્રજાની ઉપર સ્વદેશભક્તિની ગાંઠ છાપ બેસાડવી જોઈએ.

બહિષ્કારને લીધે અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ સાથે આર્થિક દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં ઉત્તરવામાં અન્ય રીતે પણ બચ રાખવા કારણ નથી. બહિષ્કારને લીધે મોત્તવારીની જે ખોટ ખમની પડશે તે ડુક મુદતને વારતે ખમવાની છે, અને આપણી જરૂરીઆતોને આપણે સ્થિતિ અનુસાર રાખીએ તો તે ખોટ નજીવી જણાશે. વિશેષમાં જેને ખોટ માનવામાં આવે છે તે ખોટ પણ નથી. વિદેશી માત્ર વાપરવાથી જે પૈસા હાથ પરદેશ મોકલીએ છીએ તે બહિષ્કારથી દેશમાં ને દેશમાં રહેશે અને સ્થળાતર ધર્મ પાછી આપણી પાસે આવશે એટલે મોત્તવારીનો બદલો વળશે. આપણી આર્થિક સ્થિતિ દિન પ્રતિદિન સુધરતી જશે એટલે આપણી ગરીબાઈને લીધે અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ વિરૂદ્ધ ટકી શકવાની જે જીતિ રાખવામાં આપે છે તે પણ અકારણ છે.

બહિષ્કારની અસાધ્યતાના એ મંત્ર જણાવવામાં આવે છે જનસમૂહના મોટા ભાગની બહિષ્કાર તરફ ઉદ્દામીનતા અતે આપણી જરૂરીઆતો પુરી પાડવાની આપણી અસમર્થતા. આ કારણોમાં કાંઈ ગૌરવ નથી પ્રથમના કારણ સખી સખતા મિ ચીંતામણી ‘મોડર્નરિયુ’ મા જણાવે છે કે દોઢ વર્ષથી બંગાળમાં બહિષ્કાર આદેવન શરૂ કરવામાં આવ્યું છે અને સ્વદેશાભિમાનની લાગણી પુર નેસથી વહે છે તો પણ બંગાળમાં હજુ ઘણો માત્ર પરદેશી આવે છે. આ ઉપરથી તે બહિષ્કારની નિષ્ફળતા અને જનસમાજની તે તરફ ઐદાસીન્ય વૃત્તિ સિદ્ધ કરવા માગે છે. પરદેશી માત્ર ઉપર આ વખતમાં થોડી ઘણી અસર થઈ છે અને આપણા ઐદાગિક ઉત્સાહમાં બહિષ્કારથી વધારો થયો છે એમ તો તે કબુલ કરે છે તો પછી તે ઉપરથી તેની નિષ્ફળતા કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે? ગયા વર્ષમાં બંગાળમાં ત્રણ કરોડ રૂપિયાનું કાપડ એકાદ આયાત થયું છે. આ થું ઐદાસીન્યનું લક્ષણ છે? ન્યા સુધી લોકોનું લક્ષ્ય તે તરફ ખેંચવામાં આવતું નથી ત્યાં સુધી જ તેઓનું ઐદાસીન્ય જણાય છે પરંતુ ચેતન રીતે લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવતા આ ઐદામીન્ય દૂર થાય છે ઉત્તરિના અન્ય સવાયો કરતા આ મવાન તેઓ વધારે સહેલથી સમજી શકે છે, અને તે તરફ તેમનું લક્ષ્ય પણ ઘણી સહેલથી આકર્ષી શકાય છે ન્યા ન્યા બહિષ્કારને ચેતન રીતે સમજાવવાનો અને તેને અનુભવમાં મુકતા નડતી હરકતો દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં લોકોએ તેનો ઝડપથી સ્વીકાર કર્યો છે વિશેષમાં જેઓ બહિષ્કારની હિમાયત કરે છે તેઓ હિંદુ સ્તાનનો એક એક માણસ તેમાં જોડાશે એવી વ્યર્થ આશા પણ રાખતા નથી. જુન ભાગ તો તેથી વિમુખ રહેવાનો જ કોઈપણ પ્રજના સખધમાં કાંઈ પણ દેશમાં એક મત હોવાનો સમ્ભવ નથી એટલે જુન ભાગ વિમુખ અથવા તો વિરૂદ્ધ હોવાથી કોઈપણ માર્ગ અસાધ્ય છે એમ કહી શકાય નહિ.

બહિષ્કારની અસાધ્યતાનું બીજું જે કારણ જણાવવામાં આવે છે તે પણ સદ્મદદિથી વિચાર કરતા ટકી શકે તેમ નથી હાન આપણી જરૂરીઆતોને માટે પરદેશી માત્ર ઉપર આપણે આધાર રાખીએ છીએ એ વાત ખરી, પરંતુ તે જરૂરીઆતો પુરી પાડવાને આપણી પાસે સાધન નથી અથવા તો આપણે અસમર્થ છીએ એમ નથી. ઈંગ્લાંડની અન્યાયી વ્યાપાર નીતિને લીધેજ આપણા ઉદ્યોગો પડી ભાંગ્યા છે. તે ચોખ ઉત્તેજન મળવાથી સજીવન થશે.

સૌ વર્ષ પહેલાં આપણે આપણી હાજરો પુરી પાડતા એટલું નહિ પણ અન્ય દેશોની પણ ઘણી જરૂરીઆતો આ દેશ જ પુરી કરતો હોતો. સૌ વર્ષમાં આપણી હાજરો અને વસ્તીમાં વૃદ્ધિ થઈ છે તે સાથે આપણી પેદા કરવાની શક્તિમાં પણ વધારો થયો છે. પરદેશી માલ તરફ હાલ જે મોહ છે તે દૂર થાય તો આપણા ઉદ્યોગોમાં વૃદ્ધિ થઈ આપણી ઔદ્યોગિક પરંતરતા દૂર થાય એમાં શક નથી. ગયા વર્ષમાં ઘણાં નવાં કારખાનાં અને મીલો અને ઉભી થઈ છે. તે ઉપરથી સમજશે કે યોગ્ય ઉત્પન્ન મળ્યે આપણી જરૂરીઆતો પુરી પાડવાને આપણે સમર્થ છીએ. અંગ્રેજોના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી આપણા વિલાસની વસ્તુઓમાં ઘણો વધારો થયો છે; તે પૈકી કેટલીએક શરૂઆતમાં પુરી પાડવાને આપણે અશક્તિવાન જણાઈએ તો તેમાં હતાપત્તિ જ છે. તેવી વસ્તુઓનો તો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ છીએ. અન્નાચાદન જેવી સર્વ આવશ્યકતાની વસ્તુઓ પુરી પાડવાને તો આપણને કોઈ વખત વાંધો આવે તેમ નથી. વિશેષમાં નવીન પક્ષના અગ્રણીઓ અવિવેકી બહિષ્કારનો આગ્રહ કરતા નથી. સાંચા કામ વિગેરે જે વસ્તુઓ વિના આપણે ચલાવી શકીએ તેમ નથી અને જે આપણે હાલ બનાવી શકીએ તેમ પણ નથી તેવી વસ્તુઓ પરદેશથી નહિ મંગાવવા તેઓ દુરાગ્રહ કરતા નથી. બહિષ્કાર ક્રમિક હોઈ શકે નહિ એમ જે કહેવામાં આવે છે તેમાં કંઈ અર્થ નથી. જેમ એક દેશ, એક માણસ, તેમજ એક વસ્તુનો પણ બહિષ્કાર હોઈ શકે. સ્વલ્પમવ્યાપ્ત ધર્મસ્વ ત્રાયતે મહત્તો મયાત્ત એ ભગવદ્વાક્ય બહિષ્કારધર્મને યથાર્થ લાગુ પડે છે. અત્રે એક અન્ય વાત પણ જણાવવાની જરૂર છે. બહિષ્કારથી ગરીબ વર્ગ મુશ્કેલીમાં આવી પડશે એમ જણાવી બહિષ્કારના ઘણા વિરોધીઓ પોક્કળ આંસુ પાડે છે. તે ફક્ત ગરીબ વર્ગની રિયતિ સંબંધી તેમજુ અમાનપણુંજ બતાવે છે. ગરીબ વર્ગની જરૂરીઆતો ઘણી થોડી છે. અને તે સર્વ હાલ પણ સ્વદેશી માલથી જ પુરી પડે છે. બહિષ્કારથી જે સહેજ મોંઘવારી વેકવાનો તેમને પ્રસંગ આવશે તેનો બહો મજુરી મોંઘી થવાથી તેમને મળશે. બહિષ્કારથી દેશમાં જે અનેક ઉદ્યોગો જન્મ પામશે તેથી મજુરી મોંઘી થશે એ સહેજ સમજાય તેમ છે. પરદેશી માલનો વપરાશ મધ્યમ અને વિશેષ કરીને કેળવણીના વર્ગમાં વધારે છે. બહિષ્કાર સંબંધી વિરોધ પણ તેમના તરફથીજ ઉભો થાય છે. તેમની જરૂરીઆતો હદપાર વધી ગઈ છે અને વિલાસવૃત્તિઓના તેઓ એટલા તો શુભામ યથ ગયા છે કે વિનાશનો ભય સમીપ આવ્યા છતાં તેમની આંખ ઉઘડે તેમ નથી. દેશહિતની લાંબી લાંબી વાતો કરવાને તેઓ તૈયાર છે પણ વિલાસવૃત્તિઓનો ભોગ આપતાં તેઓ ડરે છે. નવીન પક્ષના અગ્રણીઓને સ્વદેશી જમનો ઠરાવ રાષ્ટ્રીય સભામાં પસાર કરવતાં નડેલી મુશ્કેલી આજ કારણને આભારી છે.

બંગાળને માટે બહિષ્કાર ઉચિત ગણવાનો અને અન્ય પ્રતિબંધ માટે તે અનુચિત ઠરાવવાનો રાષ્ટ્રીય સભાનો ઠરાવ કોઈ પણ રીતે ન્યાયસંમત નથી. તે ઠરાવ અને સ્વદેશી અને બહિષ્કારમાં માની લીધેલી ભિન્નતા આપણા જુના-વિનીત-પક્ષના અગ્રણીઓની નિર્ણયતા સિદ્ધ કરે છે એટલું જ તે સંબંધી કહેવું બસ થશે.

સત્ય સ્વદેશી નીતિમાં અને બહિષ્કારમાં ભિન્નતા નથી. બન્ને એક જ વસ્તુનાં જૂજમાં સ્વરૂપ છે. પ્રેકાશ અને અધિકારનો અભાવ એ જોમાં જેમ નામ સિવાય અન્ય તત્ત્વવત નથી.

તેમજ સત્ય, સ્વદેશી અને બહિષ્કારના સંબંધમાં છે. એક વિધિ અને અન્ય નિષેધ ૩૫ છે. સ્વદેશીના ન્યારે ભળતો અર્થ કરવામાં આવે છે ત્યારે જ તે બહિષ્કારથી ભિન્ન પડે છે. અન્યથા સ્વદેશીનો સ્વીકાર તેજ બહિષ્કારનો સ્વીકાર છે. મિ. ટિલકે આપેલાં ઉદાહરણો પણ તેજ સિદ્ધ કરે છે. તે ઉદાહરણોમાં બેમાંથી કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો તે બતાવવાનો પ્રયત્ન નથી. તેમજ તેમાં દ્વેષની વાત પણ નથી. કોઈ વસ્તુ નિષેધ વર્જ્ય-કરવાથી આપણે તેનો દ્વેષ કરીએ છીએ એમ કહેવાય નહિ. મિ. ટિલક તે ઉદાહરણોમાં પરદેશી માલ-પરસ્ત્રીઓ-નિષેધ કરવાનું જણાવે છે, દ્વેષ કરવાનું કહેતા નથી. સ્વસ્ત્રીમાં પ્રીતિ અને પરસ્ત્રીમાં આસક્તિ એ બન્ને સાથે હોઈ શકે નહિ. એટલું જ નહિ પણ પરસ્ત્રીમાં આસક્તિ પુરૂષને સ્વસ્ત્રીમાં પ્રીતિ કરાવવા પરસ્ત્રીના નિષેધની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. બ્રહ્મનો વેગ લાગ્યા વિના સસાર ત્યજવામાં અર્થ નથી એ વાત ખરી પરંતુ સંસાર ઉપર વિરાગ થયા સિવાય બ્રહ્મવેગ લાગવાનો સંભવ નથી. સંસાર તરફ તટસ્થ વૃત્તિવાળાને બ્રહ્મનો વેગ લાગવાથી સસાર એની મેળે છૂટવા સંભવ છે. પરંતુ સંસારમાં આસક્તિ પુરૂષને તો બ્રહ્મા ધ્યાન સ્થાપવા સંસાર ઉપર વિરાગ કરાવવાની પ્રથમ જરૂર છે. તેજ પ્રમાણે પરદેશી માલ ઉપર મોહી ગયેલી પ્રજાને સ્વદેશી માલમાં પ્રીતિ કરાવવા પરદેશી માલ તરફ વિરાગ ઉત્પન્ન કરાવવાની વિશેષ આવશ્યકતા છે. બહિષ્કારથી પરદેશી માલ ઉપરનો મોહ ટળી સ્વદેશી ઉપર પ્રીતિ થશે. તેનાથી અન્ય સંસ્કારોને લીધે લોકમત વહેંચો ભ્રમત થવા સંભવ છે, અને તેથી જ નવીન પક્ષ સ્વદેશીઝમ અને બહિષ્કાર એ નામ પૈકી બહિષ્કારને વધારે પસંદ કરે છે. તેપણ નામ સંબંધી તેમનો દુરાગ્રહ નથી એમ રાષ્ટ્રીય સભા વખતે સ્વદેશીનો ઠરાવ પસાર થવાથી તેઓએ જાળ વેલા અબેદ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે. તેમજ તે તેમની દીર્ઘદષ્ટિ અને આત્મસંયમ પણ સૂચવે છે.

બુના પક્ષના અગ્રણીઓ રાજ્યકીય બહિષ્કારને આપણી ઉત્પત્તિના એક યોગ્ય સાધન તરીકે કમ્પુલ રાખે છે, પણ તે અસાધ્ય છે એમ જણાવી તે પ્રજા-સન્મુખ લાવવાની ના પાડે છે. નિર્વાહનાં અન્ય સાધનો તથા સ્વદેશાભિમાનની યોગ્ય લાગણીને અભાવે હાલ એક જણ સરકારો તોફારી વર્જ્ય કરે તો દશ જણ તે જગ્યા લેવાને તૈયાર થાય છે. અને કોઈ પણ વખતે દેશના સમગ્ર લોક સરકાર સાથેનો સર્વ સબંધ વર્જ્ય કરશે એવો સંભવ નથી એ વાત ખરી, પરંતુ નવીન પક્ષના અગ્રણીઓ તેથી અજાત નથી. તેઓનો ઉદ્દેશ તે પ્રજાને એક ઉચ્ચ ભાવના દાખલ પ્રજાસન્મુખ લાવવાનો અને તેથી સ્વદેશાભિમાનની લાગણી ભ્રમત કરવાનો છે. તે સબંધી બે યોગ્ય રીતે આન્દોલન કરવામાં આવે તો પ્રજામાં સ્વદેશ-પ્રેમની લાગણી ઉત્પન્ન થાય અને હાલ ગરીબ તેમ જ તવગર, અભણ તેમ જ શિક્ષિત સર્વ કોઈ સરકારી તોફારીને વાસ્તે પ્રયત્ન કરે છે તેમાંથી થોડા તે પ્રયત્નો છોડી દઈ દેશા-ધારના કાર્યમાં જોડાય એમાં સંશય નહિ. મિ. જોખલે અને લાલા લજપતરાયનાં એવાં સદનો આજ ધોરણ ઉપર સ્થાયલાં છે અને તેમનો ઉદ્દેશ પણ તે જ છે. એટલે નવીન પક્ષના આ કાર્યક્રમ સબંધી પણ વાંધો લઈ શકાય તેમ નથી. અન્યાયી અને બૂલમી કર ન આપવાની અવરોધક નીતિ ઘણી સુધરેલી પ્રજાઓએ સ્વીકારી છે. આ બાબતમાં આપણે આપણા રાજકર્તાઓનું જ અનુકરણ કરીએ છીએ. ગાંધી સ્વદેશપ્રીતિ અને અડગ ધૈર્યની તેમાં જરૂર છે.

છેલ્લાંડના વ્યાપારીઓના અને આપણા રાજકર્તાઓના દેષ અને વિરુદ્ધ કરતાં આ પછી રાજ્યકીય ઉત્પત્તિના કાર્યમાં આપણામાં દૃઢ થયેલા નિર્ભયતાના વિચારો વિશેષ અવરોધ કરે છે. દેશોદ્ધારની કાંઈ પણ વાત, અભણ તેમ જ કેળવાયલા માણસો આગળ કરતાં વધામણીના ‘આપણે શું કરી શકવાના છીએ?’ એવો નિરાશાજનક જવાબ મળે છે. આપણી પાસે દ્રવ્ય નથી, આપણામાં સંપત્તિ નથી, સ્વદેશભિમાન નથી વિગેરે વિધાતક ઉદ્ધારો કાંઈ વામાં આવે છે કાંઈ પણ ચલ નહિ કરતાં હાથ પગ જોડી બેસી રહેવાનો આ સૌથી સરસ માર્ગ છે. આપણી અવનતિનું મુખ્ય કારણ પણ આવા જ વિચારો છે.

અગ્રેજો તેથી અગ્રાત નથી તેમ તેનો લાભ લેવા ચૂકે તેમ પણ નથી. નિરુત્સાહ અને નિર્ભયતાના વિચારો આપણા મનમાં સ્થાયી કરવા તેઓ હરેક પ્રયત્ન કરે છે. અને તે ફળીભૂત પણ થાય છે. સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની ટેવ આપણે શુભાવી છે. તેથી તેમનું કહેવું સત્ય માનીએ છીએ. અને હરહમેશ નિર્ભયતાના જ વિચાર કરવાથી આપણે નિર્ભય પણ થઈએ છીએ માર્ય માસના “મોર્નિંગ” માં પ્રસિદ્ધ થયેલો સ્વદેશભક્ત લાલા લજપતરાયનો લેખ આ સંબંધી દરેક સ્વદેશપ્રેમી પુરૂષે મનન કરવા જોવો છે. આત્મશ્રદ્ધા એ જ સર્વ ઉત્પત્તિનું મૂળ છે આત્મશ્રદ્ધા, અને આત્મભોગ વિના કાંઈ પણ પ્રાપ્તિ કરવાની આશા વ્યર્થ છે. નિર્ભયતાના વિચાર આત્મશ્રદ્ધાના ઉત્પ્લેક છે એ કહેવાની આવશ્યકતા નથી. જાપાનની ઉત્પત્તિનું કારણ પણ આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મભોગ જ છે. પચાસ વર્ષ પૂરે તેની સ્થિતિ આપણા કરતા વિશેષ અવનત હતી. પણ નિર્ભયતાના વિચારો કરી તે કાંઈ વખત નિરુત્સાહી બન્યું નથી. રૂશીઆ સાથેની લડાઈ વખતે સર્વ તરફથી રૂશીઆના અતુલ બળ તરફ લક્ષ્ય બેઠી છેલી ઘડી સુધી જાપાનના પરાજયની આગાહી કરવામાં આવતી હતી. પરંતુ તે તરફ ધ્યાન નહિ આપતા પોતાના બળમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખી જાપાને લડાઈ આરંભી અને વિજય મેળવી દુનિયાને ચકિત કરી.

નવીન પદ્ધતિ નીતિ પણ આત્મશ્રદ્ધાના આ અચળ ખડક ઉપર રચવામાં આવી છે, એમ વિચાર કરતા સહજ પ્રતીત થાય તેમ છે.

ઇશ્વર સ્વદેશી બંધુઓને સત્યધર્મ અને કર્તવ્યતાનું ઉચ્ચ જ્ઞાન કરાવે, તેમનામાં આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મભોગની તીવ્ર લાગણી પ્રેરે, ઉત્સાહ અને સકટો સહન કરવાનું ધૈર્ય અર્પા તેમના હૃદયમાં સ્વદેશપ્રેમની અર્ખડ બોલે પ્રકટે, અને તેમને ખરા વીર બનાવે એ જ અવ્યર્થના.

મહેસાણા.

અખાઈદાસ કાળીદાસ પટેલ.

૧. ‘પદ્મ’-શબ્દમાં કદી પણ શમે નહિ એવી વિરોધિતાનો ધ્વનિ માનવાને કારણ નથી. બે વર્ગ વચ્ચે એવો મુદ્દાનો બેદ છે કે એ બેદ ‘પદ્મ’ શબ્દથી દર્શાવવામાં અમને કાંઈ અતિશયોક્તિ જણાતી નથી. એ બેદ વખત આવ્યો જોઈએ થશે-બરકે, અમારા

વૈશાખના દિગ્વર્તનમા બતાવ્યા પ્રમાણે, ઓછા થવા માડ્યો પણ છે-તેથી એ બેદુર મહત્ત્વ અને તાર્ત્વિકપાત્ર ઘટતુ નથી છેથી કોંગ્રેસની બેઠક વખતે સર્વાનુમતે ઠરાવ પસાર થયા હતા એટલા ઉપરથી પક્ષનું અસ્તિત્વ નિષેધવુ બરાબર નથી એ પ્રમગે વૃદ્ધ દાદાભાઈ નવરોગજી અને સર શીરોઝશાહ મહેતા વગેરેને કોંગ્રેસનું ઐક્ય જાળવતા પહેલી મુશ્કેલી સુપ્રસિદ્ધ છે. ૨૮ અબાઈદાસે ‘વિનીત’ પક્ષનું ખડન કરવાનો અત્રે જે પ્રબળ યત્ન કર્યો છે એ જ ‘વિનીત’ અને ‘ઉદ્દામ’ પક્ષ વચ્ચે કેટલો-દેશના મહાન પ્રશ્ન પરત્વે-મતભેદ છે એનો પુરાવો છે.

૨. આપણે આપણી ઉત્તતિ માટે સંગઠન ઉપર આધાર રાખી બેસવુ નહિ એ વાત ‘વિનીત’ પક્ષને પણ કબૂલ છે સ્વાથયતી ધૃષ્ટતા એવી સત મિદ્ધ છે કે કોઈને પણ એ ના કબૂલ હોય જ નહિ પણ ખરો મતભેદ દાઢી દઈ, જે વાતમા મતભેદ ધરાવવો એ મૂર્ખતાનું લક્ષણ છે એવી વાતમા રહામાનો મતભેદ કંપી લઈને ‘ઉદામ’ પક્ષવાળા ‘વિનીત’ પક્ષ ઉપર આક્ષેપ કરે છે. ઉદામ પક્ષથી વિનીત પક્ષનો ખરો મતભેદ એમ કહેવામા છે કે સરકારની તીવ્રેરીમા જે કરના નાણા ભગવ છે તે આપણા પોતાના જ છે, અને તેથી એનો યોગ્ય ઉપયોગ કરાવવા માટે વાગવા સંગઠનને માગણી કર્યા કંપી એ આપણો હુક છે અર્થાત ઉદામ પક્ષવાળા જેને બિમુકવૃત્તિ કહે છે, એ બિખારીની બિમુકવૃત્તિ નથી પણ દહેજદારની છે એમ વિનીત પક્ષનું કહેવુ છે

૩. બહિષ્કાર એ પ્રકારના રાજકીય અને આર્થિક. તેમા રાજકીય બહિષ્કાર—જેને ૨૮ અબાઈદાસ ‘આપણા રાજ્યકર્તાઓને આપણી માગણીઓ સ્વીકારવાની ફરજ પાડવાનું અત્યુત્તમ અસ્ત્ર’ કહે છે—એ આપણી રાજકીય માગણીઓ સ્વીકારાવવામા ક્રોધમદ નીવડતુ નથી એમ અને સમજાએ છીએ અને આ બલિષ્ઠ ‘વિનીત’ પક્ષવાળા તથા વર્ષ ઉપર નોંધ રાખ્યા હતા તેથી અમે તેમને ‘દીર્ઘદર્શી’ કહ્યા છે બહિષ્કાર રૂપી અત્યથી જગતની કેટલીક પ્રજાઓએ ખીજ પ્રગળે સીધી કરેલી એના દાખવા છે, પણ જ્યાં હુન્નરોનું મામાન્ય ગીતે કાંઈક પણ જોગ હોય ત્યાં જ એ અસ્ત્રનો સ્હામી પ્રગળે ભય લાગવાનો મબન છે તેમા પણ વળી જ્યારે સ્હામી પ્રગળ નાજકીય બળ ઘણું હોય ત્યારે એ ભય એમને અસર કરી શકતો નથી. આ સમજવા જેટલું વિનીતપક્ષમા હડાપણુ હતુ એમ અમારું માનવુ છે આધિક બહિષ્કાર—જે દ્વારા સ્વદેશના હુન્નરો ઉત્તેજિત કરવાનું કહેવામા આવે છે—એ વિનીત’ પક્ષને સામાન્ય રીતે ઈષ્ટ છે એ સંબંધમા એમનો મતભેદ એટલો જ છે કે આ ઠરાવ કોંગ્રેસના ઠરાવોમા દાખલ કરવો એ હડાપણુખરેલુ નથી, કારણ કે કોંગ્રેસનું કામ પ્રગળના વર્તન સંબંધી સિદ્ધાન્તો બાધ વાનું નથી પણ સરકાર પાસે આગ્રહપૂર્વક આપણી માગણીઓ રજુ કરવાનું છે. કોંગ્રેસનો સ્થ ઘોડા બેચી ન શકે એવો બારે અને વિશાળ રમી દેવો એ તેઓને સલાહ ખરેલુ લાગતુ નથી—અને આ મમજણુમા વિનીતપક્ષનું અમે હડાપણુ નોંધએ છીએ વળી આ ત્રિશુલ્લુભિકા પ્રકૃતિથી જોવા જગતમા સ્વભાવરૂચિત્વ હોય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી દરેક પાસે બહિષ્કારાદ્વારા જ સ્વદેશની સેવા કરાવવાનો આગ્રહ રાખવો વ્યર્થ છે જેમ પરદેશી વસ્તુને ત્યજના આજ્ઞા સ્વદેશની સેવા બજાવે છે, તેમ એ

વૈશાખના દિગ્દર્શનમા બતાવ્યા પ્રમાણે, ઓછો થવા માડયો પણ છે—તેથી એ બેદત્ત મહત્ત્વ અને તાસ્વિકપણુ ધટતું નથી છેલ્લી કૉન્ગ્રેસની બેઠક વખતે સર્વાનુમતે કાંતવ પસાર થયા હતા એટલા ઉપરથી પક્ષનું અસ્તિત્વ નિષેધનુ બરાબર નથી એ પ્રસંગે જુદા દાદાબાઈ નવરોજી અને સર શીરોઝશાહ મહેતા વગેરેને કૉન્ગ્રેસનું ઐક્ય જાળવતા પડેલી મુશ્કેલી સુપ્રસિદ્ધ છે. રા. અબાઈદાસે ‘વિનીત’ પક્ષનું ખડન કરવાનો અને જે પ્રબળ યત્ન કર્યો છે એ જ ‘વિનીત’ અને ‘ઉદામ’ પક્ષ વચ્ચે કેટલો-દેશના મહાન પ્રશ્ન પરત્વે—મતભેદ છે એનો પુરાવો છે

૨. આપણે આપણી ઉત્પત્તિ માટે સરકાર ઉપર આધાર રાખી બેસતું નહિ એ વાત ‘વિનીત’ પક્ષને પણ કમૂલ છે સ્વાશ્રયની છટતા એવી સ્વતંત્ર સિદ્ધ છે કે મોઢને પણ એ ના કમૂલ હોય જ નહિ પણ ખરો મતભેદ ઢાકી દઈ, જે વાતમા મતભેદ ધરાવવો એ મૂર્ખતાનું લક્ષણ છે એવી વાતમા સ્થાપાનો મતભેદ કંપી ગઈને ‘ઉદામ’ પક્ષવાળા ‘વિનીત’ પક્ષ ઉપર આક્ષેપ કરે છે ઉદામ પક્ષથી વિનીત પક્ષનો ખરો મતભેદ એમ મનેવામા છે કે મરકાગતી તીજેરીમા જે ખરના નાણા બનાય છે તે આપણા પોતાના જ છે, અને તેથી એનો યોગ્ય ઉપયોગ મરાવવા માટે વારવાર સરકારને માગણી કર્યા કરી એ આપણો હુક છે અર્થાત્ ઉદામ પક્ષવાળા જેને બિમુકવૃત્તિ કહે છે, એ બિખારીતી બિમુમૃત્તિ નથી પણ સ્થેષુદાત્મી છે એમ વિનીત પક્ષનું કહેવું છે

૩. બહિષ્કાર એ પ્રકારના રાજકીય અને આર્થિક, તેમા રાજકીય બહિષ્કાર—જેને રા. અબાઈદાસ ‘આપણા રાજ્યકર્તાઓને આપણી માગણીઓ સ્વીકારવાની ફરજ પાડવાનું અત્યુત્તમ અસ્ત્ર કહે છે—એ આપણી ગાંધીય માગણીઓ સ્વીકારાવવામા કૃતેહમદ નીવડયું નથી એમ આમે સમજીએ છીએ અને આ બવિધ્ય ‘વિનીત’ પક્ષવાળા ત્રણ વર્ષ ઉપર નેઈ સમ્યા હતા તેથી આમે તેમને ‘દૌર્વેદશા’ કહ્યા છે બહિષ્કાર કંપી અસ્ત્રથી જગતની કેટલી પ્રજાઓએ બીજી પ્રજાને સીધી કરેલી એના દાખના છે પણ જ્યા હુનરોનું મામાન્ય રીતે કાઈક પણ નેઈ હોય ત્યા જ એ અસ્ત્રનો સ્થાપી પ્રજાને ભય લાગવાનો મુજબ છે તેમા પણ વળી જ્યારે સ્થાપી પ્રજાને નાજકીય બળ ધણુ હોય ત્યારે એ ભય એમને અસર કરી શકતો નથી. આ સમજવા નેટણુ વિનીતપક્ષમા હડાપણુ હતું એમ અમારું માનવું છે આર્થિક બહિષ્કાર—જે સર હુનરો ઉત્તેજિત કરવાનું હોવામા આવે છે—એ ‘વિનીત’ પક્ષને સામાન્ય રીતે સખન્ધમા એમનો મતભેદ એટલો જ છે કે આ કાંતા કૉન્ગ્રેસના સારોમા એ હડાપણુમરેલું નથી કારણ કે કૉન્ગ્રેસનું કામ પ્રજાના વર્તન સખન્ધી રીવાનું નથી પણ સરકાર પાસે આગ્રહપૂર્વક આપણી માગણીઓ રજુ કરવાનું સ્થ ઘોણ એવી ન શકે એવો બારે અને વિશાળ ગાંધી દેવો એ બરેલું લાગતું નથી—અને આ મમજણુમા વિનીતપક્ષનું આમે હડાપણુ વળી આ ત્રિશુણુભિકા પ્રકૃતિથી બનેલા જગતમા સ્વભાવવૈચિત્ર્ય હોય છે, અને તેથી દરેક પાસે બહિષ્કારાત્મા જ સ્વદેશી સેવા વ્યર્થ છે જેમ પરદેશી વસ્તુને ત્યજના માણુમ સ્વદેશની સેવા

અને કૌન્સેસના કાર્યની આ પ્રમાણે મર્યાદા બાધવામા વિનીતપક્ષનું અતુલ હાથપણ સમાજેનું છે જેનો ઉદામ પક્ષને બિલકુલ ખ્યાલ નથી એમ અમારું માનવું છે

ઉદામ પક્ષવાદના સિદ્ધાન્તનું વાસ્તાવિક સ્વરૂપ, સરકાર અને પ્રજા ઉભયને યથેચ્છ વર્તન કરવાની છૂટ આપી, બંનેના યથેચ્છ વર્તનના સંઘર્ષથી જે ફળ થાય તેને ઇષ્ટ ગણવું — એવું ફલિત થાય છે, વિનીત પક્ષવાળા સરકાર ઉપર પ્રજાનો અને પ્રજા ઉપર પ્રજાહિતનો અકુશ મૂકવો આવશ્યક ગણે છે એક જ રસ્તાના આ બે જુદા જુદા લાગતા સ્વરૂપોમા તાત્વિક ભેદ એ છે કે એક પક્ષ કેવળ બળને બળ રૂપે પ્રવર્તવા દે છે એટલું જ નહિ પણ એને કર્તવ્યના પતિત નામથી આક્રવા માગે છે, બીજો પક્ષ કેવળ બળને નિરકુશ રીતે પ્રવર્તવું નાપસંદ કરે છે અને એના ઉપર નીતિનો અકુશ મૂકવાનો સતત ઉપદેશ કર્યા કરે છે. મનુષ્યની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સુન્નવસ્થિત, પરસ્પર અવિરુદ્ધ, અને સમન્વિત હોવી જોઈએ અને તેથી જે સિદ્ધાન્ત અમને ધર્મ નીતિ સસારસુધારો વગેરે વિષયમા આજ છે તે જ તત્ત્વત રાજકીય વિષયમા પણ અમે સ્વીકારીએ છીએ અને તેથી અમે વિનીત પક્ષને જય હામીએ છીએ

તન્ત્રી,

બીજી સાહિત્ય પરિપક્વતા પ્રમુખ શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવે કરેલું ભાષણ

સાહિત્યરંગિક મહિલાઓ અને શૃદ્ધસ્થો !

તમે જે મહાન પદનો બાર બહુપ્રેમથી મારે શિંગ મુગેછો તે, સચિ અરુચિનો, સ્વીકાર અસ્વીકારનો અને ઇચ્છા અનિચ્છાનો પ્રશ્ન બાબતુ ઉપર મૂળ નમ સર્વકાર્ય પ્રમુખપદ ધારણ પ્રતિષ્ઠાત્તેજેવ વર્તવ્યધર્મોમા એ મહાસૂત્રને માન આપી, ધારણ કરવા ઉચુક્ત રહ્યો થાઉછું મારી ગતિ મેરેયનના સ્વભાવમા સેનાનીપદે નીમાયલા સ્પાઈના અગતિક શિક્ષાચુરુના જેવી છે. આયેન્સનો અબુદુલ્લ ઇચ્છનારા તથાવીના અપ્રતિમ ઉત્સાહથી તે દુર્બળ શિક્ષાચુરુ વિજયશાળી થયો, તેવો આજ હું પણ ગુર્જર-સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઉપર પ્રેમ રાખનારા ને તેના ઉત્કર્ષમા આનંદ માનનારા અનેક સાહિત્ય વીરોના ઉત્સાહથી યશસ્વી થવાનો લોભ રાખુ છું.

સાહિત્ય પરિપક્વતા આ બીજીવાગ્ય મળવું થાય છે. પ્રથમ મેળાવગમા એમ વિશાળ

હરમના, ઉડી લાગણીવાળા, અપ્પર તર્કશીલ, ઉત્તરવળ પ્રતિભાશાળી, પહેલી પરિપક્વતા કર્તવ્યનિષ્ઠ અગ્રગણ્ય સાક્ષરે પ્રમુખપદ શોભાવ્યું હતું. એ સાક્ષરે જે પ્રમુખ નિવૃત્તિની પ્રીતિથી ધનપદ પ્રવૃત્તિનો પરિવાગ કરી નરિયાદમાં નિવાસ સ્વીકાર્યો હતો, તે નિવૃત્તિ એમનો અમર આત્મા અત્યારે અક્ષર ધામમાં ભોગવે છે! આવતા ભૂતાવળને ધૂણાવનાર ને ઓલાવનાર, નવીન વિદ્યાના મનોરાજ્યનું પ્રતિબિંબ પાડનાર ને સંતપુત્રીના અસ્પૃશ્યવનનું ઉત્તરવળ ચિત્ર આલેખનાર એ અગ્રેસર લેખકને કોણુ રમરતું નહિ હોય? સદ્ગત થી જોવર્ધનરામનો હામ તો અહિં ખાલી જ છે.

પરિપક્વો પ્રથમ યોગપટો જે વર્ગ ઉપર તેને જન્મ આપનારી સાહિત્ય સગાના નિવાસ સ્થાન અમદાવાદમાં મળ્યો હતો. પન્ડોતા પ્રેમે ઉછેરેલા બાળકને તેની પરિપક્વ મલયાના માતા આજે આ રત્નાકરની મુત્રી મુંબઈના યોગે મૂકે છે. અહિં એક સ્થાન. તરફ મહાસાગર મંબીર માન કર્યો કરે છે, સદાગતિ કોઈ સમયે પાસળીના તો કોઈ સમયે બેરીના સુર કાઢતો વણાં જાય છે ને અત્યુચ્ચે પ્રકૃતિનો રસ રમ્યાં કરે છે. અહિં સ્પર્ધામાં ધૂઆંપૂઆં થતા સંચાઓ વેગબેર ભ્રમી રહ્યા છે, ઘાઘથેલી વરણની અંતે વીજળીની ગાડીઓ એક છેડેથી બીજા છેડે દોડધામ કરી રહી છે ને વ્યાપારનાં રોતરંજતાં મંદોરંઓ સર્વત્ર ફેલાઈ જઈ અંતેકાંતેક દાવ એમના ચોપડતું ધોધળ મચાવી રહ્યા છે. એવા પ્રવૃત્તિના ધામમાં પરિપક્વનાં પગલાં વળવાં ઉચિત જ છે. મુખ્યત્વે વાતાવરણ વ્યાપારના કોલાહલોને તેમ જ વિદ્યાનાં આદોલનોને અવકાશ આપવા પૂરતું વિશાળ ને અનુકૂળ છે. અહીં દૈનિક, સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, માસિક, ત્રિમાસિક ને અન્ય સામયિક પત્રો સર્વદેશી ચર્ચા ચલાવ્યા કરે છે. અનેક વિદ્યાપરાયણ સંસ્થાઓ લેખકથી ને બાપણથી સોધબોળ ને વિદ્યાવૃદ્ધિમા આગળ ને આગળ પગદડો કર્યો જાય છે, સંગીત, શાસ્ત્ર, ચિત્ર, રચાપત્ર આદિ કળા, કોઈ વ્યક્તિના તો કોઈ સંયુક્ત મંડળના પ્રયત્નથી, વિકાસ પામવાનું કરે છે. આ પશ્ચિમ દિગ્ગજનાનું પાટનગર દક્ષિણમાં આવ્યું છતાં આપણા દક્ષિણીય બંધુનું જ કંઈ નથી, આપણું પણ છે. ગૂજરાતના પ્રયોધના ઇતિહાસમાં સ્થાન પામવા ચોક્કસ મુદ્દિવર્ધક સભાનું આ મુખ્ય જ કાર્યલય હતું. કાર્પેસ સભાની સચિત શક્તિના બાવી વાપરતું હોય તે આ જ છે. મરાઠી ને કાનડીની સાથે ગૂજરાતી સાહિત્યને એમ. એ. માં આવકાર આપનાર શરદાપીઠનું આ ધામ છે. પેશવાઈનું પત્રા બસે દક્ષિણીનું જ કહેવાયો, સંસ્કૃતનું અમદાવાદ બસે ગૂજરાતીનું જ ગવાયો અને અમીરાતનું હેમાબાદ સિંધી બોધવોનું જ બસે લેખાયો. મુખ્ય તો સર્વત્ર જ છે ને આપણું તો છે જ. પારસી અને મુસલમાન બંધુઓ સાથે ગૂજરાતી દિગ્ગજોએ જ મુખ્યને સેનાની મુખ્ય બનાવી છે. તેમના મધ્યમાં એટલે સ્વજનના મધ્યમાં-આસ મંડળમાં-પરિપક્વ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિની ચર્ચા ચાલુ રાખવાને મળેલ છે.

જેની અભિવૃદ્ધિ પરિપક્વને ઇષ્ટ છે તે સાહિત્ય તે શું? કેટલાક કાવ્ય નાટકને સાહિત્ય કહે છે. બીજા નવલકથાને સાહિત્યમાં ઉમેરે છે. ત્રીજા ચરિત્રમાંને ભોગ ગણે છે. ચોથા નીતિ નિબંધની સાહિત્ય કાટીમાં ગણના કરે છે. પાંચમા પ્રવાસના વર્ષોનેનો સાહિત્યમાં સમાસ કરવા માગે છે. છઠ્ઠા

ગિબનકૃત, રોમના સામ્રાજ્યની પડતી ને પાવમાત્રીની તવાગિખને સાહિત્યમાં જોડ્યું રથાન આપે છે. એમ સાહિત્યની મર્યાદા મુસાફરની દૃષ્ટિમર્યાદાની પેઠે આધી ને આધી કનય છે. આપણા પૂર્વજોએ તેા સાહિત્યને વાઙ્મય નામ આપી તેમાં સર્વતો મખાવેશ કયો છે. જે કંઈ સંસ્કારી સ્થાયી ભાષામાં લોકોત્તર લેખ કે કથન તે સાહિત્ય સંજ્ઞાને પાત્ર છે. વાણી જગતી મનુષ્યને હરતમુનિ જેને વાચિક અભિનય કહે છે તેની જ ગરજ સારે છે. તિર્યગ્ જાતિમાં અવ્યક્ત ધ્વનિ જે કામ બજાવે છે, તેના જેવુ જ કામ જગલી મનુષ્યમાં વ્યક્ત વાણી બજાવે છે. વ્યક્તિની જ લાગણીનો તે યાદચ્છિક ઉદ્ગાર બને છે. અન્યને બોધ, તે માત્ર આનુપગિક છે. મુધરેલા મનુષ્યમાં, જેમ નાણુ દ્રવ્યના વિનિમયને માટે અને મૂલ્યના સતો લનને માટે લેખાય છે, તેમ વાણી વિચારના વિનિમયને માટે અને ભાવના સવિભાગને અંધ વ્યવહારનું સુખ્ય અને મહત્વનું સાધન બને છે. કેળવાપવા મનુષ્યને વાણી આવા લૌકિક વ્યવહાર કરતા લોકોત્તર પ્રયોગને માટે વધારે ઇષ્ટ છે સામાન્ય મનુષ્ય જ્યારે બોલીને બોન વાને માટે જ શુકવત વાપરે છે, ત્યારે બોલી બોવાતા આપોઆપ પગાતા ઉચ્ચારણના નિયમોનું શાબ્દિક તેમાંથી દોહન કરે છે બોલીના બોલોને બોલતા કરી તેમની સાત પેઢીને ઇતિહાસ કઢાવે છે વળી વૈષાકરણ એક વાક્યમાં શબ્દો કૌટુબિક બની શી રીતે પરસ્પર સંકળાય છે તેના નિયમો સાધે છે, બોલીફરનું સ્વરૂપ તેધે છે અને શબ્દમિદ્ધિની સાથે શબ્દશુદ્ધિ નિર્ધારે છે, તથા એક રાષ્ટ્રને માટે એક લિપિનો અને એક ભાષાનો પ્રજા આડકતરી રીતે વિચારે છે. વાણીના વર્ણબદ્ધ મળતરવાને એક વર્ગ જ્યારે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિહાળે છે ત્યારે અન્ય વર્ગ શબ્દોના ભાવપ્રદર્શક સામર્થ્યને જ પકડી લઈ લોકોત્તર ભાવ ચિત્રના કાવ્ય રમે છે, શુદ્ધિસવાદી અવકારથી શણગારે છે, હૃદયસવાદી હૃદોમાં ગોઠવે છે ને શ્રોત્રસવાદી સંગીતમાં ઉતારે છે ત્રીજો વર્ગ, સરકારી હૃદયના ઉચ્ચ વિશુદ્ધ સસ્કારો જે ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક ચિતનમાં તથા આધ્યાત્મિક ને નૈતિક પરીક્ષણમાં પરિણામ પામે છે, તેના હૃદયમાં સાહિત્યને બળકટ બનાવે છે. ચોથો વર્ગ, જેના જીવનની એક પણ કળા શબ્દના ઉદ્ધર્મને માટે પ્રકાશી હોય, તેવી વ્યક્તિના ચરિત્રને ચરિત્રની ચિત્રાવળીઓ અને નિજ મંડળ તથા અન્ય મંડળના સામાજિક અને ગર્જકીય ઇતિહાસના સદર્ભથી સાહિત્યને શણગારે છે. પાંચમો વર્ગ ઇતિહાસની પતાકા ને પ્રકંગી રૂપ સ સારશાસ્ત્રના વિવિધ અંગો ખિલાવે છે. એવી રીતે મનુષ્ય જીવન ઉચ્ચ કરવાને, દુ ખનો ભાર હલકો કરવાને અને સાત્ત્વિક સુખની સપત્તિ વધારવાને અભિનયકળા, ગદ્યકળા, ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, સ્થાપત્યકળા અને મોટાઇનો દેખાવ ન કરનારી સાદી ગૃહ કળાએતુ વિવેચન વળી અન્ય વર્ગો કરે છે. આ ઉપરાંત આવો જ આડકતરતો સબધ ઉચી કેળવણીમાં સંવેત્ર દેશી સાહિત્યને રથાન આપવાની અને સામાન્ય વર્ગમાં ઉપયોગી રસાયનાદિ વિદ્યાનું સામાન્ય રાન ફેલાવવાની ચર્ચા સાહિત્ય સાથે ધરાવે છે.

પરિપક્વ જે સાહિત્યના વિકાસ માટે ઉદ્યુક્ત છે, તે ગૂંજતી સાહિત્યનો આરબ પાયમે વર્ષ ઉપર થયો એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. સર્વે ભાષામાં કાવ્ય આરબ ન્યારથી સાહિત્ય જ પહેલવહેલુ ખેડાય છે, તે પ્રમાણે આપણી ભાષામાં પ્રથમ કવિતા જ લખાણી બદ્ધા મળી આવે છે ગૂંજતી ભાષામાં આદિ

કવિનુ માન નરસિંહ મહેતાને સર્વાનુમતે અપાય છે. વિશેષમાં એમ પણ માનવું છે કે એ રસિક નાગરકવિના સમય પહેલાનું સાહિત્ય તે પ્રાકૃત કે અપ્રજ્ઞ સાહિત્ય, ગૂજરાતી સાહિત્ય નહિ. આ રીતે એ ભક્તરાજનું નામ કવિઓની કાલાનુપૂર્વ દર્શાવવામાં જ નહિ પણ ભાષા-ઓની મર્યાદા બાંધવામાં પણ કામે લગાડાય છે. અત્યાર સુધીમાં જે ગૂજરાતી શોધખોળ થઈ છે તેમાં નરસિંહ મહેતાની પૂર્વે થયેલા કોઇ સમર્થ કવિનું નામ મળી આવ્યું નથી, કે જે એમને આદિ કવિના રચનાથી ઉચલાવી પાડે. પરંતુ ભાષાની બાબતમાં તો કહેવું જોઈએ કે ઇસવી સનના પંદરમા શતકની મર્યાદા જે બધાયલી છે તે આરસે પાંચસે વર્ષ અથવા કદાચ તેથી પણ એએક સદી વધારે પાછી હકાવવી પડશે. કોઇ કહેશે કે તમે તો લીમ-દેવ અને સિદ્ધરાજના સમયની વાતો કરો છો; પણ હેમાચાર્ય જ તે સમયની ભાષાને એમના અષ્ટાધ્યાયીમાં અપ્રજ્ઞ નામ આપે છે. એ કહેવું ખરૂં છે. પણ અપ્રજ્ઞ નામથી જુલાનો ખાવાનો નથી જે નામથી જ દોરાધ્યે, તો અખ્યાની વાણીને ગૂજરાતી નહિ, અપ્રજ્ઞ નહિ, પણ પ્રાકૃત કહેવી પડશે; કેમકે વેદાત્મક કવિ પોતેજ તેને પ્રાકૃત નામ આપે છે. હાલથી ને ધર્મનામ પણ કાદ્યરી અને કાન્હરદે પ્રબધ પ્રાકૃતમાં લખ્યાનું જણાવે છે. એ કાવ્યોની ભાષા મહારાષ્ટ્રી, સૌરાષ્ટ્રી, માગધી કે વૈતાલી છે નહિ, પણ ગૂજરાતી જ છે. કેવળ નામ ઉપર આધાર રહેતો હોય, તો નરસિંહ મહેતાને ગૂજરાતીના આદિ કવિ કહી શકાશે નહિ, કેમકે તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં કહિયે, તો તેમનું સુરતસંપ્રદાય કાવ્ય 'અપ્રજ્ઞ ગિતા' માં એટલે કે અપ્રજ્ઞમાં છે. જેથી રીતે આપણા આ આદિ કવિના ઉત્તમ કાવ્યની ભાષા અપ્રજ્ઞ નામે ઓળખાવ્યા છતાં ગૂજરાતી જ છે, તેવી રીતે હેમાચાર્યની અષ્ટાધ્યાયીનો અપ્રજ્ઞ તે ગૂજરાતી જ છે. જેટલે દરજ્જે વૈદિક ભાષા જે સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત નામથી ઓળખાય છે, તે લૌકિક સંસ્કૃત થી ભાષાશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ ભિન્ન છે, તેટલે દરજ્જે અથવા તેથી પણ વિશેષ આ અપ્રજ્ઞ જે પ્રાકૃત નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે મહારાષ્ટ્રી આદિ પ્રાકૃત થી ભિન્ન છે. પ્રાકૃતનું વ્યાકરણકલેવર સંસ્કૃત વ્યાકરણનો મૂળતરવેનું બંધાયલું છે. જે Synthetical stage એટલે સમસ્ત દશમાં સંસ્કૃત છે તે જ દશમાં નિર્દિષ્ટ પ્રાકૃત છે. સંસ્કૃતના જ રૂપાખ્યાનના પ્રત્યયો ધસાયલા પ્રાકૃત માં કાયમ રહ્યા છે. અપ્રજ્ઞ માં એ પ્રત્યયો છોડાછેક ધસાઈ જઈ તેમની જગ્યા નવા પ્રત્યયોથી પુરવામાં આવે છે. નામનું પ્રથમના એક વચનનું પ્રાકૃત રૂપ અને ક્રિયાપદનું વર્તમાન કાળનું અંગ એ અપ્રજ્ઞમાં મૂળ બને છે ને તેના ઉપર સમગ્ર રૂપાખ્યાનની ધમારત બંધાય છે. એ રીતે જેને Analytical stage એટલે વ્યસ્ત દશ કહે છે તેમાં અપ્રજ્ઞ ભાષાને પ્રવેશ કરતી આપણે જોઈએ છીએ.

વાસ્તવિક રીતે ગૂજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ છે. ઇસવી સનના દસમા અગિયારમા

ગૂજરાતી ભાષાના
ત્રણ યુગ.

શતકથી ચૈદ્રમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ; પંદરમા શતકથી સતરમા શતક સુધીનો બીજો ૨ ને તે ધર્મીનાં શતકોનો ત્રીજો. પહેલા યુગની ભાષાને અપ્રજ્ઞ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી નામ આપવું ઘટે છે. બીજા યુગની ગૂજરાતી જે સામાન્ય રીતે હાલમાં જુની ગૂજરાતીના નામથી ઓળખાય છે, તેને મધ્યકાલીન ગૂજરાતી કહેવી યોગ્ય છે. ત્રીજા યુગની ગૂજરાતીને અર્વાચીન ગૂજરાતી સંજ્ઞા આપવામાં મતભેદ હોય જ નહિ. પહેલા પાંચ શતકોની ભાષા ગૂજરાતી છે તેની પ્રતીતિ સારૂ કાલક્ષેપનો ઉપાલંબ બ્લેરીને પણ શતકવાર ઉદાહરણ આપવાની

૧૩૨ છે. જે પાંચ શતકના સાહિત્યને ગેરમનાઈ થયો છે કેમકે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીને જ પ્રાચીન કાવ્યમાલાના અભિમત તત્ત્વી ગૂજરાતી ગણવા ના પાડે છે, ત્યાં પ્રાચીન ગૂજરાતીનો તો ધડો જ થવો કેવો ! માતાપિતા મોટા છોકરાને ધનકાર કરી નવારસ ડેરવે ને ન્હાના બાળકને જ કમ્બુન રાખે તેના બેલુ આ તો યાવ છે અવમાનિત સાહિત્યની શોધ ખોળ થતી નથી, અભ્યાસ થતો નથી, ચર્ચા થતી નથી ને તેને ન્યાય મળતો નથી. આંધળે બહેરું કુટાય છે ને ગૂજરાતી અગૂજરાતીની ચોખ્ખતા તપાસાવા વગર અવળું વેતરાયા જાય છે વગર ઝોગપ્યે અથવા લુલમા લુટકામ અજ્ઞાનના અધારામા પ્રકાશની તદ્દ જોયા વગર આપણે આપણા સાહિત્ય વડની જમીનમા ઉડી ઉતરેલી વડવાઈઓ વાઢી નાખવા પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. આ સાહસ અટકાવવા તે તે શતકની ભાષાના ઉદાહરણ નીચે આપવામા આવે છે.

શ્રી કૃષ્ણના ભક્ત નરસિંહ મહેતાને જૂનાગઢના શિવભક્ત ગ મંડળિક સાથે વાદ પડ્યો, તે અરસામા ઉતારાયતા વસન્તવિલાસમાથી કેટલીક કડીઓ પદમા અડદમા પ્રથમ આપિયે છીએ. એ કાવ્યની એક નિખિત પ્રત કેકન કોતેજના શતકનું ગૂજરાતી સરકારી સંગ્રહમા પણ છે. જૂના ગૂજરાતશાળાપત્રમા પૂર્વે એ કાવ્ય માગ તરફથી છપાયુ હતુ. એમાથી દમ જ વૃત્ત અહિ ઉતારુ છુ

खेलन वा यि सुखाली (जाली गूरव विश्राम) ।

मृगमदपूरि कपूरिहि पूरि हैं जल अभिराम ॥

अभिनव परि शिणगारी नारी रमइ त्रितोसि ।

चन्दन भरइ कचोली, चोली मण्डन रेसि ॥

कामुक जन मन जीवन तीं वन नगर सुरङ्ग ।

राजु करइ अभङ्गिहि रङ्गिहैं राउ अनङ्ग ॥

कुसुम तणू करि घणह रे गुण ह भमरलामाल ।

लख लाघवि नवि चुकए मूकए सर सुकुमाल ॥

इम देखी रिद्धी कामनी कामनी किनरकण्ठि ।

नेहगहेली माननी माननी मूकइ गण्ठि ॥

केस कली आति बाकुडी आकुडी मयणची जाणि ।

विरहिणीना इणं कालिं न कालिंજ કાઢડ તાણિ ॥

सकल कला तु निशाकर क्षा कर सइरि संताप ।

अबला म मारि कलङ्की शङ्की म्या हव पाप ॥

वहिनू रहि नहीं मनमय मन मयतु दीह राति ।

અજ્ઞ અનોપમ શોપણ પોપણ વડરણિ રાતિ ॥

૨૮
વિરહ સહુ તે માગલુ કાગલુ કરલડ પેલિ ।

વાયસના ગુણ વરણે અરણ એ સજડ વિશેલિ ॥

મુલ આગલિ તૂ મલિતરે નલિન જડે જલિ નાહિ ।

દન્તહ વીજ દિલાહિ મ દાહિમ તૂ મુલ માહિ ॥

ઉપરના ઉતારામાં નરસિંહ અને પદ્મનાભમાં મળી આવતો ચો પ્રત્યય, સાસણમાં મળી આવતું કર ૩૫ ને પદ્મનાભમાં મળી આવતો લડ પ્રત્યય વિદ્યમાન છે. તે ઉપરાંત જોને ખીછ કે ચોથી વિભક્તિ કહે છે તેના અર્થમાં પ્રાકૃત રીત્યા પછીના દન્તહ ૩૫નો પ્રયોગ એમાં ધ્યાન ખેંચે છે. વળી અર્વાચીન હિંદી મરાઠીના સામાન્ય કૃદંતરું પૂર્વ ૩૫ સેઝનહે. વ્યા. ૮૪૧૪૧૧ તુમ તવે મળાનહમળા હમળાહ ચ । સૂત્રની સ્મૃતિ આપે છે, તથા પ્રાચીન ગૂઝરાતીનો રેસિ પ્રત્યય છે. વ્યા. ૮૪૧૪૨૫ તાદર્થ્યે કેહિં-તેહિં-રેસિ-રેસિં-તનેળાઃ । સૂત્ર યાદ દેવરાવે છે. આ ૩૫ ને પ્રત્યય ૫૬રમા શતકથી જુના હોવાથી આપેલો ઉતારો ચાંદમા શતકની ભાષાતું પણ બાન કરવવા સમર્થ છે. આથી તે શતકની ભાષાના દૃષ્ટાંત પ્રાકૃત પિંગલ સૂત્રમાંથી શોધતા નથી. એ અર્થમાં લક્ષણ બાંધ્યાં છે તે મધ્ય કાલીન ગૂઝરાતીમાં છે; ને ઉદારણો પણ એકે બાજે તે ૪ ભાષામાં છે.

તેરમા શતકની લોક ભાષાનાં ઉદાહરણ મેરુતુંગ પુરાં પાડે છે. એણે પ્રવચચિન્તામણિ રચ્યાની સાલ ૪૦ સં ૧૩૦૫ છે. તેથી મધ્યમ ગણતરીએ એના
તેરમા શતકનું પ્રબંધોમાંતું અપભ્રંશ સાહિત્ય તેરમા શતકનું લેખિયે હીયે. નીચેના
ગૂઝરાતી કુદા મુજ્જરાજપ્રવચમાંથી લીધા છે.

મુજ્જુ મળડ મુળાલ વહ જુઝવણુ ગયડ મ જૂરિ ।

જડ સકર સય લખડ થિય તોડ સુ મિદી ચૂરિ ॥

જા માતિ પચ્છડ સપજડ સા માતિ પહિલી હોડ ।

મુજ્જુ મળડ મુળાલવડ વિધન ન વેઠડ કોડ ॥

શોલી તુશિવિ કિન મુઝડ કિ ન હુડ છારહ પુજ્જ ।

ધરિ ધરિ નચાલી યડ જિમ મકઢ તિમ મુજ્જ ॥

સાપરુ લાઈ લઝ ગઢ ગઢ ઘડ રાવણ રાડ ।

મગ કરવડ સાવિ મજ્જિ ગય મુજ્જ મ કરડ વિસાડ ॥

નીચેનાં રાણુદેવીનાં વચનો સિદ્ધરાજ પ્રબંધમાંનાં ધ્યાન ખેંચનારાં છે.

તડ ગદુઆ ગિરનાર કાહુ મળિ મચ્છર ધરિડ ।

મારિતાં લેંગાર એકુ વિ સિદ્ધરુ ન દાહિડ ॥

બેમલ મોઢિ મ વાહ વલિ વલિ ત્રિસૂડ માચિ યદ્ ।
 નદ્ જિમ નરા પ્રવાહ નવધળ વિણુ આનદ્ નેહિ ॥
 વાંટી તડ નટવાળ વીસારતા ન વીસરદ્ ।
 સોનાસમા પરાળ મોગાનહ તહ મોગવદ્ ॥

નીચેના સુબાધિત પદ્ય અને હરે એવા છે

અદ્ આ રાવણુ જાડુ દહમુદુ ઇક્કસીઠ ।
 ગળગી પીંહલીં ચિત્તવડ કમળુ પિપા વિહ લીરુ ॥
 એહુ અમ્મુ ગયુ નમ્મગડ મહાસિરિ લગ્ગુ ન મમ્મુ ।
 તિક્કલા તુરા ન માળિઆ ગોરીગલદ્ ન લગ્ગુ ॥
 કમ્મુ કરુ પુત્તકલત્તધી કમ્મુ કરુ કારસળ વાઢિ ।
 આડુનુ જાડુનુ એકલા હરથ ત્રિન્નિવિ જ્ઞાઢિ ॥

હવે અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીના વ્યાકરણ આદિપ્રવર્તક અને પ્રાકૃત ભોલી
 એના પાણિનિ ને હેમાચાર્ય તેની અષ્ટાધ્યાયીભાષી ઉદાહરણ ઉતારિયે
 બારમા અગિયારમા છિયે એ સમયે ગુર્જર પ્રથમરત્નો સમય ૯૦ સં ૧૦૮૮-૧૧૭૨ છે
 રાતકર ગૂજરાતી આથી એના અપભ્રંશ ખડમા સમયેહું સાહિત્ય બારમા અને અગિયાર
 રમા રાતકની શેખાપાના દશાત તરીકે લેધયે છિયે

વાપસુ લજ્જાનન્તિ અદ્ પિડ દિટ્ટુડ સહસત્તિ ।
 અદ્દા વલયા મહિહિ ગય અદ્દા ફુડ તડાત્તિ ॥
 હિમઢા ફુટ્ટિ તડાત્તિ કરિ વાલ વલ્લે વાદ્ ।
 દે વલ્લડ હય વિહિ કહિ ઠગ્દ પડ વિણુ દુક્કલમ યાદ્ ॥
 સાહુ ત્રિ લોડ તડપ્પદ્દદ્ વડ્ડત્તળ તળેણ ।
 વડ્ડપ્પણુ પુણુ પાવિમદ્ હલ્લિ મોકલડેણ ॥
 જડ ન મુ આવડ દુડ ઘર કાદ અહો મુહુ તુમ્મુ ॥
 વયણુ જુ લખ્ખડ્દ તડ્ડસહિય સો પેડ હોડન મુજ્જુ ॥
 જડ સ સળેહો તો મુડ્ડ અહ મોવડ નિ-નેહ ।
 વિહિવિ વપારેહિ ગડ અવળ કિં ગજ્જડ લલ મેહ ॥
 વળીહા પિડ પિડ મળાવિ કિત્તિડ રુઅહિ હયાસ ।
 તુહ જલ્લિ મહુ પુણુ વલ્લદ્દદ્ મિટ્ઠિવિ ન પૂરિઅ આસ ॥

हिअइ खुडुक्कइ गोरडी गयणि धुडुइक्क मेहु ।
 वासारत्ति पवासु अह विसमा संकडु एहु ॥
 तं तेत्तिउ जलु सायर हो सो तेवडु वित्यारु ।
 तिसहे निवारणु पलु विनवि पर धुधुअइ असारु ॥
 न दिव्वउ सोमगहणु असइहिं हासउ निसडु ।
 पिअमाणु स विच्छोद्वगरु गिलि गिलि राहु मयडु ॥
 अने ते दीहर णअण अन्नु तं मुअजु अलु ॥
 अन्नु सु घणधणहारु तं अन्नु जि मुहकमलु ।
 अन्नु जि केस कलावु सु अन्नु जि प्राउविहि
 जेण णिअग्गिणि घडिअ स गुणलावण्णनिहि ॥
 पिअसंगमि कउ निदडी पिअहों परो कखहो केम्ब ।
 मइ विन्निवि विन्नासिआ निद न एम्ब न तेम्ब ॥
 जाइजाइ तहिं देसडइ लम्भइ पिघहो पमाणु ।
 जइ आवइ तो आणिअइ अहवा तं जि निवाणु ॥
 जइ पवसन्ते सहु न गय न मुअ विओए तस्सु ।
 लजि जइ सदेसडा दिन्तिहिं सुहय अणस्सु ॥
 खज्जइ नउ कसरक्कोहिं पिज्जइ नउ घुण्टोहिं ।
 एम्बइ होइ सुहच्छडी पिए दिठ्ठे नयणेहि ॥
 सिरि जरखण्डी लोअडी गलि मणियडा नवीस ।
 तोवि गोठडा कराविआ मुद्धए उट्ठु वईस ॥
 अम्मा लगा डुक्कुरिहिं पहिउ रउन्तउ जाइ ।
 जो एहा गिरि गिलणमणु सो किं धणहें धणाइं ॥
 सिरि चडिआ तोडन्ति फल पुणु डालइं मोडन्ति ।
 तोवि महडुम सउणाहुं अवराहिउ न करन्ति ॥

नीयेना भे दुहा भुज राजने लगती प्राचीनतर शोकाविताना होई लक्ष शोके छे.

रक्खइ सा विसहारिणी ते कर चुम्भिबि जोउ ।
 पडि बिम्बि अमुज्जालु जलु जेहिं अडोहिउ पिउ ॥
 बाह विछोडवि जाहि तुहु हुउ तेम्बइ को दोसु ।
 हिअ अट्ठिअ जइ नीसरहि जाणउ मुज्ज सरोसु ॥

હેમાચાર્યનો સમ્રાટ મોટો છે. મહાભારત ભાગવત આદિ કાવ્યો તેમના સમયના અથવા તે પહેલાં રચાયેલા હતા અને અપ્રમત્ર મહિત્વ એટલે કે પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય સાર ખેડાયેલું હતું, તેની એમના ઊતાગમાં આપણને ઝાંખી થાય છે. વળી, ગૌડમંડગમાં કવિ જયદેવે મીત્તગોવિન્દ થી નધાકૃષ્ણની પ્રીતિ માર્ગ તે પહેલાં ગૂર્જર ભૂમિમાં એ રસરાજના અધિષ્ઠાતાની અને એ રાસેશ્વરીની પ્રેમગાથા અપ્રમત્ર કવિઓ ગાઈ રહ્યા હતા, તેનું પણ સમૃદ્ધિત વચનોથી ભાન થાય છે. પરંતુ એ બધા ફક્ત આદિ ઉતારવા નેટલો અવકાશ નથી. આ ટૂંકી નોંધ, ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભનો અર્વાધ અગિયારમા શતાબ્દની પૂર્ણ પૂર્વે જાય છે, તેનો સહજ ખ્યાલ આપવા માટે છે.

પ્રાકૃતદુયાશ્રયને નામે પ્રસિદ્ધ કુમારપાઠચરિતના છેલ્લા સર્ગનો પાછલો ભાગ હેમાચાર્યે અપ્રમત્રમા રચેલો છે મુંજરાજના સમયમાં થયેલા અભિતગતિના બીજા અપ્રમત્ર સાદિ શિષ્યનો હજમ્મોત્વણો પણ અપ્રમત્રમાં છે વળી મહાકવિ કાલિદાસના ત્યનો સદ્ગુણિ દેશ વિન્મમોર્વશાયતા એથા અકમા ને પ્રક્ષિપ્ત ભાગ મળી આવે છે તે પણ અપ્રમત્રમાં છે. સાહિત્યદર્પણના કંતા વિશ્વનાથ કર્ણપરાક્ષમ નામે કવચ બદ્ધ મહાકાવ્ય અપ્રમત્રમાં ગ્યાયાનું લખે છે. જૈન ભગ્વરના બારીખ તપામ કનગે તો ધણા અમૃત્ય રતનો નીકળી આવવાનો સભર છે અપ્રમત્રમાં સાહિત્ય બહાર પડવાથી આપણી ભાષાની તેમજ બંગાળી, હિંદી, મનાહી વગેરે બીજી પણ અર્વાચીન ભાષાની ઉત્પત્તિ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ પડશે. બૌદ્ધની વાલી અને જૈનોની અર્પમાગધી 'વેદિન' મહાસદ્ગત સાથે ને સબધ ધરાવે છે, તેના કરતા પણ વધારે નિકટનો સબધ આપણી અપ્રમત્ર ભાષા સાથે એ બધી ભાષાઓ ધરાવે છે.

ઉપરની દ્રષ્ટીએ ધ્યાનમાં લેતા ગૂજરાતી સાહિત્યની દાલમર્પાંગ હજારેક વર્ષની થવા જાય છે આટલું જૂનું સાહિત્ય તેની બમિનીઓના ભગ્વરમાં મળી આવતું પ્રથમ યુગનું ઉત્તર સાહિત્ય નથી તેને લીધે એ સવિગ્ન મદ્યવાન બને છે એ સાહિત્યના આપણે નહીં યુગ પાડ્યા હતા પ્રથમ યુગનું પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય નિર્મળ પ્રેમભાવના પોખતું ને ઉન્નવગ દેશભક્તિથી ઉભરાતું ઉત્સાદપૂર્ણ છે ને કાગમ નેવી દેશની રિયતિ, તેનું તેનું તે કાગતું સાહિત્ય હોય છે. મહાતાણી ધવિષ્ટા બેથના રાત્રમકવિથી આજ પર્વત આપણા પ્રતાપી રાજકર્તાઓને ઉત્તરોત્તર અધિકારિક ઉદય થતો આવ્યો છે, તો તેમનું સાહિત્ય પણ એ સદીઓનું પરમ તેજસ્વી અને ઉત્કર્ષશાળી છે, ઇસવી સનની અગિયાંની, બારમી ને તેરમી સદી ગૂજરાતના પરમ અમ્યુદ્યની હતી. આગિયા અને છુટારાને શાસન થતા કરી વ્યાપાર જગમર્ગે ને રથજમર્ગે ધમધેકાગ ચાલી ગ્લો હતા. દેશનો ઉદ્યોગ ખીલવવાને માટે બહારથી શિષ્ટીઓ તેડવી વસાવ્યા હતા કુરસેન, પાંચાલ, શુરસેન, પ્રયાગ, અયોધ્યા આસ્તિયગના ઔચિય આહરણોને આણી દેશમાં જુદે જુદે રથાને રથાખ્યા હતા વિદ્વાનોને સર્પૂર્ણ આશ્રય મળી રહ્યો હતો, તે એટલે સુધી કે હેમાચાર્યનું વ્યાકરણ હાથીની અબાડીમાં તાન્દરબારી સચારીના મુઠ્ઠી મોટી ધામધુમ સાથે મદારાજ સિદ્ધરાજના સન્સ્વતીભગ્વરમાં પદપાવવામાં આવ્યું હતું. ત્રિપ્થ, માળવા, કનોજ, અયોધ્યા, ચેદિમંડળ, અપરાત અને ચૌવમડગ પર્વત દિગ્વિજયી યુગ વીરોની વીર દાક

ગાજી રહી હતી. આવા સમયના સાહિત્યમાં યુરાતનની જ્વાળા અને સ્વદેશપ્રીતિની જ્યોતી બજુકી રહે તે સ્વાભાવિક છે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સાથે દેશનો ઉત્કર્ષ સંધાયેલો જ છે. નાંખી નજર ના પહોંચે એવા જે પ્રાચીન યુગમાં પ્રકૃતિની વિવિધ વિભૂતિમાં પ્રકાશતા દિવ્ય સત્યનો મહિમ ઋષિઓએ ગાયો, તેજ યુગમાં આર્યોના આધિપત્યે આર્યાવર્તને આર્યાવર્ત બનાવ્યો, જે સમયે ઉપનિષદ સાહિત્યની પરમેશ્વરજ્ઞ બ્રહ્મભાવના પ્રગટી, તે સમયે આર્ગીવાચકનવી આદિ મહિલાઓ પૂજાર્ધ અને અમૃતધત્તી સમર્પિની પંકિતમાં માન્યપદ પામી. જે જમાનાયે રામાયણ અને મહાભારત જેવી વિશ્વવિખ્યાત વીરસંહિતાઓને જન્મ આપ્યો, તેણે ભારત-ભૂમિની નૈતિક ને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પણ જોઈ. જે વખતમાં યુદ્ધ ભગવાનનાં ઉદ્દ્યોધક વચનોના ત્રિપિટક ગૂંથાયાં, તે વખતમાં વિશ્વવિજયી સ્ત્રીકદરના સમર્થ અનુયાયીઓએ સાર્વ-ભૌમ અંદ્રયુક્તની અને તેના મહાપ્રતાપી પૈત્ર અશોકની મૈત્રી શોધી, જે કાળમાં વિશુદ્ધ ધર્મપ્રીતિનું આદર્શ મેઘદૂત ઉદભવ્યું, તે કાળમાં ભરતખંડે સ્વરાજ્ય પાહું મેળવ્યું. ઉત્કર્ષ કાળનું સાહિત્ય આ રીતે ઉત્સાહ પૂર્ણ હોય છે. ગૂજરાતી સાહિત્યનો પ્રથમ યુગ તે ગૂજરાતના ભવ્ય ઉદયનો હતો. તેથી તે યુગના સાહિત્યમાં પુરુષપરાક્રમનું ગંભીર ગાન છે. મહાનયતિ હિમાચાર્યના મૂલ્યવાન સંગ્રહમાં એક વાર ૫૨ીને આપણે અંચુપાત કરિયે. જ્યારે યદ્યઅએ સંગૃહીત સુભાષિત આવાં શૂર પૂરનારા છે, ત્યારે તે સમયનું ઉદ્દેશપૂર્વક રચેલું સાહિત્ય તો કેવું ઉત્તેજક હશે તે કલ્પનાગમ્ય છે. સંગ્રહમાના થોડાંક વચન આપણે આપણા કાર્યસર ઉતારિયે છિયે.

ધવલુ વિસૂરહ સામિ અહો ગરુઆ મરુ પિક્લેવિ ।
 હરુ કિ ન જુત્તરુ દુહું દિસિહિં છગ્ગડ્ દોળિણ કરોવિ ॥
 મહ્ત્તા હુઆ જુ મારિઆ વહિણિ મહારા કન્તુ ।
 લજ્જેજ્જ તુ વઅસિ અહુ જડ્ મગ્ગા ધરુ અન્તુ ॥
 જીં થિર કાસુ ન વહ્તહરુ ઘણુ પુણુ કાસુ ન રહ્તું ।
 દોળિણવિ અવસર નિવહિ અહિં તિણ સમ ગણડ્ વિસિટ્ઠુ ॥
 અમે યોવા રિર વહુઅ કાયર અમ્મ મગન્તિ ।
 મુદ્ધિ નિહાલહિ ગયણવલુ કડ્ડજણ જોન્હ કરન્તિ ॥
 મહુ કન્તહ વે દોસદા હેલ્લિ મ મહ્ત્તહિ આલુ ।
 દેન્તહો હરુ પર સલ્લરિઅ જુડ્ડન્ત હો કરવાલુ ॥
 અડ્ મગ્ગા પારક્કડા તો સહિ મજ્જુ પિણ્ણ ।
 અહ મગ્ગા અમ્મહ તણા તો તેં મારિ અહેણ ॥
 પુત્તેં જાણં કવણુગુણુ અવગુણુ કવણુ મુણ્ણ ।
 જા વપ્પીકી મુહ્ત્તહી અમ્પિઅડ્ અવરેણ ॥

મહુ કન્તહ ગુઢાદિગ્રહો કાલ કુમ્પંડાં બલન્તિ ।
અહ રિતરહિરે ઉત્ત્વદ્ અહ અપ્પણે ન મન્તિ ॥
સરિહિં ન સરેહિં ન સરવરેહિં નહિ ડગ્ગાળ વર્ગોઈ ॥
દેસ રવેળ્લા હોન્તિ વદ નિવસન્તોઈ સુમળોઈ ॥
હિઅડા જડ્ વેરિ જ ઘણા તો કિ અમ્મિ વડાહું ।
અમ્હાહિં વે હયત્થડા જડ્ પુણુ મારિ મરાહું ॥
પાડ્ વિલગ્ગો અન્નડોં સિરુ ત્હસિડ સન્નમ્મસુ ।
તો વિ કટારડ્ હય્થડ્ઝ બલિ કિન્નડ કન્તસુ ॥

આ યુગના પૂર્વ ભાગમાં સંસ્કૃત અલંકારપ્રસ્થાનની અસર અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપર થતી જોવામાં આવે છે. સમસ્યાપૂર્તિ શ્લેષ આદિ સભારજની કવિતા અને સુભાષિતના મુક્ત આ સમયમા સ્ફુટતી પેડે અપભ્રંશમાં પણ રચાય છે. એ યુગના ઉત્તર ભાગમા રજપૂત રાજ્યની અવનતિ થાય છે ને મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના યુગમા તો દેશ પરચક નીચે કચરાય છે. પરંતુ પેશવાઈનું લોપ થયા થતાં પેશવાઈએ આપેલો વેગ મગડી સાહિત્યમા જેમ ટકી રહેલો જોઈએ છીએ, તેમ રાજ્યની ઉચ્ચ પાથલ થયા છતાં પણ મતરાજ્યના સમયનો વેગ આ મધ્ય યુગના આરંભમાં ફેરોડે વખત ટકી રહે છે અને નરસિંહ, ભાલણ અને પદ્મનાભ જેવાં કવિરત્ન પાકે છે, પરંતુ તેમની કવિતાનો પ્રવાહ જુદે માર્ગે વહે છે. નાતજાતની અને આલંકારિકની મર્યાદા ઉઠી પી પ્રત્યુદયિયી રાસલીલા અને દાણુલીલામાં ભાગ લેતો સ્વતંત્ર નાગર કવિ ભક્તિશૃંગારના ઉત્તર પ્રદેશમાં ચ્વચ્છંદ ધૂમે છે; વિદ્વાન બ્રાહ્મણ કવિ કાદમ્બરી ને માગવત દેશીબદ્ધ ગૂજરાતીમાં સ્ફુટત માંથી ઉતારી પોતાની રસવૃત્તિનો વેગ રાખે છે; ને આશ્રિત નાગર કવિ આશ્રયદાતાના પૂર્વજનાં પરાક્રમનું ચરોગાન માત્ર હૃદયમાં ઠલવે છે. મધ્ય યુગના બીજા ગણાવવા જેવા સમય લેખક છે નહિ. મોટા ભાગે સ્થળ ધર્મશુદ્ધિ વ્રમ કરવા મહાભારત રામાયણનાં ન્દાનાં મોટાં આખ્યાનોનાં જોડકાં જોડાવણાં આ સમયમાં મળી આવે છે, અથવા તો સામાન્ય જનસમાજની વિનોદવૃત્તિ સંતોષવા વાર્તાઓ ગદ્ય ને પદ્યમાં લખાવલી જોઈએ છીએ. ભાલણસુત ઉદ્ધવ બાલ્મીકિના રામાયણનું પ્રતિબિંબ ઉતારે છે. વીહાસુત નાકર પુરાણીના મુખે સંસ્કૃત કથા સાંભળી માણુગાળાવાળા ઉપર અર્થે પુણ્યશુદ્ધિથી માત્તના પર્વો ધરે છે. એ ધર્મસંહિતા પાછળ બદ્ધ કથામયો યુગમાં મંડી પડે છે. વિષ્ણુવ્રત, શિવધસ, દેવીધસ, મુરારિ, શ્રીધર આદિક મધ્ય યુગનું ધર્મ મંદ કથકોનાં આખ્યાનોની ને કથાઓની ધર્મમંદ નિઃસત્વ પ્રજામાં ખપતી મૂર્ધન્યવક સાહિત્ય. પુષ્કળ થાય છે. બેરસદ પરગણાનો વસ્તો આખ્યાનશૈલીમાં વાર્તાની વિનોદ શૈલી મેગવી શુક્રદેવ-આખ્યાન બેરસદ છે. દિંડીવચ્છરાજ જેને પ્રેમાન ~ ~ ~ વીગ્ન ~ ~ ~ આરંભી છે વતી વાર્તામાં

અલ્પશનતુ ગૂઢ રૂપક સમાવે છે. જૈન યતિ નેમવિજય ધર્મ અને આચારના ઉપદેશ અર્થે અદ્ભુત કથનનો ઉપયોગ કરે છે. એ લેખોની કૃતાર્થતા જ્ઞાનાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની સાથે સાહિત્ય વૃક્ષના મૂળ સજીવન રાખવામા સમાપ્ત થાય છે. સારસ્વત પ્રવાહ જે પદરમા શતકમા પવિત્ર દર્શન દેઈ સોળમા અને સત્તરમા શતકમા સોસાઈ સોકાઈને ન છોતો જેવો થઈ ગયો હતો, તે અરાધમા શતકમા પાછો વિસ્તારથી જોસબરે પ્રગટ વહેવા માડે છે.

આદિકવિની રસદષ્ટિને તત્વદષ્ટિ વિભક્ત થઈ પ્રેમાનંદ અને અખામા વ્યક્તિના પ્રતાપથી સંકાત થઈ એકે પોતાનું નવું જીવન પ્રેરનારી વાણીથી નૂતન રસિક સજીવન રહેલા મૂળ મળી જીવુ કર્યું અને તેમા પોતે તારામડળમા ચરવત સુધા સચિતો નવપક્ષવ થયા પ્રકારથી નાગર શુરુથી બાખ્યા બંકિતનો મન પામી પ્રવૃત્તિનાં પ્રયત્ન

આદોલને તેણે સાહિત્યને અનેક દિશામા અપૂર્વ વેગથી બહલાવ્યુ સસારિક જીવોના પ્રપચ અને ક્ષુદ્રતાથી સસાર જેને નીરસ લાગ્યો હતો, એવો બીજો અકવિ માનવામા માન ગણુતો જ્ઞાની કવિ નિ સંગ રહી અચળ્યો રસ ચવનામા ઉદ્યુક્ત રહ્યો. અરાધમા શતકમા બાલજીના સાહિત્યરસિક શ્રોતાને મ્યાને વાર્તાના અમતકારના ભોગી શ્રોતાજ હતા એમની રચીને પોખતું વાર્તાસાહિત્ય જેના મૂળ નેમવિજય વચ્છરાજ વગેરેએ સજીવન રાખ્યા હતા, તે રખીદાસના સીંદુળના ચોરામા વિસ્તાર પામ્યુ સાહિત્યના સુકવણામા ઓગણીસમુ શતક સમયમય દુર્બળ સાહિત્યનું છે તેમા ધણે ભાગે એ અમરવેન બજનિયા ને વૈરાગ્યના પદ સાહિત્યની પાનખર ઝટુના શુષ્ક પત્રવત

જ્યા ત્યા પથરાય છે દેશમા અબ્ધવરથા એક છોડેથી બીજે છોડે મળી રહે છે. અશાંતિને લીધે વ્યાપાર અટકી પડે છે લગભગ ધાડાના ત્રાસથી ખેતીવાડીને ભારે ત્રાસ પહોંચે છે. ઉત્તમ ભાવના સમર્પનાઈ ધર્મ ચૈતન્ય ઉપશાત છે. શુશ્રુષામા કેળવણીને પ્રચાર બધ પડ્યો છે એવા સકટના સમયમા કરતાલ વગાડી બજન કીર્તન ગાઈ આશ્વાસન આપનારા યુટિયો નિરાત ભગત રણછોડ ભગત, તથા ઉત્સાહ અને પ્રવૃત્તિના મૂળ બાળી રાખનારા વૈરાગ્યનો બોધ આપનાર નિષ્કુલાનંદ, કેશવદાસ, અલખ બુલાખી ૧૩ જેવાની પદરચનાનો જ વિકાસ થયો રામ છે. સાહિત્યના આ સુકવાણા એક જ વેલી નવ પક્ષવ રહી નયનને અને હૃદયને ધારે છે. તે નર્મદાને તટે ઉદ્ભવી છતા અન્ય દેશકાળનું પાણી પી કુલીકાલી જણાય છે નરસિંહ, ભાલજી ને પ્રેમાનંદનો ધદ પરિચય દ્વારામભા ધની વાણીમા જોઈએ છિયે, પણ એ રૂઝડ કવિ કોઈનો દેવદાર રહ્યો નથી મહેતાને નામે નવા પદ જોડીને, ભાલજીની દશમથીલાનો પોતાની વાણીમા ઉદ્ધાર કરીને અને પ્રેમાનંદના ઓખાહરણમા ભારોભાર ઉમેરો કરીને દ્વારામે બહીરુણ વાળી દીધુ જણાય છે. પાછલા સાહિત્યનું સક્ષિપ્ત સમાલોચન અહિ પૂરું થાય છે શુકલપક્ષની અષ્ટમીએ ચદ્રનું અર્ધ બિંબ તેની પુજ્યથી અજવાળીને સુધાથી સીંચી પ્રકૃતિદેવી બાંકીના મડળની ઉજ્જવળ રૂપરેખા જ દોરે છે, તેમ આ સાહિત્યના સુધાનિધિના બિંબનું પ્રતિબિંબ પણ અહિ અધુરુ જ દોર્યું છે પહેલી પાંચ સુદીનું સાહિત્ય સચદાયુ નથી-શોધાયુ જ નથી. બીજી પચસતીના પણ ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો હવે પ્રકાશમા આવવા બાકી છે. નરસિંહનો સહઅપદી રાસ પુરો ઉપલબ્ધ નથી ભાલજીના વર્ણવેલી મુદ્રિત જ મલ્યુ છે એનો દશમ સ્કંધ પ્રકાશકની રાહ જુએ છે. પ્રેમાનંદના છે બીજા આદ ક્યા છે ? ક્યા છે એનાં લાખ લાખ

પુરના ત્રણ કાવ્યો! કયા છે પ્રવીણાજ રાસાને ને ટમેર મારતું વધુએ વખાણેલું કર્ણચરિત્ર ? એ વધુબનાં નવે રસના નોખા નોખા કાવ્યો પણ બધા પ્રસિદ્ધ થયા નથી. પિતાને પરિતોષ પમાડનારી કૃષ્ણવિદિ પણ શોધી કઢાઈ નથી ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અત્યંત ઉપયોગી વસ્તુભર્યું પ્રેમાનંદકથા પણ પ્રકાશમાં આપાઈ નથી. જેટલું સાહિત્ય બહાર પડ્યું છે, તે અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યના મુકાબલામાં ચોક્કસ છતાંએ મગરૂરી ઉપજાવનાર છે નરસિંહ મહેતાના ગોવિંદગમન, સુરતસગ્રામ ને ચતુર્ગિરિપર્વત હૃદય ગાઠ પણ આદિદેવ લક્ષિત રસના પારદર્શક પડો ઉકેલે છે. બાલણની રામકૃષ્ણની બાળલીલામાં રસિક હૃદય વાસ્તવ્ય ભાવની સુધડતા જુએ છે. પદ્મનાભના પ્રબંધની કવિતા વાચી ઉત્સાહશીલ હૃદય ઉજળ્યા વગર રહેતું નથી. બાબાભક્ત પ્રેમાનંદની વાણીની તો વાત જ શી કહેવી ? એના અભિમન્યુ આખ્યાનના વીરરસથી નાંદોર દરબારમાં રજપૂત સામંત વીરહાક કરી ઉઠ્યો હતો. એના નાટ્યો સદ્ગત નાટકોની સમોવરી કરે એવા છે એનું માધાતા આખ્યાન વાચી કવકા મનુષ્યને પણ હસતું ઘણી રાખતું સુરકેવ પડે એમ છે એના પુત્ર વધુબની બાનીનો ઝોક કોઈ ઓરજ છે. પ્રેમાનંદના મડગના વૃદ્ધ પ્રસાદકવિ દ્વારમદાસના વચનો રમેશભ રસ ઉભરાવે છે. દયારામ આદિ શૃંગારી કવિની મરખીએ લાખોને અઘાપિ પણ ભક્તિમાં ને શૃંગારમાં લીન કરી નાખે છે.

કાવ્યમાર્ગમાં જીવું સાહિત્ય યશસ્વી બન્યું છે ખરું પણ કાવ્યમાં જ સાહિત્યની પરિ સમાપ્તિ થતી નથી. મધ્યસાહિત્યમાં પણ કાનિઘસની સુધડતા અને નૂતન સાહિત્યમાં શેલી ટેનીસનની ઉન્નત પ્રતિભા મિસ્ટનની મૌલતા અને રોમંસની પારસી, મુસલમાન સ અરબી સર્વદેશી કુશળતા આપવી હજી અપેક્ષિત છે તેની સાથે દોસ્તની સહકારિતા કળાવિધાન અને શેલી પણ કેળવાય તે અપેક્ષિત છે એ સાહિત્ય અપેક્ષિત છે કેવળ પુરાણમૂલક છે, તે સસારમૂલક થતું પણ ઇટ છે બીજા સાહિત્યના માર્ગો તો ઘણે બાજે અમુકજી જ છે કવિ નર્મદશકરના સમયથી ગદ્ય કંઈક બેગવા લાગ્યું છે ચરિત્રનિરૂપણ તરફ પણ કંઈક લક્ષ દોગયું છે. સંગીતકળા સંબંધી કંઈક કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું છે. પણ હજી કરવાનું બહુ છે બંગાળી ને મરાઠી સાહિત્યના મુકાબલામાં ગૂજરાતી સાહિત્ય પછાત છે એના સર્વદેશી વિકાસનો આધાર ગૂર્જર જૂમિના પુત્રો હોવાનું અભિમાન ધરાવનાર ઉપર છે. સાહિત્યના કાર્યક્ષેત્રમાં જાતિનો શક્તિનો ધર્મનો કે વર્ણનો ખેદ નથી. દાંદુ, પારસી, મુસલમાન સર્વે જેમની જન્મભાષા ગૂજરાતી છે, જેમના શિક્ષણનો પાયો ગૂજરાતીમાં નખાયો છે ને જેમનો બ્યવહાર મોટપણે ગૂજરાતીથી ચાલે છે, તે પછી પારસી હો દાંદુ હો કે મુસલમાન હો, સાંચે સહોદર છે બધાની ગૂજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં સહકારિતા અપેક્ષિત છે. એક વખત સમરોર બળવવા આગળ પડનાર મુસલમાન બાઇએ કલમપેશીમાં પાછળ પડ્યું ચોગ્ય નથી જૂતી દાંદીના શણગાર રૂપ પદ્માવતિ નામે વાર્તાકાવ્યનો કર્તા મુસલમાન જ છે મુસલમાન રાજ્યકાળમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એવા મુસલમાન કવિઓ અનેક થયા છે હાન પણ ઉત્તરમાં મુસલમાન શાયરો મથકર છે જે લાભ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો દિલ્લીને આપે છે તે લાભની ગૂજરાતી ભાષા અદિના મુસલમાન લાઇઓ પાસેથી આશા રાખે તે બગદક છે હિંદુસ્તાનની ગાય નકળા મુસલમાન ઉસ્તાદોએ ખીલાવી સંજવન રાખી છે

એવી જ ઉસ્તાદી ગૂજરાતી સાહિત્ય ખીલાવવામાં આપણે તેમની માગિયે છીએ. આપણા ઉત્સાહી પારસી બંધુઓ તો સાહિત્યક્ષેત્રમાં આગળ જ છે. સાહિત્યમાં ભાષાની એમના અગ્રેસર લેખકોએ મરહુમ કવિ દલપતરામે ગુર્જરીવાણી-વિશુદ્ધિ અને એકતા. વિલાપમાં મુકેલું આળ ખોદું પાડ્યું છે. તેમ છતાં ઘણા મલબારી, ઘણા તારાપોરવાળા, ઘણા ખબરદાર, ઘણા વાયુચક્રાસ્ત્ર ચર્ચનાર, ઘણા ઇરાન આદિની તવારીખ લખનાર, ઘણા આરોગ્ય અને વૈદ્યક શસ્ત્રનું ઉપયોગી ગ્રંથ દેલાવનાર, ઘણા દેશપરદેશના રમુજ એકવાલ આપનારની સાહિત્યોપાસક ટોળામાં ભરતી કરવાને અને ભાષાની એકતા જાળવવાને જરૂર છે. પારસી ભાષાઓ ઇંગ્રેજીમાં કાબેલિયત મેળવવા જે મહેનત લે છે તે મુબારક છે. પણ તે મહેનતના ફળ રૂપ તેમના જ્ઞાનનો લાભ ગૂજરાતી બોલનારો સર્વ આલમ એક સરખી રીતે લઇ શકે એટલા માટે પારસી બોલીમાં નહિ પણ ગુજરાતી ભાષામાં તેમના હાથે ગ્રંથો લખાવા ઇચ્છે છે. અમુક ભાગની કે અમુક કોમની બોલીમાં ગ્રંથ લખાવાથી ભાષાની વિશુદ્ધિ જાળવાતી નથી, લેખક ટોળામાં ઘૂટ પડે છે, તે લેખનો લાભ સમસ્ત મડળ લેઈ શકતું નથી. આથી સાહિત્યની ભાષાની એકતા અને વિશુદ્ધિ જાળવવા હમેશાં સુધરેલા દેશોમાં લેખકો પોતે જ ભાષા પ્રત્યેની પૂજ્ય પુદ્ધિથી, સાહિત્ય પ્રત્યેના ગૌરવથી, અને સ્વઅધુ પ્રત્યેના પ્રેમથી કાળજી રાખતા જોવામાં આવે છે. બ્રિટિશ દ્વીપોના એક ભાગનો હો કે બીજા ભાગનો, દેશી હો, કે વિદેશી, યુરોપ કે અમેરિકાનો હો, એશિયા કે આસ્ટ્રેલિયાને, ગોરો હો કે કાળો, જ કોઈ લેખક અંગ્રેજીમાં જ ગ્રંથ લખવા પ્રવૃત્ત થાય છે તે King's English એટલે સજરૂદ ઇંગ્રેજીમાં જ લખે છે. પારસી બોલી મુકી રૂઢ ગુજરાતી ભાષા વાપરવી કઈ પારસી ભાષાએ મુરકેલ નથી. વાંચનમાળા હિંદુ મુસલમાનો શીખે છે, તે જ પારસીઓ શીખે છે. એ વાંચનમાળાથી સુરતી બોલીનું સુરતીપણું અને કાઠીયાવાડી બોલીનું કાઠીયાવાડીપણું ગયું છે. એ વાંચનમાળામાંથી ફળવાપવા પારસીઓની પારસી બોલીનું પારસીપણું ધણે ભાગે ધસાયું છે. પારસીઓમાં મગરર થવા જેવું એ છે કે સ્ત્રીશિક્ષણનો બહુ સારો ફેલાવો છે. પારસી બાળકીઓ અને હિંદુ બાળકીઓ એક જ વાચનમાળા વાંચે છે. આ જોતાં સામયિક અને જન્યુ સાહિત્યમાં પારસી બોલીના આધુપનો વરતારો ટુકો જણાય છે. પણ એ વરતારો સાચો પાડવાનું પારસી લેખક મડળના હાથમાં છે, પારસી રોજદાં પત્રોના માલીકોના હાથમાં છે, જ્ઞાનપ્રસારક સભા જેવી સંસ્થાઓના હાથમાં છે. આજા છે કે કેળવાયલા ઉત્સાહી પારસી ભાષાઓ જમાનાના ઝોકને માન આપશે.

પારસી ભાષાઓ રૂઢ ગૂજરાતી ભાષા વાપરતા થાય, તેની સાથે ગૂજરાતી ભાષાઓએ પણ સાહિત્યની દિશામાં એક અગત્યનો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. ધર્મરંગે રંગાયેલા કેવળ પૌરાણિક (Mythological) સાહિત્યને પડખે શુદ્ધ સંસારી સાહિત્ય તેમણે ખેડ્યું જોઈએ, જેમાં પૌરાણિક કથાઓથી અજાણ્યા પારસી અને મુસલમાન ભાષાઓ સરખો આનંદ લેઈ શકે. આની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. કેવળ ધર્મના રંગે રંગાયેલા સાહિત્યનો સમય વીત્યો છે. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે સર્વ ઉપદેશ સર્વ જ્ઞાન આપવાનું દ્વાર ધર્મ હતો, પ્રતીતિ શ્રદ્ધાને પ્રીતિ ઉપજાવનારો માર્ગ દેવકથા હતી, રુચિ અને આદર પ્રગટાવવાનો પ્રકાર

અદ્ભુતકથન હતું સમયબળને અનુસરી આરોગ્યસરક્ષણાર્થ રનાન શૌચાદિના સામાન્ય નિયમ ધર્મેનું અગ બન્યા, દેશાટનના લાભ આપનાર તીર્થમાહાત્મ્ય શત શાખાએ વિસ્તર્યું, નીતિનો બોધ દેનારા અનેક અદ્ભુત ઉપાખ્યાનો ઉદ્ભવ્યા, અને જ્ઞાન અને નિર્વાણનો માર્ગ સર્પને માટે ખુલ્લો મૂકનાર ઐતિહાસિક છુદ્દ ભગવાન ઈશ્વરાવતાર બન્યા એ જમાનો આજ નથી. જુના જમાનાએ શીતલની રાસને અને રોષદર્શિકાને જન્મ આપ્યો, તો નવો જમાનો સરસ્વતીચંદ્રને અને કાન્તાને જન્મ આપે છે ભૂતકાળમા વ્યક્તિની સ્તુતિના રાસા અને પ્રબંધો રચાતા તો વર્તમાનકાળમા સામાજિક સ્થિતિના ઇતિહાસ લખાય છે. પ્રાચીન યુગમા ધર્મના સંપ્રદાય સાધુઓના મહાન સંઘો મળતા ત્યારે અર્વાચીન સમયમા નાગરી-પ્રચારિણી સભા, એકલિપિપ્રચારિણી પરિષદ, સાહિત્યપરિષદ જેવા મડગ ભિન્ન ભિન્ન ભાષાના સાહિત્ય સર્વમાન્ય કરવા, પોતાનું ભૂતપૂર્વ સાહિત્ય સંગ્રહવા વર્તમાન સાહિત્યનો સર્વોત્ક્રમ વિકાસ સાધના સ્થળે સ્થળે મળે છે

આવા મેળાવણાનું સાર્થક્ય ક્યારે કે જ્યારે અધિનોએ મ્યનન ભાગવમા નવું જીવન શ્રેયું હતુ તેનું નવું જીવન વૃદ્ધોમા શ્રેય, અને તાજાં પિંચામિત્રના પૂર્વનું ઉત્તરને એ સાહચર્યમા રામ લક્ષ્મણ જેમ વીરચર્યામા ઉદ્યુક્ત થયા તેમ યુવમે પશ્ચિમનું પોષક સા પોતાનું પરાક્રમ પ્રકાશવા પગભર થાય આરભ મહાન છે ખરે દુરી હિત્ય વસાવવાના છે, ઉજ્જય પ્રદેશ આબાદ કરવાનો છે, નવા થાણા નાખવાના છે, આપણને યુગળાની નાખતી આલકાગિફાની કીનેબદી આપણે તોડી પાડવાની છે, સાહિત્યના ઉદાત્તમા જડ નાખી વધેના નિઘ રોપાઓ નીંદી કાઢવાના છે, બધા પ્રાણીના આશ્રયભૂત ઝાડી સાફ કરવાની છે ત્યાં છીપાવનારા જળાસંધો ખણવાના છે, આત્મી વધારનારી નહેરો ખોદવાની છે, ઉત્પત્તની આપને સરળ કરનારા માર્ગો ઉઘાડવાના છે આ કામમા આપણા પૂર્વજો પીઠ પુરી રહ્યા છે કાન્યક્ષેત્રમા નવો વિજય મેળવનારો આદિકવિ વા મીરિ આપણને કાઠિવઢથી તેડે છે આપણે વિદ્યાઓને પુનઃજન્મ આપવાને આરણ્યક પાલકાન્ય હતીના નિર્મોલ્લી પુકારે છે સુકુમાર કળાઓને ખીવવવાને વીણા મારતા નારદ સાયે નાટ્યમુનિ ભરત સરા કરે છે. રસાયનાદિક વિદ્યાનો નગ જગાડવાને વીતગગ નાગાર્જુન પ્રમેધે છે સાહિત્યના તાજ્યનો વિસ્તાર કરવાના પ્રમામમા સહાયભૂત થયા અનેક અક્ષરદેહધારી સાહિત્યવીરો વ્યૂહબદ્ધ આપણી પીઠે તત્પર ઉભા છે જેઓમા આપણા માછ પ્રમુખ માગ મુકાવી મોખરે આવી ઉસાહપૂર્ણ મુખમુદ્રાથી આપણને ઉત્તરે છે વગી આ તરફ આપણા મહાન સ્વજર્તા આપણને આગળ દોરવા સન્મુખ તૈયાર છે બેકન ને રૂપેન્સરની સરદારી તીએ તત્ત્વક્ષેત્રમા ધુમો શેક્સપીયર, મિલ્ટન અને ટેનીસનની સહાયતાથી કાન્યક્ષેત્રમા આગળ ધસેલ બોપ, ગ્રિમ અને મેક્સમુડરના અગ્રે મરપણુમા શબ્દવિદ્યા અને પૌરાણુનિધામા અગ્નિપ્રવા પ્રદેશ સર કરે. આ અને બીજા વિષય હાથ કરવામા સાહાય્ય આપવા પશ્ચિમના વીરોની સેનાઓ સજ્જ જ છે રિજન્ય મેળવવામા કોઈતો પ્રતિરોધ નથી પ્રતિરોધક કહીયે, તો તે આપણું આલસ્ય જ છે, આપણો પ્રભાદ જ છે, આપણી કર્તવ્યવિમુખતા જ છે, આપણી હૃદયબીજતા જ છે આપણો અનુભાદ જ છે આલસ્ય મરડે મા, અલસ્યને જ મરડી નાખે પ્રમાદ ખાઓ મા, પ્રમાદને

જ ખાઇ જાઓ. પ્રતિષ્ઠાની ભગવદ્ગીતોપનિષદનો નિત્ય પાઠ જ્યાં થાય છે, ત્યાં અનુ-
 ત્સાહ ક્યાંથી, હૃદયભીરુતા શી, કર્તવ્યવિમુખતા કેવી? જેના મનમાં રાષ્ટ્રને પ્રબોધવાની
 ઊર્મિ છે, તેને ઉદ્ધવાનું નથી; જેના મગજમાં કંઈ નવું ઉત્કર્ષક કહેવાની પ્રેરણા છે, તેને
 મૌન ધારવાનું નથી, જેની પ્રતિભામાં વીર્ણજક શક્તિના અંશ જણાય છે, તેને, જડવત્
 બેસી રહેવાનું નથી. આપણામાં સમર્થ નરનો તોટો ન હોવો બોધ્યે. પ્રતિવર્ષ આપણા શાર-
 દાપીઠમાંથી પદવીધારી નરો સખ્યાબંધ બહાર પડે છે. આ આપણા
 આપણા શારદાપીઠના વીરો શું નિર્વાર્ય છે? નહિ જ નહિ. ત્યારે શું એમ છે કે કાઈપૂછે
 પદવીધારી નરો તો જ સહદેવ બેશીની પેઠે તેમના જ્ઞાનનો તેઓ આપણને લાભ
 આપે? ના ના, તેમ ન હોય. ત્યારે તો એક જ દિશામાં તર્ક દોડે છે.
 સીતાજીની બાળ કાઢવા નીકળેલા મહાવીરો અરણ્ય ને પર્વત ઓળંગતા ઓળંગતા દક્ષિણ
 મહાસમુદ્રને તીરે જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે નલ નીલ સાથે હવરમાન પણ શેષ્ય કરવા લાગ્યા કે
 હવે શું કરવું? આ મહાસમુદ્ર શે ઓળંગાય? તે ક્ષણે વિચક્ષણ જાંબવાને આરતિને તેમના
 સામર્થ્યેનું સમગ્ણ કરાવી ઉત્સાહપૂર્વક વચનથી કહ્યું કે “કપિરાજ! તમે પણ આમ શેષ્ય
 કાં કરો છો? તમારે તો આ મહાસમુદ્ર ગોળપદ માત્ર છે.” આવી કાઈ જાતની સ્મૃતિ આ-
 પણા શારદાપીઠના વીરોને આપવાની જરૂર હોય તો કોણ જાણે! એમનામાં નિગૂઢ સામર્થ્ય
 છે. એઓ આહે તો, એક વખત મહાન શંકરાચાર્ય આકાશમાંથી ચાલી જતી સરસ્વતીને
 યોગબળે આકર્ષ્યાનું કહેવાય છે, તેવી રીતે આ વીરો પણ દ્વીપાંતરમાં જઈ પસેલી સરસ્વ-
 તીને અને તેની પૂઠે લક્ષ્મીને પણ એમની વિદ્યાના બળે આકર્ષી લાવે. જે પશ્ચિમમાં છે ને
 દૂર્વમાં નથી, એવું કેટલું બધું તેઓ આદિ વસાવી શકે એમ છે? બાળશિક્ષણ, સાર્વજનિક
 આરોગ્ય, પ્રતિનિધિસત્તાક રાજ્ય આદિ ખાસ પશ્ચિમના જ કહેવાતા વિષયમાં કેટલું ઉપયોગી
 જ્ઞાન આપવાનું તેમને સહજ છે? પશ્ચિમના જનસમાજમાં ઉદ્ભવ પામેલી દ્વિતકારક યોજ-
 નાઓ આ દેશના જનસમાજને અનુકૂળ કરવાનું એમનાં અવલોકન અને અનુભવી સત્તાની
 મહાર નથી. રસાયનવિદ્યાનો ઉપયોગ આપવાદ્યુત ગ્રો. ત્રિઓવનદાસ કલ્યાણુદાસ ગાજર અને
 તેમના શિષ્યો સિવાય કેટલાએ આધ્યાત્મિક અભિરુદ્ધિમાં કયો? પ્રાચીન મહાકવિની સૃષ્ટિનાં
 મધ્ય ચિત્રોનો ઉપયોગ સદગત ચિત્રકાર સ્વિવર્મા ઉપરાંત કેટલાએ હૃદયદ્રાવક ચિત્રકળાની
 મીલવણીમાં કયો? મિલ, ફ્રેસેટ ને સિન્કલિકના લેખનું રટણ કરી મી. રાનોડે કે સર ફ્રીડ-
 નચાહ, ઓ. મી. ગોકલદાસ કે મી. ચોખવે જેવા અથવા તો દિ. બા. અમ્બાલાલ સાકર-
 લાલ દેસાઈ કે ઓ. મી. ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ જેવા આર્થિક પ્રશ્નોના ચિંતક કેટલા
 ઉભા થયા? ઉગ્રેજીનો અક્ષર પણ ન જાણનાર સદગત ભગવાનલાલ દંદિજી શેષજોળમાં
 યુરોપિયન શોધકોની દમોદમી કરે, એકે પરીક્ષા પસાર ન કરનાર રા. બ. રણછોડલાલ છોટા
 લાલ સી. આઇ. ઇ. શહેરસધારાના અટપટા સવાલોનો નિર્ણય આણે, મધ્યમ દરજ્જાની
 કેળવણી ધરાવનાર સદગત દી. બા. મણિભાઈ જસભાઈ સ્ત્રીકેળવણીનો વિષય હાથ લે, અને
 આપણા પદવીધારી બંધુઓ તેમાં ચંચુપાત પણ ન કરે એમ કોઈ હોય? સદગત રા. સા.
 મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ હરકોષને જેવું આવડે તેવું લખવાને પ્રેરતા. તેમને કોઈ
 ન આવડવાનું નામ દેવું તો તેઓ બાર છબી કહેતા કે, “ન કેમ આવડે? લખો એટલે આવ-
 ડશે.” માટે આ બંધુઓ પ્રત્યે એટલું જ કહેવું છે કે શરમાઓ નહિ, સંકેત આઓ નહિ,

પોતાને તુચ્છ લેખો નહિ. તમારી પાસેનું મૂલ્ય ન થાય એવું ધન છે. તમે તેને અનુભવથી ઓળખાવો; તમે તેને અવશેષકનથી ખીલાવો; તમે તેને ઉપયોગથી બહલાવો; ને પછી એ ધન તમે તમારા ઓછા ભાગ્યશાળી અશિક્ષિત અથવા અત્પશિક્ષિત બંધુઓને આપકાર-દાયક થાય એવા રૂપમાં આપો. આપણું-લખાણ નામ અમર કરે એવું ન હોય તેની પરવા નહિ. કીર્તિ એ પ્રવૃત્તિનું પ્રવર્તક તત્ત્વ નથી. પ્રવર્તક તો કર્તવ્ય છે. કર્તવ્યની પરિસમાપ્તિ કર્તવ્યમાં જ છે; તેનો કર્તવ્યથી ભિન્ન અન્ય ઉદ્દેશ છે નહિ. માતાપિતા સંતાનને ઉછેરે છે, રાજા પ્રજાને પાળે પોષે છે, શ્રીમાન અનાયની સંભાળ લે છે, શેરીમાં રમતા ન્હાના બાળકને રસ્તે જનનાર ગાડીધોડાના ઝપાટામાં ઉઘારી લે છે, ને નદીમાં તણાતાને તરી જા-ણનાર તારે છે—એ પ્રત્યેક પ્રત્યેકનું પોતાનું કર્તવ્ય છે, ને તે કરે છે. કરનાર સ્વધર્મ બળાવે છે એ જ એનું ગૌરવ છે. ન કરનાર સ્વધર્મમાં સુકે છે ને દોષિત થાય છે.

પદ્ધતીધારી સુશિક્ષિત પુરુષો મોટા સહેરામાં વહેવાયલા છે; પણ શિક્ષણશાસ્ત્રને શિક્ષ-કર્તાનાં પ્રમાણપત્ર ધારણ કરનારા ગૂંજરાતી મહેતાજીઓ બધા દેશમાં આપણા શિક્ષિત ફેલાઈ ગયેલા છે. તેમનો અવકાશનો સમય જે તેમને ગામડામાં ભારે મહેતાજીઓ પડતો થઈ પડે છે ને જે તેઓ હલકી ખટપટ કે તુચ્છ કારભારમાં ગૂમાવે છે, તેનો તેમના પોતાના દિલને માટે સહુપયોગ કરવા ધારે, તો અનેક માર્ગ છે. જૂના સાહિત્યનો સમ્રઠ કરવાની, સમાજના આચાર વિચારનું અધ્યયન કરવાની, મનુષ્યકુળની આસિયતનું અવલોકન કરવાની, જે મંડળમાં તેમનું જીવન નિર્માયુ છે તેમને જ્ઞાન અને સાહિત્યનો ગ્રસ લગાડવાની, તેમની વૃત્તિઓ ફળવવાની, તેમને ઉચ્ચ બાવનાઓ અર્પવાની, અને તેમને સર્વ પ્રકારે પોતાની વિદ્યાનો શક્તિનો અને સહૃદયતાનો લાભ આપવાની તેઓ અસાધારણ અનુકૂળતા ધરાવે છે. બાળકેળવણી એ તો તેઓ જે વેતન ખાય છે તેનો બદલો છે. જનસમાજના શિક્ષિત સામાજિક તરીકેના નિજ કર્તવ્યનો તેમાં સમાસ થઈ જતો નથી. કુટુંબમાં રહી કૌટુંબિકની ઉપેક્ષા કરે તે સ્વધર્મથી બદ થાય છે, તેવી રીતે સમાજમાં રહી સામાજિક બંધુઓ પ્રત્યે બધુકૃત્યમાં જે પ્રમાદ કરે છે તે જનસમાજનો દેવાદાર ગ્રહે છે અને સર્વ સમાજના પરમ અધ્યક્ષ જગદીશ્વરનો અપરાધી બને છે. જનસમાજ એક સહકારી સંસ્થા છે. એ સંસ્થાના સહકારધર્મથી શિક્ષિત સુશિક્ષિત સાધન-

સપત્ર ને સાધનરહિત એક સરખા બંધાયલા છે. સ્વાગતમંડળના સાધનસ પત્ર બધુઓ દત્તિહાસરસિક અધ્યક્ષ શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ આવજી શોધબોળમાં અને સાહિત્યપીઠની અને વૈતિહાસિક સૂત્રધર્મ પોતાની સમૃદ્ધિનો સદુપયોગ કરી રહ્યા છે. શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ, શેઠ મંગળદાસ નયુભાઈ, શેઠ ત્રિમયંદ રાયચંદ, સર જમશેદજી જીજીભાઈ, સર કાવસજી જહાગિરજી, શેઠ જમશેદજી નસરવાનજી તાતા વિગેરે મુખ્યના ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોની ઉદારતાની પિછાન આપવી તે સૂર્યચંદ્રને ઓળખાવવા જેવું ગણાય. તેમણે કેળવણીની અભિવૃદ્ધિ માટે બહુ કર્યું છે. પણ સાહિત્યની સેવામાં પોતાનું સર્વ ધન સમર્પનાર ને ગૂંજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને છેવટની વારસદાર ઠરાવી જનાર તો સુરતના સદ્ગત શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ જ છે. સાધનરહિત બંધુઓને માટે સાધનસંપન્ન ગૃહસ્થો પુસ્તકદાના ને વાંચનશાળા ઉધાડે છે,

તેને માટે તેમને અભિવદન આપવું ધટે છે. તેની સાથે પુસ્તકશાળાને પુસ્તકસંગ્રહ મૂલ્યવાન બનાવવા અને વાચનશાળાનું વાચન વજનદાર કરવા સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવા સંયુક્ત ભંડોળ ઉભું કરવાની તેમને વિનંતિ છે. યુજ્જવત વર્તકચુલર સોસાઈટીની પ્રવૃત્તિ તેના બધારણને લીધે એકદેશી છે. ફાર્બસ સભાની પ્રવૃત્તિની દિશા કઈ ભિન્ન છે. પરંતુ તે પણ સર્વ તો મુખ્ય નથી. સાહિત્યસભામાં ઉત્સાહ છે ત્યારે સાધન નથી, આ ખોટા પુરી પાડવા સર્વ તો મુખ્ય ઉત્તેજન આપનાર સાધનસપ્ત સાહિત્યપીઠ રચાવવાની જગ છે, જે વિશુદ્ધ બાવનાવાળું અને ઉપયોગી જ્ઞાનવાળું અદ્યમૂલ્ય સાહિત્ય એક એક ગામ જ્યાં ગૂંચળાતી નિશાળ હોય ત્યાં મદત છુટથી વહેતી સાહિત્યની મગા આગળે આગળે વહેતી કરે, જે વધારે મૂલ્યના પુસ્તકોની અવેતન જગમ પુસ્તકશાળા (Free circulating libraries) સ્થાપી સગીન જ્ઞાનનો પ્રસાર કરે, જે બાપણોથી ને નિબધોથી લોકોના હૃદય કેળવે અને સત્યપ્રતિ ને સદુદ્યોગ જન્યુત કરે, જે સ્વકાર્યગતિક પગારદાર પુરોહિતો શોધખોળ ચલાવે, દુકામાં સાહિત્યનું સંગ્રહક, સરક્ષક, મર્ચન્ટ, પ્રચારક ને અધ્યાપક મળી નીવડે, આવા સાહિત્યપીઠની સ્થાપના લક્ષ્મીના ત્રિશામજુત ઉત્તમ પુરોહિતો દાયમા છે.

સાધનરહિત બહુઓ પણ સાહિત્યની વૃદ્ધિને માટે બહુ દરી શરૂ એમ છે. જેમને અક્ષરજ્ઞાન છે તેઓ મારું સાહિત્ય વાચે, તે પણ સાહિત્યની એક વાચન વર્ગ તરફથી અશે કૃતાર્થતા છે, સારા બાપણોને અને સારા લેખોને આવકાર આપે, સાહિત્યને આવ રાની તે પણ તેની કદર છે, જુદાંને ઉપયોગ કરી સાધનરસાનો વિવેક જરૂર છે કરે, તે પણ ઉત્તેજન છે આટલું કરે તો વાચનાર ક્યા છે, સાલ જનાર ક્યા છે, સમજનાર ક્યા છે, કદર જુજનાર ક્યા છે એ જે દરિયા ઉડાવવામાં આવે છે, તે ફર થાય

આ રીતે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં સર્વની પ્રવૃત્તિને સ્થાન મળે છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કોઈનો અહિંખાન નથી સર્વનો સદકારી ઉદ્યોગ સ્વીકાર્ય છે. સત્સંગીનું સમઘિત્રેય માટે મદિર જ્યાં બધાય છે, ત્યારે કોઈ સત્સંગી છૂટા ઉપાડી કે તગારા વળી શરીર વહેવતને છે, કોઈ સત્સંગી પત્યઃ ધડે છે, બહેરે છે કે કોરે છે, કોઈ ઈમારત આકે છે, તો કોઈ પાયા ખોદે છે, કોઈ ચણ-તર ચણે છે તો કોઈ ચિત્રનું કામ કરે છે, કોઈ સર્વના ઉપર દેખરેખનો બાર ઉપાડે છે, તો કોઈ ખરચનો બાર માથે લે છે. સર્વ પોતાના મળ પ્રમાણે કાર્ય ભાગ બળની ઉત્સાહ પ્રદર્શિત કરે છે. એ ન્હાના મોટા યો એ પુણના સરખા અધિકારી છે, મર્વ કર્મના સાક્ષી પરમ પુરુષની દૃષ્ટિમાં સૌનો પ્રયાસ સરખો આવકાર પામે છે એ બાગવાહક, એ કર્મકાર, એ શિષ્ટી, એ સૂત્રધાર, એ સમવેક્ષક, એ ધનદાતા, સસારી પાળા કે સાધુ સૌ આ મહાન કાર્યમાં પોતાના વ્યવિજીવનને સમઘિજીવનમાં હોમે છે. આવી સ્વધર્મપરતા, આવા સમઘિત્રેયની બાવના આપણું સાહિત્યમદિર બાધવાને સરસ્વતીના સત્સંગીઓમાં ધટ છે કાર્ય-ક્ષેત્ર ક્યા ન્હાનું છે ? સૌને પોતપોતાની યોગ્યતા અનુભાર પ્રવૃત્તિના અનેક માર્ગો ખુલા છે. સ્વલક્ષણવતી કવિતા ગયવાની પ્રતિભા ધરાવનાર કવિને ઘણા પ્રદેશ અક્ષુણ્ણ છે, તેમાં જ

તે ધૂમે એમાં સાહિત્યને લાભ છે. જેનાથી સ્વકલ્પિત લેખ નથી લખાતો, તેને માટે બીજી ભાષામાંથી અનુવાદનો માર્ગ ઉધારો છે કેવળ રચનાપાનિદ ને સ્વભાષામાં ધણુ એ કરવાનું છે અનેક પુસ્તકો ઉધધ ખાય છે, અથવા પટારામાં કે પોથીમાં અધારામાં પડ્યા છે, તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. લોકગીત, લોકવાર્તા તસા ને પવાડા, શિક્ષા ને શાસનપત્ર, શિનાનેખો ને પાળિયા, વહી ને દસ્તાવેજો, સમજનાસના પ્રયત્નની વાટ જુએ છે હૃદયચક્ષુથી જોનારને લોકના રીત રીવાજો, વહેમો અને રૂઢ સરકારો અવલોકન માટે તૈયાર છે વિદ્યાના રસિક ને ન્હાના ન્હાના પ્રદર્શનો માટે સાધનો ચોતરફ વેગ્યવા છે પ્રતિભાવિધાન, ચિત્રવિધાન, સંગીતપરિચય આદિ અનેક કળાઓનો નિરાતે એકાતમાં અભ્યાસ થઈ શકે એમ છે સરસ્વતીની સેવાના માર્ગ અનેક છે, બ્યારે દેવપૂજનના પ્રકાર આઠ જ છે એક એક માર્ગ અનેક ઉપાસકોને યાવજીવ વ્યાપ્ત રાખે એવો વિશાળ છે. શ્રદ્ધાળુ સેવકોના લખલૂટ ધર્મે દાયનુ શ્રીજીના મુખવાસનુ તામૂન બને છે, તેમ પણ છે, ને વિદુરની ભાજી તથા સુઘમાના તાલ પશુ ભગવાને બુધિય છે તેમ પણ છે સરસ્વતીદેવીને પણ સર્વ ઉપાસકોની ખરા હૃદયની સેવા સ્વીકાર્ય છે

આ મહાન ઉદ્યોગમાં સમાજવાનુ એક જ છે અસાત્વૃત્તિ સાહિત્યમાં વળ્ય છે, તામસી વૃત્તિ અનિષ્ટ છે, માટે આ પ્રવૃત્તિમય સંસારના સ્વામીનો અસત્પ્રવૃત્તિ ને તામ અનુમ્રહ ઇચ્છી તે પ્રવૃત્તિના પ્રેરકને પ્રાર્થના એવળી જ છે કે સીવૃત્તિ અનિષ્ટ છે

અસતો મા સદ્ગમ્ય । તામસો મા ઝ્યોતિર્ગમ્ય । ઓમ્ શાતિ' શાતિ શાતિ ।

કેશવસાસ હર્ષદરાય કુવ.

વિજ્ઞાન (SCIENCE) અને તત્ત્વજ્ઞાન (PHILOSOPHY)

(અનુસંધાન ૫૪ ૨૮૫ થી)

જ્ઞાનની અમુક કલ્પના પરોક્ષ યા અપરોક્ષ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વરૂપને નિર્ણયિત કરે છે. જે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને યથાર્થ જ્ઞાન મળવામાં આવે તો દૃશ્યમાન વસ્તુથી પર કંઈ છે નહીં એ મત સ્વાભાવિક છે કારણતા પરત્વે જે મત્તમેદ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રની અને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે તેવું કારણ તેમણે સ્વીકારેલી જ્ઞાનની કલ્પના છે વિજ્ઞાનદૃષ્ટિથી, કોઈ પણ સભવના કાળક્રમમાં આવતા ફક્ત પૂર્વવર્તી (antecedent) અને અનુવર્તી (consequent) જ કાર્યકારણ છે એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થયું છે તે જ ન્યાયને અવનબીને આત્મ મન સંદિગ્ધા કાળક્રમાનુસાર અનુભવાતા મનોભાવ સિવાય કોઈ નિરાશુ ચેતનતત્ત્વ નથી એ સ્વાભાવિક પરિણામ આવે છે કાળક્રમમાં અનુભવાતા મનોભાવથી કૂટસ્થ આત્મા કલ્પવો એ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રનો આભાસ છે તેવો જ બીજો ભ્રમ જીવનતત્ત્વ વિષે છે શરીરના યાનિક વ્યાપારથી અલગ કોઈ ગ્રાણુ તત્ત્વ (Vital Spirit) તેને નિયંત્રિત

કરે છે એમ ધારતું એ પણ આપણા મનની જામણ છે. શરીરના અવયવોના, આપણે એક ધનરૂપ ચાલે છે અને કોઈ પણ તત્ત્વ તેને નિયંત્રિત કરવાને માટે કદપણ એ લાઘવન્યાયવિરૂદ્ધ છે.

વિશ્વના નિયમો શોધવાની જિજ્ઞાસા સ્વાભાવિક છે અને તે તપ્સ કરવાને વસ્તુસમવાદિને કાર્યકારણની ભાવનામાં સંકલવામા આવે છે. જ્ઞાનની પ્રથમ (Theological) ભૂમિકામાં કારણ તરીકે કોઈ અમુક દેવતા કર્તૃત્વ ધારવામાં આવ્યું હતું; જ્ઞાનની બીજી અવસ્થા કે જે આધ્યાત્મિકશાસ્ત્રની (Metaphysical) છે તેમાં અદૃશ્ય તત્ત્વોને કારણ તરીકે કલ્પવામાં આવ્યાં હતાં; અને જ્યાં સુધી તે આધ્યાત્મિક આભાસોને નિર્મૂલ કરવામાં આવ્યાં નહતાં ત્યાં સુધી જ્ઞાનની ત્રીજી અવસ્થા કે જે અનુભવસિદ્ધ (Positive) જ્ઞાનની છે તે ઉદ્ભવે એ અસંભવિત હતું.

વિજ્ઞાન—પ્રયોગસિદ્ધ જ્ઞાન એ વિશ્વના રહસ્યોના વધારે સારી રીતે ખુલાસો કરવાનો હક ધરાવે છે. જ્યાં સુધી આધિદૈવિક દેવની કલ્પના અને આધ્યાત્મિકશાસ્ત્રના અદૃશ્ય તત્ત્વની જામણ દૂર કરી નથી ત્યાં સુધી સદિના પદાર્થ અને બનાવોની સંતોષકારક સમજૂતી મળવી અશક્ય છે એમ વિજ્ઞાનની પ્રથમ ફરીવાદ હતી. કોઈ કાર્યની ગુણ ઉત્પાદક શક્તિ કલ્પવી અને તેનાં હેતુ કારણ શોધવાં એ વિજ્ઞાનના પ્રદેશમા આવતું નથી. દૃશ્ય સંબંધોનું અવલોકન કરી તેનાં નિયતપૂર્વવર્તી (invariable antecedents) શોધી કાઢવાં એ જ વિજ્ઞાનનો પરમ હેતુ છે. વિશ્વના નિયમ શોધવાનું કામ આ ઉદ્દેશથી આમળ વધે છે. અમુક દેવ મા સત્ત્વ આપણા તરંગ અને સ્વેચ્છાનુસાર કલ્પવાં એ જ્ઞાનની ઉન્નતિને હાનિકર્તા છે. કાર્યના નિકટ કારણો શોધવાથી જ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. સદિનાં સત્યો આપણને આવા ઉદ્દેશથી જ મળી આવે છે. આ પ્રયોગસિદ્ધ-જ્ઞાન બાહ્ય તેમ જ આંતર સદિમાં વિવર્તના અધિકારણ રૂપ કોઈ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરતું નથી. તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને જ સપ્રમાણ ગણે છે. આ જ્ઞાનની કલ્પનાને અનુસરી દૃશ્યમાન જગત્તા નિયમો અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનથી શોધવા અને તેમનું એકીકરણ કરતું એ જ્ઞાનનો પરમ આશય છે.

આ વિજ્ઞાનદૃષ્ટિથી લાભ શું છે ? પૂરું આ પ્રમાણે શોધ થઈ નહતી ? આ પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે. એ વિષે એટલું કહેવું જોઈએ કે જ્ઞાનની પ્રથમ અવસ્થામાં પ્રયોગસિદ્ધ જ્ઞાન થઈ ચોડું હોય છે, કારણ કે અવલોકન પ્રયોગ અને શોધ તે માટે જોઈતાં સાધન હોતા નથી. આધુનિક સમયમા આ અડચણો દૂર થઈ છે. દૃશ્યમાન ભૌતિક જગત્તા પદાર્થોના ધર્મ અને તેમના અન્યોન્ય સંબંધના નિયમોને જોઈતું હાલમાં શોધતું રહેલું છે. તે પ્રાચીનકાળમાં મેહનું. તે વખતના જ્ઞાનમાં કલ્પનાનું પ્રાધાન્ય હતું એ આપણે સ્વીકાર્યા સિવાય ચાલે એમ નથી. જે વિષયોના સુખ્ય આધાર કલ્પનામન તથા આત્મા ઉપર છે તેનું ખેડાણ ને વૃદ્ધિ વિશેષ જોવામાં આવે છે. ઔરીસ્ટાટલે જે નું પ્લેટોના કરતા વ્યાવહારિક સત્તા ઉપર વધારે લક્ષ આપ્યું અને પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રોના અવલોકન અને પ્રયોગથી અભ્યાસ કર્યો તો પણ તેના અન્યોમાં પદાર્થવિજ્ઞાનનાં સત્યોનું આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રનાં તત્ત્વોથી નિરૂપણ થાય છે. આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોથી નિર્ણય થએલા સત્યોનું સામ્રાજ્ય ભૌતિક શાસ્ત્ર ઉપર હતું. આ પ્રમાણે

શોધો સ્વતંત્ર નહીં હોવાથી તે આગળ વધી શકતું નહીં વિજ્ઞાનને પરતગતતામાંથી છૂટા કરીને તેના ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવાનો આગ્રહ બેકને કર્યો તેથી અર્વાચીન વિજ્ઞાનના પિતા તરીકેની સંજ્ઞા તેને આપનામાં આવે છે. આધ્યાત્મિકશાસ્ત્રોના વિચાર ફગાવીને નિર્ગંધ છે અને વિશ્વનું અવલોકન અને પ્રયોગથી અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન ઔદિક સુખ અને સામાજિક ઉન્નતિને માટે મેળવવું જોઈએ એ બેકનનો સિદ્ધાંત હતો. વિજ્ઞાનનો અધિકાર આ પ્રમાણે અલગ નિશ્ચિત થયો તે અરસામાં અમેરીકાની શોધ, હોકાચક્રનું જડી આવવું, કોપરનીકલ અને ગેલીલીઓએ કરેલી ખગોળની નવી શોધો, ઘરજોળાની શોધ, મનુષ્યની ઔદિક સુખ તરફ દૃષ્ટિ એવા કેટલાક કારણથી બાહ્ય જગતના નિયમો શોધવા તરફ શોધકોનું ચિત્ત દોરાયું.

નવા યુગનો આ વિચારપ્રવાહ ધીમે ધીમે પ્રબલ થતો ગયો અને સૃષ્ટિના પદાર્થ સંભવાદિના ધર્મ-ગુણ અને નિયમો વધારે ને વધારે શોધવા ગયા. આ પ્રયોગસિદ્ધ જ્ઞાન અને પૂર્વે આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રદ્વારા મળેલું કલ્પનામય જ્ઞાનનો મુકાબલો થતા વિજ્ઞાન ઉપર શ્રદ્ધા વધતી ગઈ. અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન જ યથાર્થ જ્ઞાન છે અને તે જ્ઞાન મેળવવાના સાધન અને તેની પદ્ધતિ જ્ઞાનના બીજા પ્રદેશમાં લાગુ પાડવી એવો મત દૃઢ થતો ગયો. આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રો કપિત છે, મનસ્વી તરંગ છે, એ વિચારથી તેમનો તિરસ્કાર થતો ગયો. વિશ્વનો એક પ્રદેશ પછી બીજો એમ દૃશ્યમાન જગતના પદાર્થસંભવાદિના નિયમો ગોઠાયા અને તેમનો યત્નવત્ ખુલાસો થયો. દેવનું કર્તૃત્વ ધીમે ધીમે લોપ થતું ગયું અને કાર્યકાન્તુની ભાવનાથી સર્વ બનાવોનું એક સિદ્ધ થયું. વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી સર્વ વિચાર રગાવા લાગ્યા વિજ્ઞાને સંપાદન કરેલું જ્ઞાન અપ્રમાણ ગણાયું અને તેના જ્ઞાનની કલ્પનાથી સર્વ જ્ઞાનની યથાર્થતાની કસોટી થવા લાગી. કારણતાની ગૂઢતાને લીધે બધાં ધર્મરતુ કર્તૃત્વ આરોપવામાં આવ્યું હતું અથવા કોઈ અદૃશ્ય સત્ત્વ તેને નિયંત્રણ કરતું હોય એમ ધારવામાં આવતું હતું તેને બદલે યાત્રિક નિયમાનુસાર ખુલાસો વધારે સતોષકાન્ક માન્ય પડ્યો, તેથી ધર્મર તેમ જ અતગમ્ય રૂપ કોઈ તત્ત્વના અતિસ્તવની જરૂર નિર્ગંધ અને કપિત લાગે એ સ્વાભાવિક છે. જ્ઞાનના આરંભમાં વિશ્વની એકતા જે સુખ્યત્વે કરીને કલ્પનામય હોય છે તેને ઠેકાણે વિજ્ઞાન આપણને સૃષ્ટિના પદાર્થસંભવાદિના સંવિસ્તર અને અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનથી પ્રયોગસિદ્ધ એકતા આપે છે ઉત્ક્રાન્તિવાદ ગુરૂત્વાકર્ષણ અને ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓના પરસ્પર રૂપાંતરથી વિશ્વનું એક આપણને જાણે કે પ્રસક્ત જ્ઞાનથી મળે છે એમ લાગે છે.

આ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા “વિશ્વગ્નના અને તત્ત્વજ્ઞાન” ના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે ગ. વિજયલાલ વિજ્ઞાનના હિમાયતી છે અને તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મરજ્ઞાનના દોષો સુધારવા વિજ્ઞાન સમર્થ છે એટલું જ નહીં પણ વિજ્ઞાનના સાધન-સંવિધાન-જ્ઞાનની કલ્પના આપણા મનનું મંપૂર્ણ સમાધાન કરી શકે એમ છે. એમ એમનું માનવું છે, અને વિજ્ઞાનની કુચી તેમના પ્રદેશમાં લગાડીએ તો મર્વ મુચકેલીઓ દૂર થઈ જાય એમ માનવામાં આવે છે. ઉપર જણાવેલી કૌમ્તની જ્ઞાનની ત્રણ અવસ્થા અને ૨૮ વિજયલાલના વિચાર ધણે અંશે મળતા આવતા હોય એમ લાગે છે અને જો તે ‘વિજ્ઞાનસિદ્ધ જ્ઞાન’ કહે છે તે સર્વસ્વ છે એમ એમનું ધારવું હોય એમ લાગે છે. આ પ્રસંગે વિજ્ઞાનની ચોક્કસ કેટલી છે તેનો આપણે નિશ્ચય કરીશું.

૨. વિજ્ઞાનલાલ લખે છે કે “સેંકડો વર્ષ સુધી ઇશ્વરજ્ઞાનનું રાજ્ય નિર્વિવાદ અને સંપૂર્ણ હતું” ઇશ્વરજ્ઞાનનો અર્થ સુવ્યવસ્થિત અને શાસ્ત્રીય રીતે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ, તેના ગુણ અને સદિ સાથે તેનો સંબંધ, જીવાત્માનું સ્વરૂપ, અને ઇશ્વર સાથે એ કેવો સંબંધ ધરાવે છે વિગેરે પ્રશ્નાનુ નિરાકરણ-એનો જો ઇશ્વરજ્ઞાનમાં સમાવેશ થતો હોય તો તે જ્ઞાનના આરંભની પ્રથમ અવસ્થા નથી. પણ જોને કોમ્પ્ટ આધિવૈજ્ઞિક ભાવના કહે છે તે અર્થમાં જો ઇશ્વરજ્ઞાન (Theology) ને કહ્યું તો જ્ઞાનની શરૂઆતમાં દેવની ઇચ્છાને જ સર્વ ખત્રીયો આધીન મનાય છે એ આપણે આગળ જોયું છે. વિશ્વના અદ્ભુત ચમત્કારથી ઉદ્ભવતા સાનંદ-અર્થને લીધે તેનું રક્ત્ય જાણવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે થાય છે. ધર્મભાવના અને જ્ઞાનનું મૂળ આ મનોવૃત્તિ છે. તેથી જ્ઞાનના આરંભમાં જ્ઞાનના વિભાગ હોતા નથી અને સર્વ જ્ઞાનનું એક જ હોય છે. ઇશ્વરજ્ઞાન તત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન મિશ્રિત હોય છે, પણ કાળક્રમે તેમના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશ નિર્ણય થાય છે. જ્ઞાનના આરંભમાં કંઈ કંઈ વ્યવસ્થા કે નિયમિતપણું હોતું નથી સર્વ સંભવો આકસ્મિક અને અગમ્ય છે એવી દૃઢ ભાવના હોય છે. અનંત-તાથી થતો વિસ્મય અને કાવ્યકલ્પનાની પ્રબળતા એ પુરાણ ભાવના (Mythology) નું મૂળ છે. તે પછીના યુગમાં શાસ્ત્રીય રીતે જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન થાય છે અને જુદીથી તત્વનો નિર્ણય થાય છે.

પાશ્ચાત્ય દેશના તત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં સેંકડો વર્ષ સુધી આ પુરાણભાવના પ્રચલિત હતી. ત્યાર પછી તત્વદષ્ટિએ પ્રવેશ કર્યો. ઇસ્વીસન પૂર્વે ૧૦૦ થી ઇસસના વખતથી તે નીચો પ્લેટોનીસ એટલે ઇસ્વીસન ૨૦૦ વર્ષ સુધી તત્વજ્ઞાન મા આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રનું સામ્રાજ્ય હતું. ઇસસથી તે નીચો પ્લેટોનીસ સુધી ઇશ્વર વિષેનો વિચાર કવચિત્ માલુમ પડે છે. રોમન અને એપીક્યુરીયનના દર્શનમાં ઇશ્વર સંબંધી કંઈ વિચાર સંભળાય છે પણ તેમની દષ્ટિ નીતિશાસ્ત્રથી નિર્ણીત થઈ હતી. આધ્યાત્મિક વિચારો આ યુગનું લક્ષણ છે અને તે સિદ્ધાંતથી પ્રાપ્ત થએલી દષ્ટિથી નીતિશાસ્ત્ર રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર માનસશાસ્ત્ર ઇશ્વરજ્ઞાન પ્રાણુવિદ્યા તેમ જ પદાર્થવિજ્ઞાનનાં સત્ય નિરૂપણ થાય છે. એરોસ્ટોટલની (Form and Matter) દર્શન અને મેટર આકાર અને તત્ત્વની આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયાના સત્યથી બીજા સર્વ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નિર્મિત થાય છે. તેથી ઇશ્વરજ્ઞાન જો ઇશ્વર સંબંધી સુવ્યવસ્થિત અને શાસ્ત્રીય રીતનું જ્ઞાન છે તેનું રાજ્ય તત્વજ્ઞાન પછી શરૂ થાય છે. યુરોપના અંધકાર અને મધ્યજાગૃતીના યુગમાં ઇશ્વરજ્ઞાનનું રાજ્ય નિર્વિવાદ અને સંપૂર્ણ હતું. ત્રીજી સદીમાં ક્રીસ્ટીઆનીટીના સિદ્ધાંત યુરોપમાં પ્રસર્યા લાગ્યા પણ એરોસ્ટોટલ અને પ્લેટોના આધ્યાત્મિક વિચારો પ્રબળ હતા. તેથી ઉદ્ભવતો વિરોધ દૂર કરવાને અને તેમાંના સચોટો એકતા સ્થાપીત કરવાના પ્રયત્નમાં ઇશ્વરજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે. ઇશ્વરજ્ઞાનનું સામ્રાજ્ય આવી રીતે યૌદ્ધી સદી સુધી આશુનું ત્યાર પછી મનુષ્યનું મન ઐદિક સુખ તરફ દેરાયું અને તે વખતના મજેગોને અનુસરીને એકને બાજુ જગતના નિયમો શોધી કાઢવાનો ઉપદેશ કર્યો. આ યુગને આપણે વિજ્ઞાનનો યુગ કહી શકીએ.

“વિજ્ઞાન સાંત અને છુપી રીતે ચોતાનો સ્વતંત્ર માર્ગ કરતું હતું.” આપણે ઉપર જોયું છે કે આધ્યાત્મિક અને આધિવૈજ્ઞિક કલ્પનાઓ વિજ્ઞાનના સ્વતંત્ર વિસ્તારમાં આડે આવતાં હતાં પણ યોગ્ય કાળે તેના સ્વતંત્ર વિકાસને માટે તેમના પ્રદેશ અલગ થયા આ ઉપરથી

તત્ત્વજ્ઞાન અને ઇશ્વરજ્ઞાનના વિચાર શુન્ય છે એમ ધારી શકાય નહીં. રા. વિજયલાલ તત્ત્વજ્ઞાનનું રાજ્ય મધ્યમ અવસ્થામાં સ્થાપિત કરે છે પણ જે વખતે બાહ્ય જગતના નિયમ શોધવાનો આગ્રહ એકને કર્યો તે જ અગ્રસામાં ફ્રેન્ચ તત્ત્વવેત્તા ડેકાર્ટે આંતર સંદિગ્ધિ ઉત્પન્ન કરીને આરંભ કર્યો. ડેકાર્ટેનું “*Cogitoergosum*” હું ચિંતન કરું છું તેથી મારું અસ્તિત્વ છે’ એ સૂત્ર ધણું મહત્વનું અને અર્થસૂચક છે. ચેતન અને જડને વિરોધ શરૂ થયો અને તેમનું સમેલન કેવી રીતે કરવું તે એક મહા પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો. અર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞાનના પિતા તરીકેની સંજ્ઞા ડેકાર્ટેને આપવામાં આવે છે. અને તેના નિકાસ અને વૃદ્ધિ તે સિદ્ધાંતથી શરૂ થાય છે જેવી રીતે એકને બાહ્ય જગતના નિયમોના અભ્યાસ માટે ઉત્સાહ વધાર્યો તેવી રીતે ડેકાર્ટે ચેતન તત્ત્વની મહત્તા સિદ્ધ કરી અને સંદિગ્ધિ સત્ત્વ ગોષ્ઠી કાઢવાની સુગમ પદ્ધતિ બતાવી આપી. એકનના અનુયાયી તરીકે જેમ આપણે લોક કોન્ડીનેક હેલ્લવેશીયમ કોમ્ત અને સ્પેન્સર ગણી શકીએ તેમ ડેકાર્ટેના અનુયાયીઓ દિવિનોઝા વિનનીઝ કૅન્ટ અને હુમ્બોલ્ટ છે. આની રીતે વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિની સાથે જ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી ગઈ.

“ઇશ્વરજ્ઞાન પોતાને માટે શ્રદ્ધાને લાગણીઓના પ્રદેશ સ્વીકારી લે છે. અને તત્ત્વજ્ઞાનને તે સલના ગોષ્ઠોના પ્રદેશ સોંપે છે” આ વિચાર વિજ્ઞાનની કંપનાના પરિણામ રૂપે છે. બ્યારે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એ પ્રમાણયુક્ત છે ત્યારે ઇન્દ્રિયતીત એવું કંઈ તત્ત્વ નથી એ ન્યાયાધિક છે તેથી દૃશ્યમાન જગતના પદાર્થના શુદ્ધ ધર્મનું અવલોકન અને વર્ગીકરણ કરી તેમના નિયમો શોધવા એ વિજ્ઞાનનો અધિકાર છે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ આ સર્વ કંપનાઓનું એકી કાગળ કંઠી તેમને વધારે વ્યાપક એવી કંપનામાં મુકવું એ કરે છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એ ક્ષણિક વિજ્ઞાનથી ૫૦ કોષ નિત્ય તત્ત્વ સાબીત થઈ શકે નહીં. વસ્તુસ્થિતિ આવી રીતે છે ત્યારે ઇશ્વરજ્ઞાન હોય જ નહીં કાગળ કે ઇશ્વર એ એક અક્ષર નિત્ય તત્ત્વ છે તેથી ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ શ્રદ્ધા અને લાગણી આનું ફળ હોય કાગળ કે જે જ્ઞાનની કંપના આપણે પૂર્વે સ્વીકારી છે તેના અવિરોધના નિયમાનુસાર વિચાર કરીએ તો ખુદિપૂર્વક ઇશ્વરના અસ્તિત્વ નો નિશ્ચય થઈ શકે નહીં. ઇશ્વરનું જ્ઞાન શ્રદ્ધા અને લાગણીઓ ઉપર આધારિત હોય તો તે વધારે વખત ટકી શકતું નથી, કાંપુ ખુદિ ઇશ્વર અને લાગણી એ આપણા મનની ત્રણ સુસજ્જ સક્તિઓ છે. તેથી કાગળને નિચ્છાસક્તિનો જે મશય ઉદભવે તેનું મમાધાન લાગણીથી થઈ શકતું નથી આનું ખનિજીમ સશયાત્મવાદ યા નાગ્નિકતા આવે છે’ તેથી ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ શ્રદ્ધા અને લાગણી ઉપર રાખવું એ બયક છે અથવા તો આપણે પૂર્વે સ્વીકારેલી જ્ઞાનની કંપના ફેરવવી જોઈએ.

(અપૂર્ણ)

જિજ્ઞાસુ.

વિલાસિકા.

(અનુસંધાન ૫. ૩૪૦ થી.)

ભાષા, પદ્યરચના, કવિત્વ,—એ ત્રણ મુખ્ય અંગ કાવ્યનાં છે; તેમાંથી વિલાસિકાની કાવ્યોની ભાષાનું અવલોકન કર્યું. હવે પદ્યરચના વિશે થોડુંક બોલવાની જરૂર છે. આનન્દની વાત છે કે ‘પારસીશુજરાતી’ ના ભક્તોએ જે અપૂર્વ છન્દરચના ઊપજાવી કાઢી છે તેનો સ્પર્શ મિ. ખખરદારે કર્યો નથી, અને શુદ્ધ શુજરાતી સાહિત્યમાં સ્વીકારાવલા અને સ્વીકાર્યે છન્દ વગેરેમાં જ પદ્યબંધ રચ્યા છે. પારસી શુજરાતી છન્દો શુજરાતી ભાષાના બંધારણને પ્રતિકૂળ હોઈ હાસ્ય ઊપજાવનારા બને છે તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. શુજરાતી છન્દનું બંધારણ સ્વરની લઘુચુકતામૂલક માત્રા ઉપર મુખ્ય આધાર રાખે છે અને પારસી શુજરાતી છન્દો એ તત્ત્વનો અનાદર કરી, માત્ર એક પ્રકારના તાલનું અધિક્યરૂં સેવન કરવા જતાં, ફારસી છદ અને અંગ્રેજી છદરચના,—જે બંનેના મળતત્ત્વ કેવળ જુદા જ પાયા ઉપર છે,—તેનો મકર કરી નાખી અનેા બધા તત્ત્વો જુદા દશાને પામે છે.

વિલાસિકાની પદ્યરચના—ઉપર વિરલ પ્રસંગે છન્દોપ (ચુરને લઘુ અને લઘુને ચુર કરવાનો) બતાવ્યો છે તે બાદ કરતા—સંજ્ઞા, મુગ્ધિષ્ટ, અને શ્રવણને સુખદ છે. એ શુભ પાગસી વેખકની કૃતિમાં વિશેષ અભિનન્દનીય છે.

પદ્ય પદ્યરચનાના બીજા એક સ્વરૂપનું ખાસ અવલોકન કરવાની જરૂર છે;—તે છન્દોની યોજના. મિ. ખખરદારે વિલાસિકામાં આશરે છ એક નવા છન્દ યોજ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે —

(૧) વનિત	(૪.) મોહક	(૭.) ધટિકા
(૨.) અદ્ભુત	(૫.) દિવ્ય	
(૩.) તોલકમણિ.	(૬.) ખિત્તરિગીત	

છવ છવ કરી

ઉગ ગાનમા છવકાવજે ।

આમ કડકા પાડવાને મૂળ ક્રમમા આવ્યતા—

ઓ મેધ ! વૃદ્ધિ વાવજે । પશુ પખીને હરખાવજે ।

તુજ રવ ભગી છલ છલ કરી, ઉગ ગાનમા છવકાવજે ।

આ મૂળ હગ્ગીતના બે ચરણ બનીને જોખા રહેછે તેથી આ છન્દને નવીનતાનો હક આપી નવું નામ આપનારી જરૂર જણાતી નથી, અને ઉપર કડકા પાડીને રચના મૂળ અપૂર્વતાનો દેખાવ આપવો તે પણ વાજબી નથી. ચમકને લીધે-મૂળ યતિથી પડતા વિભાગ ઉપરાત-કાઈક વિશેષ વિભાગ થાયછે તે સ્વીકારતા પણ જુદો છન્દ ચલા જોડલી સામગ્રી ઉત્પન્ન નથી થતી એમ લાગેડે માત્ર—

“કરિ અતરે દર્દી શુષ્કતા આરી વગે,

*નીરસ કંદરહિણુ જગતથી મદ જ થશે ’

એ પ્રકારના બખ્ખે ચરણો ઉપના પ્રકારની રચના પછી આપ્યાછે તે હરિગીતના પૂર્ણ ચરણથી રહેજ જુદા બનેછે. પરંતુ હગ્ગીતના ચરણમાંથી પ્રથમના સાત માત્રાના એક કડકાનો લોપ કરીને આ ચરણો રચેવાછે-તેમના ખાસ વિનક્ષણતા નથી.

(કવિ અતરે) કવિ અતરે—એમ બે વાગ વાચતા પૂરુ ચરણ હરિગીતનું બની સકશે આપણી જ વિનક્ષણતા નવીન તરીકે સ્વીકારાય પરંતુ તે ઉપનાત એક ચરણના યતિમયક ચાર ખાસ કરમ કવવાની યોજનાને વિનક્ષણતાના બીજ તરીકે બતાવવું તે તો ન્યાય નથી.

આ પ્રકારના ‘નવા છદ’ બનાવવાનો ખેવ એક મહાગ અભ્યાસકાગના વૃત્તાન્તનું સ્મરણ કરાવેછે. અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમા એમ મહારે મહાધ્યાપી હતો તે કસરતશાળામા કસરતના નવા નવા ‘દાવ’ શોધી કાઢતો હતો, *paradoxical ideas* ઉપર બે દાવ અચુક રીતે મૂકવા, વળી કેવળ નજીવો ફેરફાર કરી જુદો ક્રમ રાખવો વગેરે-એવળ ગમ્મત ખાતજ હાસ્યજનક ફેરફારને નવા ‘દાવ’નું નામ એ આપતો હતો. ઉપરની નવી છન્દયોજના તે કાંઈક દાવો જ ખેત બનેછે, વસ્તુગત ભેદને અભાવે જુદા જુદા સ્નાયુને જુદી જુદી રીતે કસવાથી વિકાસ આપવાના ધોરણ ઉપર જ જુદા જુદા ‘દાવ’ બની મટે, તે જ પ્રમાણે છન્દના અન્તર્ગત બધારણમા હેવો ફેરફાર થાય કે તેથી શ્રવણ ઉપર સુન્દરતાની છાપમા પણ ફેરફાર થાય, તદ્દારે જ નવીનતાનો હક છન્દને મળે બાકી તો આખાસ જ ગણાય.

* ‘નીરસ’ અને ‘હીણુ’ (હીન)—એ ખરા રૂપ છે તે સરકૂતના પૂર્ણ માનના અભાવને લીધે જ ન જણીને આ પ્રયોગ થયા જણાયછે.

પરંતુ કેવળ નવીનતાનો હક કરનારા છંદો તપાસિયે. ધ્વનિત, અદલ, તોટકમણિ, મોહક, અને દિવ્ય એ સર્વે નવીન છંદો વિશે (મિ. ખંખરદારે પૃષ્ઠ નીચે આપેલી તે તે દીપ્તિ ઉપગ્રી જણાય છે કે) એક અપૂર્વ સ્વરૂપ હેમણે જોયું છે. અગ્રેણ ભાષામાના છંદ અથવા મોઢ કાવ્યની દમ ઉપરથી, અથવા હેને મળતાં સ્વરૂપના, નવીન છંદો યોજ્યા છે એમ આશય જણાય છે. આ વિશે સામાન્ય દીકા એક એ કરી સંકાપ કે અગ્રેણ છંદનું બીજા accent અને એ પ્રકારની યોજનામા છે, અને ગુજરાતી છંદનું બીજા સ્વરની લઘુ-ગુરુતાના તત્ત્વમા છે, એ અને બીજા કોઈ પણ રીતનું સરખાપણું કે સમાન અશ સબની સફે નહિ—અને તેથી આ પ્રકારનો દાંવા કરવો એ શી રીતે તે કળી સકાતું નથી તાલની સખ્યા અને યતિને લીધે જે accent જોડે સમાનતાનો ખાસ માત્ર થાય છે તેથી છેતરાઈને આ પ્રકારનું સામ્ય નજરે પડતું હશે એમ લાગે છે

હવે પ્રત્યેક નવા છંદ તપાસિયે.—ધ્વનિત છંદ વિશે મિ. ખંખરદાર પોતે જ કબૂલ છે કે હેના ચરણનું માપ—‘બ્રમરાવળી’ ગદ્ય છે. તો પછી મોંઝ sonnetની પેઠે ૧૪ ચરણ, અને અન્ય ચમકની ગોઠવણ,—એટલા ઉપગ્રી હેને નવીનતાનો હક આપવો વાજબી નથી. Sonnet અને ‘ધ્વનિત’મા તાલ માપની અમાનતા બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ તત્ત્વરૂપે સમાનતા નથી જણાતી જરાક વધારે વિગતમા જોતાં અગ્રેણ sonnetની રચના Iambic pentameterની છે, અર્થાત્ પ્રથમ અસ્વરિત (unaccented) અને બીજી સ્વરિત (accented) હેવી બખ્ખે વર્ણશ્રુતિ (syllable) વાળા પાંચ ગણનું એક એક ચરણ હેમા હેલ્ય છે નીચે પ્રમાણે —

To one/who has/been long/in eib/y pent'.

હવે મિ. ખંખરદાર પણ કબૂલ કરને કે આપણી ગુર્જર છંદની રચનાનો આધાર સ્વગની લઘુગુરુના ઉપગ્ર છે, સરિત વ (1 cent) ઉપર નથી પરંતુ હેમનો આશય કાઢક એમ જણાય છે કે માત્રાઓની ગણના કરી સ્વન્તિત્વને ઠેકાણે આપણા છંદ શાસ્ત્રના તાલ લઈશું તો અગ્રેણ તથા ગુર્જર છંદોને અમીપ આણી સદાશે આ ધોરણે એઓ ઉપરની પકિતની માત્રાગણના નીચે પ્રમાણે કરતા જણાય છે —

૬ વન	૬ હંઝ	બીન લાગ	ધન સી	દી પેન્દ
૨ ૦	૨ ૦	૨ ૦	૨ ૨	૨ ૨

અને આ માત્રાપ્રમાણ તથા તાલમ્યાનનાળો ગુર્જર છંદ બ્રમરાવળી હેમને જડી આવ્યો છે —

૧૨તી	જગની	મનમો	હનસુ	દગતા
૧૧૨	૧ ૨	૧૧ ૨	૧૧૨	૧૧૨

અને આ દેખાતા માત્ર ઉપર હેમનું ‘ધ્વનિત’ નું ચરણ મૂકાયું છે

પરંતુ કામાં મુખ્ય બે સ્ખલન જણાય છે. પ્રથમ તો ૮ વળ ઇત્યાદિ ગુણોમાં દરેક સ્વર
૨ ૨

ની બાજુએ માત્રા ગણી છે તે નિરાધાર છે. અંગ્રેજ Iambic હંદમાં માત્ર સ્વરભાર ગણુની બીજી શ્રુતિ ઉપર હોઈ ગણુમાંના સ્વરો સધુ પણ હોય અને ગુરુ પણ હોય એમ અનિયમ છે. ઉપરના જ દર્શનમાં ૮ એમ દીર્ઘ માની બે માત્રા ગણવાનું કશું કારણ નથી. એ વારતવિક રીતે એક જ માત્રાની વર્ણશ્રુતિ છે. એમ અન્યત્ર પણ જોવું. આ રીતે પ્રત્યેક ગણુની ચાર ચાર માત્રા એ કદપના નિરાધાર થઈ તે ઉપર ઝ્યેરી દલીલ ભાગી પડે છે. ખીજું, કાંઈક આ કારણથી જ-Iambicના ગણુમાં સ્વરની માત્રાઓના અનિયમને બળે જ અથવા બે બે માત્રાની બે શ્રુતિનાં ગણુ સ્વીકારતા પણ, -એ Iambicના ગણુમાંના પ્રથમ સ્વરની બે માત્રાની સ્થાને બમરાવળી હંદના ગણુમાં પ્રથમ બે સધુ સ્વર આવવાથી શ્રવણ શુદ્ધ જ પ્રકારનું બની જઈ ગયતા બદલાઈ જાય છે, અને તેથી અંગ્રેજ હંદનો ધ્વનિ આ શુદ્ધ હંદમાં ઊતરતો નથી; અને તલથી મજાતી મજા નકામી થઈ પડે છે.

અંગ્રેજ હંદ આપણી દષિતામાં ઊતારવાનો પ્રયત્ન શી રીતે વ્યર્થ નીવડે છે તે બતાવવાને આટલું વિગતમાં ઊતરવું પડ્યું. અંગ્રેજ તથા ગુજરાતી હંદનાં પ્રાણભૂત તત્ત્વ વચ્ચે મૂલ્યમત ભેદનું પરિણામ જેમ અંગ્રેજ હંદ ગુજરાતી આણુવાની અશક્યતામાં આવે છે તેમ જ-અથવા તેથી પણ વિશેષ રીતે-ગુજરાતી હંદ અંગ્રેજમાં આણુવાની અશક્યતામાં પણ દર્શન દે છે. આ ઉત્તરોક્ત પ્રયત્ન કેવો દસનીય થાય છે તે સર્વને અનુભવગમ્ય છે.

આમ બંને હંદ: શાસ્ત્રના સ્વરૂપભેદના પરિણામે નીપજતી અન્યોન્ય વિનિમયની અશક્યતા છતાં એટલું સ્વીકારવું પડશે કે Iambicનું કાંઈક પણ અનુકરણ જો થઈ સકે તો મિ. ખબરદાર એ પ્રયત્નમાં અત્યાર સુધી બીજા કેટલાક પ્રયત્ન કરનાર આધુનિક કવિઓ કરતાં સારી રીતે સફળ થયા છે. રા. અણિચંદ્ર ભટ્ટ, રા. બ. કે. દાકોર વગેરે કેટલાક વિદ્વાનોએ શિખરિણી, શાંદલવિકીરિત, મન્દાકાન્તા, પૃથ્વી-હંત્યાદિ ગમે તે વૃત્તોનાં માત્ર ૧૪ ચરણ કયાં એટલે અંગ્રેજ 'સોનેટ' નું સ્વરૂપ આવી ગયું એમ ગણી જે પ્રયાસ કર્યા છે તે 'સોનેટ' ના તાત્ત્વિક સ્વરૂપને સ્પર્શ પણ ના કરતા કેવળ ચરણની સંખ્યાના એક ગાણુ અંશને જ વળગવાથી અર્થહીન અને કાંઈક હાસ્યજનક નીવડ્યા છે એમ સર્વ હંદ:શાસ્ત્ર-રસિક જનને લાગે છે; ત્યારે મિ. ખબરદારની આ 'ધ્વનિત' ની યોજનામાં 'સોનેટ' ના તત્ત્વભૂત અંગોનું વિશેષ અનુકરણ હોવાને લીધે દેખની યોજનાને છેક દરી કદાચ એમ નથી ઉપર બતાવ્યું તેમ માત્રા વગેરેની ઊતારણીની અશક્યતાને લીધે જે મહત્ત્વનું અંતર બંને હંદોમાં રૂઢે છે તે તો બસવાનું નથી જ. તોપણ, ચરણની સંખ્યા, ચરણોમાં વચક-ના ક્રમની યોજના-અને તે સંકૃષ્ટ યોજના-અને હંદના બંધારણમાં કાંઈક પ્રેરિ-એ સર્વ ગુણોને લીધે 'ધ્વનિત'નો મત્કર કરતાં આત્યંકો ઓછો આવશે. 'ધ્વનિત' એ નામની યોજના પણ sonnet શબ્દ જોડે અર્થમાં તેમ જ હેના શબ્દધ્વનિમાં મજાતપણને લીધે સુરચિયુક્ત તથા સુભગદેષ બની છે. માટે આ નવા હંદની યોજના બાબત મ્હે બતાવેલા વાંધા છતાં એ માટે મિ. ખબરદારને કાંઈક ધન્યવાદ આપવાને અડચણ નથી.

અદલ હંદ તપાસતા જણાશે કે પ્રથમનાં ત્રણ ચરણુ તોટકથી અભિન્ન છે, માત્ર ચોથુ ચરણુ તોટકના આઠમા ચરણુને એક ગુરુ ઉમેરી અટકાવી દીધુ છે. હાવાં ચાર ચાર ચરણુના બે ગુરુખાનો એક શ્લોક ગણ્યો છે. અને ચોથા અને આઠમામાં અન્ત્ય યમક સાધ્યો છે. આ એક રચનાન્તર છે. પણુ છન્દના તત્ત્વમાં બહુ ફેરફાર નથી. અને અંગ્રેજી ઢબનો અશ અસંભવિત છે. તોટકમણિમા તો નવીનતા માત્ર અન્ત્ય યમકની ગોઠવણુમા જ છે, એમ મિ. ખબરદાર પોતે જ સ્વીકારે છે. પ્રથમ અને ચોથાં ચરણુ યમકિત, અને બીજાં અને ત્રીજાં યમકિત; આટલા ઉપરથી નવો છન્દ ઠરાવવો એ જરાક દસવા જેવું બને છે. ટેનિસનના In Memoriam ની રચના જેડે હાને સરખાવવામાં પણુ યમકની આ ગોઠવણુ ઉપર જ બધો હક કર્યો છે. એટલા ઉપરથી છન્દનુ સામ્ય ઠરાવવું એ સાહસ છે. તાલની સંખ્યા બનેમાં સરખી આવે છે એ સામ્યથી હેતરાવાનું નથી.

મોહક હદમા પણુ અંગ્રેજી છન્દનુ સામ્ય માત્ર આભાસમૂલક છે, તાત્ત્વિક નથી. અને યોગ્યતા ગુજરાતી છદોમાં સહજ ફેરફારથી નિષ્પન્ન થયેલી છે.

દિવ્ય હદ—આ માત્ર કાંઈક નવીન યોજના છે. પરંતુ તે માટે અંગ્રેજી છન્દની ઢબ ઠરાવવી એ આવશ્યક પરિણામ નથી. અનેક ગરબીઓ, ગીતો, પદો, વગેરે આપણામાં યોગ્ય છે, હેમા માત્રા અને તાલના નિયમને વશ રચના હોય છે. તેમ આ પણુ છે. વિરોધ કર્યું નથી.

આ સાત 'નવીન' હદો સિવાય બીજી કેટલીક રચનાઓ ગોઠવણુમાં ફેરફારને લીધે વિલાસિકામાં નવીન રૂપે આવેલી છે. 'ઉપ-વસન્તતિલકા' તે 'હૃદયવીણા' માંના ઉપગતિ વસન્તતિલકાથી' જુદો નથી. માત્ર નામ જુદુ રાખ્યું છે. પરંતુ ઉપગતિ-વસન્તતિલકાથી જે છન્દનુ ખરુ સ્વરૂપ સ્વચ્છાય છે તે ઉપવસન્તતિલકાથી નથી થતું. નામ ફેરવવાનો હેતુ સમજાતો નથી.

'આશાદેવીનુ ગાન'—(પૃ. ૧૮૬) એ કાવ્યને 'ગરબી' નામ આપ્યું છે. કાંઈ પરિચિત 'ગરબી' ના ઢાળમા પરિપૂર્ણ રૂપે આ સમાતી નથી. રચના તપાસતાં જણાય છે કે 'ઓધવજી મંદેશો કહેજો સ્વામને'—એ ગરબીનાં ચરણુમાં ઘોડેક ફેરફાર કરીને આ 'નવી' ગરબી રચી છે. પરંતુ એ ફેરફારથી ગેયતામાં વિશેષતા શી સધાય છે તે સમજાતું નથી. મ્હારી અદ્યપમતિમાં તો કાંઈક ગેયતામાં (તાલને સંબન્ધે ખાસ) ક્ષતિ આવે છે. ચરણો તપાસતાં જણાશે:—

“ મ્હારી મોડી મોડી વાત સુણો રે માનવી ”

અહિ 'મ્હારી' એ પ્રથમની ચાર માત્રા યજ્ઞીયું તો—

મોડી મોડી વાત સુણો રે માનવી

એ ચ.ણુ—

ઓધવજી મંદેશો કહેજો સ્વામને

એ માપમા પૂર્ણ રૂપે ઊતરશે અહિં 'મહારી' એ ચાર માત્રા આરમ્ભમા ઉમેરેલી મહારા અવધુને તો નડતરરૂપે લાગી ગેયતામા ક્ષતિ કરેછે

પ્રત્યેક કડીમા પહેલી તથા ત્રીજી પક્તિ આ પ્રકારની છે (ચાર માત્રા આરમ્ભમા કદગી મ્હોડેલી), અને બીજી તથા ચોથી વળી એથી વધારે વિચિત્ર છે —

“ મહારુ જીવન બધું જાહાડ વડુ વખણાય ”

અહિં આરમ્ભમા ' મહાર ' એમ ચાર માત્રાની વરસોળી વધારીછે, અને અતની એ માત્રાતુ અગ કાપી નાખી પદરચનામા વ્યગતા પણ આણીછે બીજી રૂળ જણાતું નથી.

જીવન બધું જાહાડ વડુ વખણાય જો—

આમ વાચતા ' એકવચ્છના સંદેશ ' નું સુપરિચિત માપ ઉદ્ભૂત યશો આમ અગ ક્ષતિ અને અધટિત વધારા કર્યાથી મધુવેનુ તત્ત્વ કિયુ સચવાયછે તે સમજાતું નથી આ ગરબી વિશે કાંઈ પણ પ્રકારનો ખુવાસો મિ. ખખરદારે આપ્યો નથી તેથી હેમના કારણો વિશે અજ્ઞાન ગદીને જ ઉપરની ચર્ચા કરવી પડીછે

કાવ્યગુણમા મધુરતાવાળું ' હાલરડુ ' (પૃ. ૫૪) એ ગીતની ચાલ બતાવી નથી પરંતુ ક્રુર પદ્મ બાલ સ્વરૂપ બાદ કરતા એકદર ગ્યના ' અજનીગીતની ચાલ ' જે પૃ ૮૬ મે ' ત્યાગ ' નામના કાવ્યમા બતાવીછે તે જ હામા સમાયછે પૃ ૮૨ મા ' ત્યાગમા રાગ ' એ કાવ્યની ચાલ બતાવી નથી પણ હેની પૂર્વ જ આપેલા ' અજનીગીતની ચાલ ' ઉદિષ્ટ જણાયછે તેમ પ્રત્યક્ષ છે ' પ્રેમભદિર ' (પૃ. ૧૨૨) એ કાવ્યને ' ગરબી ' કહીને જ સતોપ માન્યોછે કેઈ ચાલની તે બતાવ્યું નથી પરંતુ ગરબીની ગ્યના મધુગ અને રસિક સ્વયપ્રકાશ છે અને એ જાતની ગરબીનું મિશ્રણ સુદરતાથી યધુછે આ ગરબીનું લલિતસ્વરૂપ મર્વ રસિકજનો સ્વીકારશે.

વસતદ્વત (પૃ. ૧૨૪) ની ' ગરબીની ચાલ—સુપ્રસિદ્ધ છે ' અનમેલી રે અમે માત '—તે ખરું, પણ નિર્દિષ્ટ કરી હોત તો અડચણ નહોતી.

' પ્રેમતરંગ ' (પૃ. ૩૫) ને ' લાવણી ' એમ નામ અને ' સધ્યાને અરજ ' (પૃ. ૧૫૭) ને ' લાવણ્યમયી ' એમ નામ આપ્યુંછે એ બેદ શા માટે ગમ્યોછે તે સમજાતું નથી અને લાવણીઓ જ છે ' પ્રેમતરંગ ' તે મણિલાલ ન. દ્વિવેદીના ઉત્તરચરિતમા પ્રથમ દર્શન દેનારી અને હેમની અપૂર્વ તથા સુન્દર લાવણીના સ્વરૂપની છે અને ' સધ્યાને અરજ ' તે સામાન્ય લાવણીના સાદા સીધા ચરણોવાળા ગ્યના છે ' લાવણી ' એ ખરું જોતા એક જાતનું તાલતુ જ સ્વરૂપ છે ત્હેના આવર્તનમા અનેક પ્રકારના ફેગદાર યર્ધ સકેછે, અને એક છોડે આમ્યતાના સરકારથી અરુચિ ઉત્પન્ન કરનારી રચનાથી માડી, ક્રમે ક્રમે સુન્દરતાના સ્વરૂપ સમાઈ-બીજે છેડે અનુપમ લાવણ્ય પ્રગટાવનારી ન્યનાના પ્રાદુર્ભાવ

ચાલે. સ્વર્ગસ્થ હીમરાવની 'લાવણ્યમયી' નું સ્વરૂપ રસિક વર્ગથી અજ્ઞાતું નથી. અને એ સુન્દર રચનાને 'લાવણી' એ નામ જોડે બંધાયેલા ગ્રામ્યતાના સંસ્કારથી અસ્પષ્ટ રાખવા માટે જ હીમરાવે 'લાવણ્યમયી' નામ ચોંટ્યું હતું. એ નામનો આરંભ હેમની એ રચનાના વખતથી જ હોઈ-પછીથી પ્રચારમાં એ સુન્દર નામ આવ્યું છે. તે નામ 'સંધ્યાને અરજ' એ કાવ્યની સાધારણ 'લાવણી'ની રચનાને આપવું ઉચિત નથી લાગતું.

નવીન છન્દરચનાનો આભાસ માત્ર છે હેવું ઉદાહરણ "છેલી સલામ" એ કાવ્યમાં છે (પૃ. ૧૯૬). 'રેખતો' એમ નામ તો મૂક્યું છે, ને તે ખરેખર જ છે. પરંતુ પંક્તિ-યોની ગોઠવણમાં કેવળ દેખાવ અપૂર્વતાનો હોઈ અપૂર્વતા કશી નથી. ચાર ચાર ચરણની બે કડીઓની એક કડી બનાવી છે, અને પ્રથમનાં ચાર ચરણને બધાં ચરણો એક સાથે છાપી ચારનાં બે ચરણોનો દેખાવ મૂક્યો છે. આમ ગોઠવવાનો હેતુ સમજાતો નથી, તેમ જ એથી કોઈ પ્રકારની રસિકતાની નિષ્પત્તિ પણ નથી થતી.

રેખતો એ ખાસ * છન્દ નથી, અને હેનો બાંધો હેવો છે કે (અક્ષરમેળ છન્દો કરતાં પણ વધારે સરલતાથી) કોઈ પણ રાગમાં ગાઈ સકાય, અને રાગ અને છન્દ એ બેનાં સ્વરૂપનિયામકત્વ જ જુદાં છે એ વાત મિ. ખખરદાર જુલો જતા જણાય છે. પ. ૫ મે કૂટનોટમાં એઓ લખે છે:—“આ રેખતા ગઝલ હમીર કલ્યાણમાં પણ ગવાય છે.” અહિં 'પણ' શબ્દનો હેતુ શો? 'રેખતો' તે રાગ? એમ હોય તો તે કેવળ અર્થ-હીન વાત છે. હમીર કલ્યાણમાં જ નહિ પણ કોઈ પણ કલ્યાણમાં, ભેરવીમાં, સોરામાં, કાશીમાં,—વગેરે અનેક રાગમાં રેખતો ગાઈ સકાય એ વાત સર્વ સંગીતતત્ત્વ જાણનારને અજ્ઞાતી નથી. રાગતુ સ્વરૂપ વિસારે મૂકવાની આ રીતને પરિણામે જ પ. ૨૮ મે “ભેરવી ગઝલ” એમ નામ આપેલું જણાય છે, અને પ. ૬૩ મે 'રાગ પ્રભાત' એમ નામ આપવાને વિશે પણ જરાક સંશય પડે હેવું છે.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

* પ. ૧૩ મે મિ ખખરદારે રેખતાને ચિન્તામુણિ છન્દ કહ્યો છે. પણ એ છન્દ જાણ્યામાં કે માંજાણ્યામાં આવ્યો નથી. પછી નવા છન્દ બની સકે છે તે વાત જુદી છે.

SIR CHARLES MALET

• પેશ્વાના દરબારમાં પહેલો ઇંગ્રેજ રેસીડન્ટ

સર ચાર્લ્સ માલેટ

પ્રથમ ભાગ.

પૂર્વ વૃત્તાન્ત.

સર ચાર્લ્સ ચોરી માલેટનો જન્મ તદ્દન ગરીબ કુટુંબમાં થયો હતો. તે આપખમક લથી જ ઉત્પત્તિને પામ્યો હતો એના પિતાનું નામ રેન્ડરડ એલેક્ઝાન્ડર માલેટ હતું તેને ત્યાં માલેટનો જન્મ ઈ સ. ૧૭૫૨ માં થયો તે કાળ પ્રમાણે માલેટ ચોકુ શિક્ષણ લઈ પોતાની શૃદ્ધિસ્થિતિથી કટાણી ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીની નોકરી સ્વીકારી તેની પોતાની વીસી પૂર્ણ થઈ નહોતી તે પેલા સ્વદેશ છોડી હિંદુસ્થાનમાં આ યો અદ્યારમાં શેકાનો ઉત્તરાર્ધ હિંદુસ્થાનમાં ઇંગ્રેજોનું રાજ્ય સ્થાપિત કરનારા માહસિક બુદ્ધિશાળી, રાજકારણની પરા કમી અને ભાવશાળી પુરોનો આગમન કાળ હતો સર માલેટ સ્ટુઅર્ટ એશીન્સ્ટન, સર જેન માલકમ, સર ટોમસ મનરો આદિ વીર અને મુત્સદ્દી પુરોનો આવવું આ સેકાના અતભાગમાં થયું આ વીર પુરોએ હિંદુસ્થાનમાં વિશેષ કરી પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં, આ ગ્લરાજસત્તાનું ધ્વજરોપણ કર્યું. પરંતુ તેનો ખરો ઉપક્રમ તેમની પૂર્વ મોસ્ટીન એપન્ટ, હોર્નબી, માયેટ, ટ્રોર્સ ઇત્યાદિ મુત્સદ્દીઓએ કર્યો હતો મ્હોટા માધવરાવ પેશ્વાના સ્વર્ગ-વાસ પછો મરાઠી રાજ્યમાં જે શુદ્ધલહ થયો અને નારાયણનાથ પેશ્વાનો વધ થતા પુના દરબારમાં જે ફાટકુટ થઈ તેના લાભ તરફાલીન ચતુર અને દૂરદર્શી ઇંગ્રેજોએ લઈ મરાઠાઓના રાજ્યકારણમાં ટ્રેવી રીતે પોતાનો ચયુ પ્રવેશ કર્યો અને મુખિતપ્રયુક્તિથી મહત્વ વધારી પોતાનું હિત કેવી રીતે સાધ્યું તે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે

મી માલેટ હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ કેવા અમલદાર તરીકે આવ્યો અને તેજે પ્રથમ કયા કયા કાર્યો કર્યા તેની સારી માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ નથી, તથાપિ તેની પશ્ચિમ હોંદુ સ્થાનમાં ઈ સ. ૧૭૭૦ માં પ્રથમ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના મુખ્યના મુદ્દી ખાતાના કારકુનની જગ્યાપર નિમ્નોક્ક થઈ હતી ત્યાંથી તે ખંભાતના નવાબની દરબારમાં ઇંગ્રેજો તરફથી રેસીડન્ટ તરીકે ગયો ઇ સ. ૧૭૭૮ માં જે વખતે રાધોબાદાદ પેશ્વાની સખત હાગ આ રાસ મુકામે થઈ અને તેના સૈન્યની નારાબાગ થઈ રહી તથા સખત ઘણું સૈન્યનો નીમ્ણી ગયો ત્યારે તે ઇંગ્રેજની મદદ માટે સુગત જવાને પ્રથમ ખંભાત બદર આવ્યો આ વખતે ખંભાતની ઇંગ્રેજ ફેક્ટરીનો મુખ્ય અધિકારી તથા નવાબની દરબારમાં ઇંગ્રેજ તરફનો પ્રતિનિધિ માયેટ હતો નવાબ તથા માલેટ તરફથી રાધોબાદાદને સારો આશ્રય મળ્યો દાદાએ માલેટને તે વખતે કહ્યું — “તમે મ્હારા ખરા મિત્ર છો. તમે મ્હારા પિતા કરતા અધિક ઉપકાર મ્હારા ઉપર કર્યો છે બાજરાવ પેશ્વાએ મને જન્મ આપ્યો, પરંતુ તમે તેનું

સરકારી કાર્ય અને તે સાથે મહારી આબરોનો પણ બચાવ કર્યો । ” ખભાતમા માલેટ ધણી વર્ષ સુધી રહ્યો અને તે દરમીયાન તેણે ફારસી અને હીંદુસ્થાની ભાષાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. ખંભાતથી તેની બદલી મુબઈ ચતા મુબઈના ગવર્નરના હુલાશીયા અને પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીનું કામ કરતો હતો અહીંથી તે જાજીરાના સીદી પાસે કાંઈ રાજ્યકારણ પ્રસંગે શિષ્ટાચાર માટે ગયો હતો. આ પ્રમાણે દિનપ્રતિદિન માવેટની યોગ્યતા મુબઈ સરકારના રાજકીય ખાતામા અધિકાધિક વધતી ગઈ અને તે સારી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો.

ઇંગ્લેન્ડ અને મરાઠાઓની વચ્ચેનું પ્રથમ યુદ્ધ પૂર્ણ થતા તા. ૧૭ માર્ચ ૧૭૮૨ માં મહાદાજી સિંધિયાના મધ્યસ્થપણથી સ્લાધમાં મુકામે બન્ને પક્ષ વચ્ચે તહ થયો. આ પછી મરાઠાઓ સમધી રાજ્યકીય કાર્યો સિંધિયા મારફત ઇંગ્લેન્ડને કરવા પડતા પરંતુ ઉત્તર હિંદમાં નવીન મુબક પાદાકાત કરવામા અને દિલ્હીના બાદશાહ તથા રજપુત રાજાઓ પર પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપવામા સિંધિયા સુધાયલો દોનાથી ઇંગ્લેન્ડને પુનાના રાજકારોબાર જોવા પોતાનો સ્વતંત્ર વકીલ રાખવાની આવશ્યકતા દેખાવા લાગી. ઇંગ્લેન્ડે તરફથી કર્નેલ એપટન, મોરનીન ઇત્યાદિ વકીલો પુનાના દરબારમાં વખતો વખત ગયા હતા. તથાપિ ટ્રેસા વખત સુધી કાયમનો વકીલ પુનામાં રહેતો નહોતો. સ્લાધપાના તહ પછી મરાઠા દરબારમાં, ફીરંગી, ફ્રેન્ચ, ટીપુ અને નિઝામ ઇત્યાદિ પરરાષ્ટ્રો સાથે આવતી મસલતો ખાતર, પોતાના હિત વિરૂદ્ધ જે કાંઈ ખટપટો આવે તેનો વખતો વખત પ્રતિકાર કરવા તથા તેની પર નજર રાખવા ઇંગ્લેન્ડને પોતાનો કાયમનો વકીલ રાખવાની અગત્ય જણાઈ. મરાઠા દરબારના મુખ્ય મુત્સદ્દી નાનાદડનવિસે ધણી દિવસ સુધી ઇંગ્લેન્ડના યુરોપીયન વકીલનો પુના દરબારમાં પ્રવેશ થતા દીધો નહીં પરંતુ મહાદાજી સિંધિયાનો ઉત્તરહિંદમાં દિવ્ય અબુધુદય અને સ્વસત્તા વધારવાની ઉચ્ચ આકાંક્ષા, તેનો સાથે ટીપુ અને ફ્રેન્ચની બીતિપ્રદ ચળવળ જોઈ, તેને ઇંગ્લેન્ડને પોતાના પક્ષમાં રાખવાના હેતુથી ઇંગ્લેન્ડ વકીલને પુનામાં રાખવા દેવાની પરવાનગી આપવી પડી. પુના દરબારની આજ્ઞા આવતા જ કલકત્તાના કામચલાઉ ગવર્નર જનરલ મી. મેકડોરસને મુબઈ તરફના રાષ્ટ્રીય પ્રસંગોમાં પ્રવીણ તથા મરાઠાઓની હીલચાલોનો પૂર્ણ માહિતગાર મી. આર્લસે માવેટની આ કામ માટે નિમ્નોક્ કરી.

માવેટ આ જોખમી જગ્યાને માટે યોગ્ય જ હતો, અને મુબઈના ગવર્નર મી. બોરોને ધણી આનંદથી માલેટની નિમ્નોક્ષને અનુમોદન આપ્યું. પરંતુ સ્લાધપાના તહથી ઇંગ્લેન્ડના મનમાં સાથેની રાજ ખટપટો મહાદાજી સિંધિયા મારફતે આવતી હોવાથી, પુના દરબારમાં, સિંધિયાને અચાત રાખી, ખહારોખહાર વકીલ મોકલવાથી મહાદાજીને ક્રોધ આવશે ને કદાપિ પોતાને અપમાન થયું સમજશે એમ વિચારી મહાદાજી સિંધિયાના અનુમોદન માટે માલેટને પ્રથમ તેની પાસે મોકલવાનું કર્યું પ્રાતઃની બરોબર હકીકત મેળવવા માટે માલેટની સાથે મુબઈ સરકાર, કેપ્ટન રેનોલ્ડસ નામના સર્વેયરને તથા કૃસો નામના ડાકટરને અને મદદગાર તરીકે વિલ્કિન્સનને મોકલ્યા. મહાદાજી સિંધિયાને મળી ત્યાંથી કલકત્તા જવાનો

હુકમ માલેખને ઈ સ ૧૭૮૫ જાનેવારી તા. ૧૮ મીના દિવસે મળ્યો. માલેટ તા. ૨૭ મી જાનેવારીએ મુબઇથી નીમળી સુરત આવ્યો. સુરતમા ધણા દિવસ રહી તેણે સિંધિયા, પૈશ્વા અને ઇતર રજવાડાઓના પરવાના મગાવી ત્યાથી કુચ પર કુચ કરી લશ્કર, મિયા-ગામ, વરોદા હાલોલ બાટિયા દ્વાદોદ વિગેરે માર્ગેથી ઉજ્જૈની ગયો. ત્યાથી તુતણા સારંગપુર રાજગઢ રાયગઢ વગેરે રસ્તેથી આવીય ગયો. મહાદાજ સિંધિયા તે વખતે મથુરામા હોવાથી તે આગ્રા ગયો. આગ્રામા રાયાજી પટેલ નામે સિંધિયાનો સુબેદાર હતો. સિંધિયાની પૂર્વવત્ સૂચના મુજબ તેણે માલેટનો યોગ્ય સહાર કર્યો. માલેટ આગ્રામા રહી સર્વોત્કૃષ્ટ જગત્ પ્રસિદ્ધ ઇમારત તાજમહાલ જોષ ગૌઘાટ પરથી મથુરા ગયો. તા. ૨૦ મી માર્ચ ઇ સ ૧૭૮૫ ને દિવસે સિંધિયાએ મ્હોટા દાકમાઠથી તેની ભેટ લીધી સિંધિયા પાસે એન્ડરસન નામનો ઇંગ્લેજ તરફનો પ્રતિનિધિ હતો. તેની દ્વારા માલેટ દરબારમા ઇંગ્લેજનો વકીલ રાખવા બદલ તેની ખાટીય બાવા ((સિંધિયા)) સાથે મત ચલાવ્યો. સ્વતંત્ર રીતે ઇંગ્લેજનો વકીલ પુના દરબારમા રાખી પોતાના મધ્યસ્થપણાની સત્તા કમી કરવાને ઇષ્ટ ન લાગ્યું. તે જ પ્રમાણે પૈશ્વાનો જવાન પણ આ બ્યવસ્થા કબુલ કરશે કે નહીં એનો જ અશય હતો. પાનીન બાવાની સમજુતી કરી વકીલ બાબતની પરવાનગી લેવાનો એન્ડરસને પ્રયામ કર્યો. પુના દરબારને આ બ્યવસ્થા અતુકૂળ હોય તો પોતાની ના નથી એમ ઉવગે સિંધિયાએ કબુલ કર્યું. તે પછી સિંધિયાના લશ્કરમા રહેતા મોગલ બાદશાહ શાહ આનમની ભેટ માલેટ લીધી ત્યાથી મોગલરાજધાની દીલ્લી શહેર જોષ પાઠો આગ્રે આની કાનપુર થઇ કલકત્તા ગયો. દરમિયાન મહાદાજ સિંધિયા કલકત્તાના ગવર્નર જનરલ મેન્ડરસન તથા મુબઇના ગવર્નર મી. બોડેમ વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. તેમા પણ સિંધિયાએ પુના દરબારમા ઇંગ્લેજનો સ્વતંત્ર પ્રતિનિધિ રાખવાને પૈશ્વા તરફથી મજુરી મળ્યા પછી પણ મી. માલેટને તે જગ્યાએ રાખવાને પોતાને વાધો નથી એમ જણાવ્યું હતું, અને માલેટની સ્તુતિ કરી હતી. સિંધિયાના અત્યંત હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે માલેટને ચિંતા હતી તેથી પુના દરબારમા કપની તરફના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાને નીમવા બદલ તેણે અત્યાશ્રદ સાથે લખી મોકલ્યું હતું. આ વખતે ફ્રેન્ચ તરફનો વકીલ સેઇ બુખીન પુનામા હતો. ટીપુએ નગરગુદને ઘેરો ધાન્યાથી નાના ફાનવીસે શીરગી લોકા સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો હતો. આવા સમયે પુના દરબારમા ઇંગ્લેજનો પ્રવેશ ખાસ આવશ્યક છે એવું બંને સરકારના મન ઉપર ઠસા થુ કનમ્તાના એમ્બેસી ગવર્નર જનરલ મી. મેન્ડરસને મહાદાજ સિંધિયાનો અતુકૂળ ઉત્તર આવતા જ માલેટને તા. ૭ મી નવેમ્બર ઈ સ ૧૭૮૫ ને રોજ ઇંગ્લેજની વતી પુનામા વકીલ તરીકે રહેવાનો હુકમ આપ્યો. અને તેનો માન મગતમો જળવાના માટે સિંધિયા મારશલ નાનાફડનવિસ ઉપર પત્ર વખી મોકલ્યો. આ પ્રમાણે માલેટનું ઇષ્ટ પુના દરબારમા વખી તરીકેની નિમણૂક થવાથી સિદ્ધ થયું. માલેટ પોતાના પ્રવાસની આસર્વ હકીકત સવિસ્તર પોતાની રોજનીલીમા લખી છે અને તે ફ્રેન્ચરેટના 'સીનેકશન' મા પ્રસિદ્ધ થઇ છે.

હુકમ મળ્યા પછી માલેટ કલકત્તેથી મુબઇ જવા નીકળ્યો અને ઈ સ ૧૭૮૬ ની જાનેવારીની આખેરીયે મુબઇ આવી પ્હોચ્યો. આ વખતે નાનાફડનવિસ કન્ટ્રાક્ટકમા ટીપુ

સાથેના યુદ્ધના પ્રસંગમાં રોકાયો હતો, તેથી તેણે બહિરો રઘુનાથ મેહે દલેની, ઇંગ્રેજના વકીલ સાથે સહાયિકારી તરીકે ઘટના ઘડી માલેટની પુનામાં યથાર્થ આગતાસ્વાગતા કરવા મેહે દલેને રવાના કર્યો. તેણે મુખ્યના ઇંગ્રેજના વકીલ સૈયદ *તુરહિનખાનની મારફત માલેટના આગમનની સર્વ તજવીજ કરી અને માર્ગમાં રોકાણ ન થાય તે માટે પરવાનો (પાસપોર્ટ) મોકલી સર્વ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી. માલેટ પાસે વકીલાતના કામ પર રહેવાની બહિરો રઘુનાથ મેહે દલેની નીમ્નોક્ક થઈ અને તે ઘણા વર્ષ સુધી કાયમ રહી ઇંગ્રેજોના પત્રવ્યવહારમાં ‘બહિરો પડિતનુ નામ વારવાર વાચવામાં આવે છે તે આ જ બહિરો પત્ર હતો. તેણે નાનકે જે પત્રો લખ્યા છે તે ઘણા જ મહત્વના છે. તે પત્રો તે વખતની રાજમટપટો તથા પ્રકરણોની સારી કલ્પના કરાવે છે.

બહિરો રઘુનાથે માલેટનું મુખર્ષિ આવવું થયા પછી એક મુખ્યારક્ષણાદીનો પત્ર તેને મોકલ્યો તેનો ઉત્તર માલેટે ના ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૭૮૬ માં મોકલ્યો તે નીચે પ્રમાણે —

“ પરિત સાહેબ મહેરખાન દોસ્તાન સલામત તમે અમને ખુશાલી બરેલો ખત મોકલ્યો તે મળ્યો. જે વર્તમાન લખ્યા તે જલ્પા. તેમાં લખ્યું હતું કે, તમારા આવવાની બહુ વાટ ભેડું છું અને તમારા મુખર્ષિ આવ્યાના સમાચારથી બહુ આનંદ થયો તથા મદારલમહામે (નાનારડનવિસ) દીલથી પોતાનો સતોય દેખાડી માર્ગના પન્વાના, અને ખીજા પત્રો અમારે હવાલે કરી આ કામ માટે લશ્કરમાંથી અમને રવાના કર્યા છે એમ લખ્યું તે જલ્પુ. એવી જ તમારી ભલાઈ અને મિત્રતા તથા મદારલમહાનો પ્રેમ સૈયદ તુરહિન હુસેનખાનના હમેશના લખવા પરથી અમને જણાયો હતો, અને તેથી તમારી બેટ માટે બહુ જ આતુર હતો. હવે સતિસ્તર વાતોથી એ રાગ થશે અને ચિત્તની સફાઈ થશે અમારા મમ માટે પન્વાના તથા ખતો કમાવીસદશને મોકલી આપે અમ લીધો એ વિગતવાર હેવાય તુરહિનના કહેવાથી જાણ્યો છે આથી તમારી અમારી મિત્રતાનો દાવો એક થઈ દૃઢ થતો જાય છે. જેમ જલદી પુનામાં આવવું થાય તેમ ઉત્તમ, તથા આપણે સાથે લશ્કરમાં જવું એમ જે લખ્યું તો તેના ઉત્તરમાં ઇશ્વરસત્તાથી સત્તર પુના આવી તમારા વિચાર મુજબ દોસ્તીદામનો એક રાગ કરો, પડિત પ્રધાનની બેટ લઈ પછી મદારલમહામ પામે જઈ જે મત્ર કરવો છે તે કરીશું. વિશેષ સમાચાર તુરહિનખાનના લખવા પરથી જાણશો.”

* સૈયદ તુરહિનખાનને મુખ્યપદના ઇંગ્રેજોએ પેશ્વા દરબારમાં વકીલ તરીકે એક સમય મોકલ્યો હતો પરંતુ ત્યાં તેનો પગ ટક્યો હોય એમ લાગતું નથી. મુખર્ષિ સરકાર અને પેશ્વા સરકાર વચ્ચે આ બાબતસર પત્રવ્યવહાર પણ થયો હતો. સૈયદ તુરહિનખાન ઇંગ્રેજો તરફનો વળનદાર માણસ હતો માલેટ પાસે તે ઘણા વર્ષ વકીલાત પર હતો. તે ઇંગ્રેજ આપા સારી રીતે જાણતો હતો.

ખાદિરો પંતપર તુરદિનખાનનો જે પત્ર છે તે પત્ર છે તે પત્ર નીચે પ્રમાણે છે*—

“ X X X X X X આજમ માલેટ સાહેબે તમને પત્ર લખ્યો છે. X X X X X આજમ માલીટ સાહેબ રવિવારે પનવેલ દાખલ થશે X X X X આજ શુક્રવાર ખારમી તારીખે પાટીલ ખાવાના લસ્કરમાંથી મેસ્ટર ઈંદરસન (મી. એન્ડરસન) નો પત્ર આવ્યો છે. તેમ સનદ છ હજારી મનસખા, અને ગ્રાહકદાર પાલખી તથા ખેતાખ “મેહાતે શામ-ઘોલા નસીરુલમુલક ફેરોજગી” આ પ્રમાણે સનદ આપી છે. આ પરથી અમે તમને લખ્યું છે. તો આપ માલીટ સાહેબને પત્ર તેમની ઉત્તિ ઉદેશી લખજો. અને શ્રીમંતને પણ જાહેર કરજો. શ્રીમંત રાજથી નાનાને નજર કરવા ધણો સારો ઘોડો લાવ્યા છે તે વિદિત થાય ઘોડો આરખી છે. શ્રીમંત પંત પ્રધાનને પણ નજરણા માટે ધણી સારી વસ્તુઓ લાવ્યા છે, નાનાને માટે પણ ઉમદા ચીજો આણી છે આપણો તો બાધચારો જ છે X X X

માલેટ મુખ્યથી નીકળ્યો તે વખતે આપણે ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે નાનો ટીપુ પરની સ્વારીમાં કર્નાટકમાં રોકાયો હતો નાનાની ઇચ્છા લસ્કરમાં માલેટને ખેતાની સાથે લઈ જવાની હતી પણ માલેટ પહારોપહાર ન આવતા પ્રથમ પુને જઈ પેશા સરકારની મુલાકાત લેવાનો નિશ્ચય ખતવ્યો. માલેટ પુને જવા મુખ્યથી તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ નીકળ્યો. ખાદિરો રઘુનાથે તેની હીલચાલના વર્તમાન નાનાને તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરીના પત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે.—

“ સેવામાં વિઠાપના, મેલ્મ માલિટ મુખ્યથી ક્યારે નીકળ્યો અને ક્યાં સુધી આવ્યો, પુનામાં ક્યારે આવનાર, તે લખી મોકલજો કરી આશા થઈ. તેના ઉત્તરમા તે મરાઠરની વહે ચંદ્ર (તા.) ૧૨ ને રોજ પનવેલ દાખલ થયો. આઠ મુકામ પનવેલમાં થયા ચંદ્ર ૨૧ મીએ ત્યાંથી નીકળી ચંદ્ર ૨૨ મીએ ખાલાપુરમાં ખોંપવલી નજીક ઘાટ નીચે પહોંચ્યાનો પત્ર છે.

ખીજ દિવસે ઘાટ ચઢતા હતા ખડખામાં બે મુકામ થશે. આઠલાં મુકામ કરવાનું કારણ તેની સાથે પાયસો સાતસો બાર બોજો, ને તેટલા મજુરોને ઉપર ચઢવું તેટલા માટે દિવસો લાગે. અહીં ચાર મુકામ કરી લસ્કરમાં જવા નીકળીશ એવી ખાતમી તથા લખાણ છે. પરંતુ ઉતાવળ થાય તો પણ ચાર આઠ દિવસ આ સ્થાને તેને કાઢવા પડશે એવું દેખાય છે. તેની સાથે સરંજામ નીચે પ્રમાણે:—

ટાપીવાળા માલિટ સુધાં આસામી છ જણ પૈકી પાલખીના ધણો ત્રણ જણ છે. ઘોડા ૩૬, ગારદી વિગેરે ૨૦૦, ૧૦૦ શાગીંદિપેશા વિગેરે, ૫૦ હમાલ, કામાદી ૭૫ બોધ મહાર ૪૨૫ ના આશરે. હાથી નંગ ૨, પાલખીઓ ૫, ફરાસખાના-૧ ડેરો (તેલુમહોટો),

* આ પત્રનો જરૂરી મજકુર જ આવ્યો છે. આખો પત્ર આવ્યો નથી.

૨ ન્હાના તપ્પુ. ૩ રાવટીઓ મ્હોટી, પાલા લોકોની આ પ્રમાણે ફરાસખાનુ છે આનિટની નાટકશાળા (રાખ) મુસલમાનો પાવખી સુદ્ધ એ છે

આ પ્રમાણે સરખમ છે પુનામા રહેવાને નારાયણ પેઠમા આવેયો રાજેશી ગોવિંદ તાવ ગાયકવાડનો વાડો (મહેલ) ખાલી હોવાથી નક્કી કર્યો છે તેની મરજી બાગમા મુકામ રાખવાની છે પણ બાગમા ઇમારત વગેરેની યોજના ન્હોતી તેવી ન હોવાથી આ જગ્યા પસંદ કરવામા આવી છે તે જાણુજો. સેવામા જાણુવા માટે લખ્યું છે તે વિગતપના.”

આ પત્ર પરથી માત્રેટ મુજબથી નીકળી તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ પનવેલ આવ્યો ત્યાંથી તા. ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીએ નીકળી ખાલાપુરમા ખોપવળી નજીક ઘાટ નીચે આવ્યો. તેની સાથે સરસામાન ઘણા હોવાથી તેનો પ્રવાસ ધીમે ધીમે થતો હતો.

(અપૂર્ણ)

પુરુષોત્તમ વિદ્યામ માવજી.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણ્યશક્તિનો સાગર છે, હુ ખીયાને આશીર્વાદ છે અને હુકામા મનુષ્ય માનવું છવન છે

શુભ થયેલી યાદદાસ્ત, શુભ થયેલ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુષ્ટ આપવા માટે, જ્ઞાનતત્ત્વોને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ધનાજ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની ઠબી ૧ નો રૂપીઓ ૨.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાવય—સ્થાપિત ઇસ્તીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

આંચ ઓફીસ મુબાઈ કાલકાદેવી રોડ

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુબાઈ.	કલકત્તા	પુના-સીટી	વડોદરા.	અમદાવાદ
કાલકાદેવીરોડ	હેરીસનરોડ	જુધનારપેઠ.	રાવપુરા	રીયીરોડ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

મગવદ્ગીતા.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાવિતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મૂળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા આત્મસત્તમ પૂજકની વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે કદ ડેમી આદ ૧૯ સમગ્ર ૮૦ ફારમ પૂઠ પાક કિમત રૂ ૪-૦-૦ ચાર પૌરટેજ આના પાચ

૧ વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

WHY I BELIEVE IN GOD

As I have told you, I am not a Christian. My God has almost nothing in common with the God of Christian dogma, but I am profoundly religious, firstly, by my heart and by the voice of my conscience, and then by my intellect and through study. When I was a student I was sometimes led astray into the path of atheism, it was history and science that caused me to retrace my steps. In studying history—not the history of individuals—but that of the masses from age to age, I perceived the action of a power, of a law, which, little by little, leads us upward and extracts good from evil. There has been no great and noble idea that once promulgated, did not triumph in the end, although it might traverse centuries of obstacles and persecutions, there has not been one holy aspiration which, starting with a handful of believers, who were called sectaries, was not certain to increase the number of its adherents, become sooner or later a church, and modify the dominant religion; there has been no evil enterprise, whether of ignorant barbarians or ruthless tyrants, that was not followed by a powerful reaction of the good, by an enlargement of the sphere of civilisation, by the advance of liberty. Progress was therefore a law, and science showed this to me even in the material universe. It was evident that a plan of education had been traced out for humanity. Our progress may be rapid or slow, according to our endeavours and according to the use we make of our freedom, but sooner or later we infallibly follow this guidance. This supreme law is an intelligent and beneficent law. We have not made it. Therefore, some one higher than ourselves has made it, and this some one is God.

—Mazzini

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

અપનિષદ.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

અપનિષદ.

વર્ષ ૬, અંક ૮.

[માસિક.]

ભાદ્રપદ, સપ્ત ૨૯૬૩.

તન્ત્રી—પ્રોફેસર આનન્દરાવ બાપુભાઈ ધ્રુવ એમ એ. એલ.એલ.બી

અભિનયકલા	૪૫૩
(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોજાનાથ દીવેદીઆ બી. એ. સી એસ)	
મૃગયાવિહાર	૪૧૭
(રા. રા. "બ્રમર" બી એ)	
પાટીઆં વાંચનારા	૪૬૯
(રા. રા. "મકરન્દ" બી. એ, એલ. એલ. બી.)	
પ્રેમ અને ધૈર્ય	૪૭૩
(રા. રા. "ચન્દ")	
ગૅરિબ્ડીનું જીવનચરિત્ર	૪૭૫
(રા. રા. હીરાનાથ ત્રિ પારેખ)	
મહર્ષિ	૪૭૬
(રા. રા. "અરવિન્દ")	
બૃહ્મ ઠસાઓ	૪૮૬
(સી. પિંઠા બી. એ.)	
પેશ્વાના દરબારમાં પેલો ઇંગ્લેન્ડ રેસીડન્ટ.	
(રા. રા. શેઠ પુરષોત્તમ વિશ્રામ ભાવજી.)	
તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન	૪૮૬
(ગ. રા. "નિશાસુ". એમ એ)	

સલાજીમ

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) મુજરાતીશા-
ળાના આસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂા. ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂા. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસઃ નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુભવી)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂા. ૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી. ખાતમ વર્ષ મા, રૂા. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂા. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂા. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ફૂટક નકલના

રૂા. ૦-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દસરકર પ્રાપ્તભાઈ મુવ, વસન્ત ઑફિસ—અમદાવાદ.

સુખાઈના એજન્ટ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી.—સુખાઈ.

નિયમો.

- ૧ વખત સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઑફિસ” ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઑફિસ” અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ—એ લેખ “વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો થાકશે, હોય
કે ન હોય—પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બધાતા નથી.
- ૫ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરમુધીમાં પણ ન મળે તો માહકે
અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે
બધાતા નથી

વ્યવસ્થાપક.

સલાજીમ ભરી દેનારને ભેટ.

અમારો કાર્તિકનો અંક વહેંચાયા અગાઉ આ વર્ષે આખરનું એટલે પોપ ૧૯૬૪
મુધીનું વસન્તનું સલાજીમ ને આદકો તરફથી આવી ગયું હશે તેમને હિન્દુ પોપાકમાં
મિસિસ એનીયસેન્ટની એક અતિ સુંદર છબી ઉત્તમ કાગળ ઉપર ઉતારેલી ભેટ આપ
વામાં આવશે. આ ભેટનો ભાગ ઇચ્છતા આદકોએ સત્વર સલાજીમ મોકલવા કૃપા કરવી
જિજ્ઞાસુ વિનંતિ.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત

इदं सत्यं, सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्नेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मदेवममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

'સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્' । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનામ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૬, એક ૮.

[આશિક]

ભાદ્રપદ, મંવત ૧૯૬૩.

*અભિનયકલા

અભિનયકલા તે : મિત્રકલાઓમાં સ્વનન્ત્ર સ્થાન પામવાને લાયક છે. નાટકકાર નાટક
રમીને બેસી રહે છે; પણ નટ હેના અભિનયથી હેમાંનું દાદ પ્રગટ કરવાનું કરે છે; અને
તેમ કરવામાં ઊંચા પ્રકારના કલાવિધાનની વાર પડે છે. એ કલાને અંગે નટ તે નાટકકાર
રથી ઘુઠી રીતે છતાં હેની પેઠે તેમ જ હેની બોલપણે : અપૂર્વ સૃષ્ટિનો ઉત્પાદક અને છે.
અભિનયકલાને mimetic art, અનુકરણની કલા એમ કહેવામાં આવે છે. તે અનુકરણનો
અર્થ શુધ્ધ નહિ, મૂળ વસ્તુની માત્ર વધાવત્ પ્રતિબિમ્બગચના એમ કહિયે તો તો
વધાર્યું નથી. અનુકરણમાં કેવળ પ્રતિબિમ્બ કરતાં વિશેષ ચમત્કાર

(નટની સર્જન- ઉમેરાય ત્યારે જ કલાવિધાનને માર્ગ મળે. એ ચમત્કારનું ખીજ
ચક્રિ.) નવીન સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ચક્રિમાં-સર્જનચક્રિમાં-જડે છે.

અનુકરણ તે કેવળ નહિ નથી, પણ સદશીકરણ છે. અને માદસ્પર્શ લક્ષણ તદ્દિ-
જત્વે મતિ તદ્દતભૂયોર્ધર્મવચ્ચમ્ (મૂળથી મિલ દોષ મૂળના ધણખણ શુધ્ધ ધણ
કરવા) એમ છે. ઉપમાદિક અલંકારમાં સાદરણુ ખીજ આ રીતે જ પ્રવેશ પામે છે.

* ખીજ 'સાદિત્યપરિપદ' માટે તૈયાર થયેલ લેખ મેદા પ્રસિદ્ધ નેટલે થઈ જવાથી
હેને મંદિત ૩૫ આપી આ લેખ રચ્યો છે. આ કારણથી મૂળમાંનાં અનેક દલાનો, ઊંચ-
પોદ, વગેરેને અદિ- સ્થાન આપી સકાયું નથી.

ન. બો.

માત્ર અત્ર કારમા વાસ્તવિક ભિન્નપણુ વિશેષ હેઈ, સમાન ધર્મનો અશ ન્હાનો હોય છે, -પર તે ઉપર વિશેષ જોર મૂકવામા આવ્યાથી તે પ્રધાન પદ પામે છે અભિનયમા તેથી કાંઈ ફેર છે. હેમા મૂળમા અને અનુકરણમા વાસ્તવિક સમાન ધર્મ વિશેષ હોયછે, અને ભિન્ન ઓછુ હોય છે, પરંતુ ભિન્નત્વને પ્રધાન પદ મળવાથી નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે એ ભિન્નત્વ સપાદન કરવામા જ કલાવિધાનનો વ્યાપાર આવેછે, અને નવીન સૃષ્ટિની નવીનતા તે જ ભિન્નત્વસપાદક તત્ત્વ છે, ત્હા જ કલાવિધાનનો ચમત્કારજનક સતેરી ઢોળ મૂળ ઉપર પાડીને

The light that never was on sea or land,
The poet's consecration and the dream—

જે દીપ્તિ પૃથ્વી ઉપર કે પાણી ઉપર કદી નથી હોતી તે કવિની આરોપજનિત સ્વપ્નમા ખડી કરાય છે

સૌન્દર્યના સ્વરૂપ વિશે એક મત હોવો છે કે, પદાર્થોના અશોની સમપ્રમાણતા તે જ સૌન્દર્યનું તત્ત્વ, આ એસ્ટિટ્યુટલનું maternalistic (જડવાદી) લક્ષણ છે બીજો મત Neo-Platonist તત્ત્વવેત્તાઓનો છે તે સૌન્દર્યનું idealistic (ભાવનાવાદી) લક્ષણ આપે છે, એ લક્ષણમા સૌન્દર્યનું બીજ પદાર્થની સમપ્રમાણ પદનાથી પર રહેના પ્રાઈમાર નામય તત્ત્વમા રહેલું મનાય છે પ્રસ્તુત અભિનયકલાને સખધે આ નટની ભાવનાથી નવી સૃષ્ટિ-આપાર થવાનું કહ્યું છે તે સૌન્દર્યના ભાવનામય લક્ષણનો જ સ્વીકાર કરીને શક્ય અને

આમ સર્જનશક્તિનું તત્ત્વ અભિનયકલામા પ્રધાન રૂપે પ્રવત ખડુ પણુ હેનો મૂળ પાથો તો અનુકરણમા જ છે એ નિર્વિવાદ છે પ્રકૃતિથી જ મનુષ્ય (અભિનયનો મૂળ અનુકરણની વૃત્તિ રોપાયેલી છે આમ નાટ્યકલાના ઇતિહાસ અં પાથો અનુકરણ) ઉત્પત્તિનું જીંઘુ મૂળ છેક આદિ માનવ સ્વભાવમા છે આ કારણથી ટેટલાક અપવાદ બાદ કરતા જગતમા સર્વત્ર-જગલી પ્રભુઓ સુદ્ધા—નાટ્યકલાના અધૂરા પૂરા કાચા પાકા, સ્વરૂપ જોવામા આવે છે એ કાનાના પ્રાચીન ઇતિહાસમા જીતરવાને માટે હાન અવકાશ નથી આપણા મુખાર્ધ ઇલામામા ગુર્જર નાટકને ઇતિહાસ પણુ સવિસ્તર અર્ચતા લબાણુ થઈ જશે અને આધુનિક રંગભૂમિનું પણ ઐતિહાસિક દર્શન સક્ષિપ્ત રૂપે જ કરવું પડશે

ગુજરાતી રંગભૂમિ આધુનિક પદ્ધતિની તો પાછલા ૩૦-૪૦ વર્ષથી જ શરૂ થાય છે આરમ્ભમા ભવાઈ, રાસધારીના ખેલ, વગેરે રૂપમા અભિનય ખેલતા ભવાઈની અત્યન્ત અમ્લીલતાનો દોષ કોરાણે મૂકતા પણુ, હેમ છૂટક છૂટક અનેક વેશ અને કવચિત્ત સ્વરૂપ વૃત્તાન્તોની છાયા એ જ અશ હોવાથી નાટકનું રૂપ હેમા ખડુ આવતું જ નથી. રાસધારીના ખેલ મળભાષામા નિયંત્રિત છે અને હેમા કાંઈક વૃત્તાન્તના અભિન આવે છે, પરંતુ નાટકના રૂપ રૂપનો પ્રવેશ હેમા નથી થતો આ સસ્યાઓ હવે ક્ષીણ થ

(ગુજરાતી રંગ
ભૂમિનો સક્ષિપ્ત
ઇતિહાસ)

જવા આવી છે. આ શિયાવ આશરે ૪૦ વર્ષ ઉપર ગુજરાતમાં ગૂની પદ્ધતિની દક્ષિણી નાટક મંડળીઓ પ્રથમ આવી, પુરાણાદિકનાં આખ્યાનો કાંઈક અસરકારી રીતે ભજવવા લાગી. આ પછી કેટલેક વર્ષે પ્રથમ મુંબાઈમાં નવીન પદ્ધતિના ખેલ પારસી મંડળીઓએ શરૂ કર્યા.

પ્રથમ હિન્દુસ્તાની ભાષામાં ખેલ ચલાવતા કાલક્રમે મરહૂમ કેપ્તુશરો નવરોઝજી કાબરાજીએ ગુજરાતીમાં ખેલ ભજવનારી પારસી મંડળી ઊભી કરી. આ પ્રયાસનો હેતુ ઉત્તમ હતો. પરંતુ સંગીત, ભાષાશુદ્ધિ, તથા અભિનયમાં બહુ ન્યૂનતાઓ હતી. તે પછી કેટલેક વર્ષે રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામના પ્રેતસાહનથી ગુજરાતી મહેતાજીઓની નાટકમંડળી ઊભી થઈ; તે એ નાટકકારનાં નાટકો ભજવવા લાગી. સંગીતમાં એ મંડળી કાંઈક ચટ્ટિયાતી હતી; પરંતુ અભિનયના કલાવિધાનમાં અરસિકતા જ ઉત્પન્ન થતી હતી. લગભગ તે જ સમયમાં પણ કાંઈક એક એ વર્ષ પછી મરહૂમ ટવિ નર્મદાશંકરની પ્રેરણાથી એક નાટક-મંડળી ઊભી થઈ અને એ કવિનાં નાટકો ભજવવા લાગી. હેમાં પેલી 'મહેતાજીઓ' ની મંડળી કરતાં કાંઈક અભિનયકલા ઠીક હતી, પરંતુ સ્વતન્ત્ર દૃષ્ટિએ ઉત્તમ નહોતી.

આટલું પશ્ચાદવસોકન બસ છે. હેમાં દૃષ્ટિગોચર કરેલો સમય બહુધા ઈ. સ. ૧૮૬૫ થી ૧૮૮૦ સુધીમાં આવી રહે છે. તે પછીનાં વીસ પચીસ વર્ષમાં (આધુનિક ગુજરાતી આધુનિક નવીન નાટકમંડળીઓ અને હેમના સંપ્રદાય બહુ ત્વરાથી રંગભૂમિના અનિષ્ઠ ઉત્પન્ન થઈ ફેલાવ પામ્યા નોંધએ ઊંચે. એ સંપ્રદાયનું સ્થૂળ વર્ણન કરિયે તો—સંગીત ઉપર વિશેષ લક્ષ, છતાં સંગીતમાં કૃત્રિમતા તથા શાસ્ત્રીયદોષ અને રસક્ષતિ, દૃશ્ય સામગ્રીના આડઅર્થનું અનિષ્ઠ સેવન, નાટકની વસ્તુમાં બહુધા અસારતા, લોકસંઘની અધમ વૃત્તિયોને ઉત્તેજન આપનારા પ્રકાર-જેવા કે અયોગ્ય પ્રસંગે અને અયોગ્ય રીતે હલકા હાસ્યરસ ઠેર ઠેર રેડવો, સામાજિક ઉત્કર્ષના વ્યાપારો ઉપર વૃથા આરોપ અને ઉપહાસ, છત્વાદિ; આ લક્ષણુરેખાઓથી એ વર્ણન કાંઈક અંકારો.

આપણી રંગભૂમિ ઉપર અભિનયકલાની આમ નિકટ અવસ્થાથી ચતી ગ્લાનિને લીધે એ કલાનાં ખરાં અને જાયાં ધોરણોનું દર્શન તથા પરીક્ષણ જનમંડળ આગળ મૂકવાના ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી આ નિબંધ રચાયો છે.

અનુકરણવૃત્તિ અને અન્યદ્વારા અન્તર્ભાવનો ઉદ્ભાવ—એ બે બીજા અભિનયની પ્રવૃત્તિનાં છે, ત્હેમાં અભિનયના કલાસ્વરૂપ માટે અનુકરણ એ જ મુખ્ય (અભિનયકલા અને વ્યવહારને ઉપયોગી તત્ત્વ છે. આ અનુકરણમાં રસિકતાનો પ્રવેશ નાં લક્ષણો.) આવસ્યક છે તે હવે તપાસવાનો પ્રસંગ આવે છે. એ લક્ષણોમાં કેટલાંક સામાન્ય અને કેટલાંક વિશેષ છે.

મુખ્ય સામાન્ય લક્ષણ સ્વાભાવિકપણું છે. અભિનયમાં કૃત્રિમતા આવે તો નટના મા-
યાવી વ્યાપાર જોડે ધિરોધ આવે છે. અતઃજે તદ્દરૂપ બનાવી માયાનો
(સ્વાભાવિકતા) આભાસ જીભો કરવામાજ નાટ્યતુ સામર્થ્ય સમાયું છે, તેથી પ્રેક્ષકને
કૃત્રિમતાનેયોગે એમ ભાસ થાય કે આ તો રામ, સીતા, કે હુબ્બ-ન્ટ
કે શકુન્તલા ન હોય, પણ એ વેશધારી ફલાણો ફલાણો છે, એટલું જ નહિ પણ હેના
ભાવ પ્રદર્શનાદિકમા પ્રકૃતિને પ્રતિકૃષ્ટ લક્ષણો જણાઈ કૃત્રિમતા પ્રગટ થાય, તો કલાતુ ખાસ
ધન-માયામય સ્વના-યુક્ત યદ્ય જાય. પરંતુ આ સ્વાભાવિકતા તે નિત્ય જીવનની સ્વાભાવિક-
તાથી ભિન્ન છે. એ ખરું છે કે જાળક પોતાની રમતોમા અતુકરણવ્યાપાર કરે છે તે
વખત કોઈબીજી જુવે છે એમ ભાન થતા હેના અતુકરણમાંથી લાક્ષિત્ય જતું રહી અસ્વા-
ભાવિકતાનું કદગાપણું પ્રવેશ પામે છે, અને આ કારણથી અભિનયમાં આ પ્રકારના આત્મ-
સંવેદનનો નાશ ઇષ્ટ છે તથાપિ નટને તો કેટલેક અશે પોતાના અભિનયતુ ભાન રહેવું
આવશ્યક છે. એ પ્રમંથે આત્મસંવેદનનો લોપ ઇષ્ટ છે ખરો, પણ તે નટની હમ્મજાથી
કરેલો લોપ છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે અભિનયનો સ્વાભાવિકતા તે સ્વચ્છન્દ પ્રવૃત્તિનું ફળ નથી પણ
અભ્યાસથી માધિત કળા છે. આ કારણથી જ મમય નગેના અભિનયપ્રસંગોમા આકર્ષિત
જણાતા ભ્રમકારો તાત્કાલિક જીર્ણને વશ થઈને બનેલા નથી હોતા પણ જોડા અભ્યાસના
પરિણામ હોય છે. પરિપૂર્ણકલાપિધાયક નટ લાખા અને સુંભાળથી કરેલા અભ્યાસથી આ
ફળ સાધે છે, અને આમ “કલાવડે કલાને મતાડે છે.”

અભિનયકલાના બીજા સામાન્ય લક્ષણ—(૧.) ડાયા (Tone), (૨.) વિવક્ષણતા
(Distinction) અને (૩.) શક્તિસ્થિતિ (Breadth) એ છે.
(ડાયા) એના સ્થૂપ સ્વરૂપ જ જોઈ જઈશું.—ડાયા એ શુણ્ણ ચિત્રકળામા
આભાસવાદો (Impressionalist) કલાવિધાયકોએ સ્વીકારેલો છે
તેને જ મળતો શુણ્ણ અભિનયકલામા છે. અમુક દેખાવની સમગ્ર ‘ડાયા’ ની ડાપ ઉપ-
સ્થિત કરવી, ઝીણી ઝીણી વિગતોનો અનાદર કરવો,—એમ ચિત્રકળામા આભાસવાદોનો સિદ્ધાન્ત
છે. તે જ પ્રમાણે અભિનયમા માત્ર સ્વભાસનું સ્વરૂપ—એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વિના, લગાર
પણ લાક્ષ્યા ચાક્ષ્યા વિના, સ્વભાવરેખાની વિગતોનું સ્પષ્ટ ચિત્ર પાડ્યા વિના જ—માત્ર સ્વ-
ભાવમુદ્રાની મમગ્ર ‘ડાયા’ વડે જ દર્શાવવું એ એ કલાતુ એક લક્ષણ છે. વિવક્ષણતા
(Distinction) એ લક્ષણ ડાયાના લક્ષણ સાથે જોડાયેલું જ છે. રમજૂમિ ઉપર
નટનો પ્રવેશ થતા જ નટ પોતાના આ ગૂઢ શુણ્ણવડે પ્રેક્ષકો ઉપર
(વિવક્ષણતા) પ્રભાવ એકદમ સ્થાપી સમે છે, અને જાય છે એટલે જાણે સર્વ
કાઈ ખાપી પડી ગયું, બીજા નટો કેવળ સામાન્ય વર્ગના બની ગયા,
એમ ભાસ થાય છે.

શક્તિવિસ્તાર એ ગુણ પશુ આત્મશક્તિથી જ સાધ્ય છે. એ શુષ્કને યોગે નટ એક વામ્યમા, એક શબ્દમાં. હેવો સપૂર્ણ ભાવ-હેની માથે જોડાયલા સર્વ (શક્તિવિસ્તાર) સંસ્કાર અને દૃષ્ટાન્ત જે જે સભવે તે સર્વની સહિત—પૂરીને એ વામ્ય અથવા શબ્દને મૂલ્યવાન બનાવી દે છે. આ ગુણ માટે લાભો અનુભવ અને શિષ્ટ અને અર્થભાગથી ભરેલા નાટકોનો ચારવાર અભિનય આવશ્યક છે.

હવે અભિનયકલાનાં વિશેષ અંગ લઈએ. હેમા સર્વથી વિશેષ મહત્ત્વનું અંગ તદ્રૂપાનુભવ છે. રંગભૂમિ ઉપર નટ જે પાત્રનો વેશ ભજવે છે તેના (તદ્રૂપાનુભવ) હૃદયમાંનાં ભિન્ન ભિન્ન ભાવસચ્ચનો નટે તદ્રૂપ રીતે—અર્થે પોતાને જ ભાવસચ્ચન થાય છે એમ અનુભવવા જોઈએ ? એ અનુભવ શક્ય છે ? શક્ય છે તો તે કલાવિધાનને અનુકૂલ છે કે પ્રતિકૂલ ? વગેરે મહત્ત્વના પ્રશ્નો આ તદ્રૂપાનુભવને અંગે ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રશ્ન વિશે એ પક્ષ છે. એક પક્ષનો મુખ્ય આચાર્ય પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ તત્ત્વચિન્તક ડિડરો (Diderot) છે. હેને મતે તદ્રૂપાનુભવ તે કલાવિધાનને પ્રતિકૂલ તથા અનિષ્ટ છે. એ પ્રકારનો અનુભવ અતિ વાસ્તવિકતા ઉત્પન્ન કરે છે, જે કલાથી વિરોધી છે,—એમ એક વાધો એ પક્ષવાળા બતાવે છે. બીજને વાધો એ બતાવાય છે કે તદ્રૂપાનુભવને લીધે નટ આત્મસંયમ ખોઈ પરવશ થઈ જાય અને કલાવિધાનનું દર્શન આટલી જાય.

બીજો પક્ષ સ્વયંબૂકલાનો છે. એ મતે તદ્રૂપાનુભવ સર્વથા ઇષ્ટ છે, એ અનુભવથી જ સ્વાભાવિક અભિનય ઉત્પન્ન થાય છે અને કૃત્રિમતા ટળે છે. પાત્રના ભાવનો તદ્રૂપ અનુભવ ના થાય તો નટનામા ખરી ભૂમિ ઉત્પન્ન થાય જ નહિ. પ્રથમનો પક્ષ અભિનયને પરલક્ષી કલા માને છે, અને આ બીજો પક્ષ આત્મલક્ષી માને છે.

આમ એ પક્ષ છે. પરંતુ બનેમાંથી સારું દોષ કાઢતા તદ્રૂપાનુભવ આત્મસંયમની લગભગ રહીને થવો જોઈએ—એટલું જ છે. નટે શુષ્ક—તે પ્રસંગના ભાવથી અસ્પૃશ્ય—રહેતું નહિ, પણ તે ભાવ તદ્રૂપ અનુભવવા ખરા, પરંતુ પોતાના હોય તેમ નહિ, પણ જાણે પોતાના હોય તેમ અનુભવવા, એ ખરું હાર્દ છે. આથી અભિનયકલાનું પરલક્ષી સ્વરૂપ છતાં આત્મલક્ષી વ્યાપારનું અન્તર્ગત બીજ પશુ સુરચિત રહે છે. આ પ્રશ્નનું સમર્થ મનાધાન દ્યુઈસે કર્યું છે તેમાં છેવટે એક અત્યન્ત અર્થગર્ભ વચન મૂક્યું છે.—

“His (i. e. the actor's) passion must be ideal—sympathetic, not personal”

“નટનો ભાવોદ્વેગ ઉત્તમ ભાવનારૂપ હોવો જોઈએ,—પાત્રના ભાવોદ્વેગ જોડે સમભાવ થનારો, પોતાના ભાવોદ્વેગથી સ્વકીય બનેલો નહિ.”

આપણા દેશમાં ગસનું તત્ત્વ અભિનવશુભાચાર્યે બતાવ્યું છે તેમાં આ પ્રકારનું જ તત્ત્વ સમાયલું છે.

આ રીતે તદ્રૂપાનુભવ સ્થાપવા માટે પાત્રના સ્વરૂપ જોડે નટે અદ્વૈતભાવ સમભાવવડે

સિદ્ધ કરવાની કેળવણી પોતાને અભ્યાસ, ચિન્તન, ક્ષત્યાદિવડે આપવી જોઈએ. આ રીતના અદ્વૈતભાવના અનેક દૃષ્ટાન્તો ઉત્તમ નટનટીઓમાં ચુરોપન દેશોમાં મળે છે

આ તદ્દપાનુભવ આવશ્યક છે એટલું જ નહિ, પણ વાસ્તવિક છે, નટવર્ગ એ પ્રકારે અનુભવ કરે છે, હેના પુષ્કળ પ્રમાણ મળે છે. "Masks or Faces" એ નામના પોતાના પુસ્તકમાં મિ. આર્ચરે અભિનયનું માનસશાસ્ત્રદૃષ્ટિથી અન્વીક્ષણ કરતા હિડરોના મિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ જથાળાષ દૃષ્ટાન્તો અને પ્રમાણો એકઠા કરીને બતાવ્યા છે. અનેક પ્રખ્યાત નટનટીઓના અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે કે અભિનય વખત ભાવનો તદ્દપ અનુભવ થાય છે, પાત્રની સાથે નટ પણ અશ્રુ ખરા જ પાડે છે, હર્ષ ખરો જ અનુભવે છે, ક્રોધથી ખરો જ આવિષ્ઠ થાય છે. એ સર્વ પ્રમાણોથી જણાવે છે કે તદ્દપાનુભવ અભિનયમાં સ્વાભાવિક રીતે જ, આપોઆપ, પ્રવેશ પામે છે. પણ તે સાથે એ માટે પૂર્વાભ્યાસ તેમ જ આત્મસંયમ તો આવશ્યક છે જ.

અભિનયની કલાનું ખીન્નુ વિશેષ અગ અભ્યાસ છે હમણાં ઉપર કહેલા અભ્યાસ ઉપરાત, પાત્રસ્વભાવનો મનનપૂર્વક અભ્યાસ જરૂરનો છે તે કગ્વા (અભ્યાસ) માટે માત્ર પોતે ભજવવાના પાત્રના વચનાદિક ઉપરાત તે પાત્રના સ સર્ગમાં આવતા તેમ જ ના આવતા અન્ય પાત્રોના વચનાદિકનો તેમ જ આખા નાટ્યનો અભ્યાસ તેટલો જ આવશ્યક છે. કલાના તરનોનું અન્વેષણ હેમાંથી થઈ સકે છે. માઈ પણ પાત્ર છૂટી વ્યક્તિરૂપે નહિ પણ નાટકની સંધિનાં સર્વ પાત્રોમાંની એક અન્યોન્ય સ સર્ગથી જોડાયેલી, વ્યક્તિરૂપે જ ઉપસ્થિત થાય છે. માટે આ સમગ્ર નાટકના અધ્યયનની જરૂર

આ ઉપરાત ખીન્ન વિશાળ પ્રદેશમાં અભ્યાસ પ્રવર્તાવવાની પણ જરૂર છે પાત્રસ્વ-ભાવથી આગળ વધી, માનવસંધિમાં મનુજસ્વભાવનું ડગલે ડગલે અન્વીક્ષણ કરી એ સંધિનું અધ્યયન સમજાવના સૂક્ષ્મ પ્રકારથી કરવાની જરૂર તેટલી જ છે. એથી જ પાત્રસ્વભાવની કૂંચી હાથ આવે આમ પ્રકૃતિનો અભ્યાસ કરી પ્રકૃતિની સમીપ અભિનયને લઈ જવાની શક્તિ સપાદિત કરાય છે

વળી એ માનવસંધિનું પ્રતિબિંબ સમર્થ નાટકકારોના મન્યોમાં વિલક્ષણ સબળતાથી અને ભાવનાની દિવ્ય રંગરેખાથી રંગાયેલું નજરે પડે છે, તેથી હેવા મન્યો પણ ગંભીર અભ્યાસ તો આણવા એ જરૂરનું સાધન છે વાસ્તવિક જીવનનો અભ્યાસ કરતા હેમાં રહેલા ભાવનામય અથ ખેંચી મારવા એ નટનો વ્યાપાર આવશ્યક છે, એ વ્યાપાર આ સમર્થ આચાર્યોએ પોતાની રચનામાં જ કરેલો હોવાથી એટલો વ્યાપારક્રમ નટને ભરવાનો બને છે. પરંતુ આ મન્યોનો અભ્યાસ પૂર્વણી રૂપે જ કરવાનો છે. નટે પોતાની અસંલોકનશક્તિને બને રહસ્યદર્શન, પૂજી ભાવનામય કક્ષનાવ્યાપાર, અને તે સર્વથી પ્રેરાયેલું અનુકરણ-એ અંગ્રોની સાધના તો પોતાની મેં કરવી જ જોઈએ.

તદ્રૂપ અનુભવેલા ભાવને દર્શાવવાના અનેક સાધનો નટ વાપરે છે નિત્યજીવનમા વપરાતા સાધનો, અગવિશેષ, મુખમુદ્રા, હાથાદિનો કલામય ઉપયોગ (અગવિશેષ) અભિનયમા થવો જોઈએ પ્રથમ અગવિશેષ લઈએ અગવિશેષ યથાર્થ અને સ્વાભાવિક થવો જોઈએ તે માટે હેમા (૧) અનુરૂપતા, (૨.) મિતોપયોગ (૩) લાલિત્ય (grace), અને (૪.) ગૌરવ (dignity),—એ ગુણો જોઈએ. પ્રથમના બે લક્ષણો સ્વાભાવિકતાના સપાદક છે, અને પછીના બે (અગવિશેષમા લક્ષણો ચારતાની નિષ્પત્તિ કરેછે. અનુરૂપતા સાધવામા એક ઝીલું અનુરૂપતા) કલાતત્ત્વ એ છે કે શબ્દોચ્ચારણની કાઠીક પૂર્વે અગવિશેષ શરૂ થવો જોઈએ. એ રીતથી ઉચ્ચારેલા શબ્દોમા રહેલા વિચાર નટના મનમા પ્રથમ ઉત્પન્ન થઈને પછી તે દર્શાવવા માટે પ્રથમ સ્વાભાવિક સાધન, અગવિશેષ, અને પછી વાણી, એમ ઉપયોગમા આવતુ જણાય છે. આ સ્વાભાવિક ક્રમ છે આ ક્રમથી પ્રેક્ષકના મનમા પ્રથમ ઉપરિચિત થયેલા અગવિશેષ અને પછી આવનારા વચન એ બેની વચ્ચે સવાદીપણા માટે કુતૂહલ ઉત્પન્ન થઈ, સવાદ જણાતા ચમત્કારજનિત સંતોષ થાયછે. અનુરૂપતાનું એક બીજુ આતુર્વસાધિત સ્વરૂપ સ્તમ્ભ એ છે આક (સ્તમ્ભ) સિમ્ક શોકનો આગ્રાત, આશ્ચર્ય, નિર્વેદ, વગેરે ભાવ નટના ઉપર હુમલો કરે તે વખતે કાઠી પણ અગવિશેષ વિના, શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વિના, માત્ર સ્તમ્ભ બનીને વિલક્ષણ સ્થિતિમા બીભા રહેવામા જે અભિનયસામર્થ્ય પૂરાય છે તે કાઠી પણ અગવિશેષનોમા નહિ સમજે

મિતોપયોગથી અગવેષ્ટાની વ્યજનામા સામર્થ્ય વધેછે, અધિકતાથી ધરેછે અને રસેન્દ્રિયને ક્ષોભ પ્હોચેછે. મિતોપયોગના બીજા બે પ્રકાર આવેછે— (મિતોપયોગ) (૧.) નિમ્નહ, અને (૨.) યોગ્યતા. અગવેષ્ટાનો વ્યાપાર ઉચિત નિયંત્રણમા રાખી કામ જેટલી ચેટાઓ વાપરી બાકીની સમજ કરેલા બહારમા સાચવી રાખવી—એ નિમ્નહક્રિયાનું સ્વરૂપ છે. ફ્રેનિયોન કહે છે—

“ બોલતી વખત હમેશા અગવિશેષ કરવા એ સ્વાભાવિક નથી, આપણે જોસમા આવ્યા હોઈએ માટે હાથ હલાવવા તે બરાબર છે, પણ જોસમાં આવ્યા છીએ એમ દેખાડવા માટે હાથ ના હલાવવા જોઈએ.”

આ કારણથી અગવિશેષનું વલણ નિમ્નહ તરફ રહેવું જોઈએ. નિમ્નહમા ગૂઢ બળ સમાયજી છે. તેમ જ, અગવિશેષ જેમ એક પક્ષે વાણીનું સામર્થ્ય (નિમ્નહ) અટકે ત્હા પ્રભુત્વ ધાગણ કરે છે તેમ બીજે પક્ષે બુદ્ધિપ્રેરિત વાણીની અશક્તિનું ચિહ્ન પણ એ જ અગવિશેષ બનેછે,—એ અશિક્ષિત વર્ગમા અગવેષ્ટાના અત્યધિક ઉપયોગમા જણાઈ આવેછે.

યોગ્યતા એ ગુણ નિમ્નહની સાથે જોડાયેલો છે. અનુરૂપતાનો ગુણ પાછળ રહેલો તેથી આ જુદો ગુણ છે. અનુરૂપ અગવિશેષ કરવા પણ તે કેટલે ક્રમે (યોગ્યતા) અટકાવી રાખવા એ યોગ્યતાના ગુણથી નિશ્ચિત થાય છે.

કૃત્રિમ અને અધિક અંગએટાનું મુખ્ય કારણ આત્મસંવેદન છે; પૌતાનું સ્વરૂપ પાત્ર-
નામાં વિલીન કરી દેનાર નટે હમેશાં બરોબર અને સ્વાભાવિક અંગએટા કરશે. આ તત્ત્વનું
એક બહુ સૂચક દલાન્ત યાદ આવે છે. યોફ્ટેર એક નટીને શિક્ષણ આપતો હતો તે વખતે
અતિશય અંગવિક્ષેપ રોકવાના હેતુથી એ નટીના હાથ કાચા દોરાવડે બંને પડખાં સાથે
બાંધી લીધા, અને પછી હેના વેશનો પાક શરૂ કરાવ્યો. બહુવાર સૂધી તો ઘેંચથી એ ટકી
રહી; પણ અતે, બાવબળથી તદ્દન ધસડાઈ જતીને, કાચા સૂતમાં બાંધેલ તોડી નાંખ્યાં અને
હાથ જાંચા કર્યા. શિક્ષકની આજ્ઞા તોડી એમ મારીને બધથી એ કવિની ક્ષમા માગવા લાગી
રિમત કરીને ઘોં દોરે હેને આશ્વાસન આપ્યું અને આ અંગવિક્ષેપ તે દૂધણુ નથી એમ
હેની ખાતરી કરી. આ પ્રસંગે અંગએટા દાખી દબાઈ નહિં માટે જ પ્રશંસનીય બની.

લાલિત્ય અને ગૌરવ એ ચારતાસંપાદક ગુણો કેટલેક અંશે સ્વાભાવિકતામાંથી જ
ઉદ્ભવ પામે છે, છતાં સ્વાભાવિક અંગવિક્ષેપ માટે લલિત અથવા
(લાલિત્ય અને ગૌરવયુક્ત હોય જ એમ હમેશાં નથી જનતું. માટે આ ગુણોને શુદ્ધ
ગૌરવ) રચાન આપવું ઉચિત છે. આ ગુણો સર્વ અંગએટામાં શુદ્ધ શુદ્ધ
સ્વરૂપે-પ્રવિષ્ટ થવા જ જોઈએ. હાસ્યરસમાં અંગએટાઓ સલિત કે
ગૌરવાન્વિત ના સંભવે એમ છેક નથી; માત્ર જે લાલિત્ય અને ગૌરવ ધતર રસોમાં-શુદ્ધગાર,
કરુણ, રોડ દત્તાદિમાં આવસ્થક છે તે પ્રકારના લાલિત્યગૌરવ હાસ્યરસમાં ના જ આવે.
માટે તે ઉપગ્રથી બીજો છેડે જવાનું નથી. કેમકે હાસ્યરસમાં પણ ગ્રામ્યતા ધગેરે દલકા
ગુણો રોકવા માટે એક પ્રકારનું ગૂઢ ગૌરવ તથા લાલિત્ય ધટ જ છે. રસિકકલાનું કર્તવ્ય
મનને ઉત્તત કરવાનું છે, અધમ કરવાનું નથી, અને હાસ્યરસને પણ રસિકકલામાં રચાન છે,
એટલે ત્હા પણ આ ગુણો-લાલિત્ય ગૌરવ-નો સ્વીકાર કરવો પડશે.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

મૃગયાવિહાર.

(અગ્રેષ્ઠ ઉપરથી.)

ઉપભતિ.

‘મોનાન’ સ્રોતે શશિ નાચતો જ્ઞહા,
પર્વાત ખાણી પિધુતું મૃગે ત્હા
ઉડો સુતો રાત્રીવિરામકાર્ય,
‘એનાદર્શ’ મા નિર્જનવૃક્ષાગ્રે,
સૂચ કિધો જ્ઞહા નભદીપ ગત,
‘એ-વોર્તિકા’ દ્રિશિખરે પ્રદીપ
ત્હા શૈલપથે પડવા સ્વરોના,
જોડા પડ્યા, આનંદશિકારિણીના,
અને ધણે દૂરથી કાઠી મદ,
થાતો સુણ્યો ત્હા ખરીતૂરીનાદ.

❧

“શસ્ત્રો ધરો, શત્રુ ચર્યા જ કોટે” —
યોદ્ધો, સુણી રક્ષકચાન્દ, જોડે,—
ત્વરાથી ચાપ્યા મુકો તેમ જીકયો,
ધણો અરણ્યે મૃગરાજ રૂકયો
પરતુ વેગથી જતા જ પૂવે,
ખ ખેરી નાખ્યા હિમબિંદુ સર્વે
કિરીટો મેનાપતિના સમાન,
જાયુ કરીને શિર મૃગવાન,
ઉલ્લેપથી દટિ કોંધી સગર્વે,
આકાશમાલી, વૃણકારી સર્વે,
ક્ષણેક નીચે ખીણમા નિહાળ્યુ,
ક્ષણેક સૂધો “દૂપિતો” જ ત્રાણ,
ક્ષણેક તે ધ્યાન બહુ દષ્ટિને,
ઉભો જ મલાહલને સુણીને,
સમીપ આવ્યો સહુ સાથ જમ,
વધ્યો ગયો ત્હા ધ્વનિ તેમ તેમ.

પછી જ ન્હારે અગ્નિ અગ્નિ દીઠો.
વનેથી મ્હોટી ભરી ફાળ નાડો;
અને સવેગે દૂર દૂર દોડ્યો,
' યુઆમ-વારૂ 'તી વનભૂમિ ખેંચ્યા.

~*~

નેઈ ભસ્મા નેરથી આન જતા
ગિરિગુહાએ પ્રતિષ્ઠા દીધા;
થયો જ કોલાહલ એક સાથે,
પ્રપુલ્ક પહોરો પ્રતિજિતરો દે;
આનો ભસ્મા સો, ઉંડું ઊંચું, સાથે,
સો અશ્વનો નાદ થયો જ પંથે;
પ્રોત્સાહો શૃંગધ્વનિ નીકળ્યો ન્હારો,
ઝાઝા સ્વરો સોર મહા ભભૂત્યા ત્યાં:
" સુણો, અરે, હો "—બહુ સાદ આપ્યા,
' યેન્-વાલોકે ' તી પડ્યા વિરામ્યા;
દૂરે કુરંગી તુમુલેથી નાડી,
મૃગી શુદ્ધાભાદિ લપાઇ પેડી;
બાજો ક્યો 'તો તહિ શેલટોએ,
માળો વિસાગા નભમાંહિ જાયે;
તહોથી ટોળા ઉપરે જ તાડી,
આશ્વપંથી દટિ સુદૂર નાખી;
ન્યા સર્પી લેની ઝીણી દટિ પાર,
મકી ખીણો, શીઘ્ર થયો પસાર
તે સંધ, અંજાનિલ હોય જાણે,
નેઈ રહ્યો ત્યાં મુખી સ્થેન ધ્યાને;
થયો જ કોલાહલ આછઆછો,
શુદ્ધાગિરિનિર્ગરમાંથી પાછો
વળ્યો જ લેનો પડ્યો હવે તો,
ધામે ધામે મંદ વિમંદ થાતો;
એકાન્ત તે જંગલને પ્રદેશે,
મહાન તે પર્વતપ્રમદેશે;
વિચાળ શાન્તિ પ્રસરી રહી ત્યાં,
સર્વજ સુસ્થિર ધર્મ ગર્ભ ત્યાં.

પાળીઆં વાંચનારા.

Board Readers

નહેર ઠેકાણા પર સાર્વજનિક માહિતી માટે જે પાળીઆ મુકવામાં આવે છે તે ઉપરના લખાણ વાચનારા હમેશા એકસરખા હોતા નથી કેટલાક ઉતાવળથી પાળીઆ વાંચી આવ્યા જાય છે, કેટલાક પાળીઆનો થોડો ભાગ જ વાંચે છે કેટલાક પાળીઆ પાસે ઉભા ઉભા દરેક અક્ષર ને દરેક શબ્દ ધડી ધડી મહોટથી વાંચે છે, કેટલાક એક વાર વાંચી જઈ ફરી ફરી પાળીઆ વાંચવા પાછા આવે છે, કેટલાક પાળીઆ વાંચી હંડા મનન અને ચિંતનમાં ઉતરી પડે છે. પાળીઆ પરના લખાણ ઉપરથી કેટલાક એકાએક સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, કેટલાક પાળીઆ આગળ જમીન ઉપર એકાએક ચોળી જાય છે કેટલાક એકાએક ગતિમાન તથા પ્રવૃત્તિમાન થઈ જાય છે, કેટલાક આશ્ચર્યમાં મરક થઈ જાય છે, કેટલાક કુતૂહલમાં પડી જાય છે, કેટલાક ઉત્તેજિત થાય છે કેટલાક મૂંઝવેમાં પડી જાય છે એ સર્વના વૃત્તાન્તનો સમજ કરવામાં આવે તો આનંદ શાસ્ત્રીજી જ્ઞાન બાદુ વૃદ્ધિ પામે અને દૃષ્ટિદામની ગતિ વાગ વામાં રાજ તથા પ્રજાને બહુ સામર્થ્ય મળે એમાં સંદેહ નથી એ સમજ કરવા સારું 'કમી શન' એસાડવાનો સરકારને કોઈ વગવાળી સભા આમંત્રણ કરે અને 'ડેપ્યુટેશન' પણ મોકલશે એવી આશા રાખવી તે વ્યર્થ નથી હાલ તો જે યોગદાન આપવા માટે જાણુવમાં આવ્યા છે તેની નોંધ પ્રસિદ્ધ થઈ હોય કે શોધક વૃત્તિવાળા વિદ્વાનો યોગ્ય લાગે તેવો તેનો ઉપયોગ કરી શકે

(૧)

એક વખતે મધરાતે અગસનો તાર મોખલાવા હું તાર ઓફીસે ગયો તાર લખી આ પવાની બારી આગળ જતા એ નવાઈ જેનો દેખાવ જોવામાં આવે. બારીના મથાળા ઉપર જાણીના સળીઆ હતા તે ઉપર કાંઈક વજનનું માનમ પડ્યું પાસે જઈ જોતા જણાવ્યું કે મોંઘ માણસ સળીઆમાં પગના અંગુઠા બેન્વી હોવા દાખ કરી સળીઆ કાપી જાગીને અગીને ટગાઈ રહ્યા હતા આવો અસાધારણ ગ્રમ લેવાનું કાણુ પુત્ર તા તેણે પોતાના પગ તરફ આગળી કરી ત્યાં આગળ બારીને મથાળે ચોરેલું પાળીઉ બતાવ્યું પાળીઆ ઉપર 'અહીં ઉભા રહેવું' એમ લખેલું હતું પણ તેથી આ વિચિત્ર ચેટાનો હેતુ મમજાતો નહિ. હું વધારે પુછવા જતો હતો એટલામાં તર લેનાર 'સિમ્મર' બીજા ઓર ભાથી આ યો અને બારીના ઉમરા ઉપર પરચુરણ નાખી બોલ્યો 'લેઓ ચે બાર આવે' હમે નજર જતા બાર આનાના માલીકને જાગીએ વળગેતો જોઈ અગિત થઈ તેણે પુછ્યું 'ચે કથા' ઉધર કાયકુ ચદા હરે' ઉતર જાઓ' નીચે ઉતરી એ ચૂંદરે ખુલામો કર્યો કે " પાળીઆ ઉપર લખ્યું છે કે 'અહીં ઉભા રહેવું' તેથી હું સમજ્યો કે જ્યાં એ પાળીયુ મારું છે ત્યાં ઉભા રહેવું પડતું હશે "

નીચું જમીન પર ખડા રહેનેકા હમે જાણીએ ચઢેનેકા નહિ સિખા હમે. "

‘ ત્યારે પાગીઈ નીચે જમીન પર કેમ નથી મુકયુ ? જ્યાં પાટીયુ માર્યું હોય ત્યાં ઉભા નહેવાનું અમે તો સમજીએ ’

સિમલર મારો તાર લેવામા રોકાયો હતો તેણે તિરસ્કાર બર્મા ‘ હાહ ’ સિવાય બીજો ઉત્તર દીધો નહિ

(૨)

મુખાઈમા અબદુલ રહેમાન સ્ટ્રીટમા એક વખત ટ્રામ પુરપાટ ચાલી જતી હતી બાગુની એક ગનીમાથી એક માણસ બે હાથ ઉંચા કરી ઉભી રાખેા। ઉભી રાખેા।’ એમ બુખો પાડતો દોડતો આવતો જોઈ ‘ કડક્ટરે ’ ઘટ વગાડી ટ્રામ ઉભી રાખી માણસ અગ્નિયા જેવો જણાતો હતો તેથી ‘ કડક્ટરે ’ રોડથી પુછયુ ‘ કિધર જાયમા ? ’

તેણે હાફતા હાફતા પાસે આવી ટ્રામને મથાગે મુકેલા જાહેર ખબરના પાગીઆ તરફ આગળી કરો કહ્યુ ‘ બે પૈસાવાળી સામુની ચકતી આપો ’ તે વાકો વળી થેલી છાગી બે પૈસા કાઢતો હતો પણ કડક્ટરે બે ઘટા વગાડી ટ્રામ ચલાવી દીધી, અને

ખાદશાહી ખુશબોદાર સાબુ

મહોદી ચકતી-ચાર પૈસા. નાની ચકતી-બે પૈસા

ની જાહેર ખબરનુ પાગીઈ ટ્રામ સાથે અદશ્ય થયુ ત્યાં સુધી તે તરફ પહોંચું મહો કરી તે માણસ જડ થઈ ઉભો રહ્યો ટ્રામના કડક્ટરે ટ્રામ ચલાવતી વખતે ઉદ્ગાર કરેલો તે અહીં લખવા લાયક નથી

(૩)

માગ પડોસીનો દોકરો મોતીનાવ પહેનવહેલો મુખાઈ જઈ આવ્યો તે પછી તે પોતાના અનુભવનુ સિક વર્ણન ઝેકરાની અને ચાકરોની સભા બરી કરતો હતો તેમા એક દગીકત તેણે એવી મ્હો કે ‘ મુખાઈમા કોઈ ‘ રોલમેટ ’ કરીને સાહેબ છે તેના બદ્દ જગના છે જ્યાં જાઓ ત્યાં એને એકાદ જમતો ખરેડ કોનાખા, કોટ, ગિરગામ, તારદેવ, બાયખજા પરેલ મહાસફમી, ખબ્બલા દિન વાનકેશ્વર, ચોપાગી જ્યાં જઈએ ત્યાં ઠેર ઠેર ‘ રોલમેટ ’ ના નામના પાટીઆવાળા જગસા આવે છે તું આપેથી આ વર્ણન સામગતો દનેડ સમ્યરજનમા વિખ કરવા મારી છમ્છા નહોતી તેથી સભા બરખાસ્ત થયા પછી મોતીનાવને બેઠાસતી મે તેને ‘ રોલમેટ ’ સાહેબ વિશે દગીકત પુઝી ધણી ઉપર તપાસ પછી માલમ પડી આવ્યુ કે ખમલાઓ ઉપરના TO BE LET (બાડે આપવાનો છે) એ પાગીઆ મોતીનાવે બદ્દ જિલ્લાસાથી વાયેલા દના

(૪.)

રેલવે સ્ટેશન પર For Gentlemen (ગૃહસ્થો માટે) ની જગ્યામાં જતાં એક ગૃહસ્થે ભીંત ઉપર પાટીઠે જોયું તે ઉપર નજર ફેરવી જતાં “ Please just your address before leaving ” (જતાં પહેલાં મહેરબાની કરી જરા તમારું સરનામું) એવું લખેલું જણાયું. કાંઈ શી આપવી પડશે એ ધારણાથી તે ગૃહસ્થને શોભ યયો, પણ, કાપદો માનવો જોઈએ એ વિચારથી તેણે પેનસીલ કાઢી સરનામું લખવાની ચોપડી ખોળી, તે ન જડતાં ભીંત ઉપર પેતાવું સરનામું લખવા માંડયું. એવામાં બહાર ઉમેલો ભંગી અંદર ડોકીયું કરી બોલ્યો ‘ ભેંત પર લખવાનો હકમ નથી. ’ તે ગૃહસ્થે ગભરાઈને પેનસીલ ગળવામાં મુકી દીધી, પણ, પછી હિંમત આણી કહ્યું,

‘ આ પાટીઆ પર લખ્યું છે કે સરનામું લખવું તે શેમાં લખવું ? ’

‘ એવું કહ્યું છે ? ’

તે ગૃહસ્થે ફરી પાટીઠે વાંચી જોયું તો “ Please adjust your dress before leaving ” (જતાં પહેલાં મહેરબાની કરી તમારો પોશાક સજ કરજો) એવું ખરેખરી રીતે પાટીઆ પર લખેલું હતું. અને વધારે વિવાદ ન કરતાં એકદમ બહાર નીકળી આવ્યું તે ગૃહસ્થને દુરસ્ત લાગ્યું.

(૫.)

જાહેર જગા ઉપર ગંદકી કરવા માટે એક માણસને મેજસ્ટ્રેટ આગળ ઉભો કરવામાં આવ્યો. મેજસ્ટ્રેટ તોહોમતદારને પુછ્યું.

‘ તને વાંચતા આવડે છે ? ’

‘ હા સાહેબ. હું બણેલો છું. ’

‘ ત્યારે, પાટીઆ ઉપર લખેલું હતું કે “ આ ઠેકાણે ગંદકી કરવી નહિ ” તે તું નહિં વાંચ્યું ? ’

‘ વાંચ્યું હતું સાહેબ. પણ મેં તે પાટીઆવાળી ભીંત ઉપર ગંદકી નથી કરી. ’

‘ એટલે ? ’

‘ જ્યાં પાટીઠે હતું તે ઠેકાણે ગંદકી કરવાની મના હતી. પણ તે નીચે રસ્તામાં ગંદકી કરવાની મના પાટીઆમાં લખી નહોતી. ’

તોહોમતદારે શુદ્ધ બુદ્ધિથી બૂલ કરી છે એવી તેના મુખત્યારે તકરાર કરી, પણ, મેજસ્ટ્રેટ તે ગણકારી નહિં.

(૬.)

ખી. ખી. એન્ડ સી આઈ. રેલવેની સેકન્ડ ક્લાસમાં હું મુસાફરી કરતો હતો. અમારા ખાતામાં અમે ચાર જણા હતા તેથી ખારીએ બેસવાની દરેક જણને અતુકૃણતા હતી. એક સ્ટેશનેથી પાંચમો ઉતાર આપ્યો પણ દહારો હતો તેથી કોઈ નારાજ થયા નહિ. ખીજ સ્ટેશનેથી છઠ્ઠો આપ્યો તેથી પણ અમારામાંથી કોઈને કાંઈ ફોબ થયો નહિ, પણ, તેનવો ઉતાર બેઠો એટલે તત્ત જ અમારામાંથી એક જણ પગ લાખા કરી ગાદી ઉપર મુક મયો અને બોલી ઉઠ્યો 'હવે બધા મુક જાઓ.' અમે સહુ આશ્ચર્યથી આ નવાઈ જોવી વર્તણુક જોઈ રહ્યા. જેને આ નાટકના નાયકની લાત વાગી તેને ગુસ્સે થવાનું કારણ હતું, પણ, ખામોશ કરી તેણે પુછ્યું,

‘કેમ ભાઈ ! એકાએક શું થયું ?’

‘થાય શું ? કાયદો છે. આ પાટીંગ છે તે નથી જોતા ?’

‘ખાતાના ખાણા ઉપર અદરની બાજુએ લખ્યું હતું કે “ To Seat 10, To Sleep 6 ” (દસ જણ બેસે, ૭ જણ સુએ) તે ઉપર અમારી નજર ગઈ પણ બેઠ સમજાયો નહિ. તે ઉતારએ ફરી પુછ્યું,

‘એ પાટીઆને શું છે ?’

‘ખાતામાં ૭ જણા થાય એટલે મુક જવું જ જોઈએ, અને દસ જણા થાય તો પાછા બેઠા થઈ જવું જ જોઈએ આગગારીનો કાયદો નહિ પાળનારને સજા થાય છે.’

એટલું બોલી તે મહો ફેગવીને મુક મયો. બાકીના ઉતારઓ વિચારમાં પડી બહારનો દેખાવ જોવા લાગ્યા

‘મામલતદાર વિન્મગામના નામનો પટો પહેરનાર સીપાઈને વિન્મગામના મામલતદાર ધાગનાર, સરિયામ જગા ઉપરના બખા ઉપર ‘સાંકળ ખેચવી’ લખ્યું હોય ત્યાં સાંકળ ખેચી કપક મુકી ઉભા રહેનાર, ‘દરિયે જનારે દુઃખ આમ જવું’ એવું પાટીંગ વાચી હાથ લામો કરી આગની એ પ્રભાણે આગળ કરી દરિયા તરફ જનાર ગૃહસ્થો પણ જોવામાં આવ્યા છે. પણ આટલો સંમદ હાથ બસ છે.

“ મકરન્દ. ”

પ્રેમ અને ધૈર્ય.

"There's no use in life without body's strength and heart's love"

Maria Corelli

જીવગીમા ખરેખરે સુખ મેળવવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે એ છે કે, આપણી આસપાસના મનુષ્યોને આપણે જેમ જેમ વધારે સ્હાઈશું તેમ તેમ આપણો આત્મા વધારે ઉન્નતિ પામી પ્રેમમય થતો જાય છે, અને તેથી જ દરેક મનુષ્યે પોતાનું મન ઉચ્ચ વૃત્તિ ઓમા દોરવા પ્રયત્ન કરવો.

દુનિયામાથી દુ ખ તો દૂર થઈ શકવાનું નથી, કાગળ અગ્નિમા કહેવત છે કે "Men are born unto troubles" એટલે મનુષ્ય દુ ખ ભોગવવાને જ અને સ્હેનત કરવાને જ જન્મે છે. આપણે પોતાને માટે દુ ખી યદ્યપે સહેના કરતા બીજાને માટે થવું વધાર ઉચિત છે. તેથી ઉત્તમમા ઉત્તમ "પ્રેમ અને ધૈર્ય" સ્હાવું અને સહેવું "Love and Bear" માર્ગ છે.

પ્રેમ અનેક તરેહના છે માતાનો, પિતાનો, પુત્રનો, બન્ધુનો, મિત્રનો, ભગિનીનો, પતિ પત્નીનો, એવા અનેક તરેહના છે માતાનો પોતાના પુત્ર ઉપર પ્રેમ હમેશ "everlasting love" રહેવાનો. પરંતુ પિતાનો પ્રેમ પોતાના પુત્રની વર્તણૂક ઉપર ઘણો આધાર રાખે છે મિત્રનો, પુત્ર, બન્ધુ, અને ભગિની એ બધાનો હમેશને માટે નથી. પરંતુ પતિપત્નીનો જો કે everlasting છે, તો પણ એકમેકના હૃદય જોડાયેલા હોય તો જ રહે છે. નહિ તો પછી એક વિદ્વંસી લેખક કહે છે.

"The divorce cases are of the people who desperately love each other before marriage and who behave disgracefully and are perfectly sick of each other after marriage"

Maria Corelli

જેઓ લગ્ન પહેલા ધણી જ એકમેકને સ્હાતા હોય પરંતુ લગ્ન પછી સ્હેમની પોતાની વર્તણૂકને લીધે, પોતે એક બીજાને ધીસરે છે, અને તેથી જ આખરે વિવાહવિગ્રેહ કરવો પડે છે.

મિત્રનો પ્રેમ હમેશને માટે નથી, કદાચ મિત્રતા જાળવી રાખવા દરેક મનુષ્યને આવડતું જોઈએ

“Friendship is a good thing It may be safer and sweeter than love But even friendship to be worthy of its name must be quite unselfish, and unselfishness in both love and friendship is rare”

Marie Corelli

ખરા સુખી થવાનો માર્ગ એ છે કે પોતાની લાગણીઓ ઇચ્છાઓને વશ કરી, બીજાના હિતમાં હેમને આપણે જોઈતી દોરીએ છીએ, હેના પ્રમાણમાં જ આપણને સુખ અને આનંદ મળે છે અદેખાઈ, ઝેર, ક્રોધ અને અભિમાન એ સર્વ દૂર કરવા જોઈએ અને જ્યારે માયા, દયા શાન્તિ, અને નમ્રતાને અત કરણમાં આપણે રહેતાણુ કરાવીએ છીએ ત્યારે જ જીવનમાં પ્રભુપ્રીતિનું કિરણ પ્રગટ પામે છે સુખ મેળવવાને માટે સર્વ પ્રયત્ન કરશે પરંતુ હું ખ મેળવવાને માટે પોતાને માટે પ્રયત્ન કરે નહિ તો બીજાને માટે તો શેના જ કરે? જોહું કે મોકુ હું ખ એક પછી એક એમ બધાને આવવણુ છે માટે હું ખ સંહત કરવાની શક્તિ બધામાં હોવી જોઈએ અને તેવે જ વખતે જો આપણે ધૈર્ય ધરી સાહસ કરે જઈએ તો જ આપણે આ ભવસાગર રૂપી દુનીયામાં પાર ઉતરીએ. જો ખરૂં જ સુખ મેળવણુ હોય, આસપાસના બધાને આપણે માટે સારી વાસનાઓ, મારા વિચાર ઉત્પન્ન કરના હોય, પરમેશ્વરના કરુણાપાત્ર બનણુ હોય, તો હેને માટે એક જ ઉપાય છે, આપણી સ્વાયંવૃત્તિઓ જેમ બને તેમ દાબવી ને બીજાના હું ખ માટે જેમ બને તેમ વધારે પ્રયત્ન કરવો અને હુકમાં એ સર્વ માટે “પ્રેમ અને ધૈર્ય” એ આ પથું કર્તવ્ય છે

Be thankful unto Him and speak good of His Name Trust to God with all thine heart and lean not upon thine own unde standing Praise the Lord O my soul, and forget not all His Benefits

“ચંદ્ર.”

ગૌરિબદ્દીનું જીવનચરિત્ર.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૦ થી)

વેનોમની પણ રોમ માફક, એ માસ કેડે એ જ વલે થઈ. એ જ મુસીબત પડી. પોપ રોમમા પાછો ફર્યો અને તેની કૂર જુલ્મી, દયાહીન રાજ્ય-હકુમત-૧૮૭૦ માં ઘટાલી સ્વતંત્ર થયું ત્યાં સુધી જારી રહી. આ રિયાતમા વિકટરને આરિટ્ટયા સાથે હવડી, હાનિમા-ક સંધીમા જોડાવા ફરજ પડી. બીજો ઉપાય નહોતો. રોમની પરતીની સાથે જ ઘટાલીમા વિપ્લવનું તોફાન શાંત પર્યુ અને સ્વતંત્રતાના ગ્રાખા ચિન્હો જણાતા હતા, તે ઢકાઈ જઈ, વિપુલ થયા. દેશમા બચકર ત્રાસ અને જુલમનું રાજ્ય ફલાયુ અને પોકની જુરી દુર્દશા આવી ગૌરિબદ્દી દક્ષિણ અમેરિકામા જઈ વસ્યો. બિજા બિજા ધંધા કર્યા, છેવટ મીલખતિનું કારખાનું કાઢયું. ધોરાક સમયમા ફરીથી દરિઆઈ જીવન ગ્રહણ કર્યું અને વહાણનો નાખુદો બન્યો. ચીન સુધી મુસાફરી કરી તેમા વહાણના વેપારી સાથે થયેલા દગ્તાવેજમા, તે માણસે બુઝ્યાઈમા એક એવી નીચ કલમ દાખલ કરી હતી કે વહાણ જે માવડી કરી ન આવવા તો ચીનના ગુલામોથી બરી લાવવું. શું આવું ગૌરિબદ્દી અધોર કૃત્ય કદાપી કરી શકે ? શું સ્વાધીનતા અને સ્વતંત્રતાનો ગ્રેમી પુરૂષ આવો નીચ ધંધો કાઢી પણ દીવસ કલ્પવ કરે ? તરત જ તેણે તે કલમ પર છેક્રા માર્યો અને બેલી ઉઠ્યો કે “ ગૌરિબદ્દી કદીએ મનુષ્ય-માસનો વ્યાપાર નહિ કરે. ” ધન્ય છે તારા ઉઘા ઉઘા ખવાસને ! ફરીથી ઘટાલીમા પાછા ફરવા સાહસ કર્યું. પોતાના નાસી છુરી આવેલા ઘટાલીઅન બધુઓ સાથે ઇંગ્લાંડ તરફ વહાણ ચલાવ્યું. અહિં ન્યુકેસલની પ્રજાએ તેની બહાદુરીની કદર જુલ, તેની શૂનીતાની પીછાણમા એક કિમતી તરવાર યાદગારીમા ભેટ આપી. તેઓએ તેને અગાધ માન આપ્યું. નાઇસ બદરે પહોંચતા તેને તેની જૂદ માતાના મૃત્યુના મમાચાર મળ્યા. કાઈ પણ ઠેકાણે આશ્રય નહિ મળવાથી, પોતાનો હેતુ તાર્કિક રૂબીભૂત થશે નહિ એમ સમજી, છેવટે ભૂમધ્ય સમુદ્રમા વ્યાપાર કરવો તરફ ફર્યો તેમા ઘણું ધન સંપાદન કર્યું. એ પૈસાથી, એક ઉજ્જવટ વેરાન ટાપુ ખરીદી લઈ, ત્યાં નિવૃત્તિસ્થાન સ્થાપ્યું. પોતાની જાત-મદેનત-અથાગ ખત અને અત્યંત પરિશ્રમ અને ઉદ્યોગથી, તે જમલી, પહારી ટાપુને સુંદર લીલી વાડીમા ફેરવી નાખ્યો. ખેતીવાડી ૫૦ નિર્વાહનો આધાર ગાખ્યો. આસપાસ વસતી વધારી. એક નાનું ગામડું વસાવ્યું. ૯ સ. ૧૮૪૪ થી ૩૯ સુધી પ્રેસિડેન્ટમા ફરિદાર્ય કર્યું અને સામારિક સુખ પણ લીડુ. આ વખતે સાડીનીઆના ગુલાન પાદશાહે મહાન ગંજનીતિસ અને જીલ્લિપુણ વિદ્વાન કેવોરની સલાહથી ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ માથે કોનકરાર કરી, નેપોલીઅન ત્રીજાને આરિટ્ટયા સામે યુદ્ધ કરવા ઉરકેર્યો. બારે જગ મચ્યો. ગૌરિબદ્દી વિકટરને આવી મળ્યો. બહુ આદર સંકાર પામ્યો. ખરી તક સાધી, પોતાના દેશને બચાવ્યો. પોતાના સૈનિક દળ સહિત લોમ્બાર્ડીના વિગ્રહમા જોડાયો. “ આજ ઘટાલીનો સમાપ્ત થાયુ થયો. લોમ્બાર્ડીઆથી, વેનીસીયામાથી ને રોમમાથી અને મમ્મત ઘટાલીમાથી આરિટ્ટઅનોને હાકી કહાડવાની ગૌરિબદ્દીની બહુ દહાડાની આરાને ચિન્તા હતી, સ્વપ્નમા પણ એ જ ચિન્તા હતી. આજ શુભ અવસર મળ્યો જોઈ, તેણે હૃદય આનંદથી ફાગી નવા લાગ્યું ”

અનેક યુદ્ધમાં તેનો જય થયો અને દીરોલ સુધીની એપાર્શન ભૂમિને રાત્રીના હાથમાંથી છોડવી. એક સાથે કહેવું પડે છે કે ગેરિબલ્ડીના સુદ્ધપ્રસંગતુ વર્ણન સ્થળસંપ્રદાયના ભયે આપી શકતા નથી. નહિ તો બેશક તે બિયાન બહુ રસિક છે અને રણક્ષેત્રનો ચિતાર આપણા હૃદયને વીધી નાખે છે પણ જરૂરમાં તો જીતીઆ મળ્યા. દૈવગતિ વિચિત્ર છે સુવેદ કરવાની જરૂર પડી ગેરિબલ્ડીનું જન્મસ્થાન નાઇસ નગર પણ, દુશ્મનોને આપવામાં આવ્યું. તેને બહુ ખોટું લાગ્યું. અતરૂ આત્મા ચીરાઈ ગયો, બળી રાખ થયો, પણ અસાધારણ નજીવી અન્નભોગ આગળ, દેશના હિત ખાતર, બીજો કંઈ છતાજ નહોતો નેપોલીઅન જો કે મીઠું મીઠું ખોતી, ઇટાલીના ઉદ્ધારક તરીકે બહાર મેદાન પડ્યો હતો તો પણ તેણે જ વિશ્વાસઘાતી યર્ધ, ઇટાલીના મળા પર છુરી મેલી, ઇટાલીને પુછ્યા વગર તેણે આરિસ્ટ્રા સાથે સંધી કરી ઇટાલીની એ સ્થિતિ નહોતી કે એકલું સામે યર્ધ, ફ્રાન્સ અને આરિસ્ટ્રા સામે ટકી શકે. ઇટાલી એ માહસતુ નેખમ ખેડવા તૈયાર નહોતું કેવોર બુદ્ધિબળ અને ચામડી વાપરી, વખત વીચારી ગયો મત્રમને વશ કરેલા સાપની પેડે વિકટરે બધું સહન કર્યું. ગેરિબલ્ડી કેવોર પગ ચુરમે થયો કેપ્રેસાદીપમાં પાદો ફર્યો પણ તેના મનને શાંતિ મળી નહિ. દેશમાં લોહી રેગાય પછી પોતાનાથી મુખે કેમ બેમાય ? જ પ કેમ વગે ?

છેવટ, તેણે સિસિલી પર ચડાઈ કરી, આ ચેજના ફોલ્કમંદ પાર પડી. લોર્ડન પાદ-શાહ ફ્રાન્સીસને હાકો મુક્યો વિકટરની ગેરહાજરીમાં, ડીક્ટેટરશિપ પોતે ધારણ કરી પણ તે સદા સાદાખમા રહેતો આખો પ્રાત પોતાને ગળે કરી, તે વિકટરને સમર્પણ કરવા ઉત્સાહી બન્યો પ્રજાને સ્વતંત્રતા બક્ષી અને 'ઇટાલીનો જય' 'વિકટરનો જય' ગેરિબલ્ડી ધણુ જીવે વિગેરે ધ્વનિથી જયધોષથી આકાશને ફેડી નાખ્યું ગેરિબલ્ડીનું સૈન્ય લાલ કપડાં પહે-તું અને તે તે જ નામે ઇતિહાસમાં નિખ્યાત છે આ સમયનું વર્ણન યથામા આ મુજબ કરેલું છે 'ગેરિબલ્ડી અને ત્હેના સૈનિકા લાન વચ્ચ પહેરતા, તેથી પાનમોના સર્વ સ્ત્રી પુરૂષો લાલ વસ્ત્ર પહે-વા લાગ્યા લાલ વસ્ત્ર તો શુ પણ સર્વ વસ્ત્રના બાવ ચહડી ગયા । નગરને ઉચેધી જોયુ હોય તો જાણે લાલ પ્રાણીઓનો જ રાફડો ફાટ્યો છે. વિશેષ કરીને સ્ત્રીઓના વસ્ત્રમાં લાલ ચિત્રા બીજો ન જ ન્હોતો ।" આજ તેની જીદગીનું એક કર્તવ્ય પુરૂ થયું. તેના જીવનની ઇચ્છા ફૂળીબૂટ યર્ધ વિકટરને ઇટાલીનો શહેનશાહ કર્યો ફોર્સેન્સમાં રાજ્ય ધાની સ્થાપી સિસિલીના વિગ્રહમાં દાખવેલા, તેના પરાક્રમ અને બહાદુરીની વાતો ચોમેર પ્રસરી ગઈ એક મહાન ચોક્કા તરીકે એક રણનિપુણ સરદાર તરીકે તેની કીર્તિ-નામના આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધ યર્ધ તે છતા પોતે ખોટી કુલાસ મારી નથી પોતાની સત્તાનો ગ્રહધયોગ કર્યો નથી. નહિ તો સીઝર અને નેપોલીઅન પેડે ગમ્બગાદી મેળવી શકત. પણ તે ઇચ્છા અનિટ હતી એક યર્ધ પણ હસમ હતી ઉલટું માથે ત્રણસો રૂપિયાનું કરજ હતું આ જ સ્વાર્થત્યાગ, આ જ સ્વદેશપ્રેમ ધન્ય છે ગેરિબલ્ડી, તારા જીવનરને । તેની મદદે આજુ લરકર હતું સૈન્યનો તે માનિતો સરદાર હતો પણ કેપ્રેસાદીપમાં જઈ, ખેતીવાડી કરવાનું તેણે પમદ કર્યું પ્રાચીન રામન સરદાર સિન્સીનેટસ માફક સર્વ સાદીબી મોટાઇ તુલ્ય ગણી, પોતાના અમલ કાર્યમાં શુચાયો. કેપ્રેસામાં ગોઠ્યું નહિ શાત જીદગી ગમી નહિ દેશ ઇજનો અગિ તેની દૈવ્ય ડાપી મગડીમાં નિરતર બન્યા કરતો ઇટાલીનો છુટકારો થાય

નહિ ત્યાં સુધી તેને કળ વળી શાતિ મળે તેમ નહોતું ખાછો લશ્કરમાં જોડાયેલ રામપર હથો કરવા ગોઠવણ કરી પણ તેમાં નિષ્ફળ થયો સભ્યખટપટ અને પરરાજ્યોની અડ-અથૂને લીધે નિકટરને તેની મામે ફ્રાન્સ મોકલવી પડી તેની હાર થઈ સહેજ ધવાયેલ વળી કેપ્રેરામાં આવી વસ્યો હવે તેની પર, યોગરદમથી માન અકરામનો વગસાદ વરસવા માડ્યો સેકડો સ્ત્રીઓ તેના વાળ અને નખ, તેની યાદગરીમાં જાળવી રાખવા મગાવતી. “ ઘણી કુલવાન સ્ત્રીઓ પણ તહેને કાગળમાં ઢાકી દેતી, મોઢ તહેના હસ્તાક્ષરને માટે પ્રાર્થના કરે, કોઈ તેના વાળને માટે પ્રાર્થના કરે ! કોઈ તહેનાં ગુણના ગાન કરે ને મોઢ તો વગીતહેના પ્રેમને માટે પ્રાર્થના કરે ! ગૅરિબલ્ડી સુદર અક્ષરે મીઠા અક્ષરોમાં દરેક સ્ત્રીના પત્રનો ઉત્તર આપતો કારણ કે તે સ્ત્રીજાતિનો બક્ત હતો અને તહેના ગુણથી મુગ્ધ બન્યો હતો ” તેનો માતૃપ્રેમ પણ તેવો જ ઉચ્ચ હતો તે કહેતો કે મારી માતા સ્ત્રી જનોને માટે સપૂર્ણ આદર્શ રૂપ છે. જો મહારામાં કોઈ સાધુજાન હોય તો તે મહારી માતા પાસેથી મળ્યો છે દુકાણમાં આખા સુધરેલા દેશમાં તેના જળના ગુણના ગીત ગાવા માડ્યા લડનથી અનેક મિત્રોએ તેને મુબારકબાદી આપી ઇંગ્લાડ આવવા વિનવતી મ્હી તેણે સન ૧૮૬૧ માં ઇંગ્લાન્ડની મુલામત લેવા નિકમ કર્યો આદિ તેને બેહદ આવકાર મળ્યો લડન શહેન્ના ‘ છુટ કારા ’ નો ઉમદા હવે પ્રાપ્ત થયો. આખું ઇંગ્લાડ તેની પાછળ ગાડુ ઘેલું બની ગયું લડનમાં શહેર તરફથી એક જાહેર માનપત્ર મળ્યું. આ ધામધુમની હકિકત નિચોના શબ્દોમાં યથાર્થ માનુષ પડશે

No man ever appealed so strongly to the British nation, as one of his ablest historians, Mr G M Trevelyan, says — on the occasion of his famous visit to our country in 1861 the ovation which he received was so universal and so overwhelming that there was nothing in the nineteenth century like it, except perhaps the Jubilee procession of the Queen herself

આ પ્રસંગ સંબધી વિવેચન - તા અપૂર્વિતો ફ્રેન્ચ લેખક નિકટ- જુગો મ્હો કે મ્હો

It is really beautiful and grand to be the guest of London after being the literary of Italy

૧૮૬૭ માં તેણે રામ પર ફરીથી હથો કર્યો પણ તેમાં તે શાન્નો નહિ. તે તેમ જ તેનો પુત્ર રણુક્ષેત્રમાં ધરાયા, કેપ્રેરાકીપમાં પાછા ફરવા ૪૨જ પગી. છેવટ ફ્રેન્કો જર્મન વડાઈ જાગી. ક્રાન્સને રામમાત્રુ લશ્કર બીજે સ્થળે મોકલવા જરૂર પડી ફ્રેન્ચ સત્તા નરમ થઈ આ ઉત્તમ તકનો લાભ લઈ, ઇટાલીએ પોતાનું કાર્ય સાધ્યું રામને સગું વડું, આખું ઇટાલી એકત્ર થયું. રામને પાયતખત સ્થાપ્યું. ગયેની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી સ્વતંત્રતા મેળવી. યુરોપીઅન રાજ્યોમાં એક પ્રજા તરીકે પીછાણ થઈ તેના હથો સ્વીકારવા. ગૅરિબલ્ડી એવા ઉદાર અને બલા સ્વભાવનો મનુષ્ય હતો કે જો કે ફ્રેન્ચનો કદો દુરમન હતો, ફ્રેન્ચોએ તેને તેમ જ ઇટાલીને અત્યંત દુષ્ણ આધ્યુ હતું, તે છતાં, પોતાના ઉમદા વિચારોને વળગી રહી, છુઈ પોતાનો પ્રતિપક્ષી છે પણ લેક્તરનો સખ્યા છે માટે તેણે ક્રાન્સનો પક્ષ લઈ, ફ્રેન્ચ સૈન્યને પુષ્કળ મદદ આપી

હમારા મિત્રોનું એક મહત્ત્વ સ્થાપ્યું. હમે બધાએ મળી સકલ્પ કર્યો, કે પૂજનને વખતે પૂજના ચીચોકમા હમે જાણ્યું નહિ, અને કદી જાણ્યે તો પ્રતિમાને નમીશું નહિ. સન્ધ્યા-કાળે આસીને વખતે પિતાશ્રી ચોકમા ગયા, તેથી હેમના બળના માર્ગે હમારે પણ તે વખતે હેમની સાથે જવું પડ્યું, પણ પ્રણામ વખતે જ્યારે બધા જમીન પર જાયા થઈ સાટાગ દડવત કરતા ત્યારે હમે તો ઊભા જ રહેતા હમે પ્રણામ કરતા કે નહિ તે પેલા લોકો જાણી શકતા નહિ.

હવેથી જે શસ્ત્રોમા પ્રતિમાના ઉત્તેજ જેવામા આવ્યા તે પરથી શ્રદ્ધા ઉત્પત્તિ ગઈ. તે વખતે મનમા એવો જ ભ્રમ બધાઈ ગયો કે આપણા શસ્ત્રો પ્રતિમાપૂજનથી જ ભરેલા છે, અને તેમાથી નિરાકાર નિર્વિભર ઇશ્વર હોવાનું તત્વ મેલવું મભવિત નથી. આવી નિરાશા મનમા છેક વ્યાપી ગઈ હતી તેવામા એક દિવસ એક સરકૃત પુસ્તકનું ફાટેલું પાનું ઉડ્યું ઉડ્યું નજરે પડ્યું. જિજ્ઞાસા જાગૃત થવાથી તે મહે ઉપાડી લીધું પણ હેમા શું હતું તે મહેને મમજાયું નહિ. શ્યામાચરણ બટ્ટાચાર્ય મહારી પામે એક જ હતા, હેમને મહે કહ્યું “યુનીયન મેકનું મમ કંઈ નાખી આ તન્ત હુ ઘેર પાડે આવું છું તેટલી વારમા ત્હમે આ પાના ઉપરના શ્લોકનો અર્થ કરી નાખો, કાંઈમાથી આવું એટલે તે મહેને સમજાવજો” એમ કહી હુ તો ત્રપાટામધ યુનીયન બંધ તરફ ચાલે એ વખતે હુ યુનીયન બેંકમા ગા કરી હતો. મહાન ન્દાના કાકા રમાનાય દાકુર હેના ખગ્ગનચી હતા અને હુ હેમના હાથ નીચે હતો સવારે દશથી જ્યા સૂધી કામ ચાલ્યા કરે ત્યા સૂધી મહારે ત્યા હાજર રહેવું પડતું હતું બધી કૅશ (શિક્કડ)નો હીસાબ આપતા કોઈ કોઈ વખત રાતના દશ વાગી જતા પછી તે દિવસ પેલા પાના પરના શ્લોકનો અર્થ શ્યામાચરણ બટ્ટાચાર્ય પાસેથી જાણવો હતો એટલે કૅશનો હીસાબ આપવા જોઈલા વખત સૂધી ધીરજ પકડી શકાઈ નહિ.

હુ તો ન્દાના કાકાને ઉપવચ્છથી હીસાબની વીગત કહી માનવી દિવસ ચતા ગાયમતામા તો થે આવી પહોંચ્યો હુ મહારી બેઠકના ત્રીજે માળના દિવાનખાનામા જઈ શ્યામાચરણ બટ્ટાચાર્યને પહોંચા લાગ્યો > પેલા કામગીયામાના શ્લોકનો અર્થ હવે મહેને સમજાવો

તેણે કહ્યું ‘ મહે આટલો બધો વખત ચયો તે સૂધીમા ઘણો પ્રયત્ન કરી ચૂક્યો પણ મહેને કઈ અર્થ બધે બેસતો જાણ્યે નહિ ”

મહેને આશ્ચર્ય લાગ્યું. ઇંગ્રેજ પડિતો તો ઇંગ્રેજ હરકોઈ ગ્રંથના અર્થ કરી શકે છે ત્યારે સરકૃતના પડિતો દરેક સરકૃત ગ્રંથ શા માટે ન સમજી શકે ? મહે સવાલ કર્યો —
| “ત્યારે, એનો અર્થ કોણ કરી શકશે ?”

તેણે કહ્યું — “એ તો બ્રહ્મસભાના સિદ્ધાન્ત જાણ્યા છે, તેથી બ્રહ્મસભાના પડિત શામચન્દ્ર વિદ્યાવાગીશ એનો અર્થ કરી શકશે.”

મહે કહ્યું ત્યારે મહેને બોલાવીયે વિદ્યાવાગીશ મહારાજ થોડી વારમા મહારે ત્યા પ ધાંયા. હેમને એ પાનું એકવાર વાચતાની આથેજ કહ્યું કે એ તો ઇશોપનિષદમાથી છે

ईशा नास्यामिद सर्वं यत्किंच जगत्या जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मागृध कस्यचिद् धनम् ॥

વિદ્યાવાગીશજીને મહેરેથી જ્યા “ઈશાનાસ્યામિદ સર્વં” ની વ્યાખ્યા સાબળી ત્યા જણે ૨૪ર્ગમાથી અમૃત વસ્તુ અત્યાર સુધી કોઈ મનુષ્યને હું મહારા વિચારને સહાયક જોવા તડકડોતો હતો. આ વખતે દેવવાણીએ જણે મહારા વિચારને બળ આપ્યું મહારી બધી આકાંક્ષા ફલિત થઈ ઇશ્વરને સર્વત્ર જોવા હું ખમ્મજીતો. ઉપનિષદમાથી શું મળ્યું ? મળ્યું એ કે “ઇશ્વરવડે આખું જગત આચ્છાદન કરે.” ઇશ્વરવડે જ્યા આખું જગત આચ્છાદિત જણાય ત્યા હવે અપવિત્રતા આ રહી ? તેથી સર્વસ્વ પવિત્ર થયું જગત આખું વિષ હતું તે મધુ મય જણાયું મહારે જે જોઇતું હતું તે જ મળી આવ્યું. આવી રીતે મહારા મનની વાત અત્યાર સુધી બીજે કદીથી માનજવામા નહોતી આવી માણસ નુ આવી દૃષ્ટિ આપી શકત ? તે ઇશ્વરની જ ક્રમણા જણે મહારા હૃદય ઉપર ઉતરના માડી ત્યારે જ “ઇશાવામ્યમિદ સર્વ” એવું મહરય દુ પમી શક્યો આહા ! શું સાબળ્યું ? “તેન ત્યક્તેન ભુજીયાઃ” તહેજે જે આપ્યું છે તહેનો જ ઉપભોગ કર. તહેજે શું આપ્યું છે ? તહેજે પોતાનું જ દાન કર્યું છે. એ જ પરમ ધનનો ઉપભોગ કરો. બીજું સર્વગ્વ ત્યાગી એને જ ગ્રહણ કરો. કેવલ એનો જ સહવાસ એ મનુષ્યના ભાગ્યમા એ મોહાદુ કલ્યાણ છે ! મહારે ધણા વખતથી જે જોઇતું હતું તે જ આજે આપ્યું.

મહારા વિપાદમા જે તીવ્રતા હતી તે એટલા જ માટે હતી, કે પાર્થિવ કે સ્વર્ગીય બેમાથી એક પણ જાતનું સુખ મળે હતું નહિ. સસા પર જ્યારે આસક્તિ નહિ તેમ ઇશ્વરનો મપૂર્ણ આનંદ પણ ભોગવી શકાતો નહિ પણ જ્યારે આ દેવવાણીએ સમજાવ્યું, કે હર તરેહના સાસારિક સુખ ભોગ મૂકીને ફક્ત ઇશ્વરનો જ ભોગ કરો ત્યારે જ મન માનતું મળ્યું અને અપૂર્વ આનંદમા હું મગ્ન થયો.

આ મહારા જેવા મન્દ બુદ્ધિના વિચાર નથી એ એજ ઇશ્વરનો ઉપદેશ છે એ ત્રપિ ખરેખર ધન્ય ખરો જે તેના હૃદયમા પહેલ વહેલુ આ સત્ય વસ્તુ ! ઇશ્વર ઉપર મળે દદ વિશ્વાસ બેઠો હવે સાસારિક સુખના બદલામા બ્રહ્માનંદમા રસ પડવા માડ્યો. આહા, એ દિવસ મળે કેવો શુભ દિન હતો ! કેવો પવિત્ર આનંદનો દિવસ ! ઉપનિષદના દરેક વચનો મહારા જ્ઞાનને વધારે ને વધારે ઉર્જાવલ કરતા ગયા ઉપનિષદનો માર્ગ લઈ દિવસો દિવસ મહારે જવાના સ્થાન તરફ આગળ વધ્યો હવે મળે બધા મૂઠ અર્થો સંગલ લાગવા માડ્યા. વિદ્યાવાગીશ મહારાજ આગળ પહેલા ધર, કેન, કંઠ, મુડક, માડૂક્ય, ઉપનિષદો વાચ્યા અને બાકીના છ બીજા પડિતોની મદદથી પૂર્ણ કર્યા દરરોજ હું જે શીખતો તે મહેરે કરી લેતો અને બીજે દિવસે વિદ્યાવાગીશજી આગળ જોલી જતો તેઓ મહારા વેદાચાર સાબળી કહેતા, કે, “તમે આ ઉચ્ચારણો ટ્રાની પાસે શીખ્યા ? હમાનથીએ તે પ્રમાણે ઉચ્ચારણ થઈ શકતા નથી.”

હું વેદના ઉચ્ચારો એક ટ્રિપ્લિડી પડિત પાસે શીખ્યો હતો. જ્યારે ઉપનિષદોનો મળે

વધારે લાભ મળ્યો અને સત્યનુ તેજ મળવાથી મહારૂ જ્ઞાન વધારે ઉજ્જ્વલ થયું ત્યારે એ સત્ય ધર્મ લોકોમાં પ્રચાર કરવાનો માર્ગ મનમાં આવ્યો. થવા લાગ્યો. પહેલા તો બાહ્ય બધા દોસ્તોનું એક મળ સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. હમાન ઘરની પુષ્કરિણી (તળાવડી)ની બાજુ પર એક ઝોરડી હતી તે ધોવરાવી ધોળાવી સાફ કરાવી. આમ દુર્ગાપૂજના દિવસે આવી લાગ્યા અને પૂજા શરૂ થઈ. હમારા કુટુંબના સર્વ કોઈ આ ઉત્સવમાં મળ્યા રહ્યા. ત્યારે હમે શૂ શૂન્ય હૃદય સર્વ બેસી ગયા હૃદય ?

નહિ. હમે પણ તે જ કાળીચૌદશને દિવસે પૂર ઉત્સાહથી એક સભા સ્થાપી. હમે બધા પ્રાતઃસ્નાન આટોપી શુદ્ધમત્ત થઈ પુષ્કરિણી પરની પેલી ઝોરડીમાં આવીને એકમ થયા. બધા હમે સહુ એકમ થયા ત્યાં હમારા હૃદયમાં સત્યની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ સહુ એક મેકના સાચુ જોવા લાગ્યા. દરેકના મુખ પર તે શ્રદ્ધાની જ છાપ ધરના સમૂહ પવિત્રતા પથનાઈ રહી હતી. મહ સમૂહ શ્રદ્ધા બક્તિ સાથે ધ્યનને આવાહન કદી કરોપનિષદના આ શ્લોકની વ્યાખ્યા આરંભો

“ ન સામગ્રાય પ્રતિભાતિ કાલમ્ પ્રમાણ્યન્ત વિત્તમોદેન મૂઢમ્ ।

અથ લોકો નાસ્તિ પર ઇતિ માની પુનઃ પનર્વશમાપયતે મે ” ॥

પ્રમાદી અને ધનમદથી મૂઢ મૂર્ખ આગળ પરલોક પ્રાપ્ત કરવાના સાધન પ્રકટ થતા નથી. આ લોક જ છે અને પર લોક નથી એમ માનનારાઓ ફરી ફરી મહારા પાશમાં એટલે મૃત્યુના પાશમાં આવે છે

મહારૂ વ્યાખ્યાન બધાંયે પવિત્ર બાનથી સ્તંભ નહીં સામગ્ર્ય એ મહારૂ પહેલ પહેલુ જ વ્યાખ્યાન થયું વ્યાખ્યાન પૂરું થતા બાદ મહે દરખાસ્ત મૂકી કે આ સભા મહાળી હમેશ માટે કાયમ રાખવી અને તેહું નામ ‘તત્ત્વરજની’ રાખવું, આ વાત બધાંયે કબુલ રાખી ‘અહમ્યાન’ મેળવું જોઈએ એ આ સભાને હેતુ હતો. દર મહિનાને પહેલે રવિવારે બધાંયે એક । થવાનું નક્કી કર્યું બીજવારની બેઠક વખતે રામચન્દ્ર વિદ્યાવાગીશને તોડાવ્યા અને તેમને સમાનું આચાર્ય પદ આપ્યું. તેમણે આ સમાનું નામ “તત્ત્વરજની” ને બદલે “તત્ત્વબોધિની” દરાખ્યું આવી રીતે શકે ૧૭૯૧ આશ્વિન સુદિ ૬ ના રોજ, ને વિવામ્ની કાળી ચૌદશે, આ “તત્ત્વબોધિની” સભાની સ્થાપના થઈ

પ્રકરણ ૬ કું.

શકે ૧૭૯૧ આશ્વિનને ૨૬ મીએ ‘તત્ત્વબોધિની’ સભા સ્થપાઈ આપણા સવ સા સોનું મદ્ય મમનું અને વેદાન્તમાં વર્ણવેલા અજનુ જ્ઞાન મેળવું એ તે મહાના હેતુ હતા ઉપનિષદને જ હમે વેદાન્ત તરીકે સ્વીકાર્યા હતા વેદાન્તદર્શનના સિદ્ધાન્તોમાં હમે શ્રદ્ધા હતી નહિ પહેલે દિવસે તો સમાસદોની સખ્યા શકત દશ જ થઈ હતી પણ પછીથી ધીરે ધીરે તે વધતી ગઈ પહેલા એની બેઠક દમાગ ધનમાં પહેલા માળપરની એક આ

ડીમાં થતી; પછીથી તહેને માટે સુકીવા સ્ટ્રીટમાં એક ખામ જગ્યા બાંહે લીધી હતી. એ ઘર હાલમાં રા. કાવીકૃષ્ણ ઠાકુરના કબજામાં છે. આ અગ્નિમાં અમદાવાદમારે હતે માથે મદને સંબંધ થયો. ઇશ્વરચન્દ્ર ગુપ્ત તહેમને મ્હારી પાસે લઇ આવ્યા હતા. પછી અમદાવાદમાં “તત્ત્વભોધિની” સભાના સભ્ય થયા. સભાની બેઠકો મદિનાના પહેલા રવિવારની રાત્રના થતી અને રામચન્દ્ર વિદ્યાવાગીશ તે સભામાં આવ્યાર્થેને આસને બિગ્લ ઉપદેશ આપતા. તેઓ આ શ્લોક ઘણીવાર બોલતા:—

“સ્વપ્નસ્ય વિવર્જિતસ્ય ભવતો ધ્યાનેન યદ્વર્ણિતમ્ ।

સ્તુત્વાનિર્વચનીયતાઃખિલગુરો દૂરીકૃતા યન્મવા ॥

આપિત્ત્વ ચ વિનાશિતે ભગવતો યત્તીર્થવાગ્દાતા

ક્ષન્તવ્ય જગદીશ તદ્વિકલતા દોષત્રય મચ્છન્મ ॥ ”

“હે અખિલ ગુરો ! ડપથી તહેને વિવર્જિત છે નેથી, ધ્યાનવડે તદમારૂં વર્ણન કરીયે, સ્તુતિવડે તદમારી અનિર્વચનીયતા દૂર કરીયે, અને તીર્થવાગ્દાતા તદમાન સર્વ આપકપણાને વિનાશ બતાવીયે તો હે જગદીશ, એ ચિત્તભ્રમથી થતા ત્રણે દોષો ક્ષમા કરજે ।”

આ સભામાં હરકોઇને વ્યાખ્યાન કરવાનો હક્ક હતો. છતાં તહેમા એક નિયમ એવો હતો કે જે સહુથી પહેલો ચોતાનું આપણું લખીને વિદ્યાવાગીશને આપે તે પહેલો બોલી શકે. આવો નિયમ હોવાથી કોઇ કોઇ તો પડિતને સુવાના ઉશીકા નીચે ચોતાનું વ્યાખ્યાન ધીરે રહીને ગોઠવી આવતા કે તે પહેલું પડિતજીની નજરે પડે. ત્રીજે વખ “તત્ત્વભોધિની” સભાનો પહેલો સાંવત્સરિક મનારજ કર્યો. મળા ક્યાને એ વર્ષ ચર્ચ ગયા હતા પણ હમે ધારેલા તેટલા બધા મળામદ થયા નહોતા. એમ કરતા કન્તા ૧૭-૩ શકેની બાઝ વડે ૧૪ આવી. આ ઉત્તમ ધામધૂમથી ઉજવવો અને ખ્હાન લોકોને પણ તદમા ભાગ લેવા નિમંત્રણ કરવું એમ વિચાર કર્યો. તે વખતે વર્તમાનપત્રમાં જાહેર ખબર આપવાથીવાત એટલી બધી વહેલી ફરી વળતી નહિ. તેથી હવે એમ કહ્યું કે દરેકે દરેક ઓફીસ અને કચેરીઓમાં તે તે ખાતાના વડા ઉપર હમે આમંત્રણો મોકલાવી આપ્યા. નોકરીવાત માણમે ઓશીસમાં આવીને જૂએ છે તો તે દરેકની મેજ ઉપર તહેમના નામની એક એક ચીટી પડેલી છે, ઉધાડીને જુએ છે તો “તત્ત્વભોધિની” સભાનું નિમંત્રણ. તેઓએ કહી પણ “તત્ત્વભોધિની” મળાનું નામે નહિ સાંભળ્યું હોય. હમે આ તરફ આખો દિવસ કાનબારમાં ગેઠાયવા હતા. શું કરીએ તો સભાનું ઘર ચોખ્ખું શણગારવાળું દેખાય, કેવી રીતે પાઠ અને બાપણ કરવા, અને બીજું શું શું કામ કેમ કેમ કરવું તહેની જ વાતો ચાલતી હતી. સંધ્યાકાળ પડતા પહેલાં તો હમે હીક હાક સાથે દીવાજત્તી સુદાત સર્વસ્વ તૈયારી કરી મૂકી. દમને બીક હતી કે વખતે આ નિમંત્રણથી રખે કોઈ ન આવે તો ? પણ સંધ્યાકાળ પડતા તો લોકો સદુ આગળ ફાનમ લઇ લઇને આવવા માડ્યાં. હમે તે સદુને બોલાવી અવકાશ આપીને સભાની સામેના બાગમાં આગળની બાંકો પર બેમારવા માંડ્યાં. એમ કરતા કરતા લોકોથી બાગ ભગઈ ગયો.

લોકોને એકઠા થતા જોઈ હમારો ઉત્સાહ વધતો ગયો. આવેલા લોક સમજી નહોતા ચક્રતા કે તહેમને અહીં શામાટે બોલાવવામાં આવ્યા છે અને શું થવાનું છે. હમને આતુર તાથી વારે વારે ઘડિયાળ તન્દ્ર જોયા કરતા ક્યારે આઠ વાગે ક્યારે આઠ વાગે એમ કરતા જ્યાં બરોબર આદનો ટકોરો થયો કે શખ ઘટા જૂગળોના નાદ એકદમ યર કીધા. જોર-ડાના બધા બારી બહારણા બોલી નાખ્યા અને લોકોને ઘણી જગા આપી. લોકો બધા તદ્દન શાત હતા સામે વેદી હતી. તહેની આલુબાજુ દશ દશ દ્રવિડોની હાર કરી વીસ વેદમંડળને ગોઠરી દીધું હતું. વેદી ઉપર જ્યાં રામચન્દ્ર વિદ્યાવાગીશે આસન લીધું ત્યાં દ્રવિડી પડિ-નોએ વેદના મંત્રોની ધૂન મચાવી મૂકી તે છેક રાતના દશ વાગ્યા સુધી ચાલી. તે પૂરી થતા મહે ઉભા થઈને વ્યાખ્યાન કર્યું એ વ્યાખ્યાનનો સારારા નીચે પ્રમાણે હતો —

હાલના વખતમાં ઈંગ્રેજી બાપામાં વિદ્યાનો વિસ્તાર વધતો જાય છે અને તહેના અબ્યાસથી આપણા લોકોમાંથી અજ્ઞાન ખમતુ જાય છે એ વાતનો સદેહ નથી. એ પણ વાત ખરી છે કે આપણા મૂર્ખ વર્ગમાં લોહ લામડામાં ઇશ્વરના સ્વરૂપનું આરોપણ કન્યામાં આવે છે તેનું તહેમનામાં નથી પણ આપણા વેદાન્ત ધર્મના અજ્ઞાનને લીધે જ ઇશ્વર નિતાકાર કૈતન્ય મરૂપ સર્વ યાપક મન વાગ્યા અને ઇન્દ્રિયથી પર છે એ શાસ્ત્રનો ખરો મર્મ જાણીતો નથી તેથી પોતાના ધર્મમાં આતુ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ્ઞાન નથી એમ જાણીને અન્ય ધર્મમાં તહેની શોધ કરવાનું મન થાય છે. તહેમના મનમાં એવો નિશ્ચય જ થઈ ગયેશે છે, કે આપણા શાસ્ત્રમાં કેવલ સાકાર ઉપાસના છે, પણ જો આપણો વેદાન્ત ધર્મ ખરેખર સમજાવવામાં આવે તો કદી બીજા ધર્મનો આશ્રય લેવાની જરૂર રહે નહિ. હમે આવી રીતે હિન્દુ ધર્મનું રક્ષણ કરવાને તત્પર થયા છીએ

મ્હારૂં બાપજી પૂરૂં થયા પછી રથામાત્રનું સ્મરણાર્થે બોલ્યા તહેમના પછી ચન્દ્ર નાથ ગય ઉમેશચન્દ્ર રાય ને પછી પ્રસન્ન ચન્દ્ર ઘોષ, અક્ષયકુમાર દત્ત અને હવટે દુભા પ્રમાદ રાય એમ એક પછી એક બોલ્યા એટલામાં નાતના બાર વાગી ગયા. કામ મમાજ યઈ રહ્યું પછી રામચન્દ્ર વિદ્યાવાગીશ બોલ્યા પછી સંગીત ચાલ્યું ને જો વાગ્યા લોકોને દવે કટાંગો આનવા લાગ્યો. ઘણું ખર્ચ બધા લોકો પોતપોતાની જોડીસ આકરીયેથી જ પાછા ફરતા બારોબાર ત્યાં આવેલા. માછએ મ્દો ઘોયેલું નહિ. માછએ પાણીએ પીધેલું નહિ. નાથ નિના બધા આવેલા પણ આ સમારબમાં તૂટ પાડવાની ઝાંઝની દિમત ચાલી નહિ ને કોઈ વચ્ચેથી ઉઠી શક્યું નહિ. કાછએ બોલ્યું આ યુ કે ગણગણ્યું નહિ, ને મમા મ્હોટી રતેહ સાથે આખરે પૂરી થઈ આ હમારી “તત્ત્વમેધિની” સમાનો મ્દોસો મ્દોટો સાવતસગિક સમાનજ અને તે જ તહેનો છેલો. આ સમારબ ગયા બાદ શાકે ૧૭૬૪ માં હમે બ્રાહ્મ સમાજ સાથે બળી ગયા. બ્રાહ્મ સમાજના સરચાપક નાજ રામમોદન રાય એ દિવસથી અગીયાન વનમ ઉપનિષદના ઈસ્ટલ નગરમાં વિદેહ થયા હતા મ્હને લાગ્યું કે બ્રાહ્મ સમાજ જ્યારે બ્રહ્મોપાસના માટે રથપાઈ છે ત્યારે તહેની સાથે “તત્ત્વમેધિની” મમા બેળવી દેવાથી અનાયામે હમારો મૂળ હેતુ સિદ્ધ થઈ શકશે એમ વિચાર કરી એક બુધવારે તે મમાજ જોવાને હમે ગયા. જામને બોલ્યું તો મૂર્ખ અમત થતા પહેલાં મમાજની પાછળના બાગમાં એક દ્રવિડી બ્રાહ્મણ ઉપનિષદનો પાઠ કરતો હતો અને રામચન્દ્ર વિદ્યાવાગીશ

ધૃત્યન્દ્ર ન્યાયરત્ન, અને ખીજા એ નજીક જાણીએ તોની સામા બેસીને સાબળતા હતા શૂદ્રોને ત્યા જવાનો અધિકાર હતો નહિ. સૂર્ય અસ્ત પામ્યા પછી રામચન્દ્ર વિદ્યાવાગીથ અને ધૃત્યન્દ્ર ન્યાયરત્ન સમાજના મકાનમા ખુબી રીતે વેદો આગળ બેઠા અહીંયા આગળ તે જાણીયુ શૂદ્ર સર્વ જાતના સમાન હક હતા પશુ લોકો ત્યા થોડા આવતા વેદોની પૂર્વ તરફ જનજન ને ગલીઓ પાસેરતા હતા તે પગ પાસે જ ઉપાસમે બેઠા હતા અને વેદોની પશ્ચિમ તરફ એ આગ જળ્યુ ખદારથી આવનારા લોકો બેસતા, ધૃત્યન્દ્ર ન્યાયરત્ને ઉપનિષદ પદ્ય વ્યાખ્યાન કર્યુ અને વિદ્યાવાગીથ મહારાજે વેદાન્તદર્શનની મીમાંસા સમજાવવા માડી વેદોની સામ કૃષ્ણ અને વિષ્ણુ એ બે ભાઈઓએ મળી એ રવરે બ્રહ્મસંગીતનું ગાન કર્યુ અને રાત્રિના નરને સુમારે સભા વિસર્જન થઈ. હમે આ વ્યવસ્થા અને હાવત નેઈ જાણ સમાજની ઉન્નતિ કવાનો બાર ઉપાડ્યો એમ નિશ્ચય કર્યો અને 'તત્વબોધિની' મહાને તેની સાથે બેળી દીધી નહી એમ થયુ કે 'તત્વબોધિની' સભા જાણ સમાજનો બધો મરમાગ સભાજે તે દિવસથી "તત્વબોધિની" સભાની મામિક ઉપાસના બધ થઈ અને તેને બદલે સનાતન વખતે જાણ સમાજની ઉપામના કરવા માડી 'તત્વબોધિની' સભાના સાવત્સરિક સમાજો મૂકી જાણસમાજ પ્રતિદાનો દિવસ ૧૧ મી માધ ઉત્સવ માટે નક્કો થયો શાકે ૧૭૫૦ ના બાદ માસમા જોડા સામેમા કમલ બસુલુ ધરબાટે લીડુ અને તેમા જાણ સમાજ એકઠી થરા માડી, અને એ બાદ માસમા તેનો જે વાર્ષિક ઉત્સવ થતો તે તે હમારી જાણમમાજ સાથે જોડવા પહેના શાકે ૧૭૫૫ મા ક્યારનોય બધ થઈ ચૂક્યો હતો.

જ્યારે જાણ સમાજની વ્યવસ્થા હમે માથે લીધી ત્યારથી તેનો ઉન્નતિની ચિન્તા હમને વધી. મમાજમાં વધારે માણસો કેમ કરીયે તો આરં એના વિચારો યથા માડયા ધીરે ધીરે હમારા પ્રયત્નથી અને ધૃત્યન્દ્રની કૃપાથી લોકમા સખ્યા વધતી ચાહી, તેમ તેમ ઘરે પશુ નોકરો લેરાનું ચા'ડુ એ વળતે હમારે કેવો ઉત્સાહ હતો! પેલા મકાનની આદુ બે ત્રણ ન્હાના ન્હાના ખડો હતા જેમ જેમ મમાજનોની સખ્યા વધતી ગઈ તેમ તેમ ભીતિ તોગી પાડી ખડ વિગાગ કન્તા ગયા જેમ મમાજનુ ચગ નોકરો મોકરો થયુ ગયુ તેમ તેમ લોકો મનો આવજા વધતો ગઈ તે નેઈ હમને ખાતરી થતી ગઈ કે જાણ સમાજની ઉન્નતિ ચાર છે ખરી એથી મનને કેટલો બલો આવનદ થયો હતો !

“અરવિન્દ.”

ગૃહ્ય કલાઓ.*

મનુષ્યજાતિના મનમાં સૌન્દર્યની ભાવના સર્વ કાલમાં રહેલી છે. જગલી પ્રજાઓમાં આપરિપક્વ રૂપમાં પણ એ ભાવનાનું દર્શન થાય છે. મનુષ્યસ્વભાવનું લક્ષણ સુન્દરતા તરફ આકર્ષાવાનું છે. સૌન્દર્યની એ ભાવનાને ઇન્દ્રિયગોચરતામાં લાવવી તેને કલા કહેવામાં આવે છે. કલાની આ ટુકી વ્યાખ્યામાં એના સાધારણ અર્થનો સમાવેશ થઈ શકે છે. મહાન તત્ત્વચિત્રમાં કલાના જૂદા જૂદા લક્ષણ કલા છે સૌન્દર્યના લક્ષણ વિશે પણ એક મત નથી. તથાપિ કલાના સર્વ ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણમાં સૌન્દર્યની ઇન્દ્રિયગોચરતા એ સ્વરૂપ હોય છે જ.

આ સૃષ્ટિની રચના સુન્દરતાથી પરિપૂર્ણ છે. કુદરત-સૃષ્ટિના કર્તા એક મહાન કલા નિધાયક છે કુદરતની રચનાઓ સર્વ કલાઓના ઉત્કૃષ્ટ નમુના છે. ઘણીવાર મનુષ્ય કુદરતની કલાઓનું અનુકરણ કરે છે અને ઘણીવાર પોતાના મનમાં રહેલી કલ્પનાશક્તિવડે નવી સૃષ્ટિ ઉપજાવે છે કાષ્ઠક અમાધારણ કારણોથી મનુષ્યના મનમાં લાગણીઓ ઉદ્ભવે છે અને તે લાગણીઓ મૂર્ત સ્વરૂપ-આકર્ષક, સૌન્દર્યપૂર્ણ સ્વરૂપ-ધારણ કરે છે. આ રીતે સર્વ કલાઓની ઉત્પત્તિ છે અનુકરણશક્તિ, કલ્પના અને લાગણીઓ એ સર્વ મળી મનુષ્ય પાસે જે કાર્ય કરાવે છે તે મનુષ્યની કલાઓ છે.

જર્મન તત્ત્વવેત્તા હેગલ મુખ્ય પાંચ કલાઓ ગણે છે અને જડ પદાર્થ જોડેના તેમના સખધના પ્રમાણમાં તેમને એક એકથી ચઢીઆતી ગણે છે તેને અભિપ્રાયે સર્વથી ઉતરતી પકિતની કળા Architecture (બાંધકામ) છે, કેમકે તેમાં મુખ્યત્વે જડ પદાર્થોની, જડ આકૃતિઓની ગોઠવણ છે. ત્યાર પછી શિલ્પવિદ્યા (Sculpture) તેનાથી કાષ્ઠક ચઢીઆતી છે, કેમકે મનુષ્યની પ્રાણીની આકૃતિઓ તેમાં કદાચનામાં આવે છે અને તેમાં મનોવ્યાપાર કાષ્ઠક વિશેષ છે તે પછી ચિત્રકળા છે. તેમાં જડપદાર્થ સાથે વધારે ઓછો સંબંધ છે વળી તેમાં મનોવ્યાપાર વધારે હોવા ઉપરાંત માનસિક વ્યાખ્યાનો-લાગણીઓનું તેમાં દર્શન થાય છે ચિત્રકળાથી ચઢતી કળા સંગીત છે, જે દૃષ્ટિગોચર ન હોતા કર્ણગોચર છે તેથી ઓછી સ્થૂલ લાગે છે તે શબ્દમય હોઈ તેનું ઉપાધન જડ પૃથ્વી નહિ પરંતુ આકાશ છે સર્વથી શ્રેષ્ઠ કળા તે કવિતા છે તેમાં જડ ઉપાધન નહિ જેવા છે. તેમાં મનુષ્યનો આત્મા મૂર્તિમાન થઈ વાણીનું રૂપ ધારણ કરે છે. અને તેની ઇન્દ્રિયગોચરતા બહુ યોડી છે. તે કવિના મનમાંથી ઉદ્ભવી અન્ય મનુષ્યોના મનને પ્રેરે છે. એક મનુષ્યનું મન અન્ય મનુષ્યના મનને સ્પર્શ કરી શકે તેના સાધનરૂપ વાણીની કવિતાને જરૂર પડે છે એટલા અશમાં જ તે ઇન્દ્રિયગોચર છે. આ મર્મ અગ્રેજીમાં જેને Fine Arts કહે છે તે-મનોવ્યાપારની સૌન્દર્યોત્પાદક કલાઓ છે.

* મુખ્યમાં મળેલી બીજી સાહિત્ય પરિપદ્ધતિમાં સા. વિદ્યા-એમનો કરેલુ બાંધણ

અ લખના વિષય ગુણ કલાઓના છે ગુણ કલાઓમાં ધર મનથી તમામ કલાઓનો સમાવેશ થાય છે Fine Arts જેને આપણે સૂક્ષ્મ કલાઓ કહીશું તેમાંની થોડી અને બીજી ઘણી વધારે ધરને લગતી નાઓ છે આપણા સંસ્કૃત શાસ્ત્રકારોએ એકદર ચોસઠ કલાઓ કહી છે તે નીચે પ્રમાણે છે -

૧ વાદ્ય ૨ નૃત્ય ૩ ગીત ૪ નાટ્ય ૫ આરેખ્ય ૬ દેહને રંગવી ૭ જમીનમાથી રત્ન કઢાડવા ૮ દેવને તદુલ પુષ્પથી પૂજવું ૯ પુષ્પની રાખા બનાવવી. ૧૦ ઘાત લુગા અને અગનુ નગવું ૧૧ શયનરચન ૧૨ ઉદકવાદ (જલતરંગ વગાડવું) ૧૩ ઉદ્ધ ઘાત (કુનાગ કિડાડવા) ૧૪ ચિત્રયોગ ૧૫ પુષ્પની માળા ગુચની ૧૬ પ્રેશ ગુચવા. ૧૭ સ્વાગ લેવો ૧૮ કાનને બૂપણ કરવું ૧૯ મુગધી પદાર્થો ખેંચવા ૨૦ બૂપણ યોજના ૨૧ ઇન્દ્રજનન ૨૨ કૌચમાર યોગ (બીજાને કસાવવાની બધવિદ્યા) ૨૩ હાથચાનાકી ૨૪ પંખાન મિશ્રાન વગેરે ક્રિયા ૨૫ શરન્ત મદિસ બનાવવાની ક્રિયા ૨૬ સીવરાની ક્રિયા ૨૭ વીણા ડફ વગેરે વગાડવાની ક્રિયા ૨૮ ઉખાણા મસરીઆ વેણુ મારવાની વિદ્યા. ૨૯ પુતળા બનાવવાની વિદ્યા ૩૦ દુર્યત્ક યોગ (જુઝ માણસને પ્રપચથી હાવવાની વિદ્યા) ૩૧ પુન્તકવાચન (બીજાને મર્મગાવવા માટે વાચવું તે) ૩૨ નાટ્ય આખ્યા યિમ દર્શન ૩૩ મ નમસ્થાપતિ ૩૪ પટા ખેનવાની તથા બાણ દેકવાની વિદ્યા. ૩૫ તં કર્મ ૩૬ મુતાગની મરીમરી ૩૭ વામ્તુ વિદ્યા ૩૮ રૂપગતપીક્ષા ૩૯ રસાયન વિદ્યા ૪૦ મથિરાગ જ્ઞાન ૪૧ બાણ શોધી કઢાડવાનું જ્ઞાન ૪૨ જાડના આયુષ્ય જાણવાની વિદ્યા ૪૩ મેઢા કુમ્જા લગવવાની વિદ્યા ૪૪ પોપટ મેના વગેરેને બોલાવવાની વિદ્યા ૪૫ ઉત્માદન ૪૬ પ્રેશમાર્ગકારા ય ૪૭ અક્ષરમુટિકા કથન ૪૮ મેચ્છ કાન્યનું જ્ઞાન ૪૯ દેશભાષાજ્ઞાન ૫૦ જગત્યા બનાવવાની ના ૫૧ યનમાતૃમા ૫૨ ધારણ માતૃકા (કાગળ વગેરે ઉપર અક્ષર ખેચી પ્રયોગ કરવાનું જ્ઞાન) ૫૩ સપાટય (લીલા બે કમ્પા દરવાનો દુબર) ૫૪ માનમી કાન્યક્રિયા ૫૫ ક્રિયાવિક્રમ ૫૬ કપા પ્રપચ યોગનું જ્ઞાન ૫૭ શમ્દનું તથા મ્વિતા નાનું જ્ઞાન ૫૮ મુત ના વસ્ત્રને રેશમી અને રેશમીને મુત ઉડેલું દેખાડવાની ક્રિયા ૫૯ ખોટા પાસા નાખી ઘૂતકિવાની વિદ્યા ૬૦ મત્રથી બીજાની વસ્તુ હનણ કરવાની વિદ્યા ૬૧ બાવકીડન ૬૨ વૈનાયિક (ભરનાની વિદ્યા) ૬૩ વશીશ્ચુની વિદ્યા ૬૪ વૈતાલિકી વિદ્યા એ રીતે ચોસઠ કલાઓ સંસ્કૃત લખનારાઓને અભિપ્રાયે છે આટલા બધા નામ કુતહન ખાતર આપ મવેએ કટાન્યા વિના સાબન્યા દરો એવી આશા છે. એમા સૂક્ષ્મ કલાઓ ઉપગત બીજી કલાઓ ઘણી છે અને પાશ્ચાત્ય સૂક્ષ્મ કલાઓમાંથી બાંધકામ તથા શિશ્પ વિદ્યા નથી. વળી ઘણી એવી કે જેને ઐન્દર્ય સાથે સંબંધ નથી. કેટલીક સદ્વર્તનને ઉચિત પણ નથી ખોટા પાસાથી ઘત રમવું, પારમની વસ્તુ દરણ કરવી, વૈ તાનિકી વિદ્યા બધી વિદ્યા વગેરે અરોગ્ય વર્તનોના પણ અદર મમાવેદ કરેલો છે કેટલીક કલાનું નામ પણ ઘટતું નથી. ૫ તુ આપણે જેને ગુણ કલાઓ કહીએ તે લગભગ સર્વ આ સમૂહમાંથી મળી આવે તેમ છે સૂક્ષ્મ કલાઓથી માંડીને લગભગ દુનર સુધીના પ્રદેશને પહોંચતી ગુણ કલાઓ છે એ ચોસઠ કલાઓમા વિદ્યા અને કલા (Science and Art)

જ્ઞાન અને તેનું વ્યવહારમા કાર્યરૂપ પરિણામ, એવો એક સમ્બંધ જણાતો નથી. વિદ્યા અને કલાઓ એવી આવી છે તથાપિ પ્રત્યેક કલાની વિદ્યા (art ની science) હોઈ શકે અને પ્રત્યેક વિદ્યા વ્યવહારમા સુકતા તેની કલા યાચ એ શક્ય છે એમ જાણી જ્ઞાન અને કાર્ય એકઠા સુકવાથી થતી ગુચ્છવણી દૂર કરી શકાશે.

ઉપર કહ્યું તેમ કલાની ઉત્પત્તિ, સૌન્દર્યની ભાવના, કલ્પના તથા લાગણીમા છે તે સાથે તેનો હેતુ આનંદ આપનાનો છે, એ વાત ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે એ ધો જો ઉપગતી એસકે કલાઓમાથી ગૃહ કલાઓ તારવી કલાકાંડી સહેલી પડશે. વાદ્ય, નૃત્ય, ગીત, નાટ્ય, આલેખ્ય, લુગડા રંગવા, જલતરંગ વગાવતું પુવાર, બનાવવા, ચિત્રકલા, પુષ્પની માળા ગુચવી, કેશ ગુચવા, કાનને જૂથણ લગાડવા, સુગંધો પદાર્થ ખેંચવા, જૂથણોજના પકવાન મિષ્ટાન્ન બનાવવા, સરખત બનાવવા સીનતુ, વીણા ડક બજાવવા, પુતળા બનાવવા, પુસ્તકવાચન (Reading aloud & reciting), પોપટ મેના બોલાવવા, કેશમાર્જન, બગીચા બનાવવા, બાલકોકનક અને વૈનાયિક અથવા ભરવાની કળા એટલી ગૃહ કળાઓ કદી શકાય આ ઉપરાંત હાલના મમયમા ફોટોગ્રાફી એ પણ સુગણનાયોગ્ય ગૃહ કળા છે વળી ધરને શણગારવાના તથા વખાલના સજ્જાના સંસ્કૃત કાવ્યોમા તથા ગુજરાતી કાવ્યોમા વર્ણન છતાં તેમને કલામા ગણાવ્યા નથી એ મિત્રાર બીજી પણ હશે જુદા જુદા દેશોમા કાંઈ જુદી જુદી ગૃહ કલાઓ પ્રવર્તમાન હોય છે.

ગૃહ કલાઓનો અર્થ માત્ર જડ ધરને જડ પદાર્થોથી શોભાવનારી કલા કરતા વિસ્તારવાળો લીધો છે ધર એટલે ઇંટ માટીનું ધર નહિ પરંતુ Home એમા ઉપયોગી અને આનંદ આપનારી કળાઓ એવો અર્થ લેતા બાધ નહિ આવે એ માટે પ્રથમ ધરને સુશોભિત કરવાની, અદર અને બહારથી સુદર રચનાનાનું કરવાની કલાઓ, પછી તેમા વસનારાઓની જૂથ તરસ સંતોષાઈ તેમને આનંદ મળે તેવી કળાઓ, તેઓ સુશોભિત વસ્ત્રાભૂષણ સજ્જા સુન્દરતાની ભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કરાવે તેવી કલાઓ, તથા તેમના માનસિક સૌન્દર્યની આકર્ષક બાજુ ફર્શાવનારી કલાઓ એ સર્વ ગૃહ કલાઓમા આરવી જોઈએ એ સર્વ મરખા મહત્ત્વની નથી તથાપિ વધતા ઓછા મહત્ત્વના અંશ છતાં પ્રત્યેકમા કાંઈ ચતુરાઈ કે કારી ગરીબો અંશ હોવો જરૂરનો છે. અને તેથી જ એ કળાઓના વિધાયક સામાન્ય જુદાના મનુષ્ય કરતા ચઢીઆતા ગણાય છે. કલાવાન મનુષ્યની દૃષ્ટિએ સૌન્દર્ય વહેલું પડે છે ઇંચે જમા કહે છે તેમ An eye for the beautiful એવી તેમની શક્તિ હોય છે.

જુના સંસ્કૃત ગ્રંથોપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં એ સર્વ કલાઓ પ્રચલિત હતી. ચિત્રકળા તથા સંગીતકળા સરખી સ્થાન કળાઓ પશ્ચિમ દશામા આપણા દેશમા પશ્ચા જુના કાળથી હશે એમ માલમ પડે છે મદાકવિ કાલિદાસના શાકુન્તલ નાટકમા દુષ્યન્ત રાજા ને ચિત્રકળામા નિપુણ બતાવ્યો છે અને ને એટલી હદ સુધી કે તેણે પોતે ચિત્રરેણું શકુન્તાનું ચિત્ર જોઈ તેને ખરી શકુન્તા સમજી રાજા તેને જમરડા દેશે એમ પડીકે બમણામા પડે છે. મેઘદૂત કાવ્યમા યજ્ઞ પોતાની નિરદિષ્ટી સ્ત્રી વર્ણન મેઘ આગળ

કરે છે તેમા કહે છે કે તે કદાપિ મારૂ ચિત્ર કલ્પનાવડે દોરતી હશે, અથવા વીણા વગાડતી હશે અને પોતાનું રમેલું ગીત ગાતા વિદ્વન્વિતાથી ગાવામા કાઠું ભુલતી હશે વગેરે એ પ્રમાણે સંગીત, વાદ્ય અને ચિત્રકળા ત્રણે કળાઓના વર્ણન છે. ગુજરાતી કવિ પ્રેમાનંદમા ચિત્રલેખાને ચિત્રકળામા કુશળ વર્ણવી છે, અને તેમા એટલી નિપુણ કહી છે કે દેશ દેશના રાગઓના ચિત્ર ઓખાને તે ચિતરી દેખાડે છે અને,

“ચિત્રલેખાએ લખીને દેખાડ્યો અનિરૂદ્ધ
મુગટ ભમરપર વદન સુધાકર, નેત્ર બે અલુગ,
થેલી ચર્મ ઓખા ધાધને બેગી કાગલને ભરી ભૂજ.

* * * *

નાના બોનો માત્ર સમ છે, લા ને છો શા માટે,
ચિત્રલેખા કહે ન હોય ત્રાગી વગવ્યામા કાગળ ફાટે

એ પ્રમાણે આમેડુન છપી ચિતરી શક્તી એમ કવિએ બતાવ્યું છે. બાગ બગીચા બનાવવા અથવા બાગબાનીનો શોખ પણ સરકૃત કાવ્યોમા વર્ણવેલો છે. શકુન્તલાને જાડને પાણી પાતી કવિએ વર્ણવી છે મેઘદૂતમા યક્ષ કહે છે કે અનકાપુરીમા એક મન્દારનું જાડ છે, અને તે મારી કાન્તાએ રોહથી ઉછેરેલું છે અને તેને ઘણું પ્રિય છે મહેલો અને મૃદો આતિ મનોહરતાથી શલ્બગારેલા હોય તેના વર્ણન કાદબરી વગેરે સરકૃત અથમા છે સભા મંડપો અને મહેલોના વર્ણન આપણા ગુજરાતી કવિઓના કાવ્યોમા પણ છે, સંગીત, વાદ્ય અને નૃત્યનું વર્ણન પ્રેમાનંદના દ્રાપદીસ્વયંવરમા પણ છે —

“છરે કીરે શોભા કહું તેહની જાહા નૃત્ય કર ઉત્તરશીલ,
મેનકા હેમા બીલ બહુ રબા, જે છે નાર સુર અશીલ

* * * *

કો ગોડી શીરાગ વખાણે, કો કંલ્યાણ કેદારજી,
કો ગુજરી સારંગ સામેરી, કો ગાવે રાગ મલારજી,
કો કાનડો અડશો ને અચાપરી, કો જાએનાર વસંતજી,
કો બેરવને દેશખ આલાપે નટનાગ વિહસજી
કો આદોલ કાશી મેવાયે, કોએ દીપક રાગ માડ્યોજી,
મધુરા ટોડી વેરાડી ગાએ, ખેવ અન્ય તો છાડ્યોજી

* * * *

તાલ ત્રદગ ને અનેક સુર સાથે તણુરા વીણા વગાડે રમેજી,
રબાજ સારંગી પીનાક શ્રીમંડલ, પાવા જલ જન દશ દરોજી.”

વળી આમજ બટની વિદ્યાવિલાસીનીની વાર્તામા વિલાસીની નૃત્ય કરે છે તેનું વર્ણન છે —

“નૃત્ય નિહાળી રીઝ્યો બૂખ, બાણે રણ સરખું રું,
પૃથ્વી ઉપર પગ, નવ ધરે, અંગ મોડીને કટકું કરે
બોતેર કળાથી કરતી નૃત્ય, મઈ રાજ કેરી ત્યાં ગત.”

* * * *

ચાય જોવો વીણાનો નાદ, તેવો પડે નારીનો પાદ,
રાગ છત્રીસે તેમાં બળે, ચંગ મદગ સુર આવી મળે,
દોલ નરમાં ધ્રુવર ને ચંગ, ઉતારે વીણાના રંગ,
નૃત્ય દેખી વિલાસીની તણુ, સર્વે મોદ પામ્યા છે ધણું.”

એ સિવાય બીજા કવિઓના લખાણમાં પણ સંગીત અને વખત વખતના રાગના વર્ણન છે.

વલ્લભની ગરબીઓમાં અબાજી તથા બહુચરાજીના રાણગાર વર્ણવ્યા છે તેમાં શુદ્ધ આબૂષણો અસખ્ય ગણાવેલા છે. ત્રિગાનંદ, સામળ અને બીજા કવિઓએ પોતાનાં કાવ્યની નાયિકાઓ (Heroines)ના વસ્ત્ર આભૂષણ વર્ણવ્યા છે નગસિંહ મહેતા, દયા રામ વગેરેએ કૃષ્ણના કાવ્યોમાં કૃષ્ણના રાણગારનું વર્ણન કર્યું છે. જ્ઞાનંદ કવિએ કૃષ્ણ-કીર્તનના કેટલાક પદમાં કૃષ્ણના તમામ કુલના રાણગાર લખ્યા છે —

“કાનમાં કુલડાના કડળી, કુલડાના ભુજબધ,
કુલતણા ગજરા ફાવે છે, સુદર માહિ સુગધ.
કુલતણો શિર મુગટ બેઠને, મગન ફરે મનનાર.”

“કુલની બાધીરે, પોતી કુલની બાધી,
કુલતણા છોગળીઆ ફરતા, મેલ્યા મર્માયા.
કુલડાની ટાપી ગુચીને, પ્રેમે પહેતી.”

“કુલડા ફેરા તોરા પહેર્યો, મજી જીવન વહાલે,
બૂધરજી કુલડાને બારે, લટકતા માથે.”

આમાં પુષ્પ ગુપ્તવાની સુદર કળા નજરે પડે છે સ્વાદિષ્ટ અને બાત બાતનાં પક-વાન, મીઠાઈઓ, સપ્તતા, અથાણાં એના વર્ણન પણ કૃષ્ણની યાજના કાવ્યમાં અમવા બીજા કૃષ્ણભક્તિના કાવ્યમાં ગોપીઓ કૃષ્ણને બોજન કરવા તેડે છે તે પ્રસંગમાં લખેલા છે.

આ સર્વ દૃષ્ટાંતો ઉપરથી, એમાં વર્ણવેલી કળાઓ તે તે સમયે સારી રીતે નાણીતી હતી એમ સિદ્ધ થાય છે. એ સમયને આટલા વર્ષ વીત્યા પછી તે કળાઓમાં અને બીજા મૂલ્ય કળાઓમાં ગણના થોડી આપણે કાર્ષ્ણ આગળ વધ્યા નથી. ઉપદુ કેટલીક કળાઓ નાશ પામી છે મધ્ય કાળમાં, વારંગનાઓ સર્વ કળાઓમાં નિપુણ ગણાતી અને કુલીન સુ-

વકે જાત. જાતની કળાઓની માહિતી મેળવવા તેઓ પાસે જતા. કળાઓ શીખવાની એક સંસ્થા જેવાં એવી સ્ત્રીઓનાં ઘર ગણાતાં.

મુસલમાની રાજ્યના સમયમાં એ સોડો પાસેથી આપણે યોડી જ કળાઓ શીખ્યાં છીએ. મુસલમાનો ધણી ગૃહ અને બીજી કળાઓમાં કુશળ હતા; પરંતુ એમના રાજ્ય સમયે હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે ભિન્નભાવ અને અંતર હોવાથી કે બીજા ગમે તે કારણથી આપણે તેમની કળાઓ કોઇક જ દાખલ કરી છે. પાંચસો વરસના મુસલમાની અમલ કમલ કરતાં સો વરસના અંગ્રેજી અમલમાં ધણીક નવીન કળાઓ આપણા દેશમાં આવી છે. અત્યંત એક કારણ એ છે કે અંગ્રેજ સોડો આ દેશના સોડોને શરૂઆતથી કેળવતા આવ્યા છે. અને બીજું કારણ અંગ્રેજી ભાષામાં લગભગ બધી કળાઓ માટે પુષ્કળ સાહિત્ય છે. આપણી કલાઓનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે સર્વ કળાઓનાં શાસ્ત્રીય પુસ્તક હોવાની જરૂર છે. પુસ્તકો વાંચી એમને એમ કલાવિધાનની શક્તિ આવી જતી નથી એ સત્ય છે. છતાં જુદા જુદા સમયના મહાન કલાવિધાયકોનો અનુભવ અને જ્ઞાન રચાથી સ્વરૂપમાં પુસ્તકમાં રહી કળાના નવીન અભ્યાસીઓને માર્ગદર્શક બને છે. માટે બીજા સાહિત્યની વૃદ્ધિ સાથે કળાઓ સંબંધી સાહિત્યની ઉન્નતિ થવાની અતિ આવશ્યકતા છે.

ઘરનાં સર્વ કાર્ય સ્ત્રીઓનાં હોવાથી ગૃહકળાઓ મોટે ભાગે સ્ત્રીઓની કળાઓ જ હોવી જોઈએ. દુર્ભાગ્યે આપણા દેશમાં કળામાં કૌશલ્યવાળા સ્ત્રીઓ યોડી છે. ચિત્રકળામાં આપણી સ્ત્રીઓ વધારેમાં વધારે સાથીઆ પુરે કે નાગ કઢાડે. સંગીતમાં જાણીતા ઢાળની ગરબીઓ ગાઈ જાય. હલકી સ્ત્રીઓ સંગીતકળામાં પ્રાવીણ્ય મેળવી ગાવાનો ધંધો કરે છે તેને લીધે ઉચ્ચ સ્ત્રીઓમાં સંગીત તિરસ્કાર પાત્ર ગણાયું. ઘર શોભાવવામાં આપણી સ્ત્રીઓ ધણું તો ઘરનાં તમામ વાસણ સફાઈથી સુંદર દેખાય તેમ ગોઠવે અને ઉંચી વર્ણોમાં સહેજ ભરવું ગુંથવું, આમાં આપણી સર્વ ગૃહ કળાઓની સમાપ્તિ થાય છે. હાલમાં નિશાળોમાં કન્યાઓ શીખવા જાય છે તેને લીધે ભરવા ગુંથવું આગળ વધ્યું છે, એ ખરૂં છે પણ જેને ખરી કળા કહીએ એવાં સુંદર (Artistic) કાર્ય યોડાં જ કરી જાય છે. જેમને અનુકૂલતા હોય તેઓ નવરાસોનો કાળ ગૃહ કળાઓ ખીલવવા પાછળ કઢાડે તો નિરર્થક નહિ જાય. કેમકે મહાન કલાવિધાયકો સરખું તો નહિ પણ ચિત્ર પ્રસન્ન થાય અને નિર્દોષ આનંદ પ્રાપ્ત કરાય એવું કલાવિધાન સર્વ કોઈ કરી શકે છે. પરિપૂર્ણ રીતે માન ધ્વિરદત્ત ખાસ શક્તિવાળાં કરી શકે પરંતુ સાધારણ કલાવ્યાપાર દુર્લભ નથી. કલાના પ્રસાદથી અકિત થએલાં મનુષ્ય જગતની મલિનતાથી કાંઈક દૂર રહી શકે છે એવો કલાનો દિવ્ય પ્રભાવ છે.

ગૃહ કળાઓ કેટલી મનોહર અને ચિત્તાકર્ષક હોય શકે તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવે તેવો, મુખ્યમાં થએલા પ્રદર્શન વખતનો સ્ત્રીઓનો વિભાગ હતો. સુંદર કારીગરીની સુંદર રચનાઓ એમાં સર્વત્ર નજરે પડતી હતી. પરંતુ એ સર્વમાં આપણી હિંદુ સ્ત્રીઓનો ભાગ જુદો હતો, અન્ય કોમોનું કામ મોટે ભાગે હતું. હિંદુ સ્ત્રીઓને પણ કળાઓનું ચોખ્ખાંશિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેઓ પણ વખત જતાં કળાઓમાં પ્રવીણ થઈ આગળ વધી શકે. પરંતુ ગૃહ

કળાઓ જેવી જીઓની ખાસ કળાઓ તરફ પણ આપણા લોકો બેદરકાર છે. એ બેદરકારીને હીધે પ્રજાની ઉત્તર ગતિમાં અવરોધ આવે છે. વિદ્યાકળા અને હુન્નરમાં ચઢિયાતી સ્થિતિમાં આવ્યા વગર કોઇ પણ પ્રજા આગળ વધી શ્રેષ્ઠતા પામતી નથી. વિદ્યાકળાની સ્થિતિ પ્રજાની સ્થિતિનું સૂચક ચિહ્ન છે. એક સમય એવો હતો કે આપણો દેશ સર્વ સુધરેલી પ્રજાઓને અગ્રણી હતો. તે સમયમાં અહીં વિદ્યાકળામાં કૌશલ્ય પણ પરિપૂર્ણ હતું. બોશ બાબતોની અવનતિ સાથે વિદ્યાકળા પણ અધોગતિ પામી. પ્રજાનાં સમસ્ત અંગ સાથે ખીન્ને તો જ તે ઉત્તરિ પ્રાપ્ત કરે એવો સૃષ્ટિનિયમ છે. કેટલીક પ્રજાઓ કં લામાં ખામ વધારે પ્રવેશ હોય છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે સર્વ દિશામાં ઉત્તર માર્ગ કમણું કરાય તો જ શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરાય.

જગત વ્યવહારની બહાર લઈ જઈ કોઈક દિવ્ય પ્રદેશોની ઝાંખી કાવનાર-કળાઓ સર્વથા આદરણીય છે, પૂજ્ય છે. ગૃહ કળાઓ તેવી જ કળાઓનાં રૂપ છે માટે તે પરિપૂર્ણતા પામે એવો આપણુ સર્વને યથાશક્તિ યત્ન કરવાનો છે.

સૌં વિદ્યા. ।

પેશ્વાના દરબારમાં પહેલો ઇંગ્રેજ રેસીડન્ટ.

“ મેજ આલિઝ ઇંગ્લેન્ડના, ઘાટ પર આવ્યાનું વર્ણન પહેના સેવામા લખી મોઝ્યુ છે હાલ મલે” છ ૨ જમાદિલરમે અસ્તમાન વખતે પુનામા તે દાખન થયા ગણેશખિંડ સુધી રા જનાર્દન આપાજી અને હું ગયા હતા રા ગાયમવાના વા ૧મા તેને ઉતારા આપ્યો છે પરંતુ પ્રશસ્ત અને ઝાડપાન વાળી જગ્યા તેમને જોઈએ તેથી પરતીતી સામે રા આનંદ રાય જીવાજના બાગ સાનિધ્ય અદ્યરાઈમા તથુ નાખી પડ્યા છે જનાનખાનુ ગાયમવા ના વાગમા મોઝ્યુ છે અને પોતે ખહાર રહ્યા છે ફરાસખાનુ ડેરા રાયગીઓ વિગેરે સર્વ સામાન ધણો છે સરકારમાથી કાંઈ લેવું પડ્યું નથી આજ્ઞા પ્રમાણે એ ખજાર રૂપીઆ મેજખાની મોકલાવી આજ પ્રાત કાલે તેમના બોલાવ્યાથી તેમને ડેરે ગયો હતો બહુ માનની વાતો સરકારની મૈત્રિ વગેરેની વાતો યદ્ય શ્રીમતને નજર કરવાની વસ્તુઓ દેખાડી લશ્ક રના વર્તમાન પુછ્યા તે બાબતમા સ્વામીના પત્રમા આજ્ઞા આવી હતી તે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો પછી લશ્કરમા આવવાનું કવી રીતે છે તેની પુછપરછ યદ્ય લશ્કરમા આવવાનું હર્થું સરજમ ફરાસખાના વિગેરે બોલે ધણો છે તેથી વીસ પચીસ ઉંટ ખરીદના અને બાકી સાહિત્ય સરકારમાથી લેવા એમ બોલ્યો મહે માત્ર સામળી લીધું પરંતુ મરજી મુજબ આજ્ઞા કરશે બીજા સરકારણુ સખંધી વાતચીત પહેરે દિવસે યદ્ય નહી શ્રીમતની બેઠ છ ૫ તારીખે લેવાનો વિચાર કર્યો છે હવે બીજી બેઠકમા જે કાંઈ ખુનાસેથી બોનરો તે લખીશ શ્રીમતને બેઠ કરવા માટે શાહમગપક્ષી હુજસાણુથી સામી બાજુમાથી મગાવી સાથે લાવ્યા હતા તે ઘાટ નીચે પાજરામા મૃત્યુ પામ્યો તે જ સ્થિતિમા પાછળથી મજુર તેને લઈ આવ્યા પક્ષી ધણો મહોટા બે ગજ ઉંચો હતો ધણો અપૂર્વ તેથી લાવ્યા પરંતુ મૃત્યુ પામ્યો છ ૧ તારીખે તેનો મુકામ ઝોંદમા હતો, ત્યાંથી તુરફિનખાન વકીલને આગળ મોઝ્યો x x x x x x હાલ કારબારો રા અમૃતરાવ છે x x x x x x સવિસ્તર હકીકત બેઠ થયા પછી લખીશ

આ પ્રમાણે શુક્રવાર તા ૩ જી માર્ચ છ ૧૭૮૬ ને દિવસે ઇંગ્લેન્ડના પ્રતિનિધિ મી માલેટ પુ ૫ નગરી (પુનામા) દાખન થયો આઠલા દિવસ સુધી માત્ર રાજનીતિની રીતે મરાઠાના દરબારમા ઇંગ્લેન્ડના પ્રતિનિધિ સમ્પ્રાપ્તિ થયો નહોતો પરંતુ ઉપરના લખેલા દિવસે તેની સ્થાપના યદ્ય તે માટે રાજકીય દૃષ્ટિએ આ દિવસ પુનાના ઇતિહાસમા ગ્રમરણીય માનવો જોઈએ બહિરો પતના ઉપ ના પત્રમા એક વાત વિરોધ લક્ષમા લના જેવી છે મી માલેટ ખ્રીસ્તી ધર્મનો હતો તથાપિ પૈશ્વાની જાધાનીમા ગાયકરાડના મહેલમા રહેવાની જગ્યા મળી એ વાત તત્કાલિન ધર્મ સમજુતીની દૃષ્ટિએ વિરોધ વિચાર ક વા જેવી છે નાના ફડનવિસ કીવા બહિરોપતના જેવા બ્રાહ્મણ સુત્સદીઓના મનમા એક ખ્રીસ્તી ધર્મના વકીલને બ્રાહ્મણી રાજધાની મધ્યે રહેવા જગ્યા આપવી કીવા ન આપવી, એવી રાકા આવ્યાનું લખાણુ તેમણે જ્યું હોય એમ તેમના એક પણ પત્ર પરથી દેખાતું નથી !

ઉપલા પત્રમા જાહેર કર્યા પ્રમાણે બહિરોપત પુન માતેડના ડેગમા ત્રણ ચાર દિવસે બેઠ લેવા ગયો ત પ્રસંગે તેની અને માલેટ વચ્ચે રાજકીય પ્રકરણમા વિમ્બૂત બોનલુ થયુ તે સર્વ હકીકત બહિરોપતે છ ૮ જમાદિનાવન એટલે તા ૧૦ માર્ચના પત્રમા નાનાને લખી મોકલી છે તે મહત્વની છે વ લખે છે કે —

“ મેલ્સ માવિટ પાસે તેના ડેરામા ગયો હતો, ત્યાં રાજકારણ સંબંધી બોલવું થયું તે મજકુર:—

“ મુખ્યથી ગાંધી સાલમા માલિટ કલકત્તા ગયો, ત્યારે જનરાલ બાડમ મુખ્યકરે સરકારમા લખ્યું હતું કે માલિટના જવામા તમેને પણ લાભ છે, તે શું! તે મ્હેં પુછ્યું. તેણે ઉત્તર આપ્યો ઇંગ્લેન્ડનો અને સરકાર શ્રીમતનો સહુખ થયો. તે રા સિંધિયાના વિદ્યમાનથી થયો અને આ પૂર્વ હરેક કામકાજ, જવાપ સવાલ માટે પાટીલ બાવા તરફ બોલવું થતું હતું હજુર શ્રીમત પાસે ઇંગ્લેન્ડ તરફના જવાપ સવાલ માટે વકીલ નથી, તે વકીલ કલકત્તાનો અલાહીદા સરકારમા રહેવો જોઈએ, આ પ્રયત્ન માટે જનરાલ અને માલિટ ઉદ્દેશ કર્યો આજ કામ થયું, એ તમારી સરકારનો નફો આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો તે પરથી મ્હેં પુછ્યું કે, સરકારનો ઇંગ્લેન્ડનો સહુખ થયો, પછી ઘરમઘર પ્રમાણે દુર્તર સ્નેહ આવ્યો છે, દરમીયાન કાંઈ જવાપ સવાલ—કામ પડતા કલકત્તાનો વકીલ પાટીલ પામે છે, અત્રેથી જવાપ સવાલ ત્યાં લખી યાય છે જ, તેમાં ત્યાં જવાપ સવાલ લખવા ન પડે, મને હજુર અલાહીદા વકીલ સાથે બોલવું યાય, તો પણ સિંધિયા સરકારના જ સરઘર, અહીં—પણ બોલવું સરકારના જ ધરણારી જ કરનાર, તેમા નફો શું? તે પરથી તેણે કહ્યું કે એમ છે તો પાળીવ બાવા તરફથી પુનામા વકીલ ન રાખવો, એ વિષે આગ્રહ અમારી પાસે શું કરવા કરે? આ સર્વ તેણે મ્હારી પાસે ધણું કહ્યું છે. પત્રમા વિસ્તાર કેટલો લખવો. સમક્ષ વિનંતિ પરથી ધ્યાનમા આવશે.

સારાશ વકીલ હજુરમા રહ્યાથી બેઉ સરકારને લાભ અને કામ ધણું છે. એવું તેના બોલવામા આવ્યું. કલમ ૧.

સાક્ષી સંબંધી ખુલાસો કાઢ્યો. તે બાબતમા કેવળ હાલ ખુલ્લું બોલવું નહીં—સરકાર અને શ્રીમત નાનાની મરજી હોવાથી તેની મરજીનો સંતોષ રાખવા અમ આન્યા છીએ આ પ્રમાણે સમીક્ષ બોલવું થયું. કલમ ૧.

ટીપુપર સરકારમાંથી મસલત (અદાલત) થઈ છે તેમા તમારી અને સરકારની ફોસ્તી, તેથી તમારા મનથી ટીપુ સાથે બગાડ કરવાનું છે કે નહીં! બગાડ કરવાનો હોય તો સરકારની ફોજને હમરાહ તમારી પવટણો આપીએ બોલાવી, તો પવટણો આપવાનું કેવી રીતે? એવું પ્રથમ જનરાલ મુખ્યકરની સાથે બોલવું થતા, તેણે કલકત્તા લખ્યું હતું, તે વિષે શો વિચાર થયો એવું મ્હેં પુછ્યું તેણે ઉત્તર આપ્યો, વિલાયતથી હાંદુસ્થાન સુદા ઇંગ્લેન્ડ કંપની અને જનરાલ તથા કૌસલ સુદા—સર્વ ઇંગ્લેન્ડના મત હયાં છે કે, હાંદુસ્થાન પ્રાંતમા મીંગરા અને સહુખ રાખવું, તે મ્હેં ધર શ્રીમતનું તેમ જ વર્તણુક અને રીતિ દબાવવાની સારી, તેથી શ્રીમત સાથે ધરવટ રાખવી. આ પ્રમાણે મજબુતાઈથી હવું છે ત્યારે તમને અગત્ય તે જ અમને પરસ્પરે સલાહ મસલતોમાં એક થવું એ એક, અને ટીપુ માણસ સારો નથી, અમે તેને દીનથી મ્હાતા નથી, પરંતુ હાલ ઇંગ્લેન્ડ સાથે તેણે સલાહ કરી છે, તેમા તેના તરફથી અતર નથી, અમે નિમિત્ત વગર બગાડ કર્યો એવું

ગા કરી. તે પરથી ખાલટ અને અહિચેપત વચ્ચે લક્ષરમા જવા બદલ મસલતો થઇ તે સંબંધી નાના સાથે મત વ્યવહાર ચાલ્યો છે. ખાલેટની લક્ષરમા જવા વિષેની ખટપટ ચાલતી હતી ત્યાં એક બે મહાવના પ્રશ્ન ઉભા થયા. પુતામાં ખાલેટે શ્રીમંત સગાઇ માધવરાવ પેશ્વાની ગેટ કરતા પોતા સાથે કાવેલી વસ્તુઓ નજરાણાં તરીકે બેટ મુકી દરબારની રીતિએ તેને ખાલી હાથે પાઠો ન કાઢવો પણ ચોષાક આપી સાફ માન આપવું જરૂર હતું. પરંતુ તે માન કેવી રીતે આપવું એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો.

(અપૂર્ણ.)

પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવજી.

તત્ત્વજ્ઞાન (PHILOSOPHY) અને વિજ્ઞાન, (SCIENCE)

(અનુસન્ધાન ૫૯ ૪૪૫ થી.)

તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકાર ફક્ત વિજ્ઞાને સંપાદન કરેલી કલ્પનાઓને એક ઉચ્ચતર કલ્પનામાં મૂકવી એટલો જ નથી. આ અધિકાર વિજ્ઞાનદૃષ્ટિથી નિરૂપણ થતા તત્ત્વજ્ઞાનનો છે પણ વાસ્તવિક રીતે તો આ લેખની પ્રસ્તાવનામાં તત્ત્વજ્ઞાનનો જે અધિકાર જણાવ્યો છે તે જ છે. વિજ્ઞાન જે જે સત્યો સ્વીકૃતપક્ષ તરીકે મળે છે તેમને પ્રતિપાદન કરવા અને તેમાંથી સત્ શુ મળી આવે છે તેને માટે પ્રયત્ન કરવો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકાર છે. વ્યાવહારિક સત્તાથી પર જે કોઇ પારમાર્થિક સત્તા સ્વીકારવામાં ના સ્થાપન કરવામાં ના આવે તો વાસ્તવિક તત્ત્વજ્ઞાન રહેતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાન સત્ વસ્તુ શોધી કાઢવાને પ્રયત્ન કરે છે અને તેનું સ્વરૂપ શુ છે તે જણાવે છે. નિત્ય વસ્તુ નો છે જ નહીં તો તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકાર સંકુચિત થાય છે એટલું જ નહીં પણ કેટલોક મરો કલ્પિત કરે છે. કામ્બતની જ્ઞાનની પ્રજ્ઞા અવરથાઓ અને પ્રથમ આપેલી જ્ઞાનની અવરથાઓ સરખાવતા વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ કેટલી સંકુચિત છે અને તત્ત્વજ્ઞાન તેના સ્વીકારેલા સત્તાને પોતાની નિસ્તીર્ણ દૃષ્ટિથી કેવી રીતે મુકારે છે તે સહજ માલુમ પડશે “ધર્મજ્ઞાનનાં આધનો ધણે અશે માનસિક (Subjective) છે. ધર્મજ્ઞાને પોતાની સર્વ કલ્પનાઓ માત્ર માનસિક બાવનાઓમાંથી કરી છે.” આ બન્ને વાક્યોમાં વિરોધ છે કારણ કે આરે ધર્મજ્ઞાન મેળવવાનાં સાધન ધણે અશે માનસિક છે તો તેથી સંપાદન થએલું જ્ઞાન પણ ધણે અશે માનસિક બાવનાઓમાંથી છે એમ કહેવું બેઠકો. અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનની પૂર્વ આપણું ધણું જ્ઞાન કલ્પનામય

હતું તે આપણે જોયું છે એમ હોય તો પણ એ સ્થિતિ જોતાં તે આવશ્યક હતું પણ તે કાળજી ધરવાનું માત્ર માનસિક ભાવનાઓમાંથી છે એમ કહી શકાય નહીં. ધરવાનું મેળવવાનાં બે સાધન છે—એક તો વિશ્વજ્ઞ જ્ઞાન અને બીજું, સ્વાનુભવ. આ બંને સાધનથી મળેલી હકીકત ઉપરથી અનુમાનદ્વારા ધરવાનું મળે છે. ધરવા એ કંઈ પ્રસક્ત વસ્તુ નથી તેથી જે સાધન અને દૃષ્ટિનો ઉપયોગ વિજ્ઞાનમાં કરવામાં આવે તેને ધરવાનું માની બાતલ કરવામાં આવે છે. જ્ઞાનના આરંભમાં જ્ઞાન અવ્યવસ્થિત હોય છે અને કલ્પના પ્રબળ હોય છે તેથી તે વખતે ધરવાનું હાલના કરતાં વધારે માનસિક હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ કેવળ માનસિક છે એ માન્ય નથી કારણ કે તે વખતે જે ચોક્કસ ધરવાનું વિશ્વજ્ઞ જ્ઞાન અને સ્વાનુભવ હોવાં જોઈએ તેની મદદથી અનુમાનદ્વારા ધરવા સંબંધી વિચાર કયાં હરો. હાલના જ્ઞાનમાં ધરવાનું પરાક્ષ રીતે બીજા પ્રયોગસિદ્ધ જ્ઞાનની મદદથી સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે, પૂરું આમ હતું નહીં. હાલનું ધરવાનું વધારે ચોક્કસ અને અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનને આધારે રચાયેલું છે પણ માનસિક તો તે પણ છે જ.

“ ધરવાનું સાધન ધરવા અર્થે માનસિક હતા, બ્યારે વિજ્ઞાનના સાધનો વિષયાત્મક (objective) હતાં ” જે તત્વજ્ઞાનીઓ પોતાનો મત ધરવાનું માનસિક કલ્પનાઓમાંથી સિદ્ધ કરવા માગે છે તે તત્વજ્ઞાનીઓને આપણે આધ્યાત્મિક (Intuitive Metaphysical) તત્વજ્ઞાનીઓ કહીશું અને જે તત્વજ્ઞાનીઓ વિજ્ઞાનની કલ્પનાઓમાંથી પોતાનો મત સિદ્ધ કરી ધરવાનું મેળવવા ઇચ્છા રાખે છે તેમને ‘ વિજ્ઞાનસિદ્ધ (Empirical Positive) તત્વજ્ઞાનીઓ ’ કહીશું તો રા. નરસિંહરાવના લખવા પ્રમાણે આધ્યાત્મિક તત્વો અને વિજ્ઞાનસ્વસિદ્ધ તત્વોની પ્રયોગશાળાઓ એક બીજાથી સ્વતંત્ર જ છે. ”

વિજ્ઞાનના સાધન વિષયાત્મક અને ધરવાનું માનસિક એ કેવી રીતે છે તે આપણે જોઈશું. બાહ્ય જગતના પદાર્થસંભવોનું અવલોકન, તેમના પ્રયોગો, અને તેથી કલ્પના નિયમો અનુભવથી સિદ્ધ કરવા (Verification) એ વિજ્ઞાનના મુખ્ય સાધન છે. વિષયના અનુભવથી વિશ્વના નિયમ સિદ્ધ થાય છે તેથી તે સત્યો વિષયાત્મક કહેવાય છે. પણ વિજ્ઞાનનાં સાધન કેવળ વિષયત્મક નથી એ જાણવાની જરૂર છે. મનુષ્યનું મન જન્મથી કેવળ નિષ્ક્રિય છે અને બાહ્યજગતના સંસર્ગથી ઉદ્ભવતી જાગૃતિને લીધે તેને જ્ઞાન મળે છે એમ કેટલીકે તત્વચિંતકોનું ધારણ છે. આ પ્રમાણે આપણા જ્ઞાનના કારણરૂપ બાહ્ય જગત છે અને બિન બિન વિષયોનું પ્રાપ્ત થએલું જ્ઞાન પ્રયોગ અને અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે તેથી તે જ્ઞાન વિષયાત્મક છે એમ મનાય છે. વિષયાત્મકથી ઉલટું કલ્પનિક જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન કલ્પનાત્મક છે અને તે વિષયાત્મક સત્ય નથી, કારણ કે તે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, તે વિશ્વવ્યાપી નિયમો શોધવાને બદલે અવ્યવસ્થિત કલ્પનાઓ કલ્પે છે તેથી વાસ્તવિક જ્ઞાનની કાટીમાં તે આવી શકતું નથી. પણ કલ્પનિક અને માનસિક જ્ઞાનને એક જ પડિતમાં મૂકવા એ ભુવભરેલું છે. બાહ્ય જગતના અનુભવથી જ આપણું સર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે એ મત વિરુદ્ધ કેટલાક તત્વજ્ઞાનીઓનું માનવું છે કે જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં આપણા મનની કેટલીક સ્વાભાવિક ક્રિયા થાય છે. જ્ઞાન મેળવવાને માટે બાહ્ય

જન્મતના સંસર્ગની સાથે જો કેટલીક માનસિક ક્રિયા હોય તો જ આપણને જ્ઞાન મળે છે એમ કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો દૃઢ મત છે. બાહ્યજગત મનુષ્ય તેમ છતર પ્રાણીઓ ઉપર સરખી રીતે અસર કરતાં નથી એ બાબત તેમના આચાર વિચાર ઉપર સહજ અવલોકનથી આપણને સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ પડે છે. ઉચ્ચતમ પ્રાણી અને મનુષ્યના મનનું બધારણ એક જ હોત તો તેમના આચાર વિચારમાં કંઈ વિશેષ ભેદ જોવામાં આવત નહીં. બાહ્ય જગતના સંસર્ગથી ઉદ્ભવતા પ્રત્યક્ષો (sensations) સામે જો બાળકની યુદ્ધી કંઈ પણ પ્રતિક્રિયા ન કરે તો તે પ્રત્યક્ષો જ્ઞાનરૂપે મનમાં પ્રવેશ કરી શકતાં નથી. આ પ્રમાણે મનુષ્ય-મનની જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં સ્વતઃપ્રવૃત્તિ સ્વાકાંક્ષીએ નહી તો જ્ઞાનનો આરંભ પણ થતો નથી. આવી માનસિક ક્રિયાને લીધે આપણું જ્ઞાન સુચ્યવસ્થિત થાય છે. આ સત્ય કોઈ પણ પદાર્થના જ્ઞાનનું પૃથક્કરણ કરવાથી માલૂમ પડશે. બાહ્યજગતના પદાર્થસંભવાદિનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષોરૂપે ક્ષણિક અને પૃથક્ પૃથક્ છે. આ ક્ષણિક અને પૃથક્ પૃથક્ પ્રત્યક્ષોનો એક સમૂહ કરી તેમને દેશ, કાળ, કારણતા વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન સંબંધોની ભિન્ન ભિન્ન કોટિમાં વ્યવસ્થા કરવી તે ચૈતન્યની એકીકરણની-સંયોગીકરણની-સ્વતઃપ્રવૃત્તિ સિવાય અશક્ય છે. ચૈતન્યની કંઈક પશુ ક્રિયા સિવાય એક ક્ષણિક અને પૃથક્ પ્રત્યક્ષનું જ્ઞાન પણ અશક્ય છે કારણ કે કોઈ પશુ પદાર્થનું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષોના સમૂહને તેના ભિન્ન ભિન્ન સંબંધોને જુદા જુદા, વર્ગમાં મૂકવાથી થાય છે. આ વર્ગીકરણ અને સંયોગીકરણની શક્તિ ક્ષણિક અને પૃથક્ પ્રત્યક્ષોમાં છે એમ માનવામાં વિરોધનો દોષ આવે છે કારણ કે આપણે પ્રથમ સ્વીકારેલા પ્રમાણને અનુસરીને જોઈએ તો બાહ્યજગતનું જ્ઞાન ક્ષણિક અને પૃથક્ પૃથક્ પ્રત્યક્ષથી શરૂ થાય છે એવો સ્વીકૃતપક્ષ છે. તેથી જ આ જ્ઞાનની કલ્પનાને ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ (Sensationalism) કહે છે. જો પ્રતિપક્ષ તરફથી એમ કહેવામાં આવે કે પ્રત્યક્ષનું જ્ઞાન સમૂહરૂપે આવે છે અને તેમનું વર્ગીકરણ અને એકીકરણ મહાવરને લીધે સ્વતઃ રીતે થાય છે તો તેના ઉત્તરમાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે જે સિદ્ધ કરવાનું સત્ય છે તેજ મારા તરફથી સ્વતઃસિદ્ધ માની લેવામાં આવે છે. ક્ષણિક અને પૃથક્ પ્રત્યક્ષમાં સંયોગીકરણની શક્તિ સ્વાભાવિક રીતે હોતી નથી કારણ કે તે જાતે તો ક્ષણિક અને પૃથક્ છે, અને એક એક પ્રત્યક્ષને કાળક્રમમાં આવતા અન્ય પ્રત્યક્ષો સાથે ચૈતન્યની પ્રતિક્રિયાવડે સકળના કરવામાં ન આવે તો વસ્તુનું સહજ જ્ઞાન યત્ન પણ અશક્ય છે. પ્રત્યક્ષ જાતે પૃથક્ ક્ષણિક અને જ્ઞાનહીન અથ છે. માનસિક ક્રિયા સિવાય આ પ્રમાણે જગતનું જ્ઞાન મળવું અશક્ય છે, ચૈતન્યની સ્વતઃપ્રવૃત્તિ સિવાય પ્રત્યક્ષનું પ્રત્યક્ષ તરીકે જ્ઞાન પણ અશક્ય છે. વસ્તુસ્થિતિ જ્યારે આવી છે ત્યારે વિજ્ઞાનવેત્તાનાં સાધન કેવળ વિષયાત્મક છે અને માનસિક સાધનથી તદ્દન જુદાં છે એ માનવુ લુલભરૂં લાગશે. વિજ્ઞાનવેત્તાની જ્ઞાનની કલ્પના-ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ—આવી રીતે દોષયુક્ત છે અને તેમાંથી અવિરોધના નિષ્કર્ષને અનુસરી ઉદ્ભવનાં પરિણામો વધારે દોષયુક્ત લાગશે.

(અપૂર્ણ.)

“જિજ્ઞાસુ.”

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદોનું અગ્રાધ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, દુઃખીયાને આશીર્વાદ છે અને દુકામાં મનુષ્ય માનવું જીવન છે.

શુભ થયેલી માદદાસ્ત, શુભ થયેલ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુષ્ટિ આપવા માટે, જ્ઞાનતણુઓને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ધલાન છે.

કિંમતગોળી ૩૨ ની ૬ળી ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુબાર્ક કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુબાર્ક,	કલકત્તા	પુના-સીટી.	વડોદરા,	અમદાવાદ
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	બુધવારપેઠ.	રાવપુરા,	રીઝીરોડ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
(In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Katbiawad

મગવદ્ગીતા,

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિસદ વ્યાખ્યાન સાથે, મૂળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ સ્વચ્છ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્પતલચાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સદૃશ્ય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવસ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. ૬૬ રૂમી આદેશો જામનગર ૮૦ દ્વારમ પૂર્વ પાકું કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પોસ્ટેજ આના પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

THE BOOKS THAT HELPED TO MAKE ME

I think my mother's songs made the strongest impression upon me, combined with the tales and romances of my grandmother, whose father had been out in the rising of 1745. She was a typical woman of that period, believing in ghosts, witches and warlocks, and also full of the traditional historical lore of our country. The first book I remember reading was Wilson's "Tales of the Borders," and these took hold of my imagination and created within me a love of the tales and traditions of Scotland and, for that matter, of other countries, which abides with me still. After going to work my opportunities for reading were very, very limited. There was a very ancient library attached to the church of the mining village in which we resided, and I have vivid recollections of reading Captain Cook's "Voyages" in two great bulky tomes, which awakened in me a sense of wonder at the world's vastness, and gave me an interest in native races which has not lessened as the years roll on. The "Scottish Worthies" recording the doings and the trials and the sufferings of the Covenanters, together with the chap book Life of Sir William Wallace, made me a hater of official tyranny and injustice, and very tolerant of all who are fighting for conscience sake, even where my conscience does not approve of their object. All this refers to boyhood, that is to say, before I was sixteen. About that age, or perhaps a year later, a friend sent me 'Sartor Resartus' and one of the most abiding remembrances of those days is the attic in which I used to read by the light only of my collier's lamp whilst going through Carlyle's most impressive book. I felt I was in the presence of some great power, the meaning of which I could only dimly guess at. I mark the reading of 'Sartor,' however, as a real turning point, and went through the book three times in succession until the spirit of it somewhat entered into me. Since then I have learned much of the human failings and weaknesses of Carlyle, but I still remain a worshipper at his shrine. He was indeed, to me in those days a hero, more particularly when "Past and Present" and the 'French Revolution' followed in the wake of 'Sartor.' About this period also I read Boswell & Johnson and made the acquaintance through its pages with the literary and social life of his times. Some years later Henry George came to Scotland, and I read "Progress and Poverty," which unlocked many of the industrial and economic difficulties which then beset the mind of the worker trying to take an intelligent interest in his own affairs, and led me, much to George's horror in later days when we met personally, into Communism. I have left out Burns' poems and the New Testament, which in a sense were always with me, especially the former, I had nearly reached man's estate before I read the latter, nor did I appreciate it fully until I had read Renan's "Life of Jesus." Each of the works named above left its mark upon my makeup, and still remain favourites although, like old friends, communion with them is no longer so easy as it was in days gone by.

—J Keir Hardie

વસ્તુ

સર્વોપદેશ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મદુ યદ્વા,
યદ્વસોઽપી પ્રથ્યામ સાત્યસ્તોઝોમયોઽમ્ય

इदं सत्य सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्यैव । ७ । भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यथायमप्यामं सात्यस्तोऽमयोऽमृतमयः।
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं तमेदं सर्वम् ।

વપનિષદ.

सत्याग्र प्रमदितव्यम् । धेमांश्च प्रमदितव्यम् । कुशलाग्र प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

વજાન્વ.

વર્ષ ૬, અંક ૯.

[માર્ચ]

આધિન, સપ્ત ૧૯૬૩.

તન્ત્રી—પ્રોફેસર આનંદ રાવ ગાયબાદ પ્રેમ એ એલએડબી

માગવિહ નૂતન વર્ષ	૪૨૨
(૧ ૨ ૧ ગગન દાગદ મોતી)	
મુજ્યાવિહાર	૪૨૭
(૨ ૨ ૨ "બમર" બી એ)	
આત્મરસાવ બાધ	૪૦૩
(૨ ૨ ૨ કદાન ચક્ર ગારી)	
જલ દારશાસ્ત્ર	૪૦૭
(૨ ૨ ૨ રમણભાઈ મદિપન.મ નીલકંઠ બી એ, એલ એન બી)	
વેજાન અને તત્ત્વજ્ઞાન	૪૨૩
(૨ ૨ ૨ "નિશાસુ". એમ એ)	
વેજાસીકા	૪૨૩
(૨ ૨ ૨ નરસિંહરાવ જોગનાથ દિવેલીયા બી એ એ એસ)	

THE BOOKS THAT HELPED ME, (૪) સીએલ,) ગુજરાતીમાં

I think my mother's songs made the combined with the tales and romances of ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો

had been out in the ring of ૧૪ She ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો

ried believing in ghosts, witches and ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો

tional historical lore of our country ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો

Wilson's Tales of the Borders, ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો

ated within me a love ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો

કૃપા કરવી જીવન વર્ષ માટે ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો

અન્ય સર્વ માટે ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો

હટક નકલના ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો

મળવાનું ઠેકાણું — આનંદચક્ર આપુબાઈ કુવ, વસન્ત ઓદિસ — અમદાવાદ

સુબાઈના એન્ટ — મેસર્સ એન એમ ત્રિપાઠી — મુબાઈ

નિયમો.

૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે

૨ 'વસન્ત-ઓદિસ' ની સહીના લેખો માટે 'વસન્ત-ઓદિસ' અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે

૩ આ પ સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે

૪ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ — એ લેખ 'વસન્ત' માં દાખલ કરવાનો યા કર્યો, હોય કે ન હોય — પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમો બંધાતા નથી

૫ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખર સુધીમાં પણ ન મળે તો આહરે અમને પુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે બંધાતા નથી

વ્યવસ્થાપક,

લવાજમ ભરી દેનારને ભેટ.

અમારો કાર્તિકનો અંક વહેંચાયા અમારું આ વર્ષ આખરનું એટલે પોપ ૧૯૬૪

સુધીનું વસન્તનું લવાજમ જે આહરો તરફથી આવી ગયું હશે તેમને હિન્દુ પોષાકમાં

મિશ્રિત એનીયસેન્ટની એક અતિ સુંદર છાંયે ઉત્તમ કાગળ ઉપર ઉતારેલી ભેટ આપ

વામાં આવશે આ ભેટનો લાભ ઇચ્છતા આહરોએ સત્વર લવાજમ મોકલવા કૃપા કરવી

એજ વિનંતિ

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं देहोऽस्य सर्वाणि भूतानि मधु यद्धा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यः सोऽपि ध्यातुं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

वपनिपद.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

વપનિપદ.

વર્ષ ૬, અંક ૯.

[માસિક.]

આશ્વિન, અંક ૧૯૬૩.

भांगलिक नूतनवर्ष.

(સં. ૧૯૬૪.)

વસન્તતિવક્ષ

લક્ષ્મીતણા પુનિત પક્ષને પરાગે,-
સદૃગધિ વ્યોમ મન્તિત જલસીત યંને;-
સ્વર્ગોપકૃષ્ટ વનનંદનના દુભોને,-
સ્પર્શી અનિલ લહરી પદો એક આવે. ૧

એને સદૃષ્ય લઈએ સુમને વધારી,-
બંધુ! કરી જ આભવદન પ્રેમ લાવી;
એ શુ વિદ્યાર કરિયે ગમને ચઢીને,
આનંદમાં નિવસિયે રહ્યો સગ એને. ૨

આવી મળી ઉપડગે વર્ગો એ જવાને,
ચોક્કુ વિરામો નિજ મહિર પ્લોચવાને;
હોડો સવાર ચક્રએ લહરી પીરે એ,
ને પ્લોચિયે અમર લોકજ આપણે એ. ૩

આવી બહે અમર લોકની બાલિકા એ,
 સાવી બહે મનુજ કાજ વિનીતતા એ;
 એ કેમળો હૃદય કેમળ માનવીનાં,—
 સંસ્પર્શથી કરી કરે વર્ણો સ્નેહ બીનાં. ૪

એની સુવાસુથી રા ઉરમાં વસોને,
 સૌનાં કરે *ferb.* નિર્મળ અંતરોને;
 એની સુગંધર્મી શીતળતા નિહાળો,
 આ લોકના ત્રિવિધ તાપ જ એહ ટાળો. ૫

સારી પ્રસારી સધલે શુભ બંધુતાને,
 સૌને ઉરેથી કરને દૂર બિનતા એ;
 સંગે સદુ દર્શો મળી મુખમાં મુગરે,—
 સૌ કાળ એજ ઉર આશ પ્રભુ! અમારે. ૬

જગજીવન દયાળજી મોહી.

મૃગયાવિહાર.

(અંગ્રેજ ઉપરથી.)

(૨)

ઉપનતિ.

પૂઠે પડ્યાં તે મૃગની તમામ,
 વને મચ્યો વિમલ ભારી આમ;
 રહેરે હવે મંદ યત્ન જ શબ્દ,
 ઉજુંગ 'યુવાન્ધર'—અદ્રિ પાદ;

અને ગુહાને જગવી દોંધી ત્હાં,
 કહે છે પુરા રાક્ષસકો વચ્ચે જન્હાં;
 પ્હોંચ્યા દુરારોહ ચઢાવ પૂર્વ,
 ઉભો ઉભે મધ્ય સ્વમાર્ગ સૂર્ય;

તે સંઘમાંના બહુ સ્વાર ચર,
 પડી ગયા પાછળ જે બિચારા,
 હવે ખુશીથી જ વિરામ દેતા
 ચાક્યા હયોને બહુ ઢોકલતા;

હતા ન પાસે, પથમાં જ ખતી,
મૃગાલસારી—મુગધેથી અર્ધા;
ઉત્પાદ ને સાદસપૂર્ણ બારી,
ધાયા ગિરિમાં મૃગધાવિહારી,
પરંતુ ત્હાંયે વિધિયે જ મ્હોટી,
ખરી જ કાઢી કસની કસોટી;

+ + +

તે અદ્રિનો દક્ષિણ જે ઉછંગ,
ચોખ્ખો હવે ઉત્તમ ત્હાં કુરંગ;—
દૂરે નીચે ત્હાં પ્રસરી વિશાળ
“મેન્ડીય” બૂંઝિ વિવિધા રસાળ,—
ત્હેણે તહીં ઉત્સુક દંડિ નાંખી,
બૂંઝિ ત્વરાથી અવલોકી આખી;—
ક્ષેત્રો અને પર્વત ને નિહાળ્યા,
બેઝળ ને પંદ્રિસ રમાન લેયા,
“લોકાડ” કે “અંબરફોલ” પાસે,
વિશ્રામ લેવા મનમાંહિ” મ્યામે.

અનુક્રમ—

પરંતુ તેથીયે પાસે, હતું “અંકે” સરોવર,
બૂરા બૂર્જ કુપાં બાસે, બૂંઝે તે તટ ઉપર;
અને મંમિથ યાતાં તે, રંગે ગંગ બળી જતે,
દેવદાર નીલા માયે, હાયા “બે-વે-યુ” પર્વતે.

કપલતિ—

આચાર્યો પાહું જળ તાજું આપ્યું,
પાદપ્રહારે તણુ તુચ્છકાર્યું;
યાડયા વિના પશ્ચિમ પંથ દોડ્યો
ને હાંકતો સંધ પહોડી પાડ્યો.

અનુક્રમ—

શિખરો “બેનલેડી”ના, જ્યારે દૂર હવે દિસ્યા,
કયા સ્વારો નિરાચારમાં, ઉભા થઈ સગામ ત્હાં;—
ને “બોક્કાસવ” મેદાને, કાખુ થાકી ધીમા પડ્યા,—
“ટીય,” પાણી ચડ્યે બ્હેલે, તરતાં દોણ ખંચમ્યા;—
“કેન્ઝસમેર” પાસેથી સર્વે સાથ જતાં જતાં,
કયા અંધો રમા ત્હાંથી—આવે પાર ન કેદતાં.

ઉપનતિ—

બેવાર તે એક તરેયી બીજે,
તરેયી જ હામે મૃગવીર આજે,
દોડ્યા દૂરે જે મૃગની પછાડી,
* રહ્યા નહોતા બહુ તેહમાથી,
ચોડા જ પહોંચ્યા જઈને કિનારે,
સરોવરે મુંદર “વેળકારે,”
અને જયહારે પુલ “ટૂંક” આપ્યો,
ત્યાં સ્વાર તે અકચ જ માત્ર આસ્થો.

+ + +

વિષમહરિગીત

એકસો, પણ પૂરજોમે એડીં આપુક મારતો,
ઉત્સાહથી તે સ્વાગ આસ્થો અમને દોડાવતો,
ચાકિયો મ્રમથી શિથિલ પેતો થયો છે મૃગ હવે,
ફોંણુ આવ્યોયુ મુખ ઉપરે, સહુ અગ બગડ્યુ કાદવે.
હાફતો આસે બરો બહુ કટ્ટથી તે દોડતો,
ગતિ મદ થાતી જાય ત્હેની, દૃષ્ટિમાર્ગે દીસતો,
ફૂર કાગી જાતિના શીકારીં મ્હોટા ફૂતરા,
નહિ જોડ નમનીં દોડગા અણુતોલ હામ અને ત્વરા,
પૂઠ પકડીં જ વેગથી ધાવત મૃગની ત્હેમણે,
પકડી જ લગભગ પાડિયો નિતસ તે શીકારને,
દૂર બાના બર હતા મૃગ પાછો બાગ્યે જ તે,
અતિ ઉમ્મ વેરી ધીર આનો, પાસ જવાને મથે,
પામ આવી ના સકે તેથી વધારે ફૂતરા,
જઈ ના સકે મૃગ ત્હેમનાથી ફૂર તેથી તો જરા,
આમ સરવરને કિનારે આનને મૃગરાજ તે,
તહિ ટેકરા ને ઝડીં નચે ચાકિયા બહુ દોડતે
આહિ ત્યાહી ટેકરા ને શૂદા ફૂદા ફૂદતા
બહુ વિષમ ભૂમિ ઉપરે ત્યાં રમત તે રમતા હતા

“ભ્રમર.”

ૐ શ્રી

આત્મરસાવબોધ.

છપ્રેક.

મૂંઠી જા તું સ્વરૂપ તુંને, દેશ કાઢ વિચારમાં;
સ્નેહસિંધુપ્રપાતે આ, ભવાવિ વીજ વામતાં.

પસંતતિસકા.

- ૧ વાખી વિસારી ભવબિજ હુ તું દમેશાં,
સુખે ન કૂહી દુઃખમાં કદી ના ડરતા;
છાંડી પ્રયોજ રમતાં ક્રતાં કૃતિમા,
આનંદ પકજ રસિક રસે ગળી જા.
- ૨ યુગો અનેક અહીં જ્યા પળ મે થયા ત્યા,
આ વર્ષ માસ દિવસોની વિશાલ શી હા;
માટે સહુ વિપમતા ગણી ઉર સુધા,
આનંદ પકજ રસિક રસે ગળી જા.
- ૩ દેવેન્દ્ર દેવદત્ત માનવ કીટ આદિ,
યોની અપાર જનમી જગ સર્વ આવી,
જાશે જતા ગયલ એ જગ જોઇ લીલા,
આનંદ પકજ રસિક રસે ગળી જા.
- ૪ આ બેલ સર્વ જગનો જગ છે સમાલે,
તેમાં ન તુલ્ય તુલમાં કદી તે ન યાતો;
વિખે રહ્યું પીયૂષ એ પ્રીતિ સાથ પીતાં,
આનંદ પકજ રસિક રસે ગળી જા.
- ૫ સૌ શ્રીકૃષ્ણ કૃષ્ણિક આ જગની વિચારી,
ઉલ્લસ થા દીન જનો દુઃખ દેખી દાડી:
એ પ્યાર સાર ધરમે ધરણી જા વહી જા,
આનંદ પકજ રસિક રસે ગળી જા.

- ૬ તારૂં ન કાચ સહુનું તુજ પાસ જાણી,
આ દેહ ગેહ મમતા જૂઠું જળ ત્યાગી,
પ્રેમાર્દ્રતા સવયતા ભરો ઉરે બીના,
આનંદ પકજ રસિક રસે ગળી જા.
- ૭ કરાવ્ય પૂર્ણ તુજ વેશ અવેશ ગાળી,
શુભાવના અલબ્ય આ શુભ કાળ આહી,
સૌ જૂત હેતુ હૃદયે ધરી હેત પીગ
આનંદ પકજ રસિક રસે ગળી જા
- ૮ જો તું ન કાચ તુજ એક જ માટ જાણી,
લે તું ન કાચ તુજ એક જ માટ માની
જોયુ લીધુ જીવન મૈ સુખમા લઈ જા,
આનંદ પકજ રસિક રસે ગળી જા
- ૯ આ સૂતધાર સહુનો રસ ખીજ કપારો,
તુંમા બધે હૃદયમા વસતો રસાળો,
જાણી સદા મનનમા મનથી તરી જા,
આનંદ પકજ રસિક રસે ગળી જા
- ૧૦ આનુ સમીપ કર્ય કાર્ય ઉમમ ધારી
ત્યા શુભ કે અશુભના કર્ય તર્ક કાઢ,
તારી ખરી ફરજ તું બજવી સરી જા
આનંદ પકજ રસિક રસે ગળી જા
- ૧૧ પુરામતે કુરાળ ના ગણ્ય કાર્ય તારૂં,
એ આત્મ વીર્ય જળ તેજ મુગ્ધવતારૂં,
જાણી સદા જીવનમા કરી કાર્ય સીધા,
આનંદ પકજ રસિક રસે ગળી જા.
- ૧૨ કાર્યે રહો વિજય જો કદી ના મળે તો,
તું હર્ષ શોક તજીને ધરી જ્ઞાન દીવો
લે આત્મ જૂલ સમજ સમજે ચડી ત્યા,
આનંદ પકજ રસિક રસે ગળી જા.
- ૧૩ ધીરો બની ધીરજથી ફળ સર્વ લેજો,
ના બીજુતા અધીરતા પર ચિત્ત દેજો.

તું વીર વીર ધરમે રજતા રતિમા,
આનંદ પકજ રસિક રમે ગળી જા.

૧૪ ઉદ્યોગી થા ન કર્યે આજ્ઞામ કીમ કાઠ,
સુયોગી થા સરલતા ભરી હર માહી, *
સ્નેહાભિધા ચતુષ્પા રમી નિત્ય વીરા,
આનંદ પકજ રસિક રમે ગળી જા.

૧૫ નીતિ ન ત્યાગ નીતિને નવ રાખ્ય સકી,
ભોગે વિકામ હે આકડ ભોગ ચૂકી,
માયાશુ થે મમત સસય તોડી કિડા,
આનંદ પકજ રસિક રમે ગળી જા.

૧૬ સૌ છીટતા વિશુધતા મનની કરેલી,
ના ઈશ હેર જનમી અહીં તે વમેલી,
એ ભોઈ જૂસો હર ભેદ ભરેલ પીડા,
આનંદ પકજ રસિક રમે ગળી જા.

૧૭ ધર્મપિતા વિશુધતા હરથી ખમેડી,
તું રાત દિન રમતો ગદી ભેદ ફેડી
દેશોદયે દિવ લગાવ, પ્રકાશ દીવા,
આનંદ પકજ રસિક રમે ગળી જા.

૧૮ સ્વતત્ર તત્ર જાગે જાગ્યા રમાડી,
પ્રાણારથી સરવત્ર મુખ શોષ દાડી,
તું સ્વાર્થ કાળુ ઊંપતુ કદી ના ગણીઆ,
આનંદ પકજ રસિક રમે ગળી જા.

૧૯ વિધા ખરી વિનયની બહુતા બહુાવી,
દિક્ષા ખરી પ્રભુમની ધરતા ધરાવી,
તું દેશ-કાળ હરમા કર્યે અંધ યીલા,
આનંદ પકજ રસિક રમે ગળી જા.

૨૦ ના હોમ કે કુટુંબતા દિલમાં જ્યા દે,
ના ન્યાય પય પગતા ભીંડતા યવા દે,
સત્યાવગ્રહો સત ધૈર્યે મુમે મુલી જા,
આનંદ પકજ રસિક રમે ગળી જા.

- ૨૧ દાપત્ય પ્રેમ પુજનો સુનો સુધારી,
સુધાર્ય દેશ તનયો સમયાવ બોધી
ત્યા કાળધર્મ કથતા મુકતા કૃતિમ
આનંદ પકળ રસિક રસે ગળી જ
- ૨૨ મોક્ષાભિયાપ કરતા કરી મોક્ષ તાર,
દુષ્ટાભિયાપ રૂઢી કાર્ય અનર્થતાગા,
સૌ ધર્મે સાર સમમા ધરી ઉર ધીરા,
આનંદ પકળ રસિક રસે ગળી જ
- ૨૩ વીરો મહાન જગદિત હ્રદે ધરેલા,
દેવો સમાન કરતા અહીં જે વસેલા,
તેને તુ પૂજ્ય પૂજતા લાઇ ગુણ તેવા,
આનંદ પકળ રસિક રસે ગળી જ
- ૨૪ સ્વદેશ દેશ હિતમા ગણ્યો હિત તાર,
ઉરે તું માન્ય મુજલું સાહુ દેશ સાર,
એ રાષ્ટ્રમત્ર યશ અજલી સઘ પીતા,
આનંદ પકળ રસિક રસે ગળી જ
- ૨૫ કાળે રવા સુખદુ ખો સહી પ્રેમ ગાતાં,
દીપાવ દેશ જીજ વીર્ય તું શીર્ય પાતા,
સુણી પછી જય ભરી પ્રિય દેવ ગીરા,
આનંદ પકળ રસિક રસે ગળી જ

શ્લોક

સૂળી સી આ સાર ગીતા, દિવ્ય નયને જો ઠરી,
વ્યટિમા સમટિ છે કે, સમટિમા વ્યટિ રહી ૨ ।

કલ્યાણ ચક્ર ગાંધી.

અલંકારશાસ્ત્ર.*

અનંકારનું શાસ્ત્ર પરિપદ્ આગળ રજુ કરવાનો આ નિબંધનો હેતુ નથી. પરંતુ, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવકારશાસ્ત્રનો કેવો ઉપયોગ થયો છે, એ સાહિત્યના ઉત્પત્તિ કરનારાઓની અવકારશાસ્ત્ર તરફની કેવી શ્રુતિ માલમ પડે છે, એ સાહિત્યમાં અલકારશાસ્ત્ર રચવા માટે કેવા પ્રયત્ન થયા છે એ વિશે કેટલીક ચર્ચા કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય વિકાસ પામ્યું તે પહેલાં ગુજરાતમાં સાહિત્યની ભાષા તે વ્રજ ભાષા ગણાતી અને કવિઓ વ્રજ ભાષામાં કવિતા કરવાનું પસંદ કરતા. તે છતાં, અનકારના વિષયમાં વ્રજ ભાષાના સાહિત્યની છાપ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર સંબળતાથી પડી નથી તે લક્ષ્યમાં લેવા યોગ્ય છે. વ્રજ ભાષાનું કલ્પનામય સાહિત્ય કેવળ અલકારમય છે, અને તેની રચનામાં અલકારને જ પ્રધાન ગણી પ્રવૃત્તિ થાય છે, પણ, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે પ્રમાણે થયું નથી. આનું મુખ્ય કારણ એ જણાય છે કે ગુજરાતી કવિતાના આરંભકાળમાં યથેલા કવિઓને પ્રવૃત્ત કરનાર વિશેષ કારણ તે તેમનો ભક્તિવિષયનો ઉત્સાહ હતો. અનકારશાસ્ત્રમાં મેળવેલી પ્રવીણતા દર્શાવવા કવિતા કરવી એવો તેમનો ઉદ્દેશ જ નહોતો. ગુજરાતી ભાષાના, એટલે, ગુજરાતની જે ભાષા હાલ સુધી ચાલુ રહી છે અને જેનું સાહિત્ય સતતપણાથી વહેતું રહ્યું છે તે ગુજરાતી ભાષાના, જુનામાં જુના કવિઓ તે નરસિંહ મહેતા અને તેને જોઈને નામે ચાલતાં બધા છુટક પદો તેના પોતાના રચેલા હોય તોપણ તેમાં અલકાર તરફ શ્રુતિ બીલકુલ જણાતી નથી તેની કૃતિ ઉપરથી આ સંબંધે અનુમાન બાધવાના સાધન મળતા નથી. પણ નરસિંહ મહેતા અને બાળજીની કૃતિઓ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી આપે છે કે કવિતા રચવામાં અનકાર તરફ તેમનું લક્ષ નહોતું “ગોવિંદ ગમન” સમાપ્ત કરતા નરસિંહ મહેતા કહે છે કે

“મર ત્યારે માયા મૂકાયે, બળતે છુકાય તે બૂકરે,
 “અવસર ગયો ફરી નહિ આવે, માટે સમય નહિ ચૂકે રે.
 “છમ ધારી ગોવિંદ ગુણ ગાયા, ગોવિંદ ગમનમાં નાચા રે,
 “હરિ ગુણમાં મેં દોષ ન લાગો, દોષ ભર્યા જે જાયા રે.
 “વળિયા પળિયા પડિયા અગે, ત્યારે તો મિ લખિયુ રે,
 “નરસંઈને ગુણ ગાવા નીશે, તેથી છ દશમાં બળિયુ રે.”

મૃત્યુ ગમે ત્યારે આવશે માટે ગોવિંદના ગુણ ગાઈ લેવા એ હેતુથી જ નરસંઈએ ચામડીમાં કરચોળાઓ વાળ્યા પછી અને માથે પમિયા આવ્યા પછી પણ “ગોવિંદ ગમન” લખ્યું છે તેની ગ્યનામાં અલકારના દોષ આવ્યા હશે કે નહિ એ ચકા તેને થતી નથી, પણ, હરિના દોષ ન જણાવે એટલે એ તેની ઇચ્છા છે

* બીજી સાહિત્ય પરિપદ્માં રા. સ. ગ્રંથબાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે વાચેલો નિબંધ

બાલણીની કવિતામાં કલાનો અવકાશ નરસિંહ મહેતા કરતાં વિશેષ છે, અને કવિ-જનોની અલંકારશાસ્ત્રની નિપુણતાની તેને ખબર છે. પણ તેનો પોતાનો એ વિષયમાં કાંઈ દાવો નથી “નળાખ્યાન” નો આરંભ કરતાં તે કહે છે,

“ સુરિનર સુનિવર જિ હુઆ, વહુ તેના પાછ,
 “ હદ પ્રબંધ હુ કાઈ ન જાણુ, કરો કવિજન સાધ.
 “ રાગ દાળતુ માપ ન જાણુ, અહિં બુદ્ધિ કવિની વસે
 “ અલંકારનો અક્ષર કેવો, જાણુ નહિ હું નવ રસે ”

તેમ જ ‘ચડી આખ્યાન’ ની આરંભસ્તુતિમાં તે કહે છે કે

“ લધુ દીર્ઘ તાપ પ્રબંધ માત્રા, શબ્દ હદ બહુ મર્મ,
 ‘ જાપા બેઠ જાણુ નહિ જે, નાના પેર દરિધર્મ
 “ ભોજે ભાવે ભક્તિ આણી, આપના ગુણુ મધે રમુ,
 “ નિર્વિઘ્નપણે એ ગ્રંથ રચવા, શૈલસુતાસુત પરણુમુ.”

‘ભોજે ભાવે ભક્તિ આણી’ ને જ આ આદ્ય કવિઓએ કવિતા કરી છે અને તેથી તેમની કૃતિમાં અલંકારની પ્રધાનતા જણાતી નથી.

આ રીતે થયેલા આરંભની ખાપ ગુજરાતી કવિતામાં ઘણા કાળ સુધી ટકી રહી, અને જોને આપણે સામાન્ય રીતે પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતા કહીએ છીએ તેના લગભગ અંત સુધી એ આસર ટકી રહી. આ રીતે, પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં અલંકારશાસ્ત્રને અતિશય મહત્ત્વ અપાયું નહિ અને તેને પરિણામે મંજુ ભાષાની કવિતાની અલંકારના ઉદ્દેશથી ઉદ્ભવેલી કૃત્રિમતા (artificiality) પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં બહુ ઘા દાખલ થઈ નહિ.

અલંકારની આ ખામીથી પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં રસની ખામી છે એમ કહેવાનો હેતુ સમજાવો ન જોઈએ. રસ અને અલંકાર એ જુદી જ વસ્તુઓ છે એ વિશે મેં બીજે પ્રસંગે કેટલુંક વિવેચન કરેલું છે. અહીં એટલું જ કહેવું બસ છે કે કવિતાનો આત્મા (soul) તે રસ (sentiment) છે, કવિતાની ઉત્તમતા તેના રસમાં રહેલી છે. શબ્દ અને અર્થ (word and sense) એ રસરૂપ આત્માના અંગ શરીર- (body) છે, અને અલંકાર તે માત્ર એ શરીરને શોભાવનાર સાધન છે-ધરેણું છે. અલંકારની વ્યાખ્યા આપતાં મનમટે આ બહુ સ્પષ્ટતાથી સમજાવ્યું છે

उपकुर्वन्ति त सन्तं येऽद्वारेण जातुचित् ।

हारदिवदलकारास्तेऽनुप्रासोपमादय ॥

પ્રથમ તો કાવ્યમાં રસ હોવો જોઈએ એ મુખ્ય વાત છે. રસ હોય તો સારા અલકાર કાવ્યના શબ્દ તથા અર્થને શોભાવી એ રીતે કાવ્યને પણ શોભાવે ધરેણા માણસના આત્માની નહિ પણ શરીરનો શોભા માટે છે, પણ, સારા આત્માવાળો માણસ ધરેણાથીએકદરે વિશેષ સારો દેખાય અને એ રીતે ધરેણા શરીર મારફત આત્માને શોભાવનાર બને, અને કેટક વાર એમ ન પણ બને. તે પ્રમાણે, અલકારો કાવ્યરસને શોભાવે છે અને કેટક વાર નથી પણ શોભાવતા. તે રસના ધર્મે નથી રસ સાથે હમેશા હોતા નથી, રસ માટે આવશ્યક નથી. બીજી રીતે કહીએ તો, કવિતાની energy (વિહિતવશકિત) સાથે અલકારો જોડાયેલા નથી, પણ, imagination (કલ્પનાવ્યાપાર) ને કવિતાની કલા (art) છે તે સાથે જોડાયેલા છે. પણ, કવિતાની energy સાથે art ની પ્રવૃત્તિ ધણ ખડે ચાલે છે જ, કવિત્વશક્તિ ફલવત થતા કલ્પના ગતિમાન થવા માટે છે, તેથી કાવ્યોમાં ધણ ખડે અલકારો ગુથાયેલા હોય છે.

ઉપર કહ્યું તેમ પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાના આઠ કવિઓને ગ્રેન્નાર બળ તે માત્ર તેમને બક્ષિતભાવ હતો, અને ક્લાવિધાનમાં તેઓ આગળ વધ્યા નહોતા. તેથી, તેમની કવિતામાં અલકારરચના તરફ ઝાઝુ વળણુ જોવામાં આવતું નથી સમૃદ્ધ કે ઘન ભાષાના અલકાર શાસ્ત્રના અભ્યાસ માત્રથી ને લેખકો કાવ્યો લખવા પ્રવૃત્ત થયા છે તેઓ કવિતાની energy કે art ની સપત્તિને અભાવે અનંકારની ચતુરાઈઓ દર્શાવવામાં જ મશગુલ થઈ ગયા છે અને તેમની કૃતિ કેવળ કૃત્રિમતાવાળી છે અલકાર તે કાવ્યરસને શોભાવવાની, આકર્ષક કરવાની કનાથી મળતું સાધન છે એ તેમના લક્ષમાં રહ્યું નથી. પરંતુ, પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં એવી ચતુરાઈ દેખાડવાના હેતુથી પ્રવૃત્તિ કરનારા કવિઓ થયા નથી. કવિવર્ગ વધારે ને વધારે ગ્રાહ થતો ગયો અને કવિતાનો પ્રવાહ વધારે ને વધારે વધતો ગયો તેમ અલખત ક્લાવિધાનની પ્રવીણતા પણ વધતી ગઈ અને અલકારોની શોભા વધતી ગઈ કલાનો એ વિસ્તાર સ્વાભાવિક છે અને તેમાં કાર્ષ્ણિક કૃત્રિમતાનથી એન્રિયોટસે Rhetoric (વાદસાહિત્ય) ની વ્યાખ્યા એવી આપી છે કે “the faculty of discerning in every case the available means of persuasion” અર્થાત્ “હિદિદ બાન સમગ્ર વવાના દરેક પ્રમગમાં મળી આવે એટલા સારા પાખી મ્હાડવાની શક્તિ” અનંકારનો Rhetoric ના પેટામાં સમાવેશ થાય છે, અને કવિતાના ભાવ સમગ્રવવા, ગળે ઉતારવા ત્રાહ કગવા, એ કાર્ય અલકારનું છે જ. પણ, તેને જલ્દે રસહીન ઉક્તિમાં વિચિત્રતા ઉપજાવવા માટે જ અલકાર યોજવામાં આવે તો કવિતાનો અપકર્ષ જ થાય છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અલકારશાસ્ત્ર રચવા માટે કેવા પ્રયત્ન થયા છે એ પ્રશ્ન પ્રથમ હાથમાં લેતા અલકારની ચર્ચાના પુસ્તકોની અછત નવાઈ જેવી લાગે છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ વિધ્યના પુસ્તકો છે જ નહિ એમ આપણી હાલની માહિતી પ્રમાણે કહીએ તો ચાલે ત્રિમાસિક ‘પ્રાચીન કાવ્ય’ ની અકમાંવામાં ગ. જ. દરગોવિદ્યાસ દ્વારા કાદાસ કાટાવાળા તથા રા. રા. નાથારંકર પૂજ્યશક્ત શાસ્ત્રીએ પાટણના કવિ નાનુદાસનું મનાવેલું ‘નવરસ’ નામે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ લખે છે કે “ગુજરાતી ભાષામાં પણ કાર્ષ્ણિક કવિઓએ રસના અર્થો લખ્યા હશે પણ તે સુપ્રસિદ્ધ નથી.

માત્ર નારણુદાસનેા કરેલો આ નવરસ નામે નાનો અથ હાથ લાગ્યો છે. " આ અથમા પશુ નારણુદામે રમ વિશે કાઈ ચર્ચા કરી નથી અથવા કોઈ રસની વ્યાખ્યા આપી નથી, પણ માત્ર ગદ્યા અને કૃષ્ણના પ્રસંગ લઈને શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત, એમ આઠ રસના દષ્ટાંત આપે એવા છુટક કાવ્ય રચ્યા છે પણ, ફરેકમા શી રીતે રમ નિષ્પન્ન થાય છે તેનું કાઈ નિરૂપણ કર્યું નથી, તેમ જ અથનું નામ ' નવરસ ' છતાં માત્ર આઠ રસના ઉદાહરણ કેમ આપ્યા છે તે પણ અચકારે કહ્યું નથી. અથતા પ્રકાશને પ્રતાવનામા લખે છે કે, ' કદાચ એમ હોય કે શૃંગારના બે બેદ જે વિપ્રસલ્લ અને સભોગ નામે છે તેને બે બિન્ન બિન્ન રસ માનીને અને પછી હાસ્યાદિ સાત રસ વર્ણવિને રસની નવ સંખ્યા તેમણે પૂરી માની હોય ' એ અથમા અલંકાર વિશે કાંઈ છે જ નહિ.

આ ' નવરસનું ' નું કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું તેને આગળે વર્ષે એ જ પ્રકાશકોએ (મહોદી) " પ્રાચીન કાવ્યમાળા " નો પહેલો અથ પ્રકટ કર્યો હતો અને તેમા પ્રેમાનન્દનું ' કૌપદી હરણુ ' પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું તે અથના આરભમા પ્રેમાનન્દનું જીવનચરિત્ર લખતા તેમણે કહ્યું છે કે પ્રેમાનન્દના પુત્ર વપ્પે ' અનકારશાસ્ત્ર અને પિંગળ પશુ રચ્યું છે પણ તે પછી એક વર્ષે ' નવરસ ' ની પ્રતાવનામા તેમણે ઉપર પ્રમાણે લખ્યું છે તેથી અનુમાન થાય છે કે વપ્પબેનો એ અવકાશાસ્ત્રનો અથ તેમના સાબળવામા આવ્યો હશે પણ તેમને મળી આવ્યો નહિ હોય અનકારશાસ્ત્રના અથોમા સામાન્ય રીતે રસ અને અનકાર બન્ને વિશે નિરૂપણ હોય છે તેથી વપ્પબેનો અથ હશે તો એ બન્ને વિષય ઉપર હશે. તે હજુ સુધી કોઈ કોણે પ્રસિદ્ધ થયેલો જણવામા નથી. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા બીજા કોઈએ આ વિષય ઉપર અથ લખ્યો જણાયેલો નથી.

અને અનકારશાસ્ત્રનો ઉપયોગ તથા અવકારશાસ્ત્ર તરફની ધૃતિ એ અસા તરફ લક્ષ કરીએ

ઇસવી સનના પદરમા ચતુકમા પ્રથમ કહ્યું તેમ ગુજરાતી કવિતાનો આરભ થયો અને તે કાળના આદ્ય કવિઓ નરસિંહ મહેતા અને બાલણની કવિતા વિશે આ સંબંધે ઉપર કંઈ સૂચન કર્યું છે એ કવિઓએ અનકારશાસ્ત્રમાં પોતે પ્રવીણ હોવાનો દાવો કર્યો નથી તેમ તેની પ્રવીણતા દર્શાવવા પ્રયાસ પણ કર્યો નથી. નરસિંહ મહેતાની કવિતા ઘણી સાદી શૈલીમા છે, અને તેમા અવકાર પણ ઘણા જ યોગ્ય છે પ્રભાત રાગના પદ (પરબાતિયા) મા

" જાના દીને જાણવા, બોર બયો માધવા,
ધરકામ ઘો માધવા મોડુ થાય "

સુરતસંગ્રામ

એવા ધમક જણાય છે, પણ તેના પંખાતિયાનું અધાન્ય એવું ધમકવાનું સર્વત્ર દોવાધી એવી રચના થયેલી લાગે છે તેના બીજા કાવ્યોમા એવા શબ્દાવલોક જણાતા નથી. તેનાં કાવ્યોમા અર્થાનકાર પણ બહુ જુદા છે

‘ મોર મુકુટ વાલે, યિર ધર્મો, મકરાકત કુંડળ કર્ણ;
‘ પીતાંબર, વાલે પેરિયું, જાણે ઉનાળા મેઘ જ વર્ષુ. ’

‘ દાણુલીલા.

આ ઉત્પ્રેક્ષા આણુવામાં કાંઈ પણ ચલ કરેલો નથી. તે માત્ર સ્વાભાવિક છે અને એવા અલંકાર પણ તેની કવિતામાં બહુ યોગ્ય છે અને વળી જ્યાં ભાવનો ઉત્કટ ઉગ્રાસ છે ત્યાં તે વપરાયેલા છે. તેનાં વર્ણનોમાં લાલિત્ય ધણુ છે પણ તે અલંકારમય નથી.

બાલણુની કવિતા પણ સાદી છે, પરંતુ, નરમિહ મહેતાનું લાલિત્ય તેની કવિતામાં નથી. તેનાં વર્ણનોમાં અલંકારવાળી રચના માત્રમ પડે છે, પણ, તે બહુ પરિમિત છે. એક ઉદાહરણુ બસ યશો. તેણે ‘ નળાખ્યાન ’ લખ્યું છે તેમાં સ્વયમ્ભંડપમાં દમયંતીનો પ્રવેશ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે.

‘ દમયંતી ત્યાં સજ યઈ, સભા મદિ જાપરે,
મ્મરૂપ શોભા અતિ બલી, તેણે મોહા મનરે.
જોનાર સહુ મનમાં ધરે, નારી મળે શુભ દિનરે.
એવી અઘૌઘિક નારીએ, ક્યાં મંડપ પ્રવેશરે.
દૃષ્ટિ સંમિલન યઈ. યયો ધણો ઉજેશરે;
તૃપ્તિ યાપ ન કોઇને, નર નામધારી જોહરે. ’

‘ ક્યાં આ દુંડું અને સરળ વર્ણન અને ક્યા પ્રેમાનંદનું એ જ પ્રમંગલુ અલંકારપૂર્ણ વિસ્તારી વર્ણન !

‘ નૃપ ભિમક તનયા, રૂપ જનયા, રસીલી મ્મ પ્રેરણા;
નર અંગના, દ્રેવાંગના, માનની મનમદ ચૂરણા.
દુખ મોચની મૃગદોચની, છે લલિત લક્ષણુયતિ એ;
નિજ મન ઉલાસી, વેણુવાસી, અલક લટ વિલસંતિ એ.
રાખડી અમુદ્યે, રીઠા પુલે, સેયે સોંદર શોભિયાં;
શુભ જાલ ઝળકિત, રત્ન ચગકિત, ભૂપનાં મન લોભિયાં.
મુખ સુધાસિંધુ અધરમિન્દુ, ભૃગુટિ જમર એ શુંજ છે;
એ નેત્ર નિર્મળ, દિસે છે કમળ, ફૂલ ફૂલ્યાં કુંજ છે.
આંજલ અંજન ચપળ ખેળન, મીન મૃગ એ હારિયાં;
પડયા રાપ શૂરા, જાપ પૂરા, બાણ કટાક્ષે મારિયાં.
જીએ વિવિધ પેરે, નયન ઘેરે, તિલક બાલે કીધલાં,
દોષક પ્રકાશ એમ નાસા, કીરનાં મન લીધલાં.

અવકાવગિ લલિતા, માય સલિતા, ઉદર પોયણુ પાનરે,
છે યિત્ર લકી કટી વકી, મેખલા ધુધર ગાનરે.
મે જંધા રબા તણા થબા, હસ ગત્ય પગ છાડતી,
સુખપાળ મુકી રાય હુકી, જામ પગલા માંડતી.

નળાખ્યાન

આ બે શૈલીઓ વચ્ચે જસે વર્ણવે અતર છે એ લક્ષમા લક્ષ્મી સારે અવકારના ઉ
પયોગમા થયેલા બારે ફેરવે કારણ સમજારો.

નરસિંહ મહેતા, મીરાબાઈ અને બાલણના શતકમા જ, પણ, કઈક તેમની પછી સિ
દ્ધપુરમા બીમ નામે કવિ થયો તેણે 'હરિલીલા પોદશકળા' નામે ભાગવતની કથાનુ કાવ્ય
લખ્યું છે. તેની શૈલીમા ઉપર જેવી સાદાઈ નથી. પોતાની નમ્ર શક્તિ દર્શાવતા જ તે અ
લકારમા ઉતરી પડે છે

ક્યા શુભ ક્યા રત્ન અમૂલ્ય, ક્યા આવળ ક્યા ચંપા ફુલ
ક્યા તર ચદન ક્યા કરીંગ, ક્યા ખીલર ક્યા મગાનીર.

* * * *

ક્યા વન પખી ક્યા મગજ, ક્યા કવિ અવર ક્યાં હુ બાળ.

તોપણ અલકારશાસ્ત્રની પવીણતાનો દાવો ઇનકાર કરવાનો રીવાજ તેણે કાપ્ય
શખ્યો છે.

હું બાળકને બાળી છુદ્ધ, વળી ન જાણું અક્ષર શુદ્ધ
લઘુ ચર માત્રા પ્લુત પ્રસ્તાર, તાવ પ્રખંધ છદ અવકાર
ભરહ ભેદ પિંગલ ગુણ ગીત, વસ્ત બધે ગાયા ને કવિત,
આનિત રાગ મધ્યમ દત્તાર, નવ રસતણો ન લહુ વિચાર.
ધ્રુવ માત્રા પદ માત્રા સહી, અડવલ મુડયય ને ચોપાઈ.
પૂર્વ છાયા રસાઉલા, દૂહા કુડળિયા કુડેલા.

ત્રાટિક સાટિક નાના નાચ, તાનમાન ને નાટિક નાચ,
કમ્યક સમ્યક ન જાણુ વદી, એક તાળી ત્રવડો ત્રવ પદી
રથાનક બૃષણ આયુધ જાત, રવર બજન લક્ષણ ઉદાત,
રૂપક કેરા વાહન વર્ણ, સ્લોક સમાસ અને વ્યાકર્ણ
કથા સખધ કહુ કયમ કરી, જાણુ નહીં કવિની ચાતુરી,
સાહસ સત્ય તણે આધાર, બોલિય નિજગુણ તણા મુરાર.
ભક્તિ ભાવ આણી મનમાહે, ગાદ્ય ગોવિંદ બોળે ભાવે,
જાણુ નહિ અધિક આરોપ, કંગીય કથા માત્ર મક્ષેપ.

પોતે શુ શુ નથી જાણતો એના આ લાખા વર્ણનમા અતબ્ધ કવિ પોતે શુ શુ જાણે છે તે ગણાવ્યું છે, નહિ તો આ બધી વીગતની જરૂર નહોતી. અલકાર, ગ્સ, પિં, ગન, નૃત્ય, મગીત, વ્યાકરણ, એ સર્વમા 'કવિની આતુરી' હોવી જોઈએ એ તેનું સૂચન જ ગુજરાતી કવિતાની શૈલીને એક પમણું આગળ બતાવે છે તે 'ભોળે ભાવે ગાવિદ ગાવા'ની ઇચ્છા જણાવે છે તે એ જમાનાના કવિઓની પદ્ધતિ અનુસાર છે. તેની કવિતામા ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, વગેરે અલકારની મહેલી ગ્યનાઓ નજરે પડે છે. પણ તે પોતે કહે છે કે બોપદેવના 'હરિલીલા' નામે અથવા હનિનીવાના વિષય ઉપગના અયને આધારે આ અય તેણે કરેલો છે તેથી, બોપદેવના એ અય સાથે સંગ્રામણી કર્યાં સિવાય કહી શકાય નહિ કે અનકારમા ભીમની પોતાની નવીનતા કેટલી છે. બોપદેવના 'હરિલીલા' ના અથથી ભીમ 'બાગવત' નો ઉદ્દેશ કરે છે એમ પણ હોય. ભીમનો બીજો મોઢો અય હાય લાગ્યો નથી.

છમની સનના સોગમા મૈકામા ઘણા કવિઓ થયા નથી તેમ જ જે થયા છે તે ઉચ્ચી પદ્ધતિના નથી વસ્તો, વલ્લભ ને તુલસી એ ત્રણ કવિઓએ એ મૈકામા થયેલા જાણુશામા છે. અનકારોનો કાઠક કાઠક ઉપયોગ તેમણે કર્યો છે, પણ, અવકાશાસ્ત્રનું જ્ઞાન દર્શાવવાનો કે પોતાની કૃતિમા સ્થગે સ્થગે અનકાર આણવાનો તેમનો ઉદ્દેશ જણાતો નથી વસ્તો. બોપદેવનો રહીશ અને જાતે કડીઓ હતો પણ તેની બાપા શિષ્ટ છે અને તેના લખાણ પદથી તે સરકારી જણાય છે પરંતુ તેના અનકાર બહુ સરકાર પામેલા નથી.

‘દીધી શિખામણ મને ન લાગે, જ્યમ માંડે ભાડે કાનારે,’

‘જગતા માહે પૂજો નાખ્યો, સજગી યદ્ય છે ત્રાજ,’

‘યડે મીને તગપ દે બેસવા છાંછે ટોચ.

શુકદેવ આખ્યાન

એવા અનકાર સાધારણ વ્યવહારના છે અને તેથી કવિતાની શૈલી પુષ્ટ થતી નથી.

જ્યુસગના વચ્છરાજે ભક્તિ કે પુરાણકથાના વિષય મુકી દઈ શ્રીચરિતની વ્યવહારિક વાર્તા લખી છે તેની કથા તથા શૈલી સામગ્રીની રચનાઓનું પૂર્વસ્થાપન કરાવે છે. અલકારમા તે વસ્તા કરતા બહુ આગળ વધ્યો છે.

‘દિવસ રેણી તન આવડે, અમાસ ચદ્રકળા જેમ ધરે,’

‘પૂનેમ રસ જુરો ચાદલો, મુખ બોપમા છે જોડ’

‘નાસિકા કોર તો ગ્સમરી, અથ જિજ પન્વજ,’

‘રસિક અવણુ સોદામણુ, જેસા પીપળપાન’

‘કદિ પચાયણુ ગ્સમરી, સુદરતામ ખબલ’

અલકાવળિ લલિતા, માય સલિતા, ઉદર પોયણુ પાનરે,
છે યિત્ર લકી કડી વંકી, મેખલા ધુધર માનરે.
બે જાધા રબા તણુ યબા, હસ ગત્ય પગ છાડતી,
સુખપાળ સુકી રામ હુકી, જાય પગલા માડતી.

નળાખ્યાન.

આ બે શૈલીઓ વચ્ચે બંસે વર્ષનું અંતર છે એ લક્ષમાં લઈશું ત્યારે અવકારના ઉપયોગમાં થયેલા બારે ફેરનું કારણ સ્પષ્ટ થશે.

નરસિંહ મહેતા, મીરાબાઈ અને બાલણના શતકમાં જ, પથ્થુ, કઠકિ તેમની પછી સિદ્ધપુરમાં ભીમ નામે કવિ થયો તેણે 'હરિલીલા પોડશકળા' નામે ભાગવતની કથાનું કાવ્ય લખ્યું છે. તેની શૈલીમાં ઉપર જેવી સાદાઈ નથી. પોતાની નમ્ર શક્તિ દર્શાવતા જ તે અલકારમાં ઉતરી પડે છે.

ક્યા ગુન ક્યા રત અમૂલ્ય, ક્યા આવળ ક્યા અપો કુલ.
ક્યા તર અદન ક્યા કરીર, ક્યા ખીલર ક્યા ગગાનીર.

* * * *

ક્યા વન પખી ક્યા મગગ, ક્યા કવિ અવર ક્યા હું બાગ.

તોપણ અલકારશાસ્ત્રની પરીચુતાનો દાવો ઇનકાર કરવાનો રીવાજ તેણે કાવ્ય રાખ્યો છે

હું બાળકને બાળી છુદ્ધ, વળી ન જાણું અક્ષર શુદ્ધ,
લઘુ શુર માતા પુત્ર પ્રસ્તાર, તાવ પ્રબધ છે અવકાર
બરહ બેદ પિંગલ ગુણુ ગીત, વસ્ત બધ ગાયા ને કવિત,
આલિત રાગ મધ્યમ દતાર, નવ રસતણો ન લહું વિચાર.
ક્રુવ માત્રા પદ માત્રા સહી, અડચણ સુડચલ ને ચોપાઈ,
પૂર્વ છાયા રસાહલા, ફેલા કુડગિયા કુડલા.
ત્રાટિક સાટિક નાના નાચ, તાનમાન ને નાટિક નાચ,
કમ્યક સમ્યક ન જાણુ પદી, એક તાળી ત્રવડો ત્રય પદી.
રથાનક ભૂષણ આયુધ જાત, સ્વર વ્યવન લક્ષણ ઉદાત,
રૂપક કેસ વાહન વર્ણ, શ્લોક સમાસ અને વ્યાકર્ણ
ક્યા સબધ કહુ ક્યમ કરી, જાણુ નહીં કવિની ચાતુરી,
સાહસ સત્ય તણે અધાર, બેલિશ નિમગ્નણુ તણા મુરાર.
લકિત ભાવ આણી મનમાહે, ગાઇસ ગોવિંદ ભોજે ભાવે,
જાણુ નહિ અધિક આક્ષેપ, કરીસ ક્યા માત્ર મક્ષેપ.

પોતે સુ સુ નથી જાણતો એના આ લાખા વર્ણનમા અવગત કવિ પોતે સુ સુ જાણે છે તે ગણાવ્યું છે, નહિ તો આ બધી વીગતની જરૂર નહોતી અલકાર, રસ, પિંગલ, વૃત્ત, મગીત, વ્યાકરણ, એ સર્વમા 'કવિની ચાતુરી', હોવી જોઈએ એ તેનું સ્વચ્છ જ ગુજરાતી કવિતાની શૈલીને એક પગલુ આગળ બરાવે છે તે 'બોળે બાવે ગોવિંદ ગાવા'ની ઇચ્છા જણાવે છે તે એ જમાનાના કવિઓની પદ્ધતિ અનુસાર છે. તેની કવિતામા ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, વગેરે અલકારની મહેવી રચનાઓ નજરે પડે છે. પણ તે પોતે કહે છે કે બોપદેવના 'હરિલીલા' નામે અથવા હરિલીલાના વિષય ઉપરના ગ્રંથને આધારે આ ગ્રંથ તેણે કરેલો છે તેથી, બોપદેવના એ ગ્રંથ સાથે મગ્ગમાભણી કર્યા સિવાય કહી શકાય નહિ કે અવકારમા ભીમની પોતાની નવીનતા કટલી છે બોપદેવના 'હરિલીલા' ના ગ્રંથથી ભીમ 'ભાગવત' નો ઉદ્દેશ કરે છે એમ પણ હોય ભીમનો બીજો કોઈ ગ્રંથ હાથ લાગ્યો નથી.

ઇમવી સનના મોળમા ટેકામા ઘણા કવિઓ થયા નથી તેમ જ જે થયા છે તે ઉંચી પકિતના નથી વસ્તો, વધરાજ ને તુલસી એ ત્રણ કવિઓએ એ ટેકામા થયેલા જાણવામા છે. અવકારોનો કાર્ષક કાર્ષક ઉપયોગ તેમણે કર્યો છે, પણ, અવકારશાસ્ત્રનું જ્ઞાન દર્શાવનારો કે પોતાની કૃતિમા સ્થગે સ્થગે અવકાર આણવાનો તેમનો ઉદ્દેશ જણાતો નથી વસ્તો બોપદેવનો રહીશ અને જાતે ડાડીઓ હતો પણ તેની બાપા શિષ્ટ છે અને તેનાં લખાણ પરથી તે સરકારી જણાય છે પરંતુ તેના અનકાર બહુ સરકાર પામેયો નથી

‘દીધી શિખામણુ કોને ન લાગે, જ્યમ પાકે ભડિ કાનારે,’

‘બળતા માહે પૂજા નાખ્યો, સળગી થઇ છે જાળ,’

‘થડે રહીને તગપ દે બેસવા ઇચ્છે રોગ.’

શુકદેવ આખ્યાન

એવા અલકાર સાધારણ વ્યવહારના છે અને તેથી કવિતાની શૈલી પુષ્ટ થતી નથી.

જ્યુસનના વનછરાજે ભકિત કે પુરાણકથાના વિષય સુધી દષ્ટ સ્ત્રીચરિત્રની વ્યવહારિક વાર્તા લખી છે. તેની કથા તથા શૈલી શામળમટની રચનાઓનું પૂર્વાસ્વાદન કરાવે છે. અલકારમા તે વસ્તા કરતા બહુ આગળ વધ્યો છે.

‘દિવસ રેણી તન આનટે, અમામ ચક્રકળા જેમ ઘટે,’

‘પૂતેમ રસ જુરો ચાહ્યો, મુખ ઓપમા છે જેહ,’

‘નાસિકા કોર તો ગસમરી, અવત્તિબ પરવાળ,’

‘રસિક શ્રવણુ સોહામણુ, જેસા પીપળપાન,’

‘કટિ પચાયણુ -સમરી, સુદરતાકો ખબ.’

એવા અલકાર તેની બનાવેલી 'સમજરીની વાર્તા' માં નજરે પડે છે અને તેમાં એવી અલકારરચના જુજ નથી. 'જેસા પીપળપાન,' 'સુદરતાકો ખબ' એ ઉપમા અને રૂપક હિંદી કાવ્યોના અભ્યાસનું સૂચન કરે છે

કૃતિયાણાના પુલ્કસીની ભાગ્ય વસ્તા અને વચ્છરાજ જેની શિષ્ટ કે સરકારી નથી તેણે 'ક્રુવાખ્યાન' નું કાવ્ય રચ્યું છે તેના આરંભમાં તે સરસ્વતીને પ્રાર્થના કરે છે કે —

‘અક્ષ- એહવા આપજો જે ખોટ ન કાઢે કાપ.’

અને અથ પુરો કર્યા પછી પણ તેની આ ચકા દાખમ રહી છે, છેવટે તે કહે છે કે

‘કાલાવાળા કીધે જોહ, સત્સ્વતિએ ઉપદેશ્યા તેહ,
ખોડમાં દેશે કનિગન કાપ, સતનયન મારુ હુ ખોડુ મોય’

તેની આલંકારિક કલ્પનાઓ પણ થોડી અને સાધારણ છે

‘અગાધ જલ છે આ મસાર, હરિનામે તે પામે ભવપાર,’

‘અધારેરી લાકડી, હુ દુખવીતુ ધન’

‘નારદે મુને કૃપા કરી, તો હુ કીડી બેઠા કજર ચડી’

એવા નવીનતા વિનાના છેક સામાન્ય અનકારો કરતા કાંઈ વિશેષ દર્શન તેની કૃતિમાં થતું નથી.

આ સર્વ કવિઓની રચનામાંથી અનુસરના ઉપર ઉદાહરણ આપ્યા છે તે બધા અલકારના છે ચમ્પદાનકાર તેમની કવિતામાં જોવામાં આવતા નથી, ઝડઝમક, અનુક્રમણ, પ્રમથોની અવગાસવળી રચનાઓ તરફ તેમની વૃત્તિ થયેલી જણાતી નથી. વચ્છરાજે જે ગોષાત્ત આવતા કેટલાક વર્ણનો અર્થાલંકારોથી ભરચક કર્યા છે, તે સિવાય અર્થોના તેમણે ઘણે અતરે ક્વચિત્ ક્વચિત્ જ વાપર્યા છે, અને ત્યાં પણ કલ્પનાનું પ્રયોગ નથી, પણ, અર્થ સ્પષ્ટ કરવા કે પાત્રના ગુણ વર્ણવવા સાધારણ સંકેતથી આવતા અલકારો તેમણે વાપર્યા છે. અનકારશાસ્ત્રની પ્રવીણતા દર્શાવવા તેમણે અલકારમય રચનાઓ કરી નથી.

ઈસવીસનના સત્તરમા સદીમાં આવતા ગુજરાતી કવિતામાં નવા યુગનો ઉદય થયો જણાય છે. કવિતાની energy અને કાર્ક બંનેનો બંધ અને સુંદર વિવાસ પ્રકટ થયો છે અનેક પ્રકારની કવિતા રચનારા અનેક કવિઓ ઉદ્ભૂત થયા છે અને કાવ્યસાહિત્યનો વિશાળ સમૃદ્ધ અગિયાર થયો છે. કવિઓએ અલકારશાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા મેળવેલી છે અને તેમનું તે જ્ઞાન ઠાકણ પણ નથી ગંદું. તેમની રચનામાં રચણે રચણે અલકાર નજરે પડે છે, પરંતુ આમ છતાં કાવ્યના વિષય કરતા અનકારશાસ્ત્રને વધારે પ્રાધાન્ય આપવામાં

આવું નથી અને અલંકારનું જ્ઞાન દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ એ જ કવિતા રચવાના પ્રયાસનો હેતુ એમ બન્યું નથી. એ કવિમંડળનો ચિરોમણિ તે પ્રેમાનંદ છે, અને તે એ મંડળમાં કે યુગમાં જ નહિ પણ સમસ્ત પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં પ્રથમ પદ્ધતિએ બી-રાજ છે. તેના હાથ નીચે અનેક કવિઓ કેળવાયા હતા અને જુદા જુદા વિષયો ઉપર કવિતા રચવાનું તેણે પેખાના જુદા જુદા શિષ્યોને સોંપ્યું હતું. પોતાના પુત્ર વલ્લભને હિંદીની ઘાટીપર કવિતા કરવાનું સોંપ્યું હતું, રત્નેશ્વરને મરાઠી જેવી કવિતા કરવાનું સોંપ્યું હતું, વીર-જીને હિંદુ ફારસી વગેરે ભાષાઓની વાર્તા જેવી રચના ગુજરાતીમાં કરવાનું સોંપ્યું હતું. સુંદ-ગને સંસ્કૃતની પૌરાણિક શૈલીની કવિતા કરવાનું સોંપ્યું હતું, અને પોતે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સર્વ ભાષાઓની ખૂબીઓ આપે એવી કવિતા કરવાનું માથે રાખ્યું હતું. આ રીતે અનેક રીતિઓ અને શૈલીઓનું પૂર ગુજરાતી કવિતાસરિતમાં આવી મળવાની સામગ્રી રચાઈ હતી અને તેથી બીજા અંશે સાથે વિવિધ જાતના અલંકારો પણ ફેલાઈ રહ્યા એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આમ છતાં હિંદી ભાષાની કવિતાની છાપ ગુજરાતી કવિતા પર પડી નહિ અને તે ભાષાના કાવ્યોના અલંકારોની કૃત્રિમતા ગુજરાતી કવિતામાં દાખલ થઈ નહિ તેનું કારણ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં સદૈવ નોંધી રાખવા જોગ છે. હિંદીનાં (એટલે મજા ભાષામાં) નહિ પણ ગુજરાતીમાં કવિતા કરવી અને ગુજરાતી ભાષાને સરસ કવિતાવડે શોભાવમાન કરવી એવો પ્રેમાનંદનો દૃઢ સંકલ્પ હતો. એમ કહેવાય છે કે રામચરણ હરિહર નામે વિદ્યા-નતા સંગમાં પ્રેમાનંદે હિંદુસ્તાનની મુસાફરી કરી હતી અને તે અરસામાં તેને કવિતા રચ-વાની શક્તિ વ્યુત્પન્ન થઈ હતી. સંપ્રદાય પ્રમાણે પ્રેમાનંદે હિંદી ભાષામાં કવિતા રચવા માંડી હતી અને એકવાર પોતાની કવિતા એ શુરુને બતાવી. શુરુ તે જોઈ બહુ નારાજ થયા. તે પૂર્વાશ્રમમાં પાઠશુના નામર હતા અને ગુજરાતીમાં કાવ્યસાહિત્ય થાય એવી તેમને ઉત્કંઠા હતી. પ્રેમાનંદને તેણે કહ્યું કે “મને આશ્ચર્ય હતી કે તું આ ખોટ પૂરી માડીય પરંતુ તું પણ બીજાઓની માફક હિંદી કવિ બની ગયો તેથી ખેદ થાય છે.” પ્રેમાનંદ પર એટલી અસર થઈ કે તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જ્યાં સુધી સર્વ ભાષાઓના જેવી ગુજરાતી ભાષા કવિતારૂપ અલંકારવડે ચણવામાં નહિ ત્યાં સુધી મારે પાઘડી પહેરવી નહિ. અને મરતાં સુધી તેણે પાઘડી પહેરી જ નહિ. ગુજરાતી ભાષા ઉપર તેને ઘણી જ ભક્તિ અને ધણું જ અભિમાન હતું. ગુજરાતીને તે આપણી ‘રસીલી ભાષા’ કહે છે અને ગુર્જ-રાણાં ‘મુચ્છ’ ‘મ્મદ’ એમ કહી ગુજરાતી ભાષા વગોવતાગના ‘મુખમાં ઘૂળ નાખવા’ તું તે સરવે છે. પોતે ‘રવેશ’ નાટકમાં પોતાના આ વિચાર પ્રદર્શિત કરવાનો પ્રસંગ તેણે ‘સાધ્યો છે અને એ નાટકને’ અંતે ભરતવાક્યમાં પણ તેણે ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ માગી લીધી છે:

‘સંગોપાંગ મુરગ વ્યંજ્ય અતિશે, ધારો મિત્ર ગુર્જરી,
પદિપાદ રસાળ બ્રૂણજવતી, ચાઓ સખી જાપરી;
જે, ગિર્વાણુ ગિરા ગણામ ગણતાં, તે સ્થાન એ હ્યો વરી,
યાથે શ્રેષ્ઠ સદ્ સખીજન યપી, એ આથ પૂરો હરિ.’

રોપદર્શિકાસત્યભામાઆખ્યાન.

“ભાષા ગુર્જરી આર્યવર્ત અખિલે, ફેલાય ફાલી ગણી,
સર્વ દેશ વિદેશ ગુર્જરગિરા, સોહાય સોહામણી,
વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય થઇ છે, આ થાય શિરોમણિ,
અર્થો તો રિણુ એ જ અર્પણ કરો, એ આશ ત્રેમીનણી ।

પાયાલીપ્રસન્નાખ્યાન.

‘જેવો આ ગુજરાત દેશ સહુમાં, શ્રેષ્ઠતા પામી રહ્યો,
તે મધ્યે અતિ શ્રેષ્ઠ આકૃતર છે, બલે ન જાણે કહ્યો,
એવા દેશની જે ગિરા ગુણવતી, નામે મહા ગુર્જરી,
વાધો તે મુરસે કસે ગુણુ ગણે, જે પ્રિય વાણી દરિ
તપત્યાખ્યાન.

ગુજરાત દેશ અને ગુજરાતી ભાષા માટે આપણું અભિમાન ધરનાર,

‘આ નદનવન તો’મ
અધિક ગુર્જર ભુમિ હોય’

(તપત્યાખ્યાન)

એમ ગુજરાતનો ભૂમિને વર્ણવનાર, અને

‘આ તે લલિત સુમન મધુકણુ પ્રદેશ કે
વા મધુરી ગુર્જરીની મિદાશ મોઢી ધણી’

(પાયાલીપ્રસન્નાખ્યાન)

એમ ગુજરાતી વાણીને વર્ણવનાર હિંદી ભાષાના કાવ્ય સાહિત્યના સંપ્રદાય ન સ્વીકારે એ સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યમાં નવો કીર્તિસ્તંભ સ્થાપવાના સકલ્પથી તેણે સંપ્રદાયના સાકેતિક નિયમોની અવગણના જ કરી છે. નાટકમાં સામાન્ય પાત્રો માટે બાલબાળા વાપરતી જોઈએ એ નિયમ માટે તે અનાદર દર્શાવે છે. પોતાની કૃતિઓને ‘કાવ્ય’ કે ‘નાટક’ એવા નામ ન આપતા ‘આખ્યાન’ જ કહે છે અને પોતાને ‘કવિ ત્રેમાનંદ’ નહિ પણ ‘મટ ત્રેમાનંદ’ કહેવડાવે છે. સંપ્રદાયને આ રીતે બાળુએ મુકનાર અને હિંદી કરતા ગુજરાતી ભાષાને ચઢીચઢાતી કરવા મથનાર હિંદી ભાષામાંના અલકારના સંપ્રદાયનો સ્વીકાર કરે એ બંને જ નહિ, અને એ રીતે તેના પ્રયાસથી અનેક સાહિત્ય અને સામગ્રી ગુજરાતી કવિતામાં દાખલ થયા અને રસ તથા અલકારનું વિપુલ દર્શન થયું તોપણ હિંદી (જન) ભાષામાં અલકારને આપેલું અતિશય પ્રાધાન્ય દાખલ થયું નહિ. હિંદી ભાષાની કવિતા તરફની તેની આવી વૃત્તિમાં ઉછરેલા તેના મદોન્મત પુત્ર વણબને હિંદી ધાટીની કવિતા કરવાનું સોપાથેલું હતું, પણ, તેનું અનુકરણ કરવું એ તે તિરસ્કારબરું સમજતો હતો, તેનાથી ઉત્તમ થવું એ તે કર્તવ્ય સમજતો હતો. હિંદી ભાષાના મહાન કવિ “પયુરાજનાસા”ના રચનાર ચંદ વરદાસ માટે તે કહે છે,

‘ચદે છદ બદ રચ્યો, ગસ આસ આણી ઉર,
પ્રેમાનદ આમે મદ, મતિ તેની દેખિયે’

* * * *

‘પૃથ્વીશ પ્રસસા કથી માન શેનું મોઘુ તેમા,
પ્રેમાનદની કવિતા સવિતા શી પેખિયે
બ્રાહ્મણથી ભાટ થયા, વશ ન વિધિના આતે,
કવિશ્વરના પિતાથી ચદ મદ દેખિયે.’

‘કવી જેની કવિતા, નિકદન તેનું કરાન્યુ,
પાય સાત નારી બેળા નર નિપજાવિયો
તોડયા શબ્દ છોડયા નહિ જોડયા કર તોય બુઢ્યા
રૂઝ રસિક ન જોયુ આવ શો બજાવિયો’

કૃતીનસત્રાખ્યાન.

મોઢી રાગ પાસે જાયવું નહિ અને આશ્રયદાતાની પ્રસસા કરવી નહિ એ પ્રેમાનંદનું
તત દર્શાવી વક્ત્રમ પોતાના પિતાને ચદથી ચદતો કહે છે એટલું જ નહિ, પણ ચદ પોતાના
નાયક પૃથુરાજનું નિકદન વર્ણવ્યું પાય સાત બાજાઓનું મિશ્રણ કયું અને અનકાર આણવા
માટે રામદો તોડયા-બગાડયા, તે શબ્દોએ તોમાદ ચર્ધ દાય જોડયા તોપણ તેમને બુઢ્યા,
એમા પણ તેણે ચદનું ઉત તાપણ જતાવ્યું છે. અને તેમ છતાં રસિકજનોએ

‘ચદ ઉદ પદ સરકે દુહો વિહારિદાસ,
ચોપાઈ તુર્કસાદાસકી, કેશવ કમિતવિલાસ’

એવી રીતે ચદના છદ કેમ વખાણ્યા તે માટે વક્ત્રમ આશ્રય દર્શાવી કપમ દે છે

આ પ્રમાણે હિદી બાણની અનમ મય રચના પ્રેમાનંદના કવિ માળે દાખલ કૃતી
નહિ’ અને હિદી કવિતામાના

‘પરસે પુરવા ધુરવા ધરમે, ધરમે વાઢિ વેરુચાદિ તરસે ।
તરસે ચિત ચાતુક કેહરસે, હરસે દુતિદામિનિ વરમે॥
વરસે ઘનઘોર છટા ક્ષરસે, ક્ષરસે ધુનિવાદત દાદરસે ।
દરસે વિનમિત વ્રહાસરસે, સરસે દિનસાગર જુવરસે’ ॥

૧. પ્રવીણસાગર

એવા શબ્દ તથા અર્થના કૃત્રિમ અલકાર એ મ્વિમડગતા કાળ્યોમ દાખલ થયા નહિ’ અને
પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યતા પણ એવા અનકારોથી વિમુક્ત રહી

પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યો ખરેખરા ચમત્કારવાળા અલંકારોથી ભરપુર છે એ કહી બતાવવાની જરૂર નથી. એ તથા ઉદાહરણુ અસ યશો હારિકાનગરીનું તેણે વર્ણન કર્યું છે કે :

‘ચાલિ ચિત્રલેખા જોતિ ગામ, સામસામાં શોભિતાં છે ધામ,
સમ જુમિના લવન તે બાસે, જોતાં જુખ તરસ તે નાસે.’

* * * *
હાંપી ભોંતે સોનાની ગાર, ચળકે કાચ તે મીનાકરી.

* * * *
દીસે હારિકા વૈકુંઠ સરખી, ચિત્રલેહાયે નગરી નરખી

* * * *
શકે અવાસ ઉડશે બ્યોમ, જાણે વૈકુંઠ આપ્પું બોમ’
ઓખાહરણુ.

દમયંતીને સંદેશો કહી પાછા આવતાં હંસ તેનું વર્ણન નળ આગળ આ પ્રમાણે કરે છે:

‘જૂપ મે’ દીડી ગર્વ ઘેલડી, સખી એ મધ્ય ઉભી અલખેલડી;
કદળાચંબ જુગલ સાહેલડી, વચ્ચે વૈદર્ભી કનકનીવેલડી.

વેલ જાણે હેમની, અવેલ કુલે કુલી
અકિત ચિત્ત યથું માહફ, ને ગયો દૂતત્વ જુલી.
સામસામાં રણાં શોભે, બ્યોમ બોમ્મ ને સોમ;
ઇદુમાં બિન્દુ બિરાજે, જાણે ઉડગણુ બોમ્મ.
ઉભે અમી નિધિકિરણુ પ્રગટયા, કળા યર્ધ પરકારા;
જ્યોતે જ્યોતથી રચંબ પ્રગટયો, શું એથો ધંબ્યો આકાશ.’

નળાપ્યાન.

દમયંતાના સ્વયંવર મંડપમાં નળનો પ્રવેશ વર્ણવ્યો છે કે

‘વાગ્મી સ્વયંવરમાં હાક, તે નળ આબ્યોરે;
ભાગા જૂપ સર્વના નાક, ઓ નળ આબ્યોરે.
જાણે ઉદયો નૈષધ બાણુ, તે નળ આબ્યોરે,
અસ્ત યયા સહુ તારા સમાન, ઓ નળ આબ્યોરે.
તેજ અનંત અનંતનું અંગ, તે નળ આબ્યોરે;
જાણે જનક કાયાનો રંગ, ઓ નળ આબ્યોરે.

પ * * *
ચાલતો શારદુલની ગલ, તે નળ આબ્યોરે;
નીરાશ યયા નરપલ, ઓ નળ આબ્યોરે.

* * * *

મતે કરીને જોવો વાચ, ઓ નજ આંખોરે;

મહિમાયે થંકર રાધ તે નજ આંખોરે.

નજાખ્યાન.

રસની શોભા વધારવામાં અને અર્થને પ્રકાશમાન કરવામાં પ્રેમાનંદની અલંકારરચનાનું અપ્રતિમ સામર્થ્ય છે. તેના અલંકારો યોગ્ય રીતે જ આવે છે અને તે છતાં રચણે રચણે આવે છે કેમકે કલ્પનાના ઉભયાર્થ જતા 'બળથી તે ઉદ્ભવ પામે છે. તે પગલે બેસાડેલા નથી તેમ સપ્રેક્ષણથી ચાલતા આવેલાં ઉપમાનની પ્રવૃત્તિ કરવામાં તેણે સંતોષ માન્યો નથી.

પ્રેમાનંદે કોઈ કોઈ ઢેકાણે શબ્દાલંકારની રચના પણ કરી છે. જેમ કે;

‘દીડી દાસી પડી કુમાં વિલપતી, જે ત્યાં અતીશે રડી,
કાણુમાં ધરી પીણતાં દીન થઈ જાણે દરો શેરડી;
પૂછે સારથિ ટ્રાપદી-પ્રિય સતી દાસી અરે મે રડી,
જો આ પાંડુ-સૂંતુ પુછે વદ સખે વેરી સ્ત્રી રે’જી રડી.

ટ્રાપદીદરણુ.

અહીં ‘શેરડી’ શબ્દના અલંકારો જુદી જુદી રીતે લઈ ગોઠ્યા છે. તેમ જ તેણે અંતર્લોપિકા વગેરેથી પ્રબન્ધની રચના કરી છે.

‘શુદ્ધિ જાંધી અમઘી કરી હાથે કરી મોત બાબુ,
માંગેયે શો મતોવર મયે યુદ્ધ તેથી જ આઘ્યુ;
જા જોઈ હસ્તપદ પકડે મુક્તિ તો માગ ચારો,
એ કેષી દેવઘી મરણ આજે ન ત્યાં રખાશે.’

ટ્રાપદીદરણુ.

અહીં નીચે (ચિત્રમાં) બતાવ્યા પ્રમાણે ધનુષ એ તીરની આકૃતિનો પ્રબન્ધ કરી ત્રાંચવાથી,

‘માંડીવથી મરણ આજે આઘ્યુ મદ તીરથી જારો’ એવું વાક્ય નીકળે છે. અજ્ઞાત, આ અલંકારો કેવળ કૃત્રિમ છે તથા આ રચનાઓ કવિત્વ દીન છે અને તેમાં પ્રેમાનંદ યોગ્યભૂતો પણ નથી. સારા બાબે પ્રેમાનંદની કૃતિમાં આવી રચનાઓ બહુ જ જુગ્મ છે અને પોતાના ઉત્તમ કવિત્વ ઉપર તેણે ઉગ્રતા દીપેલા આ ઉપરોહ (parasite) ને બાતલ કરી તેના કબ્જોનો અભ્યાસ કરીશું તો જાણશે.

પ્રેમાનંદના શિષ્યમંડળની કવિતામાં અલંકારમય રચના ફેલાઈ છે. અજ્ઞાત, તેમ-

નામાં પ્રેમાનંદ જોટલું કવિત્વ નથી અને પ્રેમાનંદ જોટલી કલા નથી. તેમાંના મર્વમાંથી ઉદાહરણ આપી વિસ્તાર ન કરતાં વક્ષબનાં કાવ્યમાંથી એક બે ઉદાહરણ આપીશું.

‘ પોયણું ખીઝાઈ જોઈ સૂર્ય સનમુખ યાતાં,
દુઃશાસન નારી તેમ, સંક્રાન્તિ જતી જતી;
કમળની આસપાસ ભૂંગી ભણુ ભણુ કરે,
છુટયો જોઈ નાય ખુશી, તેમ કૃષ્ણ રમ યતી.
કુજ કુંજ પુંજ પુંજ, ભુંગ છુલછુલ ગુંજ,
તેવી વાહવા ઉચારે, પાર્ય પક્ષ અતિ અતિ;
શીતળ ને મંદ વાય, સુગધિક આવે જાય,
વક્ષબ કવિત ગાય, મન ધારી મતિ મતિ. ’

દુઃશાસનરૂધિરપાન.

વક્ષબની રચનામાં પ્રેમાનંદ જોટલી વિશદતા-સ્પષ્ટતા નથી તેમ જ તેના અવકારમાં એવી રમણીયતા નથી. તેના વિચારની સખ્તિ તેના તે અવકારને અને રીતિને જરા બારે પડે છે. મહી નદીનું તે વર્ણન કરે છે કે,

‘ બાળી મહી ભવાખિ રી, મહાત્મ્યવાળું અતિરો,
કાળુ ભમર છે પાણી, બ્રહ્મ કરનાર હા !
સાધુને અસાધુ કરે, કરે દાતારને અદાતા,
અચારને ચાર કરે, કાણુ તારનાર હા ! ’

મિત્ર ધર્માખ્યાન.

આ વર્ણનમાં પણ પ્રતાપ છે પરંતુ લાલિત્ય નથી.

પ્રેમાનંદનો સમકાલીન સુપ્રસિદ્ધ કવિ તે સામગ્રભટ હતો, અને તે બેની વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલતી હતી. સામજે પ્રેમાનંદથી વૃદ્ધ જ વિષયમાં કવિતા ખેડી હતી. પુગણ કથાઓનાં પાત્ર ન લેતા સાધનાથ વ્યવહારના મનુષ્યોને પાત્રો તરીકે લઈ તેણે વાર્તાઓ રચી છે, અને બોધના પ્રાસ્તાવિક વચનો લખ્યા છે. તેની કલ્પના ઉચ્ચગામી નથી તેમ જ તેના અલકારમાં અસાધારણતા નથી.

‘ વાડ ચઈને ચીબડાં ગળે, સોંધી વસ્તુ ક્યાથી મળે !
ખળું ખાતું હોયે જો અલ, તો જીવે નહિ એકે જન.
કલ્પ વૃક્ષ જો કેરી ખાય, તેનો ચોર ન પેદા થાય,
નવાણુ પીતું દોષ નીર, જીવ જાંતુ ક્યમ ધરે શરીર ! ’
નંદખત્રોશી.

વાંચના સ્ત્રીઓના અને ખાસના આવા અવકાશ મીઠુંના પાનિદાગ રખીદાસના એ સમાની સમામા ચમત્કાર ઉપજાવનાર હશે પણ તેમા નીનતા કે રુચિ તા કોઈ નથી અને સામળને પ્રેમાનન્દ સાથે સરખાની મામળની ઠેકડી કરવાનું વક્ત્રબને આવી રચનાઓથી કારણ મળ્યું હતું

આ સૈકાનો બીજો સુવિખ્યાત કવિ તે અખે છે તેની કવિતામા જ્ઞાનનો જ વિષય છે તે પોતે કવિ થવાનો ઘવો નથી કરતો. તે કહે છે કે કવિઓ મનની વૃત્તિ વર્ણવે છે અને 'મનાતીત' તો 'ત્યમનું ત્યમ' રહે છે આથી તેને કવિતાની દરકાર નથી 'જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ' એમ તે સ્પષ્ટ કહે છે કવિજનોને ક્રોધ ન કરવા તે ચિનતિ કરે છે અને કહે છે કે

‘તેણે મથ પહેલુ એમ જાણ્યું,

અમે મગલુજગણુ નથીજાણતા

તુક ચોક ચાતુરી ઝડખમે,

અમે લણા વિના નથીજાણતા.

અખેગીતા

તેની આવી વૃત્તિથી તેણે અવકાશની દરકાર નથી કરી દર્શાવે. ખાતર તેણે ઉપમા વગેરે વાપર્યા છે પણ તે કવિત્વની કલ્પનાથી નહિ પણ તત્વચિત્રકની કલ્પનાથી, અને કાવ્ય સાહિત્યને તે સાથે સંબધ નથી.

આ સત્તરમા સૈકામા ગુજરાતી કવિતાની અલકારમય રચના વિકાસકાળમા આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ અસાદમા સૈમના કવિઓ આ જુદી જુદી શૈલીઓનું અનુક્રમ તથા મિશ્રણ કરનાર છે અને તેમને સંબધે પૃથક વિવચનની આ લઘુ નિબંધમાં આવશ્યકતા નથી. એ જ માણુથી ઇસવીસનના ઓગણીસમા સૈમના ભક્તકવિઓની અનકા રચના વિશે વિવેચન કરીશું નહિ, અલગરચનાની વૃત્તિ બધામા પછી તેમણે કાર્ધ નવીન રિચામા ગતિ કરી નથી. માત્ર એક અપવાદ છે એ તો પ્રાચીન મ વ સાહિત્યમાંના છેલ્લા પણ પહેલાથી ઉતરતી પકિતએ ન બેસે તેવા કવિ દયાનંદની અપૂર્વ કવિતાનો છે તે પહેલે સીતે ચાવનાર ન હતો લાલિત્ય, કોમલતા, રસિકતા એ સર્વ તેમાં અવનવા છે નાના નાના છુટક રસપૂર્ણ કાવ્યો રચવાની રીતિ તેણે નહીં ઉપજાવી છે તેણે ઉત્પન્ન કરેલી મનોહર ગદ્યોઓની શૈલીએ આખી ગુજરાતને મોહથી ચકિત કરી દીધી સદા સ્ત્રી વર્ગને કંઈ ઘેબેલી તેની ગરમીએ તેના અનુષ્ઠાન સામર્થ્યની સાક્ષી પુરે છે તેની કવિતામાંથી ઝરેના મધુરતાનો સ્રોત એટલો પ્રબળ હતો કે પ્રેમાનંદનો ‘કડવા’ ૧૫૬ બદલ ‘મીઠા’ ઉપનામ તેને મદ્ય કરતુ પડ્યુ આ મધુ તા પ્રેમની કલ્પિત બાવનામાંથી ઉદ્ભવતી હતી બીજી બધી બાવનાઓ ગાણુ કરી તેણે એ જ બાવનાને મુખ્ય કરી હતી. ‘દમો તો એક પ્રેમ રમો વગણુ જી’ એ તેનું સ્ત્ર છે બીજા કવિઓએ પ્રેમને ભક્તિમા મેળવી દીધો હતો દયાનંદે

બંધિતને પ્રેમમાં મેળવી દીધી હતી. આવી કૃત્તિની કવિતામાં અલંકારની અતીવ આસ્તા હોય એ સ્વાભાવિક જ છે.

‘તમારા તો હરિ સઘળે રે, અમારા તો એક સ્થળે;
તમે રીઝો આંદરણે રે, અમે રીઝું ચંદ્ર મળે.’

પ્રેમપરીક્ષા.

એવા રમણીય અલંકારની બરાબરી પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં જાગ્યે જ યદ્ય હશે. દયારામના વર્ણનો વસ્તુઓનાં તથા બનાવોનાં નથી પણ પ્રેમમૂર્તિનાં છે અને તેથી તેના વર્ણનપોષક અલંકાર પણ એ જ વિધયના છે.

‘કાઠી કંદર્પ લગ્નવે એહેનું મુખકું, શીકી પડે છે કળા જામિની,
સદયુષ્ય સાગર નટવર નાગર, બસીહારી એહેના નામની,
કાઠી આબૂયણનું એરે જૂયણ, સીમા છે અભિરામની.’

ગરબી.

‘સલિલલીન મીન જીવે ન કાપ,
જયવિહિન યરૂં જગડે તોપ,
તરિસ મેઘ તરિત વન ન સોપ.’

ગરબી.

દયારામે હિંદીમાં પણ કવિતા લખી છે. તેમાં ‘સતસૈયા’ નામે એક મહોટા મંથ છે. એ ગ્રંથમાં સાહિત્યમાં કહેતા નાવિકાઓના પ્રકાર વર્ણવ્યા છે અને જાતજાતના પ્રેમ-ધવાળાં ચિત્ર કાઢ્યાં રચ્યાં છે. પ્રેમાનંદનાં ચિત્ર કાઢ્યો માટે ઉપર કહ્યું તે આને પણ લાગુ પડે છે. વળી એ સપ્તલક્ષારો હિંદીમાં છે તેથી તે જાણીએ ગણવાનું વિશેષ કારણ છે.

ગુજરાતી કવિતામાં અલંકારની ઉત્પત્તિ અને વિકાસનો આ રીતે સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપ સમક્ષ રજૂ કર્યો છે. એમાં માત્ર દિગ્દર્શનનો હેતુ છે. સર્વ અંશનું વિવેચન યદ્ય શક્ય નથી અને તે માટે વિસ્તારની જરૂર છે. વિશેષ કરી આ પ્રાચીન સાહિત્યના છેવટ ભાગમાં થયેલી જુદી જુદી શાખાઓની બિજતા માટે વિસ્તારતાની જરૂર છે. પરંતુ આ સંક્ષિપ્ત લેખ અલંકારમય રચનાના ઉદ્ભવનો ક્રમ કાંઈક દર્શાવી શકશે તો ખસ છે.

‘રમણસાધ’ અહીં પતરામ નીલકંઠ.

તત્ત્વજ્ઞાન (PHILOSOPHY) અને વિજ્ઞાન, (SCIENCE).

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૯૮ થી.)

આપણે ઉપર જોયું છે કે હાલિક વિજ્ઞાનવાદ એ જ્ઞાનની યથાર્થ કલ્પના નથી. તેનાથી વસ્તુનું કંઈ પણ જ્ઞાન મળતું નથી એટલે તેનાથી વિશ્વનું વિષયાત્મક જ્ઞાન બનતું નથી.

વિજ્ઞાનવેત્તા પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને સપ્રમાણે ગણ્ય છે. ઈર્ષા પણ દૈનિક-અગોચર જ્ઞાન તેમને વારતલિક લાગતું નથી તેથી તેમના જ્ઞાનની કલ્પના સ્વાભાવિક રીતે હાલિક વિજ્ઞાનવાદ છે. ચૈતન્યની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ સિવાય બાકી જન્મતાના મસર્ગથી ઉદ્ભવતા પ્રત્યક્ષેનું પ્રત્યક્ષ તરીકે જ્ઞાન મળે છે એટલું જ નહીં પણ તેમના સમૂહરૂપે વર્ગીકરણ અને મેથેમેટિકલરૂપે પરિણામરૂપે મળે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન સંપાદન કલ્પના માનસિક ક્રિયાની શૂન્યતા સ્વીકારે છે તેમનો આ મત સ્વીકારીએ તો પણ આપણને મતોપમગ્નક ખુલાસો મળતો નથી. પ્રત્યક્ષનું પ્રત્યક્ષ તરીકે જ્ઞાન, બુદ્ધિની ઈર્ષા પણ પ્રતિક્રિયા સિવાય આપણે સ્વીકારીએ તો પણ તે પ્રત્યક્ષ જડરૂપે નથી પણ ચૈતન્યરૂપે આપણા મનમાં પ્રવેશ કરે છે. જો એમ કહેવામાં આવે કે પ્રત્યક્ષ ચૈતન્યરૂપે નથી પણ જડ મગજના પરમાણુના પરિણામરૂપે અને વિશ્વની બિન્ન બિન્ન શક્તિઓના જોમ પરસ્પર રૂપાંતર થાય છે તેમ એક જડ બળ (Force)નું રૂપાંતર છે તો આપણે કહેવું જોઈએ છે કે આ મિદ્ધાત્મક અને હાલિક વિજ્ઞાનવાદ પરસ્પર વિરોધી છે.

સ્પેન્સર અને ટીન્ડેલના જેવા વિજ્ઞાનવેત્તાઓ પણ સ્વીકારે છે કે આપણા મનોભાવ અને મસ્તિકના પરમાણુમૂલકની ક્રિયા વચ્ચે આસમાન અને જમીન નોટયો ફેર છે. મનોભાવ એ કંઈ વિશ્લેષણ માનસિક ક્રિયા બતાવે છે અને તે મગજના પરમાણુના પરિણામરૂપ નથી બલ્કે એક રીતે સ્વતંત્ર છે અને બીજી રીતે જોઈએ તો અનસ્પર્શ્ય અસર કરે છે એ આપણા હરરોજના અનુભવથી જણાઈ આવે છે મન અને મસ્તિક બન્નેના કાર્ય અનુયગી છે અને બન્ને એક બીજા ઉપર અસ્પર્શ્ય અસર કરે છે તો પણ મન મસ્તિકના કાર્ય રૂપે યા મસ્તિક મનના કાર્યરૂપે છે એ મન તરફ ખોટો છે. મનોભાવ અને મસ્તિકના પરમાણુસમૂહની ક્રિયા, ચૈતન્ય અને જડ એ બન્નેના શુદ્ધ ધર્મ, આત્મ વિવક્ષણ છે તેથી એને બીજાના ધર્મરૂપે ગણવું એ કેવળ મશિત છે એમ સ્પષ્ટ માન્ય પરંતુ જડ વસ્તુના શુદ્ધ અને કાર્ય દેશ અને કાળ બન્ને દશાને વશ છે મનોભાવ એ મજાકમતા પ્રવાહને વશ છે જડવસ્તુને વિરતાઈ લગાઈ પોહાણાઈ અને ઉચ્ચાઈ એ જડત્વ શુદ્ધ સ્વાભાવિક છે મનોભાવ શક્તિ મજાકમતા આવે છે અને તેનું અસ્તિત્વ આપણને મદજ ઉપ-

* "That a unit of feeling has nothing in common with a unit of motion becomes more than ever manifest when we bring the two into juxtaposition (Spencer's Psychology). The passage from the physics of the brain to the corresponding facts of consciousness is unthinkable" (Tyndall)

લઙ્ગિધારા થાય છે. તેમનું ઐક્ય પદાર્થના ઐક્યથી જુદું છે તેમનામા ભિન્નત્વ હોવા છતાં તેમનો પ્રવાહ એક સરખો માલૂમ પડે છે એ એકતા આપણને, મનોભાવના જીવનપ્રવાહમા જોઈએ છીએ તે, જડસૃષ્ટિના જ્ઞાનમા મળતી નથી.

મનોસૃષ્ટિમાના સર્વ જ્ઞાનમા અહમત્વ જણાય છે જન્મથી તેં મરણ પર્વતના મનોભાવના જીવનપ્રવાહમા ઘણા વિલેપ હોવા છતાં એક અખડતા આપણે અનુભવીએ છીએ. જડ પદાર્થમાં આમાનુ કંઈ છે નહીં. આતર જગતમા સ્વત પ્રવૃત્તિ અને સ્વતત્ત્વ ધ્વજનું જે જ્ઞાન મળે છે તે બાહ્ય જગતના જડ પદાર્થોમા હોતું નથી આવા વિશેષ બેદોના વાસ્તવિક અસ્તિત્વથી જડને ચેતન યા તેના અવિર્ભાવ રૂપે ગણવું એ કેવલ કલ્પિત છે, તેમજ ચેતન એ જડ બળનું રૂપાતર છે એ માનવું આભાસરૂપ છે એ સ્પષ્ટ છે જડ અને ચેતનનો આ પ્રમાણે ગુણ મળધ સ્વીકારવો આવશ્યક છે

તેથી પ્રત્યક્ષ જડ રૂપે નથી પણ માનસિક ક્રિયાને લીધે ચેતનરૂપ છે વિજ્ઞાનવેત્તાએ તેને પરાક્ષ રીતે ચેતનરૂપ માને છે જ્યારે પ્રત્યક્ષને ચેતનરૂપ સ્વીકારવામા આવે ત્યારે કોઈ પણ પદાર્થનું જ્ઞાન આપણને ચેતનરૂપ છે એ કણ્ઠ્ય કરવું પડશે, કારણ કે પદાર્થનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષના સમયોના સમૂહરૂપ છે આવી રીતે પદાર્થનું અસ્તિત્વ ચેતનરૂપ બને છે પદાર્થને તેના પ્રત્યક્ષ દ્વારા અનુભવીએ છીએ એટલે તેને ચેતનરૂપ જાણીએ છીએ, કારણ કે પ્રત્યક્ષ એ એક મનોભાવ છે આ વિચાર પ્રમાણે પદાર્થનું જડત્વ ચેતનરૂપમા સમી જાય છે અને જેને આપણે જડ પદાર્થ કહીએ છીએ એ એક અનોખ તત્ત્વ તરીકે રહે છે, કારણ કે પદાર્થને આપણે પ્રત્યક્ષના સમૂહથી પર અનુભવતા નથી જ્યારે પદાર્થનું અનોખત્વ- જે પ્રત્યક્ષના અધિકરણરૂપ છે તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નથી, ત્યારે તેનું અસ્તિત્વ માનવું એ કલ્પના મય છે પણ વાગ્તવિક નથી. આ ન્યાયાનુસાર બાહ્ય જગતનું અસ્તિત્વ નિર્મૂલ થાય છે કારણ કે પદાર્થના પ્રત્યક્ષોના અનુભવ સિવાય કંઈ અન્ય જ્ઞાન થતું નથી બાહ્યાર્થની શૂન્યતા એટલે કે એક રીતનો માયાવાદ ક્ષણિક વિજ્ઞાનનું પરિણામ આવે છે વસ્તુસ્થિતિ જ્યારે આમ છે ત્યારે વિશ્વનું વિષયાત્મક જ્ઞાન માનસિક બને છે વિષયાત્મક અને માનસિક જ્ઞાન વચ્ચે વિરોધ નથી પણ વિષયાત્મક અને કાર્ત્ત્વિક વચ્ચે છે જ્ઞાન વિષયાત્મક એટલે અશે છે કે બાહ્ય જગતના નિયામો પ્રયોગ અને અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે સર્વ જ્ઞાન એક રીતે માનસિક છે હિંમરજ્ઞાન અને પદાર્થવિજ્ઞાન બંનેના વિષયો કેવળ ભિન્ન છે એક ચેતન છે બીજું જડ છે, તેપણ બંનેનો પરસ્પર સંબંધ છે તેથી જે જ્ઞાનની કલ્પના અને જ્ઞાનના સાધન એક વિષયમા અતિ ફજદાયી છે તે બીજા પ્રદેશમા નિરર્થક છે ઉપર જણાવ્યા મુજબ હિંમરજ્ઞાન, વિશ્વનું જ્ઞાન અને સ્વાનુભવ એ બંને જ્ઞાનની મદદથી, સુઅવસ્થિત અનુભાવ દ્વાન મળે છે દૃષ્ટાંત લઈએ તો માલૂમ પડશે કે હિંમર સપૂર્ણ છે સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન છે વિગેરે ગુણોનો આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતો નથી પણ મનુષ્ય અપૂર્ણ અશ્વમુર્તિ નિર્મલ છે એવા અનુભવની સાથે સાપેક્ષ (Relative) ન્યાયથી આપણને હિંમરના ગુણનું જ્ઞાન મળે છે ચેતન સૃષ્ટિનું જ્ઞાન આપણને જડ પદાર્થના ગુણ ધર્મના નિયમો દ્વારા સાપેક્ષ અનુભવથી મળે છે ચેતન જ્ઞાનને પરાક્ષ ત્રિયતિમાથી અપરાક્ષમા

લાવવાથી, વિશ્વના જ્ઞાન અને સ્વાતુલ્યની મલ્લથી અનુમાન અને વિચાર દ્વારા જે સુખ્યવ રિયત જ્ઞાન મળે છે તે ઈશ્વરજ્ઞાન છે તેથી એમને વાસ્તવિક કહેવું અને બીજાને કલ્પિત કહી શકાય છે, જડ અને ચેતન એ બે તત્ત્વોમાંથી એકને વાસ્તવિક અને બીજાને કલ્પિત ગણવા બરાબર છે જડ સૃષ્ટિના અધિજ્ઞાનરૂપે ચેતન સૃષ્ટિ છે તેથી જડ સૃષ્ટિને જ યથાર્થ કહેવી એ બંનેને જ્ઞાન ગણના યોગ્ય છે જ્ઞાન આ બંનેમાં માપેલું છે ત્યારે એકને પ્રધાનપદ આપવું એ બીજાને અન્યાય ગવા જોઈ શકે છે. છ તેથી ઈશ્વરજ્ઞાન પણ વિવિધાત્મક (objectively real) છે તેનો અર્થ એટલો જ છે કે તે પણ યથાર્થ જ્ઞાન છે નિયમાત્મક એટલે વિશ્વનું ઇન્દ્રિયગમ્ય જ્ઞાન લાગે તો તે પ્રસંગિક ઈશ્વરજ્ઞાન જાણી શકાય છે સ્વાભાવિક છે ઈશ્વરજ્ઞાન જે કેવળ કલ્પનામય હોય તો તે યથાર્થ જ્ઞાન નથી એમ સ્પષ્ટ કહેવાય પણ તે માનસિક છે તેથી કલ્પિત સામીત થતું નથી ઈશ્વરજ્ઞાન માનસિક છે તેમજ યથાર્થ છે તેનું માર્ગ છે કે રિશ્વના જ્ઞાનનો તે અનાદ્ય કરતું નથી તે આકાશી ગતિ તેનો ઉપયોગ કરે છે તેમજ અન્ય સર્વ જ્ઞાનના આધારરૂપ તે છે જડ અને ચેતન સૃષ્ટિ બંને માપેલું છે જો જ્ઞાનની યથાર્થ કલ્પનાથી તેમનું સંશોધન થાય તો આ પછી દૃષ્ટિ ચિત્તીયુ થવાને નીચે વિજ્ઞાન અને ધનનો વિરોધ દૂર થાય છે, અને એ બીજાને મહાય મળે છે ઈશ્વરજ્ઞાન જ્યાં કેવળ માનસિક એટલે કલ્પનામય થાય ત્યારે તેનું જ્ઞાન અયથાર્થ ગણવું જોઈએ પણ ઉપર જણાવવા મુજબ માનસિક હોય તો તે પણ અન્ય સર્વ જ્ઞાન જેમજેવું યથાર્થ છે

આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને “ વિજ્ઞાનસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ નો ભેદ હવે આપણે તપાસીશું ના. નિઃસ્વરૂપ આધ્યાત્મિક તત્ત્વ અને વિજ્ઞાનસિદ્ધ તત્ત્વોની પ્રયોગ શાળાઓ એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે ” એવું માનતા હોય એમ લાગે છે વિજ્ઞાનસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું કર્તવ્ય વિજ્ઞાનને મપાદન કરેની કલ્પનાઓને ઉચ્ચતર કલ્પનામાં મૂકી વિજ્ઞાનના નિયમોની એકતા પ્રતિષ્ઠાપન કરવાનું છે વિજ્ઞાનવેત્તા જેમ ગોત્ર મનુષીય કોઈ ઈત્યાદી તત્ત્વને માનતા નથી નમ વિજ્ઞાનસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વિષાદી મોટા નિયમો કોઈ નિયતત્ત્વના નિર્માણરૂપ સિદ્ધ કરી શકતા નથી ઇન્દ્રિયગમ્ય જ્ઞાન યથાર્થ હોવાથી વિજ્ઞાનવેત્તાઓ આ વિજ્ઞાનસ્વસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એમ પ્રદેશમાં ગોષ્ઠ કરે છે વિજ્ઞાનસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વિજ્ઞાનવેત્તાઓના મોટા કારણ નિયમોનું એકીબંધ કરી વિજ્ઞાનસિદ્ધ જ્ઞાનની, જ્ઞાનનાગમ્ય પ્રદેશમાં એકતા સામીત કરે છે આવી રીતે વિજ્ઞાનસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને વિજ્ઞાનવેત્તાઓના કર્તવ્યમાં વિશેષ ભેદ નથી આ લેખની પ્રસ્તાવનામાં જ્ઞાનની નહીં અવસ્થાઓ જે બતાવી છે તે ઉપરથી સહજ જણાઈ આવશે કે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ સંકુચિત છે અને જે પ્રમાણ તત્ત્વજ્ઞાનના અધિકારને વશ થયેલા છે તેમનો નિર્ણય થાય નહીં ત્યાં મુખી આપણ જ્ઞાન ધણુ અપૂર્ણ છે એમ કહી શકાય જ્યારે આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ સ્વતંત્ર સિદ્ધિ ધારેલા સત્યોનું નિરૂપણ કરે છે ત્યારે આપણને જ્ઞાનની ઉચ્ચતમ અવસ્થાનું જ્ઞાન થાય છે અને સત્ અમરતનો કઈ અધ્યાત્મ આવે છે આવી રીતે આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓના વિજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે તેમના વિચાર કેવળ કલ્પનામય હોતા નથી. મારું કે જે અનુભવ અને જ્ઞાન આપણને મળે છે તેના

સ્વીકૃત પક્ષ તરીકેનો તત્વોનો નિશ્ચય આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રને કરવાનો છે. ઇન્દ્રિયગ્રન્થુ જ્ઞાનનો આધાર આવા આધ્યાત્મિક તત્વો ઉપર છે તેથી તેમનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન તેટલે અરો સત્ય છે. જ્ઞાનની સાપક્ષેતાનો નિયમ (Law of the Relativity of Knowledge) ને આપણા મનની ઘટનાના પરિણામરૂપ છે તેને અનુસરી વિચાર કરીએ તો આપણને વિજ્ઞાનના જેટલુંજ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આવશ્યક છે એમ લાગશે. આધ્યાત્મિકશાસ્ત્રે મેળવેલા તત્વો વિજ્ઞાન ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખે છે અને તેના સત્યોમાં સુધારો વધારે. કરવાથી આપણી દૃષ્ટિને વિસ્તીર્ણ કરે છે. અને વિશ્વની સત્તાનું વર્થાય જ્ઞાન મળે છે. વિજ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનને વાસ્તવિક ગણે છે અને જે વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી સિદ્ધ થઇ શકે નહીં તે મનની ક્રમણા છે એમ વિજ્ઞાનવેત્તાએને સ્વભાવિક લાગે છે.

પણ જ્યાં સુધી અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનના આધારભૂત ચેતનતત્વોનો તેમણે વિચાર કર્યો નથી ત્યાં સુધી તેમના જ્ઞાનની કર્પના પ્રમાણે આધ્યાત્મિક સત્યો આભાસરૂપ લાગે એમાં નવાઇ જેવું નથી. આધ્યાત્મિક સત્યો જેવા કે દેહ, કાળ, કારણતા વિગેરેને વિજ્ઞાનસિદ્ધ તત્વજ્ઞાનીઓ વિષયાનુભવગ્રન્થ માને છે તેથી સર્વ જ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ છે એમ એમની કલ્પના છે. આધ્યાત્મિક તત્વ કંઈ ઇન્દ્રિયગ્રન્થ નથી તેમજ અનુભવગ્રન્થ નથી, કારણ કે સર્વ જ્ઞાન અને અનુભવ તેમના અસ્તિત્વથી સંભવિત છે. જે તત્વ મર્મ જ્ઞાનના આધારભૂત છે અને જેના સિવાય આપણું સહજ જ્ઞાન પણ અશક્ય છે તેને અનુભવ ગ્રન્થ માનવાં એમા અનવગ્રાહ્ય આવે છે. જેમ ક્ષણિક પૃથક પ્રત્યક્ષોમાંથી ચેતનની સ્વતઃપ્રગતિ સિવાય કંઈ જ્ઞાન અશક્ય છે તેમ અન્ય આધ્યાત્મિક તત્વો સિવાય પણ જ્ઞાન અશક્ય છે. તેથી આધ્યાત્મિક તત્વજ્ઞાનીઓ અને વિજ્ઞાનમિદ્ધ તત્વજ્ઞાનીઓના કર્તવ્યમાં ધણો તફાવત છે અનિત્ય વસ્તુના જ્ઞાન સાથે સાપેક્ષતરૂપે રહેલું નિત્ય તત્ત્વનું અસ્તિત્વ અને તેનું જ્ઞાન આપણને આધ્યાત્મિક તત્વજ્ઞાનીઓ આપે છે. દ્ર્ય (Subject) અને વિષય (Object) નો મળધ વિગેરે પૂર્વ સૂચવેલા આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રને લગતા પ્રશ્નોનો નિર્ણય વિજ્ઞાનસિદ્ધતત્વજ્ઞાનીઓ કરતા નથી તેથી આપણી જગ્યાસા વામ થતી નથી. આધ્યાત્મિક તત્વજ્ઞાનીઓ કેવળ કલ્પનાથી વિચારોને બદલે વિજ્ઞાનના સત્યો અને અનુભવને આદરે આપી તેના અભ્યાસનું મશોધન કરશે તો તે વિજ્ઞાનને મદાપભૂત થશે અને તેની સંકુચિત દૃષ્ટિમાં સુધારો કરશે.

આધ્યાત્મિક તત્વો અને વિજ્ઞાનસ્વસિદ્ધ તત્વોની પ્રયોગશાળા એક બીજાથી સ્વતઃ નથી. આધ્યાત્મિક સત્યો અનુભવગ્રન્થ નથી પણ તમના અસ્તિત્વના અનુભવનો આધાર બાહ્ય જગતના મુર્ગ ઉપર છે તે તત્વો અનુભવના પૃથક્કરણ ઉપરથી મળી આવે છે તેથી તેમનું અસ્તિત્વ અનુભવગ્રન્થ છે એમ માનવું બૂલ ભરેલું છે. તે આધ્યાત્મિક તત્વો આપણા સર્વ જ્ઞાનના આધારભૂત છે અને અનુભવનું અસ્તિત્વ પણ તેમના ઉપર આધાર રાખે છે તેથી તેમને વિષયાનુભવગ્રન્થ માનવું એથી અનવસ્થા દોષ થાય છે, બાહ્યજગતના અનુભવ ઉપર પ્રથમ લક્ષ જવાથી કાગકમમાં આધ્યાત્મિક તત્વોના અસ્તિત્વનો અનુભવ મોડો થાય છે તેથી તેમનું અસ્તિત્વ અનુભવગ્રન્થ છે એમ માનવું એ સર્વ જ્ઞાનને નિર્ભૂય કરવાનું છે. આપણા જ્ઞાનનું એક સ્વરૂપ વિજ્ઞાન જુવે છે, બીજું આધ્યાત્મિક જુવે છે. પણ જ્ઞાન

એક જ છે વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની સરખાત સર્વ જ્ઞાનના આરંભથી થાય છે એકને અનુભવસિદ્ધ કહેવું અને બીજાને કલ્પનામય કહેવું એ સકુચિત દૃષ્ટિનું પરિણામ છે જ્ઞાન સંપાદન પ્રવૃત્તિમાં એ તત્ત્વની જરૂર છે-દૃગ્ અને વિષય એ કેવળ બાહ્ય જગતના પરિણામો સંસર્ગજ્ઞ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે છે એમ માનીએ તો ઘોષ વાસ્તવિક આધ્યાત્મિક સત્ય તત્ત્વ રહેતું નથી. પણ તે જ્ઞાનની કલ્પના કેવી કલ્પિત છે તે આગળ આપણે જોઈ ગયા છીએ જ્ઞાનની મર્મ ક્રિયામાં દૃગ્ અને વિષયની જરૂર છે આ બન્ને તત્ત્વની ક્રિયા મિલાય જ્ઞાન મળી શકતું નથી પણ બન્ને સુધી આતર મનોસૃષ્ટિનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું નથી ત્યાં સુધી બાહ્યજગતની ક્રિયા સર્વસ્વ છે એવો આશય રહે છે તેથી ઉપલબ્ધિ અનુભવ એમ કરવામાં આવે છે કે સર્વ જ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ પ્રત્યક્ષ છે પણ આ પ્રયોગસિદ્ધ જ્ઞાનના અધિકરણરૂપ રહેલા આધ્યાત્મિક તત્ત્વો ઉપર મોડું લક્ષ અપાય છે તેથી તે પણ વિષયાનુભવજન્ય છે આવો ભ્રમ થાય છે જેમ જડ અને ચેતનસૃષ્ટિ સાપેક્ષ છે તેવી રીતે આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું જ્ઞાન અને અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન સાપેક્ષ છે આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું અને અનુભવસિદ્ધ તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ અનુભવને લીધે છે પણ આધ્યાત્મિક મતો તેથી અનુભવજન્ય સાબીત થતા નથી આવી રીતે બનતી પ્રયોગશાળા જિન નથી પણ તે એક જ જ્ઞાનના અનુભવના ભિન્નભિન્ન અવસ્થા છે

૧ ન સિદ્ધરાવની પહેલી કસોટીમાંથી જડજગતથી સ્વતંત્ર કોઈ અગોચર તત્ત્વનું દર્શન હું એ અવાનુભવથી કરાવે છે પણ આ તત્ત્વના નિયમો ચેતનાનાથી ધ્વંન્નિય સંબંધગ્રાહી અને તેની આસપાસ રહેલા વિષયોના સમઘોષમાંથી ઉત્ક્રાંતિ પામેન છે કે જેમ શ નરમિદાસ માને છે તેમ જડજગતથી સ્વતંત્ર કોઈ અગોચરજ્ઞ છે?

જડજગતથી સ્વતંત્ર કોઈ અગોચર તત્ત્વનું દર્શન 'હું હું' એનો અર્થ એ કરનાનો છે કે 'હું' ચેતનતત્ત્વ જડપદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જડ અને ચેતન બંને તત્ત્વ એક બીજામાંથી ઉત્પન્ન થઈ શકતા જ નથી પણ તેમનો અગમ્ય મ સમય સુદ્ધ રીતે બધાયતો લાગે છે 'હું' ચેતનતત્ત્વને જડજગતથી સ્વતંત્ર એટલે સંબંધરહિત જ્ઞાનનું એ જડ અને ચેતનનો મ બંધ જે આપણે વાસ્તવિક રીતે અનુભવીએ છીએ તે ન જ્ઞાનવા જેવું છે મન અને મસ્તિકને કેવો નિષ્ઠ સમય છે તે હાનું જ્ઞાનમશાસ્ત્ર સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે આવી રીતે આપણી બુદ્ધિ અને મસ્તિકની વૃદ્ધિ અને વિકાસ અનુપગી છે પણ એકને બીજાના ગર્વરૂપે જ્ઞાનવાથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો આપણે તિરસ્કાર કરીએ છીએ અને મહિપત જ્ઞાન શોધવા ઇચ્છીએ છીએ જેમ હું તત્ત્વને જડજગતના અનુભવથી આ પછે કેવળ નિરાશુ જાણી શકતા નથી તેમજ હું તત્ત્વ ચેતનાવાળી ધ્વંન્નિયસંબંધગ્રાહીમાંથી ઉત્ક્રાંતિ પામે છે એ પણ કથુન રાખતા નથી વિજ્ઞાનવેત્તાઓનો એક મોટો દોષ એ છે કે તેઓ અધસ્થિત શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ઉચ્ચતર શાસ્ત્રના સત્યની કસોટી કરે છે વાસ્તવિક રીતે તો એ છે કે ઉચ્ચતમ શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી અધસ્થિત શાસ્ત્રની સકુચિત દૃષ્ટિ સુધારી તેમના પદાર્થ જ્ઞાનનો ખ્યાલ આપવાનો છે 'હું' ચેતનતત્ત્વના અસ્તિત્વનો અનુભવ અનુભવ એકનાતેજ થાય છે અને તેની ઉત્ક્રાંતિ મોડામાં મોડો છે તેથી હું તત્ત્વ જડ

જગત્માંથી ઉત્કાન્તિ પામે છે એમ સ્વાભાવિક લાગે છે. ચેતનતત્વને સંપૂર્ણ રીતે સ્વતત્ત્વ માનવાને કંઈ કારણ નથી પણ તેથી તે ચેતનાવાળી ઇન્દ્રિયસંવ્યવસ્થામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે માનવું પણ ભુલ ભરેલું છે.

‘હું’ ચેતનતત્વનો અનુભવ આપણને કાળક્રમમાં મોડે થાય છે તેથી જડવસ્તુના અનુભવમાંથી તે ઉત્કાન્તિ પામે છે એવો, જડ અને ચેતન સૃષ્ટિના ગુણ અને નિયમો બરોબર ન સમજવાથી, આભાસ ઉદ્ભવે છે. જડ અને ચેતનતત્વોમાં વિશેષ ભેદ છે એ સ્પષ્ટ અને ટીન્ડોલ પણ કથુબ રાખે છે. વળી ચેતનનો અનુભવ જડના કરતાં મોડો થાય છે તેથી ચેતન જડ પરમાણુના પરિણામરૂપે ઉદ્ભવે છે એ માનવું કેવળ કલ્પિત છે. જીવનશાસ્ત્રનો મૂળ નિયમ છે કે “જે કંઈ સ્પષ્ટ છે તે સિદ્ધજ નથી”. આ નિયમથી જો આપણે જીવન-શાસ્ત્રથી ઉચ્ચતર શાસ્ત્રના સત્ત્વની કસોટી કરીશું તો ઉચ્ચતર ઉત્કાન્તિ પામેલા સત્ત્વો તો ખુલાસો સતોપકારક નહીં થાય અને આભાસરૂપ લાગશે ચેતનતત્વ વિષે પણ તેમજ છે. ચેતનતત્વનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવાને માટે વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ તેમની સંકુચિત દૃષ્ટિને ચેતનનો વિસ્તીર્ણ દૃષ્ટિથી સુધારવાની છે તેમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે આદિતત્વ સાદામા સાદું અને અસ્પષ્ટમા અસ્પષ્ટ હોવું જોઈએ; અને જે કાંઈ સંયુક્ત અને સ્પષ્ટ ઉત્કાન્તિ પામેલું જોઈએ છીએ તે મૂળ તત્વના આવિર્ભાવરૂપે છે. પણ આદિતત્વને જડ એકલુજ માનવાથી જ્યારે ચેતનનો અનુભવ થાય છે ત્યારે તેના ખરા સ્વરૂપને આભાસ ગણી જડ પરમાણુના પરિણામરૂપ ગણવામા આવે છે. તેથી વિજ્ઞાનવેત્તાઓ માને છે કે “ચિત્ત પણ જડ શરીરની સાથે કંઈ આદિસિદ્ધ નથી, પણ ઉત્કાન્તિ પામેલ છે” આપણે જડને ચિત્તનો વિરોધ જોયો છે તેથી એક તત્વ બીજામાંથી ઉત્કાન્તિ પામે છે એ મત સ્વીકારી શકીએ એમ નથી જ્યારે જડમાંથી ચિત્તનું અસ્તિત્વ નથી ત્યારે વિશ્વના ખુલાસા માટે બીજું ચેતનતત્વ માનવું આવશ્યક છે. કારણ કે ચિત્ત જડમાંથી ઉત્કાન્તિ પામતું નથી અને જડ વસ્તુના અનુભવથી ચેતન સૃષ્ટિના સમયનો ખુલાસો થતો નથી. વળી કાળક્રમમાં ચેતન તત્વનો અનુભવ મોડો થાય છે તેથી તે વાસ્તવિક રીતે દુષ્ટાત હતું નહીં એ માનવું ભુલ ભરેલું છે જ્ઞાનની કલ્પના પણ આ વિચારનું સમર્થન કરે છે, કારણ કે ચેતનતત્વની ક્રિયા સિવાય કંઈ સહજ જ્ઞાન પણ થતું નથી. ચેતનરહિત જગત્ શૂન્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે ચેતનતત્વની ક્રિયા સિવાય જ્યારે કંઈ જ્ઞાન થતું નથી ત્યારે કોઈ પણ વસ્તુના અસ્તિત્વનો અનુભવ થતો નથી. જડ વસ્તુનો આધાર આ પ્રમાણે ચિત્ત ઉપર છે ચેતન રહિત કાંઈ પણ વસ્તુ રહી શકતી નથી કારણ કે એનું જ્ઞાન થતું નથી. આપણા જ્ઞાનના આરબમા જ ચિત્તનો સ્વત સિદ્ધ સ્વીકાર કરીએ છીએ. કારણ કે તેના પ્રકાસ સિવાય અખિલ બ્રહ્માંડ શૂન્ય છે. અને જ્યારે સર્વ પદાર્થ અને જીવવંત પ્રાણીઓનો ઉત્કાન્તિવાદ પ્રમાણે અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને ચેતન્ય શરીરમાં ઉત્પન્ન થતું લાગે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે શરીરથી સ્વતત્ત્વ છે તેમજ પરતત્ત્વ છે.

“આ માનસિક સાધન આવશ્યક સત્ત્વના રસ્તા પરથી આપણને વિભાગે લઈ જાય એમ સંભવે છે” વિજ્ઞાનવેત્તાઓનું જ્ઞાન કેટલે અંશે વિષયાત્મક છે અને ઇશ્વરજ્ઞાન મા-

નસિક છે તે આપણે પૂરું જોયું છે. માનસિક માધન જ્યારે કેવળ કલ્પનામય હોય તો જ હાનિકર્તા છે. પણ જ્યારે જડ અને ચિત્ત એકજ સત્તાના બિન્ન સ્વરૂપ છે ત્યારે માનસિક સાધન વિભાગે લઈ જાય એવો સભવ નથી, કારણ કે વાસ્તવિક જ્ઞાન મળે તે ઉદ્દેશથી બીજી સ્વરૂપ તે નિહાળે છે, અને જડ જગત્તા જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ અને સુધારો કરે છે વિજ્ઞાનની સક્રિય દૃષ્ટિ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી વિસ્તીર્ણ થાય છે અને તેથી આપણને યથાર્થ જ્ઞાન મળે છે.

વિજ્ઞાન અપૂર્ણ રીતે અનુભવને માન્ય કરે છે તે આપણે જાણીએ છીએ પણ જે જ્ઞાન અનુભવની સાથે મળે છે તેથી તે અનુભવજન્ય છે એ માનવું ન્યાયપુર સર નથી. “મૌન્યની છાપ સુખ દુઃખ પ્રેમ દ્વેષ ધ્યાદિ લાગણીઓ સહજ ઉપલબ્ધ નથી” એમ ૨૯ વિનયલાલ માને છે. જેમ સર્વ જ્ઞાનમાં જાણ જગત્તા અનુભવની જરૂર છે તેમ આ ઉપર જણાવેલા ચેતન સૃષ્ટિના અનુભવમાં પણ છે. “સહજ ઉપલબ્ધ” એ શબ્દ મૌન્યની છાપ વિગેરે અનુભવને લાગુ પડતો નથી, કારણ કે ચેતન સૃષ્ટિ તેમજ જડ જગત્તામાં પણ ઉત્કાન્તિ થાય છે પણ જડ જગત્તાથી ચેતન તત્ત્વ ઉત્પન્ન થતું નથી. ચેતન તત્ત્વનો જડ જગત્તાથી એક રીતે સ્વતંત્ર સ્વીકાર કરીએ તો બન્ને સૃષ્ટિમાં ઉત્કાન્તિ સ્પષ્ટ માન્ય પડે છે “સહજ ઉપલબ્ધ” એ અનુભવથી પર નથી કારણ કે આપણા પૂર્વજોનું જે જ્ઞાન અનુભવજન્ય હતું તે આપણને સહજ ઉપલબ્ધ લાગે છે આપણા સુખ દુઃખ પ્રેમ એ ચેતન અનુભવમાં પણ ઉત્કાન્તિ છે તેથી તેને સહજ ઉપલબ્ધ કહી શકાય નહીં “સહજ ઉપલબ્ધ” એ ચેતન તત્ત્વો છે કે જેના સિવાય આપણું જ્ઞાન ઉદ્ભવતું નથી, અને તેથી તે ચેતન તત્ત્વો આપણા જ્ઞાનના અધિકારણ રૂપે છે ચેતન સૃષ્ટિ વિકાસને આધીન છે પણ તેના મૂળતત્ત્વો કે જેના ઉપર બન્ને સૃષ્ટિનો આધાર છે તે અનુભવજન્ય નથી કારણ કે કઈ સહજ અનુભવ પણ તેમની હયાતીથી જ શક્ય છે. હરબર્ટ સ્પેન્સરે આપણા પૂર્વજોના અનુભવથી આપણને સહજોપલબ્ધિજન્ય જ્ઞાન થાય છે એમ સાબીત કર્યું છે પણ આપણું જ્ઞાન કેવળ દૃષ્ટિક પૃથક જ્ઞાનહીન અથવા પ્રત્યક્ષોપલબ્ધી હાલ ઉદ્ભવતું નથી તે વિશેની મુશ્કેલીઓ કાળના અનંત લગાણથી દૂર થઈ શકાતી નથી પ્રશ્ન એ છે કે જ્ઞાનના આરંભમાં આપણા મૂળ પૂર્વજોને જ્ઞાન કેવી રીતે મળ્યું? તે જો દૃષ્ટિક વિજ્ઞાન હોય તો અનંત કાળ જવાથી પણ તે જોઈતા ચેતન તત્ત્વ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી તેથી અનુભવના અધિજ્ઞાન રૂપ રહેલા આવશ્યક ચેતન તત્ત્વોને આપણે સહજોપલબ્ધિજન્ય (apriori) માનીશું.

પણ આધ્યાત્મિક તત્ત્વ જ્ઞાનીઓ જે અનુભવની કલ્પના ઉપરાંત અનુભવથી સ્વતંત્ર (apriori) માનસિક કલ્પનાઓમાં માને છે, અને જેઓ આપણા વસ્તુસંબંધી જ્ઞાન કરતા બિન્ન સ્વયંભૂ (Intuitive) જ્ઞાન હોય એમ માને છે તેઓ અનુભવશાસ્ત્રીઓની જ્ઞાતમાંથી અજ્ઞાત જોવાની રીત પલટાવી નાખે છે.

જેને ૨૯ વિનયલાલ અનુભવની કલ્પના કહે છે જેવી કે કાર્યકારણનો ન્યાય તે

ખરી રીતે અનુભવજન્ય નથી પણ માનસિક છે. વિજ્ઞાનવેત્તાઓ કાર્યકારણની ભાવના (Law of Causality) અને વિશ્વનું નિયમિતપણું (Uniformity of nature) એ બન્ને એક સમજે છે. વિશ્વનું નિયમિતપણું એ ધણા નિયમોના અનુભવ ઉપરથી પ્રાપ્ત થાય છે. અમુક કાર્યનું કારણ શું ? એ પ્રશ્ન જ્ઞાનની સરખાતમાં જ થાય છે. અનુભવ એ ભાવચીજ સંકય થાય છે તેથી જે કાર્ય કારણની ભાવના સ્વાભાવિક અને માનસિક છે તેને કેટલોક અનુભવ મળ્યા પછી વ્યાપ્તિની રીતે (Inductively) શોધી કાઢવી એથી એ અનુભવજન્ય હતી નથી; કારણ કે તેના સિવાય કંઈ સહજ અનુભવ પણ અસંકય છે. જે કે આવી આધ્યાત્મિક કલ્પનાઓ અનુભવના મુશ્કરણથી માલૂમ પડે છે તોપણ તે અનુભવજન્ય નથી કારણ કે સર્વ અનુભવના અધિકરણરૂપ તે કલ્પનાઓ હોય છે. તે આધ્યાત્મિક તત્વો અનુભવથી સ્વતંત્ર એટલે દરજ્જે છે કે તે અનુભવથી ઉપજાયાં થતાં નથી પણ તેમના જ્ઞાનને માટે આપણને અનુભવ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. જેમ ચેતનતત્વ સિવાય અનુભવ અસંકય છે તેમ તેમનું જ્ઞાન પણ અનુભવ સિવાય અસંકય છે. તેથી અનુભવશાસ્ત્રીઓની જ્ઞાતથી અજ્ઞાત જ્ઞેવાની રીતને પવટાવી નાખતા નથી. પણ જ્ઞાન પ્રદેશનું સંકુચિત જ્ઞાન વિસ્તીર્ણુ બનાવે છે.

“વિજ્ઞાનીઓ મૂળ પદાર્થ અને મૂળગતિના આદિ કારણરૂપ અજ્ઞાનશક્તિને શ્રદ્ધા આદરચુકત માન આપી.....” અનુભવશાસ્ત્રીઓ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પ્રદેશનો વિભાગ શાસ્ત્રીય રીતે કરતા નથી પણ જેને તે પ્રસક્ત જ્ઞાન માને છે, જ્ઞાનની કલ્પનાને અનુસરી જેનો પ્રસક્ત અનુભવ યદ્ય શકે તેને જાત. અને જે ઇન્દ્રિય જ્ઞાનથી અગમ્ય છે તેને અજ્ઞાત કહે છે. જે આપણે ન્યાય પૂર્વક જોઈએ તો મૂળ પદાર્થ પણ અજ્ઞાત છે કારણ કે ક્ષણિક પ્રસક્તથી તેનું આપણને કશું જાન નથી જ્યારે સર્વ પ્રસક્તો એક પછી એક અમુક પદાર્થમાંથી અનુભવીએ છીએ ત્યારે જે અજ્ઞેય તત્વ રહે છે તેને પદાર્થ કહીએ છીએ. પણ જ્યારે આધ્યાત્મિક તત્વો આભાસ રૂપ છે ત્યારે બાહ્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ પણ બમરૂપ છે. આ પ્રમાણે રથૂજ દ્વામાં ઉચ્ચન કરવાને બદલે ક્ષણિક વિજ્ઞાનથી અનુભવાતા એક જ્ઞાતના આભાસ (Idealisim)ના સદ્મ વાતાવરણમાં ઉડીએ છીએ. જ્યારે બાહ્યાર્થ શૂન્ય છે ત્યારે મૂળ પદાર્થ મૂળ ગતિનો શી રીતે વિચાર કરી શકીએ ? અને તેનું આદિ કારણ શી રીતે શોધી શકીએ ? કયા વિજ્ઞાનવેત્તાને આદિ કારણનો અનુભવ થયો છે ? જે તેનો અનુભવ થઈ શકે એમ નથી તો તેને કલ્પનામય કહેવું પડશે અને જ્યારે આધ્યાત્મિક તત્વો બમરૂપ છે ત્યારે આદિ કારણના જ્ઞાનથી શું વધારે બમરૂપ કહી શકીએ ?

જ્યારે અનુભવશાસ્ત્રીઓ (Positivists) જડને આદિસિદ્ધ માને છે ત્યારે મૂળ પદાર્થ અને મૂળ ગતિ બન્ને આદિસિદ્ધ હોવા જોઈએ. આ બંને જડ વસ્તુનું ઐક્ય અજ્ઞાન શક્તિમાં શી રીતે થાય છે ? કારણ આદિકારણ અજ્ઞાનશક્તિ છે તેની ઉત્ક્રાન્તિ મૂળ પદાર્થ અને મૂળ ગતિમાં કેવી રીતે થાય છે તેનો આપણને અનુભવ નથી. જે અજ્ઞાન શક્તિનો આવિર્ભાવ થાય તો તે જ્ઞાત થાય છે. જ્યારે જડ વસ્તુ આદિસિદ્ધ છે કારણ કે સ. વિજ્ઞ્યલાક્ષ લખે છે. “ચિત્તર્થણ જડ શરીરની સાથે કેમ આદિ સિદ્ધ નથી પણ ઉત્ક્રાન્તિ પામેલ છે” ત્યારે આદિ કારણરૂપ અજ્ઞાન શક્તિ પણ જડ હોવી જોઈએ. જે

તેને જડ સ્વીકારીએ તો તેને અધા આદર શી રીતે આપીએ ? જડ વસ્તુમાં એકતા નથી. તે જ્ઞાનહીન આપ છે તો તેની પૂજા આપણે શી રીતે કરીએ ?

જે જ્ઞાનની કસોટીથી આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર આભાસરૂપ લાગે છે તે જ જ્ઞાનની કસોટીથી અનુભવશાસ્ત્રીઓના ધર્મની ભાવના કલ્પિત કરે છે.

વિજ્ઞાનવેત્તાઓ મૂળ પદાર્થ અને ગતિનો સ્વીકાર કરી પોતાની શોધ ચલાવે છે તે પ્રશ્નનો નિર્ણય તત્વજ્ઞાનીઓ કરે છે. અગણિત જડ પરમાણુ અને તેમની ગતિથી વિશ્વના રહસ્યનો ખુલાસો કરવો તે કરતાં એકજ જડ પદાર્થ અને તેની યાંત્રિક નિયમાનુસાર ગતિથી ખુલાસો કરવો એ વધારે ન્યાયપૂર્વક અને માન્ય છે. પણ મૂળ પદાર્થ અને તેમની ગતિના અસ્તિત્વથી મનનું સમાધાન થતું નથી. આ બેદમાંથી અભેદ શોધવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે થાય છે મૂળ પદાર્થ અને મૂળ ગતિ બન્ને એક ખીભના કાર્યરૂપ નહીં હોઈ શકવાથી બન્ને તત્વો આવસ્યક લાગે છે. પણ તેનું અદ્વૈત સાધવાને તેમનાથી ઉચ્ચતર તત્વ કલ્પવું પડે છે. ગતિ ને પદાર્થને અનાદિ ગણવા તેના કરતા કોઈ ચેતનતત્વ તેમના રૂપાંતરના અધિષ્ઠાન અને કર્તા છે એ મનનું વધારે ન્યાયપૂર્વક છે. આદિ પદાર્થની ગતિ સ્વતઃ પ્રવૃત્ત માનીએ તો જડ પદાર્થ જ વિશ્વનું આદિ કારણ થાય છે પણ જડ પદાર્થમાં સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ માનવી તેના કરતાં ચેતનતત્વમાં તે ક્રિયા છે તે વધારે સત્ય છે. તેથી પદાર્થને ગતિમાન કરનાર કોઈ ચેતનતત્વની ઇચ્છા હોવી જોઈએ.

તત્વજ્ઞાનનું કોઈ પણ મૂળતત્વ એ આપણા અનુભવ અને જ્ઞાનના પૃથક્કરણમાંથી મળે છે. મનુષ્યમાં નિશ્ચયાત્મક ઇચ્છા છે તેના અનુભવ ઉપરથી અનુમાનદ્વારા આપણે જગતના કર્તા તરીકે ચેતકન-ઈચ્છા છે એમ સાબીત કરી શકીએ છીએ, આ ચેતન ઇચ્છા-મય છે તેને માટે કેટલાંક સબળ કારણો છે. વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ પ્રાચીન સમયના કરતાં હાલમાં જ્ઞાનના દરેક પ્રદેશમાં વિશ્વનો ક્રમ, વ્યવસ્થા અને નિયમિતપણું વધારે ચોક્કસ પ્રયોગસિદ્ધ જ્ઞાનથી બતાવ્યું છે. વિશ્વનું જે નિયમિતપણું છે તે ઉપર તે ઇચ્છા જ્ઞાનમય છે એવું અનુમાન સ્વાભાવિક છે. પણ રા. વિજયલાલનું માનવું છે કે “વિશ્વમાં અનેક ઉત્પાત અને ફોબો થાય છે જ અને વળી ડગલે ડગલે પ્રકટ થાય છે”. વિશ્વનું જે જ્ઞાન હાલમાં આપણને મળ્યું છે તે ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે વિશ્વનું નિયમિતપણું આ ઉપર જણાવેલા ઉત્પાતો કરતાં વધારે પ્રબળ છે. પણ જે નિયમભાગ અને અનિયમિત ફોબ આપણે જોઈએ છીએ તેનું કારણ શોધવાની આપણને સ્વાભાવિક ઇચ્છા થાય છે. ત્યારે વિશ્વના નિયમ હરબીએ જલ્લાતા નથી અને કાર્યકારણની ભાવનાને અનુસરી સમાન રિશતિમાંથી સમાન કાર્ય જગતના હરકોઈ ભાગમાં નિયમિત કાગે થાય છે. ત્યારે વિશ્વમાં આપણે શા માટે અનેક ઉત્પાતો જોઈએ છીએ ? તે પ્રશ્નને વધારે શાસ્ત્રીય રીતે પૂછીએ તો જગત શાથી અપૂર્ણ છે ? વિશ્વમાં અસત્ ક્ષાંથી આશ્યું ? એમ થાય છે સંપૂર્ણતા આ અપૂર્ણ જગતમાં મળી શકતી નથી અને વિશ્વના અપૂર્ણતાનો અનુભવ આ-

પણ સર્વ ક્રોધને છે જ્યારે વિશ્વ આપૂર્ણ છે ત્યારે તેમાં જાનતા જનાવો પણ આપૂર્ણ હોય
 આવી રીતે વિશ્વમાં અસત એ બાબત સ્વીકારીશું તો તેમની કેટલીક બાબતનો ખુલાસો
 થશે પણ જો ના વિવ્યક્તાવને જગતમાં અસત ક્યાથી આવ્યું ? એ વિષેનો ખુલાસો
 બેઠતો હોય તો વિજ્ઞાનવેતાઓ પાસેથી મળશે નહિ તેને માટે તત્ત્વજ્ઞાન કે જે અનુભવ
 સિદ્ધ જ્ઞાન નથી તેમાંથી મળશે જગતમાં આપૂર્ણતા ક્યાથી આવી એટલે જગત દેશકાળમાં
 શી રીતે ઉત્પન્ન થયું તેનો ખુલાસો એટલે આપણા શાસ્ત્રમાં એટલેજ છે કે 'એમના એ
 નેક થએ' એવી બ્રહ્મને ઇચ્છા થઈ. પણ બ્રહ્મને શાથી ઇચ્છા થઈ તે તો જ્યારે બ્રહ્મની
 સ્થિતિએ પોહતીએ ત્યારે જાણી શકીએ તેથી જગત આપૂર્ણ છે એમ સ્વીકાર્યા પછી ઉપર
 બત વેળા દેવકાક ઉત્પાતો તરફ જોઈશું કોઈ પણ વસ્તુની ઉત્ક્રાન્તિ તેથી ઉચ્ચતર દશાને
 માટે થાય છે તેથી તેમની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય એ વિશ્વક્રમનો સ્વાભાવિક નિયમ છે
 તે નિયમનાજ પૂરે છે પણ ઉચ્ચ ઉત્ક્રાન્તિ પામેના તાત્કાલિક નાશનું શું પ્રયોજન ?
 એમાં શો હેતુ હશે તે અનુભવી સંકુચિત આત્મિક દષ્ટિ શું કહી શકે ? વિશ્વ એક
 સદૃશ ધર્મારૂપ (ભદ્રાકાલ) છે અને અગુરુ વસ્તુનો હેતુ શું છે તે આપણને જ્ઞા
 મુખાં તેના સર્વ અવયવોના સળગતું જ્ઞાન થયું નથી ત્યાં સુધી જાણી શકીએ નહિ જો
 કોઈ પણ વસ્તુનું પ્રયોજન આપણે ક'પો શકીએ તો પણ વિશ્વ ધનસ્થામાં તેનું વાસ્તવિક
 સ્થાન શું છે તે આપણે જાણી શકીએ નહીં. જ્યારે આપણને ધણી વસ્તુના
 અનુભવથી વિશ્વનો ક્રમ વ્યસ્થા અને નિર્મિતપણું માન્ય પડે છે ત્યારે જે વસ્તુનું જ્ઞાન
 નથી તેના પાત્રે પણ કંઈ હેતુ હશે એવું અનુમાન કરીએ છીએ તે હેતુ શુભ દોષાથી રો
 છે તે આપણી સંકુચિત દષ્ટિથી જાણી શકતા નથી વિશ્વની ઉત્ક્રાન્તિમાં મહામેનયોનું
 શુદ્ધાન દર્શે તે, ઉત્ક્રાન્તિને કોની સદાય યા અથવા તેમનાથી તેમ યદ્ય હશે તે તેમાંના
 મનેગે વિગેરેના સમિત્તર જ્ઞાનથી આપણે ક'પો શકીએ " જીવની સત્યસ્થામાં કેટલા
 અવયવ સુસ્ત અને નદમાં યદ્ય મેળેના દોષ છે," ઉત્ક્રાન્તિનાદ પ્રમાણે નદાંત્રી ઇન્દ્રિયો એ
 પૂર જે ઇન્દ્રિયોના અવયવો હતી તે તેમના અકુરરૂપે છે અને સુસ્ત અવયવો તેમની
 સકાત સ્થિતિ બતાવે છે અને કાળક્રમે તેમનું રૂપાતર થઈ નરી ઉત્ક્રાન્તિ થશે એવું માન
 યામાં આરે છે જે વસ્તુ અમુક દષ્ટિથી વિવેકર્તા માન્ય પડે છે તે અન્ય વસ્તુને લાભ
 કર્તા હોય છે તે વિજ્ઞાનના ઉત્ક્રાન્તિનાદ અને પ્રાચીન ઇશ્વરજ્ઞાન બન્ને પરસ્પર વિરોધી
 છે એમ માને છે પ્રાચીન ઇશ્વરજ્ઞાને જોને આપણે કોમની આધિદેવિક અસ્થા ગણી છે
 તે કેટલે અંશે વિરોધી છે તે આપણે વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન અને આધિદેવિક જ્ઞાનનાં અવ
 લોકન કર્યું ત્યારે જોયું છે. ઉત્ક્રાન્તિનાદ વિશ્વની એકતા યાનિક નિયમાનુસાર સિદ્ધ કરે છે
 અને આધિદેવિકજ્ઞાનના આ ખુલાસાથી લેખ થતી જાય છે. અને આખરે વિશ્વ એક ધન
 રૂપ છે એ જ્ઞાનના પ્રચલિત ચાર છે જે જે ઠેકાણે જ્ઞાનની પ્રથમ અવસ્થામાં ઇશ્વરનું
 કર્તૃત્વ કસ્યવામાં આપ્યું હતું તેને બદલે ધનરૂપ ખુલાસો ઉત્ક્રાન્તિનાદ આપે છે પણ
 ઉત્ક્રાન્તિનાદ અને નવીન ઇશ્વરજ્ઞાન વચ્ચે કંઈ વિરોધ નથી વિશ્વનું આધિકારણ એવન
 તત્ત્વ છે તે આપણે ઉપર સિદ્ધ કર્યું છે તેથી સર્વ વસ્તુની ઉત્ક્રાન્તિ એ એતનતત્ત્વના આધિ
 ભાવરૂપ છે ઉત્ક્રાન્તિનાદને આપણે વાસ્તવિક દષ્ટિથી નિહાળીએ તો તે દરેક ડગલે ડગલે

ચેતનનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે નવીન હધરજ્ઞાન એ વિશ્વનો યત્ર ખુનાસો સ્વીકારે છે મર્મ મારણની બાનનાનો ભગ તે ઝાઝ પશુ ગીતે સ્વીકારતુ નથી વિજ્ઞાનનુ સર્વ અનુભવ સિદ્ધ જ્ઞાન સ્વીકારે છે પણ તે તે જડ પદાર્થના આધિર્ભાવને બદલે ચેતનતત્ત્વના અધિર્ભાવરૂપ સ્વીકારે છે બ્યારે વિશ્વનું આદિમ શુ ચેતનતત્ત્વ છે ત્યારે સર્વ વસ્તુએના રૂપાનરૂપ ચેતનનવ પ્રમણે છે અને રિચની વ્યવસ્થા ક્રમ આ નિર્ધારિતપણાનો ખુનામ વચારે શા સ્ત્રીય રીતે મળે છે વિજ્ઞાનની ઝાઝ પશુ નરી ગોન એ ચેતનતત્ત્વના નરીન અધિર્ભાવરૂપ આ દૃષ્ટિથી આપણી જોઈએ છીએ આ પ્રમાણે વિજ્ઞાન અને ધર્મે બનેતુ મમાધાન શા સ્ત્રીય રીતે થાય છે જર્મનતાવરેણા હેમન પૂર્વપક્ષ પ્રતિપક્ષ અને તેમનુ મરોગીયનશુ (Thesis Antithesis and Synthesis) એવી વિચારની અવસ્થાઓ બનાવે છે તો તે પ્રમાણે આધિદૈવિક ભાવના એ પૂર્વપક્ષ તરીકે દલી પ્રતિપક્ષ તરીકે વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ અને તેમના સરોગીય શુરૂપ ઉદ્ઘાતિચાલ આઈ હધરજ્ઞાન છે ધર્મ અને વિજ્ઞાનના આવા સમાધાનથી ધર્મની બાનના પૂર્વના કસતા વચારે દૃઢ અને સમીન થાય છે અને વિજ્ઞાનના સકુચિત જ્ઞાનનો વિસ્તાર થાય છે

“ ધર્મની ઉચ્ચપણાની બાનનાના પ્રદેશમા પ્રવેશ કરનાર આ પગાનીઓનો હધરો મનુષ્યરૂપની મુનિમા પૂરવાથી જિન્ડા કરનાર આ ચેતનજ્ઞાનના જ્ઞાનમય શક્તિમય એક સર્વ વાપી હધરો માનના જોઈ પણ તમના હધરો મનુષ્યરૂપ આનસાની શુન (Anthropomorphism) કરે છે ”

રા વિજ્ઞાનજ્ઞાન જગત્ત્વ આઈ ૧ શુરૂપ ચેતનતત્ત્વ મનુષ્યની નિશામક છાંછા આ રોપની એ હધરને મનુષ્યના રૂપશુશુક્રા ના જોય છે એમ માં છે હધર ને મનુષ્ય તેના જાનના પ્રમાણમા કસે છે ને જેમ જેમ આપણુ જ્ઞાન વધે છે તેમ તેમ હધરની બાનના ઉચ્ચતા થતી જાય છે મનુષ્યના રૂપશુ જે તો આરોપેના દોર છે ને લલ્લ લેવામા આવે છે આરો તેને નિર્ગુણ તરીકે ઉચ્ચતમ ધર્મની ઉચ્ચતમ બાનનામા મુનામા આરે છે હધરો આપણા જેની છાંછા વિગેરે શુશુ આગે રા એ તેને અત્તસાન વસ્તુ તરીકે મણવા જોય છે તેથી જેમ બને તેમ તેનુ સ્વરૂપ નિર્ગુણ ક પતુ નેરૂએ આ દલીન ધણે અનો સત્ય છે પણ તેથી મનુષ્યના અનુભવમા અવતા ઉચ્ચતમ શુશુ જેવા કે ધર્મન સિત પ્રેમ તેમના સપૂર્ણ અને અનતસ્વરૂપમા હધરો આરોપવાથી હધર મણણ તેમજ નિર્ગુણ મદપાય છે ને હધર ને સ્વર્ગ નિર્ગુણ મધીએ તો તે વગમમ શૂન્યની દશાને પામે છે તેથી જ્યારે હધરનો વિચાર મનુષ્ય કરે છે ત્યારે તેની ઉચ્ચતમ બાનનાઓ સપૂર્ણ રિચિતિમા હધરને આરોપે તેમા હધર અધમ રિચિતિમા આવતો નથી આ પ્રમણે હધરને રૂપવામા પણ તેની સપૂર્ણના ઝાઝ પશુ ગીતે જતાથી શકતા નથી અને હધર ની અગાધ અનતશક્તિનું બાન થતા મનુષ્ય નેતિ કહેનો તે સ્વાભાવિક લાગણી છે

• હસાસુ. ”

વિલાસિકા.

(અનુસંધાન ૫. ૪મર થી.)

ભાષા અને પદરચના વિશે આટલું જણ છે. હવે આપ્રાનો અંશ-મુખ્ય તત્ત્વ-કવિત્વ રહ્યું; તે તપાશિયે. વિલાસિકાનું કવિત્વ એકંદર જોતાં ઊંચા પ્રકારનું છે, અને ગુર્જર સાહિત્યમાં પાછલા વીસ પચીસ વર્ષથી પ્રાદુર્ભૂત થયેલા નવીન માર્ગનું છે 'તો પ્રત્યક્ષ જ છે. એ નવીન માર્ગના કવિયોમાં વિલાસિકાના કવિને કિયું સ્થાન આપવું એ નિર્ણય આ જમાનાના હકની મર્યાદાની બહાર છે. પરંતુ એટલું તો લાગે છે કે એ સ્થાનનો નિર્ણય કરતાં ભાવિ પ્રજા હેને વચલા વર્ગની ઉપર મૂકશે એમ અટકળ કરવાને આધાર છે.

કવિતાં અંગ એ—વિચાર અને વાણી; અથવા પ્રાચીન કાવ્ય શાસ્ત્રકારોના મતોનો સાર સેતાં, અર્થ અને રાખ્ધ. પછી હેમાં ઉપાંગ જીણું જીણું સંભવે; પણ હેની અત્રે જરૂર નથી. વાણીના અંગમાં અલંકારોનો સમાવેશ કરવો હીક લાગે છે. જે કે પ્રાચીનોએ રાખ્ધ-લંકાર અને અર્થાલંકાર એમ વિભાગ પાડી વિચાર-અને વાણી એ બે અંગને આવકારે બહેતી આપ્યા છે, તથાપિ ત્રાણી તે અર્થથી છૂટી સંભવતી જ નથી; તેમ જ વિચારનો પ્રધાન ભાર રસના તત્ત્વ ઉપર છે; અને અલંકારનું પ્રથમ બળ વાણી ઉપર પડે છે (અર્થાલંકારનું પણ);—એ જોતાં આ અર્થમાં સગવડ ખાતર-અલંકારની પરીક્ષા વાણીને અંગે જ કરવાનું હીક લાગે છે. અલંકાર વિશે વધારે ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. 'વિલાસિકામાં અલંકાર ઘણે ભાગે રુચિયુક્ત અને અકિલ્લ આપ્યા જણાય છે. પરંતુ હેવાં કેટલાંક સ્થળ છે, જ્યાં અલંકારને ખાતર જ અલંકાર આણવાની અનિષ્ટ કૃતિ થઈ છે; આ પ્રકારના અલંકારસેવનથી હૃદયભાવમાં, વિચારમાં, અવાસ્તવિકતાની છાયા આવે છે. ન્યાયને ખાતર ઉદાહરણથી સમર્થન કરીશું:—

અજકતી ચક્ષુ આ તહારી
શું બરતી જાય એ વારી ।
અને શાં ખેરવે બિન્દુ,
રડે જયમ આંખે બિન્દુ.

(૫. ૬ શ્લો. ૪)

અહિં છેલ્લા ચરણમાંની, ઉપમા, ફેરફારે આણવા માટે આણી હોય એમ તરત લાગે છે. આંખ તે ચન્દ્રનાં ચાંદ્રાંસ એ કલ્પના પણ પ્રથમ, દર્શને સુન્દરાભાસવાળી છે. પણ તત્ત્વતઃ અવાસ્તવિક અને કૃત્રિમ છે.

સુ આશિન પૂણ્યમા રાતે
પડે છે મેઘ ધારા જે,

સમુદે સીપ ઝીલી તે
હરે મોતી કરે પ્રીતે,
પ્રિયા ! તમ અશ્રુધારા જે
પડે તુજ આંખથી આ તે
ઝીલી લઈ હું હૃદય સંયુ,
પ્રીતિ-મોતી કડુ ભંયુ !
ગમે ત્યારે પ્રિયા મોતી
હૃદયથી કહાડ એ મોતી !
સદા તે પ્હેરજે કાને
હૃદયની વાત સુણવાને.

(૫. ૬-૭. શ્લો. ૫, ૬, ૭.)

પ્રિયાનાં આંસુ હૃદયમા ઝીલવા અને ત્હેને અમૃત્ય-પ્રેમ મોતી બનાવી સંધરી રાખવાં એ કલ્પનામાં કાંઈક સારસ્યની આખી થાય છે; આંસુથી હૃદયમા પ્રગટતા પ્રેમના વિવેકાણુ ભાવ કીમતી વ્યક્ત રૂપે મારણુ કરી રાખવાની કલ્પના છે તેથી પરંતુ એ મોતીને સોધી કાઢીને “ કાને પ્હેરવા ” નું કહેવામાં એ સારસ્ય હુમ થાય છે અને તદ્દન કથળી જાય છે. અલંકારને ઠેઠ પ્હોચાડવાનો પ્રયાસ આ ઠેકાણે અવાસ્તિકતા ઉત્પન્ન કરે છે.

તેમ જ એ જ કાવ્યમાં આગળ જતાં (શ્લો. ૧૭ થી ૧૮ માં) અશ્રુની માળાને હાથમાં રાખી ફેરવાય હેવી જપમાળા બનાવી છે તે પણ અસંભવદોષથી ઘસ્ટ છે.

કડુ તુજ અશ્રુની માળા
કરે ઝગ ઝગ પ્રીતિજવાળા
રજનીં દિન નેહમાં, બહાલી.
સદા તે હાય રહું ઝાલી !
અહા એ ફેરવું નિતે,
અડે નહિં વિધિ કા રીતે.

વળી ‘સૂક્ષ્મી, સંધ્યા’ નામના કાવ્યમાં—

*આલો દીપે સરસ કડુ તણે કપાળે
ઝીજ જ ચેત હિર સાંતીનીં સોડ વાળે;

* ‘આલો’ એ તળા પડે, યુજાતી સખ્દ મિ. અખરદારના હાથે, વપરાયલો નેઈ આનન્દ થાય છે. કોઈ પણ પારસી આ પ્રયોગ કરી ‘સકે, જ નહિ’ પણ “ સોડ વાળે ” એ પારસી પ્રયોગ છે.

એ શ્લોકાર્ધમા આકાશનો (દેવાયશો) લાવ રગ તે ચાલો એ કલ્પના બહુ સુધારિત નથી. ચાલો તો હમેશા મર્યાદિત વર્તુનકાર બિદુરપ હોત-અને આ રગવિસ્તાર તો અમર્યાદિત પમરેતો જ લીધો છે પણ આથી પણ વધારે અગમ્ય કલ્પના સધ્યાની 'ત્રીણી ધોળી સડી' ની છે. શા અર્થે ઉપમેય ગણીને આ ઉપમાન મૂક્યું છે તે સમજાતું નથી અવકાર આતર અનકાર મૂકવાનો લોભ ના રાખ્યો હોય તો આ પરિણામ ના આવે.

“ચંદા સાથે સદેશો” એ ગવ્યમા—

ચંદા તુજ કિરણ પર સ્વાર કરી પ્રીતે
લખ જા મુજ પ્રેમોર્મિ ખ્યારી પાસળે,
તે મુજ હૃદય પ્રગટ કરશે રૂડી રીતે,
પ્રેમ ઝરણ પાને દેશે આશ્વાસ જો !

એ વચનોમા અનકારની કલ્પનાની ગરબડ થઈ ગઈ છે. પ્રેમોર્મિ ચંદ્રના કિરણ ઉપર સવાર થાને પ્રિયા કને જાય, અને હૃદય પ્રગટ કરે, અને પ્રેમઝરણ પાન કાઢે-આમ પસ્પરને અનનુકૂળ ક્રિયાઓ બહુ બધ બેસતી નથી

તેમ જ તે પછીના શ્લોકમા પ્રીતિ દીપને પ્રિયાના સ્મરણવખાણ કરવાની ક્રિયા આરાધી છે તે અસંભવદોષ આણે છે.

બાળ્યએ મૂંઝીસુ પણ એ સાર કાઢવાના અલકારના હોયુ ચતુ યદી ગયુ છે અને કૃત્રિમતા આવી છે તે અન્યારે ચર્ચાગો વિષય છે

રેટના હૃદયરૂપમાથી બહિર્-અમી નીકળે છે, દરેક ધડામાની પાણીના ખિન્દુ પડે છે તે હરિનામનું અમૃત કનવાય છે મહુચ્છુના આગમા મુખિ છોડ સીંચે છે,—વગેરે કલ્પના જેમ કૃત્રિમ છે તેમ જ ઉપમાન ઉપમેયના વિષયોસને લીધે અત્રાસ્તરિક છે આખા ભ્યા આ અનકારપૂર્ણએ દોષ પડેલી દીધા છે

“ સધ્યાને આગળ ” કરનારા કા પમા—મિ કહે છે—

આ છુનો મહારો હરે ન જાયે જીડનો
ઉ તા જીગે હુ ખમ્મલે નિરો પુડનો

અહિ જીડવાની ક્રિયા અને પુડવાની ક્રિયા એ બે અગોયને અનુકૂળ નથી બનતી તેથી રૂપકમા દોષ આવે છે-ને માત્ર અતમાન માટે જ અનાર મૂખ્યા જેવુ થાય છે

ખરી વાત એ છે કે જેમ કાવ્યના વિચાર અને ચના સ્વયજૂ દોષ તો જ વારત વિક બને છે, તેમ અનકાર પણ એક રીતે સ્વયજૂ જ દોષ તો અચિત્ર થાય છે અને કૃત્રિમતાની કર્મશતા રોકે છે અતવિચા ના સાક્ષ્ય પ્રતિમિ બ તરીકે આદિર્ભાવ આપોઆપ પામનારા અલકાર તે જ જૂથજૂ આપે છે હૃદયની બહારથી આણી પહેરેલા અનમા રચિ આપતા નથી જેમ સન્ધ્યા આપોઆપો પોતાના સ્વાભાવિ નિમગ્નમા જ વિધવિધ રંગ લે છે તેમ ખરા અનમાર પણ હૃદયજાળના સ્વાભાવિ સ્વયજૂ રૂપાન્તર તીકે ગમટે છે, અને ત્યારે જ સારસ્વ આવે છે

પણ ઉપર કહ્યું તેમ આ પ્રમારનો દોષ વિદ્યામિમા અપરાધ ગણે છે બાગી નહા નહા અલકાર આના છે તંહા તંહા અન્તરિચારમાથી ગમટેના જ બહુધા છે અને મિ ખમ્મરદારના કવિત્વને નવીન શાળામા મૂકનાર આ એમ અચ છે

અલકાર—અર્થાલકાર-વાણીનું સ્વરૂપ છે એમ ઉપ કહ્યું છે પણ અર્થાલકાર વિચાર ઉપર પોતાની હાયા સજગ પાડે છે આ દૃષ્ટિથી જ્ઞેતા પિ મિમમાના અનમાના ઉપગના પ્રમારના સ્વરૂપે વિચારના અચને અર્થાલકાર મિત્વના અચો અચર કી છે અને આ તથા વિચારના સ્વરૂપ રીતિ વગેરેને લીધે અમ અન્યમના મયો મતિચયુથમા અમમાન બહુ જણાય છે કેટલાક ક્ષતમ અને નવીન પદ્ધતિના છે તો કેટલાક અતિચય સાધારણ, અને કેટલાક તો સારસ્વહીન અને જૂની પદ્ધતિના—એમ ખમ્મરદારો દેખાવ નજરે પડે છે એટલે સૂધી કે બધાનો સમાર એકનો એમ કવિ હોવા નિરો કાણુના સશય પડી જાય છે એમ હેતુ નથી કે મિ ખમ્મરદાર સિરાય અન્યની કૃતિ હામા પ્રવચ પામી છે પણ કૃતિની અસમાનતા હેવી છે ક્ષતમ કાવ્યોમા સમાર મિ ખમ્મરદાર તે બીજા કાવ્યોમા

કર્તા થી રીતે બની સમ્યા એમ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. અસખ્યતા, કોઈ પણ કવિની દ્વયનાઓ વિશે એ તો ના જ સંભવે કે બધી સમાન ગુણની મર્યાદાની હોય. પરંતુ વિશા-
ગિદ્યામાંનાં કાવ્યોની અસખ્યતામાં માત્ર એ પ્રકારની નથી; પણ કવિત્વના સ્વરૂપને જ લગતી
છે અને કવિની સ્વવિલક્ષણતાના જુદાં જુદાં કડા પાડી નોંખનારી છે. આ સિદ્ધાંતને પરિણામે
પ્રાચીન દલપતશાહના જેવી 'રચનાઓની' તથા કેટલીક નર્મદશાહના જેવી કૃતિઓની સાથે જ
નવીન આધુનિક ભાર્ગવી કવિતાઓ વિલક્ષિતરૂપે દૃષ્ટિ પડે છે. ઉદાહરણ' યોગ્ય લઘુ.

‘તિમિર ત્હાડું નહિં તોય ટળિયું’

(પ. ૬૭)

એ મયાળાવાણું પ્રભાતિયું જુવો:—

‘આળસુ જીવડા ! જિહ્વા આળસ તણ,
ખાટલે કેટલો વાર કોલો !
શું હજી મૂઠ તે બ્હાડી સમ્યા કરી,
મન જડ વસ્તુ પર ખુબ મોલો ?
બહુ જ આગોટતો એમથી તેમ તું,
દોમડું ટાળથી જેમ ઢળિયું !
તિમિર આ પૃથ્વીનું તેમથી તો ટળ્યું,
તિમિર ત્હાડું નહિં તોય ટળિયું.’”

આ પ્રભાતિયામાં સન્દરશના, વિચારકક્ષના, સન્દાલકાર, કવિત્વરીતિ, ઉપરેલ્લે
કવિત્વની પામરીએ ચઢાવવાનો મોહ, સર્વ દલપતશાહાણું સખળ પ્રતિભિમ્બ ખડું કરે છે.
આખું કાવ્ય એ પ્રકારે સર્વ જાય છે. ‘રેંટ’ (પ. ૧૨૮)-એ કાવ્ય વિશે ઉપર અર્ધ-
કારને પ્રસંગે ચર્ચા કરી જ છે. એ કાવ્ય પણ વિચાર પરત્વે દલપતશાહાણું જ છે.

‘ નવીન વર્ષ ’ (પ. ૧૨૬) એ કાવ્ય કંઈક આથી બિન્ન પણ પ્રાચીનશાળનું
જાયનું જ છે.

નાથનાર શબ્દલક્ષ્ય-દલપતશાળાના છે, તે વિચાર કંઈક ઊંચી પાંખે ધીરવા ન્યાય છે, પણ મહા ઝીણા વાતાવરણમાં રમી સકે એટલી પાંખની સક્ષમતા નથી. -

ઊઠી ધોર રાત્રિ માંઝ વન જુઓ મૂંઝાણું.
હુઝ શોક દિકર મર્ય મિતર ઊંડું ગાડયું ?
ને પ્રભાત આ પવિત્ર મિત્ર શું મિતારે,
નવલ આશ આસપાસ હાસ્ય વદન ધારે !

સં, ૧૯૫૯ તુ નવું વર્ષ વર્ણનવિષય છે. અહિં વન એટલે તે પ્લેથાના એકાવન, આવન, પંગાવન, સત્તાવન, અઠાવન એ વર્ષને વિશે વનમાં પેઠા કહેવાની લોકરૂઢિને તક પ્રાગલ્ભ્યનું સ્વરૂપ ગણી કરિત્વને સિંહાસને ચઢાવવાનો ભોમ અહિં કર્યો છે તે

એક નવાં કે બે નવાં નીજે કાળો કેર
બે,બે પરિયાં બાપનાં આઠ નવાં બોતેર

એ દલપતરામની બાળલીલા કરતાં રહેજ ન ગિતરૂપ બને છે. કવિત્વને આ પ્રકારનું અપમાન ઇતર કાવ્યોના કર્તા મિ. ખજરદારને હાથે થતુ જોવાની અપેક્ષા કાંઈ રમિક જન રાખે નહિ. આ શ્લોકમાં શબ્દલક્ષ્યકાર પણ દલપતશાળાના- પુનઃપ્રાપ્તિ (૧૫-૧૬-૧૭-૧૮) ન શબ્દો મકનારા જ છે. 'આસપાસ' શબ્દ મોથા ચરણમાં અર્ધને સંબંધિત કેવળ નિઃચેક જ છે. 'આશ' શબ્દ જોડે યમક આણુવાનો મોહ તે જ પ્રવૃત્તિહેતુ છે

આખા કાવ્યમાં આ સ્વરૂપ જ પ્રવર્તે છે. વિચાર પરત્વે મહાકાવ્ય તેમ, ઉચ્ચ વિહાનિતા નજરે નથી પડતી. પ્રથમ શ્લોકમાં 'કહેણું શું કહું ?' એ પ્રશ્નથી આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે કે કાંઈ વિગતશીલ કવિત્વ સંદેશ આવશે. ૫, — 'આશ,દેવીનું હાસ્ય દિનક પામે,' હેના 'ઉછંગમાં રંગ જામે,' 'નવલદિન્દને મળવ,' 'દિ-દનયા ઇશ્વરમક્તિ કરો'— કલાદિ અતિ સામાન્ય આસિયો વેરી ઊંચી આકાંક્ષાને નિરાશ આપી છે.

પણ પ્રથમના પ્રભાતિયા કરતાં કાંઈક એક પગૂંચિયું જાણે ચઢનાઈ આ કાવ્ય સંદેશ છે, એટલું ખરું. અને કાંઈક દલપતશાળામાં રહીને, ઇતર પ્રકારમાં જવા ફાંસાં મારતું હોય એમ જણાય છે.

'મહાગ મિત્રને' (૫. ૧૧૮) એ કાવ્ય કાંઈક જુદા પ્રકારનું છે. નર્મદશાળામાં જમા મળે હેતું લાગે છે —

પ્રેમ વિશે છે પૃથ્વી કે પૃથ્વી વિશે છે પ્રેમ,
તે સમગ્ર ન મૂંઝાણી, મિત્ર હશે એ કેમ !

એમ નર્મદ કવિના તત્ત્વતઃ સારદીન, કવિત્વમારથી તો રહિતજ, પણ દેખાવે તત્ત્વ-ચિન્તનના આકર્ષકશક્તિ કવિત્વની હાથાવળા ફોદરાથી આરમ્ભ થઈ;—

પડયો પ્રેમનો મેઘનિ વહી પ્રેમની રેલ
ધસગતા ઉરે આપણા કરે તેહમાં ખેલ,

એ પણ નર્મદના કાષ્ઠક આડમ્બરી લાગણીના જોસની છાયાવાળી કંપના આગળ કરી

એ જ પ્રીતની રીતને એ જ પ્રીતની છત !
ધન્ય રૂબો જે પ્રીતમાં તેહજ તર્યો ખચીત '

એ નર્મદની શ્રેણીની પણ હૃદયના સાચા રણકાની ખામી હોય હેવી લાગણીની રચન
આપી અન્તે પ્રેમના થોડાક અતિ સાધાગણ્ય રૂપકો ધડે સ્તુતિ વચનો ઉચ્ચારી

'હૃદય મિત્ર ! તું રાખજો એવો નિર્મળ પ્રેમ
હસી હસી ખાલી રહુ અદલ-કમળ નહિ રમ ?

એ નિશાળીયાની રચના જેવા રાખદોમાં મિત્રને સંબોધનથી કાવ્ય સમાપ્ત થાય
અને આરંભનો—

'પ્રેમ વિશે છે પૃથ્વી કે પૃથ્વી વિશે છે પ્રેમ'

એ ફિલસૂફીનો પ્રશ્ન તો અનુસર જ રહે છે અને રહેજ હૃદયની જાડી જિજ્ઞાસાથી
ધડાયેલો અથવા તો તાત્ત્વિક સારતાવાળો એ પ્રશ્ન હતો જ નહિ. માત્ર ગર્જનાની કુદરિ
વગાડી આખર બે ઘાટા પાડી વિખરાઈ જનાર મેઘની જ કૃતિનું રમરણ કરાવનારું આ
કાવ્ય જણાય છે કાવ્યના નામકરણમાં જ મૂલ્યની આ સ્વરૂપ વિષયક ખામી અનુભૂતાં જ
જણાઈ આવે છે આરંભના તત્ત્વચિન્તનના પ્રશ્ન ઉપરથી કાવ્યનું નામ ના પાડ્યા 'મહાક
મિત્રને'—એમ સર્વસમ્રાટક નામ આપ્યું છે અને વાર્તાત્મિક તેમ જ છે છટકે છટ
પ્રશ્નો તથા વચનો મિત્રને સંબોધીને પડ્યા છે કાવ્યમાં સદર્ભનું ઘટપણું રૂબું જ નથી

(અપૂર્ણ)

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, શિષ્ટ દવાઓની મદદગારી છે, ડાક્ટરો ને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અર્ધ ખજાનો છે. નિપુણશક્તિનો સાગર હાથીપાને આશીર્વાદ છે અને હુંકમાં મનુષ્યના મનને છે.

ગુમ થયેલી યાદદસ્ત, ગુમ થયેલ તાકત પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુરિ પાવવા માટે, જાનવતુઓને વેળ કરવા માટે, શા લોકી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનદરીદ્ર ધલાન છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની રબી નો રૂપીઓ ૧.

૨ શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

અંતર, આતંકનિગ્રહ એવધાસન—રસેત ઇસ્વીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર-કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુબાઈકાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુખર્જી.	કલકત્તા.	પુના-સી.	પટોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	મુખવાડ.	રાવપુરા.	રીયીરોડ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
in English p. p. 100) Gratis Per free, Apply to,

Vaidya rasri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

મગવદ્ગતા,

શુદ્ધ. મુજરાતી ભાષાંતર તથા તત્ત્વ વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન 'સ મુજરાતીકે, શુદ્ધ અર્થે તથા અત્યુત્તમ
વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્થેતત્ત્વજ્ઞાનનું ગ્તેમશાસ્ત્ર દરેક સહદય, દરેક ધર્મગ્રેભી
અને દરેક મુસુલ્માન મનુષ્યે આવશ્ય વાંચવા અને વ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ કેમી આ
૧૪ સમગ્ર ૮૦ શરમ પૂર્ણ પાકું. કિમત. ૪-૦-૦ ચાર પૌરટેજ આના પાંચ.

૨ શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર-કાઠિયાવાડ.

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं कृत्यं सर्वाणि भूतानि मधु यस्मा
यमहिमन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमर्घ्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्म सर्वम् ।

उपनिषद्

सत्यान्तं प्रमदितव्यम् । धर्मान्तं प्रमदितव्यम् । कुचालान् प्रमदितव्यम्
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष ६३ अंक १०.

[भासिक.]

कार्तिक, सप्त १८६४.

१ तन्त्री—प्रीतिसर आनन्दशर्करा प्राप्ताभा ५५ अ. अ. अ. अ. अ. अ. अ.

२ तन्त्री

५४१

१ (२८ २१ "कान्त" श्री. अ.)

मृगभाषिदार

५४२

१ (२८ २८ "शमर" श्री. अ.)

साधुलभ

५४३

१ (२८ २८ नरसिंहभाष ४५२भाष ५४२)

विश्वदर्शन

५४४

अन्धवर्णन

५४५

अभिनयकला

५४६

१ (२८ २८ नरसिंहतव नोणानाय दीवेदीया श्री. अ. सी. अ.)

सन्धीव

५४७

१ (२८ २८ कृष्णराव नोणानाय दीवेदीया श्री. अ. सी. अ.)

५४८

५४८

१ (२८ २८ "गानभक्ति" श्री. अ.)

५४९

५४९

१ (२८ २८ शैल प्रदीपन विद्याम भाव)

५५०

५५०

१ (२८ २८ अमनराय शिवशर्करा दीवेदीया)

५५१

५५१

१ (२८ २८ दीरावाह वि. पारिभा)

५५२

५५२

१ (२८ २८ अवाभाष अभिषेक ५४२)

५५३

५५३

મૃગયાવિહાર.

(૩)

વસન્તસિલકા

શિકારીએ તહિંથી ટુંગ દોઢા ગિરિને,
 જામે મોંઘા સરની પશ્ચિમમાં કરીને;
 તે કોટ ઉચ્ચ પથ રોકો રહો હતો જ્યાં,
 રહામે, વિચાર્યું, મૃગ તે ફરિને થશે ત્યાં;—
 ચિત્તે શિકારી જ્યઆશયો હર્ષ પામે,
 આંખેથી યકી તહિંથી તે મૃગ શુંગ માપે,

સાળાવત

આંતનો હોંકાર ને ધા કારી કરવાને,
 થંબે આસ સમેટી ખેચી તલવાર જ લેણે;
 પશુ ગર્જત તૈયાર થઈને દોડતે અથે,
 ઉચો કરો કર શસ્ત્ર ખુલ્લે આંખે ત્યાં જવે,
 ચેતીને તે ચતુર મૃગે તેનો ધા ચુકળો,
 રહામેનો ખડક યુકી તે ત્યાંથી ફરિયો,
 ધન તિમિરાવત ખીણ મહો તે ધસીને દોડયો,
 તુર્ત આન અને શિકારીનો દૃષ્ટિ ખદાર ગયો.
 ગહન 'દ્રોસેક' તણી ઝાડીને એક જ ખૂણે,
 આશ્રય લીધો જઈ એકાન્ત જગાએ લેણે;
 લપાઈ બેઠો ત્યાહિ સિરે તરુનદે દાળ્યાં,
 સીતળ ઝાકળખિંદુ અને વનકુસુમો કુંભળાં.

વસન્તસિલકા

આને પરાજિત સુણ્યા ભસતા વૃથા ત્યાં,
 અલત નેર થકો ખીણપથે ઉડાંમાં.
 ઉન્મત્ત આન ગિરિને વહતા જ જાણે,
 પ્રત્યુત્તરો પળપળે વળિ દીધ લેણે.

કેપલિ

શિકારીએ ત્યાં હક મારી મૂક્યો,
 ને આનની પાછળ આવી પ્હોંચ્યો,—
 અદસ્ય વેણા મૃગ પૂંક લેવા
 ઉરકેરિયા ત્યાં જઈ શોધી જોવા.

કુતવિવર્તિત.

પણ પડ્યો શૂર ત્યાં હવ યાજીને,
વિપત્તિ માર્ગથી છોડાર ખાઈને.

વસંતતિલકા.

એકી લગામ થઈ અમ્મ ઉડાડવાને
તે સ્વાર વ્યર્થ મચિયો અર્ધોરો યધને,
કલ્યાણી સુદર અને ઉમદો સુહાતો,
મૃત્યુથી ગાત્ર જડ દાળી દઈ જ સતો,
કર્તવ્ય તો નિજ સમાપ્ત થયાં બધાયે;
આ દીર્ઘ નીંદ થઈ ના ઉઠશે કદીયે;
દૈન્યુ થયુ જ કરુણા-અનુતાપ-આર્દ્ર,
કીધો જ શોચ રાખ જિપર શોક-આર્ત -

શિખરિણી

“ મુક્યા છૂટા નરિમ પ્રથમ ‘મૌન’ કરા તટ પરે,
“ ન તે વેળા સ્વપ્ને પણ મન વિચાર્યું હતું, અરે! :—
“ થશે તહારાં અગો ત્વરિત ગતિ! હા! ભક્ત્ય ગીધનાં
“ હુમ્મી આબૂમિના, પુરગ પ્રિય મહારા અનુપમ! ”

વસંતતિલકા

“ ધિક્કાર આ દિવસને જ સહસ્ર વાર,
“ શિક્ષ હો વળી બહુ જ શિક્ષ મૃગયાવિહારી.
“ પોતે શૂરે મુજ અહીં નિજ પ્રાણુ ખોવા,
“ છોડી ગયો અહિંથી ત્યાં મુજ લાડવાયા! ”

વસંતતિલકા

હેજે કીધો ખીલ્યું મહીં પાછો શુંગનાદ,
વ્યર્થાનુધાવનથી બોલવવા શ્વસાય;
ખોડંગતા ગતિ ધીમીથી વળ્યા જ પાછા,
બચાવ શ્વાન, મૃગયામ, વિષણુ જાંખા;
પેદા લપાઈ નિજ નાયની સોપખાંડી,
માયાં નમાવી પુછ પામની માહિં નાંખી;
હેજે, પરંતુ, નહિં કંદર-ચન્ન-કેડે,
લખાવી દીધ વધતા ધ્વનિ શુંગના તે

અમકો નાદરથી ઉઠિયાં-ધુડે,
ચીસથી રૂ / ઉત્તર ત્યાં ગીધા;

વસંતતિલોઈ.

શુંગધ્વનિ પ્રસરિયો તહિં આસપાસ,
પ્રત્યુત્તરો શું પડ્યાં લમ આમ ભાસ.

કુતવિલમ્બિત

પથવિહારિ વહ્યો ઝટ આંગળે,
ધરિ જ આશ શિકારી જ ક્રોમળે.

ઉપભતિ

પરંતુ તે આમ જતાં જતાં તો
અનેકધારે વિરમી જ જોતો
વિચિત્ર હોવા પથ ચિત્ત દારી,
દેખાવ ત્યાં અદ્ભુત ભવ્ય ભારી.

મ દાંકાન્તા

અસ્તે જાતા દિનકન્તણી પશ્ચિમેશી તરંગો
ખીણે લાડી સખલૂંમિ યર્ધ વ્યાપિયા રેલો રંગો;
શુંગો ગંગે ધૂમલ નિસતા શેષ હોઆ મિનારા,
કૂંચ્યા સર્વે ધનધર્મો રત્ના પૂરમાં અમિ કંગ.

“સુમર”

સાધુજીવન.

(“Disciples” નામે અંગ્રેજી કાવ્ય પરથી.)

પર્વતોમાં, આથે અંબુજોની પેલીપાર
સૌથી હમે સિવાદોહિ ગામ,
સર્વનારાયણનાં કિરણ સૌથી પ્રથમ ઝીલે છે.
ત્યાં હું અવતર્યો હતો, અને બાળપણનાં ભધાં વળે
ત્યાં જ રમ્યો (અને ત્યારે સર્વે સુખી હતાં).
મઢને સાંભરે છે—ઘેટા ચારતો,
તે પર્વત પ્રદેશમાં સર્વદેવ સદા પ્રકાશતો.
એ ઘેટા મહારા પિતાનાં હતાં,—પણ મહારે જન્મપ્રસ
મહારે નામે ઘેટાનું જોડું જુદું કહાડયું;
તેના પરિવાર વધ્યો, અને ગિરિસુંગના.

અહા પાણીનો મધુર સ્વાદ ! અને હું તો
વધારે ને વધારે તરસ્યો થતો ગયો, ગળુ સુકાયું,
પાણીની વાટ જોવા કરી, કેમકે મ્હને લાગ્યું,
કે પાણીનું પ્યાલું મ્હારી સામે મોણુ છે,
અને હું તૃપિત ઉઠ્યો હાથ લાગે ક્યો,
પ્યાલું લીધું—ધુનતો હાથે પકડ્યું ને હોડે અડાડ્યું —
અને એકદમ હું નિરાધાર પથારીમા પાછો પડ્યો,
હા ! પ્યાલું હતું જ નહિ

હું હાથ્યો નહિ—અને છતાં ફરી પ્રયત્ન આદર્યો
પાણી પાસે પહોંચ્યો, પાણી મ્હારે હોડે અડાડ્યું,
ફરી, અરે ફરી પણ એ તો સ્વપ્ન હતું
એ બધા અધારા, કટાના ભરેલા લાખા કનાકામા
તરસ અને પાણી માટેનો પ્રયત્ન સતત ચાલુ રહ્યો
પણ હા ! એક મ ટીપુ ના મન્યુ
એમ ને એમ કેટલા કનાકો દિસે સપાહો
વહી ગયા ! અને એકદમ મ્હને ભાન આવ્યું
આખે દિને બળતરા ઉડી રહી હતી
વિચાર કરવાની શક્તિ ગઈ હતી
વાચા બધ થઈ હતી.

પણ ઉંડા અતરૂમા મ્હે પ્રાર્થના કરી
'ઓ પાવન માતા ! મ્હારા પર દયા ભાન રાખ
પણ દયા ઉતરી નહિ અને છતાં ફરી
મ્હારા કુલદેવતાની, ઍષ્ટોત્રિની, દયા માગી
'ઓ દેવ ઍષ્ટોત્રિયો સહાય થા !
કોઈ સહાય થયું નહિ અને છતાં
જેભાન થતા થતા બધાં સતોને નિનબ્યા,
પણ કોઈ આવ્યું ના ! અને અતે
અધિકારને શરણે થતા થતા એક છેવટનો બોલ
'ઓ જ્ઞેસસ, તાર મ્હને !

અને મ્હને લાગ્યું કે હું મરી ચાલ્યો
પણ હું ફરી જાગ્યો, ને પ્રકાશ થયો હતો,
અને પ્રકાશમા એક મુખ મ્હારી પાસે જણાયું
અને હાસ ! તે મુખ જ્ઞેસસ કાંઈચ્છતું હતું,
તે મુખ ક્રોધ પર મ્હડાવ્યા સમયનું ન્હોતું,
પણ પુરોહિતના ધરતી ભીંત પર ચિત્ર દાગેહું
જોયું હતું તેવું હતું કુખાઓના કુખ ફેડતું,
એકારો દેખાડતું, મૃત્યુમા જીવન રેડતાં હાસ્ય કરતું,

ધ્યાનન્દમાં મગ્ન રહેતું તે મુખ હતું.
મહારી અંતરમાં ચલિત્તે એક રસે છવાઈ,
મહારી આંખો મોંચાઈ; વિશ્રામમાં હતી, પણ યાકો હતો
અને જ્યારે ફરી એ ઉધડી ત્યારે તે જ મુખ
હજી ઉપર હતું, અને તે મુખ જ માન હતું;
મહને ઝાંખું રમરખુ થવા લાગ્યું

કે આ તો સ્વર્ગ છે

અને હું મહારા પ્રભુને ચરણે છું.
બહુ શરમાતાં શરમાતાં પંજે પડવા કુર્ચી,
પણ તેમ ફરી શક્યો નહિ, પણ પરાણે
શ્વાસ ખાઈ બોલ્યો: 'પ્રભો, દામા કરો!'
એ મુખ જોવા મધુર સ્વરે ઉત્તર સંભળાયો:
'શાન્ત થા, શાન્ત થા; ગભરાતો ના.
હું તારી સેવા કરવા આવ્યો છું.'

અહા એ મધુર સ્વર!

ફરી કદી ના સુણ્યો, કદી ના અનુભવ્યો.
પણ વળી જ્યારે ફરી મહારી આંખો ઉધડી,
ત્યારે પણ તે મુખ વાંકું વળી ઉપરથી
મહને નિહાળતું જણાયું;
પણ હવે મહને બાન બસબર આવ્યું હતું;
મહને પ્રતીતિ થઈ કે હું મહારા પોતાના ઘરમાં
ઘેટાના આમડાની પચારી પર સુતો છું,
ઉપર છાપરામાં વળીઓ છે.
અને તોપણ પેલી છાયા મહારી દૃષ્ટિ આમળ છે
તેણે આપેલું આશ્વાસન પણ હજી સરી ગયું નહોતું.
જે હાથ મહારા સરીર પર ફરતો હતો,
તે હાથ આકૃતિ પ્રકૃતિ પરથી સાધુનો જણાયો
છાતી પર કોસ લટકતો હતો.

પણ મહારાથી બોલાયું નહિ, સમજાયું નહિ;
એમ કેટલાય દિવસ અર્ધચેતન અવસ્થામાં
શવન અને મૃત્યુ વચ્ચે ઝાંકા ખાતો પડી રહ્યો
પણ જ્યારે જ્યારે બાન આવતું,
ત્યારે ત્યારે તે જ નિત્ર મહારી પાસે દેખાતો.
એની શક્તિમાન આંખોથી મહારા આત્માને
હળતા તારતો, મહારા દેહને હાથ વડે ટેકવી રાખતો.
જ્યારે તાવનાં બોમ્બ શાન્ત થવાં

તારે સ્વપ્ન ને સત્યનો ભેદ બાગવા લાગ્યો;
મહેને સમજાયું કે ઉઘટાં ને જાગતાં
આ જગતમાં એક જ મહારી પાસે હજી હાજર છે.
અહોરાત્રિ મહારી સેવા શરૂ કરનાર
ને આશ્વાસન આપનાર તે મુખ, તે શબ્દ, તે હસ્ત છે.
અને ધીમે ધીમે તો મહેને એટલે સુધી બાન આવ્યું,
કે નથી એ સંત કે નથી એ દેવદૂત,
પણ મહારા જેવું મર્ત્ય લોકનું માનવી છે.
હવે મહેને એ પણ સમજાયું કે પ્રભુએ પોતાના ઉચ્ચતમને
—મનુષ્ય નતિના પુષ્પને અથવા ચમત્કારને
જેના જેવો આખા સંસારમાં ખીજો કોઈ નથી—
તેને મહારા જેવા એક અધમતમને તારવા મોકલ્યો છે,
જેણે મહેને મૃત્યુમુખમાંથી છાડવી આપ્યો,
તેના હૃદયનો, આત્માનો, ચેતનનો તદ્દકાર યદ્ય રહ્યો.
અને આ સાધુ *યુગો બારી જાતે હતો.

નરસિંહભાઈ ઇન્દરભાઈ પટેલ.

દિગ્દર્શન,

મિ. એલિંગે કરવા ઇચ્છેલા રાજકીય સુધારા કરતાં, અને હિન્દુસ્તાનના રાજ્યતંત્રના
બંધારણ સંબંધી વિચાર કરવા નિમાએલા બાદશાહી કમિશન કરતાં
વિનીત અને હૃદયમ. પણ—આજકાલ, કોન્ગ્રેસના વિનીત અને ઉદામ પક્ષના માંહેના હિંદુ
અંધારાએ પ્રજાનું અધિક લક્ષ રોક્યું છે. આપણા રાજકીય વિચારના
અગત્યનાં બાંહેધરી આ નવીન તેજ તે દેશોદ્ધારી બાલસર્વનાં કિરણો છે કે દેશનું
અમંગળ સ્વયંવતો ધૂમકેતુ છે એ વિષે ચોતરફ ગંભીર મતભેદ જોવામાં આવે છે. આ
મતભેદ તે ઈંગ્લંડના લિબરલ અને કોન્ઝર્વેટિવ પક્ષ વચ્ચેના કે લિબરલ અને મજૂર પક્ષ
વચ્ચેના મતભેદ જેવો મતભેદ નથી; આ તો પ્રજાનો ઘણો ખરા યુવાન વર્ગ એક તરફ
અને ઘણો ખરા વૃદ્ધ વર્ગ ખીજી તરફ, એવો—પ્રજાના વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ વચ્ચેના

* ગેરિબદ્ડીના જીવનચરિત્રમાં સાધુ યુગો બારીનું વૃત્તાન્ત આવે છે તે સાધુના
અનુભવનો અને જનકલ્યાણવૃત્તિનો પરિચય આપવાના ઉદ્દેશથી આ કાવ્યનો ઉદ્ભવ છે.

નતભેદ જોવો—મતભેદ છે: યુવાન વર્ગ વૃદ્ધ જનોને મૂર્ખ અસકૃત અને બાળકા—કાંઈ નહિ તો વાણી થઈ મએલા—સમજે છે, અને વૃદ્ધ જનો યુવાનોને જેમ તેમ કરી બળથી ને કળથી દાબમાં રાખવા મથે છે, અને કાયાં ફળ પાડતો આ નવો પવન દેશમાં ફૂંકાવા લાગ્યો છે એ જોઈ ખરા હૃદયથી ખેદ પામે છે. અમને લાગે છે કે આપણા અનુભવી નેતાઓ અને વર્તમાનપત્રકારો દેશનું ખરૂં કલ્યાણ સ્થાપવાના માર્ગ સંબંધી પ્રશ્નને વારંવાર બોધ નહિ આપે તો આ ઉચ્છૃંખલ વર્ગ પોતાના અચાન અને અવિચારીપણાથી દેશને અતુલ હાનિ કરશે. ખરી વાત છે કે આપણા શાણા ગુજરાતમાં ઉદામ પક્ષ બહુ જામે એવો નથી; પણ અત્રે પણ એના તણુખા તો ઉડેલા દેખાય છે જ; અને જો કે એ પક્ષનું બળ સરકારને બધ ઉપજાવે એવું થવાનો સંભવ નથી, તથાપિ પ્રગ્નપક્ષની રાજકીય હિલચાલનું એકસંપીપણું નારા કરે એટલી તો નુકશાન કરવાની એની શક્તિ સહજ ઉત્પન્ન થાય એવી છે. વિશેષમાં, ગુજરાતે કાંઈ બાકીના હિન્દુસ્તાનથી સ્વતંત્ર રીતે પોતાની રાજકીય હિલચાલ કરી કે જાળવી શકે એમ નથી, અને તેથી કોંગ્રેસ જેવી સંસ્થાનું બીજા પ્રાન્તોને હાથે શું ભવિષ્ય થાય છે તેમાં પણ આ પ્રાન્તે તર્રચર્રિતિ ધારણ ન કરતાં, અશરકારક અને આગળ પડતો ભાગ લેવો ઉચિત છે. આ કારણથી વિનિતપક્ષનો અવલંબ કરી અત્રે ચાલવાની અને અન્ય પ્રાન્તોમાં કોંગ્રેસ બરાબ ત્યારે તેમાં વિનિત પક્ષના વિજય માટે પ્રુક્ષ્ણ યત્ન કરવાની અમારા ગુર્જરબન્ધુઓને અમારી વિનંતિ છે.

ઉદામ પક્ષના અમારા આટલા અણુગમાનુ કારણ, માથ માસના વસન્તમાં, 'વિનિત' અને 'ઉદામ' એવાં આપણા રાજકીય પક્ષોનાં નામ પાડી, એ નામ દ્વારા એ બે પક્ષોના પરસ્પરબ્યાવર્તક અસાધારણ ધર્મો બતાવી, અમે સમજાવ્યું છે. વળી એ વિરુદ્ધ આવણુમાસના વસન્તમાં લખાએલા લેખ નીચે તન્ત્રી તરીકે અમે કરેલી ટીકામાં એનું વિશેષ રપટીકરણ પણ થયું છે. તથાપિ એ વિષય ઉપર અમે ફરી એકવાર આવીએ છીએ.—તે એટલા માટે કે ઉદામ પક્ષરૂપી, આપણી રાજકીય હિલચાલની, આ આસુરી પ્રવૃત્તિ જોઈ, હિન્દના ભવિષ્ય પરત્વે અમારૂં હૃદય બધથી કંપે છે, અને દરેક હિન્દુદિતૈપીની—સરકારના જ નહિ પણ વિશેષતઃ પ્રજાના હિતૈપીની—પ્રજાના આત્મજળને ઉન્માદાવરથામાં વહી જતું અટકાવીને વીરસમાં પ્રવર્તાવવાની ફરજ છે એમ અમારૂં માનવું છે.

અમે અમારા ગુર્જરબન્ધુઓને વિનિત પક્ષનો અવલંબ ઉપદેશીએ છીએ તેમાં અમે નિર્બળતાની ગીતા ગાઈએ છીએ એમ કોઈએ સમજવું નહિ. કર્તવ્ય કરતાં સરકારથી બહીતા કે અમલદારોની ખુશામત કરતા કે તેઓને ખુશ કરવાને મીઠું મીઠું બોલતા—એવા જનો તે અમારા 'વિનિત' નથી, બલકે મિ. મોર્સ જેને 'Moderates' કહે છે તેઓ પણ અમારા 'વિનિત' વર્ગમાં આવતા હશે કે નહિ એ ચંકાવાળું છે. અમારા 'વિનિત' તે સિંહહૃદયના દાદાભાઈ, ગોખલે, ફીરોજશાહ, વગેરે. 'વિનિત' એટલે નરમ નહિ; પણ સંસ્કૃત અર્થમાં, આત્મસંયમપુરઃસર વિશિષ્ટ માર્ગે પોતાની જાતને કર્તવ્ય કરવા કોરતા તેવા, પણ કોઈ કહેશે કે મિ. તિલક ખાપડે આદિ પણ શું કર્તવ્યબુદ્ધિથી પ્રવર્તતા નથી! પ્રવર્તતા હશે. પણ તેઓની પ્રવૃત્તિમાં આન્તર હેતુ શો રહેશે છે એ શોધવું કામ આપણું નથી. આપણે તો વિચારવાનું એટલું જ છે કે તેઓની પ્રવૃત્તિ આપણા રાષ્ટ્રીય હિતને

લાભકારી છે કે કેમ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નકારમાં આપતાં અમને જરા પણ આંચકા આવતો નથી—જેનાં કારણો દુકામાં અમે નીચે દર્શાવીએ છીએ:—

- (૧) પ્રથમ તો, ઉદામપક્ષે કૉન્ગ્રેસના ચરીઝમાં તાલુનો રોગ દાખલ કરી એનું જીવન સંસારબંધુ કરી નાંખ્યું છે, અને દુરમનની ગરજ સારી, વીસ વર્ષ સુધીના પ્રબળ પ્રયત્નથી જે કામ 'એંગ્લો ઇન્ડિયન' કરી શક્યા નથી તે કામ એ પક્ષે કરવા માંડ્યું છે. આ અપરાધ માટે ઉદામપક્ષને અમે કદી પણ ક્ષમા આપી શકીશું નહિ.
- (૨) ઉદામ પક્ષ કૉન્ગ્રેસમાં ભાગ લેવાનો આગ્રહ ધરે છે, છતાં એની પ્રવૃત્તિ કૉન્ગ્રેસના હેતુ અને સ્વરૂપથી જ ઉલટી છે. કૉન્ગ્રેસનો હેતુ પ્રજાપક્ષના સ્વદેશ-હિતચિન્તકો જે જે બાજુઓમાં સરકારનો રાજ્યવહીવટ ખામી બરેલો ગણે છે તે તે બાજુઓ ઉપર સરકારનું લક્ષ્ય બેસવાનો છે. આ પ્રકારના સાચા વિચારકો સર્વે સરખી જ ખામી જુએ એ અસંભવિત છે; તે માટે, એ સર્વ વિચારકોના વિચારમાં જેટલો સામાન્ય અંશ હોય તેટલો તારવી કાઢીને તે ઉપર સર્વાનુ-મતો કરાય કરવા માટે કૉન્ગ્રેસ મળે છે. જે અંશમાં મતભેદ હોય તે અંશ કૉન્ગ્રેસની બહાર પોતપોતાની રીતે ચર્ચવાની સર્વેને છૂટ છે; આ મતભેદને મહત્ત્વ આપી પરસ્પર વૈર બાંધીને લડવા માટે, કે એક ડિમેન્ટિગ સોસાયટીની પેઠે પરસ્પર વાગ્યુદ્ધ ચલાવવા માટે, કૉન્ગ્રેસ રચાએલી નથી. પોતાના સ્વદેશ-બંધુઓને પોતાના મતમાં લાવવા જે કાંઈ પ્રયત્ન કરવાના હોય તે કૉન્ગ્રેસની બહાર વર્તમાનપત્રો બાપણો વગેરે દ્વારા કરી, સર્વાનુમતિપ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ એ વિચાર કૉન્ગ્રેસની સિદ્ધાન્તમાળામાં દાખલ કરાવવાનો આગ્રહ ઉચિત છે.
- (૩) પણ ઉદામ પક્ષ તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે કૉન્ગ્રેસને બાવીસ વર્ષ થયાં, તો હવે એણે પોતાના જીવનક્રમમાં એક પગલું આગળ ભરવું જોઈએ. આ દલીલ બેશક ખરી છે—અને વિકાસવાદના ચાતુ જમાનામાં એ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે તો તેમાં આશ્ચર્ય જોવું નથી. પરંતુ કૉન્ગ્રેસના જીવનક્રમમાં એક પગલું આગળ એટલે શું એ વિશે વિચાર કરવો જરૂરનો છે. સ્વદેશી માત્ર વાપરવો અને દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવું હસાદિ નવીન આગ્રહ સારો છે, અને સેંકડો વર્તમાનપત્રો અને બાપણોમુખે એ ભાવના દેશમાં પ્રસારે એ છટ છે—પરંતુ એ કાંઈ કૉન્ગ્રેસના કર્તવ્યનું અંગ છે ? પ્રશ્ન એ શું કરવું જોઈએ એ વિચારવા માટે કૉન્ગ્રેસ રચાયેલી છે ? કૉન્ગ્રેસના કર્તવ્યનો વિકાસ તે એના મૂળ ઉદ્દેશને અનુરૂપ રીતે થવો જોઈએ; દિવસેદિવસે દેશમાં નહાનાં અને વચલાં અસંખ્ય રાજકીય મંડળો રચાયાં, એ વડે લોકમત વધારે કેળવવો, અને એ રીતે કૉન્ગ્રેસનું જીવન પોષવું, દુકામાં અત્યારે જે મંડળ સમસ્તદેશહિતાયે પ્રવર્ત્યાં છતાં સમસ્ત દેશના પ્રતિનિધિરૂપ ગણી શકાતું નથી તેને એના પ્રતિનિધિનું રૂપ આપવા દિનપરદિન અધિક યત્નો કરવા—એ કૉન્ગ્રેસના વિકાસનો માર્ગ છે. અને એ માર્ગે એટલું તો કરવાનું છે કે બેવીસ વર્ષ તો શું પણ બીજો એક સેંકડો બાપણો કામ કરીશું તોપણ વિકાસનો અવકાશ ખૂટી પડવાનો નથી.

(૪) ઉદામપક્ષવાળા માની લે છે કે વિનીત પક્ષ સ્વદેશ ખાતર સ્વાર્થનો ભોગ આપવાને તૈયાર નથી. અને તે કારણથી તે દેશી માલ વાપરવાની વિરુદ્ધ છે. પણ ખરી વાત એટલી જ છે કે બિ. દાદાભાઈ સર શ્રીરાજશાહ વગેરે, અર્થશાસ્ત્રના અપ્રતિબંધવાદમાં શ્રદ્ધાળુ હોઈ, જે આર્થિક આગ્રહને લીધે દેશના ગરીબ વર્ગને મોંઘવારી વેઠવી પડે તેવો આગ્રહ ઉપદેશવો અનિષ્ટ ગણે છે, અને સ્વદેશી કપડાં પહેરવા કરતાં સ્વદેશી કપડાં ઉત્પન્ન કરવાં વધારે પસંદ કરે છે. કાણુવાર તેઓની કેટલેક અંશે જૂલ છે એમ માની લાઈએ, તોપણ એ જૂલ એવી રીત નથી કે કૉન્ગ્રેસ એ પ્રશ્ન ઉપર સર્વાનુમત થઈ દેશી કપડાં પહેરવાનો ઠસવ પસાર કરે—જો કે, વળી, તેમ કરવામાં કૉન્ગ્રેસ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય છોડી વિષયાન્તરે ચલી જાય એ દોષ તો ઉપર જણાવેલો છે જ.

(૫) આ ઉપરાંત ઉદામ પક્ષના અનુયાયીઓમાં એક મોટી ખામી અમે એ જોઈએ છીએ કે રાજકીય સુધારાનું વિકટ શાસ્ત્ર તેઓએ વિનીત પક્ષની નિન્દા કરવામાં અને સરકાર સ્થાને રીસામણે રહેવામાં અગર તો તોફાન મચાવવામાં સમાવી દીધું છે। અજ્ઞાન અને અહંતાથી મત અનુગમનની જે જુવાન વર્ગ (જે જુદા જનોની ખુદ્દિ અનુભવ થયા છતાં પણ પાકી શકી નથી તેમની પણ અમે આ બાલક વર્ગમાં જ ગણતા કરીએ છીએ) તેને 'વંદે માતરમ્' 'સ્વદેશી' અને 'બૉપકૉટ' એ ત્રણ શબ્દો તત્ત્વમૃસિ-વાક્ય એવું મોઢક થઈ પડ્યું છે કે એના રહનમાત્રથી મોક્ષ થઈ જશે એમ તેઓ માને છે। પણ વસ્તુતઃ એ વાક્ય કેટલી સાધનચર્ચાને અર્થે જળદાયી થવાનો છે એનો તેઓને બિલકુલ ખ્યાલ નથી. આ સંસારમાં જ્ઞાન જેવું પવિત્ર બીજું કંઈ જ નથી, અને પાસે આવી પડેલું કર્તવ્ય કરવું, એટલે આગળનો માર્ગ એની મેળે ઊઘડશે—એ આપણી ભગવદ્ગીતાનો પરમ ઉપદેશ છે; અને પરમાત્માને મુખે નીકળેલો એ સર્વવ્યાપક ઉપદેશ જેટલો સદાચાર અને ધર્મના વિષયમાં સત્ય છે તેટલો જ રાજ્યનીતિને પણ લાગ્ય પડતો છે;—તેથી સરકાર એમની રાજ્યનીતિને અગે જે વિવિધ યોજનાઓ બહાર પાડે છે એના ઉપર માહિતી અનુભવ અને પુખ્ત વિચારપૂર્વક ટીકા કરવાની આપણી પહેલી ફરજ છે. એ માટે પુષ્કળ જ્ઞાન અને અભ્યાસની જરૂર છે તે મેળવવાનો શ્રમ કરવાનું ન શીખવતાં વિદ્યાર્થીઓની પાસે માત્ર 'વંદે માતરમ્' નો જપ કરાવવો એ કરતાં વધારે મોટી જૂલ બીજી શી હોઈ શકે ?

(૬) પણ કેટલાક ઉદામપક્ષીઓ તો કૉન્ગ્રેસની બુમિકાને તિરસ્કારી, કદખનાત્મક આકાશ મંડળમાં ધુમનું જ પસન્દ કરે છે. અમે ગગનવિહાર સર્વથા નાપસન્દ કરતા નથી: એથી સ્વાશ્રયની પાંખો મજબૂત થાય છે તથા સ્વચ્છ વાતાવરણ અને ઉદીપક સૂર્યનાં કિરણોથી તંદુરસ્તી મળે છે એમ અમે માનીએ છીએ. પરંતુ એ વિહાર બની શક્યા માટે, દૃઢ બુમિકા ઉપર એકસપી માળો બાંધવાની જરૂર છે—ત્યાંના ખોરાકથી સ્વાશ્રયની પાંખોમાં સત્ત્વ આવે છે. ચાતકપક્ષીની માફક

આકાશનાં જળબિન્દુ ઝીલવાની મિથ્યા આશાએ તરશી ચીસો પાડ્યાં કરવી, તેથી પરિણામે નિઃસત્વતા અને ક્ષય જ થાય છે; અને તે દરમિયાન પૃથ્વી ઉપરનો મળો અન્ય દિસકે પ્રાણીઓના બળથી અરતવ્યસ્ત થઈ જાય છે—એમ અમારૂં વિશેષમાં કહેવું છે. પણ આની સામે ઉદામપક્ષીઓ જવાબ દેશે કે આકાશનાં જળબિન્દુઓ ઝીલવાની આશા અને તરશી ચીસો તો વિનીત પક્ષીઓની છે. પરંતુ ખરૂં જોતાં આ આસેપ વિનીતપક્ષીઓનો સ્વર ન સમજી શકવાથી જ થાય છે. વિનીતપક્ષીઓનો સ્વર તે દીનતાની ચીસ નથી, પણ એક ટોળે મળી પોતાનો ખોરાક પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય સૂચવનાર ઉત્તતનાદ છે. આટલું યાદ રાખવામાં આવે તો પક્ષીના જીવનમાં પૃથ્વી અને આકાશ ઉભયની મર્યાદા અને પ્રયોજન સમજાઈ, એકજ જાતિનાં પ્રાણીઓમાં પરસ્પર ચાંચો મારીને પાંખો વીખેરવાનો પ્રયત્ન કેવો હાનિકારક છે એ સમજાય.

- (૭) ઉદામ પક્ષનો કેટલોક ભાગ કદાચ એમ પણ માનતો હશે કે હિન્દુસ્તાન ઉપર બ્રિટિશ હકુમત અનિષ્ટ છે. (જરા આંચકો ખાધને અમે આ કહીએ છીએ, કારણ કે એથી એ વર્ગને કદાચ અન્યાય કરતા હોઈએ એમ ભય રહે છે; તથાપિ અમારા હૃદયમાં જે શંકા ઊભી છે તે નિખાવસ રીતે જાણાવવી જોઈએ, એમ ધારી જાણાવીએ છીએ.) પરંતુ ખરૂં જોતાં, દેશહોઢી થઈ, દેશહિત અવગણી, પરરાજ્યમાં તમેાશુણી સુખ આની એસે એવો વિનીત પક્ષ અધમ નથી. બ્રિટિશ હકુમત એ ધમ્મ છે તે એટલા માટે કે એ હકુમત નીચે જ હિન્દુસ્તાન વર્તમાન સમયની બીજી પ્રજાઓ સાથે સુધારાની યોજનાં રદી થકશે, એટલું જ નહિ પણ બહુ વર્ષોથી કુસંપમા પડેલી હિન્દની પ્રજા બ્રિટિશ હકુમત રૂપી 'integration' અને 'centripetal'—સંઘાતજનક—શક્તિને પ્રભાવે જ એટલે પ્રાપ્ત કરશે એમ એ પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને સમજણથી માને છે.

અન્યોવલોકન.

“ પ્લૂટાર્કનાં જીવનચરિત્રો ”—હાલમાં ગુજરાતીમાં અસંખ્ય પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં છે એથી સચવાતી વિદ્યાવૃદ્ધિ માટે મન ધણી વાર આનન્દ પામે છે. પણ જ્યારે આ જાતનાં પુસ્તકો જોઈએ છીએ ત્યારે એમ થાય છે કે આવાં દસ વીસ પુસ્તકો જ રાખી બાકીનાનો નાશ કર્યો હોય તો લોકોને કેટલો બધો વખત નકામો જતો બચે ? આપણા ઘરડાઓના વખતમાં નવલકથાઓનાં કીડીઆર ઉભરાતાં નહોતાં; માત્ર ‘ પંચોપાખ્યાન ’ અને ગુલીસ્તાન જેવાં યોગ્ય પુસ્તકો વંચાતાં, પણ એનાં સૂત્રો તે એ લોકોના જીવનનાં સુકાન જેવાં થઈ રહેતાં. હાલ આંખ નીચેથી સેંકડો પુસ્તકો પસાર થાય છે, પણ એનો કર્તા કોઈ એવો બંધ આત્મા ને કે જેનો ઉપદેશ હૃદયમાં ભેવો જ જોઈએ એવી પ્રતીતિ વાચકને થતી નથી. ઉચ્ચ ગંભીર અને જીવનના સારરૂપ અનુભવથી ભરેલા ગ્રંથો તો બહુ ભાગે પ્રાચીન કાળમાં જ થઈ ગયા છે એમ કહીએ તો ચાહે—અને તેવા ગ્રંથોનાં ભવિષ્યંતર ગુજરાતીમાં જેમ વધારે થાય તેમ સાફ છે.

પશ્ચિમના સુધારામાં, અને તેને લીધે આજ તો આખા જગતના સુધારામાં, ગ્રીસનો શો ભાગ છે એ સર્વવિદિત છે. પ્રાચીન સમયમાં ગ્રીસ પોતે સુધારાની જગી ટાંચે પહોંચ્યું હતું એટલું જ નહિ પણ યુરોપનો અર્વાચીન યુગ જે ઇ. સ. પંદરમા સૈકાથી બરાબર શરૂ થયો ગણાય છે તેનું ઉત્થાન પણ ગ્રીક ભાષાના અભ્યાસથી જ થયેલું છે.

આ કારણથી, રા. બળવંતરાય દાકોર તથા રા. હરિલાલ ભટ્ટ—એએએ “ પ્લૂટાર્કનાં જીવન ચરિત્રો ” માંથી નવ ગ્રીક મહાપુરુષોનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કર્યું છે તે માટે એમનો ઉપકાર માનવો ધટે છે.

રા. બળવંતરાય, ઇતિહાસના સારા વિદ્વાન હોઈ, જગતના ઇતિહાસમાં ગ્રીસના ઉપર જણાવેલા મહત્વની કદર કરે એમાં આશ્ચર્ય નથી; પણ એમણે જે અસાધારણ બક્ષિતથી પોતાનું કામ પાર ઉતાર્યું છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે અન્ય સર્વાવયવ-સંપૂર્ણ છે: આરંભમાં ‘ પ્લૂટાર્ક અને એનો સમય ’ એ ઉપર પ્રવેશક છે; પછી ‘ જીવનચરિત્રો સંબંધી પ્લૂટાર્કના આદર્શ ’ રજૂ કર્યાં છે; ત્યાર પછી, લાઘકર્ગસથી એલેક્ઝાંડર સુધી નવ ગ્રીક મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો—અને એમાં ચરિત્રની વિવિધતા અને બોધકતા બંને ઉપર લક્ષ રાખ્યું છે; પાછળ પરિશિષ્ટોમાં ‘ ગ્રીક દેવમંડળ ’, ‘ ઓલિમ્પિક ઉત્સવો અને રમતો ’, ‘ ગ્રીક નાણું ’, ‘ ગ્રીક કાલગણના ’ તથા ‘ પ્રાચીન ગ્રીસના ઇતિહાસના મુખ્ય ખનાવોની સાલવારી ’—

* ભાષાન્તર કરનાર—રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણુરાય દાકોર, બી. એ તથા રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ. એમ. એ. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

મળવાનાં ઠેકાણાં:—મેસર્સ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની (મુંબાઈ), તથા મિ. સાકરલાલ ખુસામીદાસ (અમદાવાદ.)

આદિ વિષયો—જે મૂળ સમજવાને ઉપયોગી થાય તે—કુંકામાં આપ્યા છે; અને છેક છેવટે બહુજ કાળજી પૂર્વક ‘કક્કાવારી’ પણ કરી છે.

મૂળ અન્યકાર પ્લુટાર્ક એક ઉચ્ચ આશયનો આત્મા હતો:

“એ (પ્લુટાર્ક) પોતાના વતન માટે તેનો હલકામાં હલકા દરજ્જો હોદ્દા સ્વીકારવા તૈયાર હતો. એનાં પુસ્તકોમાં એક સ્થલે તે ઇપેમિનોન્ડસે એક વેળા થીબ્સના ગંદકી વાળનારાઓના મુખીનો દરજ્જો સ્વીકાર્યો હતો તથા એ કામની પણ પ્રતિજ્ઞા પોતાની આખરથી વધારી હતી એ દાખલો ટાંકીને લખે છે કે “હું પણ મ્હારા ગામની એવી હલકી નોકરી બજાવતો હોઉં છું ત્યારે મ્હારા પાટોસીઓ કેટલીકવાર મ્હને હસે છે; પણ તે વખતે હું એન્ટિસ્થનીસનું એક વામ્ય સ્મરીને સ્વસ્થ રહું છું. એક દિવસ એન્ટિસ્થનીસ મને જ બગ્ગરમાંથી આવેલી માછલી પોતાના હાથમાં ઉપકી લાવતો હતો, તે જોઈ કાઢએ અચંબા બન્યાં. અને ચર્ચા કરી ત્યારે એણે જવાબ દીધો કે ‘એ મ્હારે પોતાને માટે લાગ્યો છું.’ એથી ઉલટું હું જાઓ જાઓ નળિયાંની ગણતરી થાય અને મથરા અને ચૂનો અણ્યાય તે ઉપર ચરત રાખું છું તે વખતે લોકો મને હસે છે ત્યારે હું કહું છું કે “આ કામ કરું છું તે મ્હાફ પોતાનું નથી, એ મ્હારી માન્યૂમિ માટે કરું છું.”

વળી, આ મહાન ચરિત્રકારનું પુસ્તક કેવા ઉન્નતિજનક વિચારોથી ભરેલું છે તેનું સ્પષ્ટ માત્ર નીચેના એક દષ્ટાન્તથી વાચકને કરીશું:

“તેમનાં કેટલાંક ઉત્સવગીતોમાં, જેહો માટે, જુવાનો માટે, અને કિશોરો માટે એમ બિન્ન બિન્ન પંક્તિઓ હતી, અને તે યથા યોગ્ય અનુક્રમે ગવાતી. પ્રથમ જેહો આ પ્રમાણે આરંભતા:—

‘એકદમ અમે પણ જુવાન, લઠ્ઠ અને બહાદૂર હતા.’

પછી જુવાનો ગાતા:—

‘અમે અત્યારે એવા જ છીએ; જેને પાગથું લેવું હોય તે સામે આવે.’
એટલે છેલ્લા કિશોરો માધ હતા:—

‘પણ અમે તમારા બંધાથી સરસ નીવડીશું.’

જીવનચરિત્રો કેવી રીતે લખાવાં જોઈએ એ સંબંધી પ્લુટાર્કની સમજણ સર્વથા વધાર્યું હતી—અને તે એણે પોતે કુંકામાં બહુ સારી રીતે બતાવ્યા છે:

“જ્યારે કાંઈ ચિત્રકાર અમુક સુંદર રૂપ ચિત્રતો હોય છે અને તે રૂપમાં કાંઈ ખામી હોય છે તો તે ખામી ચિત્રમાં ન જ આવે તે આપણને યોગ્ય નથી લાગતું તેમ તે એક-

દમ ડાઘાની માફક નજર આગળ તર્યો કરે તે પણ ઠીક નથી. કારણ જો આમી ન જ હોય તો ચિત્ર આબેહુબ નથી થતું અને આમી દેખાય તેવી હોય તો તેના સૌંદર્યમાં આમી આવે છે. એવી જ રીતે આ પુસ્તકોમાં જ્યાં એક પણ ચરિત્ર ડાઘા સિવાયનું મળી આવતું સુરકેલ છે—અશક્ય છે, ત્યાં ચિત્રની આબેહુબ ખુબી જાળવવી અને સદૃશ્યોને પ્રકાશમાં મૂકવાને પ્રયત્ન કરવો એ ફરજ ઠરે છે. પણ તેની બૂલો અને દુર્ગુણોને ખરાબ ચરિત્રનાં પરિણામ તરીકે ન ગણતાં સદૃશ્યુની ખામીનાં પરિણામ તરીકે જ ગણીને મનુષ્યસ્વભાવ જે સંપૂર્ણ સદૃશ્યુની પ્રતિમા કદી પેદા કરતો જ નથી તેના માનની ખાતર આ મહા પુરુષોના દોષોને જરા અધારામાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

અમારો ઉદ્દેશ ઇતિહાસનો નથી પણ ચરિત્રલેખકનો છે. એટલે અમે અમારા વૃત્તાંતમાં બધા બનાવો અને વિગતવાર તપસીલ દાખલ કરવાને બદલે અમારા ઉદ્દેશને ઉપયોગી ટકો સારાંશ જ આપીશું. આણસના ગુપ્તદોષાદિ જાણવા માટે ધણીવાર એવું બને છે કે તોમાં સુપ્રસિદ્ધ પ્રકાશો જેવાં કે મોટા ધેરુઓ અને યશસ્વી લગાઇઓ એ સર્વ કરતાં તેનાં થોડાં જાણીતાં ફરો અને તેની મનમ મસ્કરી કે સાધારણ વાતચિત્તમાંના શબ્દો વધારે ઉપયોગી થઇ પડે છે.”

“ થોડા મનુષ્યોને સુધારવા માટે બીજા થોડાને બગાડવા એ અમને તો થોડા લાગતું નથી; છતાં આ જીવનચરિતોમાં થોડાકે દુર્ગુણી પુરુષો જેઓએ હાથમાં આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ પોતાના મોજશોખ માટે જ કરેલો અને વધારે સત્તાથી જેના દુર્ગુણો વધારે પ્રકાશ પામેલા તેઓનાં ચરિત્રો આપણમાં મને કંઈ જૂલ નથી લાગતી. એ ચરિત્રો વાંચનારનું મન રંજન કરવા અમે નથી આપતા; પણ જે હેતુથી થીબન ગાયક હરપ્રેમિયસ પોતાના શિષ્યો આગળ સારા અને કનિષ્ઠ વાંસળી વગાડનારા પાસે વગડાવી કહેતો કે ‘આમ તમારે વગાડવું’ અને ‘આમ તમારે ન વગાડવું’ તે જ હેતુ મારો પણ છે. અને એક બીજો ગાયક કહેતો કે પ્રથમ ખરાબ ગાયન સાંભળવાથી પછી સારા ગાયન સાંભળવામાં વિશેષ આનંદ આવે છે; તેજ પ્રમાણે દુર્ગુણી અને નિંદાપાત્ર પુરુષોના જ્ઞાનથી સદૃશ્યુ તરફ આપણું ધ્યાન વધારે ખેંચાશે અને તેમજ અનુકરણ કરવાની વૃત્તિ પણ વધશે.”

પ્રત્યક્ષના અન્યની એક પુરસ્કૃત વાંચક લાયક સારા અન્ય તરીકે જ તકિ પ્રજા જગતના શિષ્ટ અન્યોની હારમાં ગણના થાય છે, અને તેથી આ પુસ્તક અમે દરેક યુર્જર વાચકને પોતાના ગૃહપુસ્તકાલયમાં ગણવા બદામણ કરીએ છીએ.

અભિનયકલા

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૪૬૬ થી)

અગવિદ્યેષના મકુચિત ઉપયોગને પરિણામે ભાવપ્રદર્શનમાં કાઠક જનતા રૂઢેવાનો અભાવ જણાશે. એ જનતા પૂરવાના કારણરૂપના સાધનો મુખ્ય ત્રણ છે -

(મુખમુદ્રા) (૧) મુખમુદ્રા (૨) સ્વરધ્વનિ અને (૩) સચનનાત્મિક વ્યવહાર સમર્થ નટો આ સાધનોનો જ વિશેષ ઉપયોગ કરે છે, અને એથી

અભિનયમાં અપૂર્વ ચમત્કાર પૂરે છે નિત્યજીવનમાં સમાવણીમાં પણ મુખમુદ્રા ધણું કામ કરે છે અધારો ઓધારીમાં બે જણુ તાત પ્રે નો કેવી ખામી આવે તે વિચાર્યાથી આ વિષયનું મહત્ત્વ જણાશે

પરંતુ અભિનયશાસ્ત્રની મુખમુદ્રા નિલ જીવનના પવહાગની મુખમુદ્રા કે તા કાઠક જીવો દોષ છે એ મુખમુદ્રાને જાનનામય મગ્ગ મળી કાઠક જાણી નસાઈમાં દોષ પ્રવેશ થાય છે

મુખમુદ્રામાં એમ કલામંડપ એ છે કે વચનનો ઉચ્ચાર કે વાની પૂરે મુખમુદ્રા પ્રગટ થવી જોઈને નિલજીવનમાં પણ એ કામ જણાય છે. એટલું જ નહિ પણ મુખ મુદ્રા એ વાણી ક્રાંતિ પણ સ્વતંત્ર અને અદિવાતી છે વાણી જ દ્વારા અમમર્થ થઈ પાછી ફરે છે ત્યાં મુખમુદ્રાની મુક્તિના પ્રભુત્વ ચત્રવે છે અવાચ્ય અર્થ દર્શાવનારી ભાષા મુખ મુદ્રાની છે મુખમુદ્રાના આ વચનના પૂર્વગામિ સ્વરૂપ ઉપરથી તેમજ અવાચ્ય અર્થ દર્શાવવાની શક્તિ ઉપરથી સ્થિત થતુ એક અભિનયસાધનું વિભિન્ન સમયની મુખમુદ્રાને પ્રસંગે આવે છે વચનામાના ફેરફાર અંગે મોલી પછી જાનનામ અગતી પૂરે કાઠક વિભિન્ન આણી તે વિગતના મમવમાં મુખમુદ્રાના પ્રભાવથી મમમ ભાવ ઉપર વિનક્ષણ પ્રમથ પાવવાની કલા સમર્થ નટોમાં જોવામાં આવે છે

આ ઉપરાંત મુખમુદ્રાને સવિશેષ વ્યવહારવાદ યુદ્ધને પ્રમગે મળે છે સરલ ભાવ કરતા અનેક ભાવના મિશ્રણ પચ્ચ યુદ્ધ, અને તુમુવને પ્રમગે નટનું સમર્થ સાધન મુખ મુદ્રા જ છે હાવા તુમુવનું વર્ણન વાણીવડે વખતે થાય પરંતુ તેનું પ્રદર્શન તો મુખમુદ્રાથી જ શક્ય છે, શબ્દોથી અશક્ય છે આ મુખમુદ્રાની અભિનય શક્તિના અનેક દર્શનનો પાલાલ - ગભૂમિના ઇતિહાસમાં મળી આવે છે

જેમ અગત્યેષ કરતા મુખમુદ્રાનું સામર્થ્ય વિશેષ મનાય છે, તેમ મુખમુદ્રાના અગ્રોમાં અવિદ્યેષ વગેરે ખીજા અગ્રો કરતા નયનના પ્રકાર નિકાર, ચમત્કાર વગેરે પ્રયોગમાં વિશેષ સામર્થ્ય સ્વીકારાય છે મકરેડી નામનો નટ અભિનયનો અભ્યાસ કરતી વખત પોતાના ખડમાં મ્હોટા મ્હોટા દર્પણો ગોઠવતો અને હેમાં જોઈ જોઈને અધિક એટા તેમ જ અભાવ વગેરેના આધિક્યને શેરી, મુખના સ્નાયુ અક્ષુબ્ધ રાખી, માત્ર નયનમાં જ તીવ્ર ભાવોદેક પ્રગટ થાય એમ પ્રયોગ કરવાને મમનો.

જેમ અંગચેષ્ટામાં અધિકતા એ દોષ છે તેમ મુખમુદ્રામાં પણ મર્યાદાતિકમણુ એ દોષ જ છે. હેમાં પણ મિતોપયોગ, અનુક્રપતા, લાલિય, ગૌરવ, વગેરે ગુણો પ્રવર્તવા જોઈએ.

સ્વરધટના;—બાપણુકલાના અંગની સ્વરધટના અને અભિનયની ખાસ સ્વરધટના એ જુદી જુદી વસ્તુઓ છે. હર્ષ શોકાદિ બાવને અનુરૂપ સ્વ-
(સ્વરધટના.) રનો નાદ, મૃદુતા, કઠોરતા ઇત્યાદિ લક્ષણો, એ સર્વ લક્ષણના સ્વરોમાં એક બીજાનું યથાભિમ્ય સંક્રમણુ.—એ અભિનયની સ્વ-
રધટનામાં સમાય છે. નિલજીવનમાં બાવ સંચલનને પરિણામે થતા સ્વરોચ્ચારને બાવનામયરૂપ આપી અભિનયમાં સ્વરધટના રસિકરૂપાન્તર પામે છે. સ્વરધટનાની સિદ્ધિ રસિક અને વિચારશીલ અભ્યાસ ધિતા થતી નથી. એ ગુણને અભાવે અભિનયમાં અતુચિતતા, કર્કશતા, અને કૃત્રિમતા આવે છે. કોઘાદિકને પ્રસંગે, અને અપ્રસંગે પણ, વ્યર્થ, હિન્મત બરમા આપણી રંગભૂમિ ઉપર કેટલી બધી વાદ જોવામાં આવે છે. સ્વ-
રધટના તે બાવોદ્દેગનું પરિણામ છે, અને તે બાવોદ્દેગથી વધારે પ્રખળ ના થતાં હેના ધંત્રણમાં રૂહેવી જોઈએ. ટૂંકામાં સ્વરધટનામાં પણ સંયમ જોઈએ. અને સંયમમાં જ ગૌરવ, ગંભીરતા, મર્યાદાજનિત ચારતા વગેરે કલાપ્રિય ગુણો આવે છે.

સંયમનાદિક વ્યવહાર;—બાવપ્રદર્શન વાણીથી, અંગચેષ્ટાથી, અને મુખમુદ્રાથી તો થાય જ. પણ જે આ સર્વથી પણ નથી થતું તે રસકાર્ય કેવળ
(સંયમનાદિક વ્યવ- સંયમન વગેરે વ્યવહારથી ફક્ત કરી સકાય છે. નહ અથવા નદીનાં
હાર.) રંગભૂમિ ઉપર સંક્રમણુ, સ્થિતિ, અક્ષનવલન, આસનરીતિ, વગેરે સર્વમાં લાલિય, ગૌરવ, સૌન્દર્ય, વગેરે તો જણાવી જ સકાય એમ છે, પરંતુ કેટલીકવાર બાવની મૂઠ રેખાઓની વિરલ જગ્યા—ઉપાના વિરલ તેજ જેવી છાયા—એ પ્રકારોવડે પાડી સકાય છે.

જેમ અંગવિક્ષેપાદિના સંયમથી થતી હિનતા પૂરવાને મુખમુદ્રાદિક સાધનો છે, તેમ અભિનયની સ્તબ્ધાવસ્થા (પાછળ કહેલી સ્તબ્ધની અવસ્થા) માં
(અકિંચિત્કર સ્થિતિ.) ઉપજતી હિનતા પૂરવાનું કામ વળી જુદી જ મુસ્કેલીવાળું છે. રંગ-
ભૂમિ ઉપર બધાં પાર્શ્વ સાચેલામાં બોસેચાસે એમ હમેશાં ના બને. તો એક પાત્ર બોલતું હોય તે વખત બીજા પાત્રે કરું પણ ન કરવાની સ્થિતિમાં રૂહેવું પડે છે. હેવે પ્રસંગે અકિંચિત્કર પાત્રની સ્થિતિ નિર્ણય, ચત્ર્ય, ના બનવી જોઈએ, એ કળાનું કામ છે. ખરું તત્ત્વ એ છે કે નહ રંગભૂમિ ઉપર હોય તે બધો વખત હેનો અભિનય, કોઈને કોઈ રૂપમાં, ચાલુ રૂહેવો જોઈએ; પછી ગમે તો હેને મૌન-યુક્ત કહેવાનું હોય તે વખત પણ હેની સ્થિતિરૂત્તિમાં અભિનય પ્રગટ થવો જોઈએ. આ બંને બંધનું કહણુ કામ છે. કલાચતુર નહ હોય તે જ અકિંચિદર્પિફુર્વાણ: રહી નવા જ અર્થમાં સૌહૃદ્યદુઃસ્વાસ્થ્યવોહાતિ એમ વર્તી સકશે. કેમકે “કાંઈ ના કરવું” એ પણ એક ‘અભિનય’ જ છે. એ પ્રસંગે આ સૂક્ષ્મ મૂકાભિનય વડે પ્રેક્ષક મંડળને આનન્દ આપી, સૌખ્ય

વડે રસક્ષતિનું દુઃખ ટાળે એ રીતે સૌલ્યવૈદ્યઃશ્રાન્યપોહતિ એમ ક્રિયા બને. આધુનિક આપણી રંગભૂમિ ઉપર આ બાબતમાં મોટી ખામી નજરે પડે છે. એક નટ બોલતો હોય તે વખત હેતું સાંભળનાર નટ કંતો ગૂંચમુખે ઉભો રહે છે, અથવા તો પ્રેક્ષકવર્ગ તરફ નજર ફેરવી રંગ બગાડે છે, અથવા તો કંઈગી મુખમુદ્રા, સ્થિતિ, વગેરેમાં પડે છે, અથવા તો મન અને હૃદયના હંડા મૂળમાંથી નહિં પણ કેવળ બાહ્ય આકૃતિમાંથી નીકળતી, ડોકાં ધૂણાવવાં, હજાવવાં, કે મોં કરવાં—હેવી અસ્વાભાવિક એટલેા કરે છે.

અભિનયને સહકારી બળો તદ્રૂપવેશ, દશ્યસામગ્રી તથા રચના, સંગીત, વગેરે છે. તેમાં મુખ્ય દશ્યસામગ્રી છે. એ સાધનનો મહિમા હાલ હાલ એટલો હદ (દશ્યસામગ્રી.) ઉપરાંત સર્વેત્ર વધી ગયો છે કે તે વિશે બે બોલની જરૂર છે. અભિનયનું મૂળ અનુકરણ, અને અનુકરણને સફળતા આપનાર મુખ્ય અંશ તદ્રૂપતા એમ છે. આ તદ્રૂપતા સાધવા માટે દશ્યસામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, પરંતુ એ તદ્રૂપતાના મોહને વશ થઈને દશ્ય સામગ્રીમાં અતિવાસ્તવિકતાના દોષને માગે ના મળવો જોઈએ. આ તત્ત્વનું બીજ એ છે કે અનુકરણનો આનન્દ 'માની લેવામાં,' કલ્પનાના આપારમાં, સમાયશે છે. એ આનન્દ અનુકરણમાં સામગ્રીની અવાસ્તવિકતાથી જ મધ્યમ છે. બાળકોની રમતોમાં પણ થોડા, દીંગલા, વગેરે સામગ્રીમાં ચમત્કારજનક તત્ત્વ અવાસ્તવિકતાનું જ છે. એ અવાસ્તવિકતા કલ્પનાશક્તિને ઉત્કેરે છે અને અવાસ્તવિકને વાસ્તવિક મનાવી લે છે. આ તત્ત્વ સ્વીકારતાં જણાશે કે દશ્ય સામગ્રીમાં અતિ વાસ્તવિકતા જેટલા પ્રમાણમાં વધશે તેટલા જ પ્રમાણમાં કલ્પનાઆપારનો પ્રદેશ સંકુચિત થશે, અને તેટલે દરજ્જે ચમત્કાર અને આનન્દ ઘટશે. રંગભૂમિ ઉપર ખરેખરા ગાડીધોડા આપ્યાથી—એ તો ગાડીધોડા જેવા ગાડીધોડા કે એ ચાલથી સામાન્યતાનો બાસ થશે, એટલું જ નહિં પણ એથી કરી રસ ઉત્પન્ન નહિં થાય; માત્ર એટલું કાંઈક મન્દ કાનુક થશે કે—આ વસ્તુઓ રંગભૂમિના પદ્મારૂપમાં દિયે ઢેકાણે સંતાડી રાખી હતી.

જીજ્ઞ એક અનિદતા એ ચાપ છે કે દશ્યસામગ્રી અતિચય અને અતિવાસ્તવિક ભયે જવાથી પ્રેક્ષકવર્ગનું ચિત્ત નાટક અને અભિનયના ખરા સ્વરૂપ ઉપરથી ખરા જઈ એ ઉપસામગ્રી ઉપર જાય છે અને વ્યગ્રતા ઉત્પન્ન થાય છે; અને હેતી સાથે અને હેતે પરિણામે નટવર્ગનું લક્ષ પણ પોતાની કલાના ઉત્તમ તત્ત્વ ઉપરથી કાંઈક ખસવાનો ભય રહે છે. મદ્યમ સ્તરે બનહાઈ કિલચોપેદાનો વેશ પારિસમાં એકવાર બજબ્યો હતો તે વખત સાપ કચડાવી આત્મઘાત કરવાના પ્રસંગ માટે એક ખરેખરા સાપ શીખવીને તૈયાર કરી કોચળીમાં પૂરી પોતાના પોશાકમાં સંતાડી રાખ્યો હતો, એ વાત સર્વેત્ર જણાઈ હતી: તે નાટકની વખતે સર્વ પ્રેક્ષકોનું લક્ષ ઉત્તમ અભિનય ઉપરથી જનું રહી પેલો સાપ શી રીતે નીકળે, તે જાણવાતમાં જ બધા નિમગ્ન થઈ ગયા હતા.

વંજી બીજા અનિદ પરિણામ;—(૧.) સમર્થ નાટકકારોનાં નાટકોમાં દશ્યાલોકને સંબંધે કેટલીક યુક્તિવાળી સૂચનાઓ (વૃત્તાન્ત, વચન, વગેરેમાં) અપાયેલી હોય છે, તેની મદદથી

પ્રેક્ષકની કલ્પનાશક્તિ ઘટતું દશ્યાદિક પોતાની મેળે મન સમક્ષ ઉભું કરી સકે, તે સ્વ-
નાઓ બાહ્ય દશ્યસામગ્રીના આડમ્બરને લીધે કા તો સમજાતી નથી અથવા તે હેની અ-
સંગ થતી નથી. (૨.) દશ્યસામગ્રીના અટપટા પ્રકારો દાખલ થવાથી એક અંક અને બીજા
અંક વચ્ચે પડતા, દશ્યરચના વગેરે ફેરવવા માટે વખત માળવો પડે છે, તે વચલા વખ-
તમા નાટકના વૃત્તાન્તનો પ્રવાહ અદિત યદ્ય પ્રેક્ષક મંડળ કેટલોક પૂર્વ વૃત્તાન્ત જૂલી જાય
છે, એટલું જ નહિ પણ પૂર્વ વૃત્તાન્તના અભિનય વખત ઉત્તત વિચારો અને ચમત્કૃતિ-
જનક અભિનયકલાથી થયેલા ભાવોક્ષાસ નરમ પડી જાય છે. આમ રસપ્રવાહમા ભગ થાય છે.

તદ્રૂપવેશ વિશે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી પરંતુ હેમા પણ અભિનયના ભાવપ્રદ-
શૈલીના તાત્ત્વિક અશને ગૌણ ના બનાવી દેવો, વેશનું ઐતિહાસિક, પ્રસંગત, પાનસ્વભાવતુ,
સર્વ પ્રકારનું ઔચિત્ય સાચવવું.-વગેરે ધોરણો ઉપર લક્ષ રાખવાનું છે

ઉપર કહેલા સર્વ કલાતત્ત્વોનો આદર કેવળ મુખ્ય પાત્રોના વેશ ભજવનાર નટ માટે
છે એમ નથી, ગૌણ પાત્રોએ પણ કનાવિધાન સેવવાનું છે, અને અ-
(જેણે પાત્રનો જ્યાસ તે માટે આવશ્યક છે ગૌણપાત્ર સખ-ધે બીજાને દોષ એ નજરે
અભિનય) પડે છે કે-પોતાની ગૌણતાનું સાદુ વાળનાને પ્રેક્ષક વર્ગનું ધ્યાન પોતાની
તરફ વધારે ખેંચવા માટે ગૌણ પાત્રો અનુચિત દેખાવ, એકા વગેરેથી
હસાહસ ઉત્પન્ન કરાવવાના પ્રયત્નો કરે છે આથી હેમનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે, પણ રસનો
લોપ થાય છે. માટે ગૌણપાત્રે પોતાની પદવીની મર્યાદામાં રહેતું જોઈએ-એ એક ઝીણુ રસતત્ત્વ છે.

અભિનયકલાના ઉપાદય તરીકે ભાષણકલા આને છે ભાવપ્રદશનને સફળ કરના માટે
વાણીનું સાધન આવશ્યક છે એ વાણીનું સામર્થ્ય ભાષણકલા કેળ-
(ભાષણુતા) વ્યાધી પ્રાપ્ત થાય છે એ કલાના અંગોની ગણના જ કરી જઈશું
(૧) શ્વાસનું નિયમન, (૨.) સુશ્રવ્યતા, (૩) ઉચ્ચારણની શુદ્ધિ અને
સુવ્યક્તતા અને (૪) ચીપી ચીપીને જોનવાના દોષનો ત્યાગ, એ ચાર વાણીના બધારણના
પાયા છે અને વાણીમા ગૌરવ, સૌન્દર્યાદિ અપિત શુભો પૂરનારા (૫) દૃઢીકરણ અથવા
ભાગ, (૬) વિરામ (૭) સ્વયંજ્ઞતા, (૮) કાનનિયમ અને (૯) સ્વરઘટના એ પાંચ અંગ છે.

નિત્યજીવનની ભાષણરીતિ અને નાટ્યકલાને યોગ્ય ભાષણરીતિ વચ્ચે ભેદ છે. ભાન
નામય અશને પ્રવેશ આપવાથી અભિનયમા જેમ સર્વ બીજા વિષયમા તેમ ભાષણરીતિમા
પણ રસતત્ત્વ પૂરાય છે કેવળ લૌકિક ભાષણરીતિથી રંગભૂમિનું ગૌરવ નષ્ટ થાય છે, અને
વાણીની ખાછળ રહેલા વિચાર, ભાવ, વગેરે અસર ઉપર પણ હુદતાની છાયા પડે છે

અભિનયકલાના સ્વરૂપાદિકનું અવલોકન કર્યું હવે એ કલાનું ફલ, હેનો વિનિયોગ, વિ-
ચારિયે એ કલાનો પ્રવૃત્તિહેતુ ધ્યાનમા લાઈશું તો નટના કર્તવ્યનું
(નટ અને પ્રેક્ષક એક જીવ સ્વરૂપ પ્રગટ થશે ચિત્રકાર, કવિ વગેરે કલાસિક પુરુષો
નટનવચ્ચે સખ-ધ) અન્યને આનન્દ આપવા છતાં, હેમની પ્રવૃત્તિ તો એ ઉદ્દેશથી નિરપેક્ષ

રહી માત્ર પોતાના મનરંજન માટે જ થાય છે. પરંતુ નટની કલાની પ્રવૃત્તિ તો નટ અને પ્રેક્ષક મંડળ બંનેની અપેક્ષા રાખીને થાય છે. સમયે નટને પોતાની કલા ઉપર નિર્વિકલ્પ પ્રેમ હોય છે જ, તથાપિ હેની કલા પ્રેક્ષકવર્ગને આનંદ આપવા માટે વિશેષતઃ ઉદ્દિષ્ટ છે. પ્રેક્ષકમંડળને આકર્ષવું, આનંદ આપવો, ઉત્તત કરવું, — એ ઊંચા અને ઉદાર હેતુથી નટની કલા વ્યાપારમાં આવે છે. .

આ કારણથી નટ અને પ્રેક્ષકમંડળની વચ્ચે એક સૂક્ષ્મ સમભાવનો સંબંધ આવશ્યક છે. આપણાં રસશાસ્ત્રમાં રસની નિષ્પત્તિ માટે સહૃદયની અપેક્ષા મનાઈ છે તેમાં આ તત્ત્વ જ સમાયું છે. એ સમભાવ વિના સમયે અભિનય પણ પ્રેક્ષકના હૃદયના ઊંડાણને સ્પર્શ નહિં કરે. અને આ શક્તિ માટે નટની ઉત્સુકતાની અપેક્ષા છે કેટલાક કહે છે નટે પ્રેક્ષક મંડળનો કેવળ અનાદર કરવો, અને માત્ર પોતાની ભાવના સાચવવી, આ મતનો ખોટો અર્થ લેતાં હેમાં ઉદ્ધત ગર્વિષ્ઠતા ઉપાડી જણાઈ આવે છે. પરંતુ હેનો હેતુ માત્ર સમાજોભ ટાળવાનો જ છે. ખરું તત્ત્વ એ છે કે કલામાં ઊંચા તત્ત્વ ઉપર અન્યનિરપેક્ષ ભક્તિ રાખીને નટે પ્રવર્તવું એ ખરું છે; તેમ જ સમાજોભ ટાળવા માટે પણ પ્રેક્ષકનો અનાદર ઇષ્ટ છે. પરંતુ તે સાથે જ પ્રેક્ષકના સમભાવથી ઉત્પન્ન થતી ઉત્તેજનની નયતિ માટે પ્રેક્ષકમંડળનો આદર પણ રાખવાની જરૂર છે. એ આદર પ્રેક્ષકભાગી અમુક વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિગણ પોતાની તરફ લક્ષ દેછે એમ બોધ ના થતાં માત્ર પ્રેક્ષકમંડળ સામાન્ય રૂપે લક્ષ દેછે એટલો જ ભાસ થાય ત્હારે ઉત્પન્ન થાય હેવો નિર્વિકલ્પ નોંધ્યો.

ઉપર કહેલા સમભાવથી આપોઆપ ફલિત થાય છે કે પ્રેક્ષકમંડળનું કર્તવ્ય નટવર્ગ તરફ પણ મ્હોડું છે. નટવર્ગની કલામાં પોપણ પૂરવા માટે પ્રેક્ષક પર્વે પણ અભિનય તરફ ધ્યાનપૂર્વક સમભાવથી લક્ષ આપવાની જરૂર છે. અહિંની રંગભૂમિ ઉપર આ બાબત શૈશ્વનીય સ્થિતિ છે. અભિનય તરફ લક્ષ દેવાને જદલે પુષ્કળ મંડળ નાટકના માધનો નટવર્ગનેડે સુરમાં કે ખેસુરી રીતે (ધણે બાજે ખેસુરી રીતે) ગાવા મંડી જવું, વગેરે ધમાધમ પ્રેક્ષકભાગમાં થાય છે. હાવા કોઝાહલમા ક્રિયો સમયે નટ પણ પોતાની કલા ખીલતી પ્રગટ કરી સકે ?

અભિનયકલામાં કલાનિષ્ઠાદક તત્ત્વોની પરીક્ષા પૂરી થઈ. એ કલા સંબંધે કેટલાક આનુષંગિક પ્રશ્નોની માત્ર ગણના જ કરી જઈશું. અભિનયકલા સદા-
(અભિનયકલા ચારને પોષક છે કે કેમ ? પ્રેક્ષક વર્ગ ઉપર હેની આચાર પરત્વે કેવી સદાચાર પોષક છે ?) અસર થાય છે ? નટવર્ગની નીતિ ઉપર કેવી અસર થાય છે ? આ પ્રશ્નનું અન્વેષણ કોરાણે મૂકી એટલું જ કહીશું કે રંગભૂમિની સંસ્થાનું પરિણામ ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ થવા માટે ધાર્મિક કેળવણી, આચારસંપત્તિ, જ્ઞાનની કેળવણી, ઊંચી ભાવના, પગેરે તરવો ઉપર આધાર છે. આ સંસ્કારોના અભાવને માથેથી કાઢીને રંગભૂમિના ઉપર દોષ ચકાવવો વાજબી નથી. કલાની ઊંચી ભાવનાની ખરી પૂજા થાય તો પરિણામ ઉત્તતિકર જ નીવડે.

શ્રીઓએ રગભૂમિ ઉપર સ્થાન લેવું કે નહિ? એ બીજો પ્રશ્ન છે. હેમા પણ એ પક્ષ છે બનેના ગુણદોષનું તોલન કરી સાર એ નીકળે છે કે શ્રી-
(શ્રીપાત્રો) પાત્રનો વેશ શ્રીઓ ભજવે તો જ ખરી રસનિષ્પત્તિ થાય છે સાર સસ્કાર, ભાવના, વગેરો પ્રવેશ થતા રગભૂમિના ' જોખમો ' નો લોપ થઈ નગીની પદ્મી પાશ્ચાત્ય દેશોમા કેટલી હાથી કાઢિયે ચઢી છે તે જોતા નિરાશાનું કારણ નથી

ધધાધારી નટ અને કલાપ્રેમી નટ એ બેમા કોણ વધારે સમર્થ થઈ સકે ? એ પ્રશ્નની પણ પરીક્ષા કરવી રસ ઉપજાવે હેવી છે. પરંતુ વિસ્તારભયે એ પ્રશ્નને (ધધાધારી અને સ્પર્શ કરીને જ પડતો મૂકીશું કલાપ્રેમી નટો)

નાટકના પાચારૂપ નાટક અન્યો છે માટે નાટકમન્યોમા કલાવિધાનને પોષક લક્ષણો જોધરે આ દૃષ્ટિથી નાટકમા પદ્ય અને મ ગીતને સ્થાન કેટલે ફરજી
(નાટકમા પદ્ય અને ટ્રવા રૂપમા મળી સકે એ પ્રશ્ન પણ વિચારવા જેવા છે, ગેટદર તથા સંગીતનું સ્થાન) જોતા બાવોદ્દેગને પદ્ય અને સંગીત અનુકૂળ છે તેથી, પરંતુ સંગીત કાવ્ય કરતા નાટકમા એ બાવોદ્દેગ છૂટક ચર્કરૂપે બાવેનો નહિ પણ વિસ્તારમા પસરી ગયેલો હોય છે તેથી, અંધ જોડે એ અશોનું મિશ્રણ જ હટ છે, અને એમ કરવામા ગદ્યમાથી પદ્યમા સક્રમણ ચાતુર્યથી થવું જોઈએ એ પણ જાનક મંટ છે, તેમ જ પદ્ય અને ગદ્ય વચ્ચે રસ વૃત્તિ સમન્વયે આઘાત ના આવે એમ ધટના થવી જોઈએ. હાલના સમયમા ' સંગીતનાટકો ' પાશ્ચાત્ય ' ઓપેરા ' ના અનુકરણના ઉદ્દેશથી (હાલના ' સંગીત રાજ થયા હતા, પરંતુ ' ઓપેરા ' ના ખાસ્વારૂપથી એ ' સંગીત નાટકો ' અને ' ઓપેરા ' કેવળ બિન્ન છે ઓપેરાનો પ્રધાન હેતુ સંગીત, નૃત્ય, ધૃત્યા નિ જ આમગ પાડવાનો હોઈ, કવિતા અતિ ગૌણ જુદા જુદા ભાગને એક નખવાનું સાધન ગાન, હોય છે, હેમા શબ્દો પણ પૂરા ના સમગ્રાય તો હોય નથી. હોતુ પાશ્ચાત્ય-ખાસ ઇટાલિયન નમૂનાના-ઓપેરાનું સ્વરૂપ છે. અને આપણા સંગીતનાટકોમા તો નાટકના નાટકરૂપ જાગવનારા અશ-વસ્તુ અને વૃત્તાન્તનો વિકાસ, પાત્રસ્વભાવનું દર્શન, રામ્દકવિતાને સ્થાન, ધૃત્યાદિ—નો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા નથી હોતી, અને તે સાથે સંગીતને પ્રધાન પૂજા અર્પણી ખરી, એ બે વિધિત આવીને ઘસો મ્મદ્દસ્તત્તો મ્મદ્દ જેવી દશા થઈ છે નાટક અને ઓપેરા એ બેનો વર્ણસંકર આપણા આધુનિક ' સંગીત નાટકો ' છે સંગીતને મર્યાદિત સ્થાન નાટકમા મળે તે જુદી વાત છે આ વિશે વિસ્તાર બહુ થઈ જાય એમ છે તેથી આટલેથી જ અટકવું પડશે.

ખરું જોતા આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમા ખરા ગુણવાળા નાટકો સખન્વયે દરિદ્રતા જ છે કલાચતુર નટના સામર્થ્યને પૂર્ણ પ્રસંગ આપી સકે હેતુ. પાત્ર ' ગુજરાતીમા નાટક સ્વભાવના કલાવિધાયકને હાથે થયેલા આ લેખનો વાળું, વૃત્તાન્તના પ્રવાહને બહુધા અસિધિય ગીને ચલાવનારુ, અનેક સામર્થ્યગુણવાળુ, નાટક ગુજરાતી સાહિત્યમા દીપ્તી નીકળતું માત્ર એક મરદૂમ મ, ન.

દ્વિવેદીનું 'કાન્તા' નાટક છે તે ઉપરાંત એક બે નાટકો અભિનયને યોગ્ય અને કલાવિધાન ભરેલા છે. ૧૫૨ તુ બસા એક આગળીને વેડે મણાપ એંગલી જ હેવા નાટકોની સમ્યા છે આ સ્ત્રીકાર આપણને ખેડ તથા લજ્જા ઉત્પન્ન કરનારો છે. માટે આપણા સાક્ષર વર્ગનું મ્હોટું કર્તવ્ય એ છે કે આ દરિદ્રતા મટાડવી, શુણ્ય યુક્ત નાટક ત્રેન્ચો વડે રંગભૂમિને સુધારવી. રંગભૂમિના હાવના નાટકોને દોષ દેધને બેથી રહેતું ઉચ્ચિત નથી આપણી જ આ વિષયમા શિથિરતાને લીધે આપણી રંગભૂમિ ઉપર નહારા અભિનય બોડે અશિક્ષિત નટવિગચિત નાટકો અથવા સારા પરિતવિગચિત નાટકોના અંગોને કાપી નાખી, નવા દેશારથી વિરૂપ કરી, અરમિક, કલાહીન બનાવી દીધેલી 'રચનાઓ' (કે—વિગચનાઓ!) ભેગવાય હેમા આશ્ચર્ય નથી.

અને આપણી રંગભૂમિની સ્થિતિ પણ હાલ ખેલ્લનક દોષોથી ભરપૂર છે હેના ઉમ્હેદની પણ જરૂર છે નટવર્ગ બહુધા અશિક્ષિત સમ્કા હીન છે, તે કાના (આપણી હાવની ઊંચા તરવોના આસ કરી નથી સમ્તા અપવાદ છે, તે વિન છે, અને રંગભૂમિની અવદરા) તે કેવળ નૈસર્ગિક શક્તિના બીજને લીધે જ નાનકટાનાંતના ગૌરવ તરફ કોઈ પણ નટનું (કે નાટકના બવસ્થાપકનું પણ) લક્ષ બહુધા જણાઈ નથી નાટકની અદર રથાને અસ્થાને હાસ્ય સ બેજવવાનો પ્રયામ થાય છે, પ્રત્યેક નટ (નાયક નાયિકા શિવાય) વિદ્યુત્કવેશ કરવા જાય છે, સામાન્ય વર્ગની અમસ્કાની રચિ ચોની મેલા થાય છે આ સામાન્ય દ્વયજો છે નિશેષ દ્વયજો પણ બીજા ધણા છે કલાના તરવો પાછળ આપણે જોઈ ગયા હેમાના કોઈ પણ પૂર્ય રૂપે તો શુ પણ અપૂર્ય રૂપે પણ સચવાતા નથી મગીત તરફે સગીતનો ભાગ કવચિત સારો હોય છે, પરંતુ હેમા પણ ખરી મગીતકલાના ઉત્તમ, મમિક સ્વરૂપને હિત્તભિન્ન મ્ત્રી નખાયછે સગીતની કવિતામા પણ માય હોતો નથી. ભાસમા પણ દોષ હોયછે પધરચના પણ દ્વયજુ યુક્ત હોયછે, દીર્ઘ-ચરોની પરપરાને લધુ ઉચ્ચાગ કંગવાની જરૂર પડતા ચીપી ચીપીને આપના બ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે શન્દોચ્ચાર પણ અશુદ્ધ હોય છે, અને સુશ્રાવ્યતા પણ નથી નજરે પડતી દક્ષમમામત્રી, ચમત્કારજનક દેખાવો, ધામધૂમ—વગેરેને અત્યન્ત અયોગ્ય પ્રધાન્ય અપાય છે, નાનકનું તત્ત્વ જ એ મામત્રી બની જાય છે અગવિરોધો અત્યન્ત અને અનુચિત, વિચિત્ર અને અનિયન્ત્રિત આપણો રંગભૂમિ ઉપર નજરે પડે છે અર્થહીન અને અનેકવાર અર્થવિરોધી એ અગચેજાઓ બને છે આથી વળી વિશેષ, નટવર્ગ નર્તક અને નર્તકીઓ જ બની જાય છે, નાયક અને નાયિકાઓ પણ નર્તક નર્તકીઓ બને છે, તે એ ગીત કે નર્તકીઓ તૃત્ય કરતે ગાવાની સાથે જ ભાવ બતાવવાના ચાગ કરે છે હેવા ચાગા આ નટવર્ગ કરે છે, પ્રત્યેક શન્દનો અર્થ હસ્તચેષ્ટાથી બતાવવા જાય છે મુખમુદ્રાના અભિનય સામર્થ્યનું તો દર્શન જ નથી જે છે તે અનુચિત મુખમુદ્રા જ જણાય છે

આ સર્વ દ્વયજોનું મુખ્ય કારણ એ કે આપણે આદિ રમિક કલાના ધોરણ ઉપર કોઈ આદર્શ રૂપ નાટકસરથા નથી આ યોગ્ય પૂરી પાડવાનું કર્તવ્ય (એ અવદરાનું આપણે માયે છે, એ માટે ઉપાયોમા મુખ્ય એ છે કે ઊંચા વર્ગના દારણ તથા હેમાથી નાટકો વડે જનમડળની અને રંગભૂમિની મુરચિની ભાવના ઉત્તત કરવી ઉદ્ધારનો માર્ગ) તે માટે સારા નાટકક્રમો ઉત્પન્ન થવા જોઈયે નાટક સાહિત્ય અને

અભિનયકલા એ બનેનો ઉદ્ધાર સાથે સાથે થાય તો જ સિદ્ધિ છે મામાન્ય વર્ગને આકર્ષવા માટે—પછીથી ક્રમે ક્રમે હેમની રચિયો સુધારવાના ઉદ્દેશથી—કલાતુ' અભિદાન, આપણે એ ઇટ નથી નાટકકારે તેમ જ નટે જનસમાજની પદ્ધતિએ ઊતરવું નહિ પણ ઊતરવાનો ભાસ જ રાખી, હેમને પોતાની પદ્ધતિ ઊપર ઉત્તર કરી આણવાનું પરિણામ થાય તો જ, અને તેટલે દરજ્જે જ, જનમહાજને આકર્ષનારા પ્રકારો ક્ષમ્ય થાય. ધનલાભ માટે જનમહાજની ખોટી રચિયોની પૂજા કરવી પડે છે એ બચાવ કેટલીકવાર આગળ કરવામા આવે છે પરંતુ જેમ આર્થિક સપત્તિ માટે લોકોના સચુક્ત પ્રયાસ કરવામા આવે છે તેમ આ રસિક સપત્તિ માટે પ્રયાસ કરી ધનહાનિની ખોટી પૂરી પાડવાના ઉપાય પણ ચેતવા જોઈએ. નહિ તો પછી અભિનયકલા અધમ પ્રણાલીમા વહી જનમહાજને અધમ કંચવાનો જ ભય ઉપરિચિત થાય છે એ અધમ દશા રોકવા માટે નાટકની સરચાનો ઉચ્છેદ નહિ પણ મુધારો ઇટ છે. એ વર્ગમા ગેકાયલું ધન ધનરૂપે સાક્ષાત્ બદલો નાદે તો પણ જન સમાજની હૃદયવૃત્તિની ઉત્તર સાધી પરપરાએ જુદા પ્રકારની સપત્તિથી બદલો મળશે. આ પછી એક ધર્મર્ત્તવ્યનો જ પ્રકાર છે ભિન્નરચિ જનમહાજને સમારાધનનું સાધન નાટક છે એ વચનનો દુરુપયોગ કરી જનસમાજની નીચી કક્ષામા ઊતરવાની કૃતિનો બચાવ વાજખી નથી કલારસિકની કર્તવ્યભાવના ઊંચી છે, હેની સિદ્ધિમા વિધ્ન મ્હોટા છે પ્રેક્ષકમહાજને જન પમાડતા પેલા કેળવવાનું કર્તવ્ય મુખ્ય છે. કર્તવ્ય એક જ દિશામા માર્ગ બતાવે છે, અને તે જ સ્વીકાર્ય છે ભાવના ઊંચી જ નખવી વાજખી છે.

ये नाम केचिदिह न प्रवपन्त्यवज्ञा

जानन्ति ते किमपि तान्प्राति नैव यत्न ।

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा

कालेह्यपि निरवविनिपुला च पृथ्वी ॥

એ મહાકવિ ભવજૂતિના વચનમા અતિ ગર્વનો પ્રથમાભાસ છે, પરંતુ એ ગર્વ છે તો પણ ઉત્તરલક્ષી ગર્વ છે. પણ એ ગર્વ નથી, પોતાની ભાવનાઓ ઉત્તર છે એમ મનમા પ્રતીતિ અચલિત હોવાને લીધે સામાન્ય જનની તુચ્છ પ્રશ્નસાનો આત્મશક્તિના જ્ઞાનથી અનાદર જ અહિ સૂચવાય છે. હેવા અનાદર, હેમા ઉચ્ચ લક્ષ્ય, હેવી કલાતત્ત્વની ભક્તિ હોય તો જ કલારચનાઓ અધમ થતી અટકે, અને એમ હતું ત્યારે જ આ ાણા પ્રાચીન કવિઓમા કૃતિની ઉત્તરતા સચવાઈ રહી હતી

અભિનયકલાના ઉપર ચર્ચેલા ઊંચા તત્ત્વોનું દર્શન કર્યા પછી આપણે હાલનાં આપણા નાટકોથી વિગત યથે તો ક્ષમા મગવાનો આપણને હક છે એ ખરું, કે હજી નહીં. ધધો આપણા દેશમા પ્રવાસલો વર્ગ સ્વીકારતો નથી, એ ધધો આબરુદાર ગણાતો નથી, અને તેથી એ કલાને ઉત્તરિમાર્ગમા જવા માટે નહુ મુશ્કેલિયો છે આમ છે તો પાશ્ચાત્ય નેતાના હમગમા ભાગની પણ ચોગ્યતા આપણા નેગમા હાલ મ્હાથી સંભવે ? અને તો પછી અભિનયકલાની ઉત્તર દશા મ્હાથી હોય ?

પરંતુ આમ છે માટે જ એ કલાના ઊંચા તત્ત્વોનું દર્શન કરાવી, નટના ધંધાનો મહિમા બતાવી, અભિનયકલાના સુંદર અને વિશાળ મન્દિરની યોજનામાં હું આટલો એક જ રેખા લેખ આપીને વિદ્વન્મડગની સમક્ષ મૂકુ છું હેના પરિણામ માટે મહોત્તી આશાની ધૂમતા હું નથી કરતો. પરંતુ ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર પ્રયાસનો સખન્ધ વિશ્વક્રમમાં મહોત્તી યોજનાઓ સાથે ગૂઢ રૂપે પ્રવર્તે છે એ ગાનથી આ મહારા અપ પ્રયાસ માટે હું છોક નિરાશ તો નહિ થાઉં

અન્તે આ સકુચિત વિષય કરતા વધારે વિશાળ પ્રદેશમાં ક્રમણ કરીને સુગ વિદ્વાનોને સ્મરણ આપુ છું પ્રેમહાકવિ શેકસ્પીઅરના વચનો ધ્યાનમાં રાખી યથાર્થ રીતે કહીશુ કે આ અર્થોનો વિષય બનેલી રગભૂમિ કરતા વધારે મહત્ત્વ ભરેલી રગભૂમિ આ વિશ્વ છે, મનુષ્યજીવન તે એક અવિરત અભિનય છે. એ રગભૂમિ ઉપર આપણે આપણો વેશ સફળ રીતે ભજવવો એ આપણું કર્તવ્ય છે એ અભિનયનું સ્વરૂપ શું છે ? એક વિનક્ષણ ચિન્ત કની હેવી કલ્પના હતી કે પ્રત્યેક માણસની અદર ત્રણ ત્રણ આત્મવ્યક્તિયો હોય છે, એક તો જગતના લોકો જે સ્વરૂપે એ માણસને જાણે છે તે વ્યક્તિ બીજી, પોતે પોતાને જે સ્વરૂપે જાણે છે તે વ્યક્તિ, અને ત્રીજી, સર્વનો અન્તર્યામી સત્યસ્પર્શી ઈશ્વર હેને જે સ્વરૂપે જુવે છે તે વ્યક્તિ આ ત્રણે વ્યક્તિ સ્વરૂપમાં કાઈ પણ દરેક ના આવે એ રીતનું અભેદીકરણ અન્તર્યામી જુવે છે તે સ્વરૂપનું જ અનુસરણ આત્મપરીક્ષા તથા જ્ઞાનમાં તથા મનુજ બન્ધુ જોડેના વ્યવહારમાં, અર્થાત્ બાહ્ય તેમ જ આન્તર જીવનમાં, કરેલુ એ જ આપણો આ વિશ્વની રગભૂમિ ઉપર ઉત્તમોત્તમ અભિનય છે એ અભિનયની કલા સર્વ કલાની બાવનાનું પરમનિદાન પરમાત્મા આપણા સર્વમાં સમર્પો

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ,

સગીત.*

કાવ્યશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા શૃંગાર, કરુણા વીર હાસ્યાદિ રસ સાથે સગીત કળાને ધણો નિકટ સખધ હોવાથી અને સગીતદ્વારા કવિતાના રસનું પ્રતિપાદન અને અર્થનું ઉદ્ઘાટન થઈ સકે છે તે કારણથી રસિકકલાઓમાં સગીતની ગણના સર્વ કાળે અને સર્વ દેશમાં થએલી જોવામાં આવે છે તેમ છતાં આપણા દેશમાં અને જાણીને એમાં રસ જણાતો નથી અને ખત્ત મણિતશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, જોડણી વગેરે વિષયો જેટલું રસદીન સગીત તેમને નહિ લાગતું હોય તોપણ ધણા લોકોને સગીતમાં જોઈએ તેટલી રસિકતા લાગતી નથી સગીતકળા પ્રિય હોય, સગીત કર્ણને મધુર લાગણ હોય તેવાને પણ સગીતશાસ્ત્ર તો ધણું અંશે નીરસ જ લાગે છે અને તેથી જ આ નિબંધમાં જે ચર્ચા કરવા ધારી છે તે સગીતશાસ્ત્ર વિશે નહિ પરંતુ સગીતકળા વિશે જ છે સગીતશાસ્ત્ર વિશે અનેક પુસ્તકો લખાયા છે સંસ્કૃતમાં અને સ્કંદરાતીમાં અને તે સર્વમાં જે જ્ઞાન આપેલું છે તે ધણું અમૂલ્ય છે સગીતપ્રિય-

* બીજી સાહિત્ય પરિપદ્ધમાં વાચેલો લેખ

જનોને એ સર્વ જ્ઞાન ધણું ઉપયોગી છે. પરંતુ જે શ્રદ્ધાને સંગીત તરફ વૃત્તિ નથી તેમને તે પુસ્તકોમાં જે પદ્ધતિ ઉપર આ વિષયની ચર્ચા છે તે પદ્ધતિ ઉપર જ આ નિબંધમાં પણ ચર્ચા કરવામાં આવે તો નીરસ લાગે એ સ્વભાવિક છે. માટે જ સ્વરભેદ, સ્વરનાં સ્થાન, ગ્રામ, શ્રુતિ, તાલ, તાલની માત્રા, રાગ, રાગના પ્રકાર, દરેક રાગમાં કયા સ્વર જે-ધમે, ગીતોના પ્રકાર વગેરેનું જ્ઞાન આપવાનો અત્રે પ્રયત્ન કર્યો નથી. તે જ્ઞાન મેળવવાને સંસ્કૃતમાં અને ગુજરાતીમાં ધણું ન્હાનું મોટું પુસ્તકો છે. ઇંગ્રેજીમાં પણ, બંગાલમાં સર સુરેન્દ્ર મોહન ટાગોરે ધણું ઉપયોગી ગ્રંથ આ વિષયમાં લખ્યા છે. તેમ જ મદ્રાસ તરફ પણ એવાં પુસ્તકો ઇંગ્રેજીમાં થયાં છે જે શ્રદ્ધાને એ જ્ઞાન પ્રગટકારા મેળવવું હશે તે એ પુસ્તકોમાંથી મેળવી શકશે આ નિબંધમાં એક જુદા જ દષ્ટિગિન્દુથી સંગીતની ચર્ચા કરવા ધારી છે. સંગીતનું ખરું કર્તવ્ય શું છે; અને તે કર્તવ્ય કેવી રીતે પરીપૂર્ણ થઈ શકે એ લક્ષમાં રાખી આ નિબંધની રચના કરી છે.

કર્ણુદારા મનુષ્યની કલ્પનાને જાગૃત કરી તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી ભાવોર્મિ ઉત્પન્ન કરવી એ સંગીતનું ખરું કર્તવ્ય છે.

Music is the interpreter and the language of emotions. It strikes every note in the gamut of the human nature from ecstatic joy to profound despair. It inspires, eorages, elevates, saddens, cheers, and soothes the soul as no other art can. It gives voice to love, expression to passion, blends glory to every art, and performs its loftiest homage as the handmaid of religioo.

સર્વ પ્રકારનાં સંગીતમાં આ કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ કરવાની શક્તિ હોતી નથી કોઈ સંગીત માત્ર કર્ણુને પ્રિય થઈ ત્યાં જ તેની અસર અટકે છે અને કેટલુંક સંગીત તેથી આગળ વધીને હૃદયમાં પ્રવેશ કરી ભાવોર્મિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. સંગીતનાં આ પરિણામ ઉપરથી તેના એ વિભાગ થઈ શકે છે એક Puro music (શુદ્ધ સંગીત) અને બીજે applied music (વિનિયુક્ત સંગીત.)

જે સંગીત માત્ર શાસ્ત્રીય નિયમોને અનુસરી રાગની શુદ્ધતા, તાલનું માપ, અને સ્વર માધુર્ય સાચવીને કર્ણુને પ્રિય થાય તેને Pure music કહીશું; અને જે સંગીત સ્વર માધુર્ય, રાગશુદ્ધિ અને તાલમાત્ર સાચવવા ઉપરાંત અપૂર્વ કલાવિધાનથી શ્રાતાજનમાં ભાવોર્મિ ઉત્પન્ન કરી શકે તેને applied music ગણીશું.

પહેલાં, પ્રથમ વિભાગના સંગીત વિશે વિચાર કરીએ, સંગીતના બીજા બે વિભાગ છે. કંઠગાન અને વાદ્ય, વાદ્યમાં ગીતવાદ્ય અને તાલવાદ્ય એમ પેટા વિભાગ છે. કંઠગાન પ્રથમ પંક્તિમાં પણ આવે છે અને બીજી પંક્તિના સંગીતમાં પણ આવે છે, બન્ને બીજી પંક્તિના સંગીતનું અસ્તિત્વ જ કંઠગાન વિના નથી. ગીતવાદ્ય પ્રથમ પંક્તિના સંગીતમાં જ ધણે અંશે આવી શકે છે કારણ કે ગીતવાદ્યમાં અર્થહીન શબ્દ છે અને અર્થહીન શબ્દને જા-વોર્મિ ઉત્પન્ન કરવી એ લગભગ અશક્ય છે, ક્વચિત્ જ સંભવિત છે; અને તે ધણે અંશે

ઓતાના ઉદયની રીતિ ઉપર આધાર રાખે છે. તાલવોધને બંને સંગીત સાથે સંબંધ છે તે આગળ ઉપર દર્શાવીશું. કંઠાનોનાં જે માત્ર સ્વરનાપ કહેવાય છે એટલે રાગનું સ્વરૂપ બતાવવાને માટે અથવા કોઈ અમુક રાગની ઓળખ ગાતા પહેલાં તે રાગનો પાલો નાંખવા માટે જે અર્થહીન શબ્દ. આઆ. અથવા તેમ તેમ. વગેરે ઉચ્ચારથી કરવામાં આવે છે તેને આલાપ કહેવાય છે. આ આલાપથી બાવોળ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ નથી તેમ હેતુ પણ હોતો નથી એટલે તે પ્રથમ વિભાગના મંગીતમાં ગણાય છે તેમ જ આપણા સંગીતમાં જેને “તિલાના” કહેવાય છે તે અને તેથી ગતનાં બીજાં ગીતને પણ પ્રથમ પંક્તિમાં જ ગણાશે. અત્રે સંગીતના બીજા વિભાગ વિશે સૂચના કરવાની જરૂર છે. ગીત અને નૃત્ય; ગીત બંને પંક્તિમાં આવે છે અને નૃત્ય પણ બંને પંક્તિમાં આવે છે ગીતના અનેક પ્રકાર છે. જેમકે. ક્રુપદ, ખ્યાલ, ટપ્પા, લાવણી, હુમરી, તીયમ્મા, પ્રબંધ, ગરબી, છંદ વગેરે. રાગ અને તાલ એ બે શબ્દ જુદા જુદા અર્થના છે એ આ સ્મરે દર્શાવવું અવશ્યક છે “રાગ” શબ્દના ઉપયોગમાં ધણે જ યોગ્યતા થયેલા નોંધવો જોઈએ. સામાન્ય ભાષામાં “રાગ” તે અનુગમના અર્થમાં વપરાય છે. મારે ને એને ગમ નથી “એટલે મારે ને એને બતાવ નથી” એવું નથી” આ ઉપયોગ ખોટો છે પરંતુ આ ભાષાની બાબત છે એટલે તે વિશે કંઈ વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી. પરંતુ મંગીતની પરિભાષામાં પણ “રાગ” શબ્દનો ખોટો ઉપયોગ સામાન્ય અને આગામાન્ય લોકો કરે છે. અમુક અનુભવ સારે સ્વરે ગાતો હોય, તેનો કંઈ મધુર હોય તો તેનો રાગ સારો છે એમ અવાજના અર્થમાં રાગ શબ્દનો ખોટો ઉપયોગ થાય છે તેમ જ કોઈ ગીત પ્રમાણે બીજું ગીત રચવામાં આવ્યું હોય તો તેને તે પ્રમાણે ગાવાની સૂચના આપવા માટે પણ અમુક, અમુક ગીતનો “રાગ” એમ કહેવામાં આવે છે આ ઉપયોગ પણ અશાસ્ત્રીય છે. મંગીતશાસ્ત્રમાં “રાગ” એટલે સાત સ્વર અને તેના ક્રમિત વિભાગની જૂદી જૂદી (permutation combination વડે થએલી) રચના ને ગમ કહેવામાં આવે છે. સાત સ્વરમાં કેટલાક રાગ સાતે સ્વરના છે કેટલાકમાં અમુક સ્વર વર્ત્ય છે, કેટલાકમાં અમુક સ્વર કામળ લાગે છે અને અમુક તીવ્ર લાગે છે કેટલાકમાં અમુક સ્વર આરોહણમાં લાગે છે અને કેટલાકમાં તે સ્વર અવરોહણમાં લાગે છે આમ સ્વરનાં Manipulations થી જે રચના ઉત્પન્ન થાય તેને રાગ કહે છે; અને તેથી રીતે ઉત્પન્ન થએલા ગમમાં રચાયેલાં ગીતનાં જુદાં જુદાં બંધારણ છે તેને ચાલ કહે છે. જેમકે ક્રુપદ, ખ્યાલ, ટપ્પા, હુમરી ઇત્યાદિ. ચાલ અને તાલમાં વળી ભેદ છે તો પણ બંનેને નિકટ સંબંધ છે. ચાલમાં ગીતના બંધારણનું માપ છે અને તાલમાં કળાનું માપ છે જેમકે ક્રુપદમાં કવિત્વનું માપ છે પરંતુ ક્રુપદ ઘણું કઠીન ચોલાસમાં જ હોય છે તેમ જ ટપ્પો એકતાળ છતાં તે તાળ માટે અમુક બંધારણનું જ ગીત હોવું જોઈએ તેને લીધે ચાલ અને તાળને ધણે નિકટ સંબંધ છે. લાવણી ગરબી તે પણ ચાલ છે તે જુદી જુદી તાળમાં આવી શકે છે પરંતુ ચાલ અને રાગમાં ધણે ભેદ છે; માટે કોઈ ગીત પ્રમાણે બીજું ગીત રચ્યું હોય તો તે ગાવાની સૂચના આપતાં અમુક અમુકનો રાગ ન કહેતાં અમુક અમુકની ચાલ એ જ ભાષા અને પરિભાષાની શુદ્ધિ માટે આવશ્યક છે. હવે ઉપર દરશાવેલા ગીતના પ્રકારમાં સર્વે પ્રથમ વિભાગમાં આવે અને બીજા વિભાગમાંના સંગીતમાં પણ આવે પરંતુ તિલાના તો પ્રથમ વિભાગમાં જ આવી શકે જાણે કે માત્ર નરધાં અથવા મૃદંગમાં થતા ઉચ્ચાર-અર્થ-હીન ઉચ્ચારનું જ ગીત છે. એટલે તેમાં કોઈ બાવોળ ઉત્પન્ન કરી શકવાની શક્તિ નથી

અને હેતુ પણ નથી તિલાના શિવાયની બીજી આલેખમાં જેવું ગીત તેવી તેને પકિત મળે છે. ગીતના અર્થમાં રસ હોય, ગીતના રચનારનો હેતુ ઉત્તમ હોય, અને તે રસ પ્રતિપાદન કરી સકનાર અને હેતુ સિદ્ધ કરી શકે તેવો ગાયક હોય તો તે આલના ગીતથી ભાવોર્મિ ઉત્પન્ન થાય અને તો તેને બીજા વિભાગમાં મુકાય. તેમ ના હોય તો અને “સાડેતીન પેસે મહલી ના વેચુંગી,” અને “તેલકી પૂરી હનુમાનકું ધરાઈ, ધીકી પૂરી મેરે વારકું ખિલાઈ” જેવાં અર્થ વાચક ગીત પણ પ્રથમ પકિતમાં જ આવી શકે. બદકે એવાં ગીતો એકે પકિતમાં ના મૂકી શકાય. આવાં છેક નિર્મોલ ગીત કર્ણને પ્રિય થવાં પણ કઠિન છે, સામાન્ય અર્થ વાળાં ગીત હોય અથવા ઉત્તમ કવિત્વ યુક્ત ગીત હોય તો પણ ગાયક માત્ર શુદ્ધ સંગીત જાણનાર હોય, સંગીતનું ખરું કર્તવ્ય સમજનાર ના હોય અને સમજનાર હોવા છતાં તેવી કલાથી વિહીન હોય તો તે સંગીત પ્રથમ પકિતના સંગીતમાં જ આવી શકે છે. પ્રથમ પકિતના સંગીતનું કર્તવ્ય નહાતું છે અને તેનાં સાધનમાં સંગીતશાસ્ત્રનું જ્ઞાન અને સામાન્ય રીતે મધુર કંઠ-મધુર નહિ તો જોને ઇંગ્રેજીમાં Musical Voice કહે છે તેવો અવાજ જોઈએ. સ્વર અને તાલની શુદ્ધતા સાચવવી અને રાગનું સ્વરૂપ મધુર કઠકારા કરી બતાવી શ્રોતાજનના કર્ણને આનન્દ આપવો એ પ્રથમ વિભાગના સંગીતનું કર્તવ્ય છે અને તેવું સંગીત જાણનારા આપણા દેશમાં અનેક છે.

હવે બીજા વિભાગના સંગીત વિશે વિચાર કરીશું. બીજી પકિત છતાં તે પ્રથમ પકિતના સંગીત કરતાં ચઢીઆતી પદવી ભોગવે છે; કારણ કે તે સંગીતનો હેતુ ઉત્તમ છે અને તે હેતુ સિદ્ધ કરવા ને સાધન ઊંચા પ્રકારના હોવા જોઈએ. આ પકિતના સંગીતનો હેતુ ગીતાર્થનું ઉદ્ઘાટન કરી ગીતમાં સમાયેલા રસનું પ્રતિપાદન કરીને શ્રોતાજનોનાં હૃદયમાં ભાવોર્મિ ઉત્પન્ન કરવી તે છે. આ હેતુ ઉત્તમ છે અને આ હેતુને લીધે જ સંગીતને Interpretation માં સ્થાન મળેલું છે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવાને બે ઊંચા પ્રકારનાં સાધનની આવશ્યકતા છે. એક ઊંચા અર્થવાણુ રમમય ગીત અને તે અર્થનું ઉદ્ઘાટન અને રસનું પ્રતિપાદન કરનાર ઊંચા પ્રકારની ગાનકલા અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઉત્તમ કવિ અને ઉત્તમ ગાયક એ બે સાધનની જરૂર છે. ઉત્તમ કવિતા ઉત્તમ કલાવિહીન ગાનારને મુખે જ વાંચી અધમ થાય છે તેમ અધમ કવિતા ઉત્તમ ગાયકના મુખે જવા છતાં ઉત્તમ થતી નથી. મતલબ કે ઊંચા પ્રકારનાં કાવ્ય અને ઉત્તમ ગાનકળા જાણનાર ગાયક બને તો યોગ થાય ત્યારે જ ગીતાર્થનું ઉદ્ઘાટન થાય અને રસનું પ્રતિપાદન થાય અને શ્રોતાજનોનાં હૃદયમાં ખરી અસર થાય. ઉત્તમ કાવ્ય કોને કેહેવું એ કવિતાનો વિષય છે. અંગ્રેજી કવિતા અને સંગીતનો વિયોગ થઈ શકે છે, પરંતુ આપણા દેશની કવિતા અને સંગીતનો વિયોગ થઈ શકતો નથી, એટલે અંગ્રેજીમાં કવિતા લખનાર સંગીતનું જ્ઞાન ન ધરાવે તો ત્રાસે પરંતુ આપણા કવિ-જ્ઞાને સંગીતનું જ્ઞાન કેટલેક અંશે આવશ્યક છે. અંગ્રેજી કવિતા લખનાર સંગીત જાણતા હો કે ના હો પરંતુ સંગીત માટે અંગ્રેજી કાવ્ય લખનાર હોય છે તે તો સંગીત જાણનારા હોય છે તે જ રીતે અંગ્રેજી ગાયકો કાવ્ય સમજનારા હોય છે. આપણા દેશના ગવૈયા જવા ગીતનો અર્થ જ ન સમજે, ગીતના શબ્દ પણ મરા ન જાણે તેવા અંગ્રેજી ગવૈયામાં ભાગ્યે જ હોય છે. પ્રખ્યાત ગવૈયાઓ તો ઘણી ઊંચી કેળવણી લીધેલા અને કાવ્ય અને સંગીત બંનેનું રહસ્ય સમજનાર હોય છે. તેવી સ્થિતિ આપણા દેશમાં જોવામાં આવતી

નથી આપણા દેશમાં ઘણાખરા કવિઓ હતામ કવિઓ પણ સંગીતના પ્રથમ તત્વથી પણ અજ્ઞાન હોય છે અને ગવૈયાઓ મોટા ગવૈયા—તો કાવ્યશાસ્ત્ર બીનકુલ જાણતા નથી ગીતનો અર્થ ન સમજે ગીતના પુરેપુરા શબ્દ પણ ન જાણે એવા ગવૈયા ગીતનું રહસ્ય શું જાણે અને તેના અર્થનું ઉદ્ધારન પણ શું કરે ? તેવા ગવૈયા અને તેમના ગાયન જે રાગ શુદ્ધિ તાપમાન અને કકમાધુર્ય સાચવી શકે તો પ્રથમ પંખિમાં જ લેખાય. બીજી પંખિના સંગીત માટે તો કવિને સંગીતનું જ્ઞાન કેટલેક અંશે હોવું જોઈએ અને ગાનારને કવિતાનું રહસ્ય સમજી શકવાની અને તેના અર્થનું ઉદ્ધારન કરી શકવાની શક્તિ હોવી જોઈએ.

The musician then is a poet whether in the primary sense of the term "maker the exact translation of the Greek word by which versifiers were styled in early English, or in its applied sense of one who expresses thought and feeling through the medium of highly excited imagination

કવિને સંગીતનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ ન હોય તો આને સ્વરભેદ, માત્રા, શ્રુતિ તાલ વગેરેનું જ્ઞાન ન હોય તો આને અમુક સ્વરન અમુક નામ યાજ અથવા એરી બીજી ઝીણી વીગ તોમાં કવિ ન હોતરે તો આલે પરતુ તાનની લય (Rhythm) અને કયા રાગ અને જ્ઞાન કયા રમને અનુકૂળ છે એ જ્ઞાન કવિને ખામ આવશ્યક છે. એ જ્ઞાન માર્ગ સંગીતના પુસ્તક ક્રમાથી મળે તેમ નથી, કારણકે આપણા સંગીત શાસ્ત્રમાં રાગના એવા વિભાગ કરેલા જોવામાં આવતા નથી. ચોવીશ કનાકમાથી કીયા કીયા પ્રહરમાં કીયા રાગ ગાના—એટલે કીયા પ્રહરને કીયા રાગ યોગ્ય છે તે આપણા સંગીતશાસ્ત્રમાં છે, તેમ જ કેટલેક રૂતને કીયા અનુકૂળ છે તે પણ કેટલેક અંશે જાતલેલું છે. આ ભેદ છેક કાવ્યનિક છે એવું નથી, કારણકે ભૈરવી સવારમાં ગાવાની છે તેને કદાચ સાજના માન વાગે ગાવામાં આવે તો મન ઉપર જોઈએ તેવી અમર થતી નથી અને કર્ણને પણ ક્ષતિકર લાગે છે—આમ બીજા રમને મળ્યું પણ બને છે—તે કદાચ કાવ્યપરપરાના અભ્યાસને લીધે પણ હોય માટે તેને છેક કલ્પિત ભેદ નથી એમ કહ્યું છે વળી આપણા સંગીતશાસ્ત્રમાં દરેક રાગના અમુક સ્વરૂપ કાવ્યા છે અને તેના ઉપાદાન પણ કાવ્યા છે—તે તો માત્ર કલ્પિત જ જાણાય છે અને તેના માર્ગ હેતુ પણ નથી પરતુ અમુક રસને અમુક રાગ યોગ્ય છે કે નહીં એ તો અનુભવસિદ્ધ જ છે એટલું જ્ઞાન કવિને હોવા માટે રાગ જ્ઞાનખવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. અમુક રાગ અમુક રસને યોગ્ય છે એ વાતમાં કદાચ મતભેદ હોય પરતુ એકવાર એ વાતનો વિચાર કરી જોવાથી અને પ્રયોગો કરી જોવાથી ખાતરી થશે કે એ ભેદ કલ્પિત નથી અને તેમાં મતભેદ હોવાનો સંભવ નથી ઉદાહરણ તરીકે શોક રસ માટે માહાડ જોડેલો બીજો રાગ અનુકૂળ નહીં પડે. હાસ્ય માટે માહાડ બીનકુલ અનુકૂળ નથી. વીગ રસ માટે ખમાય અથવા બીજો તેવો ઉતાવળી લયવાગો રાગ જ યોગ્ય છે, તેમ જ ચાલને સંબંધે—ભક્તિનંદન માટે લાવણી યોગ્ય નથી અને શૃંગાર માટે ધીરાલા પદની જ્ઞાન અનુકૂળ નહિ પડે. આનંદગાન માટે પરજીયા યોગ્ય નથી અને શોકગીત માટે લાવણી અનુકૂળ નથી આ વિશે આગળ ઉપર વિશેષ વિવેચન થશે. આ સિવાય કવિએ બીનકુલ જ્ઞાનમાં રાખવાનું એ છે કે સંગીતમય કાવ્ય રચવામાં કેવા કાવ્ય માટે કેવા ગીતબંધ લેવા બોધપ્રદ અને ચિતાનામક કાવ્ય માટે

ખ્યાલ હુમરી વગેરે અનુકૂલ નથી. તેવાં ગીત સંગીતને જ' યોગ્ય નથી-તેવાં કાવ્ય માટે સામાન્ય હૃદ વગેરે વધારે યોગ્ય છે. વર્ણનાત્મ કાવ્ય માટે લાવણી, ગરબી કેટલીક હૃદ વગેરે અનુકૂલ છે, અને ભાવાત્મક (pathetic) કાવ્ય માટે ખ્યાલ હુમરી વગેરે ચાલ અનુકૂલ છે, અને ખરી રીતે ભાવાત્મક કાવ્ય જ સંગીતને માટે સર્વ કરતાં વિશેષ યોગ્ય છે.

“The best words to music are those which contain fewest number of thoughts, and the greatest number of emotions”

આટલે અંશે કવિને સંગીતનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. હવે કવિ કરતાં ગવૈયાનું કર્તવ્ય કેટલેક અંશે વિશેષ મહત્વનું છે અને ઉપર જણાવેલું કવિને જોઇતું સંગીતનું જ્ઞાન જોઇએ તે ઉપરાંત સંગીતશાસ્ત્રનું સ્વર, તાલ, લય, ઇત્યાદિનું જ્ઞાન પણ જોઇએ. પરંતુ તે કરતાં પણ વિશેષ કેટલુંક જ્ઞાન અને શક્તિ તેનામાં આવશ્યક છે, કારણ કે કાવ્યના અર્થનું ઉદ્ઘાટન કરી કંઈ દ્રિયદ્વારા શ્રોતાજનની દ્રશ્યના શક્તિ અગત્ય કરી તેના હૃદયમાં ભાવોર્મિ ઉત્પન્ન કરવાનું કર્તવ્ય ગવૈયાનું છે. કવિએ કવિતાનું શરીર રચીને સુશ્યું તેમાં આત્મા ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય ગાયકનું છે. એ કર્તવ્ય કરવા માટે ગાયકે પ્રથમ કાવ્યનો અર્થ સમજવો જોઇએ તેમાં સમાએલા રસનું પાન કરવું જોઇએ, અને તેના ભાવનું પ્રતિબિંબ પોતાના હૃદયમાં પાડવું જોઇએ. સંગીત ગાતી વખતે જે ભાવ કાવ્યમાં હોય તે જ ભાવ ગાયકના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય તો તેના કંઠદ્વારા તે ભાવનું ચિત્ર ખડું થઈ તે ચિત્ર શ્રોતાની દ્રશ્યનાદ્વારા તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે જ એ સંગીતની ખરેખરી અસર થઈ ગણાય. એ અસર ઉત્પન્ન કરવા માટે ગાયકે ગીતાર્થનો પૂરો અભ્યાસ કરવો જોઇએ અને તે અર્થનું ઉદ્ઘાટન કીચે માર્ગે ઉત્તમ રીતે થશે તેના પોતાની મેજે પ્રયોગી કરી જોવા જોઇએ અને તે પ્રયોગમાં ઉત્તમ માર્ગ લાગે તે માર્ગે શ્રોતાજનોની સમક્ષ લેવો જોઇએ. એક ઇંગ્રેજ લેખક કહે છે:—

“The best executive musician is he who has thoroughly mastered his composer's meaning, and who in expressing it to others allows his own individuality to pierce freely, as every man must do who has not only learnt by rote, but really assimilated what he comes forward to reproduce

એ જ લેખક ગાયકોના વિભાગ કરે છે:—

- (1) Those who study the composer, and also express themselves.
- (2) Those who express themselves without regard to the composer.
- (3) Those who express the composer without regard to themselves
- (4) Those who caricature both.
- (5) Those who express other people's views of the composition.
- (6) The dullard who expresses nothing, i.e. neither the composer, nor themselves.

આ લેખકે કરેલા વિભાગ પ્રમાણેના છઠ્ઠા વિભાગના ગવૈયાઓ આપણા દેશમાં ઘણા મલી આવશે, અને પ્રથમ વિભાગના ગવૈયા વિગલા જ બાકે નથી જ એમ કહીએ તો ચાલશે, પરન્તુ ઉત્તમ ગાયક તે પ્રથમ પકિતનો જ છે અને તે વર્ગમાં આવી શકનાર ગવૈયા જ સગીતનું ખરૂં કર્તવ્ય કરી શકશે. એ વર્ગના ગાયકને કવિની રચનાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને પોતાનું પણ વ્યક્તિત્વ (*Individuality*) તેમાં દાખલ કરવું જોઈએ તે કેવી રીતે થઈ શકે એ વિચારવાનું છે. કવિની રચનાનો અભ્યાસ કરીને તેમાં સમાયેલો ભાવ કેવી રીતે દર્શાવવો એ વિચારવાનું કામ ગવૈયાનું છે અને તે દર્શાવવાની કલામાં પોતાની *Individuality* બતાવવાની છે સગીતકલાને ધ્યેયમાં *Dependent Art* એટલે સ્વતંત્ર નહીં પરન્તુ પરતન કલા ગણેલી છે, એટલે કવિની રચના ઉપર સગીતનો આધાર છે તેથી તેને *Dependent Art* ગણેલો છે અને તેટલે અશે સગીતને ગૌણ ગણ્યું છે તો પણ નાટ્યકલા અને સગીતકલા પરતન છતાં બીજી રીતે ઉચ્ચ દરજ્જે ભોગવે છે. નાટ્યકાર અને કવિની રચના, નટ અને ગવૈયા વગર કેટલેક અંશે નિરર્થક થાય છે નટ અને ગવૈયા હોય તો જ નાટ્યક અને દ્વિતલું ખરૂં સ્વરૂપ શ્રોતાજનના સમજવામાં આવે છે, એટલે ખરૂં જોતાં નાટ્યકલા અને સગીતકલા કેવળ પરતનકલા નહીં પરન્તુ મહાયકકલા છે. વળી ગવૈયા સમર્થ હોય અને પોતાની *Individuality* બરાબર બતાવી શકે તો તેટલે અશે તેની કલા સહાયક હોવા ઉપરાંત સ્વતંત્રતાનો દાક પણ કરી શકે, તેમ જ પ્રથમ પકિતનું જ સંગીત છે તેમાં ચમ્પદીન સંગીત તે કોઈ કવિની રચના ઉપર આધાર રાખતું નથી, તે તો માત્ર સ્વરાવાપચરે કૌણે દ્રિયને પ્રસન્ન કરી શકે છે. તે રીતે જોતાં સંગીત છેક પરતન કલા ગણાશે નહીં. રસિકકલાના બીજા એક ભેદ *Fugative* અને *Permanent* તે ભેદ પ્રમાણે પણ સગીતને ગૌણ પદ આપવામાં આવે છે. કવિની રચના અને ચિત્રકારની રચનાને *Permanent Art* કહેવાય છે અને નાટ્યકાર અને ગાયકની રચનાને *Fugative* કહેવામાં આવે છે. કારણ પ્રત્યક્ષ છે, પરન્તુ ચિત્રકલા કરતાં સગીત બીજા એક કારણસર ઉચ્ચ પકિતમાં આવી શકે છે ચિત્રકારની રચના સ્થિરતાને લીધે *Permanency* ભોગવે છે એ જ સ્થિરતાને લીધે તેની કેટલેક અંશે હૃદયને અસર કરવાની શક્તિ નિયંત્રિત છે. અને સગીતમાં કોઈ પણ પ્રકારનું સ્થિરત્વ નથી તેમાં ગતિ છે તે ગતિને લીધે તેનો માર્ગ સ્વતંત્ર હોવાથી હૃદયને અસર કરવાની વિરોધ શક્તિ તેમાં છે, એ રીતે ચિત્રકલા કરતાં સગીત ચટ્ટીઆતું થાય છે ચિત્રકલામાં જે જૂદા જૂદા રંગને લીધે વૈચિત્ર્ય આવી શકે છે તેમ જ સગીત કલામાં જુદી જુદી તાન ઉપગ્રથી વૈચિત્ર્ય આવી શકે છે હવે કવિની અને ચિત્રકારની રચના કાયમ રહે છે તેથી તે *Permanent Art* માં ગણાય છે અને સગીતની અસર ક્ષણિક હોવાથી તે *Fugative* માં ગણાય છે. આ ગણના પણ જરા સમય સાથે સ્વીકારવી પડે છે, કારણ કે ઉત્તમ સગીતની અસર ક્ષણિક નથી હોતી. ઉત્તમ સંગીતથી શ્રોતાજનના હૃદયમાં જે કાંઈ ભાવ જાગ્રત થાય છે તે ભાવ કાયમ રહે છે તેના ચરિત્ર ઉપર તેની અસર પણ કાયમ રહે છે, અવજાત ધણું ખરૂં સગીત એવું જ હોય છે કે તેની અસર ક્ષણિક જ રહે છે પરન્તુ ઉત્તમ કવિની રચનાને ઉત્તમ કલાવિધાનથી શ્રોતાજન આગ્રજ મુકી હોય તો તેની અસર ચિરસ્થાયી રહે છે પરન્તુ સગીતકલાને પરતન કલા અને *Fugative* ની ગણના કરતાં ઉચ્ચ પકિતમાં સ્થાન લેવા માટે ઉત્તમ ગવૈયા હોવા

નોંધએ જે ગવૈયા ઉપર બતાવેલા પ્રથમ વર્ગના આવીને પોતાની Individuality બતાવી શકે પ્રથમ વર્ગના ગવૈયાઓ Individuality કેવી રીતે બતાવે તે નોંધાવું છે કવિની રચનાને કયા માર્ગથી ઉત્તમ રીતે ઓળખના આગળ મુકવી એ વિચારવાનું તેનું કામ છે કવિને સંગીતશાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોય તો ગવૈયાનું કાર્ય સેહેલું થાય છે, પરંતુ તે જ્ઞાનહીન કવિની રચના હોય તો તેને લીધે જે ખામી હોય તે ગવૈયાએ પુરી કરવાની છે. સર્વથી પ્રથમ ગવૈયાએ એ નોંધાવું છે કે જે ગીત ગાવાનું છે તે ગીતનો અર્થ કયા રાગમા તે ગીતગાવાથી સારી રીતે સમજાવી શકાશે કવિએ જો આ વિચાર પૂર્વક ગીત રચ્યું હશે તો તે કવિની રચનાને વશ થવું એ ગવૈયાનું કર્તવ્ય છે, પરંતુ કવિએ વિચાર પૂર્વક રચના ના કરી હોય તો ગવૈયાએ તે બદલથી સુકત થઈ પોતાની બુદ્ધિપૂર્વક રાગ ચાનનું અવલમ્બન કરવું આ નિશ્ચય કરવા માટે રાગના ચાલના એક દેખાતા કલ્પિત પરંતુ અનુભવથી સિદ્ધ કરેલા વાસ્તવિક વિભાગ (જે વિભાગ આપણા શાસ્ત્રમાં કહેલા નથી તેથી દેખીતા કલ્પિત કલા છે) ઉપર લક્ષ રાખવું નોંધએ જેવી રીતે કવિની રચનામાં (Beauty) સૌદર્ય (Sublimity) પ્રાદર્શ અને (Grandeur) ગૌરવ છે, તેની જ રીતે સંગીતમાં Beauty, Sublimity અને Grandeur આવે છે કેટલાક રાગ અને ચાલમાં Beauty છે, કેટલાકમાં Sublimity અને કેટલાકમાં Grandeur છે ભૈરવી, ખમાચ, સોરઠ, પરજ, વગેરે રાગમાં અને ગરખી, લાવણી, હુમરી વગેરે ચાલમાં Beauty છે, કલ્યાણી આશાવરી, માહાક, શિલાગ, વગેરે રાગમાં, અને ખ્યાલ, પદ, વગેરે ચાલમાં Sublimity છે, કાનડો, માલ-દાસ કારીગરો, ભૈરવ, વગેરે રાગમાં અને દ્રુપદ, પ્રબધ, ટપો વગેરે ચાલમાં Grandeur આવે છે જે રાગમાં તાનનો અવમલ વિશેષ છે-એટલે ભૈરવી, ખમાચ સોરઠ, પરજ વગેરે તેમાં Beauty દેખાય છે, જેમાં મીડનો અવકાશ વિશેષ છે-જેમકે કાનડો વગેરે તેમાં Grandeur છે જેમાં તાન અને મીડ અને આવે છે તેમાં Sublimity રહે છે રાગ અને ચાલના આ સ્વરૂપ ઉપર લક્ષ રાખીને ગવૈયાએ જોવું નોંધએ કે ગીતાર્થમાં Beauty Sublimity કે Grandeur નું વિશેષ પ્રબલ છે અને તે પ્રમાણે તે ગીત તેને અનુકૂળ રાગમાં ગાવું નોંધએ અને તે જ પ્રમાણે તાન ઉપજના પણ ઉપયોગ કરવો નોંધએ આ પદિતના સંગીતમાં નિરર્થક તાન ઉપજ ને સ્થાન નથી ગીતાર્થનું ઉદ્ઘાટન કરવાને જરૂર નેટલી અને જરૂર જેવી જ તાન ઉપજ કરવી નોંધએ

ધર્મ.

[એક અંગ્રેજ લેખનો સ્વેચ્છાનુસાર અનુવાદ]

"It is impossible to separate the life of man from God, without fatal injury to that life. If God is, and if we are His creatures, our being cannot grow into any healthy or perfect form, while we remain divorced in spirit and love from Him."

TULLOCH.

ધર્મ પાળવાથી મનુષ્યને અમુક પ્રકારનો આનંદ મળે છે એવું કહીશું તો વાંચનારને આશ્ચર્ય નેવું લાગશે. જે વસ્તુ આનંદ ઉત્પન્ન કરે તેવી હોય અથવા જે વસ્તુમાં કાંઈપણ સૌન્દર્ય આવી રહેલું હોય વા જે વસ્તુ આપણી પરમ પ્રિય હોય તેવી વસ્તુ પ્રતિ અભાવ દર્શાવવામાં ધર્મ શબ્દનો અર્થ આવી રહેલો છે—એવું સામાન્ય રીતે મનાય છે. ગરીબ લોકો કે જેઓએ આ દુનિયાનું કાંઈ પણ સુખ અનુભવ્યું નથી તેઓને જો સ્વર્ગીય સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થતી હોય તો તે માટે, અથવા દુઃખી મનુષ્યને તેમના દુઃખના સમયે ધૈર્ય લેવાને વારતે, અથવા તો જેઓ સર્ગાં સંબંધી વિનાંના હોય છે તેઓને વારતે, અથવા તો વૃદ્ધ પુરૂષો જેઓ પોતાનો મૃત્યુકાલ પામે આવતો જુએ છે તેઓને વારતે, ધર્મ એ આવશ્યક વસ્તુ છે એવું કેટલાકનું માનવું હોય છે. યુવકો—ઉત્સાહી—અથવા 'લાલ' લોકો, અથવા તો જે લોકો પોતાના જીવનમાં સદા ઉન્નત યર્ધ રહેલા છે, અથવા જેઓનો આત્મા મિથ્યાભિમાની અને મોહાંધ યર્ધ રહેલો છે, તેવા મનુષ્યને માટે 'ધર્મ' એ નિરૂપયોગી વસ્તુ છે—એટલે મુધી નિર્માત્ર્ય વસ્તુ છે કે 'ધર્મ' પ્રતિ તેમનું મન દોરવાય તો તેમનું જીવન નિઃસાર યર્ધ જશે, તેમનો હર્ષ ડૂબી જશે, જીવનની મોટી આશાઓ વ્યર્થ યર્ધ જશે, અથવા મિથ્યા સુખનો પ્યાલો હોઠ મુધી પહોંચેલો ટોળાઈ જશે—આવેા બધા તેમને નિરંતર રહેશે. પરંતુ આત્મ માનવામાં એ લોકની મોટી જૂલ છે, ખરૂં જોતાં તો દુનિયાનો ઉત્તમોત્તમ આનંદ તો ધર્મદારાજ મળી શકે છે.

ત્યારે હવે એવો પ્રશ્ન યશ કે "ધર્મ" એટલે શું? કયી વસ્તુને ધર્મ કહેવો? ઉત્તરમાં એવું કહીશું કે અનાદિ અને અનંત પરમાત્મા—જે પવિત્ર આત્મા પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં સદાવાસ કરી રહેલ છે—તેની પ્રતિ મનુષ્યે પોતાનાં બધાં કર્તવ્ય અર્પણ કરવાં એવું નામ "ધર્મ". જીવાત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચે આવી રહેલું પટાન્તર દૂર કરવું અને જેવી રીતે નદીનું સ્પર્શિત અને ડહોળાએલું પાણી મમુદના વિશાળ અને શાંત જલસમૂહમાં ભળી જઈને તેવુંજ શાંત બની રહે છે તેમ જીવાત્મા પરમાત્માના શ્રેષ્ઠ જીવનમાં મળી જઈને પોતાની મહિનતા દૂર કરી નાંખે. તેવું નામ 'ધર્મ'. એક વિદ્વાનતા શબ્દમાં વદીએ તો, "ધર્મનો તાત્પર્ય ઈશ્વર પ્રતિ પ્રેમ; તેનો ઉદ્દેશ મનુષ્યજાતિ પર સમભાવ; તેનું મદિર

મનુષ્યનું નિર્મળ અત કરણ, તેનું કર્તવ્ય—જળિદાન—ઐશ્વરીજીવન, મનુષ્યે સન્માર્ગ પ્રાપ્ત કરવો, અને પ્રેમ જે ઈશ્વરીજીવ પ્રવૃત્તિ છે તેનો હૃદયમાં વાસ કરીને—પોતાના જીવાત્માનું પરમાત્મા જોડે સંમિલન કરવું—આનું નામ ‘ધર્મ’ ધાર્મિકવૃત્તિહીન મનુષ્ય પોતાનું જીવન અર્ધદુઃખ જેવું ગાળે છે, મનુષ્ય ગમે તેટલો બુદ્ધિમાન હોય—તેનામાં ગમે તેટલી વિદ્યા હોય—ગમે તેટલી શારીરિક સપત્તિ હોય—પોતાની મનોવૃત્તિઓને હરખાઈ પ્રકારે અતુરજન કરવાની તેનામાં શક્તિ હોય—તથાપિ જે તેના આત્મા ઉચ્ચભાવનારહિત હોય, પ્રાર્થનાના પવિત્ર રહસ્યથી અજાત હોય—અને ઐદિક વૃદ્ધ મનોવિકારથી ભરપૂર હોઈ પરમાત્માના અનંતરૂપને ઓગળતો પશુ ન હોય—તો તેનું જીવન ફળ મિનાના છોડા જેવું નિર્મલ્ય થઈ રહે છે

મનુષ્યના જીવનના અનેક પ્રકારના સંબંધોમાં પરમાત્મા સાથેનો તેનો સંબંધ એક ઉત્તમોત્તમ પ્રકારનો છે તેના જીવનનો ખરો તત્વાર્થ (Essence) આ સંબંધમાં આવી રહેલો છે. તેનો આત્મા ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓથી ભરપૂર છે, તેનું જીવન પરમાત્માને ઓગળી શકે તેવું છે—માત્ર આત્મીય વસ્તુનું અસ્તિત્વ મનુષ્ય જીવન અને પાશવ જીવન વચ્ચેનો ભેદ સૂચવે છે મનુષ્યની તૃષ્ણા અને ઇચ્છાઓ પાશવ ઇચ્છાઓથી સાવ જુદીજ છે માનવીક બળ એ પાશવ બળથી જુદુંજ છે પ્રાચીન કાળમાં હોમરે કહેલ હતું કે “જેવી રીતે નાના પક્ષીઓ ખોરાકને માટે પોતાના મુખ ઉઘાડે છે તેવી રીતે પ્રત્યેક મનુષ્યે ઈશ્વરને ઓગળવા આકાંક્ષા સંભવી જોઈએ”. તેમજ અર્વાચીન વિદ્વાન લેકી કહે છે કે “આપણી ધાર્મિક વૃત્તિઓ આપણા શરીરમાંહેના જીવનતત્ત્વજ છે” ઈશ્વરનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યા પિતા આપણે આપણું જીવન ઉચ્ચતમ કરી શકનાના નથી—આપણે ભાગ્યેય જોઈ શકવાના નથી જીવાત્માએ પરમાત્મામાં તદ્દપ થઈ રહેવા યત્ન કરવો જોઈએ જીવાત્માએ પરમાત્મા વડેજ છે. આપણી ઇચ્છાઓને ફલીભૂત કરવા અને આપણું જીવન સુખી કરવાને ઈશ્વર વૃત્ત્ય દોષ શક્તિમાન નથી આમ તેમ બટકતા અને ભૂખે મરતા ઉગ્રાં અને અવિચારી મનુષ્યને જ્યારે પોતાની અધોગતિનું જ્ઞાન આવે છે ત્યારે તેના મુખમાંથી સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ગાર થઈ આવે છે “અર! હું ભૂખે મરું છું પરમકૃપાળુ પ્રભુ મિના દોષ મારી સામી નજર કરનાર નથી, કીડીને કણ અને હરતીને મણુ ધાન્ય આપનાર તો પરમાત્માજ છે!” આપણે ઈશ્વરના બાળક છિયે, અને આપણી ઉપર તેનો એટલો બધો ભાવ છે કે આપણે તેના બાળક છિયે એ રીતેનો આપણો તેની સાથેનો ઐશ્વરી સંબંધ આપણે કદાપિ વિસરી શકવાનાજ નથી સમુદ્રના તટઉપર આવી રહેલા દોષ નગરના પૌરજનો ગમે તેટલા વિમુખ થાય તથાપિ સમીપ આવી રહેવા સમુદ્રના વિશાળ “સૌન્દર્યધન” પ્રત્યે કદાપિ અજ્ઞાન—અધિર—રહી શકતાજ નથી, તેમ મનુષ્ય પોતાના હૃદયદાર ગમે તેટલા જોરથી બંધ કરી નાખે તોપણ પરમાત્માનો ભાવમય ધ્વનિ તેમના અંતર હૃદયમાં નિરંતર સંભળાયેજ જશે પરમાત્માના અનુપમ સૌન્દર્યની પ્રશંસા કરવામાં તેના અતિશય—નિરવધિ—પ્રેમ પ્રતિ પૂરું

૧) રાખી બેસવામાં, અને તેના પિતૃવત્ત્વ જોળામાં પ્રેમપૂર્વક માથું નમાવ્યામાં, આ પંજી જીવન કૃતાર્થ થયેલું આપણે સમજવું જોઈએ પ્રેમથીજ આપણે સુખી થઈએ છિયે એવું સમજી આપણું જીવન પ્રેમમય કરવા આપણે સદા યત્ન કરીએ છિયે, પણ આ પ્રેમનો આપણે બધા અનેકવાર કેટલો બધો દુરુપયોગ કરીએ છિયે તેનું આપણને જ્ઞાન રહેવું નથી.

પ્રેમનો યોગ્ય બદલો નહિ મળવાથી અથવા તો અયોગ્ય, તુચ્છ, અને નિર્માત્ર્ય વસ્તુ પ્રતિ આપણો પ્રેમ દર્શાવવાથી, આપણે આપણાં પ્રેમજીવનની અધમરિયતિ અનુભવીએ છિયે. મહા વેરાન પ્રદેશપર સુકામળ પ્રેમનાં ઝરણાંને મિથ્યા વહેતાં આ દુનિયામાં ચોમેર આપણે જોઈએ છિયે, અને વળી આમ છતાં પ્રેમનું યોગ્ય સ્થાન જોઈને આપણે તે તરફ પ્રેમરસ સિંચીએ છિયે; તોએ તે સ્થાન ઔદિક હોઈને ઔદિક સ્થિતિને અધીન છે અને તેથી યોગ્ય-કળ વખતમાં તે આપણાથી વિમુખ થઈ જાય છે; અને આપણી પ્રેમસરિતા યોગ્ય પાત્ર રૂપી ઉદયિની મિથ્યા જામતા રાખતી શુષ્ક થઈ જાય છે! આપણાં સગાં સખાધી—આપણા મિત્રો—આપણો દેશ—આ સર્વ વસ્તુઓ પ્રેમનું યોગ્ય પાત્ર તો છેજ, તથાપિ ઈશ્વર તુલ્ય પ્રેમનું યોગ્ય નિધાન આ જગતમાં અન્ય છેજ નહિ. ઔદિક વસ્તુને અર્પણ કરેલો પ્રેમ—સાંકડી ખીણોમાં થઈને વહેતી સરિતાનાં ચોતરફ રખણિત થયેલા પ્રવાહ મમાન છે; પરમાત્માને અર્પણ કરેલ પ્રેમ સમુદ્રને મળતી સરિતાના શાંત પ્રવાહ તુલ્ય છે. જેવી રીતે પુષ્પના વિકાસને વાસ્તે પુષ્પને સૂર્યના પ્રકાશનો અને વરસાદનો ખપ છે તેવીજ રીતે આપણા જીવનનો વિકાસ પ્રાપ્ત કરવાને વાસ્તે પરમાત્માના જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશનો ખપ છે. અર્જન જે મનુષ્ય આવા સર્વોત્તમ પ્રકાશથી વિમુખ ગ્રહે છે તે પોતાના આત્માને સ્વાતંત્ર્ય મૂકીને પન્તપ્રતાને અધીન કરે છે, માનુષીક ભાવનાનો પગિયાગ કરીને પાશવ સ્થિતિ સ્વીકારે છે, અને જીવાત્માને મૃત્યુના દાર આગળ લાવી મૂકે છે. ખરો ધાર્મિક મનુષ્ય પરમાત્માને જોળખે છે, સર્વ પ્રકારની તુચ્છ મનોવાંચનાથી તટસ્થ રહે છે. કપાળે લાંબાં ટીસાં તાણીને અને દેવસ્થાનમાં દિવસમાં માત્રાર આંટા મારીને—પેટમાં પાળી સંતાડીને—અન્ય મનુષ્યના જીવાત્માનું ઉચ્છેદન કરવામાં—ખરો ધર્મનો સમાવેશ થઈ રહેલો નથી. ખરો ધર્મ પ્રત્યેક જીવાત્માને પરમાત્મામયજ ગણે છે. ખરો ધર્મ મનુષ્યના શરીરના પ્રત્યેક જીવનતણુને પ્રેમરસના મુગન્ધિ મિંચનથી નિરંતર સુવાસિતજ કરે છે. ઉત્તતાવસ્થામાં તેમજ અધમાવસ્થામાં—યુવાવસ્થામાં તેમજ વૃદ્ધાવસ્થામાં—માંદગીના સમયે તેમજ અવસાન કાળે—ખરો ધર્મ મનુષ્યની માનસિક સ્થિતિને તેવીને તેવીજ શાંત અને નિર્મળ ગણે છે, દુઃખમય વર્તમાન સ્થિતિને સુખી ભવિષ્યનાં દર્શન આપે છે. આ દુનિયામાં અનુભવાતાં અનેક પ્રકારનાં સુખ—હર્ષ—જ્ઞાન—યશ—ઉત્તમ પદવી—પિંગેરે સર્વ વસ્તુ પ્રત્યેક મનુષ્યને એક સરખા પ્રમાણમાં મળતી નથી. દુઃખરૂપી મહાર્થુવમાં અસંખ્ય મનુષ્ય પીડાતા આપણે જોઈએ છિયે. ઉત્તમાવસ્થામાં રહેતા મનુષ્ય માત્ર ગણતરીજ હોય છે—અને ઉર્જ્જવળ યશ સંપાદન કરતા સ્નેહકે આર મનુષ્ય આપણી નજરે પડે છે. પણ ઈશ્વરનું જ્ઞાન મેળવવાને અને ઈશ્વરની સેવા કરવાને વાસ્તે કાષ્ઠપિણ જાતનો ભેદભેદ હોતોજ નથી. થોડોટોમાં જડપથી દોડનાર યશસ્વી નીવડે છે, યુદ્ધ સ્થળપર શૂરવીર પુરુષ વિજયી નીવડે છે, પરંતુ ગમે તેવો ગરીબ, દુઃખી, વા કમનસીબ મનુષ્ય હોય તથાપિ તેને પરમાત્માના સેવનનો અધિકાર તો છે જ. વાતાવરણના જળરા વેગની માફક આપણું વેતમાત્ર જીવન વ્યતીત થઈ જશે! પાનખર ઋતુમાં વાતો પવન જેવી રીતે વૃક્ષોપરનાં પત્ર પુષ્પદિકને ખાડી નાંખે છે તેમ આ જગતના જપાટા આપણું જળ લેઈ લેશે! આપણે કોઈ રૂપેયનો સંચય હર્ષો હશે અથવા મહાન મશની પદવી સંપાદન કરી હશે. તે સૌ કાળક્રમે નિરયંક થઈ જશે! હજાર હાર્થનો સહસ્રાર્જુન સરીખો યોદ્ધા પણ ધૂળ ભેગો થઈ ગયે; તો આ કગિકાગનો અવ્ય

બંજ ધરાવનાર મનુષ્યની તો શીજ ગણતરી ? થોડાક વખતમાં આપણો જીવાત્મા આ રચૂલ શરીરનો ત્યાગ કરી આદ્યો જશે અને આ દુનિયામાં આપણે જેવી મનોભાવના રાખી હશે અને જેવાં કૃત્યો આચર્યાં હશે તેવી ભાવના અને કૃત્યો આપણા જીવાત્માની સાથે વળગેલાં રહેશે અને આથી કરીને આપણા જીવાત્માની ઉત્તમ વા અધમ સ્થિતિનો આધાર આપણી મનોભાવના અને કૃત્ય જ પર રહે છે. આમ છે તો આપણે પ્રત્યેક મનુષ્ય આપણા દુકા જીવનનો સદુપયોગ કરી લેઈએ. આ દુનિયાના ક્ષણિક વૈભવપર લક્ષ નહિ યોદાડતા— પરશોકના ચિરંકાળ અનુભવાય તેવાં સ્વર્ગોંચ સુખનો અધિકાર મેળવવા યત્ન કરીએ.

દરેક મનુષ્ય ઈશ્વરનું સર્જેલું પ્રાણી છે એવું સમજી પ્રત્યેક મનુષ્યપર સમાનભાવ રાખી—ગ્રેમના અમીરસથી આપણા જીવાત્માને ભરપૂર કરી—કચ્ચ મનોભાવના અને સદ્કૃત્યોવડે આપણા જીવનને ઉચ્ચતમ બનાવી—આપણા આત્માને પરમાત્માના ચરણાર-વિંદમાં નિવેદન તથાસ્તુ.

નરીયાદ,
તત. ૨૬ માર્ચ ૧૯૦૭. }

"જ્ઞાનલક્ષિત."

પેશ્વાના દરબારમાં પહેલો ઇંગ્રેજ રેસીડેન્ટ.

(અનુસન્ધાન ૧, ૪૯૬ થી.)

ઇંગ્રેજો તરફથી પૂર્વે મી. મોરારીન અને કર્નલ એપ્ટન આગ્યા હતા તેમનો જેવી રીતે આદર સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો તેથી જ રીતે નાનાદેડનવિસેમી. માલેટની આગ-તારવાગતા કરવાનું હસ્યું. પરંતુ જે પ્રમાણે દિલ્હીના બાદશાહે તથા મદાગાજ સિંધિયાએ પોતાનું બહુ માન કર્યું તે પ્રમાણે પુના દરબારે પણ કચ્ચ જોઈએ એમ મી. માલેટની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. આ બહુમાનમાં મુખ્ય પ્રશ્ન હાથી બાળતનો હતો. નાનાએ માલેટને બહુમાન તરીકે આપવાને, વસ્ત્રો, અલંકાર વિગેરેની જે યાદી મોકલી હતી તેમાં માલેટને થોડા બક્ષિસ આપવાનું લખ્યું હતું. પરંતુ પોતે કલકત્તાનો પ્રતિનિધિ યદને પેશ્વા દરબારમાં આવ્યો છે તેથી પોતાને હાથી જ મળવો જોઈએ એવો આગ્રહ માલેટનો હતો. તેમાં પણ નાનાએ ફેંચ વફાલ મી. મોરારીનીને હાથી ભેટ આપ્યો હતો તેથી પોતાને પણ રાજના માનની આતર હાથી ભેટ મળવો જોઈએ એમ આગ્રહ સાથે કહેવડાવ્યું. નાનાદેડનવિસે કર્નાટકમાં ધણે દર હોવાથી બહિરોપતે આ માનપાનનો વિચાર તદ્દકુળ રાખવાનો પુરકળ પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ માલેટે શ્રીમંત સવાઈ માધવરાવ પેશ્વાની ભેટ લેવાનો અતિશય આગ્રહ બતાવવાથી શ્રીમંતની ભેટ માટે વ્યવસ્થા કરવી પડી. આ પ્રમાણે બહિરો રઘુનાથે શ્રીમંત પેશ્વા સરકારની માલેટને મુલાકાત કરાવી આપી. પરંતુ નાનાદેડનવિસે પુનામાં હાજર ન હોવાથી પોતાક વિગેરે માનનીય શીરપાવ પાછળથી આપવાનું કર્યું. અને ફક્ત બીકું આપી શ્રીમંતે માલેટને રજા આપવાની યોજના થઈ. આ ભેટ સંબંધી નાનાદેડનવિસેને

બહિરોપતે લખેલા પત્રો ઘણા વાંચનીય અને મનોરંજક છે. તે ઉપરથી તે સમયના રાજ-
દરબારનો આબેહુલ ચિતાર નજર આગળ ખડો થાય છે. તે પૈકી કેટલાક પત્રના ઉતારા
અને આપું છું:—

તા. ૬ ફી માર્ચ ઇ. સ. ૧૭૮૬ના પત્રમાં બહિરોપતે નાનાને લખે છે કે:—

“ મેરૂ માલિટનું પોતાને બહુમાન કરવા વિષે આગ્રહ પૂર્વક કહેવું છે. એ વિશેનો
વિસ્તાર પુરવણીપત્રમાં વિનંતિ લખી છે, તે વિદિત થાય. તે બધુક રહેવા માટે આપ્યો
છે. તરતમાં અન્ય કોઈપણ રથને જવાનો નથી. હાલમાં તેના સન્માનમાં જે ખર્ચ કરવું
પડશે તે પુનઃ કરવાનું કારણ લાગનાર નથી. એક વખત તુર્ત કરીશું એટલે તેને સંતોષ
થશે. અને નિત્ય કામકાજનો પ્રસંગ એની સાથે પડવાનો તેથી પ્રથમ શ્રીમંત (નારાજ)
થવા દેવો નહીં એવી વિનંતિ લખી છે. લશ્કરમાં નીકળતી વખતે શ્રીમંત પાસે રજા લેવા
જશે, તે વખતે બહુમાન કરવું અને કદાચિત્ લશ્કરમાં સ્વામી એને ન બોલાવે તો સહજ
મેજબાની માટે બોલાવી બહુમાન કરવું; પરંતુ કરવું જરૂરનું છે. તેને લેવા દેવાની યાદ
અલાહિદી મોકલી છે; તેથી રા. અમૃતરાવ પેટેને આજ્ઞા થવી જોઈએ, તેના બોલવામાં
રા. પાટીલ બાવાએ બહુમાન કર્યું, તેમના કરતાં આ સરકાર મોટી ત્યારે અત્રેથી અધિક
માન થવું જોઈએ. ત્યારે મહે ઉત્તર આપ્યો કે પાટીલબાવા એક સરદાર, આ ઘણી, તેઓ
એટલું કેમ કરે. ત્યારે બાદશાહે જવાહીર રકમો આપી, તે પ્રમાણે તો હેલું જ જોઈએ.
ખીજી એમાં કોઈ અવેજ પર કે નફા પર દૃષ્ટિ નથી. પરંતુ હૈકીકની વાત અધિક ઓછું
કરશે તે પ્રમાણે કલકત્તાવાળાને તે મને પણ સંતોષ તે માટે બાદશાહ કરતાં ઓછું તો
ઠીક નહીં આ પ્રમાણે શ્રીમંત નાનાને વિનંતિ લખો એવી એના તરફથી સૂચના થયાથી
વિનંતિ અને યાદ મોકલી છે, તેમાં ન્યૂનાધિક થવું ન જોઈએ. શ્રીમંત રાજશ્રી રાવસાહેબ
(પેશા) ને માટે નજરાણાની વસ્તુઓ તેના બોલવાપરથી કીમત રૂપીઆ પાંચહજાર સુધીની
થશે એમ લાગે છે. જણવા માટે લખ્યું છે. રાજકારણ સંબંધી તેના તરફના ખુલાસા
શ્રીમંતની ભેટ પછી વાર્તાલાપમાં થશે. તેમાં જે બાવ દેખારો તે લખી મોકલીશ. મીસ્ટર
માલિટ કલકત્તાવાળાનો વકીલ અને સૈયદ તુરદિન મુંબઈવાળાનો વકીલ છે. + + + + +
સૈયદ તુરદિનખાનને પ્રથમ પાત્રખી નહોતી, હાલ મુંબઈ ગયો ત્યારે જ જનરાલે બહુમાનમાં
પાલખી આપી. માલિટ અને તેની વચ્ચે સારો રોલ છે. તુરદિનખાને પણ માલિટના
બહુમાન વિશે વિનંતિપત્ર સ્વામીને લખ્યો છે. સેવામાં શ્રુત થાય એ વિચારના. ”

ઉપરના પત્રમાં પુરવણી પત્ર વિશે લખ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે “ + + + + +
શ્રીમંતને ભેટ વખતે નજરાણો લાન્ગોલું તે ધરવો, અને સરકારમાંથી તે સમયે જ તેને
બહુમાન, જવાહીર, વસ્ત્રો વગેરે આપવાનાં હોય તે આપવાં એવું માલિટનું કહેવું થયું તે
પરથી મહે કહ્યું કે આ સંપ્રદાય નથી તમને બહુમાન કરવું તે વિદાયગીરી વખતે થશે—
આ સરકારનો શિરસ્તો નવાજ તરફથી કે કોઈ માતબર તરફથી વકીલ અથવા માતબર
આવે તેના પણ રજા વખતે બહુમાન થાય છે ઈંગ્લેન્ડ તરફથી પણ આજ્ઞાપર્યંત સુબધથી
અને કલકત્તાથી વકીલ કર્નેલ આપટેન અ.બો. હશે, તેનું પણ માન મન્માન એમ પ્રમાણે
થયું. ભેટની વખતે તમને બહુમાન કેમ થાય ! આ દરબારમાં અને આખા હિંદુસ્થાનમાં

આવી પદ્ધતિ નથી. ત્યારે તેણે કહ્યું કે શ્રીમંતની દરબારમાં ચાલ નહીં હોય, પણ હાંદુ-સ્થાનમાં હાલમાં જ હું કલકત્તે જતી વખતે બાદશાહને તથા રાજાશ્રી મહાદાજી સિંધીયાને મળ્યો ત્યારે તેમની તરફથી આ પ્રમાણે થયું:—

બાદશાહની બેઠ વખતે મહે નજરાણું કર્યું તેજ વખતે બહુમાનમાં હાથી એક, ઘોડો એક, શિરપેચ કલગી અને વસ્ત્રો—આ પ્રમાણે બેઠની વખતે મને આપ્યાં. કલમ. ૧

રાજાશ્રી મહાદાજી સિંધીયા તે બેઠ્યો તે પ્રથમ બેઠની જ વખતે તેણે મને બહુમાન શિરપેચ, કલગી, મોતીની કહી, ઘોડો એક અને વસ્ત્રાલંકાર સર્વને આ પ્રમાણે આપ્યાં ખીજ દિવસે ખાટીલખાવા અમારા ડેરામાં આવ્યા ત્યારે ખાટીલખાવાને નજરાણું તથા નજર કરવાની વસ્તુઓ અમે આપી. કલમ. ૧

સદરહુ પ્રમાણે ઉભયે બેઠ વખતે જ અમારો બહુમાન કર્યો. ત્યારે હાંદુસ્થાનમાં તો મહારા કહ્યા પ્રમાણે પ્રનાલિકા છે. ફક્ત શ્રીમંતના દરબારમાં નહીં હોય. કર્નલ આપરેનને બેઠની વખતે બહુમાન મળ્યું નહીં તેનું કારણ તે વકીલ તહ કરવાને આવ્યો હતો. તહ ફરી પાછો જવાનો તેથી બહુમાનનો સરપાચ વિદાય થતી વખતે આપવો યોગ્ય છે. અમે તો શ્રીમંતના સરકારમાં હમેશ માટે વકીલ મુતલક મુખામાર થઇ આવ્યા છીએ. જ્યારે અમારી વકીલાતની ખરતઃથી યશે ત્યારે જ અમને ફક્સત. ત્યાં સુધી અમેને રજા લેવીએ નથી અને જહુંએ નથી ત્યારે અમારો બહુમાન કયારે યાય? હમેશના વકીલ થઇ અમે આવ્યા ત્યારે વકીલનો ખીજમતનું અમને બહુમાન પ્રથમ થવું જોઈએ; અને કલકત્તાવાળાના પત્રો શ્રીમંતને આપીશું અને મહારા નામનું મુખામારાનું બેઠ શ્રીમંતને વાંચી સંભળાવીશું. તે વખતે સહમંડલ મને બહુમાન થવું આપરક છે. તેમ નહીં યાય તો મહારી પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચશે. એવું ઘણા પ્રકારનું તેનું જોલણું થયું. અને સ્વામીની તે આજ્ઞા નથી મહારો મહાર અમારાથી આ વાત કેમ કયુવ યાય? સ્વામીને વિનંતી લખી જવાપ આવે ત્યાં સુધી બેઠ બાબત મુજતલી રાખીએ તો તેને માફ લાગે. તેથી તેનો બહુમાનનો મનસુબો તોડવો, એ વિષે મહારી ખુદ્દિ અનુમાગ અનેક પ્રકારે તેનું સમાધાન કર્યું. છેવટે તોડ તમે લશ્કરમાં તો આવો જ હો અધિકયાત કાયદા વિશે યાય, તે શ્રીમંત નાનાને સમજાવી વિનંતી કરીશું, ત્યાં જે યત્નનું હશે તે યશે. પરંતુ હાલ અમે નાનાફકનરિસ નથી તેથી નવી વાત અમારાથી કેવી રીતે થઇ શકે? એવું ઘણું કહ્યું. તે પરથી તેણે કહ્યું કે લશ્કરમાં તેમની મરજી મુજબ કયુવ કરીશ પણ શ્રીમંત ધણીરણી તેમની પાસેથી બહુમાન તો જરૂર થવું જ જોઈએ. એ ન યાય તો હીક નહીં. આ પ્રમાણે આમલક કર્યો; અને શ્રીમંતની મુલાકાત પણ સત્વર લેવી. લશ્કરમાંથી કિતર આવતાં વખત લાગે. આમ વિષમ ચુચવણ પડી. સ્વામીની આજ્ઞા લક્ષમાં રાખી તેને પણ કેવળ અમી કરવો હીક નહીં એવું સમજી તેને કહ્યું કે તમારી મરજી છે તો અમે શ્રીમંત નાનાને લશ્કરમાં વિનંતી લખી આજ્ઞા મંગાવીએ છીએ, તમે શ્રીમંતનો બેઠ લઇ નજરાણું કરો કેવળ બેઠ સમયે જ સરપાચ યાય કે પછી ચાર દિવસ મોડો યાય એની ચિંતા નહીં. + + + આ પ્રમાણે બેઠ સમયે બહુમાનનો આગ્રહ શિથિલ કર્યો. કાલે બેઠ કરાવું છું + + +

શ્રીમંતની અને માલેટની ત્યાં ૬ ફી માર્ચને દિવસે બેઠ થઇ તે બેઠની વિગત જા-
નાઈન આપણેએ નાનાને નીચે પ્રમાણે લખી છે:—

“વિનિતિ વિશેષ માલિટ વડીલનું પુનામાં આવ્યાનું વર્તમાન લખ્યું છે. આજ શ્રીમંતના દર્શન માટે આવ્યો હતો. પ્રથમ તે કચેરીમાં આવે અને શ્રીમંત પાછળથી આવે, ઉઠતી વખતે શ્રીમંતે ખેલાં 'હાલું. એટલે તાંબા દેવાના પેચ પડતી નથી. ઉપર પ્રમાણે બેન રાખ્યો આવતી વખતે ખાશાને (શ્રીમંતને) માત્ર હાથમાં હાથ મેળવી બેઠું એવો રા. બહિરોપતનો વિચાર થયો અને તેનો પણ આગ્રહ હતો. સખળ તેને એકલાને શ્રીમંત બેઠયા તેણે નજરાણું કહ્યું તેની યાદી જુદી મોકલી છે. તેપરથી વિદિત થાય. અદાપિ પર્વતીના બગીચામાંજ રહ્યો છે. વાઘમાં આવી રહેવા વિચાર દેખાતો નથી. સ્ત્રીઓ વિગેરે કાંઈ સરખમ વાડમાં લાવી રાખ્યો છે. મોદીખાનું પણ આજુ કહ્યું છે. મશારનિદ્દા (માલેટ) સાથે છ આશામી પાત્રખીના ધણી છે તે જાણીએ. એ વિનતી.”

આ પત્રમાં માલેટે શ્રીમંતને નજરાણું દર્શાવી યાદી મોકલ્યા સંબંધે ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તે યાદી ઉપલબ્ધ થઈ નથી. આ પછી માલેટને લસ્કરમાં લઈ આવવા માટે અને તેના સીધા માટે બહિરોપતે અને નાના વચ્ચે પત્રો લખાયા—આ પત્રોપરથી માલેટ કલકત્તા વાળાનો વકીલ હોવાથી મુ'મલવાળા વકીલના કરતા મરહાઓની તેના વિષે સન્માનભાવના અધિક હતી એવું દેખાય છે. અને એજ કારણે મોરગીન કરતા અધિક રૂપીયા માસિક ખર્ચ માટે આપવાની બક્ષામણુ બહિરોપતે કરી હતી પરંતુ નાનાએ તે સ્વયંનાને માન્ય કરી હોય એવું દેખાતું નથી. બહિરોપતે માલેટને લસ્કરમાં જલદી લઈ જવાનું ઠરાવ્યું. રજ વખતે નાનાએ માલેટને જે બહુમાન આપવા માટે આગ્રહ કરી હતી, તે બહુમાન નાપસંદ થયું. તેથી તે તેણે સ્વીકાર્યું નહીં. તા. ૧૧ મી એપ્રિલ ઈ. સ. ૧૭૮૬ ના બહિરોપતના પત્રમાં નીચલી હકીકત છે.—

“સેવામાં વિદ્યાપના મેલ માલિટ ઇંગ્લેન્ડને લઈ જતી લસ્કરમાં આવવાની આગ્રહ મળી. તે ઉપરથી મશારનિદ્દેને કહ્યું. તે આગ્રહ પ્રમાણે આવવા તૈયાર છે. ઉંટા વગેરે તેની પાસે ખરીદ કરાવ્યાં. બોલઓ માટે સરકારમાંથી છકડા (ગાડાં) વિગેરેની સોઈ કરવાનું ઠરાવી તેના નીકળવાનું નક્કી કરી, હું આજેજ ચેત્ર શુક્ર ત્રયોદશી ને મંગળવારે એ પ્રહરના મુહૂર્તે નીકળી રાવતીમાં આવી રહ્યો છું * * * ને સાહિત્ય તૈયાર થયે તેને લઈ સત્તર સેવામાં આવી 'પોચું' છું. * * * મેલ માલિટ ઇંગ્લેન્ડને અમારી વિનંતીપરથી બહુમાન આપવાની આગ્રહ આપી હતી તે પ્રમાણે વિદાય થતી વખતે કરવાનો હતો. પરંતુ તે તેના ખ્યાનમાં ન આવ્યું. ફરાસીસ (ફેંચ) ના વકીલ મુસા (મોરચો) મોર્તિનને હાથી આપ્યો ત્યારે અમને કાં નહીં?

હાથી આપો એવો તેના બોલવાનો શબ્દાર્થ હતો. તેને આગ્રહ શીવાયના હક ઉત્તર શું આપીયે! અને આપવાની વિનંતી વારંવાર સ્વામીને શું લખીયે? તેથી તેને સમજાવી કહેતો હતો કે ખેલાં આગ્રહ પ્રમાણે બહુમાન સ્વીકારો, એમ ઘણું કહ્યું; પરંતુ તેને ગળે

તે વાત ન ઉતરી ત્યારે માત્ર રમ વખતે બીકું આપી 'તેને લઈ આવું છું'. આપને રૂબરૂ થયે સાધના વિનંતી કરીશ. સેવામાં શ્રુત થાય એ વિગાપના. સિધિયાનું કહેવું માલિટને દરમાસે પાંચસો રૂપીઆ સુધી આપવા, વધારે આપવું નહી, એવી આગા, આગા પ્રમાણેજ અવેજ તેને આપ્યો છે. અધિક આપ્યું નથી. એ વિગાપના."

આ પત્રપરથી માલેટનો સામાન લઈ જવાને આગ વિગેરેની સરકારમાંથી વ્યવસ્થા કરતાં વિગાપ થયો, તેથી બે ચાર દિવસ નીકળવાનું લખાયું. નાના ફૂડનવિસ લશ્કરમાં હોવાથી, બહિરાવંતના પત્ર ત્યાં પહોંચી ઉત્તર આવતાં ઘણો વખત લાગતો હતો. તેથી પુનઃ પુનઃ માલેટના રહેવાની જગ્યા બદલ, બહુમાન બદલ અને લશ્કરમાં જવા માટે તેની તેજ ચર્ચા ચાલી હતી.

આખરે માલેટનું તુરદિનખાન સાથે લશ્કરમાં જવાનું ક્યું. અને તે પ્રમાણે કુચ શરૂ થઈ. તેની અને નાનાની જલદીથી બેટ થનાર તેથી તેનો માન મરતબો કેવી રીતે રાખવો એ પ્રશ્ન પુનઃ કાયમ રહ્યો. નાનાએ મહાદાજી સિધિયાને પત્ર મોકલી તેની પાસેથી માલેટનો બહુમાન કેવી રીતે કરવો એની માહિતી પુછાવી હતી. પરંતુ તે માહિતી આવ્યા પૂર્વેજ માલેટ નાનાના લશ્કર સમીપ આવી પહોંચ્યો. તા. ૧૭ મી મે. ઈ. સ. ૧૭૮૬ ને દિવસે બહિરાવંતે જાને ચેકલ ઇંગળી પરગણે મુઘીલ નજીક કરબે મજકુરમાંથી નીચલો પત્ર લખ્યો છે.

"વિગાપના તા. ૭. ૧૭ રજબ સુધી વર્તમાન ચધારિયત છે * * * * રા. પાલીલ ખાવા તરફના પત્રો અને ચિમનજાતના પત્રો આવ્યા છે. તેમાંનું મજકુર વગેરે કહેવાનું સર્વ સમક્ષમાં કહીશ. * * * * ધીમે ધીમે મજલો થાય છે. તેથી બે ચાર દિવસ થશે. માલિટના કહેવામાં કલકત્તાનો વકીલ સરકારમાં પૂર્વે કર્નલ ઈપટેન આવ્યો હતો. તેને સરપાલ, આગતારાગતી વગેરે જે બહુમાન થયાં છે તે તપસીલવાર હું કલકત્તાના દફતરમાંથી લખી લાવ્યો છું. તે પ્રમાણે હાલ પણ થવું જોઈએ. તેમાં ન્યૂનાધિક ચવાથી કલકત્તાવાળાઓ નારાજ થશે, મહારા ઉપર ચીડાશે તે અને હલકો પાડશે. આ વિશેનો આગ્રહ પ્રથમ દિવસથીજ છે ઇપટેન તહ કરવાના માતખર કામ માટે આવ્યો હતો એવું મહેં સહજજ કહ્યું. તેને તે સમયે તે કામ હતું. હાલ તે કામ નથી. બીજું (તેનું કામ) પડે કે ના પડે; તથાપિ કલકત્તાવાળાઓના લખાણમાં મહારા હોદ્દા ઇપટેન કરતાં કમી છે કે શું? આ બાબતમાં તેનું કહેવું યજ્ઞ છે. તે સેવામાં શ્રુત થાય એ વિગાપના."

આ પછી આઠ દસ દિવસે માલેટ અને નાનાની સમક્ષ બેટ તા. ૧૮ મી મેને દિવસે થઈ નાનાએ મુલાકાત વખતે માલેટનો સારો આદર કરી તેને તથા તેની સાથેના મંડલને મોઝાક, જવાહીર વગેરે આપ્યાં. માલેટને રૂ. ૬૩૧ નો પોષાક અને તેની સાથેના મંડલને એટલે મી. રેનલ ("મેપ ઓફ હિંદુસ્તાન" નો ૩૪ થી કર્તા) મી. ચુટેક મી. હોર્ન ઝ. કુસો અને સૈયદ તુરદિનખાન એ સર્વને મળી કુલ રૂ. ૧૨૩૦) ના વસ્ત્રો જવાહીર સાથે આપ્યાં. નાનાએ માલેટની પ્રથમ બેટ વખતે જે આદર સત્કાર કર્યો અને તેની માથે દરબારી રીતનું જે ઉમદાવર્તન કર્યું, તેથી માલેટના મનમાં નાનાફૂડનવિસ માટે સારી છાપ બેસી.

માનેટ હજી કર્નાટક મધ્યે બદામીના મગસ લશ્કરના પહેાચ્યા નહતા ત્યા તા. ૨૦ મી મે ૬ સ ૧૭૮૬ ના રોજ બદામીનો કીલ્લો મરાઠાઓના તાનામા આવી તેપર સર કારની ધ્વજ ફરમા લાગી આ આનંદના સમાચાર માનને જણાવવા માટે નાનાએ બહિરોપતપર ચીઠ્ઠી મોકલી તે પ્રમાણે બહિરોપતે માનેટને વર્તમાન કલ્યા તે સામળી તેને ધણા સતોષ થયેા.

‘ કીવાવાગાઓ શરણે આવી હેાન બહુ યમાથો જીવદાન આપી કીવાપર સરકારના નીશાન ચઢ્યા ’ આ વર્તમાન કહેનારને માનેટ ચેતુ પાવડી બક્ષીસ આપ્યુ અને મરા ઠાઓને સુખારનાદી આપવાને મુદ્દામ પોતાનો માણસ મોખરેા આ પ્રમાણે બદામીનો વિજય થયા પછી નાનાફડનવિસ માને સહવર્તમાન પુના પાઠા કર્યા બતમીની લગ ધનો અને એકદર કર્નાટકની મુઆફરીની હકીમત માને પોતાના ખાનશી પત્રો (teespat chahes) મા ઉકુળીતે લખી છે આન્ટ કદે પણ મરાઠાઓના દરિદાસમા તેનો ઉલ્લેખ થયો છે.

આ પ્રમાણે માનેટના આગમનનો હેસાન બહિરોપત મેટેદનેના પત્રોપરથી જે કાર્ મળી આ પેા તેના આધારે સક્ષિપ્તમા વર્ણુ પેા છે માનેટનુ પુનામા મયમનુ એટલે ૬ સ ૧૭૮૬ થી ૧૭૮૬, દશ વર મુધી ઇંગ્લેન્ડના પ્રતિનિધિ તરીકે રહેતુ થયુ આ દશ વર્ષો રાજકીય દૃષ્ટિથી અત્યંત મહત્વના છે પરતુ મદબાગ્યથી આ દશ વપના માનેટ સમધીના મરાઠી પત્રો ધણા ખરા નહ થયા છે એ અત્યત દુખની વાત છે મી માનેટનો ઇંગ્લેજ પત્ર વ્યવહાર કદાચિત અસ્તિત્વમા હોવાનો મભવ છે પ તુ તે વ્ધારે પ્રકાશમા આવશે તે કહી શકાય તેમ નથી અર્થાત આવી ગિયતિમા મૂળ પચોના અભાવે માનેટના રાજ કીન ચરિત્રનુ વિવેચન થર્ રામ્તુ મ્મણુ કે તથાપિ તેણે પુના દરખાસ્તા મરાઠાઓના એકદર રાનકરણોનુ સુદ્ધ મીતે નિરીક્ષણુ કરી લીલુ અને તેનો ઉપયોગ મ્વરાખ્દ સત્તાની અભિવૃદ્ધિ કરવામા કયા એવુ માનતુ અસોગ્ય ગણારો નહી

પુરુષોત્તમ વિદ્યામ માવજી.

વીરચરિત કાવ્યોનો સુધારો તથા પ્રાચીન રીતિ.

૬.

હાલ જે સ્વરૂપમાં આપણે મહાભારત જોઈએ છિયે તે સ્થિતિમાં તેમાંથી સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે કે જે કવિઓએ તે એકત્ર કરેલ તથા પૂર્ણ કરેલ છે તે કવિઓના શાસમાં પ્રુદ્ધ અને ધર્મનુ વાતાવરણ પેઠેલું હતું, અને એ વાતાવરણ એ કાવ્યમાં વાણત નાયકોના શ્લોકમાં ગયેલ વાતાવરણથી ભૂદ્ધ હતું. વાતની કાવ્યરૂપતા આખા અંશમાં ફરતી ફરતી દેખાય છે, અને પાછળના લેખકો, જેઓ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ હતા, તેમના તાકિક સ્વરૂપથી ભિન્ન દેખાય છે. એ બ્રાહ્મણો મનુના નિયમોની અધરી શાલામાં શિક્ષિત હતા. પરંતુ પાંડવોની મૂળકથા અહિં તહિં વૃદ્ધ થાય છે તથા આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છિયે કે જે જ્ઞતિમાં મહાભારતના પાત્ર મુખ્ય નાયકો જન્મ પામ્યા હતા તે જ્ઞતિ કેવળ બ્રાહ્મણોની સત્તાથી બહિર નહોતી. આનો દાખલો એ છે કે; પાંચ પાંડવોને પ્રથમથી ખાસ બ્રાહ્મણની ક્ષણથી આપવામાં આવેલી, અને કવિને ખરો માનિયે તો જે પાંડવોને બ્રાહ્મણોની પવિત્ર વિદ્યાઓ, વ્યાકરણ, હંદશાસ્ત્ર, ખગોલવિદ્યા, અને સ્મૃતિઓ શીખવવામાં આવેલ, તે પાંડવો એ સૌવશ્યે એકજ સ્ત્રી પાછળથી કરી એ બની શકવા જોગ છે? બ્રાહ્મણના નિયમોથી આ વાત ચોખ્ખી રીતે વિરુદ્ધ છે. તેઓ કહે છે કે—“એક પુરુષને ધણી સ્ત્રીઓ હોય, પણ એક સ્ત્રીને ધણા પતિ હોય નહિ (= શ્રેષ્ઠેષ્ઠેષ્ઠ સૂચતે એકસ્ય મહર્ષો જાયા મર્વતિ નૈકસ્યા એવ મહત્ત્વઃ પતયઃ સંતિ).” માટે આવી વિરુદ્ધ વાત ગોઠવવાનું કારણ એમ જણાય છે કે લોકોને આવી વિચિત્ર કાવ્યની ઋચિ પ્રજ્ઞા હતી, અને તેથી એમ રચના કરી છે. તોપણ મહાભારતના બ્રાહ્મણ રચનારોએ જોયું છે કે એવો વિરોધ સ્વઅંશમાં લાવવો ઉચિત નથી અને તેથી તેનો ભાવાર્થ ફેરવવા તેમણે પ્રયત્નો કરેલ છે. એટલા માટે એ કાવ્યમાં લખેલું છે કે એક વાર પાંચભાઈઓ થેર આવ્યા અને સ્વમાતાને તેમણે કહ્યું કે, અમે કંઈક અત્યંત કિંમતી વસ્તુ મેળવી છે. વધારે સાબળ્યા વગર તેમની માતાએ એકદમ તેમને કહ્યું કે તમે ભાઈઓએ તે સમાન ભાગે બહેંચી લેવી. માળાપની આદા પાળવી જ જોઈયે; અને જે વસ્તુ તેમણે મેળવી હતી તે દ્રોપદી હતી; તેના તેમણે બ્રાહ્મણોની સલાહથી ભાગ બહેંચી લીધા, એટલે કે મંજુર રાખી લીધી. ભારતી ન્યાયશાસ્ત્રીઓ આ પ્રશ્નને વિષમ પ્રશ્ન કહે છે, તેઓ આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે, પણ તેને રિવાજ તરિકે સ્થાપિત કરવાની ના પાડે છે. કહે છે કે, ધર્મો દ્વિવિધઃ સ્પૂલઃ સૂક્ષ્મઃ । મદમતિમિતિપિ સુલેન લુચ્યમાનઃ । સ શ્રીચાચમનસંધ્યૈતવંદનાદિઃ સ્પૂલો ધર્મઃ । શાસ્ત્રપારંગતેઃ પદ્ધતૈરેવ યોજું યોગ્ય હતરેષામધર્મપ્રાતિવિષયો દ્રોપદીવિવાહાદિઃ સૂક્ષ્મો ધર્મઃ ॥ (= ધર્મ એ જાતનો છે. સ્પૂલ અને સૂક્ષ્મ, મંદમતિવાળાઓ પણ સહેલાઈથી સમગ્રી શકે એવાં શૈલ્ય, આચમન, સંધ્યાવંદનાદિ, તે સ્પૂલ ધર્મ છે. શાસ્ત્રપારંગત પડિત તોને સમગ્રદા યોગ્ય બીજાઓને અધર્મની બ્રાહ્મિ થાય એવા વિષય—દ્રોપદી વિવાહાદિ—સૂક્ષ્મ ધર્મ છે.) પરાચર ઉપરની સાવણુની ટીકા મેળવો. (બોડલીઅનપ્રતિ ૧૭૨, ૧૭૨). અન્ય વાક્ય કુમારિલનું પણ છે, કે—યૌવનસૈવ કૃષ્ણા હિ ષડિમધ્યાત્સમુશ્ચિતા । સા ચ મ્ત્રીઃ શ્રીષ્ઠ મૂવોમિર્નુજ્યમાના ન દુષ્યતિ । (= યૌવનની કૃષ્ણા પણ વેદિમાંથી ઉત્પન્ન છે, અને તેજ લક્ષ્મી છે, તથા લક્ષ્મી બહુથી ભુક્ત છતાં દુષિત નથી.

પાંડુરાજ એ પત્નીને પરણેલા હતા એ વાત પણ બ્રાહ્મણોના નિયમથી વિરુદ્ધ હતી. કાયદો બહુ બાર્યા કરવાને અટકાવતો તો નથી, પણ બીજાં હમને કાયદો સ્વીકારતો નથી, અને પતિના મરણથી પતિની સાથે બળવાનો હક પહેલી પત્નીનેજ છે, અને પત્નીએ પતિ બેળું બગવું જ નોંધ્યે, એ નિયમથી બીજી પત્નીને બાધ આવે છે, માટે તે કાયદેસર પત્ની ગણાતી નથી. પ્રાચીન કાવ્યોમાં આ પ્રસંગનાં વાક્યો અત્યંત ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. બ્રાહ્મણી નિયમોમાં પણ સારા લોકોએ ફેરફાર કરેલા છે, એમ એ ઉપરથી દેખાય છે. બેશક એમ તો દેખાય છે કે પ્રાચીનકાળમાં ભરતખંડમાં પણ ભરવાડની અવસ્થામાંથી કૃષિકારની અવસ્થામાં જતા લોકોમાં બહુ સ્ત્રી કરવાની રીતિ પ્રવર્તતી હતી. હીરોડોટ્સ (૫-૫) માં આપણે વાંચીએ છીએ કે એશિયન લોકોમાં એ રીતિ હતી કે પુરુષના મરણ પછી તેની અત્યંત પ્રિયમાં પ્રિય પત્ની કેઈ હતી તેને શોધીને તેનો તેની કબર ઉપર હોમ કરતા હતા. ગેટી (Grote) લોકોમાં પણ એજ રિવાજ હતો. એમ મેલા (Mein) કહે છે (૨-૨). હીરોડોટ્સ (૪-૫૧) એવીજ દલીલ રજૂ કરેલ અને ગ્રીક લોકોમાંના પૈસાનિયનો (૫-૨) માટે આપે છે, અને વળી દયુરેનિક દંતકથામાં પણ એવા દાખલાઓ મળી આવે છે. જુલેસ Guimé's History of the German Language, p. 139) આવાજ પ્રમંગળા દાખલો મહાભારતમાં પણ છે. કે પાંડુના મરણથી તેની પ્રથમ સ્ત્રી કુંતી નહિ, પણ તેની અત્યંત પ્રિય પત્ની માત્રી પતિ સાથે મળી મરણ પામી હતી. ધર્મવ્યતિરંતના બીજા પણ દાખલાઓ છે કે—કૃષ્ણદ્વૈપાયનસ્ય ગૃહીતનૈશ્વિકવ્રજચર્ચસ્ય વિચિત્રવૈર્વદરિષ્વર્યોત્પાદન પ્રસંગઃ ॥ યુધિષ્ઠિરસ્ય કર્નાયોનિર્જિતમ્રાત્રજાવાપરિણયન ॥ વાસુદેવાર્જુનયોર્નિષ્ઠમાતુલદુ દિદ્વદક્ષિણીસુમદ્રાપરિણયન ॥ (=નૈશ્વિક બ્રહ્મચારી કૃષ્ણ દ્વૈપાયને વિચિત્રવીર્યની, દાગળોને વિષે અપત્ત ઉત્પન્ન કર્યોનો પ્રસંગ. યુધિષ્ઠિર ન્દાનામાઈની જ્ઞાપને પરણેલા. વાસુ દેવ અને અર્જુન મામની પુત્રી રક્ષિમણી તથા સુભદ્રાને પરણેલા હતા. (કુમારિલ બદ.)

આવી જ દીકરા રામાયણને પણ લાગૂ થાય છે. આ બીજા દાખલોમાં પણ આપણે નોંધ્યે છીએ કે ઉવટના કર્તાઓ આવી છૂટથી ચમકીને વિરોધ બ્રાહ્મણી નિયમો પાળવા તરફ વળતા દેખાય છે. રાગ દસરમે બ્રાહ્મણના પુત્રને મારી નાખ્યો એ યુનોહ કહેવાય અને બ્રાહ્મણી નિયમ પ્રમાણે તો તે બચકર યુનોહ છે, અને કોઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્તથી તેથી મુક્ત થવાય તેમ નથી. (મત્ર, ૮-૩૮૧ જુલો—“બ્રહ્મહત્યાથી મ્હોરો યુનોહ પૃથ્વી ઉપર છેલ નહિ, એટલા માટે, રાગએ પણ બ્રાહ્મણને મારી નાંખવાનો વિચાર પણ કરવો નોંધ્યે નહિ.”) આનો ખુલાસો એમ કરવામાં આવેલો છે કે મરનાર યુદ્ધ સ્ત્રીનો પુત્ર હતો, પણ મરણભયથી છૂટવા માટે તેણે બ્રાહ્મણ પુત્ર હોવાનું કહ્યું હતું. આવો જ મંયંધ રામ અને પરશુરામનો પણ છે. પરશુરામ બ્રાહ્મણે તમામ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરેલો છે તેને માન આપીને પોતાના નાયક રામ, જે ક્ષત્રિય હતા તેની ચહતી જતાવેલી છે.

પોતાની ખાસ પવિત્રતાને લાધે વૈદિક શાસ્ત્રમાં પાછળના બ્રાહ્મણોના સુધારાનો ફેરફાર થયેલો નથી, એ સુભાગ્યની વાત છે. તેમાં પ્રથમથી જ ભારતીઓની બુદ્ધિ, ધર્મ, અને નીતિ મંયંધી વર્તણૂકની વિવિધતા, ભરતખંડની ભૂગોળ અને દૈશિક સ્થિતિની વિવિધતાના જેવી જ છે. આપણે ગ્રીસ દેશ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ તો એટલા ન્દાના સરખા દેશમાં

પણ સ્થાનિક પૂજા, કથા, અને રીતિ રિવાજોમા મહાન વિવિધતા જોવામા આવે છે. પછી તુરત જ આપણી આખ ભરતખડના નકશા તરફ ફેરવીશુ. તો પર્વતોની હારો તથા નદી-ઝોથી તે રક્ષિત માલમ પડે છે, તે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, એવા દેશના પ્રાચીન જમાનાઓનું પ્રદર્શન પાછળના જાત્રાળોની કથાઓને લીધે તેનાઅસલ ખરા સ્વરૂપમાં થઇ શકતું ન જોઇયે, કેમકે હાલના હિંદુઓના કાલ્યો અને પુરાણોમા એકજ જાતનો રંગ બેળવી દીધેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે આ સાર્વત્રિક મળતાપણું કૃત્રિમતાનું પરિણામ જ સંભવે છે, પણ કુદરતી અને બેગનગરનું તો નથી સંભવતું. એશક, એતો જાણજો પોતે પણ કબૂલ કરે છે કે, ભરતખડના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમા ભિન્ન ભિન્ન રીતિ રિવાજો પ્રસૂત છે, અને તેમનું વળણ જે સર્વમા એક પદ્ધતિરચનનું—અને ખડ્ડ કહિયે તો સર્વમા જાણણી પદ્ધતિ દાખલ કરવાનું—છે, તે છતાં તેમણેએ વિવિધતામાની કેટલીકને મંજૂર પણ રાખેલી જણાય છે. દાખલા તરીકે વેદના પરિશિષ્ટ ભાગરૂપ શ્રાતસૂત્રો તપાસિશુ તો આખા ભરતખડમા યજ્ઞ કર્મ પદ્ધતિ એક સરખી પ્રવર્તાવવાનો પ્રયત્ન દેખાય છે, અને તેમ છતાં તેમા ટૂંકીક પ્રાચીન પરિતોની દત્તકથિત સ્વરૂપના દેખાય છે, આ પ્રમાણે વિગેરે કરીને ઉપવીત સરકાર, લક્ષ્મિધાન, ઇત્યાદિ કર્મોમા દેખાય છે આગ નિત્યકર્મના ગૃહ્યસૂત્રોમા દેખાય છે શ્રાતસૂત્રો કરતા ગૃહ્યસૂત્રોમા વધારે પ્રાચીન પદ્ધતિનું દર્શન થાય છે આ ગૃહ્યમાની અંદર નિયમ તરીકે પ્રત્યેક માણસને પોતાના કુટુંબની ગીતિને વળગી રૂંવાનું મૂલ્યવેલું છે, તોપણ એ ગીતિઓ જાણજોને અસંમત તો નહિ હોવી જોઇયે

દાખલા તરીકે પારસ્કર-ગૃહ્યસૂત્રોની ટીકામા કહેલું છે કે, સ્વકુટુંબ (શાખા) ની પદ્ધતિ છોડીને અન્ય શાખાના કર્મો કરવામા દોષ છે શાલાતરાયકર્મકરણે દાખમાદ વસિષ્ઠ ॥ ન જાતુ પરશાલોક્ત યુધ વર્મ સમાચરત્ । આચરન્પરશાલોક્ત શાલારદ સ ડચયતે ॥ ય સ્વશાલાતમુત્સૃજ્ય પરશાલોક્તમાચરત્ । અપ્રમાણમૂર્ષિ કૃત્વા સો-ધતમસિતમજતે । સ્મૃત્યર્તરપિ ॥ સ્વકમ પર્યુત્સૃજ્ય તુ યદન્યત્કુહતનરઃ । અજ્ઞાનાદથવા લોમાસ દત્ત પતિતો ભવેત ॥ છદોગપરિશિષ્ટેડપિ ॥ સ્વશાલાત્રયમુત્સૃજ્ય પરશાલાત્રય તુ ય । વર્ણુમિચ્છતિ દુમધા મોષ તસ્યચયત્કૃત ॥ (= શાખાતરીય કર્મ કરવામા વસિષ્ઠ દોષ કહે છે 'શલા પુરુષે અન્યશાખોમા કર્મ કરના નહિ જોઇયે, એમ જે કરે છે તે સ્વશાખાનો યોગ કહેવાય છે જે યોગ સ્વશાખાના નિયમોનો ત્યાગ કરે છે અને બીજાના અહણુ કરે છે, તે અધતમસુમા પડે છે, કેમકે પવિત્ર ઋષિતુ તે અપ્રમાણુ કરે છે " સ્મૃત્યર્તરમા પણ કહેલું છે કે, " જે પુરુષ સ્વકર્મનો ત્યાગ કરે છે અને બીજાના કરે છે—પછી તે અન્યજ્ઞતા કે જાણીને—પણ તેનું પતન થાય છે અને તે નાશ પામે છે " વળી છદોગના પરિશિષ્ટમા પણ કહેલું છે કે, " જે મૂર્ખ સ્વશાખાનું અનુસરણ કરતો બધ પડે છે અને બીજાનું કરે છે, તેનું તે કર્મ નિષ્ફળ છે. ")

જે પ્રસંગમા ખાસ નિયમ અભાવવામા આવેતો ન હોય અને અસુક ગૃહ્યકર્મો કરવાના હોય, તેમા માત્ર અન્યશાખાનું અહણુ યોગ્ય કહેલું છે સ્વશાલાત્રયમપ્યવિરુદ્ધ પરશાલોક્ત પ્રાણ ॥ તથાચ કાલાયન ॥ યન્નામાત સ્વશાલાયા પરોક્તમવિરોધિચ । વિદ્વદ્વિસ્તદનુલ્લયમપિ દોષાદિ વર્મચત્ ॥ મૃયાતરાત્રયમપિ સ્મૃત્યુક્ત પ્રાણ ॥ (= સ્વશાખામાં કહેલ ન હોય છતાં

પથુ સ્થાનિક પૂજા, કથા, અને રીતિ રિવાજોમાં મહાન વિવિધતા જોવામાં આવે છે. પછી તુરત જ આપણી આખા ભરતખંડના નકશા તરફ ફેરવીશું, તો પર્વતોની હારો તથા નદી-ઓથી તે રક્ષિત ભાલમ પડે છે, તે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, એવા દેશના પ્રાચીન જમાનાઓનું પ્રદર્શન પાછળના બ્રાહ્મણોની કથાઓને લીધે તેના અસલ ખરા સ્વરૂપમાં યથા શક્યું ન જોઈયે, કેમકે હાલનાં હિંદુઓનાં કાવ્યો અને પુરાણોમાં એકજ જાતનો રંગ ભેળવી દીધેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ સાર્વત્રિક મળતાપણું કૃત્રિમતાનું પરિણામ જ સંભવે છે, પણ કુદરતી અને ભેગવગરનું તો નથી સંભવતું. બેશક, એતો બ્રાહ્મણ પોતે પણ કબૂલ કરે છે કે, ભરતખંડના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતિ રિવાજો પ્રચલિત છે, અને તેમનું વળણુ જે સર્વમાં એક પદ્ધતિરચનનું—અને ખરૂં કહીયે તો સર્વમાં બ્રાહ્મણી પદ્ધતિ દાખલ કરવાનું—છે, તે છતાં તેમણે એ વિવિધતામાંની કેટલોકને મળુર પણ રાખેલી જણાય છે. દાખલા તરીકે વેદના પરિશિષ્ટ ભાગરૂપ શ્રાવસ્ત્રો તપાસિયું તો આખા ભરતખંડમાં યજુર્કર્મ પદ્ધતિ એક સરખી પ્રવર્તાવવાનો પ્રયત્ન દેખાય છે, અને તેમ છતાં તેમાં કુદનીક પ્રાચીન પડિતોની દંતકથિત સ્વરૂપના દેખાય છે, આ પ્રમાણે વિશેષે કરીને ઉપવીત સરકાર, લક્ષ્મરિધાન, હસ્તાર્કિ કર્મોમાં દેખાય છે આગ નિત્યકર્મના ગૃહ્યસૂત્રોમાં દેખાય છે શ્રાવસ્ત્રો કરતા ગૃહ્યસૂત્રોમાં વધારે પ્રાચીન પદ્ધતિનું દર્શન થાય છે. આ ગૃહ્યકર્મોની અંદર નિયમ તરીકે પ્રત્યેક માણસને પોતાના કુટુંબની ગતિને વળગી રહેવાનું સૂચવેલું છે, તોપણ એ ગતિઓ બ્રાહ્મણોને અસમત તો નહિ હોવી જોઈયે.

દાખલા તરીકે પારસ્કર-ગૃહ્યસૂત્રોની ગીકામાં કહેલું છે કે, સ્વકુટુંબ (શાખા) ની પદ્ધતિ છોડીને અન્ય શાખાના કર્મો કરવામાં હોય છે શાસ્ત્રાત્તરીયકર્મકરણે દોષમાદ વસિષ્ઠ ॥ ન જાતુ પરશાલોક્તુયુધ કર્મ સમાચરેત્ । આચરન્પરશાલોક્ત શાસ્ત્રાદ સ ડચ્યતે ॥ ય સ્વશાલોક્તમુત્સૃજ્ય પરશાલોક્તમાચરત્ । અપ્રમાણમૃપિ કૃત્વા સોન્ધેતમસિમજતે । સ્મૃત્યત્તરોપિ ॥ સ્વર્ગમ્ પર્યુત્સૃજ્ય તુ યદન્યસ્કુહતનરઃ । અજ્ઞાનાદથવા લોભાત્સ હત્ત પતિતો ભવેત્ ॥ છદોગપરિશિષ્ટેડપિ ॥ સ્વશાસ્ત્રાશ્રયમુત્સૃજ્ય પરશાસ્ત્રાશ્રય તુ ય । કર્તુમિચ્છતિ હુમધા મોષ તસ્યચયત્કૃત ॥ (= શાખાતરીય કર્મ કરવામાં વસિષ્ઠ દોષ કહે છે. “ ગણા પુરુષે અન્યશાખોક્ત કર્મ કરવાં નહિ જોઈયે, એમ જે કરે છે તે સ્વશાખાનો યોગ કહેવાય છે. જે દોષ સ્વશાખાના નિયમોનો ત્યાગ કરે છે અને બીજાનાને મદલ કરે છે, તે અધતમસ્તમા પડે છે, કેમકે પવિત્ર ઋષિનું તે અપ્રમાણ કરે છે ” સ્મૃત્યંતરમાં પણ કહેલું છે કે, “ જે પુરુષ સ્વકર્મનો ત્યાગ કરે છે અને બીજાના કરે છે—પછી તે અબળજીવતા કે જાણીને—પણ તેનું પતન થાય છે અને તે નાશ પામે છે. ” વળી છદોગના પરિશિષ્ટમાં પણ કહેલું છે કે, “ જે મૂર્ખ સ્વશાખાનું અનુસરણ કરતો બધ પડે છે અને બીજાનું કરે છે, તેનું તે કર્મ નિષ્ફળ છે. ”)

જે પ્રસંગમાં ખાસ નિયમ બતાવવામાં આવેલો ન હોય અને અમુક ગૃહ્યકર્મો કરવાના હોય, તેમાં માત્ર અન્યશાખાનું મદલ થોડું થોડું છે સ્વશાસ્ત્રાનુક્રમપ્રવિરુદ્ધ પરશાલોક્ત પ્રાણ ॥ તથાચ કાસ્યાયન. ॥ યન્નામ્નાત સ્વશાસ્ત્રાયા પરોક્તમવિરોધિચ । વિદ્વદ્વિસ્તદનુક્રમમિદોષાદિ કર્મવત્ ॥ સૂત્રાતરાનુક્રમપિ સ્મૃત્યુક્ત પ્રાણ ॥ (= સ્વશાખામાં કહેલ ન હોય છતાં

ઘનુર્ધરી ચ યો વિપ્રો વાસુદેવં ન વિદતિ ।
 વેદ મારમયાક્રાંતઃ સ વૈ બ્રાહ્મણ ગર્દભઃ ॥
 તસ્માદવૈષ્ણવત્વેન બ્રાહ્મણ્યાદિ વિહીયતે ।
 વૈષ્ણવત્વેન સંસિદ્ધિ લભતે નાત્ર સંશયઃ ॥
 નારાયણં પરં બ્રહ્મ બ્રાહ્મણાનાં હિ દૈવતં ।
 સોમસૂર્યાદયો દેવાઃ ક્ષત્રિયાણાં વિશામપિ ॥
 સૂદ્રાદીનાં તુ રુદ્રાદ્યા અર્ચનાયાઃ પ્રયત્નતઃ ।
 યત્રરુદ્રાર્ચનં પ્રોક્ત પુરાણેષુ સ્મૃતિષ્વાપિ ॥
 તદબ્રહ્મણ્યવિષયમેવમાહ પ્રજાપતિઃ ।
 રુદ્રાર્ચનં ત્રિપુંડ્રં ચ પુરણેષુ ચ ગીયતે ॥
 ક્ષત્રિયેન્દ્રસૂદ્રનાર્તાનાં નેતરેણ તદુચ્યતે ।
 તસ્માત્ ત્રિપુંડ્રં ત્રિપ્રાણાં ન ધાર્ય મુનિસત્તમાઃ ॥

અર્થઃ—“માર વેદ બાળ્યનાર બ્રાહ્મણ જે વાસુદેવને મેળવતો નથી, તે વેદના બારથી લાદેલો બ્રાહ્મણનો ગર્દભ છે. એટલા માટે, બાળ્ય વૈષ્ણવ ન થાય તો જેવું બ્રાહ્મણ્ય ન થાય છે, વૈષ્ણવ થવાથી તે બેસક પૂર્ણતા મેળવે છે. શરણ કે, નારાયણ (વિષ્ણુ) પર-બ્રહ્મ તથા બ્રાહ્મણોનું દૈવત છે; સોમસૂર્યાદિ અન્ય દેવો ક્ષત્રિયોના તથા વૈશ્યોના દેવો છે; અને રુદ્રાદિદેવોનું પૂજન શૂદ્રો કરે છે. આરે પુરાણો અને સ્મૃતિઓમાં રુદ્રપૂજન કહેલું હોય ત્યારે તે બ્રાહ્મણને માટે કહેલું નથી, એમ પ્રજાપતિ કહે છે. રુદ્ર પૂજન અને ત્રિપુંડ્ર પુરાણોમાં કહેલાં છે તે માત્ર ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, અને શૂદ્રોને માટે છે, પણ બ્રાહ્મણ માટે નથી. એટલા માટે હે ઉત્તમ મુનિઓ, બ્રાહ્મણોએ ત્રિપુંડ્ર કરવાનું નથી.”

ચમતરાય શિવશંકર વૈષ્ણવ,

પાશ્ચાત્ય કેલવણીની હિન્દુસ્તાનમાં ઇતિહાસપર થયેલી અસર

૧

ભારતવર્ષમાં ઇતિહાસ નહિ રચાવાનાં મુખ્ય કારણો.

પાશ્ચાત્ય સુધારાના સંસર્ગથી અર્વાચીન અર્થાવર્તને અનેક લાભો થયા છે, તેમાં અસુસ કરી, સેકડો વર્ષથી કુંભકરણની ઘાડી નિંદ્રામાં લસલસાટ ધોરતા ભરતખંડમાં, જેનો કેટલાક દુષ્ટ હાનિકારક અનિવાર્ય સંજોગોના પરિણામે વિલુપ્ત થઇ જવા ભય સંભવતો હતો, તે દૂર કરી, લોકને ભગ્ન બનાવી, ચોમેર ચલવવ ફેલાવી. ઉત્સાહસદિત ઉત્તેજન આપી કાર્યમાં પરાવ્યા છે, એ મુખ્ય છે.

૧. જુના રીત ગિલાન અને રહેણી કરણી પલટાઇ જઇ, આપણા વિચાર અને આચરણમાં મહાન ફેરફાર માલુમ પડે છે. અધણી કોમો ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિઓમાં ગુંથાઇ ગઇ છે અને 'વિચાર-બગ' એ નામની એક નવીન શક્તિ-દેવી-દેશમાં ઉદ્ભવી છે. આપણે આપણું હિત સમજતા થઈ, સારાસાર પરખતા શીખી, પ્રગ્નમાં દેશવર્તનાં બીજ રોપ્યા છે.

પાછલી કટુતા અને વૈરભાવ ધીસરી જઇ, બંગાલી અને દક્ષિણી, શુન્દરાતી અને પંજાબી, હિન્દુ અને મુસલમાન વિગેરે અતિઓ કોન્ગ્રેસ પ્લેટફોર્મપર દેશભક્તિ આર્થે દૂર દેશાવરોમાથી એક સ્થળે એકત્ર થઇ, એકમેકના પરિચયમાં આવી, બ્રાતૃભાવ વધારી, સ્નેહ બાધે છે અને એકબીજા આકુરો દઢ મજબુત કરે છે. એ શબ્દોમાં બોલીએ તો દેશોદયના શુભ ચિહ્નો આકાશમાં આઠાં છવાયલા નજરે પડે છે અને ભવિષ્ય સાર આશાજનક ઉજ્જવલ સુખરૂપ નિવડશે એમ ઉદ્ભોધે છે. જાપાનનું દશાત આપણી સમક્ષ છે. આ રૂડા પ્રતાપ, હિન્દુસ્તાનના ઇગ્લાડ ઓચેના સંબંધ અને સહેલાસ અને ઇમેજ કેલવણીના.

હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસના અભ્યાસકોને એ વાત તો વિદિત હશે કે બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થપાયા પૂર્વેના છસો વર્ષમાં, હિન્દુ પ્રગ્નની આનંસિક શક્તિ સાવ બહોર ભારી જઇ, જુદી નિસ્તેજ હતી અને સાહિલવિકાસ, મદ, જુજ નજોવો હતો. આ કામમાં બહુ થોડા વિકાસાભરેલા વિચારશીલ ત્રયો પ્રસિદ્ધ થયેલા જોશે. પણ તે પછીનો આપણો અહેવાલ તપામે દુક સમયમાં શાત અને સાદી પ્રકૃતિની ધર્મ કર્મમાં મચી રહેનારી, એકમાર્ગી આર્થ પ્રગ્ન સ્વરૂપ ફેરવાઇ જઇ, તેની સ્થિતિ-ગતિ-બેદબરેલી, જાદુ, હેરાત પમાડનારી નિહાળશે; અને સ્થાપી અને જડ મનાતો પૂર્વ દેશ, પશ્ચિમના પ્રકાશથી, નવીન ચેતનના વેગથી, કઇ જુદી પ્રતિની જાગૃતિ અને અંચલતાથી ઉછળતો નજરે પડશે. પ્રસિદ્ધ એન્ડ્રો ઇડિયન નવલકથાકાર અને કવિ મી. રૂડીયાર્ડ કિપ્લિંગ પોતાના એક કાવ્યના * ખેતમાં જણાવે

• "East is East and West is West

And never the twin shall meet"

નવાઈની વાત છે કે "નેએસ પ્રાઇઝ" એ નામનું ઉમદા બારે ધનામ કે જોનો ઉદેશ

છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમની પ્રજા સદા નીરાળી રહી, કદીપણ એકત્ર થશે નહિ પણ સુભાગ્યે હાલ તે કથન-સિદ્ધાંત-ખોટા ઠર્યા છે અને એ ખંડ વચ્ચેના જીવહાર સારી રીતે મિત્ર-ચારીના સંબંધથી જોડાઈ, ચાલુ છે. આપણી આધુનિક સ્થિતિનું ચિત્ર અને એ પ્રજા વચ્ચેના પરિચયનો કંઈક ખ્યાલ-ચિતાર-મરહુમ ઇંગ્લેન્ડ સંખ્યકવિ ટેનિસનની નીચલી પંક્તિમાં યથા-સ્થિત દોરાયેલો જણાશે—

—East and West without a breadth
Mint their dim lights, like Life and Death
To broaden into boundless day.”

અહીં સદીના સહેવાસમાં જે કંઈ સાધારણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા આપણે ફતેહમંદ થયા છીએ, એ પરિણામ-અમરકાર-પાશ્ચાત્ય વિદ્યાની વિવિધ શક્તિના.

ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય રીતિની છાપ, આપણા મનપર સચોટ અમરકારક પડો છે અને ઇંગ્લેન્ડ* ફેલવર્થના પ્રભાવે, આપણી બુદ્ધિ ખીલી, વિકાસ પામી, પરિપક્વ સ્થિતિએ પહોંચવા સંભવ છે. છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં આપણા સાહિત્યમાં પુષ્કળ વધારો થયે છે અને ઇતિહાસ, નવલકથા (આધુનિક રૂપમાં) પ્રાચીન શોધખોળ અને પ્રાણિવિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓ સાહિત્યપ્રદેશમાં તદ્દન નવીન છે. *

ઇંગ્લેન્ડ અભ્યાસ વડે પશ્ચિમના ઇતિહાસથી વાકેફ થઈ, આપણે પ્રજા થું ચીજ છે અને સુધરેલા દેશોમાં તેની દેવા પ્રદર્શની સત્તા અને દેવી હકુમત છે એ જાણ્યું છે. વળી પાશ્ચાત્ય જાતિઓએ પોતાનું જોર જમાવવા, હક્ક મેળવવા જે જે આશ્તોહાવી, યુસીજતો અને અડચણો વેદી, આત્મભોગ આપી, પોતાની વાજબી લડતોમાં, દિગ્મત અને મરદ-છથી, જુદમી અને અન્યાયી પાદશાહોથી વદી, તેઓને શાસન આપી, પદચ્છ કરી, ગંભીર પ્રસંગે ફાંસી દઈ, પોતાનો જ જ મેળવી, આખરે ઉગી અને માનવતો પદવી પ્રાપ્ત કરી છે, તે તે ઐતિહાસિક બાબતો અને તેઓના પ્રજા સત્તાક રાજ્યો અને પ્રતિનિધીના સિદ્ધાંતો થી રચાયેલી સંસ્થાઓનું આપણને જ્ઞાન થયું છે.

ભરતજૂમિમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય અતિ વિશાળ અને ભરપૂર છે અને તેમાં ધર્મ, શીલ-સૂરી, ન્યાય, કાવ્ય નાટક આદિના ત્રયો અસંખ્ય છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય આટલું બધું ખેડાયલું હોવા છતાં વિચિત્ર વાત એ છે કે તેમાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો બિલકુલ દેખાતા નથી.

હુનિયામાં સુલેહ સંપ દેલાવી, ભાધ્યારો વધારવાના સાધનો ઉત્પન્ન કરવાનો છે તે આવા મૂલ્યસ્થને આપવામાં આવેલું રૂટર જણાવે છે. મુંબઈના એંગ્લો-ઇટીયન છાપાએ આ સામે પોતાનો અણુગમે પ્રદર્શિત કરી, જે સમ્પત્તિ ટીકા કરી છે તે યોગ્ય અને વાજબી છે.

* સંરખાવો—આપણા ઇતિહાસાનુરાગ તથા ચરિતાનુરાગ, પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંસ્કારથી ઉત્તેજિત થયા છે એ નિર્વિવાદ છે. કે. વિ. રહેતા. (“ગૌરીસંકર એઝાવું ચરિત્ર”)

“From the Mahabharata or Great War to Abaunder's invasion and from that great event to the era of Mahmud Ghizni scarcely a paragraph of pure native Hindu history has hitherto been revealed to the curiosity of Western scholars”†

પ્રશ્ન ધણો મુશ્કેલ ગુચવણુ ભરેલો છે. આપણી માનતા ગુદાજ પ્રકારની છે. આહુતિ-કત સાંભળીને અમકીએ તે ખોટું નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યના સુંદર રમણીય વનમાં, આ વેરાન બિયાબાન ક્યાંથી? શું પ્રાચીન ત્રાપિ મુનિઓ, જેઓએ વિવિધ મથો, અને શાસ્ત્રોમાં લખ્યા છે, તેઓ ઐતિહાસિક જૂતાંતો લખવા અશક્ત હતા? અથવા શું તેઓ આ બાબત તરફ જાણી ખુલ્લે બેઠકાર હતા? આ એક વિચારવાની, મનન કરવાની વાંત છે. તેનું નિરાકરણ કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે.

આર્યદેશ, જે વિદ્યા અને શીલસુરી સૌર વિખ્યાત છે, જેનાં ધર્મપુસ્તકો મંપૂર્ણ છે અને જે એક સમયે સર્વ હુન્નર કલા સંપાદન કરી, ઉત્તતિના ઉચે સિખરે પહોંચ્યો હતો, તે સ્થળમા ઇતિહાસ રચાયો નથી એ પણ અદ્ભુત અનુભવ કથા છે. આ બનાવ શાથી બન્યો, તેના સળખો શોધી કાઢવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. કેમકે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ખરી સ્થિતિ સમજ્યા વિના, અનેક તર્ક વિતર્ક ગોઠવી, કંઈ કંઈ ઉઠગો રચી, આપણને કંઠેડી હાલતમાં મેલી, કેટલીકવાર તિરસ્કાર્યુક્ત હાસ્ય કરી, મશ્કેરી કરે છે.* વાસ્તે આ બાબતમાં

† Tod's Rajasthan Vol I.

* આ સમયે એક તાગેજ દાખલો, જે હાલ અમરા વાંચવામાં આવ્યો છે તે અત્રે નોંધીશું. લાહોર કોલજના માજી પ્રીન્સીપાલ મી. એમને, લં-દુસ્તાન “યોગી, સંન્યાસી, વેદાંગી અને સાધુઓ એ નામનો ગ્રંથ અથાગ મહેનત લઈ રચ્યો છે અને તેમાં પ્રથમ પ્રકરણના છેવટે ભારતવર્ષમા ઇતિહાસ નહિ લખવાના કેટલાંક વિચિત્ર વિગોદ ઉપજાવનારા કારણો દર્શાવેલા છે. તે એવો સિદ્ધાંત રચે છે કે મનુષ્ય યાતો પ્રજાપર અસહન સંકટ અથવા દેશવિઠંબણા અને પીડા આવી પડવાથી, તેઓ જેમ સોય લોહયુગ્મકતંત્ર આકર્ષાય છે તેમ, પ્રભુપ્રીતિ તરફ દોગમ, જગનિયંતાની મદદ વાચી, પ્રાર્થના કરે છે અને તેના પરિણામે જ બાગ્યેક બની સાધુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. એ તો દેખાયતું ખુલ્લું છે કે ત્યાં સંમારજીવનનાં જરૂરી સાધનો મુશ્કેલ અને ઓછાં હોય છે અને મુખને રથાને દુઃખ દેખાય છે ત્યાં ધર્મબળ પ્રબળરૂપે પ્રકટી પ્રચલિત થાય છે. કેમકે જેઓ સુખી અને પૈસાદાર છે તેઓને તો અહિં સર્વ વૈભવ અને એશઆરામ છે. આપણામાં કહેવત છે કે “સુખે સોની અને દુઃખે રામ સાંભરે.” પછી તે એમ સાબિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે કે આર્ય પ્રજાને ઉત્તર પ્રાંતમાં પરદેશી રાજ્યોની સ્વાધીપી, વિશાળ સપાટ જંગલપ્રદેશમાં જુદાં દાકોમોની ત્રાસને લીધે, તાવ, મરડી, દુષ્ટ દુષ્કાળ આદિ બ્યાધિ અને ન્યાતિ કારણે, દવા અને દેશ સ્થિતિના પાણ્યોમે, વનસ્પતિખોરાકની નબળાઈ અને ભાંગ ગાંજની જુરી આદતો વિગેરેની ખરાબ અસરથી, જુદુ દુઃખ સહેલી પડ્યાં અને તેથી નાઉમેદ બની ગમ-ગીન થયા માનસિક નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ અને વિચાર-પ્રવૃત્તિ વૈરાગ્યવૃત્તિ, તરફ વળી, સાધુ જીવનનો વિકાસ થયો.

મળીયા બળદ માણે બેસી રહેલું દર્શિત નથી. આ કારણોની તપાસ કરવી એ આપણી મુખ્ય કાર્ય છે. તેથી વાસ્તવિક સ્થિતિનું જ્ઞાન થશે. શક્યું સમાધાન થઇ, આપણને સંતોષ મળશે.

સહજસાજ અવયોગન કરતાં અમને અત્રે ઇતિહાસ નહિ લખાવાના નીચે દર્શાવેલાં ચાર મુખ્ય કારણો નજરે પડે છે. આ સમયે વિવેકપૂર્વક વાદવિવાદ અને ચર્ચા કરવા. અમારી નમ્ર વિનંતી છે. આથી ખરું રહસ્ય, છુપો ભેદ બહાર આવશે.

૧—પ્રથમ તો આર્ય પ્રજાપર એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે તેઓ ધાર્મિક વિચારોમાં તક્ષીન બની, આત્મા, બ્રહ્મ, ઇશ્વર, આદિ દુર્લભ વિકટ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવા સદા તત્પર રહી, પોતાનો સર્વ કાળ તેમાં ગુમરાતા પારલૌકિક સુખ સાધવા પ્રયત્ન કરતા, ઐહિક વિષયોની ભોગ-તૃપ્તિની-મુખતી-ગાત્રી ઇચ્છા નહિ રાખતા; આત્માની ઉત્તતિ અર્થે શરીરના બીજા વ્યવહારો ભુલી જતા તેથીજ તેઓએ આ દુનિઆના, પદાર્થોમાં, જોને તેઓ માયા સમજતા, તે તમ્મ બેદરકાર રહી, કેઇ લક્ષ આપ્યું નહિ. પછી ઐતિહાસિક અહેવાલો અને વિશ્લેષણની કહાણીઓની આ પરવા-પચાતી-રહી?

બીજી આપણી ‘ચાર આશ્રમ’ વ્યવસ્થા તે આજ નિઃશિખાર્ગનું ક્ષણ છે એમ સૂચવે છે; અને હિંદુ જીવન, બ્રહ્મચર્યથી સન્યસત સુધી, બીજા અને કાયરતાપર રચાયેલું માને છે. દુકાણુમાં તેના કહેવાનું તાત્પર્ય—હેતુ એ છે કે ભારતવાસીઓ પરાધીન પડવાથી, રાષ્ટ્રીય જીવન નષ્ટ થયું અને સામાજિક જીવન, દુષ્ટ અને ચિતાની નીકમાં વહેતું. આનો કયાજ તેઓએ નિઃશિખાર્ગમાં શોધ્યો અને પ્રભુપ્રેમમાં ચિત્ત ચોટાડ્યું. તેથી આર્યા-વર્તમાં સાધુઓનું જીવન અત્યંત છે.

“But this fact itself is the most impressive convincing and pathetic proof of their state of depression and hopelessness through long ages, since flourishing nations endued with energy, buoyed up with hope and enjoying reasonable liberty, never fail to hand down to admiring posterity, the record of their doings; while on the other hand, in gloomy periods of stagnation and oppression, not only is the healthy stimulus to the production of historical writings absent but there is also ever present a powerful deterrent in the dread of offending the oppressors which paralyses the hand of the would-be Historian.”

અને જણાવવાની જરૂર પડે તેમ નથી કે ઉપર દર્શાવેલા ઘણાં ખરા મતો સાવ ખોટા છે, અને જેઓ આપણી ઉત્તમ ઉચ્ચ સંસ્થાઓ સંબંધી ચોચ માહતી મેળવવા, ઇચ્છતા હોય, તેઓને અમે સ્વર્ગસ્થ સાદર ગોર્વધનરામભાઈના ‘ઇન્ટેલેક્ટુઅલ હેરેટિક’ શાસિકમાં છપાયેલા લેખો વાંચવા બલામણુ કરીશું, અને જે ગૃહસ્થો, આ કારણોના પુરાવા સહિત રહીશો વાંચવા ઇતેનર હોય, તેઓને વસન્ત ના ત્રીજા વર્ષના બારમાં અંકમાં દિગ્દર્શન જોવા આમંત્ર કરીશું.

“Absorbed in devout meditation on the divine nature or in profound speculations on the insoluble mystery of existence, they regarded with indifference or contempt the concerns of this transitory world, which they accounted as unreal, as a scene of illusion or to use their own expression as ‘Maya.’”

જગતની જગજગને તેઓ પ્રપચી માનતા અને આ ક્ષાતી દુનિઆ તરફ બહુ ઝાતિ રાખતા. ઐહિક સુખ તુચ્છ ગણતા, વિચારમા નિમગ્ન રહી શાત વૃત્તિમા રહેવું એ મોજ માનતા આ સખબથી તેઓએ લય થતી, ક્ષણિક વસ્તુપર ધ્યાન આપવું ઉચિત લગ્યાયું નહિ. માટે જ તેઓએ રાષ્ટ્રિય બનાવો લખ્યા નથી. દાખલા તરીકે મહાન અલેક્ઝાન્ડરની હિંદુસ્તાનપરની સ્વારી તેવા મહત્વના ઐતિહાસિક બનાવ સખધી, આપણા સરકૃત સાહિત્યમાથી બાગ્યેજ કંઈક ધસારો કે એધાની મળી આવશે એમ તેમ હો પણ આર્ય પ્રગતી આ રીતિનું શુભ પરિણામ એ નિષ્કળ્ય કે તેથી ‘ધર્મ, ફીલસૂફી અને સામન્સ વિગેરે નિધાના અનેક ઐચો મરકૃતમા રચાયા

૨-ખીજી કાણુ આપણી ગતિબંધન છે સાતિની રૂઢિના પરિણામે, આપણા મુકમા જેને આપણે જાહેર જુરસો અને સ્વદેશપ્રીતિ કહીશુ તે સમુજમા ઉદ્ભવ્યા નહિ પ્રજા ન્હાના ન્હાના વિભાગોમા વહેચાઈ ગઈ અને દરેક ગતિ પોતાના હિત સાર સાવચત રહેતી સર્વ પોતાના રક્ષણની સભાગ રાખતા, બધાવલા ‘વાડા’ બહાર નજર લખાવતા નહિ. આથી કુળાભિમાન અને જાતિભિમાનના ઝેરી મૂળીયા, જમીનમા જળરજસ્ત જડ બધામા અને નિચારની પ્રણાલિકા બહુ સાકડી અને સ્વાર્થો બની જ્યાં દેશદાઝ નહિ, જ્યાં બાતબાવ નહિ, ત્યાં સ્વદેશાભિમાનની શી આચાર? ત્યાં ઉદાર, રાષ્ટ્રીય વિચાર અને આચાર દેરા? આખું જીવન કુળ કે કુટુંબના સાકલ સીલામાથી પસાર થતું પછી રાજકીય પ્રવૃત્તિ ક્યાથી આવે? આપણી અવનતિનું કારણ પણ એજ છે. પ્રગતમા રનેદ અને સપની લાગણી નહિ હોવાથી આપણા પુત્ર હાન થયા છે અને માહે માહેના કુસપ અને તકરારના ઝગરાથી આપરવાધીનતા ખોઈ ખેદા છીએ.

આ સિવાય બ્રાહ્મણ વર્ગની પણ કેટલીક ભુલો થઈ છે પ્રાચીનકાળમા, બદકે આધુનિક સમય સુધી, તેઓ એકના વિદ્યાસપાલન કરી ચકતા. જનસમૂહનો મોટો ભાગ કેવળ અજ્ઞાન હતા. પ્રગતમા તેના અને રક્ષક તેઓ હતા તે છતાં તેઓએ પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવ્યું નહિ, સ્વાર્થની જાગમા લપટાઈ જઈ, પોતાની સાચી ફરજ-ધર્મ-ચુકયા સત્તાના લોભમાં લલચાઈ, મોઢી પડી જે કંઈ વૃત્તાતો લખ્યા, તેમા બહુ અતિશયોક્તિ વાપરી, અનેક ખાટાળા કયા જેમ અર્વાચીનકાળમા ખ્રિસ્તી ધર્મ રાષ્ટ્રીય ધર્મ તરફ ગળ તરફથી સ્વીકારાયો છે તેમ પ્રાચીન બારતવર્ષમા, મહાન અરોકે, બુદ્ધધર્મનું પ્રાતપાલન કરી, પોતાના રાજ્યના દરેક પ્રાન્તમા વિવિધ રીતે ફેલાવ્યો અને તેની આબાદી વધારી ઉત્તરના ઉચે સિખરે ચડાવ્યો. ઇતલાક કાળ સુધી વૈદિક ધર્મ પડતી રિયતિમા રહ્યો, પણ બુદ્ધધર્મને રાજ્યમદદ આપી ચતા, બ્રાહ્મણનું જોર-સત્તા-વધી અને બુદ્ધધર્મની ઉતરતી દશા

બેસી, આખરે તે હિન્દુસ્તાનમાંથી નષ્ટ થયો. પણ જનસમાજ પર બુદ્ધધર્મના ભક્ષિતોની બહુ અસર થઈ હતી અને ઘણે અંશે તે લોકને શ્રિય અને રચતા હતા, તેથી મામાજીક જીવનમાં તેનો પ્રવાહ પ્રત્યક્ષ રહેલો. આથી બ્રાહ્મણોને પ્રાચીન વેદધર્મમાં અનેક સુધારા વધારા કરવા ફરજ પડી અને પોતાનું જોર જમાવવા, અનુયાયીઓની સંખ્યા વધારવા અને વૈદિક ધર્મ લોકપ્રિય થઈ પસંદ પડે તે સાર અનેક પ્રયત્નો આદર્યા અને ઇતિહાસ અને ધર્મના પુસ્તકોમાં, વિગત, પોતાને અનુકૂળ, બદલેસ્તા પોતાના પક્ષને સમજા કરતા, વિવિધ મતો અને ભક્ષિતો ઉમેર્યા. +

આ સમય વિવેચન કરતા, સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બુદ્ધિષ્ઠ રોકોલર મી. રાદઈસ ડેવીડસ નીચે પ્રમાણે લખે છે —

The Brahmins had become the sole arbiters in law and social institutions. Their theory of caste had been admitted and to their own caste was accorded an unquestioned supremacy. All philosophy except their own pantheistic theosophy had been driven out of the field their literature had had to recast to suit the new worship, to gain the favour and support of those who did not reverence and worship the Vedic Gods. And all sense of history had been lost in the necessity of garbling the story of the past so as to make it tally with their own pretensions.*

૩—ત્રીજી દેશમાં લોકશામળી ઉચ્ચશાય એવા મહાન ઉચ્ચપાપન રનારા બના અથવા પરદેશી રાજ્યોની ચકાષઓ હિન્દુસ્તાનમાં થઈ નહોતી જેમ ગ્રીસ અને રોમની પ્રજાઓએ ધરાનીઅન અને કાર્યજીવન સાથેના મિત્રદમાં, બારે બહેમત ઉગરી, દેશમાંથી શત્રુઓને હકાવી હકાવી મુક્યા હતા તેમ અત્રે તેવું કશું બન્યું નથી. ગ્રીક ઇતિહાસના અભ્યાસકોને વિદિત હશે કે મહાન તવાગિખનવીશો હિરોડોટસ, જે ઇતિહાસનો મૂળ પિતા ગણાય છે અને થ્યુકીડીડીસ એઓને, સુદર ઉત્તમ ઇતિહાસ લખવામાં જે ફતેહ અને કીર્તિ મળી, તે તેઓએ દુશ્મનોને હતવી, મારી હાકી કાઢવામાં લીધેલા ભાગ અને ત્યાં મેળવેલા જાતિ અનુભવને આભારી છે. મહાન લેખક ગીઝનને પણ રોમની પડતીના ઇતિહાસ લખવામાં જે ખ્યાતિ મળી તે તેના કેમ્પ ઓફીસર તરીકેના અનુભવ અને જ્ઞાન અને લશ્કરી કામકાજની માહિતીનું પરિણામ છે.

ગ્રીક, રોમન વગેરે લોકોના ચા રોજારના રાષ્ટ્રોની જણા નેહેમી સનધ પહેચ, તસેં વેથેં મુર્લીંચ નસલાચ્ચા યોગાને પરારાષ્ટ્રોની યુદ્ધાદિ પ્રસંગ પ્રાચીન હિંદુ લોકોએ કર્ધોંચ ઘડલે નાહોંત. x x x x x x x x તેજ્ઞા મોટે યુદ્ધપ્રસંગ, મોઠયા રાજ્યક્રાંતિ, વગેરેની ઇતિહાસાંની સામગ્રીની નસલાં મુર્લેં ઇતિહાસ લિહુન ઠેરખ્યાંચા પાઠ ઇકડે પડલા નસેલ અસેં વાટતેં.*

+ સરખાવે 'હિન્દુસ્તાન રીવ્યુ.' આગસ્ટ ૧૮૭૭ પૃ. ૧૩૭-૫૭.

* 'Buddhist India' p 157

x ચિપ્પુલુકર કૃત નિબંધમાં બા ૧ પૃ. ૬૬.

આ તો રાષ્ટ્રીય વિપ્લવના બનાવોથી જનસમાજ પર જે અસર થાય છે તેની વાત કહી, પણ તેથી વિશેષ, આ બાબતોનાં સુંદર સરળ મનોહર શૈલીમાં લખાયેલા અહેવાલોથી કુમલા મગજ પર શી છાપ પડે છે તેનું એક દૃષ્ટાંત અમે અત્રે મોઢીશું. નહાના નવ વર્ષના બાળકને લઈ તેનો પિતા, એક દિવસ જ્યાં હિરોડોટસ પોતાનો, નવીન લખેલ, ગ્રીકનો ઇતિહાસ લોક સમક્ષ વાંચતો હતો ત્યાં આવી ઉભો રહ્યો અને સાંભળવા માંડ્યું. વાચન તો ચાલુ જ હતું. લોક શાંત હતા અને ગંભીર મુદ્રા સર્વેનાં મુખ પર જણાતી. જેમ જેમ લડાઈનું ખ્યાન, રસિક કથાજનક વર્ણન વધતું ગયું, તેમ તેમ પ્રેક્ષક બાન બુલી તન્મય થયા અને બાળકની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા માંડી. આ દેખાવ જોઈ, હિરોડોટસે, તે છોકરાનું ભવિષ્ય બાખા, તેના પિતાને કહ્યું કે તમારો પુત્ર એક મહાન ઐતિહાસિક નિપજશે. આ વાણી સત્ય પડી. તે શિશુકુમારે, ત્યાર બાદ ગ્રીસનો ઇતિહાસ રચ્યો અને આખા જગતમાં નામાકિત તથા રિખનવીસ તરિકે પકાયો. આ બાળક તે બીજી કોઈ નહિ પણ અગાઉ કહેલો થ્યુકીડીડીસ પોતે છે. તેના નામથી તો આપ સર્વ માહિતગાર છો.

૧૬

૪-ચોથું વ્યક્તિભાવ (individuality) જે ઇતિહાસને વિશેષ આપવામાં બહુ મહત્વનો છે તે આપણી જનસમાજમાં બિલકુલ અગ્નિતત્વ નહોતો. હરેક કામ પોતાની ફરજ ધર્મ-છે એમ સમજી કરવામાં આવતું. પાશ્ચાત્ય પ્રજાની પેઠે, આર્ય પ્રજા 'હક' શું વસ્તુ છે તેથી કેવળ અસાત હતી. આનું પ્રમાણ આપણા વિશાળ સાહિત્યમાંથી તુરત જાડી આવશે. એ તો નિવિવાદ વાત છે કે આપણા માનનીય પ્રિય પુસ્તકો, મહાભારત અને રામાયણ, એક લેખકની મહેનતનું ફળ નથી. તેમાં જુદે જુદે પ્રસંગે અનેક ફેરફાર અને સુધારા વધારા થયા છે. તે છતાં તાજુબ થવાની બિના એ છે કે, આ વિદ્વાન લેખકોએ, તેમાંથી એકે પણ અથમા પોતાના નામનું કંઈ ચિન્હ કે નિશાની દાખવી નથી. તમામ યશ પૂજ્ય શ્રી વ્યાસજીને અર્પણ કર્યો છે. જ્યારે આ પવિત્ર ઋષિ યુનિઓ, પોતાનાં નામ અને કીર્તિ સારૂ બેદરકાર હતા ત્યારે તેઓ ગળજીના એકવાલો લખી, તેમને અમર કરવા પ્રયત્ન કરે એ કેમ સંભવે ? તેઓ જરાના બુખ્યા નહોતા. જરસોભ નહોતો કે રાજ્યદરબારમાં હા-જર રહી, ખુશામદ કરી, રાજાની પ્રશસના કાવ્ય રચે ? તેઓએ તેમના ચરિત્રો બાદ ચાર-લોના રાસાઓમાં અને ખાહાણોને બહેલા તાત્રપત્રમાં રચાથી ચિરકાળ રહેવા યોગ્ય વિચાર્યું છે.

આ સુખ્ય કારણોના પરિણામે, હિદુસ્તાનમાં ઇતિહાસ નહિ રચાયો હોય એમ અમારું માનવું છે. અત્રે એક ખુલાસો થવાની જરૂર છે.

ઇતિહાસ સખ્દથી, અત્રે એમ કહેવા ઇચ્છતા નથી કે અહિં ઇતિહાસ રચવાને ઐતિહાસિક સાધનો માણુદ નથી. એ તો અમે અગાડી લેખમાં, બતાવીશું ત પ્રમાણે, તે તો પુષ્કળ મળી શકે તેમ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ ગ્રીસ અને રોમમાં ઇતિહાસ રચાયા હતા અને આધુનિક સમયમાં યુરોપમાં લખાય છે તેવી રીતે પ્રાચીન આવાવર્તમાં આ પ્રતિના અપો નથી. હજુ અમ આ પ્રદેશમાં નૂતન પ્રવાસી છીએ, બહુ યોરું વાગેલું છે તેથી એકદમ સાહસ

કરી, ઉછાંખ્યો અને ઉતાવળો અભિપ્રાય તો નહિ જ ખોમીશું કે હિન્દુસ્તાનમાં ઇતિહાસ કદાપિ નહિ લખાયો હોય. હજુ તો આ શોધની શરૂઆત છે, પ્રથમ અભ્યાસનું કૃણ છે. એક લેખક જણાવે છે તે પ્રમાણે હિન્દુ ગ્રન્થમાં ઐતિહાસિક અથ રચવાની વાત (instinct) હોય અને કેટલાંક પુસ્તકો પણ લખ્યાં હશે પણ અમારા માનવા મુજબ, આવા પુસ્તકોમાં ઘણી ખરી ધર્મની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે અને કેટલેક સ્થળે સહેજ સચ્ચાઈ સાથે અતિશય જુદાણું અને અતિશયોક્તિની વાતો ભેળવવી હોય છે. આ પ્રકારના અર્થો મુજબી મી. વીન્સેટ રિમથનો અભિપ્રાય ઉતારીશું:—

The works of ancient Indian writers from which our historical dates are extracted, *do not profess to be historie* and are mostly religious treatises of various kinds. In most compositions, the religious element, necessarily takes the foremost place and the secular affairs of the world occupy a very subordinate position "f

અમને પોતાને તો અગિયારમી સદીમાં થઈ ગયેલા જાણીતા મુસલમાન મુસાફર, મણિતશાસ્ત્રી અને ખજોળવેતા અલખઝૂનીનો અભિપ્રાય સાચો અનેવાજમી દીસે છે. તે જણાવે છે કે હિન્દુઓ ઐતિહાસિક બનાવોપર ઝીઝુ લક્ષ આપતા નથી અને જ્યારે માહિતી સાઈ તેમના પર દબાણ કરવામાં આવે છે ત્યારે સાધન અને ખરી હકિકતના અભાવે, સાચી જુદી અનેક વાતો જોડી કાઢે છે

છેવટે પ્રોફેસર મેકડોનલ પોતાના સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં લખે છે કે:—

No work of a directly historical character is met with in Sanskrit literature, till after the Mahomedan conquest "

૨૨ ઑગસ્ટ ૧૯૦૭. }
અમદાવાદ.

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.

પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કોલાહલ.

કોમીનીઅસ લખે છે, કે આપણા જીવનમાં ત્રણ વિભાગ છે. ઉદ્ભેદ, જીવ અને આત્મા. પહેલા જીવનની પૂર્ણતા માતાના ઉદરમાં થાય છે; અને છેલ્લાની સ્વર્ગમાં. જન્મથી જેનું શરીર નીરોગી છે તે સુખી છે; અને મૃત્યુ સમયે જેનો આત્મા નીરોગી છે તે વધારે સુખી છે. ઇશ્વરી સંકેત પ્રમાણે માણસે (૧) બધી વસ્તુઓ જાણવી જોઈએ, (૨) બધી વસ્તુઓ અને પોતાની વૃત્તિયો અર્ધીન કરવી જોઈએ; (૩) અને બધી વસ્તુઓમાં ઇશ્વરી પ્રસાદ સમજવો જોઈએ. આ પ્રમાણે સ્વભાવથી જ તેનામાં (૧) યોગ્ય, (૨) સદ્ગુણ, અને (૩) ધાર્મિકતાનાં બીજ રહેલાં હોય છે. આ બીજોને પ્રસ્ફુટિત કરવાં એ જ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ છે. જીવનની સાર્યકતાને માટે બધા માણસોને શિક્ષણ આવશ્યક છે; અને તેથી શિક્ષણ વિષયે વિચાર કરવો એ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે.

બ્યારે હરકાર્થ સંસ્થિતિમાં વિવર્તન થાય છે, ત્યારે ચોતરફથી મોટો કોલાહલ પ્રકટી નીકળે છે. વિવર્તકો પ્રચલિત સંસ્થાને કંઈક નવીન રૂપ આપવા મથે છે; અને ક્વચિત્ ઉચ્છેદક પણ બને છે. બ્યારે પ્રાચીનો તે વિવર્તક કે ઉચ્છેદક પ્રવૃત્તિના પ્રદારેનું પ્રત્યવ-રોધન કરી પ્રચલિત સંસ્થાનું સંરક્ષણ કરવા મથે છે. આ કલહપ્રવૃત્તિમાં વિવર્તકો ને સંરક્ષકોની ભાવનામાં પરસ્પર વિરોધી અંશ જેમ વધારે કે ઓછો હોય, તેમ કલહ તીવ્રતર કે મંદ હોય છે. આ સમયે અનેક વિચારશીલ પુરૂષો આ વિરોધક પ્રવૃત્તિઓને શાંત કરવા મથે છે. અને વિજયની તુલા એકાદ પક્ષ તરફ નમે છે અથવા ઍરિસ્ટોટલના મધ્યવાદની માફક બે અંતોની મધ્યમાં સત્યનું સ્થાન નિર્ણયિત થાય છે; એટલે કલહ શાંત થાય છે. અને સંરક્ષક તથા વિવર્તક પ્રવૃત્તિ એક સ્થાયી રૂપમાં પરિણામ પામે છે. આવા જ કંઈક મંદ વિવર્તકોને આપણી અર્વાચીન શિક્ષણપ્રવૃત્તિને પોતાની છાયામાં લીધી છે. અને પ્રાચીન તથા નવીન પક્ષકારોમાં શાંત કલહ પ્રવૃત્તિ ક્રીયો છે. આ વિવર્તકાળના સંક્ષોભનું સ્પષ્ટ નિરીક્ષણ કરવું, અને તેમાંના સદંશનું પોષણ કરી શિક્ષણપ્રવૃત્તિને યોગ્ય સ્થાયી સ્વરૂપ આપવું એ વર્તમાન જમાનાના વિચારશીલોનું કર્તવ્ય છે.

પશ્ચિમમાં પ્રાથમિક શિક્ષણપ્રવૃત્તિયે છેલ્લાં દશકોમાં કંઈક નવીન સ્વરૂપ પકડેલું છે. અને તે નવતા પશ્ચિમના રાજ્યસંબંધને પરિણામે અહીં પણ પ્રતિક્ષિત થવાથી સંક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો છે. આપણી પ્રાચીન ભાવનાનો અને યોજનાનો પોષક વર્ગ એ નવતામાં કંઈ પ્રતિકૂલતા જુએ છે, અને સુધારક પ્રવૃત્તિની કંઈક અનિચ્છાથી, 'જે છે તે ઠીક જ છે. કાળકાળનું કામ કરશે. માટે ચાલવા દેવું' એવી કંઈક વૃત્તિથી, પ્રાચીનતાને પોષવી એ જ પિતૃયુગની પવિત્ર ક્રિયા છે એવા કંઈક મતબંધી, પશ્ચિમની નવીન પ્રવૃત્તિનો સ્પર્શ ઇચ્છતો નથી. બ્યારે પશ્ચિમમાંથી આવેલું તે બધું સાઠં જ, એમ માની અન્ય વિષયોની માફક કંઈ પણ સ્વતંત્ર શોધક પ્રવૃત્તિ વિના આપણે નવાન વર્ગ તે ચઢણ કર્યે જાય છે. કોઈને એમ લાગે કે શિક્ષણના પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર શોધક પ્રવૃત્તિ કે પ્રયોગોની અતિ આવશ્યકતા નથી. અને પશ્ચિમની કે બીજી હરકાર્થ યોજના સારી નીવડશે કે ખરાબ, અનુકૂળ કે અનુકૂળ નથી તે પ્રતિકૂળ તે બુદ્ધિથી જાણી શકાય. તેથી જે નવીન યોજના આપણા આધુનિક વર્ગે પકડી

છે તેને અંધહરિનન્યાય ગણવાની જરૂર નથી પણ આ જૂલ ભરેલો વિચાર છે. અનુભવ ખતાવે છે કે આપણે આશા સખી હોય તેથી પ્રયોગમા ઘણીવાર ઉલટાં જ પરિણામ આવે છે. આપણે એમ પણ જોઈએ કે જ્યારે પ્રયોગો આવશ્યક છે ત્યારે કોઈ પણ એક જમાનાથી કે પરિમિત પ્રયોગોથી શિક્ષણની સર્વદેશીય સપૂર્ણ યોજના તો યદ્યપિ કે જ નહિ પણ પ્રયોગો અજમાવી જોયા એટલે પૂર્વેને અજમાવવાની જરૂર નથી એમ કહી શકાય નહિ. પ્રયોગોના પરિણામો જોયા પછી જ દરકાઈ યોજના સ્વીકૃત થવી જોઈએ અને સીમાગતિ પછી પણ તેને વધારે સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપવાને માટે નિરંતર પ્રયોગો જરૂરી રહેવા જોઈએ વસ્તુગતિ આમ છે તો પછી વગર પ્રયોગે શ્રદ્ધા માત્રથી પકડેલી પશ્ચિમની નવીન શિક્ષણયોજના સર્વાંશે પરિચિત થવાને માટે તથા તેને અનુકૂલ સ્વરૂપ આપના માટે આપણા નવીન વર્ગને કેટલા બધા પ્રયોગોની જરૂર છે તે મહાન મમજશે.

એમ નિર્ધન યોજનાના પક્ષકારોને પ્રયોગોની આવશ્યકતા છે તેમ નવીનને તિ-સ્થાનના પ્રાચીન યોજનાના પક્ષકારોને પણ વિવેકજુદિતા પ્રયોગોની આવશ્યકતા છે જૂનું તે સર્વથા સારું જ ને નવીન તે બધું નહારું જ સર્વદા હેતુ નથી બનેમા સદમત્ અર્થો હોય છે. તેનો વિવેક કરવો તે વર્તમાન જમાનાનું કર્તવ્ય છે. જૂના સ્થાપર ઉમા ગ્રહીને જુઓ અને જે રસ્તો સીધો તથા મારો લાગે તે પકડીને આગળ ચાલો, એજ સૂચના યોગ્ય છે. પ્રાચીન માર્ગને એટલું માન ધરે છે કે તેપર ઉમા ગ્રહીને નવીન માર્ગ ગોધવોતો છે. પણ યોગ્ય માર્ગ દેખાય તે પછી તો તેમા આગળ વધવાનો પ્રયાસ કરવો એજ ઉચિત છે.

આથી આપણા મર્મને—પ્રાચીન તથા અર્વાચીન યોજનાના પક્ષકારોને—પ્રાચીન તથા નવીન શિક્ષણયોજનાના પરસ્પર વિરોધી જણાતા સક્ષોબક પ્રવાહોનું સ્વરૂપ મમજવાની જરૂર છે. સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયા પછી છટ મામ પ્રયોગો અજમાવવાની આવશ્યકતા છે આપણે અદ્વિતીયા પ્રાચીન અને અર્વાચીન શિક્ષણપ્રતિષ્ઠા પરસ્પર વિરોધી અરોનું નિરૂપણ કરીશું. અને તે પણ ફક્ત બેજ અરોનું વિષય અને પદ્ધતિનું.

જનસમાજની બિન્ન બિન્ન ક્લાસોને અનુસન્વાને વિષયો ને પદ્ધતિયો નિયોજનયા છે. શિષ્ટ વર્ગમા જે કાળે જે કદપનાનું પ્રાધાન્ય હોય છે તે કાળે તેને અનુસન્વાને શિક્ષણપ્રદેશમા અનેક વિષયો થયા છે. છેક પુરાતન કાળથી તે છેક અર્વાચીન કાળ સુધીની ચિંતનાત્મક શિક્ષણની રંગભૂમિપર મુખ્યત્વે ત્રણ વર્ષયોએ સર્વોપરી સ્થાન મમયાનુસાર લીધાં છે. સાહિત્યશિક્ષણ, શાસ્ત્રશિક્ષણ ને તત્ત્વચિંતન. જે જે જમાનામા જનસમાજને જે જે વિષયની સાહિત્ય લાગેલી તે તે વિષય તે તે જમાનાના ચિંતનાત્મક શિક્ષણમાં પ્રધાનપદ ભોગવતો. અને અન્ય વિષયો ગૌણપદે થીખવાતા અથવા તિરકાર પણ પામતા આ ત્રણે વિષયપ્રદેશ પરસ્પર વિભિન્ન છે, તેની વિભિન્નતા ટુકમાં આ પ્રમાણે છે—

જ્યારે અમુક મનની વિશેષ કલ્પનાઓ લલિત અને અવિનાશી પદ્યક્રિતમા પ્રદર્શિત થાય ત્યારે સાહિત્ય જન્મે છે. કોઇપણ ભાષાની અવિનાશી પદ્યક્રિતયોનો સમૂહ તે તે ભાષાનું સાહિત્ય; અને જે ભાષામા પ્રાચ્યે ચેતાની કલ્પનાઓને અવિનાશી શરીર ન આપ્યું હોય તે ભાષા સાહિત્યરહિત સમજવી. આ પ્રમાણે સાહિત્યમાં બે અંગો આવશ્યક છે: (૧)

વિશેષ કલ્પનાઓ અને (૨) લલિત અને અવિનાશી પદવિન્યાસ શાસ્ત્રના પ્રદેશથી સાહિત્યમાં વૃત્તિઓનું નિરૂપણ હોય છે શાસ્ત્ર સામાન્ય અને જાતિ સંબંધી, તથા સાહિત્ય વિશેષ અને વ્યક્તિ સંબંધી હોય છે શાસ્ત્ર આપણને અમુક મનની વિશેષ કલ્પનાઓ આપતું નથી શાસ્ત્ર તો બધા યોગ્ય અભ્યાસીઓએ વસ્તુસ્થિતિ સંબંધી વિચારો કરવા જ જોઈએ તે આપણને કહે છે અને શાસ્ત્રને અમુક પદવિન્યાસની અગ્રેક્ષા નથી લીલાવતીનું એક ગણિત પ્રમાણ કે પાણિનુ એક સૂત્ર એ શાસ્ત્ર છે કાળિદાસનુ એક ચરણ સાહિત્ય છે લીલાવતી કે પાણિનિ પાસેથી આપણે જે શીખીએ છીએ તે લીલાવતી કે પાણિની જન્મ્યા નહિ હોત તો બીજા પાસેથી પણ શીખી શકત અર્થાત્ સાહિત્ય વૃત્તિના તરંગનો સમય છે, શાસ્ત્ર પ્રકૃતિનો સમય છે તત્ત્વનો પ્રદેશ તો આ બનેથી તદ્દન નીરાળો છે વૃત્તિ અને પ્રકૃતિથી પણ પર છે એનો વિષય હૃદય અને હૃદિઓથી અતીત છે તેમાં તો પ્રકૃતિથી પર રહેલી વ્યાપક ચેતનાત્મક ને નિયામક શક્તિના અસ્તિત્વનો તથા સ્વરૂપનો નિર્ણય અને તત્ સંબંધે અને અનૌકિક બુદ્ધિના ઉત્કૃષ્ટનો છે તત્ત્વચિંતનને ધણીક વખત શાસ્ત્રની મૂર્ઘાણીમાં મૂકવામાં આવે છે પરંતુ અહીં શાસ્ત્ર અને તત્ત્વચિંતન એમ બે વિભાગ એ ધોરણે પાડ્યા છે કે શાસ્ત્રમાં જડ નૃત્તિ વિરોધી વિચાર સમગ્રપણે તત્ત્વમાં જડ પ્રકૃતિમાં વ્યાપ્ત હતા તેથી પર રહેલી વ્યાપક શક્તિનો વિચાર સમગ્રપણે તત્ત્વનો આ કષ્ટક વિશેષ સ્વરૂપ લેતો વિષય ખાસ કરીને નાચીન આર્વાવર્તમાં અતિ ચર્ચાયા છે તત્ત્વચિંતનના શિક્ષણની પ્રથમ ભૂમિમાં સ્વરૂપ નૈતિક શિક્ષણ કે ધાર્મિક શિક્ષણ ગણી શકાય આ પ્રમાણે તત્ત્વ સાહિત્ય અને શાસ્ત્રની દુનિયાના જુદા જુદા જગ્યાનાઓને મોહિની લાગેલી હતી અને તે તે વખતે શિક્ષણપ્રદેશમાં પણ તે જ વિચારોનો મત્કાર થતો હતો

આપણા નાચીન શિક્ષણમાં ઉપરોક્ત વિષયો પૈકી કયા કયા વિષયોએ સત્કાર પ્રાપ્ત કર્યા હતા અને અનાચીન શિક્ષણમાં કયા વિષયો પ્રધાનપદે છે તે અને તેમાં એવો શો વિરોધી અંશ છે જેથી સંશોભનો સંભવ થયો છે તે આપણે તપાસીએ પ્રથમ આપણે પ્રાચીન શિક્ષણપર મનાનુક્રમે દૃષ્ટિપાત કરીએ

વેદકાલ ઈ. સં. પૂ. ૨૦૦૦ થી ૧૪૦૦^૧ પ્રકૃતિના ભવ્ય અને ગભીર સ્વરૂપોના દશનથી ઉત્તમકલ્પના શક્તિ અને વિશુદ્ધ હૃદયના નિપિયોમાં કવિત્વની પ્રેરણા યથા આવતી અને તેઓ સરલ ને આકર્ષક વાણીમાં મત્રો રચતા કુટુંબના વૃદ્ધો બાળકમાં અહણુ ધારણ શક્તિ દેખાય ત્યાંથી એ પવિત્ર મત્રોનો અભ્યાસ શરૂ કરાવતા લેખનકલા શોધાયલી ન હતી અને તેથી સઘળા મત્રો પાઠે કરાવવામાં આવતા અને તે પછી વશપરપરા ઉતરતું આવતું એ સરલ તથા મનોહર સફતો સિવાય બુદ્ધિ અને હૃદયનો વિકાસ કરવાના બીજા સાધનોની હયાતી માલમ પડતી નથી

બ્રાહ્મણ કાલ. ઈ. સં. પૂ. ૧૪૦૦ થી ઈ. સં. પૂ. ૧૦૦૦ આ કાલમાં બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો ને ઉપાનિષદો લખાયાના જનક, અન્નતશ્ત્રુ અને જનમેજય પરિક્ષિતના શાસન નીચે ગામડા તથા શહેરોમાં શાળાઓ અથવા પરિપદો રચાવવામાં આવેલી એવું ધણાક બ્રાહ્મણોપરથી માલમ પડે છે ત્યાં અધ્યયનના વિષયોમાં પ્રધાનપદ વેદનું હતું^૨ યજુસમય

વગેરેના નિર્ણય માટે ખગોળશાસ્ત્રની શોધ થયેલી હતી, અને તે પણ અધ્યયનમાં ગોઠવાયું હતું. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં તારદ સતતુમારને નીચે પ્રમાણે કહે છે: તે પરથી તે વખતના અધ્યયનના વિષયોની કંઈક મયાદા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

સ હોવાચર્વેદં મગવોઽધ્યોમિ યજુર્વેદં ૧ સામવેદમાયર્વર્ણં ચતુર્થમિતિહાસં પુરાણં વેદાનાંવેદં પિત્ર્યં ૧ રાશિ દેવં નિધિ વાકોવાક્યમેકાપનં દેવવિદ્યા ભૂતવિદ્યાં વ્રહ્મવિદ્યાં ક્ષત્રવિદ્યાં નક્ષત્રવિદ્યાં ૧ સર્પદેવજનવિદ્યામેતદ્ભગવોઽધ્યોમિ ॥ ૨ પ્રથમલઢ.

“ હું ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અયર્વણ, ઇતિહાસ, પુરાણ, વેદનો વેદ, (વ્યાકરણ) પિત્ર્ય (પૂર્વજો માટેના યજ્ઞના નિયમો), રાશિ (અકગણિત), દેવ, નિધિ (કાલશાસ્ત્ર), વાકોવાક્ય (ન્યાયશાસ્ત્ર), એકાપન (નીતિશાસ્ત્ર), દેવવિદ્યા (વ્યુત્પત્તિ), વ્રહ્મવિદ્યા (ઉચ્ચારણ, પિંગલ, ઇત્યાદિ), ભૂતવિદ્યા (પિશાચ વગેરેને નિવારણ કરવાની વિદ્યા), ક્ષત્રવિદ્યા — (ધનુર્વેદ), નક્ષત્રવિદ્યા, સર્પવિદ્યા. દેવવિદ્યા (નિરૂક્ત વિદ્યા) અને જનવિદ્યા એટલું જાણું છું. રાજપુત્રોને ધનુર્વિદ્યાનું અત્તિમ શિક્ષણ આપવામાં આવતું અને તેની સાર્વજનિક સમારંભોમાં પરીક્ષા લેવામાં આવતી એમ મહાભારતમાંના ધણીક દૃષ્ટાંતથી માત્રમ પડે છે.

સૂત્રકાલ. ઈ. સં ૫૦૦ થી ઈ. સં ૫૦૦ ૨૪૨. આ કાલમાં સાંખ્ય અને યોગ, ન્યાય અને વૈશેષિક, પૂર્વ અને ઉત્તર મીમાંસા એ વર્દીનોની ગ્રંથલ્પી થઈ. બ્રાહ્મણકાલમાં ઉપનિષદોમાં જે ગંભીર વિચારની શરૂઆત થયેલી તેની આ દર્શનોમાં પરિણતિ થઈ. અને અધ્યયનના ગહન ચિંતનમાં આ દર્શનોએ અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો. આર્ય બાળકો આઠ, દસ કે બાર વર્ષના થાય ત્યારે ગૃહ પાસે જતા, તે તેના ઘરમાં બાર કે વધારે વર્ષ સુધી રહેતા. તેને માટે બિશ્વા લાવી આપતા અને દિનપ્રતિદિન પ્રાચીન ધર્મનું અધ્યયન કરતા. એમની મુગમતા માટે વિસ્તરવાળાં બ્રાહ્મણોમાંથી સારભૂત સૂત્રો રચાયલા. શ્રીત સૂત્રોમાં ધર્મો સંબંધી ક્રિયાઓના નિયમો, ધર્મસૂત્રોમાં ધર્મો એટલે કાયદા, અને ગૃહ ક્રિયાઓ માટે ગૃહ સૂત્રો હતાં અને આ ત્રણ પ્રકારનાં સૂત્રોને કલ્પસૂત્રના સામાન્ય નામથી ઓળખવામાં આવતાં. કલ્પસૂત્ર સિવાય બીજા પણ પાંચ વેદાંગો હતાં. અને તેમાં શિક્ષા, છંદ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, અને જ્યોતિષનો સમાવેશ થતો. આ ઉપરાંત વેદોની અનુક્રમણીઓ હતી. યજુર્વેદીઓની આકૃતિયો માટે ભુમિતિશાસ્ત્ર આ કાલમાં શોધાયેલું, અને તે પણ અધ્યયન પરિપાટીમાં ગોઠવાયેલું. પ્રાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિના પ્રયત્નો વરે વ્યાકરણશાસ્ત્ર તો આતિ ઉત્કૃષ્ટ કોઠાએ પહોંચેલું. અને આ સૂત્રકાલ પછીના બધા જમાનાના શિક્ષણમાં તે બહુધા પ્રધાનસ્થાન ભોગવતું આવ્યું છે.

બુદ્ધકાલ. ઈ. સં ૨૪૨ થી ઈ. સં ૫૦૦. સૂત્રો પરથી જ સ્મૃતિયો અથવા ધર્મશાસ્ત્રો રચાયલાં છે. અને તેમાંથી આ સમયના શિક્ષણવિષયો સંબંધી કંઈક માહિતી મળી આવે છે. મનુસ્મૃતિમાંથી નીચેનાં પ્રમાણો મળે છે.

ઉપનીવઃ ગુરુઃ શિષ્યં શિક્ષયેન્ઞૌચમાદિત : ।

આચારમન્નિકાર્યં ચ સંખ્યોપાસનમેવ ચ ॥

ગુરુએ શિષ્યને ઉપનયન સંસ્કાર કરીને આરંભમાં શૌચ (માટી વગેરેથી શરીરને શુદ્ધ કરવાની રીત) આચાર (સ્નાન, આચમન કરવાની રીત) અગ્નિહોમ અને સંધ્યા-વદન શીખવવું.

લૌકિકં વૈદિકં વાપિ તથાધ્યાત્મિકમેવ ચ ।

આદદીત યતો જ્ઞાનં તં પૂર્વમભિવાદયેત્ ॥

જેમની પાસેથી લૌકિક જ્ઞાન (અર્થશાસ્ત્રનું જ્ઞાન), વૈદિક જ્ઞાન (વેદાક્ત કર્મકાંડનું જ્ઞાન) તથા અધ્યાત્મિક જ્ઞાન (બ્રહ્મજ્ઞાન) મેળવ્યું હોય તેવા ગુરુને શિષ્યે પ્રથમ પ્રણામ કરવા.

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्प सरहस्य च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥

જે દિગ્ શિષ્યને ઉપનયનસંસ્કાર કરીને કલ્પસૂત્ર વગેરે અંગો સહિત તથા ઉપનિષદો સાથે વેદ બણાવે છે તે આચાર્ય કહેવાય છે.

तपोरिगैर्पैर्दિगिभ्य ऋतैश्च त्रिविचोदितः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य सरहस्यो द्विजमना ॥

દિગે તપ તથા ઋતો કરીને અંગો સહિત મંત્ર, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદાત્મક સંપૂર્ણ વેદનું અધ્યયન કરવું.

અર્થાત્ સૂત્રકાલની માફક જ વેદ, વેદાંગ, ઉપનિષદો અને સ્મૃતિઓ અધ્યયનમાં મુખ્ય હતાં. સંસ્કૃતનું વિકૃત સ્વરૂપ ધન્વગયુ ભાષા તરીકે પ્રચલિત હતું અને તેથી ભાષાશિક્ષણ પણ હવે ઉપયોગી ગણાવા લાગ્યું હતું. પણ તે ભાષાજ્ઞાનને ખાતર નહિ પણ શ્રુત સ્મૃતિના અધ્યયનને ખાતર બ્રાહ્મણ સિવાયની અન્ય જાતિઓના અધિકારપર ધીમેધીમે અંકુશો મૂકવા લાગ્યા હતા. અને તેથી શિક્ષણપ્રદેશની અર્થાત્ મંકુચત યતી હતી ઉપનિષદો અને પડદર્શનોમાંની સર્વોત્કૃષ્ટ પરંપરાના અધ્યયનને પરિણામે કર્મકાંડપર શ્રદ્ધા ઓછી થવા લાગી હતી. અને તેથી બ્રહ્મતિશાસ્ત્રનું સર્વદેન તથા શિક્ષણ અટકી પડ્યું હતું.

બૌદ્ધધર્મના મધ્યાર્ધ કાલમાં બ્રાહ્મણોએ કરેલી શિક્ષણપ્રદેશની સંકુચિત મર્યાદા છિન્ન બિન્ન થઈ ગઈ હતી. તે સમયના અધ્યયનની રિયતિ કંઈક અંશે તે સમયમાં પ્રવાસ કરી ગયેલા જ્ઞેનધર્મેગના પુસ્તકપરથી જણાય છે. તે નાલંદની મહા પાઠશાળાનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે - ત્રીસવર્ષની વય સુધીમાં હિન્દુઓ શબ્દવિદ્યા, શિલ્પસ્થાનવિદ્યા, ચિકિત્સાવિદ્યા, હેતુવિદ્યા અને અધ્યાત્મવિદ્યા શીખતા હતા.

૧ પૌરાણિક કાલ. ઇ સ ૫૦૦ થી ઈ. સ. ૧૧૯૪. સાહાયુદ્ધીન ઘેરીએ દિલ્હી તથા કનોજનાં રાજાઓનો નાશ કર્યા ત્યાં સુધીના કાલને આપણે પૌરાણિક કાલ કહીશું. આ કાલમાં શિક્ષણપ્રવૃત્તિ કંઈ વિશેષ સતેજ માવજત પડતી નથી. અધ્યયનના વિષયો બહુધા ત જ છે. શકૃત ભાષા વ્યાવહારિક હોવાથી સંસ્કૃત ભાષાનું શિક્ષણ એ પ્રાથમિક શિક્ષણ ગણવું જ-
ણાય છે. આ કાલમાં અનેક સહૃદય નરરત્નો ઉત્પન્ન થયેલાં અને તેમણે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અપ્રતિમ ઝંથોનો પુષ્કળ વધારો કરેલો તેમનાં તે પુસ્તકોમાંથી અધ્યયનના વિષયો

સબધે ઘણાક પ્રમાણે મળી આવે છે સાતમા સૈકામાં થયેલા બાણભટ્ટે ચંદ્રાપીડના અધ્ય-
યનના લખ્યે નીચ પ્રમાણે ગણાવ્યા છે

‘ તથા હિ પદે વાક્યે પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રે રાજનીતિપુ વ્યાયોર્મવિદ્યાસુ ત્રાપચક્રચર્મ
કૃપાણશક્તિતોમરપરશુગદાપ્રમૃતિપુ સર્વેષ્વાયુધવિશેષેપુ રથચર્ચાસુ ગર્ભવૃષ્ટેપુ તુરગમેપુ વીળા-
વેળુમુરજકાસ્યતાલદર્દુરપુટપ્રમૃતિપુ વાદ્યેપુ ભરતાદિપ્રણીતેપુ નૃત્તશાસ્ત્રેપુ નારદીયપ્રમૃતિપુ
ગાન્ધર્વવેદવિશેષેપુ હસ્તિશિક્ષાયા તુરગવયોજ્ઞાને પુરુષલક્ષણેપુ ચિત્રકર્મણિ પત્રચ્છેદે પુસ્તક-
વ્યાપારે લેખ્યકર્મણિ સર્વાસુ દ્યૂતકલાસુ ગન્ધર્વશાસ્ત્રેપુ શકુનિરુત્તજ્ઞાને પ્રહગણિતે રત્નપરીક્ષાસુ
દારુકર્મણિ દન્તવ્યાપારે વાસ્તુવિદ્યાસ્વાયુર્વેદે યન્ત્રપ્રયોગે વિપાપહરણે મુરુગોપભેદે તરણે લઙ્કુને
પ્લુતિષ્વારોહણે રતિતન્ત્રેશ્વિન્દ્રજાલે કથાસુ નાટકેષ્વાલ્યાયિકાસુ કાવ્યેપુ મહામારતપુરાણોતિ-
હાસે રામાયણેપુ સર્ગલેખિપુ સર્ગદેશમાપાસુ સર્ગસજ્ઞાસુ સર્ગસંલેપેપુ છન્દઃસ્થવ્યેષ્વાપિ કલાત્રિ-
શેષેપુ પર કૌશલમગતપ ।

બાણભટ્ટના ઉપલા કવિત્વપ્રવાહમાં જે વિષયોની પરખત વહેલી છે તેમાં પ્રાચીન
કાલના ત્યતનાત્મક વિષયો કરતા કઈ અતિ વિશેષતા નથી અલગત ભાષાગાન કઈક પ્રબળ
સત્તા ધરાવતું જણાય છે અન્ય કિંયાત્મક વિષયોમાં ચિત્ર શિલ્પ મગીત, નૃત્યાદિ સુદ
કનાઓને તેમાં સ્થાન મળ્યું છે અને ધનુર્વિદ્યાના જે અંગે ઉપર ગણાનાયા છે તે માત્ર
ક્ષત્રિયપુત્રોના અધ્યયન પરત્વે જ નાણુવા

નવમા સૈકામાં થયેલા એમદેવ નામના જન મુનિ પોતાના નીતિસાગરામૃત નામના
પુસ્તકમાં અધ્યયન પરત્વે નીચેની દર્શકત પ્રથમ પ્રથક સમુદેશમાં જણાવે છે આ ધીક્ષિકી
મમુદેશમાં રાજાઓના શિક્ષણ માટે તે ચાર ભાગ પાડે છે ૧ આન્વીક્ષિકી, ૨ નવી, ૩ વાર્તા,
૪ દંડનીતિ આન્વીક્ષિકી વિદ્યામાં સામ્યશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને શ્લોકાપતને સમાવેગ કરે
છે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ તેનું નામ ત્રણે અથવા તે ઉપગત છ અંગ, અર્થશા-
સ્ત્રીમામા, ન્યાય ધર્મશાસ્ત્ર, અને પુરાણો મળીને વેદત્રણી એમ કહે છે વાર્તા એટલે ૫
શુનું પાત્રન કરતું, ખેડ કરતી અને વેપાર કરતું અને દંડનીતિમાં શામ્ભ નિયમોનો સમા-
વેશ કરે છે ત્રણીસમુદેશમાં તે દિજ વર્ણના અધ્યયન માટે વિદ્યાના ચાર સ્થાન ગણાવે
છે ચાર વેદ, છ અંગ ઇતિહાસ, પુરાણ મીસાસા અને ન્યાયશાસ્ત્ર. પુરોહિતસમુદેશમાં
રાજપુત્રને કેમ કેલવણી આપવી તે સબધે જગતના જહે છે કે—શિક્ષા ભાણુ અને
હરકોઈ જાતની કિયામાં રાજપુત્ર યોગ્ય છે માટે તેને સર્વ જાતની વિધિમાં, વ્યાકરણમાં,
ન્યાયમાં, પ્રયોગ કરી જતાવવામાં, શસ્ત્રમાં, રત્નપરીક્ષામાં, કામશાસ્ત્રમાં પ્રહાર કરવામાં, નાના
પ્રકારના વાદમાં અને બાકીની વિદ્યાઓમાં સારી રીતે વિનયયુક્ત કરવો જોઈએ

આ ધૌરાણિક મલમાં અનેક રાજ્યોમાં દેશ વિભક્ત થયેલો હતો ન્દાના મ્હોટા
રાજ્યોની પ્રવૃત્તિ સ્વરક્ષણ ને પરરક્ષણમાં જ સતેજ હતી. ગાતિજનન જડ ધાલતુ હતું
આદ્યજો મિવાયના અન્ય સર્વ વણાનો અધ્યયન પરત્વેનો અધિકાર નષ્ટ થયો હતો પાડિત્ય
એક માનવ અને આજીવિકાતું સાધન ગણવાની આખી શરૂઆત થતી હતા પ્રાકૃત ભાષા

ધરગયુ હતી. અને તેથી સંસ્કૃતમાં પારંગત થઈ માન ખાટવાને વ્યાકરણપર અતિશય લક્ષ્ય આપાતું હતું. સમાજીત થવાને માટે સાહિત્ય તથા સુભાષિતપર અભ્યાસીઓની લાલસા વધારે હતી. પ્રમાણુ તરીકે આ જમાનામાં ૩૬ થયેલી નીચલી ઉક્તિયો બસ થશે.

સાહિત્યનો પક્ષ ખેંચતાં રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કહે છે:

સાહિત્યસંગીતકલાવિદ્ધીનઃ

સાક્ષાત્પશુઃ પુચ્છવિમાળહીનઃ

વ્યાકરણ એજ ભાષાપ્રાવીણ્યનું દાર છે એમ ઉપદેશતાં પિતા પુત્રને કહે છે:

યયપિ बहुधाधीत तदपि पठ त्व पुत्र व्याकरणम्

स्वजनः श्वजनो मामूत् सकल शकलं सकृच्छकृत् ॥

“હે પુત્ર જો કે તું ઘણું ભણ્યો તો પણ વ્યાકરણ ભણ. તે વિના સ્વજન એટલે પિતાના જનને ઠેકાણે શ્વજન એટલે કુતતના જન, સકલ એટલે સમગ્રને ઠેકાણે શકલ એટલે કટકો અને સકૃત એટલે એકવારને ઠેકાણે શકૃત એટલે નિશા ના થાય ”

અવ્યાકરણમથીત મિન્નદ્રોણાતરામેણીતરણમ્ ।

મેષજમપધપસહિત ત્રયમિદમકૃતં વર ન કૃતમ્ ॥

“વ્યાકરણ વિનાનું ભણવું, ભાગેલી હોડી વડે નદીને તરવું, તથા પધ્ય વિના ઓપધ લેવું એ ત્રણ ન કર્યાં સારા પણ કર્યાં સારા નહિ.”

રાયો મળી ગયલા ને નાક કાન ગળતા જરડો પણ આમરણ વ્યાકરણના નિયમોની ઓખણુપટ્ટીની ધૂન મચાવતા તેનું રમુજ ઉદાહરણ શ્રીમત્ શકગચાર્ય અપૈટખંજરિકાની શરઆતમાં આપે છે. ગગાના કિનારા ઉપર સિધિલ ગાત્રવાળા વૃદ્ધને હુકુદ્ ૧૫ ઓખતા જોઈ તેઓ તેને ઉપદેશ છે કે,

મજ ગોપિન્દ મજ ગોપિન્દ મજ ગોપિન્દ મૂઢમતે ।

પ્રાપ્તે સન્નિહિતે મરણે નહિ નહિ રક્ષતિ હુકુદ્કરણે ॥

વૃદ્ધનું વર્ણન નીચેની પંક્તિમાં છે.

અન્ન ગલિત પલિત મુઢ દશનવિદ્ધીન જાત તુણ્ડમ્ ।

વૃદ્ધો યાતિ મૃદ્ધી વા દટ્ઠ....

ચિતનાત્મક વિષયો પરત્વે વ્યાકરણમાં તેમ ક્રિયાત્મક વિષયો પરત્વે સંગીતનૃત્ય અને ચિત્રકલામાં આ કાલ સ્વવિશેષ તેજ્યથી દીપે છે. પુરષો અને સ્ત્રીઓ આ વિષયોમાં કેટલે સુધી પ્રવીણતા મેસવતાં તે આ કાવનાં નાટ્યોમાં બહુ સારી રીતે દર્શાવ્યું છે. એક વખત જોયલાં મનુષ્યો અને દેખાવોને તેની પરોક્ષતામાં તાદરશ આલેખવાં અને તેમાં પણ મનુષ્યોના મુખપર તેના અનોગત ચિત્રોની છાયા પાડવી એ ચિત્રકલાની અત્યુત્તમ કોટિની આત્મારની સુધરેલી દુનિયા પણ અભિનંદે છે. પૌરાણિક કાલમાં ચિત્રકલાની તેટલી ઉત્કૃષ્ટતાનાં ઉદાહરણો કંઈ આત વપરાશ નથી. ઉદાહરણાર્થે કાલિદાસનું એકાદ પ્રમાણુ બસ થશે

(પ્રવિદ્યાપટીક્ષેપેણ ચિત્રકલ્પકહસ્તા)

ચતુરિકા—ઈથે ચિત્રગતા મટિની ।

વિદૂપક—સાધુ વયસ્ય મધુઘવસ્થાનદર્શનીયો ભાયાનુપ્રવેશ ।

સ્વલતીન મે દટ્ટિર્નિમ્નોન્નતપ્રદેશેષુ ।

રાજા—યદ્યત્સાધુ ન ચિત્રે સ્વાત્ક્રિયતે તત્તરન્યથા ।

તથાપિ તસ્યા લાવણ્ય રેલયા કિંચિદનિવતમ્ ॥

વિદૂપક—તર્કયામિ યૈવા શિથિલકેશવન્ધનોદ્વાન્તકુસુમેન કેશાન્તેનોદ્વિજસ્વેદવિન્દુના વદનેન
વિશેષતોડપસૃતામ્યા ગ્રાહુમ્યામવસેકસ્નિગ્ધતરુણપટ્ટરસ્ય ચૂતપાદપસ્ય પાર્શ્વે ઈષ-
ત્પરિશ્રાન્તેગાલિખિતા સા શક્તુન્તલા ઇતરે સરગ્યાગિતિ ।

રાજા—નિપુણો મયાન્ । અસ્યત્ર મે ભાવિચેહનમ્ ।

સ્વિન્નાદ્ગુણિર્નિવેશો રેણાપ્રાન્તેષુ દર્શને મલિન ।

અથુ ચ કપોલપતિતં દર્શયમિદ યતિકોધ્ધ્યાસાત્ ॥

ચતુરિકે અર્ધાલિપિનમેતાદિનોદસ્થાનમ્ । ગચ્છ । યાત્રિકા તાત્રદાનય ।

*

*

*

વિદૂપક—મોઃ અપર કિમત્ર લિખિતવ્યમ્

રાજા—શૂવતામ્ ।

કાર્યા સૈકતલીનહસમિથુના સ્ત્રોતોગ્રહા માલિની

પાદાસ્તામભિતો નિપગ્ગહરિણા ગૌરીગુરો પાવના ।

શાલાલમ્નિતરત્કલસ્ય ચ તસોર્નિર્માતુમિઠામ્ય ।

શૃંગે કૃષ્ણમૃગસ્ય શામનવન કણ્ડૂયમાના મૃગીમ્ ॥

*

*

*

કુત ન કર્ણાપિતગ્ન્યન સલે

શિરીષમાગણ્ડવિજ્ઞામ્યકેમરમ્ ।

ન વા શરચન્દ્રમરીચિકોમલમ્

મૃગાલમ્નૃચ ચિત્ત સ્તનાન્તરે ॥

વિદૂપક—મોઃ કિં નુ તત્ર મવતી રક્તકુવલ્યપટ્ટવશોભિનાપ્રહસ્તેન મુલ્યમપચાર્ય ચાકિત-
ચાકિતેવ સ્થિતા । (સાવધાન નિરુપ્ય । દટ્ટા) આઃ ઇપદાસ્યા પુત્ર કુસુમરસપાટચરસત્ર
મવન્ધ્યા વદનમભિલ્લેચતિ મધુકરઃ ।

‘/

*

*

*

આવા ભાવદર્શી ચિત્રો કદા એવા અભિલેખનીય નથી. બવજાતિ, શીદઈ અને બીજા
સાહિત્યકારોમાં આવા અનેક પ્રમાણો સંગીત, નૃત્ય, ને ચિત્રનેપુણ સંબંધે છે.

સામાન્ય રીતે જોતા આ કાલમા વેદાધ્યયન તરફની પ્રવૃત્તિ આતિ મદ જોવામા આવે છે જે કદી છે તે બહુધા આજીવિકાને માટે, અને તે પણ કર્મકાંડની જ્ઞાનમા જ, પર્યેષણમા નહિ સાહિત્યશિક્ષણ ને આ કલાઓ ઉત્તેજક રસિક નૃપતિયોને લીધે માનનીય ગણાયા છે અને વ્યાખરણપર આતિ લક્ષ્ય અપાયુ છે.

માધ્યમિકકાલ. મુસલમાની રાજ્યની શરૂઆતથી તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સ્થાપના સુધીના કાલને માધ્યમિક કાન કહીશુ આ કાલમા અધાધુની ચકવર્તીની હતી અને તેથી સર્વ પ્રવૃત્તિયોમા દેશનો સપૂર્ણ અધ પાત હતો. રાજ્યઓમા સ્વરક્ષણ અને પરબક્ષણની પ્રવૃત્તિ નાક્ષસી રૂપ પકડી ગઈ હતી ધર્મજટતાનો અત્યાચાર બલાતકારની છાયામા વધતો હતો અને તેથી દેશાટન નષ્ટ થયુ હતુ આ સાત શતકની મર્યાદા શિક્ષણવિષયે તો કેવળ અધાન્ય હતી સાહિત્યપ્રિય નૃપતિયો તથા ધનવાનોને અભાવે સાહિત્યરસિકતા અને શિક્ષણ નાશ પામ્યા હતા અને વેદાધ્યયન તો નષ્ટ થયેલુ હતુ જ. બ્રાહ્મણો અન્યવર્ણો મુસલ્મી પેશો કે વ્યાપાર કરવા માટે પાનીપર ધૂળ નાખતા અને વર્ણશિક્ષણની પર્યામિતમા જ વ્યાધ્યયનની પ્રવૃત્તિ કરતા. બ્રાહ્મણોની આજીવિકાનો તો સ્તેજ સાજ પણ સંસ્કૃતિપર આધાર હોવો જોઈએ અને હતો શુભાશુભ ક્રિયા દરમવાના શુ ગોરપદામા કે શુ હાથ જોઈ જન્મ કુલ્લીઓ દોરી આપી જ્યોતિર્ગી બનનામા કે શુ અધ્યાપન કરાવવામા કે પુરાણી પુરા બનવામા બ્રાહ્મણ વર્ગને સંસ્કૃત શિક્ષણ આવશ્યકતા તો હતી જ તેથી વિરલ વિગલ સ્થાન અદ્યપ આતિ અદ્યપ અધ્યયનપ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી. ઘણુ ખરતો અગડ બગડ કે તા આગડયુ કે વા ચાચ અધ્યાપક બનવાની વૃત્તિને સન અધીન થતા બાદશાહોનું આ વિષય પરત્વે તદ્દન કુર્લક્ષ્ય હતુ શિક્ષણન્યવચ્ચા એ રાજ્યન્યવસ્થાનું એક આવશ્યક અંગ છે અને શિક્ષણ એ રાજ્યની અવનતિ ઉત્તતિનું એક ગર્ભજીવ છે એવી માન્યતા હિન્દના રાજ્યચિત્રકોએ કદી પણ લક્ષ્યમા લીધી નથી અને તેથી શિક્ષણની યોજનાઓ ધડનાનું તથા અમનમા મૂકવાનું હિન્દના ગ્રંથ પણ રાજ્યે પ્રાચીન કે માધ્યમિક કાલમા લગભગ વિચાર્યું નથી આ ગામડી નિશાળોના ઉત્પાદક કાલમા શિક્ષણપ્રવૃત્તિ આતિ અવકૃષ્ટ હાલતમા હતી. ગામડી રાજાઓમા છોકરાઓની સાથે કચિત્ છોકરીઓ પણ બણતી એમ કવીશ્વર પ્રેમાનંદના જાનવકામ્યાનમા ઉદાહર મુનિના આશ્રમના વર્ણનપરથી, કનિષ્ઠ વર્ગની પ્રિયપાત્ર સદેવત શાવર્ણીમાની વારતાપરથી તથા શામળના કેટલાક પ્રમાણોપરથી જણાય તે વાચન, લેખન, ગ્રંથ અને વ્યાવહારિક હિસાબો એ વિષયો પ્રાચીનિક શિક્ષણમા સીખવાતા અને કાશી મથુરા જેના પવિત્ર તીર્થસ્થળોમા શાસ્ત્રી, પુરાણી, સંન્યાસી કે મહાધિપતિયો પાસે તેમની દર્શિમર્યાદામા અપાતા ઉત્તમ શિક્ષણમા વ્યાકરણ, ઇતિહાસ, પુરાણાદિની કથાઓ અને વેદગોત્ર વિગતો ચાલતુ હતુ જે કે આચારમા આતિ અદ્યપ અજે હતુ તો પણ વિચારમા તો વેદની જ પદવી પ્રધાનપક્ષે હતી આપણા આદિ કવિ પણ કહે છે કે—“વેદીઆ હોય તેને વેદ વિચારવા”

પ્રેમાનંદ સુદામા અને શ્રીકૃષ્ણના સવાદમા સુદામાજી પાસે કહેવાયે છે કે—“હાજી કરતા વેદની ધૂન મ્હને કેમ વીસરે રે” મહોદરી સવાદમા શામળ પણ પુરાણાદિ બણનારાને મહિતના અને વેદ બણનારાને વેદિયાના ઉપનામથી આપણી પાસે મૂકે છે. (સપૂર્ણ)

(જવાબાધ અમીચંદ પટેલ)

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ઝાડરો અને વૈદ્યોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિને અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, દુઃખીયાને આશીર્વાદ છે અને હુંકામાં મનુષ્ય માનનું છવન છે.

શુભ ધમેલી મોદદાસ્ત, શુભ ધમેલ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પ્રેરિ આપવા માટે, મનતંતુઓને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ જિનહરીફ ઇલાજ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની કળી ૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુબાઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુબાઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીટી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	ભુવંદરપેઠ.	રાવપુરા.	રીચીરોડ.
વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.				

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,
Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા.

શુદ્ધ મુજરાલી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મુજરાલોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુષ્ટક વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમદાસ્ય દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ ૩મી આદિ પેજ સગમમ ૮૦ ફારમ પૂર્વ પાકું. કિમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પોસ્ટેજ આના પાંચ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

CONTRASTED TYPES.

It is a point worthy of notice that, although Poona is commonly regarded as the home of the straightest and most uncompromising Nationalism, it is precisely to that city—the ancient Mahratta capital—that we may go for the most characteristic representatives of the two schools of Hindu political thought and method. Both Mr G. K. Gokhale and Mr. B. G. Tilak are Brahmins of Poona. Mr. Gokhale is well known in England, where he has earned golden opinions by his dignity and restraint, his mastery of facts, and studied moderation of statement. Among Indian public men he holds in some respects a unique position. Many years of untiring devotion to education and the public service have given him an invaluable knowledge of administration and affairs. His talent for finance has extorted the admiration of successive Finance Ministers, and Mr Gokhale may rightly claim that such remissions of taxation as the Government has made in recent years have been secured, in great part at any rate, as the result of his repeated protests and proposals. His principle has been to work for reform with and through the Government. For this he has been severely censured by some of his countrymen, and it is not impossible, in view of the course which events have taken, that he may be driven to reconsider his attitude.

Mr B. G. Tilak is "quite another pair of sleeves." He has felt the weight of the Indian sedition law, and knows more perhaps than any man in India what the might of the Government is when it sets out to crush an individual. Yet he has survived, and in Western India his name is a power. Scholar, lawyer, journalist, and agitator—no wonder the "Pioneer," when reviewing his most important literary work, expressed regret that abilities so conspicuous should be devoted to such questionable ends.

—"The Daily News"

વસન્ત.

ઈદં સત્યં સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્યસ્ય મત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યજ્ઞા
યમસ્મિન્સત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યદ્યાયમધ્યાત્મં સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદ્ પ્રહ્લેદં સર્વમ્ ।

અપનિષદ્.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્
મૂલૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

અપનિષદ્.

વર્ષ ૬, અક ૧૧.

[માસિક.]

માર્ગશીર્ષ, સંવત ૧૯૬૪.

તન્ત્રી—પ્રોફેસર આનન્દરાય બાપુ ૪ કુવ એમ એ; એલએલબી

અધ્યાપકપ્રાધેના
(રા. રા. "ક્ષાન્ત" બી. એ.) ૧૦૫

તદ્વારે અને હવે
(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દોલેટીઆ. બી. એ. સી. એસ) ૧૦૬

દિગ્દર્શન ૧૦૮

અન્યાયલોકન ૧૧૩

પ્રાચીન આર્યોત્તુ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તથા તે જનસમાજને મુલ્ય શી રીતે દરજ
(ગ. રા. "બાલુ") ૧૧૭

પ્રાથમિક શિક્ષણમા કોણાહલ
(રા. રા. જીવાભાઈ અમીયદ પટેલ.) ૧૨૧

વેદિક તથા પૌરાણિક પૂજા, મનુસ્મૃતિ અને વહની પ્રાચીનતા
(રા. રા. અમનરાય દિવસાન્દર દેવલુચ.) ૧૨૮

અરથોસ્ત
(ગ.)

સવાજમ

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) ઓઓ, (૫) શુશ્રુક્ષીઓ
નાના માસતરો, (૬) તગાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી સ્થપાલી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દરની)
સાન્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત શૃદ્ધસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી. જી.જી. વર્ષ નં., રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલના

રૂ. ૮-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દચંદ્ર બાપુભાઈ ધ્રુવ, વસન્ત ઑફિસ—અમદાવાદ
સુબાઈના એજન્ટ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી.—સુબાઈ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઑફિસ"ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઑફિસ" અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોમ પશુ લેખનું અસલ લખાણુ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો મા કર્યો, હોય
કે ન હોય-પશુ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બાધાતા નથી.
- ૫ કોઈ પશુ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરસુધીમાં પશુ ન મળે તો આદ્ય
અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે
બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

આવતો છેલ્લો અંક વી. પી.

વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું છે તેથી જે શૃદ્ધસ્થોએ હજી સુધી સવાજમ ન મળ્યું હોય
તેમણે આવતો અંક બહાર પાડવા અગત્ય તે મોકલી દેવાની કૃપા કરવી એ અંક પ્રસિદ્ધ
થતા પહેલાં જેઓનું સવાજમ નહિ આવ્યું હોય તેઓ વી. પી. થી સવાજમ ભરવા ઇચ્છે
છે એમ સમજ એ અંક થોડા દિવસમાં વી. પી. કાગળે તેઓને મોકલવામાં આવશે
વ્યવસ્થાપક.

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यच्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यच्चायमध्वात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

ठपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम्
भूतै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपांनयद्.

पथे ६, अंक ११.

[भाषितः]

भार्गशीर्य, मंसत १८६४.

अपावरणप्रार्थना.

अन्तरनी श्रुति भोक्षे, ओ तातथ !

अन्तरनी श्रुति भोक्षे !

वेदना वायक भोक्षे, ओ तातथ !

वेदना वायक भोक्षे !

“ हिरण्यमेन पात्रेण

मन्त्रस्यापिहितं मुखम् ॥

तत्त्वं पूजयन्पात्रेण

सर्वधर्माय दृष्टये ॥ ”

“ सुवर्णमय पात्रेण,

सत्यं मुखं धनं ते,

उपासी आस त्वं पूजय !

सत्यधर्मद्वयं ते । ”

अन्तरनी श्रुति भोक्षे, ओ तातथ !

अन्तरनी श्रुति भोक्षे !

वेदना वायक भोक्षे, ओ तातथ !

वेदना वायक भोक्षे !

कान्त.

ત્યહારે અને હવે.

(વસન્તતિલકા.)

સન્ધ્યાતથા ઉદયમાં રવિમૂર્તિ રૂપી,
 ને આ કિરીટરચના કિરણોની ઉભી :
 લાંબા પટા કંઈ ગુલાબી પિરોઈ આજ
 આરાવલીસમ કિરીટ વિશે વિરાજ્યા. ૧

ને એ કિરીટશિખરે મણિ શુકકેરે
 આશાતણી કણીં સમે વ્યથકે અનેરે;
 નીચે ત્રિદાળતણું માન ગભીર ગાતો
 આ સિન્ધુરાજ ધન શાન્તિ વિશે સમાનો. ૨

(સોરઠા.)

ગિરિશયે રહ્યો આમ રચના જોતો સ્તબ્ધ હું;
 હૃદયવિશે ઉદામ ઊંડા બાવ રહ્યા ફૂંદી. ૩

અદૃશ્ય જો ત્યહા ગાન, જુગુપ્સા, ઝીણાં ઊપન્યાં,
 સુણતો હું ધરો ધ્યાન ધ્વનિ ઊંડા અશરીર એ. ૪

(૧.)

(ખડકરિગીત)

“ હૃદય તુ મુજ પ્રાણુ તું.
 કોમુદી મુજ નેતની ’,—
 ચાડુ હેવાં માન તું
 ગાતો સુણી ઘેલી જની; ૫

માન્યું યૌવન પ્રેમમાં—
 પ્રેમના આભાસમાં,
 કાળ સરિયો ક્ષેમમાં
 હા ! ત્યાહરે સુવિલાસમાં ! ૬

* * * *

(ખંડસિખરિણી.)

હવે, યાતાં ખાલી મધુર રસપ્રવાહો, સહ અરે !
 તજી ચાલ્યો, ‘બહાલી’ વચન ઉચ્ચે વ્યર્થ જખરે;
 જવ-અટવીમાં અન્ધ તિમિરે
 ખટકું—કરહા ! કોણ જ ધરે ? ” ૭

(૨.)

(ખંડહરિગીત.)

“ ધનનદી મુજ રેલતી
 ક્ષેત્ર જુગુપ્સાં બીજવે,
 મિત્રગણ ચોમેરથી
 જો ! ત્યાહરે ખમ મુજ પુવે. ”

(ખંડશિખરિણી)

હવે એ સુકાર્થ સરિત મુજ મંપતિતણી, ને
 જોયા મિત્રો ક્યાહિ સ્તુતિ વચન જૂઠાં જોયગેને ?
 ભવ-અટવીમાં એકલ બપુ,
 અનુભવ નવા શા અનુભવ !

(૩.)

(ખંડહરિગીત.)

“ બાલ્યમાં મુખ રંગમા
 ખેલું હું ઉઘાસથી,
 વિશ્વ સદુ મુજ સંગમાં
 હસતું તદા ચોપાસથી. ”

(ખંડશિખરિણી.)

હવે હાયા ઘેરી વિષમ જગના વાદગતણી
 મહને લેતાં ઘેરી, જગતરચના સ્યામ જ જની;
 સકળ યગ ઘેરા સુર સુણું,
 સુણું રહન હામે પણ લોકું. ”

(૪.)

(ખંડહરિગીત.)

“ ચૌવને ધરોં ગર્વને
 અર્ધમાને મત્ત હું,
 તુમ્હકાર્યાં સર્વને,
 ત્યાહરે ન જોતો સત્ય હું. ”

(ખંડશિખરિણી)

ગયા મોહો લાધી રમ્ભતિ, મન હુવે જ્યોતિ ઝળકયો,
પ્રવેશી અગારે દહતર થયુ ચિત્તજળ જો ।

મદ ધરી ન કોને અવગણુ,

હૃદય બનિયુ દીન દિગ્ગણુ.”

૧૩

(૫)

(ખંડશિખરિણી)

“ વિપમ જગ-આધાતથી

ધાવને ધરી ખેદને

બોમ તાઝમા મથી

વસવા હુ વગ્ધુ તે દેને.”

૧૪

* * * *

(ખંડશિખરિણી)

હુવે સંધ્યારગે, ઉડુ મહિ, વળ યોગકુહરે,
મુણુ તેડા તહારા જગજનનિઓ ! પ્રેમય મુરે,

વિપમ જગનુ ગાન વિખરે,

પગમ કંઈ સગીત પસરે ”

૧૫

* * * *

* * * *

વસન્તવિટ ૧ । ૧

હાવા અનેક, જુજવા, અસરીર ગાન,
તારણજો, ગગન, સિન્ધુ વિશે મહાન,
વાજ રહ્યા સતત યોગમ વારવાર;—

ને જો ! પછી વિરલ શો બનિયો મુદાર ! ૧૬

પ્રત્યેક ગાન બનિયુ સ્વર એક એક,

ગૂંથાઈ એ સ્વર બધા અવિરોધી છેક,

જો ! જીપ-યુ અનુપ માન મહાન બીજું,

ગાજ રહ્યું પ્રકૃતિમા રિથર એ સુરીકું ! ૧૭

૧૭

રત્નાગિરિ જિલ્લો.

નરમિંદુરાવ લોખાનાથ

૫-૧-૦૮

દિગ્દર્શન.

ઉદામપક્ષ રૂપી ટિળકની રાવણી સેનાએ કૉંગ્રેસ મહાયુદ્ધનો ધ્વંસ કર્યો ! આ બનાવથી કૉંગ્રેસની અદર રહીને એના શ્રેય માટે સતત શ્રમ કરનારા છેલ્લી કૉંગ્રેસ જનોને ખેદ થાય એમા તો આશ્ચર્ય જ નહિ; પણ અમારા જેવા કૉંગ્રેસની બહારના જનો—જેઓ અવ્યવસ્થિત અને બિનજવાબદારીની રીતે આ દેશના રાજ્યવહીવટ ઉપર ટીકા થાય તે કરતાં વ્યવસ્થિત અને જવાબદારીવાળા ટીકા થાય તો સારૂ એવી સમજણથી કૉંગ્રેસ જેવી સંસ્થાનું શ્રેય હુએ છે, તથા આપણો દેશ વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિમાં પણ પોતાનું આત્મમાન ભૂલી ખેડો નથી એમ સૂચવનાર ચિહ્ન તરીકે એ સંસ્થાને સ્વીકારે કે—તેઓ પણ આ બનાવ જોઈને અત્યંત ખેદ પામ્યા વિના રહ્યા નથી આ વખતની ખેડકા કૉંગ્રેસે બહુ અગત્યના સવાલો વિચારવાના હતા અને એ સંબંધમા પોતાના પુષ્પ વિચારો પ્રકટ કરીને અસાધારણ દેશસેવા બજાવવાની હતી. પણ ગયા અકમા અમે દર્શાવેલો ભય યથાર્થ નીવડ્યો, અને અત્યારે સમસ્ત દેશ પોતા ઉપર એક મહાસકટ આવી પડેલું સમજે છે.

કૉંગ્રેસનો મડપ લગભગ દસ હજાર માણસોથી ચિત્તર ભરાયો, ટિળક પક્ષ તરફથી પોતાના અનુયાયીઓમા “no compromise”-તો દુટ મન્ત્ર શરી જલ્યો, કૉંગ્રેસનું પ્રમુખ ગીત ગવાયું, પણ એ ગીત ગાનારાઓના હૃદય પણ જાણે આગામિ સકટના ભાનથી ધડકતા હોય તેમ એમના કંઠમાંથી આનંદ કરતા વિષાદની લહરી વિશેષ આવતી હતી—અને “શું ભય ? શું ભય ?” એ શબ્દો નીકળતા તો કાષ્ઠક ગેળી રીતે શ્રાતાના હૃદયમાંથી અમગળ ઉત્તર જ અપાઈ જતો હતો. મિ. માળવીનું સ્વાગતમાપણ થયું—પ્રમુખની સ્થાપના માટેની દરખાસ્ત દિ. બ. અખ્યાવાલભાઈએ રજૂ કરી, એને અનુમોદન આપના મિ. સુરેન્દ્રનાથે ભાષણ શરૂ કર્યું. અન્ય અસખ્ય પ્રસંગે હજારો માણસ જેના મોહક અવાજથી મન્ત્રમુગ્ધ બની ચિત્તકારે આવેખાઈ રહેતા હતા, જેના ભાષણ દરમિયાન પૂર્વ બાર હજાર શ્રાતાના મંડપમાં દરમા દર ખેડેલો માણસ પણ ‘રખેને માઈ બોલ્યુ બહાર પડતું સ ભળાશે’ એવા ભયથી પોતાના પાડોશી માથે પણ વાત કરતા અચકાતો હતો—અરે ! જેની ગર્જત વાણીને છેલ્લી મદાસની કૉંગ્રેસ વખતે મુસળધાર પડતા વરસાદનો અવાજ દબાવી દેવા ઉપયોગ કરવામા આવ્યો હતો—એ અદ્વિતીય દેશમક્ત વક્તાને ટિળકપક્ષે સભળાવા દીધો નહિ, બોલવા દીધો નહિ, અમે કૉંગ્રેસ તે દિવસે મુક્તલી રાખવામા આવી ! ટિળકપક્ષે જેણે કે બગાળાના પ્રતિનિધિઓ જેઓની મ્હોટી સખ્યા હતી અને જેઓને ઉદામપક્ષના જાણીને પોતાના પક્ષના ધાર્યા હતા તેઓ પણ સુરેન્દ્રનાથ તરફની આ વર્તણૂકથી ચુસ્તે થયા છે, અને તેથી તેણે બીજે દિવસે મિ. સુરેન્દ્રનાથને પોતાનું ભાષણ પૂરૂ કરવા દીધું. ત્યાર પછી ડૉ. ધોષે પ્રમુખ પદ લીધું અને ભાષણ શરૂ કર્યું—તેમા મિ. ટિળકે આવીને કરેલો અટકાવ અને ત્યાર પછીની હકીકત સર્વને જાણીતી છે, તેમ જ તે એટલી ખેદકારક છે કે એનું વાચકને ફરી સ્મરણ કરાવવું અને ઉચિત ધારના નથી.

કૉન્ગ્રેસ નાશ પામી ? આ વિશ્વમાં જડવસ્તુ પણ સર્વથા નાશ પામતી નથી તો ચેતન વસ્તુ તો શેની જ નાશ પામે ? અમે કૉન્ગ્રેસને ચેતન માનીએ છીએ, અને એનો નાશ કોઇથી પણ થઈ શકે એમ ધારતા નથી. કૉન્ગ્રેસ મહેતાએ ઉત્પન્ન કરી નહતી કે ટિળક એનો નાશ કરી શકે: એક ન્હાના સરખા ઇલ્ખર્ટ ગિલ્લમાં એવું શું હતું કે તે દિવસથી હિન્દુસ્તાનના નવશિક્ષિત આત્માએ સ્વદેશભક્તિની છુરા ઉપાડી ? બંગલોમાં એવું શું નુકશાન રહેલું હતું કે જેને પરિણામે વિદ્વાન-અભણ જુવાન-વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષ જાણે નવી જ આખ પાખ્યાં હોય એમ જોવા લાખ્યાં ? જપાન હિન્દુસ્તાન વચ્ચે શું સરખાપણું છે કે જપાનનો વિજય તે જાણે હિન્દુસ્તાનનો જ હોય એમ સમજી હિન્દુસ્તાનને પોતાના ગૌરવનું ભાન થયું ?—ખરી વાત એટલી જ છે કે મનુષ્યના ઇતિહાસમાં પરમાત્મા પોતે જ કોઈક અગમ્ય રીતે વખતો વખત ઊતરી આવે છે, અને કહેવાતા ઇતિહાસના મહાપુરુષો તે પરમાત્માના કાર્યમાં નિમિત્ત માત્ર જ છે. શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ કહ્યું છે કે:-

૧૧

‘નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો ગિદ્યતે સતઃ’

‘ચિનાશમવ્યયસ્વાસ્ય ન કાચિત્ કર્તુમર્હતિ.’

‘અવિનાશિ તુ તદ્વિદિ યેન સર્વમિદ તતમ્.’

‘જે અસત્ છે તેનો કદી પણ ભાવ-અસ્તિત્વ-હોતુ નથી, અને જે સત્ છે તેનો કદી પણ અભાવ બનતો નથી.’ ‘જેનાયકો આ વિસ્તરેલું છે તે અવિનાશી છે.’ ‘આ અવિનાશી આત્માનો કોઈ નાશ કરી શકે એમ નથી.’—અને એ પરમાત્માને મુખે નીકળેલા શબ્દોમાં અમને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. કૉન્ગ્રેસના દેહનો જેને મોહ નથી, કૉન્ગ્રેસના આત્માની જ જેને દરકાર છે, તે તો એના દેહોત્સર્ગથી વિપાદન પામતા એના નવા શરીરમાં—એ કૉન્ગ્રેસ કહેવાઓ કે કૉન્ગ્રેસ ન કહેવાઓ, કૉન્વેન્શન કહેવાઓ કે અન્ડ નામથી જોલાઓ—એમાં એ જ અવિનાશી આત્માનો પ્રકાશ અને વિલાસ જોશે.

*

*

*

*

કૉન્ગ્રેસના છેલ્લા બનાવથી હિન્દુસ્તાનનું ખરૂં સ્વરૂપ જણાઈ આવ્યું એમ કહેવાય છે. અમે પણ એ જ કહીએ છીએ, પણ જે સત્ હોય તે જણાઈ આવે એમાં જ પરિણામે લાભ છે એમ દૃઢતાથી માનીએ છીએ: તેમજ વળી જે જણાઈ આવ્યું તેમાં કેટલુંક આશાજનક હતું. અને આથી અમારો ખેદ ઓછો થાય છે.

અમે તો કૉન્ગ્રેસમાં એક દ્રશ્ય માત્ર હતા અને એ સંસ્થાનું હિન્દુસ્તાનના આત્મામાં શું સ્થાન છે એ જોવાની અમને ઉત્સુકતા ગદ્ગદ કરે છે—તેથી ખરા તોફાન વખતે વિવિધ પ્રાન્તના રેલિગિયોની વર્તણૂક ઉપર અમે સૂક્ષ્મ દષ્ટિ રાખી હતી. તેમાં અમને એ જણાઈ કે કૉન્ગ્રેસનો મોટો ભાગ-નાગપૂર બાદ કરતાં, ઉદામપક્ષના અનુયાયીઓ પણ-મિ. ટિળકના વર્તનની વિરુદ્ધ હતા; અને મિ. ટિળકના પક્ષે કૉન્ગ્રેસ વેરી નાંખી તે સખ્યા કે વિચારના બળથી નહિ, પણ ‘એક કાંકરો ધડે ભાગે’ એ ન્યાયે-અગર તો, મથુરામાં કૉન્ગ્રેસની એક હોય અને ત્યાંનાં પ્રસિદ્ધ પ્રાણીઓ મંડપમાં પેશી જઈ સભાનું કામ અશક્ય કરી દે તે રીતે.

આ વાત વિચારતા અમને ગદ્ય કૉન્ગ્રેસની કમનસીમી માટે ખેદ થાય છે, પણ કૉન્ગ્રેસનું જીવન પૂરું થયું એમ માનવાને કારણ જણાતું નથી

અમને વિશેષ સન્તોષ તો એ બોધને થાય છે કે હિન્દુસ્તાનની ખુદ્દિ આ પ્રમુખે સારા ખોટાનો વિવેક જાળવી રહી છે મિ ટિળકના પક્ષ તરફથી બીજે દિવસે જે પત્રિકા નીકળી તેમા પંજાબ મદ્રાસ અને (મિ અરવિન્દ ઘોષ બાદ કરતા) બંગાળામાથી કોઈ જ ભણ્યું નહિ એટલું જ નહિ, પણ જે ટિળક એક વખતે હિન્દુસ્તાનના મુખનું પાન હતો તેને માટે અત્યારે હિન્દુસ્તાનના ચારે દિશાના પત્રોમા ધિકાર સિવાય બીજો શબ્દ નીકળતો નથી આ થોડું શુભ ચિહ્ન નથી. જ્યાં સુધી ખુદ્દિનો નાશ નથી ત્યાં સુધી વિનાશ છે જ નહિ

* * * *

ઇન્ડિયન મોસ્ટ્રન ગિર્દારના તન્વીએ લખ્યું કે *Itheron as a Trial* ટિળક હતો યર્ધ ગયો! અમને આગ્રહથી પૂર્ણ સન્તોષ થતો નથી મિ ટિળકના દ્વંદ્વનાથી કૉન્ગ્રેસના શરીરમાથી સર્વજીવિત ગયું એમ અમને લાગતું નથી અમે ટિળક કરતા પણ ઉદામ પક્ષરૂપી નવા વાવા માટેવા જૂનાર વાથી નધારે ન્હીએ છીએ, અને એ સંબંધી અમારો ભય અમે એટલા લાખા વખતથી જણાવતા આવ્યા છીએ કે એ સંબંધી હવે ફરી ફરીને લખવાની જરૂર જણાતી નથી તથાપિ અમે એટલું તો કહીશું કે વિનિત અને ઉદામ એ બે પક્ષ વચ્ચેનો ભેદ તે માત્ર નામનો કે ટિળક-મહેતાના અગત વિદ્વે પતો કે એ આગ ચાનુ ચર્ચાના વિષય પૂરતો નથી, પણ તાત્વિક અને ઊંડા છે એ ભેદ તે ઉદામ પક્ષવાળા તરફથી ટેટલીક વાર દેખાડવામા આવે છે તે નથી. વિનિત પક્ષવાળા છેલ્લી કલકત્તાની કૉન્ગ્રેસમા યએના આમુષ્ય ચાર દત્તવેમાથી પાછા હટવા માગે છે, અને ઉદામ પક્ષવાળા એ દારવોને દહતાથી વળગી રહેવા ઇચ્છે છે એ ભેદ તે ખરો ભેદ નથી એ તદ્દન કર્ષિત, ભ્રાન્તિગ્રસ્ત અપ્રમાણિક અને ફીરોજસાહ અને ગોખલેને હેરાન કરવાના દુષ્ટ ઇરાદામાથી જ ઉપજ્યો છે. ખરો ભેદ હાનમા મિ ગોખલે તરફથી પ્રસિદ્ધ લખાએલા એક પત્રમા ટાપ્લી પોતાની અને એમ ઉદામ પક્ષવાળા વચ્ચે યએલી વાતચિતમા દેખાય છે તે જ છે * એક શુદ્ધ સ્વદેશ ભક્તિ જગાડવાનો અને દેશહિતના તે તે કાર્ય

* I next pointed out that there were other ways in which we could all honour Mr Lajpat Rai, and then I added — If your object is simply to flout the Government, I can understand your proposal To this, one of the two gentlemen said—“Yes even if we do nothing else, we want to show that we are prepared to flout the Government” I thereupon said — ‘I don’t believe in such flouting The Congress must, of course, express its condemnation of Government measures, when necessary but it has other important work to do We cannot do without the help and co-operation of Government in many matters at our present stage’ The conversation then turned to what our goal should be and what the Congress should try to do And the gentleman in question—a young man who has only recently returned from England—urged on me his view that

કરવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે, અને ખીન્ને સરકારને હેરાન કરવામાં જ કૃતકૃત્યતા 'સમજે' છે; અને આ મતભેદ જે મૂળ મતભેદમાંથી ફલિત થાય છે તેને સ્પષ્ટ કરી જણાવીએ તો એક પક્ષ બ્રિટિશ છત્ર હેઠળ છે, અને એક નથી હેઠળતો. માત્ર દલીલ ખાતર કોઈ તરફથી એમ કહેવામાં આવે કે—બ્રિટિશ છત્ર દૂર કરવાની તો કોઈની ઇચ્છા નથી, માત્ર પદ્ધતિનો ફેર છે, તે એ કે એક સરકાર પાસે 'બિશ્પાં દેહિ' કરવાનો માર્ગ પસંદ કરે છે, અને ખીન્ને હેરાન કરવાની રીત ઇષ્ટ ગણે છે. પણ આના ઉત્તર અનેક રીતે દઈ શકાય. એક રીતે બોલીએ તો વિનીત અને ઉદામ બંને 'બિશ્પાં દેહિ' જ કરે છે—માત્ર એકની રીત વિનયવાળી છે અને ખીજીની 'નાનકશાહી' છે. પણ વસ્તુતઃ, વિનીત પક્ષની માગણી તે હકની માગણી છે, 'બિશ્પાં દેહિ' ની દીનતા એમાં ખિલકુલ નથી, અને તેથી જ સર સૈયદ અહમદ જોવાને પ્રથમથી જ કોંગ્રેસની રીત પસંદ પડતી થઈ નહતી. ખીજું—જેઓ ઉદામ અને વિનીત પક્ષ વચ્ચેના ભેદને માત્ર પદ્ધતિનો ભેદ સમજે છે તેમને આમે પૂછીએ છીએ કે ઈને પદ્ધતિ એક જ સાધ્યને અનુકૂલ હોય તો જ તે પદ્ધતિનો ભેદ કહેવાય પણ એ બંને પદ્ધતિ એક સાધ્યને અનુકૂલ છે? ઉદામ પક્ષ પ્રશ્નમાં બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થાપે જે તરફની વૃત્તિ દેશાવે છે તેમાં બ્રિટિશ છત્રની ઇષ્ટતા જરા પણ સ્વીકારાય છે? કદાચ એ ઇષ્ટતા આપારે થોડેક મુખે સ્વીકારાતી હશે તો પણ સરકારને હેરાન કરવામાં જ આપણું કર્તવ્ય સમાજેલું છે એ સિદ્ધાન્તની સાથે એ અસંગત છે એમાં તો સંશય જ નહિ. અને તેથી જેઓ સરકારને હેરાન કરવામાં જ લાભ જોતા હોય તેઓ પણ મિ. ટિળકની સાથે જ કોંગ્રેસમાંથી દૂર થઈ જાય—અમારા શબ્દોમાં, કોંગ્રેસ ઉદામ પક્ષથી સર્વથા મુક્ત થઈ વિનીત પક્ષની જ થઈ રહે—તો જ સાડ એમ આમે છૂંછીએ છીએ. અને એ પ્રમાણે નહિ થાય તો ભવિષ્યમાં હજી ખીજા તોફાનો થશે એમ અમને ભય રહે છે—અને એ તોફાન હાવના કરતા પણ વધારે ભયંકર થશે, કારણ કે હાલ જે મિ. ટિળક વિરુદ્ધ મિ. ફીરોજશાહનો પ્રશ્ન દેખાય છે તે તે વખતે તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તના વિરોધનું પ્રકટ રૂપ લેશે.

પણ બ્રિટિશ ગભ્યકર્તાને હેરાન ન કરવા અને દીનતાથી માગણી પણ ન કરવી ત્યારે કેવી રીતે કામ લેવું? આના જવાબમાં 'મધ્યમ માર્ગ' એમ આમે નહિ કહીએ. કોઈ પણ તાત્વિક સિદ્ધાન્તના અવલમ્બ વિના મધ્યમ માર્ગ રહેવું એ નિર્ભયગતા છે, અને એવી રીતે મધ્યમ માર્ગ કોઈને રાખી શકાય જ નથી મિ. જોખલે મહેતા વગેરે આપણા વિનીત નાયકોએ જે માર્ગ સ્વીકાર્યો છે તે મધ્યમ માર્ગ સમગ્ર સ્વીકાર્યો નથી, પણ આત્મસંયમપુર-સર જે કર્તવ્યતો માર્ગ દેખાયો છે તે જ સ્વીકાર્યો છે—અને એ કર્તવ્યતો માર્ગ તે માકલું મચ્છર પેડે ચટકા બરવાની કે કૂતરા પેડે 'લાગૂલચાલન'ની રીત નથી—પણ નરવીર થઈ પુરૂષતાથી ખેતાના હક પ્રતિપાદન કરવાની પદ્ધતિ છે. એ હક જેમ એક તરફથી અધિકારીઓ સમક્ષ

the Congress should work for absolute independence and that it should try to teach the people of the country to hate the present foreign Government as much as possible. It was in reply to this that I said —" You do not realize the enormous reserve of power behind the Government. If the Congress were to do anything such as you suggest, the Government will have no difficulty in throttling it in five minutes."

ઉચ્ચ રવે રજી કરવાના છે, તેમ બીજી તરફ તે અજ્ઞાન પ્રગ્નને પણ સમજાવવાના છે, અને તેમ કંઈવાચી રાજ્યને વસ્તુતઃ હાનિ થવાનો સંભાવ નથી, કારણ કે જેના હૃદયમાં વફાદારી છે તેને મુખે કદી પણ બેવફાદારીનો ઉપદેશ નીકળનાનો નથી, કેટલીક વખત દેશ ભક્તને બ્રાન્તિથી બેવફાદાર ગણાઈ જવાનો પ્રસંગ આવે, પણ તે તો કર્તવ્યના વિકટપથના સ્વાભાવિક સંકટો છે,—જે કર્તવ્યપરાયણ જાને સહન કર્યા શિવાય છૂટકો નથી, ગત્યભક્ત અને રાજ્યમેહી પ્રગ્નનાયક વચ્ચે જે ગઢ છે કે એક પોતાની ફરિયાદ ખરી છે કે ખોટી એ બાબત પ્રગ્નમત જાણતું કરી અધિકારીને ખાતરી કરી આપે છે, અને એ મતને બળે એને રાજ્યમાં સુધારા કરવાની ફરજ પાડે છે, અને બીજી, સ્વતંત્ર દેશમાં પણ પ્રગ્ન રાજ્ય પાસેથી જે રીતે હક મેળવે છે તેમ હક મેળવવાની પ્રવૃત્તિ ઉપત્ત કરવાને બદલે પ્રગ્નમાં ગત્ય ગહામે માત્ર પગડીયલુદિ જગાડી પ્રગ્ન અને નાજ્ય વચ્ચેનો સમન્વ સતત કડવો રાખવામાં જ કૃતાર્થતા સમજે છે.

* * * *

પ્રગ્નના હૃદયમાં પ્રવેશ પામવા લાગેલું આ બીજી વિષય શી રીતે દૂર કરી શકાય ? દરેક રાજ્યભક્ત અને પ્રગ્નભક્તને—એક શબ્દમાં બોલીએ તો દરેક દેશભક્તને—આગ્રહાય આ મ્હોટો પ્રશ્ન ધર્મ પડ્યો છે, જેનું સમાધાન રાજ અને પ્રગ્ન ઉભયના હાથમાં રહેલું છે, મિ. ગોખલેએ સિમલામાં મળેલી છેડી ધારાસભાની બેઠકમાં તથા ‘રિફોર્મર્સ ક્લબ બુક’ યાને ‘સુધારકની વર્ષપોથી’ નામના ઇંગ્લંડમાં પ્રસિદ્ધ થતા એક સંગ્રહમાં આ સબન્ધી સરકારનું કર્તવ્ય બતાવ્યું છે એમનું એમ કહેવું છે કે સરકાર પ્રગ્નમતને દાની દેવાના જે જે યત્નો કરે છે તે ઉદ્દામ પક્ષના વિસ્તાનનું સાધન બને છે, અને એને સમાવવાનો ખરો ઉપાય તે પ્રગ્નની અમુક અમુક ફરિયાદો તરફ લક્ષ દેવું એ જ છે. પ્રગ્નનું કર્તવ્ય પણ સ્પષ્ટ છે પ્રગ્નએ અધીનધર્મી બ્રિટિશ પ્રગ્નની ન્યાયયુદ્ધિમાંથી શ્રદ્ધા ઉગાડી લેવી ન જોઈએ જ્યાં સુધી ખાસ ઇંગ્લંડમાં જઈને હિન્દુતાનના દુષ્પરત્વે બ્રિટિશ પ્રગ્નમત આપણે કેળવ્યો નથી ત્યાં સુધી બ્રિટિશ પ્રગ્નના ન્યાયીપણા વિષે નિરાશ બનનાનું કારણ નથી વળી એ આશા અને શ્રદ્ધા તે મૂર્ખતાથી ઝાઝાના પાણી પાછળ દોડવા જેવું છે એમ નથી. કોંગ્રેસ છેલ્લા પચીસ વર્ષમાં સરકારની રાજ્યનીતિ ઉપર પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે વણી આસર કરી શકી છે, છતાં તે જોઈએ તેટલી તે કરી શકી નથી તેનું એક કારણ એ છે કે દુર્ભાગ્યે એ વર્ષો ઇંગ્લંડના પરાવર્તન કાળ (Age of Reaction) માં પડેલા છે જેઓએ ૧૮૫૭ નો બળવો અને તેની પછીના વીસ વર્ષના ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રીઓ જોએલા છે તેઓ એ દેશની ઉદારબુદ્ધિનો કદી પણ નિષેધ કર્યો નહિ સ્વાર્થત્યાગ અને ભગીરથપ્રયત્ન જે અગ્રેજ લોકોને પોતાના દેશના સુધારા સાધવામાં કરવા પડે છે તો તેઓ આ દેશના રાજ્યતંત્રના સુધારા માટે આપણી પાસે એ જ ગુણોની અપેક્ષા રાખે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું ? એવા ત્યાગ અને પ્રયત્નને પરિણામે જ હક આપવા એને તેઓ ન્યાયનું એક અંગ સમજે છે

અન્યાવલોકન.

સુધાહાસિની—આપણા પ્રમિદ્દ દેશભક્ત ઇતિહાસકાર અને સુધાન્ક મિ રમે શયન્દ્ર દત્તે “સસાર” એ નામની એક નવલકથા બંગાળીમાં લખી હતી, તે પરથી તેમણે પોતે જ ‘I tale of Pinnas’ નામે એક અંગ્રેજી નૌવેલ્ડ પણ રચ્યું હતું, અને એ જ નૌવેલ્ડનું આ ગુજરાતી ભાષાન્તર સૌ. વિદ્યા તથા સૌ શાન્દા—જે બે બહેનોના નામ સમસ્ત ગુજરાતમાં અને ગુજરાતની બહાર પણ બંધણીમાં છે, અને જેઓની વિક્રમ સંસ્કૃતિ અને સૌમ્યતાએ ફરી એ નામ અન્વયે બન્યા છે—એ બે બહેનોએ કર્યું છે સાથે વિશ્વાભ્યાસ કરી સાથે બી એ ની પત્ની પામેલા આ સ્ત્રીઓ આ પુસ્તકના રચના તરીકે સાથે જ જોડાયેલા રહે એ સ્વાભાવિક તેમ જ શોભતું લાગે છે

જ્ઞાનપણથીજ ઊંચી સરકારી ભાષા બોલનારા સાહિત્યરસિક કુટુંબમાં જન્મેલા અને ઉચ્ચ મુનિસિપીની કેળવણી પામેલા—આ ભાષાન્તર કરનારાઓએ ભાષા તરબતર સંગ અને લાપિત્યનાળી વાણીમાં કર્યું છે એમ તો આશ્ચર્ય જ શું માન મૂકવું અન્ય કેવો છે એટલી જ વાચકને માહિતી આપવાની આ અવલોકનમાં જરૂર જણાય છે

આ નવલકથા કેવી મનોહર છે એનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ તો એ વાચી જોવાથી જ આવી શકે એમ છે તથાપિ એનું કાષ્ઠક સૂચન એનો હુકામાં સાર આપવાથી થઈ શકશે.

બંગાળમાં તાલપુખર નામે એક નાનકડું ગામ આવેલું છે તેની નજદીકમાં એક નાનું સુદર તળાવ છે અને તે તળાવની ચારેબેર તાલવૃક્ષની ભારે ઝુડ આવી રહેલી હતી તે ઉપરથી એ ગામનું નામ ખાસ કરીને તાલપુખર પાડવામાં આવેલ હતું આ ગામમાં એક સારો પણ ગરીબ રિયલિટો હરિદાસ મનિક નામે એક કાશ્થ રહેતો હતો તેની સ્ત્રી પણ તેના જેવી જ ગરીબ રિયલિટા કુળની હતી હરિદાસ પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ મહા પ્રયત્ને કરતો હતો

તારિણી મનિક નામનો હરિદાસનો એક પિત્રાઈ ભાઈ હતો તે તાલપુખરની ખાસે આવેલા બરહાન નામે શહેરમાં સરકારી ગોધર હતો મુખ્યની દરિદ્રાવસ્થામાં તેનો સગો ભાઈ તેને સહાયતા આપે એમ બનતું પણ આ સમયમાં બહુ કઠિન છે, ત્યારે પિત્રાઈ ભાઈ તરફની કાંઈ પણ આશા હરિદાસ રાખતો તે કેવળ વ્યર્થ જ હતી ! તેમ છતાં ન્યારે હરિદાસ ઘણા જ સંકોચમાં આવતો ત્યારે તેનો પિત્રાઈ તારિણી મનિક તેને બે પૈસા બ્યાજે ધીરતો ! અને આટલી ઉઘરતાને માટે પણ ગરીબ હરિદાસ તેના

* મી. રમેશચન્દ્ર દત્તના અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી ભાષાન્તર કરનાર સૌ. વિદ્યા રમણભાઈ, બી એ તથા સૌ. શારદા મહેતા, બી એ અમદાવાદ, કોમલ શ. ૧-૪૬૦

x આ અવલોકન લખતા પહેલાં એક સહિત્યપ્રેમી યુવકે આ વાર્તાનો સાર અમને લખી મોકલ્યો છે તે અત્રે અમે પુશીથી ઉતારીએ છીએ

ભાઈનો સંતોષપૂર્વક ઉપકાર સ્વીકારતો. હરિદાસને એ પુત્રીઓ હતી. મોટીનું નામ વિન્ધ્ય-
વામિની હતું અને નાનીનું નામ સુધા હતું. મોટી ઘરમાં જરા લાડકી હતી. અને તેને
બધાં બિન્દુ નામે જ બોલાવતાં હતાં. હરિદાસના પિત્રાઈ ભાઈ તારિણી મલિકને પણ એક
જ પુત્રી હતી. તેનું નામ ઉમા હતું. હરિદાસનાં સંતોષ એજ સુખનું સાધન છે. અને
હરિદાસના ગૃહસંસારમાં સંતોષનું જ મિત્ર તાદૃશ યથ રહ્યું હતું. આનું દર્શન નવલકથાકારે
તેના પુસ્તકના પ્રથમ જ પ્રકરણમાં સરલ-સુંદર-અને રસમય વાઙ્મયરચનાવડે આપણી સ-
મક્ષ રજુ કર્યું છે. પરંતુ કર્મની ગતિ મહન છે. કારણ દારિદ્ર્યની સામે સંતોષપ્રી શસ્ત્ર
ધારણ કરીને હરિદાસે પોતાના ગૃહસંસારમાં જે સુખ જગળ્યું હતું, તે સુખ દીર્ઘ સમય
પર્યન્ત ટક્યું નહિ. યોગક જ સમયમાં હરિદાસ વિદેહ ગયો. અને “ગરીબ સ્ત્રીની ઝુંપડીનું
છત્ર અને દીપ નાશ પામ્યો.” અને પોતાના-કુટુંબનો નિર્વાહ કરવા શાવ આશ્રીત અને
નિરાધાર થયેલી વિધવા યોગક વખત પછી પોતાના પિત્રાઈ જઈને ઘેર રહેવા ગઈ. અને
ત્યાં તે નોકર બાવડીને ઘટે તેવું ઘરનું કામકાજ કરતી. અને તેના ઉપર જે જે આશ્રીતો
તુંકારા અથવા અપમાનના શબ્દોનો પ્રહાર પડતો તે મુગે મોઝે મહન હતી. “બિન્દુની”
માઝે પતિ મરી ગયા પછી આ જીવનમાં કાંઈ પણ સુખની આશા રાખી નહોતી. પણ
છોકરીઓને સારે કેકાલે પરણેલી જોવાની તેની મોટામાં મોટી ઇચ્છા હતી.” બિન્દુના
કાકાએ પોતાની પુત્રી ઉમાને માટે યોગ્ય વર શોધી કાઢવામાં નેટલી કાળજી રાખી હતી
તેટલી કાળજી અને શ્રમ બિન્દુને માટે યોગ્ય વર જોણી કાઢવામા રાખી નહોતી. ઉમાનું
લગ્ન ધનપુન્ના એક જગીરદાર ગૃહસ્થના પુત્ર ધનંજય સાથે થયું હતું. અને યોગક વખત
પછી બિન્દુનું પણ લગ્ન હેમચન્દ્ર નામના મરીબ પણ ડાહ્યા અને વિચારશીલ પુરૂષ સાથે
થયું હતું. બિન્દુના બાપ હરિદાસનો એક મિત્ર હતો. તેનો છોકરો હેમચન્દ્ર હતો. તેણે
મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી કલકત્તામાં જઈને કાયેજમાં આગળ વિદ્યાભ્યાસ કરવો
કાયમ રાખ્યો હતો. પણ પાછળથી સાંસારિક તેમ જ આર્થિક વ્યવસાયો ને લેઈને તેને
પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ છોડી દેવાની જરૂર પડી હતી, તેથી તે પોતાને ગામ આવીને રહ્યો
હતો અને પોતાની જ યોડી રથાવર મિલકત હતી તેનો વહીવટ કરીને પોતાનો નિર્વાહ
કરતો હતો. દાંપત્યરનેહથી ઉત્પન્ન થતાં ખરાં સુખનું દર્શન બિન્દુ અને હેમચન્દ્રના ગૃહ-
સંસારમાં તાદૃશ યથ રહેલું છે. બિન્દુની નાની બેન સુધા પણ દશ વર્ષની વયે પરણી
હતી. પણ તેના દુર્ભાગ્યે તે બાર વર્ષની વયે વિધવા થઈ. હીનભાગ્ય સુધા બાળવિધવા
હોવાથી તેની બેનને ઘેર જ રહેતી.

શરતચન્દ્ર નામનો હેમચન્દ્રનો એક મિત્ર હતો. તે મેટ્રીક પાસ થયો બ્યારે તેનો
બાપ સુન્દરી ગયો હતો. તે આ વખતે કલકત્તાની કોલેજમાં બી. એ. ક્લાસમાં વિદ્યાભ્યાસ
કરતો હતો. શરતે હેમચન્દ્રને કલકત્તામાં રહેવા આવવા સલાહ આપી. તેપરથી હેમચન્દ્ર પો-
તાના કુટુંબ સહિત કલકત્તા રહેવા ગયો. આદિ શરત દરરોજ હેમચન્દ્રને ઘેર વાર્તાવિનો-
દાયે મુગ્ધવતો જતો. યોગ વખતમાં શરત અને સુધાના હૃદયમાં પ્રેમના આંકુરનો આલિ-
ભાવ થવા માંડ્યો, અને પરસ્પર હૃદય જોડાયાં. અને આખરે શરતને સુધા સાથે

પુનર્લભ કરવાની ઉત્કણ્ઠા થઈ. પણ દુનિયાના સામાન્ય રીતરિવાજની વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કામ કરવાને એની હિમત આલી નહિ. અને તેથી તેણે પોતાનો વિચાર મનમાં ને મનમાં જ દાળી રાખ્યો હતો. કેટલાક વખત પછી આ વાતની ખબર પડી. તેણે પોતાના પતિ હેમન્તની સમક્ષ આ વાત રજુ કરી. હેમન્તે પ્રથમ તો શરતને નિવાર્યો અને બહુ ઉપદેશ આપ્યો. પણ શરતનું મન એકતું બે થયું નહિ. ગામમાં ઘેરેઘેર આ વાત ચાલી રહી. અને આખરે શરતની મા જે બરદાનમાં રહેતી હતી તેને કાને આ વાત પહોંચી. માએ પુત્રને લોકવિરુદ્ધ આચરણ કરવા સાર ના કહી. શરત માતૃશ્રીની આજ્ઞા સ્વીકારે છે અને બેદથી દિવસે દિવસે ગળતો જાય છે. આખરે પુત્રને માટે માતાનો જીવ બળે છે, તેથી પોતાની શંકાઓનું સમાધાન કરવાની ખાતર તે કશીએ જાય છે. ત્યાં તે ડોશી કેટલાક વિદ્વાનોની સલાહ લે છે. એમ કરતાં એક આર્યસમાજ પ્રવચારી તેને મલાહ આપે છે અને પુનર્લભ એ સશક્ત છે એમ સમજાવીને પુત્રને રજા આપવા સૂચવે છે. આખરે મા તેને અનુમોદન આપે છે અને શરત સુધાની સાથે પુનર્લભ કરે છે. ઉમાનો ગૃહસંસાર બિન્દુથી સાવ જૂંદો નીવડે છે. ઉમા તેના પતિ ધનજયને પૂર્ણ પ્રેમથી ચક્રાય છે. અને પૈસા તરફનું તેને મુખ છે પણ તેના પતિ તરફ તેને મુખ નથી. તેનો પતિ ઉડાઉ—બસની અને સ્ત્રીકંપટ છે, અને ઉમાને બહુ દુઃખ દે છે. ઉમા કંટાળીને સંન્યાસિનીનો વેશ ધારણ કરી નાશી જાય છે. આખરે ધનજયને બહુ પથાતાપ થાય છે અને પોતાની સ્ત્રીની શોધમાં નીકળી પડે છે. છેવટે પ્રયાગમાં તેને તે મળે છે અને પરસ્પર દુઃખનાં રૂદન રોધને તેઓ એકઠાં થાય છે અને તેમનો સંસાર સુધરે છે.

ભાષાતરકાર કહે છે તેમ “એ કથા સાદી રસપૂર્ણ અને આબાલવૃદ્ધ સર્વ કોઈ વાંચી શકે તેવી શુદ્ધ અને નિર્દોષ છે. આપણા દેશના સરજ અને અતિ સ્તોમકતા વિનાના સંસાર જીવનના બનાવોનું સાદું પણ આકર્ષક ચિત્ર એમાં છે ઘણી બગાળી નવલકથાઓનાં ગુન્જાતામા ભાષાતર થયા છે પણ તે આ સર્વથી જૂદા જ પ્રકારની છે એ વાત ૧૨ જોઈ શકશે. ઘણી ખરી બગાળી કથાઓમાં જૂદી જૂદી લાગણીઓનું દર્શન માત્ર લાગણીઓથી વ્યક્તિત્વ પામેલાં પાત્રોનાં જીવન દુકાળમા આલેખેલાં નજરે પડે છે. આ કથામાં પાત્રોનાં ચરિત્ર (character) નું સર્વર્પન (development) તથા નાના પ્રકારના સાંસારિક બનાવોનું રસિક વર્ણન છે.”

વિધવાવિવાહ એ આ નવલકથાનું મધ્યબિન્દુ છે, અને તેથી એ કથા અમને સર્વથા ગમે છે એમ તો અમે કહી શકતા નથી. તથાપિ, જે ભાવનાધ્યસ અને રસહતિ અનિષ્ટ હોઈને કવિની કલમથી સજ્જ અને ક્ષન્તબ્ય કરી શકતાં હોય તો તે અત્રે કરવામાં આવ્યાં છે એમ કહેવામા આવે નથી. સુધારાવાળાઓના આ આગ્રહને બાદ કરીને, અમે ભાષાન્તર કરનારના આ ચખ્છોમાં અમારું સંપૂર્ણ મજાતાપણું જણાવીએ છીએ કે “અંધકર્તાની સ્વદેશપ્રીતિ અને દેશના સારા રિવાજો તરફ પક્ષપાત આમાં રચળે રચળે નજરે પડે છે. દેશભક્તિ અને હિંદુસ્તાનની સંસ્થાઓ તરફ તેમના હૃદયમાં જે પ્રેમ રહેયો

છે તે દર્શાવવાનો કોઈ પ્રસંગ આ પુસ્તકમાં ખાલી જવા દીધેલો નથી. એ ઉલ્લેખ જતી મનોવૃત્તિ વાંચનારને તેમના તરફ પૂજ્યભુક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે.”

આ નવલકથામાં જો કે અંગાણના રીત રિવાજોનું સુખ્યત્વે કરી દર્શન થાય છે તથાપિ બાવાન્ટર દ્વારા ઉમેરે છે તેમ સિદ્ધ થાય છે કે સહેજ સાજ ઉપર ઉપરના ફેરવાળા રિવાજ છતાં, સમસ્ત દેશનું વલણ, વૃત્તિઓ, અને સ્વભાવમાં એટલું ઐક્ય છે કે ભરતખંડનીવાસીઓ આપણે એકજ પ્રજા છીએ અને જૂદી જૂદી ભાષા બોલનાર પહેરવેશની ભિન્નતા અને ખીજ બાહ્ય ભિન્નતા છતાં, આપણામાં સામાન્યપણું કેટલું બધું છે, તે આપણે જાણી શકીએ છીએ. આપણા લોકોના સંસારનું બંધારણ, કુટુંબજીવન તથા હૃદયની વાંઝાઓ સર્વત્ર ઐક્યપૂર્ણ છે.”

આ નવલકથામાં માત્ર શુદ્ધસંસારનું જ વર્ણન છે એમ નથી, મિ રમેશચન્દ્ર સંસારસુધારક છે તેમ પ્રાચીન ભાગવતવર્ણના દતિહામ તથા રાજકીય સુધારાપર પણ મમતા રાખે છે, અને તેથી અત્રે આપણા પ્રાચીન તીર્થો દેવાનયો અને એની સાથે જોડાયેલી ભક્તિ અને શ્રદ્ધાના વર્ણનો આવે છે તથા એમના રાજકીય નિયારો પ્રવેશ પામ્યા છે. આજકાલ આપણા જીવનની દૃષ્ટિમર્યાદા વિસ્તાર પામી છે તે જોતાં, આપણો વ્યવહાર ધર એટલો મહિર અને બળરમ સમ્રાટ થાય એ અશક્ય છે, અને તેથી લોકો રિપને આપેલા મ્યાનિક ત્રરાજ્ય, આપણી પ્રાચીન આશ્મસરથા વગેરે બાબતા ઉપર પણ વાતચિતનો પ્રવાહ વિનાકૃત્રિમતાએ ચીક ચાલે છે.

આ નવલકથામાં વિવિધ દેશહિતના નિપયો બહુ મરળ રીતે અને મૌનદર્શનમાં પાત્રોદ્ધાર ચમ્પા છે, અને તેથી સર્વ વર્ગના મુર્ખ વાચકને એ ઉપયોગી થઈ પડશે એમ અમને ખાતરી છે

પ્રાચીન આર્યોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તથા તે જનસમાજને સુલભ શી રીતે કર્યું.

સુંબાઈમાં આ વર્ષે મળનારી સાહિત્યપરિષદમાં ચર્ચાવાનાં વિષયોની યાદી મને મોકલવામાં આવી તે વખતે તેમાં સાહિત્યના બિન્ન બિન્ન વિષયોમાં 'સાયન્સ' ને એક સ્થાન આપવામાં આવેલું જોઈ મને ધણો જ હર્ષ થયો હતો. ગૂજરાતીમાં સાહિત્યના અન્ય વિષયો જેટલા ખેડાયા છે તથા તે વિશે અત્યાર સંધીમાં જેટલાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે તેના પ્રમાણમાં 'સાયન્સ' ના વિષય હજી બાલ્યાવસ્થામાં જ છે, ને તેનાં પુસ્તકો પણ નિર્જીવ એટલે માત્ર ગણ્યા ગાંઠા છે. બધ્દે કંઈ જ નથી એમ કહું તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી. તેટલા માટે આવી સંસ્થામાં 'સાયન્સ' ના વિષયોને સ્થાન આપવાને માટે તેના ઉત્પાદકોને ધન્યવાદ ધટે છે. આથી વિદ્વાન, વિદ્યાર્થી કે લેખક વર્ગને નિબંધ લખવાની રૂચિ થતાં કહે ફરી એનું સાહિત્ય પણ વિસ્તાર પામે એ સંભવિત છે. તથાસ્તુ. પરંતુ વિષયની માત્ર દેખાતી કદિનતાને લીધે વા માધનના અભાવને લીધે અથવા અન્ય કોઈ કારણને લીધે એ વિદ્યા હજી અધકારમાં જ રહેલી છે. જેને ફરેક સાહિત્યના વિભાગનું યોડે વા ધણે આજે મૂળ કહીએ તો આજે એવા વિષયનું સાહિત્ય માત્ર અધાગમાં જ રહે એ તો ઘણી જ દિશગીરીની વાત છે.

કહે છે કે 'સાયન્સ' નો વિષય ગમ્ય નથી. હા, નથી. પરંતુ કોને? બળકોને, તથા એ ગમ્ય નથી એમ માની તે સમજવા પ્રયત્ન કરે નહિ તેને. બીજાને નહિ. જે સમજવા પ્રયત્ન કરે છે તેને તો તે ધણો રસિક લાગે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તે મનન કરવા તથા અભ્યાસ કરવા યોગ્ય જણાય છે. કારણ તેના અધ્યયનથી બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે, અને સત્યનું શોધન થાય છે એટલે પરિણામે આપણે અધકારનો પડોડો ખસી જઈ અદ્ભુત ચમત્કારોના ઉત્પાદક પરમેશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ વાધે છે. એથી જ ભક્તિ પ્રકટે છે, ને અતે માણુમનું પશુવત્ત્વ ખોળિયું બદલાઈ તે માણુમ બને છે.

સંદિના ચમત્કારોનું અવલોકન તથા શોધન કરતાં એક ઉપર બીજું, બીજા ઉપર ત્રીજું એમ ઉત્તરોત્તર સત્ય ઉપર સત્ય દૃષ્ટિગચ્છ થાય છે, કારણ સંદિમાં સત્ય સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. એક સત્ય હાથ આવ્યાથી તેનું કારણ શોધતાં બીજું સત્ય જડે છે, ને તેનું કારણ શોધતાં ત્રીજું હાથ આવે છે. આ પ્રમાણે સત્યનાં કારણો શોધવા જતાં અનેક સત્યો અનુભવ્યાથી મનુષ્યને કેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે? તેના સ્વભાવ, આચાર વિચાર, વર્તણૂક, નીતિ વગેરે પર કેવી અસર થાય છે તે અવર્ણનીય છે.

આપણા પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓએ આપણને વિદ્યા ભરેલા અનેક શાસ્ત્રીય ગ્રંથો વારસામાં આપ્યા છે. તેમને સંદિનાં અમુક સત્યો દૃષ્ટિએ પડ્યાથી, જેવી કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ હોતી નથી એવી આપણને શંકા થાય છે તેમ તેમને પણ યઈ હશે એનું કારણ માનવા કાર્યમાર્ગ: ઉપરથી દૃશ્યમાન છે. તેઓ સત્યોનાં કારણો શોધતાં શોધતાં

જગતની કૃત્તિ સૃષ્ટી પહોંચ્યા. આ તેમના જમનું પશ્ચિમ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સાધુ ઉપનિષદ જેવા શાસ્ત્રીય મયોમા તેમણે આપણને વાગસામા આપ્યું છે એ જ્ઞાનને માટે આપણે તેમના સદા ઋણી હોઈએ એના અભ્યાસથી આપણી આખના પડળો ઉઘડે છે, અને આપણને તે જ્ઞાનને માગ દોરે છે જગતના સત્યો શોધવાનો એ જ માર્ગ છે, ને એથી જ આપણો અવ્યુદય છે

આવા આવા અનેક ઉદ્દગારો પડિતોને મુખેથી વારંવાર નિકળ્યા છે. પરંતુ શાસ્ત્રીય એ જ છે કે ઘણા યોગ્ય એ માર્ગ લીધો છે એનું એ કારણ છે, પ્રારંભ તે સાચે આપણે સંબંધ નથી આ વિષયને સંબંધ એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે એમા આપણો પ્રાપ્તો દેવ નથી. આપણા પડિતો અને મુનિઓએ જે બીજા વાંચ્યા હતા તે અનુકૂળ જળસિંચનના અભાવે તદ્દન પોપાયા વિનાના હતા, તેથી તેમણી રજૂ ઉગી રાજા ફાંચા નહિ શું ત્યારે આપણામા પોપાયા નહોતા ? હતા એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાની ને સર્વશક્તિમાન હતા, પરંતુ એકદેશી ને એ જ વર્ગમા જ્ઞાતા હતા વળી વેના અધ્યયનનો અધિગમ માત્ર બ્રહ્મણોને જ હતો, એટલે એ જ માર્ગ તેનું અધ્યયન કરી શકતો હતો તેમા પણ ભેદ હતો એ વેના અભ્યાસરમા માત્ર યોગ મત્રોન રહ્ય સમજતા હતા, ને ઘણા તો માત્ર વેદપારી હતા આથી પશ્ચિમ એ આપ્યું કે બ્રહ્મણોની અમુક સંખ્યામા જ એ જ્ઞાન રહ્યું એટલે તેની જગતે તેમની પ્રસિદ્ધિ યથા નહિ આથી કરીને વર્ષો પરંતુ એ વેદમાત્ર શાસ્ત્રીય જ્ઞાન માત્ર અધિકારમા હોય જનસમાજને દર્શન રહ્યું, તે આખરે યુરોપ દળના હિંદુસ્તાનમા આગમન પછી જ પ્રકાશમા આપ્યું

સોળમા સેઠમા વરદા, શીરમી ફ્રેચ, અગ્રેજ વગેરે યુરોપી પ્રભા હિંદુસ્તાનમા આવ્યા હાગી તેમાનાં એક ફ્રેચ વિજ્ઞાનના હાથમા ઈ સ ૧૬૮૭ ના વર્ષમા અનાવાસ એક

‘Of the great antiquity, however not only of the Hindu nation, but of Indian Astronomy generally, the first evidence was afforded to European investigators by the publication of certain Astronomical tables, in the “Memoirs of the Academy of Sciences,” in 1687, which were brought from Siam by M. Le Loubere, of the French Embassy, and subsequently examined and explained by the celebrated Cassini. These were, and are, known as the ‘Tables of Siam.’ Two other sets of tables were afterwards received from French Missionaries then in India. These are called the “Tables of Chirabouran and Narsapur”, but they remained unnoticed till the return of the French Astronomer, Le Gentil, who had been in India for the purpose of observing the Transit of Venus in 1769. During his stay there, he employed himself in acquiring a knowledge of Indian Astronomy,

સારણી આવી. પરંતુ તે તેને નિરૂપયોગી હતી, છતાં તે તેણે જાળવી રાખી અને ઈ. સ. ૧૭૬૯ ના વર્ષમાં શુક્રેનું સંક્રમણ થયું ત્યારે કેટલાક વિદ્વાનો હિંદુસ્તાનમાં એ સંક્રમણ અવલોકવા આવ્યા હતા તે વખતે તે સારણી સમજવા લાગ્યા હતા તે, તથા હિંદુઓએ હજી સી રીતે ઉપજતી કાંઠે છે તે મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને પૂછી સમજ્યા હતા, ને આ પછી ગણતરીની રીતિથી માહિતગાર થયા હતા. આથી હિંદુઓનું ખગોળ જ્ઞાન ધણું ઉત્તમ જણાયાથી, આપણી આર્ય ગણતરીની રીતિ શીખ્યા, એટલું જ નહિ પણ તેના તરજૂમા કરી સ્વભાષામાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા. આ પછી સાહસિક અગ્રજોએ પણ આપણા પૂજ્ય સંસ્કૃત ગ્રંથોના વિદ્વાન પુરૂષો પાસે ભાષાંતર કરાયા છે, ને તે Sacred Books of the East નામના પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે તે, તથા 'પ્રમાણસહસ્રી' માં શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો સંગ્રહ કીધો છે તે, વાગ્યાથી ખગોળ આદિ સૃષ્ટિના પદાર્થ વિજ્ઞાનના સત્યોનું આપણને જ્ઞાન થાય છે, ને આપણા પડખ ઉઘડે છે. હાલમાં વળી 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માં પણ વેદ માતૃ પદાર્થવિજ્ઞાનનો વિષય ચર્ચ્યો છે, એથી ગૂઝરાતી પ્રજા પર એણે ઉપકાર કીધો છે. ઋગ્વેદ આદિ ધર્મપુસ્તકમાંના પદાર્થવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોનો કાળ આજ કાલનો કે થોડા વર્ષોનો નહોતો પણ તે આજથી લગભગ પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વનો હતો. આજે જ સાધનો છે તે તે કાળમાં નહોતા, તેથી સૃષ્ટિનો અચુક ચમત્કાર નિરીક્ષવાને આજે જેટલું સુલભ છે તેટલું તે વખતે નહોતું. તે કાળના પુરૂષોને માત્ર પોતાની દૃષ્ટિ અને કલ્પનાશક્તિ ઉપર જ આધાર હતો. છતાં સાધનને અભાવે પણ જ સત્યો તેમણે બાંધ્યા છે તે સાધન સાથે શોધના સિદ્ધાંતોને ઘણી રીતે મળતા છે. સત્ય અતિ સત્ય જ રહે છે, પરંતુ સાધન વિના તેમણે સત્યો શોધ્યા એ તેમની વિશ્વશક્તિ, નહિ તો તેને બીજું શું કહેવું? આથી તેઓ દેવ તરીકે મનાયા તેમાં શું આશ્ચર્ય? ઋગ્વેદના એ મહાન મહર્ષિઓ કૃત્વ પુલહ પુલસ્ત્ય, અત્રિ, અગિરસ, વસિષ્ઠ, અને મરીચીએ અચલ પદ પ્રાપ્ત કીધું છે કારણ ક્રુવના સમર્થિના તારા કે જેનું મુખ પૃથ્વી પરિક્રમણ કરતાં પણ પોતાની નજરની બહાર ગમતી નથી તેને ખગોળવેત્તાઓએ તેમના નામ આપી ચિરંજીવ બનાવ્યા છે.

હવે આપણા શાસ્ત્રકારોએ વેદાદિ ગ્રંથોમાં સૃષ્ટિના મહાન સત્યો જેવા તે સૃષ્ટિ પદાર્થ વિજ્ઞાન, જ્યોતિષ, વૈદક, રસાયણાદિ વિષયોનું વિવેચન કીધું છે તો એ સખથી આપણું જ્ઞાન અર્વાચીન નહિ હોતા પ્રાચીન છે એ તો સિદ્ધ છે પરંતુ તે કેટલું પ્રાચીન છે, તથા તેના જેટલી જ પ્રાચીન આર્યની ભાષામાંથી કઈ સમાનતા મળી આવે છે કે નહિ તે આ વિષયને સખધે જોડું આવશ્યક છે

(અપૂર્ણ)

લાનું.

being instructed by the Brahmmins of Tirvalore in the method used by them in calculating eclipses, and he communicated to him their tables and rules which were published by Le^{ve}Gentil as the 'Tables of Tirvalore', in the Memoirs of the Academy of 1772".

પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કોલાહલ.

(અનુસંધાન ૫૪ પૃષ્ઠ ૫૯૬ થી.)

આ કાલ નિસ્તેજતાનું અપ્રતિમ ઉદાહરણ છે. અને તેના અધારમાં ઊંડા ઉતરી જ્ઞાન દર્શક સૌમ્ય તંત્રનાં કિરણની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

ઉપરના 'વિસ્તૃત' વિવેચન પરથી જણાશે કે આપણે સાંતો છેક પુરાતન કાળથી તત્ત્વનો ચિંતનાત્મક વિષય જનસમાજમાં સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતો આવ્યો છે. આપણાં પ્રાચીન ગુરુકુલોમાં આ વિષયનું જ ગહન અધ્યયન કરાવવામાં આવતું. અને પ્લેટોની એ. કેટેમીની માફક સંસ્કારના મહિન પ્રખંધોથી વિગ્ન રહીને, પ્રકૃતિની ભવ્ય એકાંત શુદ્ધતાને જલસમૃદ્ધિના શાંત સૌંદર્યમાં કુલપતિયોની પવિત્ર દૃષ્ટિમર્યાદા નીચે તત્ત્વચિંતન થતું આપણું સર્વને વિદિત છે. સાહિત્યશિક્ષણ તથા ભાષાશાસ્ત્રે પૌરાણિક કાલમાં અતિ સત્કાર મેળવ્યો હતો, જેને પરિણામે આપણે સંસ્કૃત સાહિત્યને બહોળા વિસ્તારમાં જ્ઞેષ્ઠ રાષ્ટ્રોએ છીએ. માધ્યમિક કાલમાં રાજ્યવિપ્લવોને અને અંધાધુનીને પરિણામે જનસમાજ અવાનાવૃત્ત થઈ ગયો ને શિક્ષણપ્રદેશ પરનો સર્વ અસ્ત થયો કે જે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની રચાપના પહેલા પ્રકાશી રાક્યો જ નહિ.

પરંતુ ઇતિહાસના સૂક્ષ્મ અવલોકન પરથી જણાય છે કે આપણે સાં કોઈ પણ જાનામાં પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રે જનસમાજને અતિ મોહિત કરેલ નથી. અલબત્ત પ્રાચીન હિન્દુ ખર ઉદ્યોગમાં સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતું હતું. કેટલાક પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિનું માન હજી તે ભોગવે છે. પરંતુ કોણ જાણે કોઈ એવું ઐન્દ્રજ્યિક સર્વ-આર્થાવર્તી પર પોતાની અચલ સત્તા પ્રથમથી જ સ્થાપિત કરી ચૂક્યું છે કે હિન્દે સદાને માટે પારલૌકિક ચિંતનને જ પોતાનું પરમ કર્તવ્ય ગણ્યું છે. અને તેથી શિક્ષણપ્રદેશ પર પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રની અનેકવિધ શાખાઓ પૈકી ઘણી જ થોડી શાખાઓ સંબંધે અને તે પણ અદ્ય-અતિ અદ્ય સાહિત્ય હાલ આપણી પાસે ઉપલબ્ધ છે તે આ બાબતનો સમગ્ર પુરાવો છે.

હવે આપણે છેક અર્વાચીન કાળ પર આવી પહોંચ્યા છીએ. રાજ્યવિપ્લવોને ધર્માધત્તાને પરિણામે અધઃપાત સર્વોપરી થઈ ચૂક્યો હતો તેવામાં બ્રિટીશ-સરતનત સર્વોપરી સત્તા પ્રાપ્ત કરી રાકી અને તેણે શિક્ષણપ્રદેશ સાર્વજનિક કરી તેમાં પોતાની પશ્ચિમની મોહિની પ્રમાણે અનેક વિષયોના શિક્ષણની નિયોજના કીધી. આ વિષયોમાં પ્રધાનપદ કોણે મેળવ્યું? આપણું સર્વને વિદિત છે કે છેલ્લી સદીમાં પશ્ચિમે પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રના ગહન અધ્યયનનાં અનેક મીઠા ફળો આપ્યાં છે, જેને આપણે તો પૌરાણિક ગપાટાઓ જ ગણીએ એવી અનેક અલૌકિક-મહાન શોધો કીધી છે. અને તેને બળે-આપી દુનિયા પર તેણે સર્વોપરી સત્તા મેળવી છે. આર્થિક રિથિતિમાં તે ગબ્બર છે. આ પ્રમાણે સુખવિભવમાં ન્દવડાવનાર પ્રાકૃતિક-શાસ્ત્રની જ મોહિની પશ્ચિમને છેલ્લી સદીમાં લાગેલી છે. અને તે મોહિનીની અસર આપણા શિક્ષણપ્રદેશ પર થઈ છે. હાલ આપણા શિક્ષણમાં પ્રાકૃતિક-શાસ્ત્રીય વિષયો પ્રધાન પદે છે. સાહિત્ય ગૌણ પદે છે ને તત્ત્વચિંતનને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં અવકાશ ન હોય એ

સ્વાભાવિક છે જે વિષયે આપણે ત્યા કદી પણ અતિ આદર મેળવેલો નહિ તે વિષય અત્યારે પ્રધાનપદ ભોગવે છે આપણામાં તે વિષયનું ઉત્તમ જ્ઞાન સમૃદ્ધિ થયેલું નથી વળી પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રીય અધ્યોધ્યાનના તે જ્ઞાનને આપણી જાણમાં ઉતારવાના સુવ્યવસ્થિત ભગીરથ પ્રયત્નો હજી લગભગ આગળાયા જ નથી અને તેથી આપણી પ્રાચીન ભાવનાને પ્રાકૃતિક શાસ્ત્ર તદ્દન નવું બાંસે છે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં જોશો તો ભૂગોળ ભૂસ્તર, ભૂતળ, ભૂભિત્તિ, ભૂગોળ પ્રાણીવિજ્ઞાન, પદાર્થવિજ્ઞાન, યાત્રિક જ્ઞાન વનસ્પતિશાસ્ત્ર રસાયન વગેરે પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રની અનેક શાખાઓના મૂળતત્ત્વોનું અધ્યયન ગોઠવવામાં આવ્યું છે આપણા પ્રાથમિક ધોરણો જ્યારે પહેલ વહેલા ગોઠવાયા ત્યારે આપણી પ્રાચીન ભાવનાને અતિ નવલ વિશેષતા જણાવવાની હાન શરી ગોઠવાયાના નવા ધોરણોમાં તે વિષયો વધારે વિસ્તૃત પ્રમાણમાં ગોઠવાયતા છે અને તેથી પાછો નવતાનો નીતન પ્રવાહ ખળભળતો જણાય છે, આ પણ અજ્ઞાન આ નવતાનું મુખ્ય કારણ છે આપણામાં પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રના માનનીય સહાયનો લગભગ અભાવ છે અને આપણી વર્તમાન નૃત્તિ પણ હજી તે દિશામાં સક્રિય થઈ નથી તેથી આ નવતા આપણને ગમગણે છે

પ્રાચીન અને અર્ધપ્રાચીન નૃત્તિનો એક વિરોધી અંશ તે આ વિષય પરત્વેનો પરંતુ આત્યારની શિક્ષણપ્રવૃત્તિના સંદર્ભનું મુખ્ય કારણ વિષયવિરોધ નથી પણ પદ્ધતિ વિરોધ છે આપણી પ્રાચીન શિક્ષણપદ્ધતિ અને પશ્ચિમમાંથી દાખલ થતી નવીન પદ્ધતિ પરસ્પર તદ્દન વિભિન્ન છે એ વિભિન્નતા વિષય વિરોધને સહાયમાં લઈ સંદોષક બની છે આ પદ્ધતિનું ટુક ઇતિવૃત્ત આવું છે

આપણામાં કેટલું સમર્થ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ કે શિક્ષકો ઉત્પન્ન થયા નથી કે જેણે શિક્ષણપદ્ધતિ પર પેતાના ઉન્નત વિચારો આપણને વારસામાં આપ્યા હોય તેમ જ આપણા તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ પણ પશ્ચિમની માફક ખાસ શિક્ષણના વિષયપર સ્વતંત્ર નિચાર કર્યો નથી અને તેથી પદ્ધતિ વિષયે આપણે કંઈ એકસ પ્રમાણે આપી શકતા નથી પણ આપણા ગુરુકુલો આશ્રમો ને ગામઠી નિરાજોના વર્ણોનો પરથી કંઈક આવા અનુમાન પર આવી શકીએ

તત્ત્વજ્ઞાન અને વ્યાકરણમાં જ આર્યબુદ્ધિએ ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કરી છે અને તે પણ પુરુષોત્તમની પહેલા વેદકાલ બ્રાહ્મણકાલ ને સૂત્રકાલમાં જામણ આર્યબુદ્ધિ ઉત્તમ પ્રગતિ કરી શકી છે એમ ઇતિહાસ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે સૂત્રકાલમાં અતિ ઉત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત ખાધા પછી એ બુદ્ધિનો વિકાસ પુરુષકાલ પૌરાણિક કાલ ને માધ્યમિક કાલમાં ક્રમશઃ સંકુચિત થતો ગયો છે એમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ અધ્યયનશૈલી આ વિકાસ સંકેતમાં કારણભૂત છે સૂત્રકાલ સુધી તો અભ્યાસકોની ઉર્ધ્વગામી બુદ્ધિઓએ યથેચ્છ ઉડ્યોના ખાધા છે જ્યારે પુરુષકાલથી તે બુદ્ધિપર અકુરો મુકાવા માડ્યા છે અને પછીના જમાનાઓમાં તો તેને સંજ્ઞા બદલેનામાં બાધી છે જ પરવશ કરી દેવામાં આવ્યું છે અને તેથી જ પાછા જમાનાઓમાં આર્યબુદ્ધિ દુનિયાને આશ્ચર્યચકિત કરી શકી નથી આ સ્થિતિને આપણે ત્રણ વિભાગમાં સ્પષ્ટ કરી શકીશું

સવકાલ સુધી તો મુમુક્ષુઓને તત્ત્વની-શુદ્ધ વસ્તુજ્ઞાનની જ અપેક્ષા હતી વસ્તુજ્ઞાનનું ગુરુમુખથી શ્રવણ થતું ને સ્વતંત્રપણે તેનું મનન તથા નિદિધ્યાસન થતું તેની વિચાર પરપરા સામે કંઈ પણ પ્રતિબંધો ન હતા ગુરુઓ સર્વ વિચારોમા વિચ્છેદને ઇચ્છતા પણ શિષ્ય પાસેથી તો પરાજય મળે તેમા પોતાનું માન સમજતા શિષ્યો પ્રકૃતિનું અને જન સ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરતા તેને શબ્દ પરત્વે વિવાદ હતો નહિ શબ્દ તેના અર્થને અનુસરતા આ અધ્યયન પ્રવૃત્તિને જો આપણે તાત્ત્વિક પદ્ધતિ કહીએ તો આપણા તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યની ગુચ્છીતા સમયમા આ પદ્ધતિ વિશેષ પ્રચલિત હતી એમ કહેવાય, અને તેના ઘણાક પ્રમાણ આપણા પ્રાચીન પુસ્તકોમાથી આપી શકાય

કાલાતરે જ્ઞાન ઉપર અધિકારની મુદ્રા છવાઇ જોથી સ્વતંત્ર ચર્ચા નહિ થઇ શકે અનધિકારનું ચિહ્ન ગણાવા લાગી પરિણામે અધ્યયનનું વલણ નિશ્ચયતા તરફ વળ્યું ગુરુના વચનો વેદવાક્ય ગણાવા લાગ્યા અને પ્રાચીન ગ્રંથોની વિચારમાનાને અનુમરણ જ જોઇએ એવો ધર્મ સ્થાપિત થયો મનુ ભગવાન દ્રમણે છે ૫

શ્રુતિસ્તુ વેન્ને વિજ્ઞેયો ધમશાસ્ત્ર તુ યૈ સ્મૃતિ
તે સર્વધેષ્વર્મમાસ્વેતામ્વા ધર્મો હિ નિર્વર્મભૌ ॥

શ્રુતિ એટલે વેદ અને સ્મૃતિ એટલે ધર્મશાસ્ત્ર બંનેનું તે બંને ઉપર મિથ્યા તર્ક મૂકીને તેમાં કહેલા વિચારોપર અનાસ્થા કરવી નહિ કારણ કે તે બંનેમાંથી ધર્મ ઉત્પન્ન થયો છે

યોડવમપેત તે મૂલે હેતુશાસ્ત્રાશ્રવાદ્વિજઃ
સ સામુર્મિર્મહિષ્કાર્યો નાસ્તિકો વેદનિન્દક

જો નિન્દક લોકોએ રચેના તર્કશાસ્ત્રને આધારે ધર્મના મૂળ તર્ક ગણાવી શ્રુતિ સ્મૃતિનું અપમાન કરે તો સત્યુત્તરોએ તે નારિતક તથા વેદનિન્દકને પોતાના મહાગામી બાહાર મારના

વેદશાસ્ત્રાવિરોધિના । યસ્તર્કેણાનુસઘત્તે સ ધર્મ વેદ નેતર ।

જો મનુષ્ય વેદ તથા શાસ્ત્રને અનુકૂળ તર્ક કરે છે તે ધર્મને બાણ છે બીજો અણુતો નથી

આવા બધાને શિષ્યોની બુદ્ધિને બાધી લીધી શિષ્યો કંઈ પણ સમજ્યા કે નહિ તે લક્ષ્યમા લીધા વિના ગુરુઓ પોતાનું જ્ઞાન બાપણદ્વારા પ્રકાશ્યે જતા શિષ્યો તે સામબળતા યથાગતિ ગ્રહણ કરતા અને તેને જ સત્યજ્ઞાનપ્રાપ્તિ માની પોતાનું બ્રહ્મચર્ય પૂરું કરતા ભવભૂતિ આત્રેયી પામે કહેવ । વે છે કે

નિતરતિ ગુરુ પ્રાજ્ઞે વિદ્યા યથૈવ તથા જડે
ન તુ સ્વલ્પ તયોજ્ઞાનિ શક્તિ કયો વપહન્તિ વા ।

મવતિ હિ-પુનર્ભૂયાન્મદેઃ ફલં-પ્રાપ્તિ, તત્તથા.

પ્રમવતિ શુચિર્ચિચ્છોક્ષાપ્રાપ્તે મળિર્ન' મૃદાદયઃ ॥

અહણુ ધારણુ શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ, ગુરૂં નથી. પણ જ્ઞાનની જાણ પાશ્વર્થો જાણવાનું કામ તેમનું છે. અને તે પણ પ્રાપ્ત તથા જડની પાસે, એકી રીતે જ પછી શિષ્ય અહણુ કરે' વા નહિ. આવું ઉપલા શ્લોકથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

જો કે આ સમયે પણ વસ્તુજ્ઞાનની જ અપેક્ષા હતી. પણ અધિકારના તેજમાં અંજન-છને શિષ્ય ગુરુમુખ અવણુ દ્વારા તથા પુસ્તકો દ્વારા વસ્તુજ્ઞાન મેળવવાની આશા રાખતો. તે પ્રકૃતિનો સ્વતંત્ર પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કરતો નહિ. પ્રકૃતિ, જાણે કોઈ દૂરનો પ્રદેશ, હોય ને તે સંબંધી જ્ઞાન-તો ગુરુ અવણુથી ને પડિતોનાં પુસ્તકોમાંથી જ મળી શકે તેમ હોય એવું આચરણુ તે કરતો, આ પ્રવૃત્તિને આપણે જો વાસ્તવિક-પદ્ધતિ કહીએ તો બ્રાહ્મણોના, ચક્રવર્તી, અધિકાર વખતે અધ્યયનશૈલી આ પ્રકારની હતી, અને છેક અર્વાચીન કાલ સુધી વિદ્યમાન છે.

પરંતુ વચગાળાના સમયમાં કે જ્યારે પાંડિત્ય એક માનનું અને ઉદરનિર્વાહનું સાધન થઈ પડ્યું હતું ત્યારે ધણા ખરાને શુદ્ધ વસ્તુજ્ઞાનની અપેક્ષા હતી નહિ. તેઓ શાસ્ત્રનું જ અનુસરણ કરતા તેઓને પુસ્તકો મમજવાની કે પુસ્તકોમાંથી વસ્તુ સંબંધી જ્ઞાન મેળવવાની સ્પૃહા નહતી. તેઓ માત્ર બાહ્યપ્રકૃતિને જ ધ્વજતા, તેમની પ્રવૃત્તિને જો આપણે શાન્દિક કહીએ તો તે પણ લાંબા સમયથી આપણે ત્યાં હયાતી ભોગવે છે, એમ કહી શકાય. 'વદીઆં દોર' તે આ પદ્ધતિના ઉપાસકનું દર્શાવે છે. અને આપણી ગામડી શાળાઓ બહુધા આ પદ્ધતિની સંરક્ષક છે.

પરંતુ હાલ જે પદ્ધતિનો પ્રકાશ પશ્ચિમમાંથી પડ્યા માંડ્યો છે તે આ તાત્ત્વિક, વાસ્તવિક ને શાન્દિક પદ્ધતિથી તદ્દન વિભિન્ન છે. અને આપણને તે તદ્દન અપરિચિત છે. આપણી પદ્ધતિઓએ બાળકના મનોબળની છેક જ ઉપેક્ષા કીધી છે જ્યારે આ નવીન પદ્ધતિનું બંધારણુ કેવળ બાળકની મનોબુદ્ધિના વિકાસ ક્રમના અનુસરણ પર જ રચાયેલું છે. એ અપરિચિત પદ્ધતિનું રહસ્ય સ્પષ્ટ થવાને માટે, પશ્ચિમના પ્રદેશ પર સહેજ દૃષ્ટિપાત કરવાની જરૂર છે.

છેક પંદરમી સદી સુધી તો યુરોપમાં પણ વિવિધ અને પદ્ધતિ સંબંધે આપણને એવો જ ભાસ થાય છે કે જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી અને છેક વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓનું અનુસરણ અહીં પણ થયું છે. અને તે પ્રવૃત્તિઓ પર તે તે સમયતા, શીલસુદૃષ્ટીની કલ્પનાની છાયા પડેલી છે. એટલે કે સોફિસ્ટીસના સમય પહેલાં બધા શીલસુદૃષ્ટીનું ધ્યાન પ્રકૃતિના અન્વેષણમાં જ રોકાયેલું હતું. તેમનો ઉદ્દેશ પ્રાકૃતિક બનાવોનાં કારણો શોધવાનો, અને, વસ્તુસ્થિતિને સમજાવવાનો હતો. સોફિસ્ટીસને એ બધા શીલસુદૃષ્ટીના વિચારો પરસ્પર, વિરુદ્ધ અને નિરૂપયોગી લાગવાથી તેણે અન્વેષણની પ્રવૃત્તિ બાહ્ય પ્રકૃતિ તરફથી આંતર પ્રકૃતિ તરફ ફેરવી નાખી. બાહ્ય અવલોકનને રચણ તેણે આંતર વિચારની યોજના કરી. પદાર્થવિજ્ઞાનને રચણે નીતિની રચાવના કરી, આ પ્રવાહ છેક બેકનના વખત સુધી ચાલ્યો. અર્થાત્ સોફિસ્ટીસના સમય સુધીની

પ્રવૃત્તિ, તાત્વિક, હતી, અને ત્યાર પછીતી, શિક્ષણપ્રવૃત્તિ, વિકૃત થઈને પંદરમી સદીના અંત સુધીમાં, વાસ્તવિક, અને છેવટે શાબ્દિક સ્વરૂપમાં આવી રહી. પરંતુ સોળમી સદીની શરૂઆતમાં ત્યાંના ધર્મોદ્ધારની સાથે શિક્ષણનો પણ ઉદ્ધાર થયો, અને અનેક નવીન સુદર કલ્પનાઓનો પ્રકાશ, શિક્ષણ પ્રદેશ પર પડવા લાગ્યો. પુસ્તકોની સાથે, જ્ઞાન સાધન તરીકે પદ્યોનો ઉપયોગ થઈ શકે, ને પ્રકૃતિનો, પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ પણ, કરી શકાય એ, કલ્પના સોળમી સદીમાં દષ્ટિમર્યાદામાં આવી. બેકને પ્રકૃતિના અન્વેષણની સ્પષ્ટ હીમાયત કરી કહ્યું કે—પરમર્શને બદલે, વ્યાપ્તિ તરફ વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. સાધનો સિદ્ધ માનીને તેમાંથી અનુમાનો કઠારતા પહેલાં સાધનો સિદ્ધ કરવાની જરૂર છે. અને જ્ઞાનતંતુઓમાંથી જામાલા રચવા, કરતાં પ્રકૃતિનો ધીરજથી અભ્યાસ કરવામાં વધારે ફલ છે, આ વચનોમાંથી હાલની નવી પદ્ધતિનો પ્રવાહ શરૂ થાય છે. બેકનના સમગ્રલીન શિક્ષણ, શાસ્ત્રી કોગીની અસે શિક્ષણપદ્ધતિમાં પ્રકૃતિનું અનુસરણ દાખલ કરીને વસ્તુઓ પરથી શબ્દજ્ઞાન થાય તેવી જે-ન્યુઆ નામે પહેલાં લહેલી વાચનમાળા પ્રસિદ્ધ કીધી. અને તેણે શિક્ષકોને આગ્રહ કીધો કે પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવી શકાય અથવા જે પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકે તે અધિકારથી મનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ. આ પ્રમાણે મહાત્મા લ્યુથરે કરેલા ધર્મોદ્ધારથી ધર્મના અયોગ્ય અધિકારનો અને બેકનની ફીલસુફીથી ફીલસુફીના અયોગ્ય અધિકારનો ઉચ્છેદ થયો. અને પરિણામ તરીકે આરથા અને જ્ઞાનના વિષયોમાં આત્મશુદ્ધિ ને સ્વાનુભવનો અધિકાર સ્વીકૃત થયો. સોક્રેટીસે સૂચવેલી શુદ્ધિની પ્રતીતિને સ્થળે બેકને સૂચવેલી ઊદ્વિગ્નતાની પ્રતીતિ ન્યાયિત થઈ. અને નવી શિક્ષણપદ્ધતિ આગમ વધી.

સતરમી સદીમાં આ પદ્ધતિ પર બીજી સંસ્કૃતિ થઈ. રૂસોએ એક નવું સત્ય દુનિયાને દૃષ્ટિગોચર કરાવ્યું. અને તે એ કે જેના પર કામ કરવાનું છે તેનું અધ્યયન કરો. બાલકના મનોવિકાસ અને તેના શક્તિસંચયની મદદતાને અધ્યાયિ પૂર્વે કોઈએ લક્ષ્યમાં લીધાં જ ન હતાં. આ નવા માર્ગનું સંવિધાન વિધિપૂર્વક અસરમી મદીમાં પેરેટોસીએ જ કીધું. તેના નીચેના શબ્દોમાં જ નવી પદ્ધતિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે. “બાળક જન્મથી જ પોતાનો પહેલો, પાઠ શરૂ કરે છે. બાળકની ઇદ્રિયો પ્રકૃતિની છાયાને ગ્રહણ કરતી થાય ત્યારથી જ પ્રકૃતિ તેને શીખવે છે. તેની નવી જીવંતી તે છાયા ગ્રહણ કરવાની શક્તિનું પરિણત સ્વરૂપ છે. તે શારીરિક સંવર્દનમાં વાપરવાનાં બધા બળતરવોની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ છે. તે મનુષ્ય થનાર પ્રાણીની મોહ નિદ્રામાંથી જાગૃતિની દશા છે. તેટલા માટે મનુષ્યની પોતાનાં યોગ્ય પ્રરોદાન તરફ જે સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ પ્રગટે છે તેને મદદ આપવામાં જ શિક્ષણકલાની પ્રયોજિત થાય છે. અને એ કળા બાળકના પ્રરોદાનને થટે તેવી રીતે તેના અનુભવને ગોઠવવામાં સમાવલી છે. તેટલા માટે શિક્ષણથી તેને જે અનુભવ આપવાનો છે તેમાં અમુક વ્યવસ્થિત કેમ હોવાની જરૂર છે. અને, જુદાં જુદાં જ્ઞાનના પ્રારંભ અને સંવર્દનનો ક્રમ જુદી જુદી શક્તિઓના ઉદ્દાહરણ અને સમર્થનને અનુકૂળ કરવાની અપેક્ષા છે. એ ક્રમ મનુષ્ય જ્ઞાનની બધી શાખાઓ માટે, અને વિશેષ કરીને જે મૂળતરવો ઉપર આપણી વિચારશક્તિનો આધાર છે તેને માટે નિર્ણયિત” કરવાની જરૂર છે. આ સિદ્ધાંતોને અનુસરીને જ ખરેખરાં શાળાનાં પુસ્તકો ને શિક્ષણકળાનાં પુસ્તકો, રચી, શકાય.”

પેરેલોસીની આ ચિંતનાત્મક સૃષ્ટિને ક્રમને બહુ નજીક ક્રિયાત્મક કીધી. તેણે બાળકના શક્તિ સવર્ધનને માટે તથા માનસિક પ્રસ્ટ્રોટને માટે અનેક વિધના સાધેલી બનાવ્યાં અને તે પશુ સ્વપ્રવૃત્તિ, નિયંત્રણમોક્ષ, આનંદ વગેરેનું પરિશીલન કરી શકે તેવા. તેણે એ પદ્ધતિને કિન્ડરગાર્ટન એ નામ આપ્યું. જેમાથી તેના ઉદ્દિષ્ટ હેતુઓને લક્ષ્યમા રાખીને શાળાના સર્વ વિષયોનું શિક્ષણ આપવાની અર્વાચીન પદ્ધતિ અતિ પ્રચાર પામી. આ પદ્ધતિનું બધાંતણું નિયંત્રણમોક્ષ, આનંદ, સ્વાનુભવ, પ્રકૃતિનું અનુસરણ બાલસ્વભાવનું જ્ઞાન વગેરે અનેક અમૂલ્ય સૂત્રો પર રચાયેલું છે અને તે પરથી આપણે તેને સ્વાભાવિક પદ્ધતિ કહી શકીએ. આ પદ્ધતિ જર્મનીમાથી સુદર સ્વરૂપ પામી ઇંગ્લંડમા આવી અને ત્યાંથી છેલ્લાં પચ્ચમીમા આ તરફ ધીરે પગલે અને સત્તાયલા સ્વરૂપમા આવી છે. આપણી તાસ્વિક, વાસ્તવિક ને શાબ્દિક પદ્ધતિયો કરતાં છેક નિરાળી છે, અપરિચિત છે, અને તેથીજ હાનની શિક્ષણ પ્રવૃત્તિમા આપણને સવિશેષ નવલતા લાગે છે. આપણને ગામઠી શિક્ષણમાથી તથા શાસ્ત્રીઓના શિક્ષણમાથી શાબ્દિક પદ્ધતિ વાગસામા મળી છે, હાનની પરીક્ષક પદ્ધતિયે તેને પુટ કરી છે અને આપણી મુસ્તીને તેની છાયા મીઠી લાગી છે. તેથી આ નવીન પદ્ધતિનો પ્રકાશ આપણી આખને આજ નાથે છે.

આ પ્રમાણે પદ્ધતિવિરોધ એ આધુનિક વિવર્તકાગ્રને બીજી પ્રવાહ વિષયવિરોધ પદ્ધતિવિરોધ તે હાનના કોલાહલનું મૂળ છે. તેના યોગ્ય સત્કાર ને સંપૂર્ણ આત્મામા અથવા તે ઐકમત્વ અનાદરમા કલહશાંતિ રહેલી છે. પરંતુ સત્કાર કે અનાદર ઉપર જ આપણા માનસિક પ્રસ્ટ્રોટને પ્રકાશ કે સંકોચ ટકી રહેયો છે તે બૂલવાનું નથી. પશ્ચિમ માથી જે આ પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રને સ્વાભાવિક પદ્ધતિ આપીને આપણી સામે પડેલા છે તે બંનેને તેણે સ્વીકાર્યા છે ને બહુ અંશે લાભ મેળવ્યો, મેળવે છે ને મેળવશે. આપણા ભવિષ્યની આશાઓનો આ બંને અરોના સ્વીકારમા આચાર યુક્ત સ્વીકારમા આધાર છે. ચિંતનાત્મક જીવન જે ક્રિયાત્મક ન બને તે વ્યર્થ છે અને તેથી આપણા પ્રાચીન તેમજ નવીન વર્ગને પ્રયોગો પુષ્કળ પ્રયોગો કરવાનો પ્રાન્નમા જ આગ્રહ કર્યો છે. પ્રાચીન પ્રકૃતિપર મોહ નખ નારા આપણા નવીન વર્ગનો મોટો ભાગ આ વિષય ને પદ્ધતિનું કંઈ પણ સ્વપ્ન જ્ઞાન મેળવ્યા વગર તેને અભિનંદે છે, નવતાની ખાતર જ તેની પુર જોસમા હિંમતીત કરે છે અને અધ પ્રજ્ઞાનિકાની માફક જનસમૂહ પશુ તેના પ્રવાહમા ખેંચાતો જાય છે. આજમાલ સર્વજન હુમર ઉચોગતું જ્ઞાન આપવાની બલામણી થાય છે. કિન્ડરગાર્ટન હાથના ઉચોગો, પદ્યર્થપાઠો, પ્રકૃતિના અધ્યયનો, પ્રકૃતિના જ ચિત્રો, તેના જ નમુના તેના જ વિચાર અને પ્રકૃતિક શાસ્ત્રના જ મૂળતત્ત્વો સ્વાભાવિક પદ્ધતિથી શીખવવાનો યુમાટ જોઈ રહ્યો છે. શિક્ષકો, પરીક્ષકો, ને જીવવાયલા ગણ્યતા માણ્યો વસ્તુઓ, વસ્તુઓ. વસ્તુઓદ્વારા શીખવે એમ યોજારી રહ્યા છે. શું બાળકને હાથ નથી? શું તેને આખ નથી? શું તે માથુંસ નથી? એવા પ્રશ્નો પૂછાય છે. છતાં હજી પણ વિવર્તકાગ્રે આગ્રહ શબ્દોમાં જ રહેલા છે. વસ્તુઓ, વસ્તુઓ કહેવામા આવે છે. છતાં વસ્તુઓ સંબંધે શબ્દો જ શીખવવામા આવે છે. પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રમા પારગત કરાવવા કરતાં નોકરીની લાયકી જ મેળવવાની ઇચ્છા રખાય છે. જ્ઞાનો પામ્મિ કરતાં પરીક્ષાની સંજ્ઞાતલુ વદન કરાય છે. જે પરિસ્થિતિ આમ જ લેખાવવામા આવે તો પ્રાકૃતિક શાસ્ત્ર ને સ્વાભાવિક પદ્ધતિ શાબ્દિકશાસ્ત્ર ને શાબ્દિક પદ્ધતિના સ્વરૂપ

પમા વિકૃત, ઘશે વિચારહીન શબ્દોનું જ પ્રાધાન્ય રહેશે અને સિદ્ધ યશે કે શબ્દો એ યાજ્ઞ માણસોને મન કોડી જેવા હોવા છતા મૂર્ખોના નાણા છે

નવીન વર્ગના મ્હોટા ભાગની આ સ્થિતિ છે બ્યારે પ્રાચીન વર્ગની સ્થિતિ વિશેષ ખેદ જનક છે સૂત્ર જીર્ણ ને જીવુ તે સારુ એ સૂત્ર પર આનતો આ વર્ગ નવીન પ્રવૃત્તિને હસે છે અને પોતે પણ જાણે તેનો માતા હોય એમ જતાવી તેને દમદોન માટે પોલ જેવું કહે છે અસ્તુ. ગમે તે હો આપણા વર્તમાન જમાનાતુ કર્તવ્ય એ અને અશીને પોતાના ક્રિયા ત્મક જીવનમા ઉતારવાનું છે અને આપણા અગાને ઉપજાવેલા વિરોધનું શમન કરવાનું છે તે વિષય ને પદ્ધતિની સફળતા માટે સખજ મન્યન કરી તેના લાભ હાનિ તપાસી પછી તેનું પોપણ વા વિસર્જન કરવાનું છે અને તેથી શિક્ષકને માબાપોને, શિક્ષણપદ્ધતિની શાળાઓને પરીક્ષકોને શિક્ષણના હિમાતીઓને સને યોગ્ય પ્રયોગો કરવાની જરૂર છે

કદાચ પ્રશ્ન ઉઠવાશે કે જ્યાં વિદ્વદર્જને આ નવીન પ્રવૃત્તિ સમર્થે મ્હ પ્રયોગો મ્હ વાની જરૂર છે? તા શિક્ષણ એ ભવિષ્યની પ્રગના બધારણનું બીજ છે એ બીજના જલ સિમનના કર્તવ્યમાથી મ્હ પણ મુક્ત યદ શકતો નથી આપણા શિક્ષકો વિષયને પદ્ધતિના અપરિચિત બધનથી બાધવામા આ યા છે નરી વાચનમાળામા તથા શિક્ષણના અ વ વિપ યોમા જે પ્રકૃતિક શાસ્ત્રની સત્તા વ્યાપી રહી છે તેવું ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય આપણી ભાષામા લગ ભગ નથી જે રિપોના મૂળતત્ત્વો બાળકને શીખવવાના છે તે વિષયોનું કંઈક નિરોપ માન શિક્ષકોને હોવું જોઈએ અને શિક્ષક તેવું માન મેળવી શકે માટે નાકૃતિ શાસ્ત્રનું સાહિત્ય ઉભુ કરવાની જરૂર છે વિદ્વદર્જની પહેલી ફરજ તે આ જો આ સાહિત્ય ઉભુ યશે નહિ તો પછી અગાન શિક્ષકો પાસેથી અગાન અને કદાચ ખોટું માન બાગમે શીખશે

આ પ્રાકૃતિક વિરોધની બધી શાખાના તથા સ્વાભાવિક પદ્ધતિના અસખ્ય ઉત્તમ પુસ્તકો અગ્રેજી ભાષામા છે એટલું જ નહિ પણ સ્વાભાવિક પદ્ધતિથી રિપયો શીખવવાની સ્વતંત્ર વાચનમાળાઓ પણ છે જેમાનું કશું આપણામા નથી જો આપણા શિક્ષકો અગ્રેજી જાણતા યાય તો આ વિષય ને પદ્ધતિના અગ્રેજી સાહિત્યને લાભ લેઈ શકે અને તે સા હિત્યના અભ્યાસના પરિણમે તેવું જ સાહિત્ય પોતાની માનુભાસમા ઉત્પન્ન કરવાને તે લલચાય આટલા માટે આપણી ટ્રેનિંગ કોલેજોમા અગ્રેજી લખન યદ શકે કે કેમ તે વિશે વિચાર ચલાવવાની તથા યોગ્ય યોજના, અમલમા મૂકાવવાની આપણા વિદ્વદર્જની બીજી ફરજ છે હિન્દના ધણાક ભાગની ટ્રેનિંગ કોલેજોમા અગ્રેજી શિક્ષણ દાખલ થયલું છે અને આપણી ટ્રેનિંગ કોલેજના અભ્યાસક્રમનું તથા દમણ નવી ઉદ્ઘાડવામા આવેલી પ્રાવેશિક નિશાળોના અભ્યાસક્રમનું સદ્દમ અવગ્રહન કરવાથી અગ્રેજી શિક્ષણ દાખલ કરવાની શક્યતા અસંભવિત ભાસશે નહિ આપણા સાહિત્યની તથા શિક્ષણની યોગ્ય અભિવૃદ્ધિને માટે આ જો આનતો વિચારવાની તથા આચારમા મૂકવાની જરૂર છે કાગ આ વિરોધી પ્રવૃત્તિનું યોગ્ય શમન કરશે એમ ધારી તેની ઉપેક્ષા કરવામા આવશે તો આપણા શક્તિમાન વર્ગ શક્તિને સમય અનુકૂળ છતાં પોતાનું કર્ત ય ન બતા યુ એમ કહેવામા અતિશયેક્તિ કરેલી કહેવાશે નહિ

જનાભાઈ અમીચંદ પટેલ.

* સાહિત્યપરિપદ્ધને માટે આ નિબંધ લખવો ધારેલો તેથી આ વાગ્યો મૂકાય છે.

વૈદિક તથા પૌરાણિક પૂજા, મનુસ્મૃતિ,

અને

વેદની પ્રાચીનતા.

૭

ઋગ્વેદના સૂત્રોમાં આપણને કેટલીક કથાઓ મળતી પડે છે. એ કથાઓને પાછળથી બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં વિસ્તૃત કરવામાં આવેલ છે. પાછલા વખતમાં જે નિયંત્રો સામાન્ય બંધન તથા વેદની આગામીસાર રચિત હતા તેને બહુ બહુ રીતે ફેરવી નાખવામાં આવ્યા હતા. ધાર્મિક કેળવણી તથા યજ્ઞોની પ્રક્રિયાના વિધાનો, તેમ જ એ કર્મોના ઇનામો લેવા, ઇત્યાદિ વિચારો ખાસ કરી બ્રાહ્મણોના જ છે. તો પણ કક્ષીવત્, જેના સૂત્રો ઋગ્વેદના પ્રથમ તથા નવમાં મંડળમાં આવ્યા પડે છે, અને જે તેના નામ ઉપરથી તથા બીજા વિશેષ વાર્તાત્મક કારણો ઉપરથી ક્ષત્રિય હતો એમ લાગે છે, તેણે રવનપરાજી પાસેથી જ્ઞાન લીધાનું કહેવાય કહેવાય છે, અને તેને મનુ વાર્તાત્મક થયાનું કહે છે. જુઓ મનુ ૧૦-૭૬ તથા ઋગ્વેદભાષ્ય ૨ પૃ ૩૦. આ વાક્ય ઋગ્વેદ ૧-૧૮-૧ ના તરીકે રાક્ષસે લીધું છે, તે એ છે કે, યાજ્ઞનાધ્યાપનેઽષ્ટાધિગુહ્યા જ પ્રતિગ્રહાત્. આનું ભાષાતર તે એમ કરે છે કે— (“ યાજ્ઞ તથા અધ્યાપનમાં વિશુદ્ધ અને પ્રતિગ્રહમાંથી ”). આ મનુ ૧૦-૧૦૦, ૧૧૦ માં છે તો પણ વિશુદ્ધાનો અર્થ અશુદ્ધ નહિ, પણ શુદ્ધ થાય છે ભાષ્યનો લેખ વિશુદ્ધા જ પ્રતિગ્રહ એમ જોઈએ. આને માટે એ જ મનુ (૧૦-૭૧) ના શબ્દો સુધારેલા છે. આના વિવેચન અર્થે એક કથા કરેલી છે કે, જો કે કક્ષીવત્ કવિગ તંત્રનો પુત્ર હતો, તો પણ તેનો ખરો પિતા વૃદ્ધ ઋષિ દીર્ઘતમસ્, કે જેના સૂત્રો ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડળમાં છે, તે હતો આ કવિને રાજાએ પોતાની વતી પ્રાચીન પ્રમાણે યજ્ઞ કરવાનું કહ્યું તો પણ, રાણીએ તે વૃદ્ધ ઋષિને જોવાની ના પાડી અને પોતાને બદલે એક ચાકરડીને મોકલી. એ ચાકરડીને દીર્ઘતમસ્ ઋષિથી થયેલો પુત્ર કક્ષીવત્ હતો, અને ઋષિના પુત્ર તરીકે તેણે યજ્ઞ કરીને જ્ઞાન લીધું હતું. આ વાર્તાનું કારણ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે બ્રાહ્મણોએ પોતાના નિયમો બદલાવાની બહુ ચટ હતી વેદના ઋષિઓ બ્રાહ્મણના નિયમો પાળવામાં પૂર્ણ હતા કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. એ વખતે એ નિયમની હથાતી પણ નહોતી. કક્ષીવત્ બ્રાહ્મણનો કે ક્ષત્રિયનો, અથવા ચાકરડીનો કે રાણીનો પુત્ર હતો, એ નક્કી થવું અશક્ય છે, તો પણ જે સમયમાં તે થયો છે તે પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય, એ બંનેના કર્મ કરી શકે એવું હતું. ટ્રોફેસર લેસન કક્ષીવત્ના પિતા દીર્ઘતમસ્ને બગાડના દક્ષિણ ભાગોમાંના બ્રાહ્મણ માને છે, અને તે અગ તથા કલિગોમાંનો હતો.

આ બાબતમાં રાણીનું નામ પણ સુદેખ્યા હતું અને તે બગાડની એક પ્રજા સુદેખ્યા કહેવાતી હતી તેને મળતું છે જુઓ વિષ્ણુપુરાણ, પૃ. ૧૮૮. મહાભારત, ૧-૧૮૫ માં દીર્ઘતમસની કથામાં મોઘર્મ શબ્દ છે અને જેનો અર્થ ટ્રોફેસર લેસન pastoral law (બરવાડનો નિયમ) કરે છે, તેમાં કંઈ ખાસ અર્થ હોવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ પાછળથી ધણો ફેરફાર કરેલો જણાય છે. પાછલા સમયમાં વેદના સૂત્રોનો ધ્વનિ શૂનને સંભળાવવો તે પથ પાપ ગણાતું હતું, છતાં ઋગ્વેદમાં કેટલાંક સૂત્રો ગુલામના પુત્રથી રચિત છે તે બ્રાહ્મણોએ કણ્ઠક રાખેલાં છે. ઋગ્વેદના ૧૦ માં મંડ-
ળમાં કેટલાંક સૂત્રોનો ઋષિ કવચ ઐલૂપ છે, એ જ કવચને ગુલામપુત્ર તરીકે યજુર્માંથી બાતલ કરેલો હતો અને તેના ઉપર દેવોની કૃપા બેસાથી તેને ખાજો દાખલ કરવો પડેલો હતો. આ વાત ઐતરેય અને કૌષીતકી બ્રાહ્મણો કણ્ઠક કરે છે, તથા મહાભારતમાં વળી કવચને નિપાદ કહેા છે.

ઐતરેય બ્રાહ્મણ, ૨-૧૯:-

ઋપયોવૈ સરસ્વત્યાં સત્રમાસત | તે કવચમૈભૂયં સોમાદનવન્દાસ્યાઃ પુત્રઃ કિતવો બ્રાહ્મણઃ
કથં નો મધ્યેદીક્ષિષ્ટેતિ | તંવહિર્ધન્વોદયહનૈષ્વેનં વિપામા હતુ મરસન્યા ઉદકં મા પાદિતિ | સ-
વહિર્ધન્વોદૂરહઃ વિપાનવાવૃત્ત એતદપોનસીધમપરપદેવત્રા બ્રહ્મણે ગાતુરેતિમિતિ | તેનાપામિય
ધામોપાગચ્છત્ | તમાપોડનૂદાપંસ્ત સરસ્વતી સમતં પર્યયાત્ | તમાદ્યાપે તર્હિં પરિસારમિ-
ત્પાચ્છતે | યદેનં સરસ્વતી સમતં પરિસાર ॥ તે આ ઋપયો ડનુષન્ પિદુશોં ઇમ દેશા ઉપેમદ્વાપા-
મરાશ્વિતિતયેતિતમુપાહ્વયંત | તમુપહર્યેતદપોનસીધમકુર્ચન પ્રદેવત્રા બ્રહ્મણે ગાતુરેતિમિતિ ॥

કૌષીતકી બ્રાહ્મણ, ૧૧:-

માધ્યમાઃ સરસ્વત્યાં સત્રમાસત | તદ્વાપિ કવચો મધ્યે નિપસાદ ત હેમ ઉપોદુર્દાસ્યા વૈ ત્વં પુત્રો-
ડસિ ન પર્યંત્વયા સદ્ મક્ષપિષ્યામ ઇતિ | સ હ કુદઃ પ્રદ્રવસ્પરસતીમેનેન સૂક્તેનતુશાવ | તહેયમન્વે-
યાય | તત ઉહેમે નિરાગા ઇર મેનિરે | તંહાન્વાનૃત્યોચુર્કયે નમસ્ત અસ્તુ મા મા હિસીસ્ત્વંધેનઃ
થ્રેષ્ઠોડસિપત્વેયમન્વેતીતિ | તદ્ જ્ઞાપયા ચક્રસ્તસ્ય હ ક્ષોવ વિનિન્યુઃ | સપ્ કવચસ્થેનમહિમા
સૂક્તસ્ય ચાનુવેદિતા ॥

ટીકા:-ઉપોદુઃ પરુપ ત્રદિતવંતઃ ॥ નિરાગાનિકુટોરગોયેષા ॥ અન્વાનૃત્ય વિનયેન નૃત-
મનુસૃતાશ્વ ॥ જ્ઞાપયાંચક્રઃ સંતોપયાંચક્રઃ ॥ .

વેદ અને કાવ્ય વચ્ચેનો દેખીતો ભેદ ટ્યુબિંગનના પ્રોફેસર રોથે બહુ સારી રીતે બતાવ્યો છે. એમણે વેદાભ્યાસનો લાંબો કાળ ગાળ્યો છે. તેના જત પ્રમાણે મહાભારત તેના મૂળ સ્વરૂપમાં છુદ્ધતી પછી રચાયેલ છે. (Zur Litteraturund Geschichte des Veda, Drei Abhandlungen von R. Roth, Doctor der Philo-
sophie.Stuttgart, 1846). તે કહે છે કે-“કાવ્યોમાં વેદ અપૂર્ણ રીતે જણાયેલ છે; કર્મકાંડ વધુ નહોતું તે પૂર્ણ છે. વેદની કથાઓ તેની સ્વભૂમિમાંથી જ નીસરી છે, અને અગ્નિ, ઇંદ્ર, મિત્ર, અને વરુણના ધર્મની જગ્યાએ જુદી જ પૂજા ચલાયતી છે. આ વાત બહુ જ ખાતરી લાયક છે. ભરતખંડના ધાર્મિક જીવન અભિવ્યક્તિમાં વિરોધ દેખાય છે, અને

એ અથો આપણી ચક્ષુ આગળ અરણ્યના ઝાંઝવાનાં જળની માફક દેખાય છે, અને ખરૂં જીવન, ક્રિયા કાળમા તે થયા, એ વિષે આપણને કંઈ તે બતાવતા નથી, અને ઇસ્કીલ-સના કરુણારસી નાટકો અને સિસેરોના તત્ત્વવિચારના નિબંધોની માફક તેઓ છે લીસિયા અને ઇન્જિનાની અત્યંત અપૂર્ણ ભૂતિઓને આપણે કિમતી ગણીએ છીએ, કેમકે તેઓ ગ્રીક કલાના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, પરંતુ આપણે તેઓ ફિડિયાસના વનમા કે લડન દવાશાળાના પૃથકરણના ઓરડામા તૈયાર થયાં હતા એમ જ્ઞે કહીએ, તો મતુષ્ય દેહની રચનાના સપૂર્ણ નમુનાઓ આપણે જાણીએ નહિ.

બીજી પ્રજાઓના ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસો ઉપરથી નીકળી શકે છે તેવી રીતે વેદના ઇતિહાસ ઉપરથી સમય નિર્માણ તો થઈ શકે તેમ નથી. તોપણ એ વૈદિકકાળના ઘણાર ભાષા શાસ્ત્રમાથી ઇતિહાસની શૃંખલા કદાચ શોધી શકાય છે, અને તે ઉપરથી વૈદિક ભાષા શાસ્ત્રના ચાર કાલક્રમ બાધી શકાય છે જ્ઞે આપણે અથોના વર્ગ પાડી શકીએ તો તેમનો “કાલક્રમ બાધી શકાય એમ છે

ભરતખંડની ક્ષાયની વિદ્યાઓ પણ જ્ઞે કે કાલક્રમમા ગોઠવાઈ નથી, તોપણ તેના મૂળ વૈદિક અથોમાથી મળે છે તેઓ એક જ કાળે તો યથેસ નથી જ, પણ તેમના મૂળ એક મથળે ખરા માનવધર્મ જ્ઞે કે અતિ પ્રાચીન ઋષિકૃત નથી તોપણ તે સર્વથી જીર્ણતો લાગે છે શકુતસા અને ઉર્વશી જેવા નાટકો જ્ઞે કે પેરિક્લીઅન કાવનાં નથીજ જણાતાં તેઓ સરકૃત ભાષા જ્ઞાનના એમેક્ષાફિયન સમયના જણાય છે પણ એ અને બીજા સ રકૃત અથો ગમે તેટલા જૂના હોય તોપણ ભરતખંડના ભાષા જ્ઞાનનો જે ભાગ દુનિયાના ઇતિહાસ સાથે સબધ રાખે છે, અને જે માનવ જીવિની પરાકાષ્ઠા બતાવે છે—માત્ર પૂર્વમા જ નહિ, પણ આખી સિદ્ધિમા તે બેશક જડુ જીનો છે આર્થ પ્રજાનુ અત્યંત પ્રાચીન પુસ્તક—જદ અચરતા અને હોમરથી પણ પ્રાચીન પુસ્તક—ત્રણ હજાર વર્ષથી શોધાયુ છે, એમ કહેવું મુશ્કેલ તો છે, અને તે ગગાતટ ઉપરની કોઈ પણ પરિપદે નહિ, પણ ઇગ્નિશ સુવિવરસીંગના વિદ્યાનયે પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. તેની પ્રતિઓ જે પદ્યર્થો ઉપર લિખિત હતી તે પદ્યર્થની નાશવતતાને લીધે તેની અતિ પ્રાચીન લિખિત પ્રતિઓ પણ જ્ઞેઈએ એટલી મળવી મુશ્કેલ છે, અને તેથી ઈ. સ પૂર્વ ૮૦૦ વર્ષ ઉપર જે સ્થિતિમા વૈદિક સૂત્રો હશે એ સ્થિતિમા મળવા મુશ્કેલ છે એ અચની સમાપ્તિ લાઘકરગસના સમયમા થઈ છે તેથી તેના કાવ્ય સ્વરૂપ હોમરના પૂર્વકાળના જેવી છે આપણે અચદ્વાજી કહેવાઈએ તો તેમા આપણો હોય નથી, તોપણ તેની ખુબીઓ તપાસીને તેને બની શકે એટલો ન્યાય તો આ પણે આપવો ઉચિત છે જ

ભરતખંડના ભાષાશાસ્ત્રના પુસ્તકોનું અવલોકન કરતા આપણે વૈદિક અને અવૈદિક અથોને તથા તેમની ખાસિયતને ઓળખવી તથા તેને છૂટા પાડતા આવડવા જ્ઞેઈએ પ્રત્યેક પુસ્તકનું અવલોકન આપવાની બારીકીમા પેલા વગર સામાન્યાવલોકન આપીએ ચૂને તેમાથી પણ કેટલીકવાર માત્ર તે અચના બાહ્યદર્શનથીજ તેનો કાળ જાણી શકાય છે; વ્યાકરણનું કંઈ ખાસરૂપ માત્ર વૈદિક કાળમા હતું એમ જણાય છે, અને તે કાળક્રમ જાણવામા મુખ્ય

સાધન છે વળી મનુષ્ય પણ કદાચ વૈદિક સ્વરૂપ દેખાય છે, કેમકે વૈદિક સ્વરૂપના કાવ્યોત્તેજ તેણે માત્ર કાવ્યના શ્લોકરૂપ કરેલ છે, અને કામવિદ્ય તો તેણે શબ્દો પણ ફેરવેલા નથી, અને તેમાં જે નવીનતા છે તે દેખાઈ આવે એવી છે

વૈદિક ગદ્યભાષા ખાસ જૂદી જ કદાચ છે, અને અવૈદિક કાવ્યમાં હવેના નિયમો દેખાય છે વેદમાં પણ એવા મુદ્દા હોય દેખાય છે, પણ તે ઉપરથી તેના પ્રાચીન અર્વાચીન ભાગો ઓળખી શકાય છે આથી કાવ્યના જે મુખ્ય ભાગો સ્પષ્ટ સમજાય છે, અને ભાષા ક્રમસર સુધરતી આવેલી સ્પષ્ટ દેખાય છે અનુષ્ટુપ શ્લોક વેદમાં દેખાતો નથી પણ ત્રિષ્ટુપ છે, અને વૈદિક ગદ્ય સમજવા માટે કોઈવાર અનુષ્ટુપ વાપરેલ છે તે પાછસથી થયેલ જણાય છે. (સમગ્ર શ્લોકો જુઓ વેમરફ્ટ In dische Studien, ૧-૫ ૪૭) તે નવીન સ્પષ્ટ દેખાય છે

એ આશ્ચર્યજનક છે કે પાણિનિમાં પણ વૈદિકકાલના રહ્યા પક્ષમાં તેમાં ઋગ્વેદ શબ્દનો ઉપયોગ કરેલો છે. ૮ પાણિનિ, ૪-૧-૬૬, ૪-૩-૧૦૩-૧, ૪-૮-૧૦૭). વૈદિક સૂક્ત અને બ્રાહ્મણોમાંના કાવ્યને પુરાણોમાં ઋગ્વેદ કહેલ છે, પણ તે બીજા ગ્રંથોના કરતા જુદા જ છે દાખલા તરીકે કદાચ સૂક્તો કે બ્રાહ્મણોને હમેશાં ઘડા કહેલ છે. હાલની પદ્ધતિના હોને કાલિક શ્લોકો કહેવા જોઈએ. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં તૈત્તિરીય કહે છે વાલ્મીકિમાં શ્લોકો કહેવાય છે (પાણિનિ, ૨-૪-૨૧) અથેષ્ટ કવિતાઓમાં ૮૬ પદ્ધતિ પ્ર સંગોપાત નોર્મન સમય પછી દેખાય છે, તો પણ ઉપમાદિ અલકારની પ્રાચીન ટ્યૂટોનિક પદ્ધતિ સિવાયના કાવ્ય નોર્મન સમયની પૂર્વ લખાયેલા જણાય છે માદનામાપ કેલિનસ પહેલા વપરાતા, તો પણ મહિનસ અને આકિલોકસ તેના શોધક કહેવાય છે, એટલે કે ખરી રીતે હદશાસ્ત્ર તેમજ રચના કહેવાય છે એથી છ સ પૂર્વે ૮ મા સૈમના અતપર્વત માપરાજા કાવ્યો નહોતા જર્મન બાનારાસના ઇતિહાસમાં ૧૨ મા સૈકાના કાવ્યો ૧૩ મામાં મૂકાય છે દાખલા તરીકે “Reinhardt's For” નામનું પ્રાચીન હાર્મ જર્મન કાવ્ય ૧૩ મા સૈકામાં થયેલું તે ૧૨ મા સૈકામાં લખાયેલા કાવ્યની નવી આદ્યતિ માત્ર છે, એમ ગ્રિમે શોધેલ છે ૧૩ મા સૈકામાં નવીન રૂપમાં આવેલા બીજા કાવ્યોમાં Crescentia Duke Eust, અને Roland Song છે.

ત્યારે હવે મહાભારત, રામાયણ, મનુ, અને પુરાણોમાં, તેમ જ સર્વ સૂત્રો તથા દર્શનોને વૈદિકકાલમાંથી કાઢી નાખતા ખરેખર વૈદિકમયમાં શુ રહે છે, તે આપણે જોઈએ એ કાળમાં ચાર કાળક્રમ થયા છે, એમ પૂરતા પ્રમાણથી કહી શકાય છે એ કાળો—હદસ સમય, મત્રસમય, બ્રાહ્મણ સમય, અને સૂત્રસમય—છે એ રીતે જોવાના સ્વરૂપો ઉપરથી સમગ્રી શકાય છે. આ સમયો એક પછી એક એમ ક્રમસર થયા છે, એમ સાબીત કરવાને કહેવું જોઈએ કે સૂત્રગ્રંથોની રચનાથી બ્રાહ્મણ રચના પૂર્વની જણાય છે, તેની પૂર્વ મંત્ર સમય હતો, અને તેની પણ પહેલા હદસ કાલ હતો. એમ જણાય છે

ચમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવ.

જરથોસ્ત.

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।
અમ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માન સૃજામ્યહમ્ ॥
પરિત્રાણાય સાધૂના, વિનાશાય ચતુષ્કૃતામ્ ।
ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય, સંમવામિ યુગે યુગે ॥

જોઈ, જેમ પોતાના ધર્મના સ્થાપક તરિકે મહાત્મા જુહાવેને માને છે; ખ્રિસ્તીઓ જેમ જીસસ ક્રીષ્ટને માને છે, તેમ પારસીઓ, પારસીઓના, અર્થાત્, જરથોસ્તીઓના ધર્મના સ્થાપક તરીકે, મહાત્મા જરથોસ્તને માને છે.

કેટલાક કાલ ઉપર, પૂર્વ તથા પશ્ચિમના વિદ્વાનેને જરથોસ્તની હયાતી વિષે જ શંકા હતી. તેઓ જરથોસ્તને એક કલ્પિત પુરુષ તરિકે માનતા હતા. પરંતુ, શોધખોળના વધતા જતા ઉત્સાહથી, વિદ્વાન સંશોધકો, તે મતને અસત્ય ઠરાવી શક્યા છે. પારસીઓના ધર્મના સ્થાપક તરિકે ગણાતા, મહાત્મા જરથોસ્ત, પૂર્વે, અમુક વર્ષ પર થઇ ગયા, એમ હેમણે મિદ્ધ કયું છે.

જરથોસ્તીઓ (પારસીઓ) પ્રથમ, એમ માનતા કે ‘અવસ્તૈક સાહિત્ય’ સર્વાશે, માત્ર જરથોસ્તેજ લખ્યું છે. ‘ગાથાઓ’ જ માત્ર જરથોસ્તેજિખિત છે અને અન્ય ભાગ પછીથી લખાઈ ઉમેરાયેલા, એમ આધુનિક મત છે. પરમેશ્વરનું મૂલ્ય અને સ્વર્ગવિવરણ, ખગોળ, જ્યોતિષ, વૈદક, તત્ત્વજ્ઞાન, આદિ વિદ્યાઓના તે સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે. ધર્મગ્રંથઆરિત અવસ્થામાં, જરથોસ્તે, પરમેશ્વરને પ્રત્યે કરેલા છે તે પ્રત્યે તથા હેમના ઉત્તર (ધર્મરદત્ત) હેમાં છે. જરથોસ્તીઓ પર્મેશ્વરને ‘અહુર-મઝ્દ’ કહે છે.

‘અવસ્તા’, હેમાં મુખ્યત્વે કરી ‘ગાથાઓ’, ‘જરથુષ્ટ્ર’ પૂર્વે થઇ ગયા છે, અને હેમણે, હેમના ધર્મસિદ્ધાન્તોનો, બાક્ટ્રીઆ અને હેની આસપાસના પ્રદેશોમાં ઉપદેશ અને પ્રસાર આરંભ કરી દીધો હતો, એમ કહે છે. કેટલાક બાક્ટ્રીઆને બદલે મીડીઆમાં ગયા અને ત્યાં ઉપદેશ કરીધો એમ કહે છે.

સુપ્રસિદ્ધ, પ્રાચીન રોમન અને ગ્રીક ગ્રંથકારો, જરથોસ્તને માગીઓના અધ્યક્ષ તરીકે વર્ણવે છે. જરથોસ્તના સમય પૂર્વે અને પછી પણ ધર્મગુરુ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓને ‘માગી’ નામથી સર્વે ઓળખતા. તેઓ, હેમને, એક મુનિ, અને કેવળ તત્ત્વજ્ઞ કહે છે એટલું જ નહિ, પણ તે નામથી પ્રચલિત જરથોસ્તી ધર્મના સ્થાપક પ્રચારક તરિકે પણ વર્ણવે છે.

ગ્રીક ઇતિહાસનો પિતા હેરોડોટસ પણ હેના ગ્રંથમાં, માગીઓના ધર્મ સમ્બન્ધે

અને, 'અવસ્તા' એ કોઇ સિદ્ધતા ઉપદેશવચનો ઉપર બંધાએલા અન્ય છે એમ કહે છે અને તે સિદ્ધતું પણ કાંઇક વર્ણન કરે છે. કેટલાક અન્યકારો એમ પણ કહે છે, કે જગ-વિખ્યાત વિદ્વાન જ્યોતિષ શાસ્ત્રીઓ, પાયથાગોરસ અને હર્મીપ્પસે, વસ્તુતઃ, જરથોસ્તી ધર્મનો, જ્યોતિષ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ત્હેને ભંડાર ગણીને, અભ્યાસ કર્યો હતો.

હજાર વર્ષ પર લખાયેલો પેહેલવી ભાષાનો પુરાતન અન્ય 'દીનકર્દ' પણ જરથોસ્તના જીવન અને શિક્ષાવચનો સમ્બન્ધિ સાઈ વર્ણન આપે છે.

તે સિવાય તેટલો જ પુરાણો અન્ય 'જુહસ્પરમ્' પણ જરથોસ્તના જીવન અને શિક્ષાવચનો વિષે ઠીક ચર્ચા કરે છે.

પેહેલવી ભાષાના અન્યો ઉપરાન્ત, મુસલમાન અન્યકારો પણ તે સમ્બન્ધિ લખે છે. દશમા સૈકાના મુસલમાન ઇનિહાસકાર અલ્ખીરૂની, મમુદી, અને શરસ્તનીના અન્યોમાં તે સમ્બન્ધિ વર્ણન આવે છે.

વળી આસીરીઅન અને ઇઝપસીઅન લેખકોના અન્યોમાંથી પણ તે સમ્બન્ધિ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

અવસ્તૈક સાહિત્યનો ધણો ભાગ નષ્ટ થવાથી, અને અસ્તિત્વમાં રહેલી, જે ગાથાઓના ભાષાન્તર થયાં છે, તે જરથોસ્તની, કેવલ, ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ કરે છે. પ્રશસ્ત જરથોસ્તી ધર્મના અન્ય નારા કરવાનો આરોપ મહાનૂ સિકન્દરને શિર છે. ઇ. પૂ. ૩૩૧ માં, જ્યારે સિકન્દરે ઇરાન પર ચઢાઈ કરી, અને ઇરાનની રાજધાની પર્સીપોલીસમાં આવેલા, જુર્કેજીનના રાજમંદિરને, બાળી દેવાનો આદેશ કરી બળાવરાગુ ત્હારે તે પુસ્તકો નષ્ટ થયાં હતાં. જ્હારે ત્હેણે આગ લગાડવાનો આદેશ કર્યો હતો ત્હારે તે મત્ત અવસ્થામાં હતો. પરંતુ આગ શરૂ થતા થતાંમા ઘેન ઉતરી જવાને લીધે આગ હોલવવાનો હુકમ કરવાથી કેટલાંક પુસ્તકો બચવા પામ્યાં હતાં.

ઇ. સ. પૂર્વે ૬૩૬-૭ માં કાદેસીઆ અને નહુવન્દના સંઘ્રામમાં, આરબોએ જ્હારે ઇરાનીઓને છેલ્લા સ્નાસાનીઅન રાજ યજુદજર્દની નાપકી નીચે હરાવ્યા અને ત્હેમને મુસલમાન ધર્મને અથવા તો મરણને શરણુ થવાની ફરજ પાડી તે સમયે પણ કેટલાક અન્યોનો નાશ થયો હતો.

ઉપર લિખિત પ્રમાણોથી જરથોસ્ત એ કલ્પિત નહિ પણ ઐતિહાસિક પુરૂષ હતા અને તેજ પારસીઓના ધર્મના સ્થાપક હતા એમ સિદ્ધ થયું છે. અસ્તુ.

૧૦

પૂર્વ તથા પશ્ચિમના, અનેક સંશોધક પડિતો, જરથોસ્તની ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ કર્યા બાદ, ત્હેમનો સમય નિર્ણય નથી કરી શક્યા.

એ સમ્યન્ધિ પડિતોના ત્રણ વિભાગ થઈ શકે છે.

૧-જે જરથોસ્તને ઇ. પૂ. ૪૦૦૦-૬૦૦૦ મુકે છે તે.

૨-જે હેમને ઇ. પૂ. ૧૩૦૦-૧૪૦૦ માં મુકે છે. તે

૩-જે હેમને ઇ. પૂ. ૫૦૦-૬૦૦ માં મુકે છે તે.

ઇ. પૂ. ૪૮૦ માં, જુર્જુજને ગ્રીસ ઉપર ચઢાઈ કરી તે પૂર્વે ૬૦૦૦ વર્ષ ઉપર જરથોસ્ત ગયા એમ હાયોજનીસ કહે છે કેટલાક, ઇ. પૂ. ૧૧૮૦ માં ટ્રોયની લઢાઈ થઈ તે પહેલા ૫૦૦૦ વર્ષ ઉપર તે થઈ ગયા, એમ કહે છે. કેટલાક ઋગ્વેદ સંહિતા ઉપરથી અવસ્તાની તિથિ નક્કી કરવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ પડિતો ઋગ્વેદનો સમય નિર્માણ કરવામાં એકમત થયા નથી, એટલે અવસ્તાનો પણ સમય નિર્માણ નથી. વેદની અતે અવસ્તાની બાબતો, બંને ઘણી મળતી છે અને બંને એક જ મૂલભાષી ઉત્પત્ત થઈ છે એમ સિદ્ધ થયું છે, તો વેદનો સમય નિર્માણ કે તત્ત જ અવસ્તાનો અને જરથોસ્તનો સમય પણ નિર્ણય શકાય. ડૉ. હોગે કરી આપ્યું છે કે બ્રહ્મારે આર્યો જુદા પડ્યા ત્યારે જરથોસ્ત જન્મતા હતા. જે, ધરાનની ઉત્તર પૂર્વે ગયા તે ધરાનીઓ એટલે પર્શિઅન્સ કહેવાયા અને જે પશ્ચિમ તરફ ગયા, તે સિન્ધુ નદીના નામ ઉપરથી હિન્દુ કહેવાયા પ્રાત સ્મરણીય ભદ્ર મે. કંઈ મૂલરે, આર્યોના જુદા પડ્યા પછી, વેદ લખાયા હતા એમ બતાવ્યું છે. પણ તેઓ કહ્યારે જુદા પડ્યા તે સમય નિર્માણ કરવામાં એક અન્તિમ નિર્ણય થયો નથી તેથી ઋગ્વેદ કે અવસ્તાનો પણ સમય નક્કી નથી થયો. પરન્તુ હજી પ્રયત્નો ચાલુ છે

જેઓ જરથોસ્તને ઇ. સ ૪૦૦૦ થી ૬૦૦૦ કે ૬૦૦૦ થી ૮૦૦૦ પૂર્વે મુકે છે તેઓ હોઆમ અને જમશેદને જરથોસ્ત તરિકે બૂલે છે. મજદીયસ્ત્રી (મજદ=પરમેશ્વર, પરમેશ્વરો માનનારો ધર્મ) ધર્મના જે ધર્મગુરુઓ માગી કહેવાતા હતા તેઓ જરથોસ્તનો ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી પણ માગી તરિકે કામ કરતા હતા અવસ્તામાં હોઆમ, અને જમશેદને મજદીયસ્ત્રી ધર્મના સિદ્ધ (Prophet) તરિકે વર્ણવામાં આવ્યા છે પ્રાચીન લેખકો હોઆમ અને જમશેદને ગુસ્તાસ્પ (વિસ્તાસ્પ) ના સમયમાં થઈ ગયેલ જરથોસ્ત તરિકે લખી ગયા છે તે બૂલ આઈ લખ્યું છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોના તો મત છે. રાજા ગુસ્તાસ્પ, એ ધરાન અને તે આસપાસના પ્રદેશ ઉપર રાજ્યકર્તા હતો અને તે કીઆનીઅન વશતો હતો. પાચસો અને જસો વર્ષ સુધી અનુક્રમે ધરાન ઉપર રાજ્યકર્તા તરિકે આસીરીઅન્સ અને મીડસ લોકોના આવી ગયા પછી કીનીઅન વશનો અન્ત આવ્યો હતો. ઇ. પૂ. ૫૩૬ માં મહાન સાયરસ, મીડસ લોકોને કહાડી મૂકી, રાજ્ય કરતો હતો. તેટલા માટે જરથોસ્તને કાષ્ટ પહેલા ચાર હજાર કે છ હજાર વર્ષ પૂર્વે મૂકવા તે અશક્ય લાગે છે.

ત્રીજા વર્ગવાળા જરથોસ્તને કાષ્ટ પૂર્વે લગભગ ૫૦૦૦, ૬૦૦૦ વર્ષ ઉપર મુકે છે. અવસ્તા ઉપરથી આપણને માન્યમ પડે છે કે જરથોસ્તના ધર્મનો સ્વીકાર અતે પ્રચાર, રાજા ગુસ્તાસ્પે (વિસ્તાસ્પે) કર્યો હતો. ગુસ્તાસ્પ (વિસ્તાસ્પ) અને ગ્રીક ઇતિહાસમાં આવતા

હિસ્તારસ્પ, બનેના ઉચ્ચાર મળતા આવે છે, એટલે જો આ જરથોસ્તને ઇ પૂ ૬૦૦ માં મૂકે છે તેઓ એમ કહે છે, કે જરથોસ્ત રાજા એક્રીમીનીસના વશજ, ઇરાન અને આસપાસના પ્રદેશ ઉપર ઇ પૂ ૫૨૧ ૪૮૫ માં રાજ્ય કરતા, ડેરાયસ હિસ્તારસ્પના રાજ્ય સમયમાં થઈ ગયા હતા ધણી વિદ્વાનોએ આ મત સ્વીકાર્યો પણ જેમ જેમ અવસ્થાનો અભ્યાસ વધતો ગયો અને શિનાનેખાદિના સરોધન થવા માડ્યા તેમ આ મત સ્વીકારનારની સંખ્યા અ ધ થવા માડી અને અવસ્થામાં આવે છે તે વિસ્તારસ્પ અને હિસ્તારસ્પ એ બે બિન હતા અને સમયાન્તરે થયા હતા એમ સ્વીકારવા લાગ્યું.

અવસ્તા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, કે જરથોસ્તના ધર્મનો સ્વીકારક, અને પ્રચારક વિસ્તારસ્પ રાજા હતો, અને જો કે ડેરાયસ ગાદીએ બેસે હતો પરંતુ તેનો પિતા હિસ્તારસ્પ, રાજા પણ ન હતો, અને ગાદીએ પણ બેસે ન હતો.

ખીજી ઇરાનના રાજાઓ શિનાપદા રાખતા અને તે ઉપર પોતાની વશાવલી તથા પોતાના રાજ્યમાં થયેલા સ્મરણીય બનાવો તે ઉપર લખી રાખતા તે શિયાપ- ઉપર, ડેરાયસે પોતે, તે રાજા એક્રીમીનીસનો વરજ છે, એવું લખ્યું છે પણ આપણે ઉપર કહી ગયા તેમ વિસ્તારસ્પ (યસ્તારસ્પ) જે અવસ્થામાં આવે છે તે તો કિઆનીઅન વશનો હતો.

ત્રીજી — અવસ્થામાં આવે છે તે વિસ્તારસ્પ (યસ્તારસ્પ) ના પિતાનું નામ કૈ-લોહ રાસ્પ હતું, અને કે. ૧૫૨, હિસ્તારસ્પનો પુત્ર હતો આ ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે જો આ ડેરાયસને જરથોસ્ત માને છે તે પુત્રને પિતા માને છે ડેરાયસનો પિતા હિસ્તારસ્પ કદિ રાજ્યાસન પર બેસે ન હતો માટે તેઓ એમ માને છે.

ચોથું ડેરાયસ હિસ્તારસ્પ, જે જ થોસ્તના ધર્મનો સ્વીકારક થયો હતો તે પ્રચલિત કે. ૧૫૨ હતા તો તેણે શિલાપદ ઉપર માલિમાન જરથોસ્તનું શ્રવનવૃત્તાન્ત અને તેના શિલાવચનો લખાવ્યા હતા પણ તેને ખત્તે તેણે નથી ત્હા જરથોસ્તનું નામ લખ્યું કે નથી નવો ધર્મ સ્વીકાર્યાનું લખ્યું મહાકમાનો જન્મ અને નીન ધર્મનું સ્થાપન, અને તેનો પ્રસાર એ એક સ્મરણીય વૃત્તાન્ત કહેવાય અને રાજા કે પ્રજા તે વિસ્તરે એ સંબંધિત નથી આની ખીના હજારો વર્ષમાં એકાદ વાર પણ ભાગે જ થાય છે ડેરાયસે તેના રાજ્યના બનાવો બારિકાઈથી લખ્યા છે તેના જરથોસ્ત સંસ્કારિ કાઈ જ નથી તે ઉપરથી જરથોસ્ત તેના રાજ્યમાં થઈ ગયા ન હતા એમ સિદ્ધ થાય છે તેના શિલાપદો ઉપરથી, જે ધર્મ અહુર મઝ્દને પરમેશ્વર તરફ માને છે તે એટલે જરથોસ્તી ધર્મને, તે માનતો હતો એમ વિદિત થાય છે વળી, રાજ્યપ્રાપ્તિ અહુર-મઝ્દના પ્રસાદથી હતી એમ તે માનતો હતો એકાદ જગાએ તે લખે છે, કે તે રાજ્યાસન પર બેસે ત્હારે તેને, પ્રચલિત ધર્મમાં કેટલીક દુષ્ટ રીતિ દાખવ થવા પામી હતી તેથી, સુધાર કરવા પડ્યા હતા આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જરથોસ્તી ધર્મની સ્થાપના ડેરાયસના માદિએ બેસતાય પહેલાની થઈ હોવી જોઈએ. નવા ધર્મની સ્થાપનાના આરંભમાં જ કાંઈ દુષ્ટ રીતિઓ પ્રવેશ ન કરી શકે, માટે તે ધર્મ કેટલાક સમય પૂર્વે સ્થપાવો જોઈએ પ્રથમ આપણે કહ્યું તેમ આસીરીઅ મ અને મીડસ

લોકો, જે જરથોસ્તી ધર્મના નહતા તેઓના રાજ્ય સમયે, તે ધર્મમાં સડો થવા પામ્યો હશે; અને તેથી જ ડેરાયસને સુધારા કરવા પડ્યા હશે. આ ઐતિહાસિક પ્રમાણુ જ ડેરાયસના લેખને સિદ્ધ કરે છે, અને કહે છે કે જરથોસ્ત ત્હેના સમયમાં યજ્ઞ ગયા ન હતા, પણ ત્હેનીય પૂર્વે યજ્ઞ ગયા હતા.

પાંચમું: આદિ ગ્રીક ઇતિહાસકાર હેરોડોટસે ડેરાયસ હિસ્તાર્પ્સ, કે જ્હેના રાજ્યમાં તે જન્મ્યો હતો, ત્હેનો સંપૂર્ણ વૃત્તાન્ત લખ્યો છે. તે ઇતિહાસ અને ડેરાયસના શિલાપદ ઉપરના લેખ સંપૂર્ણ રીતે મળતા આવે છે. યોગ્ય સમય ઉપર શોધાયેલા શિલાપદો, સદસ વર્ષ ઉપર લખાયેલા હેરોડોટસના ઇતિહાસને અનુરૂપ કહે છે. ડેરાયસના રાજ્યમાં, જે જરથોસ્ત થયા હતા તે ત્હેમની કે ત્હેમના ધર્મની સ્મરણાય નોંધ, ડેરાયસના શિલાપદ ઉપર કે હેરોડોટસના ડેરાયસના રાજ્ય સમ્બન્ધિના ઇતિહાસમાં નોંધાયા વગર ન જ રહેત. એ ઉપરથી ડેરાયસ હિસ્તાર્પના રાજ્યમાં જરથોસ્ત નહતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

છઠું: રાજ્ય વિસ્તાર (ગુસ્તાર્પ) ને અર્લે સરોવરની પૂર્વે આવેલા તુરાન પ્રદેશના રાજા અર્ગશ્પને બોડે યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું. યુદ્ધનું કારણ, એ હતું, કે તુરાનના રાજા અર્ગશ્પને વિસ્તારપે નવો ધર્મ એટલે જરથોસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો તે રુચ્યો નહિ. હેરોડોટસ, આ યુદ્ધ વિશે કંઈ લખતો નથી, એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે, કે ડેરાયસ હિસ્તાર્પ્સ અને અવસ્તાનો વિસ્તારપ (ગુસ્તાર્પ) બે ભિન્ન હતા.

સાતમું: અવસ્તાના વિસ્તારપ (ગુસ્તાર્પ) ની રાજધાની કાબૂલની ઉત્તર પશ્ચિમે બાદશ્પ અથવા બાકટ્રીઆમાં હતી અને ડેરાયસ હિસ્તાર્પની રાજધાની પર્સીપોલીસમાં હતી. આ બે સ્થાન એક એકથી ઘણા દોશને અન્તરે આવેલ છે.

આઠમું: અવસ્તામાંના રાજ્ય વિસ્તારપે જરથોસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો એટલું જ નહિ પણ વિવિધ પ્રદેશોમાં, ધર્મગુરુઓને ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા હતા. તે અહુર-મજ્દને પરમેશ્વર તરીકે અને જરથોસ્તને સિદ્ધ મહાત્મા તરીકે માનતો હતો અને વિદ્વાનોને પણ માનવા કહેતો અને સમજાવતો. આ સ્મરણીય વૃત્તાન્ત અભિમાન અને આનન્દ સહિત, ડેરાયસે ત્હેના શિલાપદ ઉપર લખ્યા હતા, જે તે ત્હેના સમયમાં થયો હતો અગર તે અને વિસ્તારપ એક હતા તે. આ ઉપરથી કે-ગુસ્તાર્પ અને ડેરાયસે હિસ્તાર્પ્સ બે ભિન્ન હતા. અને પૃથક પૃથક સમયે યજ્ઞ ગયા હતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

નવમું: ચંકુ આકારના શોધી કઢાડવામાં આવેલા શિલા લેખપરની અને અવસ્તાની ભાષામાં બહુ બેદ છે. તે બેદ કેટલો સમયાન્તર હતો તે દર્શાવી આપે છે. અવસ્તા, જે ડેરાયસના વખતમાં લખાઈ હતી તે ભાષા ભિન્ન ન હતી, તથા ત્હેના શિલાપદપર લેખન વર્ણન હતું.

દશમું: દીનકર્દ, બુન્દેશ, અને અર્ધવિરૂન્નમેહ અને અન્ય કેટલાંક પૃથક્ પૃથક્ સ્તંભો મળે લખાયેલાં પેહેલવી પુસ્તક, સિન્દરની ઇ. પૂ. ૩૩૧ ની ઇરાનની જીત પહેલાં ૩૦૦

વર્ષ ઉપર-જરથોસ્તને મૂકે છે. પણ ઇસાનીઓ પાસે પ્રમાણુ ગ્રન્થો ન હોવાથી, દસ્તુરોએ તે પુસ્તકો, પેહેલવી ભાષામાં લોકકથા ઉપરથી લખ્યાં હતાં, તેથી પ્રાચીન પુસ્તક અવસ્તાનું પ્રમાણુ મૂકી પેહેલવી પુસ્તકોનું પ્રમાણુ ભાગ્યે જ પાયાદાર ગણી શકાય. એકામીની-અન રાજાઓના શિક્ષાપદો અવસ્તાની કેટલીક બાબતોને તજાતા આવે છે. ઘણા વિદ્વાનો પણ ત્હેને પ્રમાણુરૂપ માને છે, એટલે તે પણ પેહેલવી પુસ્તક કરતાં વધારે પાયાદાર ગણાય છે. આ સર્વ વૃત્તાન્ત ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે જરથોસ્ત, ડેરાયસ દ્વિરતાસ્તના સમકાલીન ન હતા.

અન્ટે, આપણે જરથોસ્તને જે લોકો ઈ. પૂ. ૧૩૦૦-૧૪૦૦ માં એટલે લગભગ ૩૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે મૂકે છે તે વિચારીએ. આ સમય વધારે સનિષ્ટ લાગે છે. કાશ્મીરના મરથુ પહીનાં, તથા તે પહેલાં મીડીઅન્સનો પરજ્વળ કરી, સાવરસે ધરાન લીધું તે સુધીનો સમય એટલે ઈ. પૂ. ૫૩૬ તથા ધરાન ઉપર આસીરીઅન્સ અને મીડીઅન્સે અનુક્રમે રાજ્ય કર્યું, તે પાંચસો અને બસો વર્ષ, તથા યુસ્તારપ અને ક્રીઆની અન વંશના છેલ્લા રાજાની વચ્ચેના વર્ષ, કેટલાક વિદ્વાનો છે તે ત્રણસો વર્ષ મળી એમ સિદ્ધ થાય કે જરથોસ્ત લગભગ, (ઈ. પૂ. ૫૩૬+૩૦૦+૩૦૦+ઈ. સ. ના ૧૯૦૭) ઓછામાં ઓછા, ૩૪૦૦ વર્ષ ઉપર એટલે ઈ. પૂ. ૧૪૦૦ કે એટલામાં થઈ ગયા એમ સિદ્ધ થાય છે.

વળી ભદ્ર મેકસમૂલરે, આર્થોના જૂઠા પડ્યાનો વખત ઈ. પૂ. ૧૪૦૦ નો અનુમાન્યો છે. વેદ તે પછી લખાયા છે. તે ઉપરથી જરથોસ્તનો સમય ઈ. પૂ. ૧૩૦૦-૧૪૦૦ ધારવામાં આવે છે તે વિશેષ વાસ્તવિક લાગે છે.

અવસ્તા પ્રમાણે, પ્રથમે ડોકેસમ પર્વતની અને પૂર્વમાં આલક્ષજુ પર્વતની વચ્ચે આવેલ આર્થન, અથવા ધરાન-વાજી નામથી ઓગળાતા પ્રદેશમાં રાઈ નામના ગ્રામમાં, મહાત્મા જરથોસ્તનો જન્મ થયો હતો.

પ્રાયઃ સર્વે સંશોધક પંડિતો, જરથોસ્ત, તેહેરાનની દક્ષિણે આવેલ ધરાનના રાઈ નામના ગ્રામમાં, જન્મ્યા હતા એમ એકમતે જાહેર કરે છે.

વન્દીદાદના ઓગણીસમા પ્રકરણમાં કહેલું છે, કે તે મહાત્મા, તેમના પિતા પર્શાસ્પના મૃદમાં, જન્મ્યા હતા. તે મૃદ, જવ્વર પર્વતમાંથી નીકળતી ફરેહબા નદીને કિનારે હતું. એ નદી અને પર્વત બન્ને ધરાનવાજીમાં હોવાથી, મહાત્મા રાઈમાં જન્મ્યા હતા એ માનતાને ટેકો મળે છે. આ મહાત્માને, અવસ્તામાં, રાઈમાં જન્મેલ હોવાથી, રાઈના મહાત્મા એમ લખવામાં આવ્યા છે.

જરથોસ્તના પિતાનું નામ પર્શાસ્પ હતું. તે પેસદીઅન વંશના પ્રથમ ગાન મનુશેહર (મીનેયેહર) ના વંશના હતા. આ મહાત્મા, પ્રાયશઃ, જરથુષ્ટ્ર સ્પીટામા એટલે, સ્પીટામા વંશના જરથુષ્ટ્ર, એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સ્પીટામા, મનુશેહરથી પાંચમા હતા અને જરથુષ્ટ્ર (જરથોસ્ત) ચાદમા હતા. અવસ્તામાં તેમને, કેટલીક જગ્યાએ, હર્દિઅતસ્પના

વશજ તરિકે વર્ણવવામા આવે છે. હૃદયતરપ હેમના દાદાના દાદા થતા હતા તેથી હેમને હેમના વશ જ તરિકે કોઈક જગ્યાએ કહેવામા આવ્યા છે. જરથોસ્તના કાકા અસ્તીના પુત્ર મેદીઓમાહ હેમના પ્રથમ અને અનન્ય શિષ્ય હતા હેમની માતાનું નામ અવસ્તામા જોવામાં આવતું નથી પેહેલવી પુસ્તકો ઉપરથી હેમની માતાનું નામ દુગદઓ (દોગદો) હતું એમ લાગે છે. હેમની માતાના સુખારવિન્દ ઉપર કંઈક અવનવીન જ તેજ દીપતું, અને તેથી તે અન્ધકારકામા દીવાની માફક પ્રકાશ પાડતું અને જે ખડમા તે બેસતા તે ખડમા તાપ વધારે લાગતો એમ કહેવાય છે. ભવિષ્યવાદીઓએ એમ કહ્યું હતું કે તે એક મહાત્માને જન્મ આપશે આથી દુષ્ટ મનુષ્યોને ધણો ભય લાગવા માડ્યો તેથી હેમણે, હેમને મારી નાખવાને બદલે પ્રયત્નો આદર્યા હતા. હેમના પિતાને આથી અતિશય ભય લાગવાથી, જે પરશારપને તે વણુ પછીથી પરણ્યાં હતાં અને જે પરશારપના, મહાત્મા જરથોસ્ત પુત્ર હતા, હેમના પ્રશસ્ત કુટુંબની દેખરેખ નીચે, દૂર દેશ, હેમને મોકલી આપવા પડ્યા હતા તેવણના મુખપરનું તેજ તેવણના પુત્રના મુખપર પણ ઉતરવા પામ્યું હતું દીનકંદ લખે છે અને પારસીઓ માને છે, કે જરથોસ્ત, જન્મ સમયે, રડવાને બદલે હસતા હતા

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામા કહ્યું છે તે પ્રમાણે, એ સમયે ઇરાનવાજમા ધર્મની ગ્દાની થવાથી, અધર્મના અભ્યુત્થાનની અને તેને અંગે સિદ્ધ મહાત્માના જન્મની આવશ્યકતા હતી. તેથી સત્યુપદેશના રક્ષણાર્થે, દુષ્ટોના નાશને અર્થ, અને અધર્મનો નાશ કરી ધર્મની સંસ્થાપનાને અર્થે ભવિષ્યવાદીઓના મત પ્રમાણે મહાત્મા જરથોસ્ત જન્મ્યા.

દુષ્ટ લોકોમા મુખ્ય, રાઇનો નબળકર્તા, દુરાસાન, હતો. તેને જરથોસ્તનો જન્મ થયો સાબળી ધણી ચિન્તા થઇ તેથી તેણે, તેને મારી નાખવાનો વિચાર કરી, હાથમા ખજ્જ લેઇ, બાલકના સૂવાના ખડમા જઇ, ધા કરવાને હાથ જોડ્યો કર્યો પણ આશ્ચર્ય ! કે હાથ સજ્જ થઇ જાયો જ રહ્યો અને ધા કરવા પ્રયત્નો કર્યા પણ સર્વ નિષ્ફળ ગયા ! આથી ક્રોધિત થઇ તેણે તેને બાળો મૂકવાને નિર્ણય કરી, એક કાઢની ચિતા તૈયાર કરાવરાની, અને તેના પિતાને, બાલક સોપવા ફજ પાડી પછીથી બાલકને સળગતી ચિતા ઉપર મૂકવામા આવ્યો પણ અપૂર્વ ઘટાનત એ બન્યો કે આગ એકદમ ઠરી જઈ, શાન્ત થઇ અને બાલકને કાઢ પણ ઇજા ન થઇ ! પછી તેણે, તેને ચોરી જઈ, એક સાકડી ગલીમા ગાયો, ઘોડા આદિ પશુઓના પગ તળે કચરાઇ જઈ મરણ પામે એમ મૂકવા ગોઠવણ કરી. એક જોરાવર ગાઠ, તે બાલકને પોતાની ચારે પગની વચ્ચે રાખી, રક્ષણ કરતી, સર્વ ગાયો વિ પશુઓ ત્હાં થઈ આવ્યા ગયા, તથા ગભરાવલી માતા આવી પહોંચી ત્હાં પહોંચી, ઉભી રહી ! આથી અતિશય ક્રોધિત થઈ તેણે આ બાલકને ઘોડા, ગાડીઓ તળે કચરાઇ જતા મૂક્યો પણ એ ક બચી ગયો અને કઈ પણ તેને ઇજા થઇ નહિ !

અન્ય-તે, દુરાસાને, તેને એ પાસે મૂકી આવવાનો નિર્ણય કરી, વનમાં મૂકી આવ્યો વરૂઓ શિકાર જોઈ સાંપ અને રહોડુ કાડી, તેની તરફ દોડવા લાગ્યા પણ તેઓના મોઝા ઉઘાડા જ રહ્યા ! વસાવા જાડુ અને દોડવાને માટે પગ ચસકી પણ ચક્રો નહિ !

રામ રામે ત્હેને કોણુ ચાખે ! તે બાનક વનમા બે દિવસ સુધી ગ્લોહતો. પણ માતાને તે ત્હા છે એમ ખબર નહિ પડવાથી તે ત્હા જઈ શકી ન હતી ઈન્તુ, બાનક સ્તન્ય વિના બૂખ્યો રહ્યો નહતો ! બચ્ચાઓને સ્તનપાન કરાવે તેમ, તે બાનકને, પાસેના પર્વતપર્ગથી બે બકરીઓ વખતો વખત આવી, સ્તનપાન કરાવી જતી !

એક દિવસ આ બાનક માદો પડ્યો ત્હારે ત્હેના પિતાએ એક પ્રખ્યાત વૈદ્યને બોલાવ્યો. દુતાસાને, અનુકૂલ સમય જોઈ, વૈદ્યને દવાને બદલે વિષ આપવા સમમગ્ન્યુ. લાલચુ વૈદ્યે હા કહી એમ તેમ કીધું. પણ બાનકને તે દવા આપવામા આવી ત્હારે, ત્હેણે તે એકદમ ઢોળા નાખી ! અને પીધી નહિ ! આવો અદ્ભુત જ્ઞાનનો પ્રભાવ જોઈ, વૈદ્ય તથા દુતાસાન ખિન્ન થયા અને નિષ્કુળ નીવડ્યા આ વૈદ્યનું નામ બારમુશ હતું

જરથોસ્તને ત્હારે તે સાત વર્ષના હતા ત્હારથી તે પદર વર્ષના થયા ત્હા સુધી પુર્ણકુંડની દેખરેખ નીચે શિક્ષણ આપવામા આન્યુ હતું.

ત્હેમણે, મરણુ પર્વન્ત, હમેશા, એક નિશાની તર્જિ, પોતાના હાથમા, અમીનો ગોળો રાખ્યો હતો આ ગોળો ત્હેમને પરમેશ્વરે આપ્યો હતો એવું મનાય છે

એક દિવસ, તે શુભાર્પણી નગવાની બદખ તન્દ જતા હતા, ત્હારે વચમા, ત્હેમને વેહુદીતી (રોહ-આમર) નદી તરવાની આવી, ત્હારે ત્હેમણે હમ્મને પ્રાર્થના કરી કે તે પોતાને તથા પોતાયા શિષ્યોને નદી પાર કરી શકે એટલે તરતજ નદીમા બે ભાગ થઈ ગયા અને એકદમ રસ્તો થયો અને તે રસ્તે તે ચાલ્યા ગયા

જરથોસ્ત શુભાર્પણી પાસે પહોંચ્યા ત્હાર ત્હેમણે ત્હેમને, પોતાના ધર્મસિદ્ધાન્તો અનણુ કરવાને કહ્યું. ગમને હમ્મશા થઇ આવી, પણ કેટલાક મનુષ્યોએ અને રાજાગીઓએ ના કહી તે પ્રેતવિદ્યા બણે છે, ને નમ્મને હેતરવા આવેન છે એમ ત્હેમને દરાની દેખા પૂતલ્યા અસ્તુ

જરથોસ્તને આમ બનવાની અને ત્હેના કનવાનારાની પ્રથમથી ખબર હતી જન્દી થયા પછી, થોડાક જ દિવસમાં રાગનો બ્હાનામા બ્હાતો, કાળો થોડો માદો પડ્યો સર્વ વૈદ્યોએ ત્હેના જીવવાની આશા છોડી જરથોસ્તે રાગને કહેવગમ્નુ કે તે રાગ, રાગી અને ત્હેના પુત્રો ત્હેમનો ધર્મ સ્વીકારે તો યોગને સાજો કરી આપે. અતિથાય પ્રિય થોડો તે હોવાથી રાગએ સર્વ સ્વોકાર્ય અને જરથોસ્ત કેદમાથી મુક્ત કરાવી તેડી લાવવા કરમાન્યુ. જરથોસ્તે થોડાના શરીર પર ચાર પાંચ વાગ હાથથી પપાળાને તગત સાજો કરી, યોગને એકદમ ઉભો કરીયો ! રાગ આશ્ચર્ય થયા અને આનન્દ પામ્યા ત્હેમનો તરજ ત્હેમની પ્રીતિ વધી, અને જે મનુષ્યોએ ત્હેમને કેદમા પૂગવ્યા હતા ત્હેમને સજ કીધી

કહેવાય છે કે ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી રાગને સ્વર્ગ જોવાની હમ્મશા થઇ અને તે પૂર્ણ કરવા જરથોસ્તને કહ્યું. જરથોસ્તે ત્હેમની વાધા પૂર્ણ કરી અને સ્વર્ગ તથા સદ્વતંતરણી પુણ્યાત્માની સુખી અવસ્થાનું પણ દર્શન કરાવ્યું. અસ્તુ.

બુદ્દેશ નામના ગ્રન્થમાં જરથોસ્તને ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી એમ લખેલ છે. અવસ્તામાં એક જ સ્ત્રીનું નામ આવે છે. તેણીનું નામ હાવોવા હતું. શુસ્તાસ્પના રાજદારીઓ જે વંશના હતા તે હુયોગાવ વંશના તે હતાં.

તેમને ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી એવું જે પેહેલવી ગ્રન્થો કહે છે તે તેમની પહેલી સ્ત્રીને એક પુત્ર અને ત્રણ પુત્રીઓ હતી, ખીછને પુત્ર હતા અને ત્રીછ (હાવોવા) ને કાંઈ સન્તાન ન હતું એમ કહે છે. જરથોસ્તીઓનું સર્વ સાહિત્ય અવલોકતાં, તેમને એક જ સ્ત્રી હતી, તેણીનું નામ હાવોવા હતું, અને તેણીને ત્રણ પુત્ર, અને ત્રણ પુત્રીઓ હતી એમ માનવામાં આવે છે. તેમના એક પુત્ર ઇસહવસ્તર ધર્મગુરુ થયા હતા, બીજા ઉરવત્તર દુષિ વિદ્યા શીખીને તેનો ધંધો કરતા હતા, ત્રીજા, ખુરશેદચેહર ચોદા હતા અને શુસ્તાસ્પદની સેનાના નાયક હતા.

જરથોસ્તની કનિષ્ઠ પુત્રી પૌદ્ગમીસ્તીની અવસ્તામાં ધણી જ પ્રશંસા કરેલી છે. તે સમયની સ્ત્રીઓમાં તે ધણીજ વિદ્વાન, ચંચલ, અને સહર્તનશાલી હતાં. તે, તેમના પિતાના ધર્મનો ઉપદેશ સ્ત્રીઓને કરતાં અને એક જ પરમેશ્વરને માનવાનો યોગ કરતાં, કેટલાકના મત પ્રમાણે, તે રાજ્ય શુસ્તાસ્પના પ્રધાન જમાસ્પ હકીમ સાથે પરણ્યા હતા.

યૂરોપિઅન વિદ્વાનો, પારસીઓના ધર્મસ્થાપકને જોરોસ્તર નામથી ઓળખે છે, પણ અવસ્તા પ્રમાણે તેનું નામ, જરથુષ્ટ છે. આ નામ અનેક પ્રકારે લખાય અને ઉચ્ચારાય છે. જેમકે:—જોરોસ્તર, જરથુસ્ત, જરથુષ્ટ, જર્દુસ્ત, જર્થોસ્ત, જર્દરત, જર્થોસ્ત, જરવેસ્ત, વિ. હાલમાં ઘણું ખરૂં તે જર્થોસ્ત નામથી ઓળખાય છે.

કેટલાક વિદ્વાનો, તેના નામના અનેક અર્થ કરે છે અને તે તેમનું ઉપનામ હતું એમ કહે છે.

જર્ત=પુરાણો+ઉષ્ટ=ત્રેષ્ઠ=ધર્મગુરુ.

જર્થ=પીળા+ઉષ્ટ=ઉટ=પીળા ઉટ રાખનાર.

જર્થુ=વૃદ્ધ+ઉષ્ટ=ઉટ=વૃદ્ધ ઉટ રાખનાર.

જર=સુવર્ણ+યુષ્ટ=તારો=સોનાનો તારો.

જરથોસ્ત કાંઈ પીળા ઉટ રાખનાર ન હતા. તેમના સમય પહેલાં, મનુષ્યોના નામ તેઓના ધંધા અથવા મિલકત ઉપરથી પડતાં. તે સમયે, ખેતી એ મુખ્ય ધંધો હતો અને ઉટ, ઘેરાં, ગાયો એ મુખ્ય મિલકત ગણાતાં હતાં. સમયાન્તરે પણ, તેમના પુત્રાદિકને પણ તેવાંજ નામ આપવામાં આવ્યાં જેમકે, જહાંગીર તેટલા દુનિયા છતનાર નથી હોતા. તેવી જ રીતે તેમનું નામ જરથુષ્ટ પાડવામાં આવ્યું હશે.

આશરે ચાલીસ વર્ષની વયે, જરથોસ્તે પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો હતો.

તે ન્હાના હતા, ત્હાથી જ પરોપકારી અને પરદુઃખજનક હતા. પદ્મ વર્ણની વધે, જ્ઞાનદેવે તેમણે મગ્ધીયની ધર્મનું ઘણુંખરું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું ત્હાજે તેમને સદેરે પહેરાવવાની તથા કરતી બધનની ક્રિયા કરવામાં આવી હતી. તે ત્રીજા વર્ષના હતા ત્હારે તેમને આપવામાં આવેલ સાસાંગિક જ્ઞાન ઘણું થોડું હતું, તે પરમેશ્વરને ઓળખવાને માટે સમર્થ ન હતું. પરંતુ તેમને ઇશ્વરદત્ત જ્ઞાન બદ્ધ હતું. તે તત્ત્વો શું છે ? શા માટે છે ? શું ઉપયોગના છે ? રાત્રિ અને દિવસ શા માટે છે ? પાપ, દુષ્ટકર્મ અને અસત્ય જગત્માંથી કેમ નાશ પામે ? આવા આ વિચાર તેમને આવતા. આ વિચાર પૂર્ણ ધ્યાનથી કરવા માટે તેમણે નિવૃત્તિ સ્વીકારી, અને આદરણીયજનના આવેલા અસ્તવત્ પવિત્ર ઉપર જઈ દસ વર્ષ, વિચાર અને ધ્યાનમાં, ગાળ્યા, તે ચાદ દિવસ યોગસ્થ રહ્યા હતા કહેવામાં આવે છે કે, તે, યોગ સમયે સ્વર્ગમાં, ઇશ્વરને મળ્યા હતા અને તેમણે ઇશ્વરને પ્રેક્ષા કર્યા હતા, અને તેના ઉત્તર મેળવ્યા હતા : કેટલાક કહે છે, કે તે સમયે, ઇશ્વરે તેમને એકનીમ અન્યો બેટ કર્યા હતા.

..

ગાથાઓ પ્રમાણે, ઇશ્વરમચ્ચારિત અવસ્થામાં, તેમણે તે અન્યો લખ્યા હતા, એમ માન્ય પડે છે

સ્વર્ગમાં તે મહાત્મા, પરમેશ્વરને તેમ જ ખીન્ન દેવદૂતોને પણ મળ્યા હતા. સર્વે તેમણે પ્રશ્ન કર્યા હતા અને સર્વ પાસેથી ઉત્તર મેળવ્યા હતા. સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન ત્હાથી, તેમણે પ્રાપ્ત કરી દીધું હતું

જ્ઞાનદેવે, તેમને નરકનાં દર્શન કરાવવામાં આવ્યા ત્હારે, તેમણે નરકના અધિષ્ઠાતા અહીંમન, જે સર્વને પાપને માર્ગે દોરી જાય છે, ત્હને ત્હા દીડો ત્હારે તેણે, તેમને સન્મર્ગમાંથી દુર્મર્ગે જવા બદ્ધ સમજાવ્યું. દિનું, જગ્યોસ્ત ડગ્યા નહિ અને, અથ, નાપાક ! ત્હને યોગ્ય રીતે અને ન્યાયસરજ નરકનો અધિકારી દર્શાવ્યો છે જે ત્હને અનુસરશે, તે ત્હારી માલક આવી શિક્ષા પામશે. અદુરમન્યની કૃપાથી, ત્હારા સર્વ કર્મથી વિરક્ત રહીય, એમ બોલ્યા.

જરથોસ્ત, જ્યારે, સ્વર્ગમાંથી, પૃથ્વી ઉપર, આવ્યા ત્હારે પણ અહીંમન અને તેના બાવકો તેમને વિષય દોરવાને મથવા લાગ્યા અને તેમની આસપાસ વીંટાઈ ગયા. જરથોસ્તે તેમને હસી કહાડી, અવસ્તામાંથી, માન એકજ ઋત્યુ ઉચ્ચારી કે તમને જ તે સર્વ ત્હાથી નાશી ગયા.

પૃથ્વી ઉપર ઉતર્યા પછી તે રાજ્ય શુસ્તારપને ત્હા ગયા હતા અને તેમને પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો અને તેમને પોતાના ધર્મના અનુયાયી બનાવ્યા એમ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ જરથોસ્ત શુસ્તારપને ત્હા જ ન્હેત્ય શુસ્તારપે પછી દેસ વિદેશ જરથોસ્તનું ધર્મનો પ્રચાર કરવા માણસો મોકલ્યા હતા તે ધર્મનો પ્રચાર જગદી થવા પામ્યો હતો. શુસ્તારપને, આગળ કહ્યા પ્રમાણે, પુરાન અને પુર્વસ્તાનના રાજ્ય અરબરપ સાથે ધર્મ માટે યુદ્ધ થયું હતું, અને અન્તે શુસ્તારપને વિજય મળ્યો હતો.

શુસ્તારપના એક પુત્રનું નામ ખુરજનમ હતું. તે બદ્ધ દેવી હતી. ભાઈ અરધ્નદીઆ-
રની પ્રશંસા હેમને બદ્ધ ખિન્ન કરતી. એકદા અરધ્નદીઆર તરફ પિતાને દેવ ઉપગવવા
પ્રયાન કરી, હેમને કેદમાં પૂરાવ્યા. અરધ્નદીઆરને જરથોસ્તે વરદાન આપ્યું હતું કે તે
કદી મુદ્દમાં પરાજય પામશે નહિ. શુસ્તારપનો વૈરી રાજા અરજનરપ અરધ્નદીઆરને કેદમાં
જોઈ તથા શુસ્તારપને પોતાના મિત્રને મળવા જખુલસ્તાન ગયેલા જોઈ, હેમની રાજધાની
બહામ ઉપર મોકલે લશ્કર લેઈ ચઢી આવ્યો. અરધ્નદીઆર કેદમાં હોવાથી, શુસ્તારપના
પૃથ્વિ પિતા સોહારાસ લશ્કર લેઈ સદામાં ગયા પણ પરાજય પામ્યા અને મરાયા. શત્રુઓ
રાજધાનીમાં પેદા અને અગ્નિમંદિરોનો અને ત્યાંના ધર્મગુરુઓનો નાશ કરવા લાગ્યા. આ
સમયે જરથોસ્ત એક અગ્નિમંદિરમાં પ્રાર્થના કરતા હતા; તેવામાં તુરખરતુર નામના તુગ-
નના એક સામન્તે પાછળથી જઈને હેમને પ્રાણાન્તક ધા કર્યો.

૮. ઓક અને રોમન લેખકો, જરથોસ્ત તારાઓને પોતાને આધીન કરી, દેવ થવા
માંગતા હતા એવામાં તારાઓના અધિષ્ઠાતા દેવ ક્રોધિત થઈ હેમનાપર વીજળી નાંખી અને
તેથી તે બળી બરમ થયા એમ કહી જર્જરેટ નામમાંના, એસ્ટર (જુન ૨૫) રાજાનો
તારો એવો અર્થ કરી એમ કહે છે.

જરથોસ્ત, મંદિરમાં તુરખરતુર આવીને હેમને ધા કરીને મારી નાંખશે, એમ જાણતા
હતા. ઇશ્વરને હેમણે, પોતાને અમર રાખવા પ્રાર્થના કરી હતી પણ પરમેશ્વરે કહ્યું કે
જો તું અમર રહીશ તો તારો દુશ્મન તુરખરતુર પણ અમર રહેશે. આથી હેમણે અમર
રહેવા ઇચ્છ્યું નહિ. જ્યારે તુરખરતુર હેમને ધા કર્યો ત્યારે જરથોસ્તે એકદમ હે તરફ
પોતાની માળા એવી જોરથી ફેંકી કે તે વાગતા તેમાંથી વીજળી પ્રકટ થઈ અને તે દુધ
પણ બળી મરણ પામ્યો.

આ પ્રમાણે, પારસીઓના ધર્મના સ્થાપક, મહાત્મા જરથોસ્ત સીતોતેર વર્ષની વયે
૫૬ વયસાન પામ્યા હતા.

॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

મુનમસ્ હરિલાલ ધ્રુવ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, હુ ખીયાને આદીર્ષ છે અને દુકામા મનુષ્ય માનવું જીવન છે

શુભ યથેલી વાદ્દારત, શુભ યથેશ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુષ્ટિ આપવા માટે, જ્ઞાનતત્ત્વોને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ધલાન છે

કિમતગોળી ૩૨ ની કળિ ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માસિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાન્ચ ઓફીસ મુબાઈ કાલકાદેવી રોડ

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુબાઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીંગી	વડોદરા.	અમદાવાદ
કાલકાદેવીરોડ	હેરીસનરોડ.	બુધવારપેક	રાવપુરા.	રીચીરોડ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
(in English p. p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji

Jamnager, Kathiawad

ભગવદગીતા.

શુદ્ધ શુભશક્તી બાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન માટે, મુદ્રાસ્થાન, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુષ્ટગ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહુદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે કદ કેમી આઠ પેજ સમગ્ર ૮૦ ફારમ પૂઠ પાક કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પૈસાના આના પાચ

..

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

THE REV. DR MILLER ON SWARAJ.

I suppose that the desire for what is called *Swaraj* means the desire that those Indians who are fitted for the task should have a larger share than at present, and a share steadily becoming larger as years roll on in the management of all the affairs of India, so that India may some day be fitted to be an organic and more or less separate member of a free and far-extended Empire, or fitted even to stand by itself among the nations, if such independence should at any future time be found to be desirable. I am convinced that this or something like this is a definition of *Swaraj*, that will be accepted by you all. To most of you I need hardly say that if this is the meaning of *Swaraj* I cordially sympathise with it. But if anything like this be the ideal aimed at, sensible men will set themselves to enquire what means must be employed, what difficulties must be overcome, and what time must be expected to elapse before the ideal can be attained. It certainly can never be attained through mere aspiration for it, or mere talk about it, however eloquent or exciting that talk may be. The laws by which the world is governed must be taken into account by those who wish to gain any end in actual practice ... It has always been by patiently investigating the inmost nature of the objects with which he [man] dealt, by patiently grappling with each new difficulty as it rose before him, by passing thus with slow and toilsome step from stage to stage, of which each one brought him just a little nearer to the goal of his desires. Thus, and never otherwise, has anything great been wrought out on this earth, thna and never otherwise will any truly great thing be achieved in any day that is to come. It is useless to complain of, or to strive against, the fundamental laws by which everything in this world is regulated. These will never be set aside by the most eloquent words or the most passionate desire. It is only by studying these laws and patiently submitting to them that power to do anything that is great can be acquired by any of us.

—The Rev. Dr. Miller.

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थ सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यमा,
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यज्जायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतम्.
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं प्रणेदं सर्वम् ।

ठगि०.

सत्याग्र प्रमदितव्यम् । धर्माग्र प्रमदितव्यम् । बुद्धलाभ प्रमदितव्यम्.
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

वर्षा१९६.

वर्ष ६, अंक १२.

[आशिक.]

पौष, संवत् १९६४.

तन्त्री—प्रेसिडेंट आनन्दराव जाधव भूष जे. जे. जे. जे. जे.

विकासि.

१४५

(रा. रा. नरसिंहराव जोगानाथ दीवेदीया. जी. जे. सी. जे.)

रॉन.

१५७

प्राचीन आर्यों भारतीय ज्ञान तथा ते जनसमाजने मुख्य शी रीते ६२७

१११

(रा. रा. "भानु")

भूतराती वाचनभाषाना कवितापाठः

१७०

(रा. रा. दिग्भक्तलाल गजेश्च अंजलिवा. जे. जे.)

रा. नीत

१७७

(रा. रा. कृष्णराव जोगानाथ दीवेदीया, जेरीरर-जे. सी.)

લવાજમ

(૧) સામ્યેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતીશા-
નાના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી સામ્યેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દરની)
સભ્યના આશ્રય વિનાની સામ્યેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્વિશ્વેષ્ટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી. નીચે વર્ષ માટે રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલના રૂ. ૮-૪-૦ "

મળવાનું કેકાણુ —આનન્દચક્ર બાપુભાઈ મુવ, વમન્ત ઓફિસ —અમદાવાદ
મુખ્યમંત્રી એલ્ફ્રેડ —મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી. —મુખ્યમંત્રી.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઈ પણ લેખનુ અમલ લખાણુ-એ લેખ "વસન્ત" મા દાખલ કરવાનો યા કર્યો, હોય
કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમે જાણતા નથી.
- ૫ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આગામી મુધીમાં પણ ન મળે તો માફક
અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે
જાણતા નથી વ્યવસ્થાપક.

શુદ્ધિપત્ર.

('ત્હારે અને હવે' એ કાવ્યનું)

(વસન્ત માર્ગશીર્ષ સંવત ૧૯૧૪ વૃષો)

પૃ.	પૃ.	અમુદ.	શુદ્ધ
૧૦૭	છેલ્લી	ત્યાહરે	ત્હારે
૧૦૮	૫	વળ	વળી
૧૧	૧૪	તારાગણે	તારાગણે

વસન્તના ગ્રાહક માટે ખાસ:

વડોદરા કેજવળી ખાતા તરફથી સાથે સામ્યેરી સાર મંગુર થયેલું બ્રીડરંકરા.
આર્થેશનું જીવન ચરિત્ર દોઢ રૂપિયાની કિંમતનું મોટું ગ્રીક્ટ પુસ્તક, વમન્તનાં મહાકવિ
વિદ્યા એકમાં આપવામાં આવશે. લેખો વ્યવસ્થાપક 'વસન્ત.'

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
वमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तोजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્મોન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્
ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૬, અંક ૧૨.

[માસિક.]

પાપ, મુંબઈ ૧૯૧૪.

વિલાસિકા

(અનુસંધાન ૫. ૫૪૦ થી)

મિ. ખબરદારની નિન્દા બહુ કરી । દવે સ્તુતિનું પ્રિયતર કામ સ્વીકારવાનો મમય થયોછે. કવિત્વના નેવીન માર્ગમા જતાસા, અને માત્ર એ માર્ગને લીધે નદિ, પણ ખગ દકિત્વ તથા કૃત્પનારીતિ ઇલાદિકની નવીનતાને લીધે, સારતા ધારણ કરનારાં કાવ્યો વિલાસિકામાં અનેક છે. હેની મંખ્યા એટલી બધી છે કે દરેક વિગે સવિગ્નર ચર્ચા અશક્ય છે. માત્ર કેટલાંક ખાસ ધ્યાન ખેચનારાંની નામગણના કરી, હેમાંથી બે એકનુ કાંઈક વિસ્તારથી દર્શન કરીશું તો બસ છે.

‘પ્રભાતશુકને’ (૫. ૧૩૮), ‘સનાતન અધાર’ (૫. ૧૭૪) ‘મેધને’ (૫. ૧૮૦) ‘અમે’ (૫. ૧૮૧), ‘રાત્રિની સખી’ (૫. ૧૩), ‘સદિતા કિનારે’ (૫. ૭૩), ‘પ્રેમ-તરંગ’ (૫. ૩૫), ‘સ્વર્ગીયગાન’ (૫. ૩૦), ‘ચંપેલી’ (૫. ૪૦), સંમારદુઃખ અને હેતુનું વિરમરણ’ (૫. ૧૫૫), અને ‘સંધ્યાને અરજ’ (૫. ૧૫૭), એટલાં તરત જડી આખ્યાયી ગણાવી જઈશું. આ બધામાં સર્વાશે અપૂર્વતા નથી એ તો સ્વીકારવું પડે. એ વિશે આગળ ઉપર થોડુંક કહેવાનો પ્રભંગ આવશે. પરંતુ આ મર્ચમા નવીન સાગાની શૈલી-કવિત્વશૈલી-સ્વપ્ન રૂપે પ્રકાસેછે, એ કહેવાનો હેતુ છે.

ઉપર કહેલાં ૭ કાવ્યોમાંથી પ્રથમ ‘અમે’ એ કાવ્ય જોઈશું. કવિનાં લક્ષણ બતાવનારું એ કાવ્ય બાકીનાં સર્વ કાવ્યોલુ એક પ્રકારે નિહાળે બનેછે. એ આખા કાવ્યમાં કવિના

સ્વરૂપનું વર્ણન બહુ જ સચોટ રીતે, કવિત્વમય વચ્ચનોમા, અને શ્રવણરૂપે કર્યું છે, હૃદયને કાઠક આવાકી આપનારી હૃદયતા હેમાના વર્ણનની વિવિધતાને બહુ અનુકૂળ બને છે. કવિયોનો દિવ્ય હક હેમા જે જણાવ્યો છે તેમા ધૃષ્ટતાનો લગારે ભાસ લાગતો નથી, લાગે છતાં. આત્મશક્તિના જ્ઞાનનું બળ કાંઈ હેમા અપૂર્વ આવે છે. તેમ જ અમુક કવિ નહિ પણ કવિવર્ગનો દાવો જણાવ્યો છે તેથી અયોગ્ય દાવાની ધૃષ્ટતા જતી રહે છે. આપુ કાવ્ય વાચ્યાથી જ હેની ખૂબી જણાય એમ છે. તેથી લખાણના ભયે ઉતાર્યું નથી. નમૂના રૂપે એક કડી મૂક્યા વિના રૂહેવાનું નથી —

“ અમે સરજ સાથે કરિયે,
કહોં મદાનો ધરોં હાથ,
કહોં તારક માહિ વિચરિયે,
કહોં ભોંડિયે નબરુ બાથ,

કહોં સખી ઉપાને કરિયે,
કહોં મમિયે મધ્યા સાથ,
અમે વિશ્વ બધું ઉર ભરિયે,—
* છે સદાય ત્રિભુવન નાથ । ”

હૃદયની નિસોપતાથી પ્રેરાયલ, અને કુસુમોમાના એકની સુન્દરતાથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રેમાદિક બાવ પ્રકૃત રીતે એ જ કુસુમના સુગન્ધની સાથે વેરનારુ ‘ચપેની’ કાવ્ય જોધ્યે

જગમા બહુ સુન્દરતા સરજ,
બહુવાર, છતાં મનની મરજ,
+ મધુરા કુલડા । સદુને વરજ,
તુજથુ જર્નો ઘેવી,

નિરમે નિરમે તુજને જ અહિ,
નહિ દૃષ્ટિ કરે સ્થળ અન્ય કહિ,
તુજ મોહ મોહ કંઈ મોહ નહિ.
કુલડાણી ચમેવા ।

* ‘ છે સદાય ત્રિભુવનનાથ ’—એમ કર્યું હોત તો હજી સમવાઈને ‘ સદા ’ અને ‘ તુ ’ એમ ચબ્દને છૂદી નાખવાનું બચત.

+ અહિ સમોધનચિહ્ન ના હોત તો કીક-ચમેવાને સમોધન હોય તો. આમજ સર્વજ સ્ત્રીનિગ છે તેને અહિ નપુમક નિગ કરવાથી ક્ષતિ થાય છે, તેમજ-કુલડાણી-બદલે કુલડા-એ સાનુકવા-રૂપ એક વચનમાં શુદ્ધ ગુજરાતીમા જાણ્યું નથી અને ‘ સદુ કુલડાને વરજ ’ એમ બદલવનથી મંદર્ભ જુદી રીતે માગે બેસે છે.

‘કુલતાણી’ એ વિશેષણ સાદુ પણ અતિ સુંદર છે, અને ‘ચમેલી’ તો ‘ચમેલી’ એમ શબ્દવિકાર કરી નાખ્યો છે (દિન્દીમા ‘ચમેલી’ પ્રચરિત છે તે) અરુચિકર ના બનતા કાંઈક અદ્ધિ લાગિતવાળો બને છે આ તો માત્ર એકાદ શબ્દની વાત છે પણ આ આરમ્ભની કડીમા જ ચમેલીના મોહની છાપ એકદમ સ્વચાલ્ય છે, — જો આખા કાવ્ય-મા પસરેલી છે

બહુ વેગ અરે લવના લટકે,
તુજ પાસ સુભાવ યજી ભટકે,
તુજને લઈ ને કરમા મટકે,
નિજ + કાન જ પ્હેરે.

નિરખી રહુ તે બહુ હર્ષ ધરી,
લવના વધુ સુંદર કે તું ઠરી,
પણ માય સુગંધ મહે તુ ખરી,
મધુરી તું જ છે રે !

આ સુંદર ચિત્ર બહુ કર્ણ્ય છે, — ચમેલીની પાસે લટકાથી લઈને જૂન પ્હેરની લવનાનું ચિત્ર અને આમ કરવામા ચિત્રમા લવનાને પ્રાધાન્ય મળી જાય છે, અને વર્ણનવિષય તો ચમેલી છે, — તો તેનું પ્રાધાન્ય મળી જતું અગ્રાધાન્ય છે તે સ્વાભાવિક કાળથી જ, —

નિરખી રહુ તે બહુ હર્ષ ધરી,
લવના વધુ સુંદર કે તું ઠરી

એ વખત જોઈ રહું છું, ત્રે કોણ વધારે સુંદર, તુ કે લવના ? — એમ વિચાર કરી, નિર્ણય ચમેલીના લાભમા કરીને હેતુ પ્રાધાન્ય સાચવી રાખ્યું છે —

પણ સાચ સુગંધ મહે તું ખરી,
મધુરી તું જ છે રે !

આમ ચમેલી જ (લવના કરતા વધારે) મધુરી છે એમ નિર્ણય આપના માટે-ત્વારામા સુગંધનો ગુણ (લવનામા જે નથી તે) વધારામા છે એ કારણ રૂપે મૂકવામા જરાક કવિત્વદષ્ટિયે ક્ષતિ આવે છે હારી રીસનું કારણોત્તુ ગુણ દોષારોત્તુ પૃથક્કરણ કરવું તે પ્રેમીજન-કવિજન-ને વિશે અસ્વભાવિક અને તેથી અસંભવિત છે જરાક જુદા પ્રકારની કલ્પના અદ્ધિ આવવી જોઈતી હતી કાંઈ નહિ તો

ચિદ સંશય એ મન રાખુ ધરી !
મધુરી તું જ છે રે !

એમ રિયતિ સખી હોત તો ફેર પડત.

+ કાને ‘પ્હેરવાની રીસ’-સંસ્કૃત સાહિત્યકાળમાના વર્ણનની પદાર્થ જોવામા ભાગ્યે .
આવી હશે. માયામા પ્હેરવાનો પ્રચાર સુપરિચિત છે.

ચબેલીના દશ્ય સૌન્દર્ય ઉપરાત વિલામનું ચિત્ર નીચેની કડીમાં રસિક આપ્યું છે -

“ પ્રતિ એક સમીર સમીપ તને
મૃદુ નાચતો જોઈ વિનોદો મને,
નખરા સહુ એક સમીર કેને
કરતી અતિ પ્રેમે. ”

સમીચના સ્પર્શથી સ્વાભાવિક રીતે હાલતી ચબેલીનું ચિત્ર આ પ્રેમ લાલિત્ય અને વિલામની રેખાઓથી વિશેષ સજીવ અને સચોટ બનેલું છે, અને ચબેલીના બાહ્ય સ્વરૂપને આગળીને અન્તસ્વરૂપનું સુંદર દર્શન કરાવેલું છે.

આ સુંદરતાની અતિ ચબેલી ઉપર કવિના પ્રેમનું હૃદયસલભતાનું સચ્ચિત્ર દર્શન કાવ્યની સમાપ્તિમાં થાય છે —

તુજ ગાન કરુ જગમાં ભેટકી
ત્રિપાં આસ રહે તુજશુ લટકી,
મુજ અન્તસમે દવ-અમર થકી
ગરી નહિ શુ તો ? ”

કવિના અન્તસમે અશ્રુ પાડનાર પ્રકૃતિની સુંદર બાલિકા કરતા વધારે શોભ્ય કોણ હોઈ શકે ?

પ્રેમતરંગ — એ કાવ્યના પ્રવાહની સ્વાભાવિકતા લાગણીની મૃદુતા અને સરનતા એ અશો મુખ્યત્વે શ્રી આગળ જણાઈ આવે છે.

‘ બહાલીઓ ! અતર મુજ ઉભરાય
ધમતા પ્રેમતરંગો ધાય
હૃદય નહિ નખ્યુ રહે મુજ પાસ
સ્મરે કંઈ અન્ય તણે વિનાસ, —
રજની તે બેઠા નહીંને તીર
નિરખતા બેઠા નહીંના તીર,
પ્રેમથી બેગી તટને ત્યાં
મધૂરા સુખન લેતા જાય —

એ અમૃતમાં લીન થઈ સ્વપ્ન મોહા તટ જોય,
તેમાં મૃદુ મૃદુ પ્રેમ ગાનની માળ નહી ત્યા પ્રોય !
મમાવે ધણું મને એ માળ,
બહાલી શુ ગઈ સહુ એ, કર પ્યાલ !
બહાલી ઝો !

આ કાવ્યમાં અન્ય પ્રકૃતિની અનુકરણરૂપ હાથ વિશે આગળ ઉપર કહીશું પરંતુ

વાત હાલ બાળુ ઉપર મૂકતાં, ચારતાના અંશ બેઠ્યે એટલા જડશે. ('નહિ' રહે 'એમ લખ્યું છે ત્હને સ્થળે 'નવ રહે' હોતતો કીક; 'નહિ' રહે 'ના અર્થ 'રહેશે નહિ' એમ થાય; અને તે વિવક્ષિત નથી જ, તેમ જ, 'અન્ય તણો વિલાસ' હેમાં 'વિ' ને શુરુ બનાવવો પડે છે તે જરાક અરુચિકર થાય છે, તે ઉપરાંત આખા વચનનો અર્થ 'અન્ય પ્રસંગનો વિલાસ' એમ છે તે 'અન્યતણે' કહેવાથી બરોબર પ્રદર્શિત થતાં ક્ષોભકર બને છે;—આ બે ખામીઓ બાદ કરતાં) ઉપરની કડીમાં બાવનો પ્રવાહ વર્ણનવિષય નદીના તરંગના જેવો જ સવિલાસ અને સરલ જણાય છે. નદીનાં જળ તટને સુખ્યનો કરતાં, એ અમૃતારવાદમાં નદીતટ "મીઠાં સ્વપ્ન જુવે"—એ કલ્પના અતીત મનોહર અને ઉચ્ચ-ક્રમમાં પ્રવર્તનારી છે.

કાવ્ય લાંબું છે; હેમાં કેટલીક કલ્પનાઓ તર્કતરંગ રૂપ છે તે વિશે આગળ બોલવાનું છે;—એટલે સમાપ્તિની કડીનું જ દર્શન અહિં કરવું બસ છે;—

“ રમરણમાં રહ્યો ગઈ રમની એહ,
જ્ઞાતી ! શું નહિં સાંભરે તેદ ?
બતાવ્યા મેં તે લિધલિધ રંગ,
પ્રિયે ! તેં દીક્ષા ધરી ઉમગ;
હૌં મેં ત્યાં લ્હારુ મુખ દીન,
અશ્રુપ્રેમે ચક્ષુ છુજ લીન
દીપતી શોકમેદમાં એમ,
પડે ચદ્રિકા મેઘપર જેમ; —

ગ્રેમી અંતર આપણાં એ રંગ ધરશે ક્યાર ?
ને પેઠાં પ્રિયગાન પવનનાં ગારો હૃદયસિતાર ?—

નહિંતો તંટશે તેના તાર,—
તૂટતાં પલ્લુ કરશે રણકાર !
જ્ઞાતીં જો ! ”

આ કડીમાં કેટલાક * જાણ તથા છંદના દોષ ઉપરથી લક્ષ ખરેડી નાંખીશું, અને કવિત્વશુભ જ બેઠ્યું. આખા કાવ્યમાંના શુભ-ભાવાદિની સરલ ગતિ વગેરે-અહિં છે જ. મેઘપર પડતી ચદ્રિકા-તે આનન્દ અને શોકની મિશ્ર છાયાનું પ્રતિબિમ્બ તરીકે મૂક્યું છે તે બહુ રમણીય અને ઉચ્ચગામી કલ્પનાક્રમ બતાવે છે. પવનનાં ગાન હૃદયસિતારમાં ધ્વનિત

* 'અશ્રુ'—શબ્દ સ્ત્રીલિંગમાં વાપર્યો છે તે સંસ્કારી શ્રવણને વિષય લાગે છે. 'આંખ' એ શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે અને અશ્રુનો પર્થાય 'આંખ' હોવાથી આમ પ્રયોગ કરેલો જણાય છે.

‘અશ્રુપ્રેમે લીન’ એ વચન જરાક કિલ્લપાય છે.

ક્યારે-ને બદલે ‘ક્યાર’ એ પારસી કવિયોનું સ્વાતન્ત્ર્ય અરુચિકર અને અયોગ્ય છે. ‘રંગ’ માં રં લઘુ રથાને છે તે ક્ષતિકર છે.

યવાની કંપના પણ તહેવી જ મનોહર છે, - માત્ર એ ગાનવનિ નહિ થાય તો હૃદયસિતા રના તાર તૂટશે શા માટે તે સમજાતું નથી એ અનિષ્ટ ઉત્પાતના પ્રમાણને યોગ્ય કારણ સંભવતું જણાતું નથી - એટલી જરાક રસક્ષતિ લાગે છે

ઉપાસપૂર્ણ કાવ્યોમા આ ત્રણની ઉત્તમતા જોઈ હવે ગમ્ભીર બાવની છાયાવાળા ત્રણ કાવ્યો જોઈએ; - "સસાર દુખ અને તેનું વિરમણ" - એ કાવ્ય જરાક અર્થની નિરાશાને સંબંધે પ્રથમ દર્શને સમજાતું કંઈ લાગે એમ છે પરંતુ એ અલ્પદોષ બાદકરતા હેમાના બાવની ગમ્ભીરતા હૃદયના ઊંડાણને અડકનારી છે.

‘ દુખમા રૂખતી દુનિયા તરૂંડે તરવા
પણ મસ્ત તરંગ વધુ ગુગળાર્વો જ રે, -
સહુ એ નિરખી નિરખી મુજ રક હટે
દુનિયા તહું મ્હાય છુંડ નભમા રરવા, ”

દુખના દબાણથી છૂટવા મથતી પણ એ પ્રપત્નમા નિષ્ફળ થતી દુનિયાની દશા ના ખમાતા કવિ ઊંઘી આઝા વાતાવરણથી જોમક્ષમા ચઢી હૃદયભાર હલકો કરવાની આકાંક્ષા આ રીતે કરે છે, એટલું જ નહિ પણ જગતના ઉપરનો દુખમાર પણ પોતાના અધૈયિક-નૈયિક ગાન વડે હલકો કરવાની ઉચ્ચ અભિનાસ દર્શાવના કહે છે —

“ વર્ણો કોમળ વાદ્યોની સુખહૃદ્ય વિશે
પર્ણ સ્વપ્ન નિહાળુ મીઠા શશિનાવ ચઢી
તહિ ગાન અનૈયિક યુદ્ધનું સુણીને
સહુ એહિ દુખતરંગ રૂબારૂ નિરી
પર્ણ ગન અનૈયિક-નૈયિક રે કરીને
જગને નિજ નૈયિક દુખ ભૂલાવુ ધડી । ”

નિશા-રાત્રિ-રાત્રિમા એ અથમા ‘નિશે’ એ પ્રયોગ જરાક અવજુકોર છે - પરંતુ તે બૂલી જવાય છે, અને ચન્દ્રના નાવ । ઉપર ચઢીને મીઠા સ્વપ્ન નિહાળનાની આદની જેવી લક્ષિત તેજસ્વી કંપનાને બળે વાયનારતું હૃદય પણ એ શશિનાવ ઉપર આપોઆપ ચઢી મીઠા સ્વપ્ન નિહાળે છે

‘ સનાતન અધાર ’ - એ કાવ્ય એક અત્યંત વિપરીત કવિત્વકંપનાનો અમત્કાર કરે છે હેમાં સત્યાય છે સહિની પૂર્વ અધકાર જ હતો * નાસદાસોષો નાસોત્તદામીમ્ એ કૃતિવચનના બધા દર્શને આપણને પ્રત્યક્ષવત્ કરેલી સ્થિતિ વખતે ૭ હોય તો અન્ધમાર જ હોય * તમ નાસોત્તમસાગૃહ્ણમમેડમકેત સર્વમાદમ

* નાસદાસોષ ઇત્યાદિ (ભાસ્મહિના અષ્ટક ૮ અધ્યાય ૭ વર્ગ ૧૮-મંડળ ૧૦, મનુવાક ૧૧, સૂક્ત ૧૨૮ અથવા ૧)

અર્થ —

તે કહે - અર્થાત્ સહિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે સર્વ પ્રપચાવરચારહિત પ્રલયાવરયાની વખતે

એમ હતું એ દૃષ્ટિએ આ કલ્પનામાં સત્ય અંશ છે. પણ ત્હને કાંઈક બાધરના જેવી હૃદયબાવની ધ્રુષ્ટ વિપરીતતાને બધે વધારે આગળ ખેંચી અન્ધકારને સનાતન અને પવિત્ર કલ્પી દીધો છે એ કલ્પકલ્પનાની પરાકાષ્ટ કાંઈક સત્યદર્શનને સાત મારવાની કૃતિ સૂચવે છે. છતાં એ કલ્પનાની ઉચ્ચગામિતાને લીધે આ પાતકરૂપ દોષ ક્ષણભર ક્ષમ્ય થાય છે.

“સર્વ શરી વર્ણો તાર ને પૃથ્વી,—

ગાન કરે એ સર્વ,

એના સ્વરો સદૃશ બલ્ય ગાને

બેગાઈ તણ દે અર્વ રે

અતિ ઊંડા પવિત્ર અધાર !

એ સદુને નિજ માંહિ રમાડું

કાળતુ હર નિશાળ,

તે પણ સર્ધ રહે તુજ અતર

દીન બની તુજ બાળ રે.

અતિ ઊંડા પવિત્ર અધાર !

અખિલ બ્રહ્માંડતુ ગાન આ ઊંડા અન્ધકારના બલ્ય ગાનમાં લીન થઈ ગાણુ બને છે; એટલું જ નહિ પણ સર્વ બ્રહ્માંડ જેની અંદર સમાઈ જાય છે એ કાળ તે પણ અન્ધકારની અંદર ક્ષુભ થઈ દીન બને છે,—આ કલ્પનાતુ સાહમ જેટલું પ્રબળ છે, તેટલે જ અંશે, કવિત્વની મર્યાદા સચવાયાને લીધે, ક્ષમ્યતાને પાત્ર છે.

“નગતુ વિશ્વ જણાતું આ સદુને

સૂઈ જશે એકવાર,

શુદ્ધ સનાતન તું જ ધૃષ્ટિ સાથે

નગત રહેશે ત્યાર રે

અતિ ઊંડા પવિત્ર અધાર !”

સપ્તકાળની સ્થિતિતું આ ચિત્ર આખા કાવ્યની અન્તર્ગત કલ્પનાની વિપરીતતાને અનુરૂપ જ છે. આજ સૂધી—“ના જ્યોતિર્થી મિત્ર દીસે જ કાંઈ”—એમ અન્તિમ સમયની જ્યોતિર્મય સ્થિતિ કવિજનોએ દીકી છે. ત્હને આમ મચડીને અન્ધકારમય બનાવનારી કલ્પના

આ નગતું જે મૂળ કારણ તે અસત્ ન્હોતું (શયશુશ્નુ જેવું લક્ષણ ના થઈ મકે હેતું—નિરુપામ્ય—હોતું) તેમ સત્ પણ ન્હોતું (આત્માની પેઠે સત્યસ્વરૂપ હોઈ નિર્વાચ્ય હતું તેથી અસત્ પણ નહિં અને સત્ પણ નહિં એમ હતું.)

તમ આસીત્—મત્યાદિ. (મહાસહિતા—મં. ૧૦, અ. ૧૧, સ્. ૧૨૯; ઋ. ૩) કશું પણ ચેષ્ટિની પૂર્વે ન્હોતું તો શું હતું? ઉત્પત્તિ શેમાંથી થઈ?—તો કહે છે:—પૂર્વે તમ—અન્ધકાર—હતો; આ બધું અન્ધકારથી મૂઠ અઘ્રેય (જણાય નહિં હેતું) અને દેના ઉપાદાનરૂપ કારણથી અવિમ્બક હતું.

ક્ષણવાર દિવ્યભાવનાને દોભ આપતી જણાય છે પરંતુ હાલની પ્રત્યક્ષ બ્રહ્માડરચનાના લોપની શૂન્યતા તરફ જ લક્ષ ગણતા એ દશાને અન્ધકાર જેડે એકરૂપ ગણી છે એમ વિચારતા અન્ધકાર અને જ્યોતિ એ બેમા એક રીતે અવિરોધ ફળાવી સકારો. આ દૃષ્ટિથી જ કવિ વધારે સ્પષ્ટતાથી બોલે છે —

“માયાવી તેજથી દગાઈ આખર
આવવું તાહરી પાસ !
તત્ત્વ જોડું મળે તુજમા જ અંતે,
અધાર એ જ પ્રકાશ રે!!
અતિ જોડા પવિત્ર અધાર !

“અધાર એ જ પ્રકાશ !” — આ ઉલટ કલ્પના ધૂષ્ટ કવિત્વાગી છતાં મનને આ-કર્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય ધારણ કરે છે, ધૂષ્ટતાને લીધે જ, અથવા તો ધૂષ્ટતા કરતા કવિત્વનો અશ પ્રજ્વલતરે રોવાને લીધે આમ ધૂષ્ટ અબેદ-અધકાર અને જ્યોતિનો અબેદ-સ્થાપિત કરીને સ્વાભાવિક રીતે જ કવિ પોતાના કવિત્વગાનના જ્યોતિને પણ અન્ધકાર જેડે અબેદ પમાડવાના મનોરમથી મત્ત સમાપ્ત કરે છે —

“તો શિદ હું નહિ માગુ આ ત્હાન
સત્ય હૃદયનો મિલામ ?
દીન માન મુજ તુમા બેળી આવુ
એ જ અબેદ ઉધાસ રે !
અતિ જોડા પવિત્ર અધાર !”

પરંતુ આ અન્ધકારના જોડાણમા બહુવાર નીચે વાચકના હૃદયને વધારે ગૂંચળાવી નાખવાનું નેખમ નહિ ખેડિયે અને પ્રકાશના તત્ત્વને વધારે અનુરોધી “સ્વર્ગીય ગાન”નું અવણ કરીશું

હે પુત્રી કુદરતની બની ! માતા અહો આનંદની !
હે દિવ્ય નારી દોરનારી સકલ સર્વિદ્વતી !
હે વિમળ મધુર ગ્રેમ કરી હેમ સંયોગી કડી !
હે ગાન ! ત્હારી સાનની રે મણુને જુદી જડી !

પ્રથમ નજી મગ્જોમાના વિશેષજો અર્ચબળો અને સુન્દર છે, ખેદ માત્ર એટલો થાય છે કે ‘ગાન’ — જે નપુસકલિંગે પરિચિત છે તેને વિશેષજો સ્ત્રીલિંગના વાપર્યો છે દીપમા ખુલાસો આપ્યો છે કે “ગાન ને દેવીરૂપે મણી નારી જાનિ લીધી છે” પરંતુ તેથી વિગ સખન્ધી કુનિતતા ટળી નથી, ‘ગાન’ એમ જ સંબોધન — એ નપુસકલિંગ શબ્દથી જ સંબોધન — કયું છે એટલે પછી ‘દેવી’ એમ જાણની કલ્પના ઉમેર્યાંથી થોંકડું પણ, બરોત્તર બેસતું નથી, — છતાં આ કાવ્યની એકદમ સુન્દરતા તથા કવિત્વની ગંભીરતાનું બગ જેવું છે કે આટલી ક્ષતિ ઝટ મનમાથી ખસાઈ જાય છે

દીપમાં કાવ્યના તત્ત્વનો ખુલાસો આપ્યો છે તેથી સરલતા થઈને જણાય છે કે “સર્વ સૃષ્ટિમાં ગાનનું અસ્તિત્વ છે અને કુલે બહાંક એને આધારે રહેલું છે” † *Music of the Spheres (‘નક્ષત્રગણનું ગાન’) એ કલ્પના પ્રાચીન ગ્રીક તત્ત્વચિંતક પ્લેટોની હતી તે કલ્પનાથી આ કેવળ ભિન્ન છે. આ કલ્પના પ્રમાણે તો સર્વ સૃષ્ટિમાં અન્તર્ગત રહેલું કોઈ સૂક્ષ્મ સંગીતતત્ત્વ છે, જેને આધારે, જેની જોડે સમસ્તવસ્તુ રાખીને, સર્વ પદાર્થો—સજીવ, નિર્જીવ, સર્વ—પ્રવર્તે છે. પ્રકૃતિમાં ઓતપ્રેત અગમ્ય તત્ત્વનું દર્શન જુદા જુદા કવિયોએ જુદા જુદા સ્વરૂપમાં કર્યું છે; કોઈએ સંગીતરૂપે એ તત્ત્વ જોયું છે, તો કોઈએ જ્યોતિરૂપે, તો કોઈએ પ્રેમરૂપે, એમ અનેકરૂપે પણ એક જ સુંદર તત્ત્વની ઝાંખી થતો ભિન્ન ભિન્નરૂપે હેતુ વર્ણન ઉપર પ્રમાણે કવિયોએ—પ્રાચીન કવિયોએ—કરેલું છે. વર્ણસ્વર્ય, શેલી, વગેરે કવિયોનાં દર્શન આ પ્રકારના છે. એ જ દર્શનમાંનું એક આ કાવ્યમાં કરાયું છે—અને એટલે અંશે અતુલરૂપે છતાં કાવ્યની અપૂર્વતામાં ક્ષતિ આવતી નથી.

(ચોથા ચરણમાં ^૦ તારી સાનની રે કે.જીને છુટી જડી? ”—એ અસિક્કા અને માત્ર વિનાના સંબોધથી જરાક સૌન્દર્યભર્ય થયો છે—તેથી ખેદ થાય છે એટલું નોંધવું જોઈએ.)

આ કાવ્યની કવિત્વકલ્પનામાં એક ત્રીણી ક્ષતિ એક સ્થળે આવે છે તે પ્રથમ નોંધવી જોઈશે. ૪ થા શ્લોકમાં તારા ગ્રહો વગેરેને સ્વર્ગીય ગાનમાં એકતાન બની તત્ક્ષીન મથેલા કલ્પ્યા છે—અને તે કલ્પના ખરેખર સુંદર અને જબીર છે. પરંતુ તરત જ ૫ માં શ્લોકમાં એ જ તારાને આ સ્વર્ગીય ગાનના કાવ્યની પોથીના લેખરૂપે કલ્પવામાં રસભંગ ઉત્પન્ન કરનારો વિરોધ આવે છે. એટલું જ નહિ પણ આ પાછળની કલ્પનામાં અન્તર્ગત ક્ષતિ ખીજી એક આવે છે. મિ. ખમરદાર ટ્રાન્સેટમાં આ પ્રસંગે રહે છે.—

“આ ચરણુ શ્લેષ છે. (ક) અવાજ તો કાનથી સંભળાય છતાં આ તેજસ્વી તારાના

† આ સ્વરૂપ ઉચિત છે. દીપમાં આરંભમાં કહ્યું છે કે—સર્વ સૃષ્ટિ ગાનરૂપે રહેતી છે, એ વચનમાં જરાક નિચારપ્રદર્શનની સિધ્ધિલતા આવે છે, કાંઈ નહિ તો ઉપર કહેલા સૃષ્ટિમાં અન્તર્ગત ગાન સ્વરૂપ જોડે જરાક વિરોધ આવે છે.

* ગ્રહનક્ષત્રોના બ્રહ્મણી ગાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે માત્ર દેવશોકો સાંભળે છે. એમ પ્લેટોની સિદ્ધાન્તકલ્પના હતી. Austin Phelps પોતાના “English Style” નામના પુસ્તકમાં કહે છે.—

“The mythological notion of the music of the spheres had its origin, doubtless, by transfer from the beauty of light and motion in the stellar universe.” (Lec XIX p. 319).

† “નક્ષત્રમય વિશ્વમાં તેજ અને ગતિના સૌન્દર્ય ઉપરથી આરોપ કરીને નક્ષત્રગણના ગાનની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થયો એ નિઃસંશય છે.”

રૂપમાં પ્રત્યક્ષ જોઈ સકાય એમ જાણી તેન્યા ત્હારી કાવ્યપોથીમાં તેનું પવિત્ર ઝમકતું ચિત્ર પાડ્યું !—(ખ) ઉપર બીજી કડીમાં 'ત્હારુ રહસ્ય અગમ્ય છે' એમ કહેવું છે તે ત્હારુ રહસ્ય આ ત્હારા તારાશ્રી મર્મસૂચક ચિત્રમાં જણાવવા આ આકાશની ત્હારી કાવ્ય-પોથીનું પાતુ તે' ઉપાડ્યું હશે !"

અર્થ—'શ્લેષ' તે વિશેષણ નહિ પણ નામ છે તે જૂલી જઈ 'શ્લેષ'ને બદલે 'શ્લેષ' શબ્દ વાપર્યોછે—તે શબ્દદોષને વિશે કશું કહેવાની જરૂર નથી. પણ આ હેમણે ઉદ્ધાટન કરેલા અર્થ તે અલંકારશાસ્ત્રોક્ત શ્લેષ કહી કહી સકાય જ નહિં. અર્થશ્લેષનો પ્રસંગ જ જુદો છે. આ ચરણમાં બે પ્રકારના ધ્વનિ છે એટલું જ કહેવાનો હેતુ જણાય છે. પરંતુ એ ધ્વનિને તપાસતા (ક) તથા (ખ) એ બે ધ્વનિમાં મૂલગત ભેદ શો છે તે સમજાવું નથી. તારાના રૂપમાં ગાનનું પ્રત્યક્ષીકરણ એ તો બંનેમાં સમાન જ છે, માત્ર હેતુમાં જગત ફેર છે—(ક)માં હેતુ શ્રવણથી અનુભવાના ગાનને નયનથી દેખાડવાનો હેતુ છે, અને (ખ)માં ગાનનું સ્વરૂપ અગમ્ય છતાં દ્રષ્ટિપગમ્ય બનાવવાનો હેતુ—એમ બે હેતુ જરા જુદા જુદા છે,—પરંતુ એ બે હેવા નથી કે જોથી આ ધ્વનિના બે વિભાગ પડે.

અર્થ. પરંતુ ગાનનું કાવ્ય—એ વિચાર અને વચન ઉભયમાં કાંઈ અર્થબોધ યાય એમ નથી. આ પ્રકારનો દોષ અન્ય પ્રસંગે થયેલો પણ મ્હું નોંધ્યોછે. પણ આટલું જ નથી. તારા ને ગાનના સ્વરનું લોચનમગ્ધરૂપ તરીકે કલ્પ્યા હોત તો અનુચિતતા ના આવતાં કલ્પનાસાન્દર્ભ આવત, પરંતુ ગાનના તત્ત્વજ્ઞ સુરો તે તારાના ચિત્રમાં આલેખાઈ ગાનની કાવ્યપોથીના શબ્દો બન્યા—એ કલ્પનામાં ચિત્ર, સંગીત અને ક્રિતા સર્વેનો અગમ્ય સંકર થઈ ગયોછે—એ દ્રષણ છે

ગગને અતિ મૂઢ લખ્યુ વિધિયે,
કઈ કાવ્ય ગળીર કલાનિધિયે;
ચળકંત ફૂંડા કંઈ તારલિયા,
જહિં સબ્દ અનુપમ રહે બનિયા.

એ કેવળ કવિતાના વિપ્રશ્નમાં જ નિષ્ક્રિય, કલ્પનાતી, 'કાવ્ય' પદ્ધતિ અતિ સંગીત, જ વિતા અને ચિત્ર સર્વેના સોબમય ચિત્રણમાં એ વિચાર બરોબર ઊતરી સડ્યો નથી. બાકી કલ્પના એ શુદ્ધ રહી હોત તો સાન્દર્ભયુક્ત યાત.

"રે પારણામાં જૂલતું બાળક ન જગને જાણતું,
હસતું શુલાબી હોઠ પર દીસે અકારણ આણતું;
તે આત્મ તેનો મધુર ત્હારા સ્વર સુણીને રીઝતો,
કે આજ મધુરો બાલિકેરી ટુજ ફાપી સોચતો ! !

(અહિં પ્રથમ ચરણમાં 'રે' એ ઉદ્ગારશબ્દ અતિ નિરર્થક હોઈ ક્ષતિકર થાયછે; અને 'પાણ્ણ' ને બદલે 'પારણ્ણ' એ અશુદ્ધ શબ્દપ્રયોગ અસ્વીકર છે;—તે આ સ્થળે વીસરી નહિયું.) આ શ્લોકમાંની કલ્પનાની મૂળ છાયા અન્ય કવિયોની કૃતિયોમાં છે તે વાત બાળ્યે મૂકતાં હેમાંની ચારતા સ્પષ્ટ છે એ સંસિક્કળનને જણાશે. જે કલ્પનાની અતુકૃતિ હામાં છે તેથી કાંઈક ભિન્ન પ્રકારની આ કલ્પના છે એ સ્વીકારવું જોઈશે. અહિં બાળકના અકારણ દીસતા રિમત (ગુલાબી *હસવું એ વચન સુન્દર છે—તે જ લઈયું—ગુલાબી હાસ) નું નિદાન એક ઠેકાણે નિયન્ત્રિત દિવ્યગાનના શ્રવણમાં નહિં પણ સર્વ વસ્તુમાં ઓતપ્રોત દિવ્યગાનના શ્રવણમાં જોયુંછે તે કલ્પનાની બંગી અપૂર્વ અને સુન્દર છે; અને હેનું કારણ આ કાવ્યના પાચાર્પ વ્યાપક ગાનની કલ્પનામાં જ છે. અને એ ગુલાબી હાસમાં ભાવિની મધુર આશાના પ્રકાશનું દર્શન એ કલ્પના વળી વિશેષ ઉમેરાઈ વધારે સુન્દર સત્ય અને સત્યની સુન્દરતા પૂરેછે.

આ બ્રહ્માંડમાં ઓતપ્રોત ગાનની સર્વવ્યાપકતાનું વર્ણન કરનારો નીચેનો શ્લોક ધણે જ હૃદય ઉપર સન્નિહ છાપ બેસાડનારો છે:—

“ આ સિન્ધુના ધોંધાટમાં કે પવનની મૃદુ આલમાં,
જોડા અનન્તાકાશમાં કે પૃથ્વીમાં, પાતાળમાં,—
ત્યાં જોઈ ત્યાં હે ગાન ! તુંજ અસ્તિત્વ તો મુજને મળે,
સૌ જગતને તું રીઝવે તુંજ સર્વવ્યાપકતાબળે ! ”

અહિં ઉત્તરાર્ધમાં—જરાક ભાષાના અને વિચારના ગૌરવની શિથિલતા છે, પરંતુ પૂર્વાર્ધની ગમ્ભીરતા અને ઉન્નતતાને બળે એ કાંઈક સુધરી જાયછે.

સિન્ધુના ધોંધાટ અથવા પવનની મૃદુ ગતિને અંગે રહેલો મૃદુરવ—એ ધ્વનિમાંના ધ્વનિ-રૂપનું ગાન નહિં, પણ હેની પાછળ રહેલું, ધ્વનિપણથી સ્વતન્ત્ર આ સર્વવ્યાપી ગાન છે. ધ્વનિ નહિં હેવા આકાશની અનન્તતા અને જોડાણ, પૃથ્વીનો વિસ્તાર, અને પાતાળની અલક્ષ્ય ગંભીરતા—એ સર્વમાં પણ એ ગાનનું શ્રવણ થાયછે તેથી તે ભૌતિક ધ્વનિથી સ્વતન્ત્ર જ છે. પૂર્વાર્ધમાં અખિલ બ્રહ્માંડમાંનો એક એ લસરકામાં સમાવેશ સબળ રીતે કરવાની સાથે શબ્દરવ અતીવ અર્થાનુકૂલ છે. ‘ પવનની મૃદુ આલ ’ એ શબ્દ રચના પવનના મૃદુ વહનનું સુન્દર ભાન કરાવેછે; તેમ જ ‘ સિન્ધુના ધોંધાટમાં ’ જ એ સાગરનો ધ્વનિ સંભળાયછે. તે જ પ્રમાણે ‘ જોડા અનન્તાકાશમાં ’ એ શબ્દ યોજતી કાંઈક લંબાણ અને મન્દતાથી જતી ગતિમાં આકાશનાં બંને લક્ષણો—ગંભીરતા અને અસીમતા—નું આયો-આપ દર્શન થાયછે.

* કે ‘ ગુલાબી ’ એ ‘ હોડ ’ નું વિશેષણ છે ?

કાવ્યની સમાપ્તિનો શ્લોક પણ ઉત્તમ છે:—

“ રે તારલા તુજ ધ્વનિ વિશે આ ધ્યાન નિજ પ્રોઈ રલા,
ને એકતાન બની સહુ જ્યમ લીન આ તુજમાં થયા;
હા, ત્યમ નિમગ્ન રહી જ, હે સ્વર્ગીય ગાન! તણાઉં હું,
તુજ મધુર ધ્વનિના સ્વપ્નમાં આ જગતથી સરી જાઉં હું । ”

(અહિં પણ પાછળ કહેલા ‘ રે પારણામાં જૂલતું ’ માંના રેકાર જેવો જ અહિં આ-
રમ્ભનો રેકાર અનર્થક છે એટલું જ નહિ પણ અનર્થકારક છે. વાક્યારંભે આવતો રેકાર
બહુધા સંબોધનનો દર્શક હોયછે; અહિં ‘ રે તારલા ’—એમ સંબોધનનો ભાસ થાયછે—અને
‘ તારલા તે સંબોધનમાં નથી પણ ‘ પ્રોઈ રલા ’ ના કર્તારૂપે પ્રથમામાં જ છે.—પરંતુ સહજ
દેરકારથી આ સુધરી સકે એમ છે, તેથી એ ન ગણતા) આ શ્લોકમાંની સમગ્રભાવ અતિ
કવિત્વરસિક છે. ‘ ધ્વનિના સ્વપ્નની કલ્પના ’ મિ. અખરદારને અતિપ્રિય હોઈ શુદ્ધે શુદ્ધે
પ્રસંગે રમણીય રીતે દેખા દેહે; એ ધ્વનિના ધ્યાનમાં તારાને નિમગ્ન જીવાની કવિત્વકલ્પના
જેમ ઉચ્ચગામિની છે તેમ રમણીય છે—અને અન્તિમ છમ્મજા, એ ધ્વનિના સ્વપ્નમાં આ
જગતથી સરી જવાની છમ્મજા, બહુ હૃદયસ્પર્શિ રીતે બતાવીછે.—‘ આ જગતથી સરી જાઉં હું ’
એ શબ્દોનો રવ પણ સરણતી સરલ કિયાનો સચક હોઈ શ્રવણસુખગ થાયછે. એ તો
ખાલ્ય શબ્દરવની વાત યદ્ય. પણ સ્વર્ગીય ગાન નિરંતર અખિન જ્ઞહાંડમાં સાંભળતાં
સાંભળતા અન્તકાળે પણ જગતથી સરી જતાં એ ગાનના પ્રવાહમાં જ વિલીન થવાની
કલ્પના હૃદયગમ તેમ જ ઉચ્ચકવિત્વમય છે.

(અપૂર્વ.)

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

દિગ્દર્શન.

મુખ્યાધ્યાત્મિક હમણા “સ્ત્રીબોધ” નામના એક માસિક પત્રની ન્યુબિલિ કરવામાં આવી.

તે પ્રસંગે મિ. જસ્ટિસ બીમને “જનસમાજમાં સ્ત્રીઓનું યોગ્યસ્થાન”

સ્ત્રીકેળવણી

એ વિષય ઉપર એક સુંદર વિચાર અને વિદ્વાતા ભર્યું બાપણ આપ્યું

હતું. એ બાપણનો મુખ્ય મુદ્દો એ હતો કે—સ્ત્રી એ એક આત્મ.

નહી રમકડું કે ધરતી ચાકરડી નથી, પણ પુરુષને ઉચ્ચ જનાવનાર એક દિવ્ય શક્તિ છે.

આ પ્રતિપાદનને અંગે એમણે—સ્ત્રી અને પુરુષના કર્તવ્ય કુદરતથી જ જુદા છે એમ,

અંગ્રેજ કનિ ટેનિસન અને આપણા વિદ્વાન સુધારક તા મણિનાથની માફક, જણાવ્યું.

અને હાલમાં ઈંગ્લેન્ડમાં કેટલીક સ્ત્રીઓએ પાર્લિમેન્ટમાં બેસવા વગેરે ગંજીવી હક મેળવવાની

જે હિલચાલ ચલાવી છે અને જે કરવામાં તેઓ પોતાનું સ્ત્રીત્વ ગુમાવી બેઠી છે તે સહ્યમે

સખ્ત ટીકા કરી. મિ બીમનનું બાપણ કેટલાક સુધારકોને પસંદ પડ્યું નથી, પણ તેમ

યવાનું કાગળ અમને તો એ જણાય છે કે એ વિદ્વાનનું સદમ નિરૂપણ તેઓની બુદ્ધિમાં

ચંદી શક્ય નહિ હોય અમર તો જૂનું સુધારકમંડળ હજી જૂની—સાદી—દૃષ્ટિએ જ આ

પ્રશ્ન વિચારી શકે છે. અમને મિ બીમનના બાપણમાં જે કાંઈ પણ ખામી જણાઈ હોય

તો તે એટલી જ છે કે એ બાપણ આપણા દેશના આ સ્ત્રીજીવવણીના મહાપ્રશ્નનું સમાધાન

કરતું નથી. આપણે ત્યાં સ્ત્રીજીવવણીના પ્રશ્ન તે આજે એક રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન તરીકે વિચારવાનો

છે, અને તેમાં છેક ધનાઢ્ય વર્ગ કે છેડ ગરીબ વર્ગના લોકો કરતા મધ્યમ વર્ગના લોકોની

જરૂરિયાતો ધ્યાનમાં લેવાની છે. છેક ગરીબ વર્ગને સ્ત્રીજીવવણીનું સ્વપ્ન આવે પણ દુર્લભ

છે,—અને ધીમત વર્ગ બધે એને કેવળ જીવનની અધિદેવતા કરીને રધાપે, પણ મધ્યમ

વર્ગે તો એને જીવનની સહચરી તરીકે જ લેખ્યા વિના છૂટકે નથી—જે પદવીમાં ગૃહકાર્યનો

પણ મમાવેશ કરવો પડશે. સ્ત્રીએ તો માત્ર ધરધણી કરવો એવો અમારો પણ મત નથી

અને તેથી અમે સ્ત્રીજીવવણીમાં નીચેના વિવિધ વિષયો દાખલ કરવા જોઈએ એમ ખાતરી

છીએ—

(૧) નીતિ કૌટુંબિક અને સામાજિક નીતિ—અને ધર્મ જે ઉપર સમગ્ર આત્માનો આધાર છે.

(૨) ઉપયોગી ગૃહકલા અને ઉદ્યોગો—જેથી કુટુંબની આર્થિક સપ્તિ પણ સુધરે તેવા ધરમાં બેસીને કરવાના કામો આમાં પાકશાસ્ત્રનો સમાવેશ પણ કાઢવો જોઈએ (જે કે મિ. બીમન એ અનિષ્ટ માને છે)

(૩) સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય સંબંધી નિયમો. અને શહેરી જીવનને લગતાં મુખ્ય તત્ત્વો, શરીરશાસ્ત્ર, બાળકને ઉછેરવાની રીત—જેમાં શરીર, વસ્ત્ર, ધર, આગણ વગેરે સાદું રાખના, તંદુરસ્તી સાચવવી, સહેજ બગડેલી સુધારી લેવી, ચરદી અને તાપ વખતે ગરમ ચતરાઉ વગેરે વસ્ત્રોનો સમાવાનુંસાર ઉપયોગ કરી જાણવો, જુદી જુદી તરેહના ખોરાકના ગુણધોષોની માહિતી ધરાવવી,

આડોશીપાડોશી સાથે સાંઝે વર્તન રાખવું; મ્યુનિસિપલિટી અને સરકારના વહીવટ સંબન્ધી કેટલુંક અગત્યનું જ્ઞાન ધરાવવું.

ઉપરની કેળવણી માટે નીચે મુજબ સમર્થનો યોજવાં જોઈએ:—

- (૧) ઉપરના વિષયો સંબન્ધી રસિક વાંચનમાળા અને કૃતિદારા શિક્ષણ.
- (૨) શીધું શિક્ષણ, તેમ જ આડકતરું—એટલે કે વાર્તા નવલકથા (જેમ કે સર-સ્વતીચન્દ્ર) વગેરે દ્વારા અપાતું—શિક્ષણ.
- (૩) ભણેલા પુસ્તકોનું કર્તવ્ય કે—પોતાનું જ્ઞાન સ્ત્રીઓમાં સહવાસ અને વાતચિતથી ઉતારવું, અને તે માટે ગૃહજીવનમાં તેઓએ રસ લેવો તથા પ્રેમ બાંધવો.
- (૪) પ્રતિષ્ઠિત વિચારશીલ વર્તમાનપત્ર અને માસિક ઉપરાંત સ્ત્રીઓ પાસે ઘરમાં પુસ્તકો વંચાવવાં તે જગતનાં માત્ર મહાન પુસ્તકો જ: આવાં પચીસ ત્રીસ પુસ્તકો વારંવાર વાંચ્યાથી જે લાભ થાય છે તે સેંકડો નિર્માલ્ય પુસ્તકો વાંચ્યાથી કદી પણ થતો નથી.

છેવટે—સ્ત્રીકેળવણીની જે કોઈ યોજના ધડગામી આવે તે નીચેની વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીને ધરાવી જોઈએ:—

- (૧) બાળવિવાહ ગમે તેવો અનિષ્ટ હોય, તથાપિ તે છે એ ખરી વાત છે.
- (૨) જે સ્ત્રીઓ માટે આપણે આ યોજના ઘડીએ છીએ તેઓ તબંગર નથી, અને તેઓને ગૃહકાર્યમાંથી યોડાકે વખત જ મળી શકવાનો સંભવ છે.
- (૩) અવિભક્ત કુટુંબમાં આપણી સ્ત્રીઓએ બહુ ભાગે જીવન ગાળવાનું છે.
- (૪) હજી આપણા જનસમાજમાં અજ્ઞાન ધણું છે—અને તેથી આપણાં સ્વદેશી બાંકુઓ તરફ કોઈ કે ઉપેક્ષાટતિ લાવવી એ જોઈએ આત્માને શોભે એવું નથી.

*

*

*

*

આપણી રાજકીય દિલચાલમાં પડેલી ફાટ પૂગવાનો ઉત્તમ માર્ગ સૂચવતું બાપુ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે પંચના-પ્રાન્તિકસભામાં કરેલું બાપણુ સર્વેએ મનન

સ્વાધ્યય

કરવા જેવું છે. ઉદાત્ત અને વિનીત ઉભય પક્ષના સિદ્ધાન્તમાંથી વચસે માર્ગ કાઢવો, અગર તેા તેઓએ માત્ર એકતા ખાતર

પોતપોતાના મતભેદ બંધુપર મૂકવા દેવાદિ સૂચનાઓ તો આપણે ધણે દેશજે સાંભળીએ છીએ; પણ બાપુ રવીન્દ્રનાથે કરેલી સૂચનામાં આ મર્મ કડતાં વધારે ગંભીર ઉદાપણ રહેલું હતું. એમનું ખાસ કહેવું એવું થયું કે—માથુસ જ્યારે કર્તવ્ય કરવામાં શિથિલ અને છે ત્યારે જ તેને જુદા વાદવિવાદ કરવાનું સહે છે: જ્યાં સુધી સ્વદેશીની દિલચાલ ઉત્સાહપૂર્વક ચારે તરફ ચાલી રહી હતી ત્યાં સુધી માદોમાંહે ઝંખડો ઉત્પન્ન થયો નહતો; અને તે મન્દ પડવાથી જ દાક્ષિણ્ય અનિષ્ટ કુસંપ ઉપજી આવ્યો છે; અત્યારે આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય આપણા સ્વદેશમન્યોને અસંખ્ય રીતે ઉપયોગી થવાનું છે. સ્વાઘ્રધ શિવાય ઉદાર નથી; અને સ્વાત્રય વડે-સરકારની મદદ વિના પણ-આપણે દેશની સ્થિતિ ધણો સુધારી શકીએ એમ છે, એ જ જણાવે છે. અને ઘખલા તરીકે, નીચેનાં અગત્યનાં કામો સ્વયં ધરવા કહે છે:—

- (૧) દરેક પ્રાન્તના અમલદારોએ પોતાના પ્રાન્તમાં રથજો, રથજો મંડળો સ્થાપીને ખરી લોકસ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ—કારણ કે યથાર્થ સ્થિતિ જાણ્યા વિના કોઈ પણ કામ ફોલ્લેમ્લે રીતે કરી શકાવાનું નથી.
- (૨) દરેક ગામને સ્વાયત્તી બનાવવું: એટલે કે દરેકમાં પોતાની સામાન્ય અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણની શાળા, કુદાર, અને પરસ્પર ધીરધાર માટે નાણાપેટી, રમતગમત માટે મેદાન તથા ટટા પતવવા માટે લવાઈની ગોઠવણ—એ યોજના પ્રજા તરફથી કરી લેવી જોઈએ.
- (૩) જમીનદાર અને ખેડૂતે એકસંપ થઈને કામ કરવું જોઈએ—કારણ કે બંનેનું હિત એકબીજા પર રહેલું છે. અને એકલા થઈ તો જ હાલના સમયમાં શોધા-એલા કૃષિનાં સાધનોનો પૂરેપૂરો લાભ લઈ શકારો.

આ પ્રમાણે ગ્રામસરસ્યાને સ્વતંત્ર બનાવ્યા-વગર સ્વરાજ્યની વાત નિર્ગ્યંક છે એમ જણાવી, છેવટે પોતાના બાપણનો સાગ નીચે પ્રમાણે તારવીને મૂક્યો હતો —

- (૧) વખતને અનુસરીને ચાલીશું નહિ તો આપણે વિનાશ જ છે.
- (૨) સંવ્યવસ્થા (organization) એ જ આ સમયનો મહામન્ત્ર છે આપણા ઉપર આજકાલ જે હલો થઈ રહ્યો છે તે એવો સંવ્યવસ્થિત છે, કે તે રહામે આપણે પણ સંવ્યવસ્થાપૂર્વક આત્મશિક્ષણ કરવાની જરૂર છે.
- (૩) આપણાં મંડળોમાં હજી રાષ્ટ્રીય ચૈતન્ય પૂરેપૂરું અને એકસરખી રીતે વ્યાપી રહેલું નથી. અને એક રથને જળ રેડવા જઈએ છીએ તો ખીજું રથાન નરમ પડે છે. અંગ્રેજી કેળવણી પામેલા જન અને બાકીના અજ્ઞાન લોકસમૂહ વચ્ચે ભેદ પડી ગયો છે, તેથી આ રાષ્ટ્રીય ચૈતન્ય એક અખંડ વ્યાપી રહેતું નથી.
- (૪) આ રાષ્ટ્રીય એકતા તે ફક્ત દલીલોથી પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ નથી: પરસ્પર કર્તવ્ય કરીને એ ઉત્પન્ન કરવાની છે.
- (૫) કેળવણી પામેલા જનોમાં પણ પરસ્પર કલહ થાય એ ફલસિદ્ધિમાં થોડું વિધનકર્તા નથી, દરેક સાધ્ય ભવિષ્યને સોંપી દઈ તથા મતભેદ 'ડિમેન્ટિંગ સોસાઇટી' માં રહેવા દઈ-અત્યારનું જે સર્વાનુમતે કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તે કરવા મઝી પડતું જોઈએ.

* * * * *

મુબાઈના નામદાર ગવર્નર સર જ્યોર્જ કલાર્ડ—એમણે મુબાઈ મુનિસિપલિટીના ચેન્સલર તરીકે કાન્વેકેશન વખતે આપણું બાપણ આપણી કેળવણીના પ્રશ્ન હાલનું શિક્ષણ. વિષે બહુ વિચારવા લાગે સૂચનાઓથી બરેલું હતું. ૧૮૩૫ માં લોર્ડ મેંટલેએ આપણા દેશની પ્રાચીન વિદ્યાનો ઉપહાસ કરી, અંગ્રેજી કેળવણી માટે બલામણું કરી હતી એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. એ ઉપર ચેન્સલરે સખ્ત ટીકા

ફરી, અને દરેક પ્રગતી આસિયતો ધ્યાનમાં ગળીને એની કેળવણીની યોજના ઘડાવી જોઈએ એમ પ્રતિપાદન કર્યું. હિન્દુસ્તાનના મગજ અને હૃદયને વિચારની (અગ્રેજી) ખનાવી દેવાનો પ્રયત્ન અનિષ્ટ છે, તેમ તે કદી સફળ નીવડે પણ નહિ એમ એમણે બતાવ્યું.

હિન્દુસ્તાને એની આજ પર્વન્ત ચાલતી આવેલી રૂઢિએ જ ચારવાં કરવું-એમ ઉપદેશ દઈ, ધણા અધિકારીઓ આપણી હાલની કેળવણીની પદ્ધતિમાંથી ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ રાજ્ય-શાસ્ત્ર આદિ વિષયો કમી કરવાનું સૂચવે છે, પણ સર જ્યોર્જ ક્લાર્કનો આવો આરાધ જણાતો નથી. એમણે રથને રથને ઉપનિષદ ભગવદ્ગીતા આદિ આપણા પ્રાચીન પૂજ્ય ગ્રંથોમાંથી ઉતારા મૂક્યા છે તે જોતાં એમનો હેતુ આપણા દેશના પ્રાચીન સાહિત્ય માટે આપણા મનમાં માન ઉપજાવી, એમાં પ્રતિપાદન કરેલા બન્ધ નીતિના નિયમો તરફ આપણું લક્ષ્ય ખેંચવું-એટલો જ જણાય છે. સાયન્સ માટે એમને બહુ આગ્રહ છે, અને તે બાબત માત્ર વિદ્વાન્-ભર્યા વિચારો જ દર્શાવવાનો યત્ન ન કરતા, કેટલીક વ્યવહાર સૂચના કરી છે. જાપાનનો ઇ-અથો બતાવી દાખ કરતા વધારે વહેંચું સાયન્સનું શિક્ષણ શરૂ કરવાનું એ કહે છે, અને તે ચાલતી દેશી ભાષામાં આપણે જોઈએ એમ પોતાનો સ્પષ્ટ મત જણાવે છે. સર જ્યોર્જ ક્લાર્કનો આ વિચાર જલદી અમલમાં મૂકાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. પણ તે જ સાથે અમે-અમારા સ્વદેશબન્ધુઓની જરૂરિયાતો પરદેશી વિદ્વાનો કરતા પણ વધારે સારી રીતે સમજતા હોઈ એટલું ઉમેરીએ છીએ કે-સાહિત્ય ઇતિહાસ તત્ત્વજ્ઞાન એ વિષયોનો અભ્યાસ, ખાસ સાયન્સનો વિષય લેનારા વિદ્યાર્થીઓ માટે, બલે ઓછો થાય; પણ તેઓને માટે પણ તે સર્વથા કાઢી નાંખવો તો ન જ જોઈએ. તેનું કારણ એ કે હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર માત્ર ઔદ્યોગિક કેળવણી દ્વારા થવાનો નથી, આ દેશની રાજકીય, સામાજિક, કૌટુંબિક, અને ધાર્મિક સ્થિતિમાં પણ ઘણા ઘણા સુધારો કરવાની જરૂર છે; અને કેળવણીનો વિસ્તાર એવો થોડો છે કે સઘળા વિદ્યાર્થીઓ સાયન્સ તરફ જ વળશે નો ઉપરના સુધારો કરવા માટે જોઈતું વિચારબળ મળી શકશે નહિ-અને એટલું તો અમારે બેધરકપણે કહેવું જોઈએ કે પ્રગતિના વા અર્થમાં વૈજ્ઞાની તો જરૂર છે જ, પણ ગ્રાહણોની જરૂર પણ થોડી નથી, સેનેકા કરતા મોસીને વધારે ઉપયોગી કહેનાર મેકાલેનું વચન કોણે માન્ય ગણ્યું છે ? પ્રગતિમાં કેવળ ધનસંપાદન કરવાના સાધનો વધારી આપવાથી પ્રગતિ સુખી થશે એમ માનવું જ્યા છે ધન તો માત્ર સુખનું એક-અનેકમાંનું એક-સાધન છે; એ સાધનનો ઉપયોગ થવો એ બીજું જ વસ્તુઓ ઉપર આધાર રાખે છે. ધનાદય પુરુષને જાતે ખર્ચ સુખ ભોગવી જાય-વાની શક્તિ હોવી જોઈએ, તેમજ કુટુંબમાં અને સમાજમાં સુખ વિસ્તારવાની એનામાં શુદ્ધિ અને ઇચ્છા હોવી જોઈએ. આ અને આવા અનેક માનસિક શુભો કેળવવા માટે સાહિત્ય તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેના અભ્યાસની જરૂર છે. તેમ આપણા દેશની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિ પણ એવી છે કે અન્ય દેશના ઇતિહાસ, રાજ્યબંધારણ, સમાજબંધારણ વગેરેનું અવલોકન કર્યા વિના સુધારો કરવાની શક્તિ અને એનાં ખર્ચ તત્ત્વનું 'જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાં અશક્ય છે. અમારું તાત્પર્ય સમજવામાં ભૂલ ન થાય માટે ફરી જણાવીએ છીએ કે સાયન્સના અભ્યાસની આપણા દેશમાં મજાદી જોડ છે અને તે પૂરવાના બહુ મોટા યત્નો થવા જોઈએ અમે અમારું પણ માનવું છે જ.

પ્રાચીન આર્યોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તથા તે જનસમાજને સુલભ શી રીતે કરવું

(અનુસન્ધાન ગયા અકના ૫૪ ૬૧૮ થી)

આપણા હિંદુ આર્યો આર્યાવર્તમા આવ્યા તે પહેલા મધ્ય એશિયામા વસતા હતા એ વાત તો ઇતિહાસથી સુપ્રસિદ્ધ છે એ પ્રાચીન મધ્ય એશિયાના આર્યો છૂટા પડી દેશ પ્રદેશ ગયા, અને જુદે જુદે સ્થાનકે વસ્યા તે પ્રમાણે તેઓ તે સ્થાનના કાગે કરી વતની કહેવાવા લાગ્યા હવે એ બધા આર્યોમાતા ષ્ટલાક અરેબિયામા રહ્યા તેની ભાષા અરેબિક, મિસરમા જઈ વસ્યા તેની મિસરની ને એથી પશ્ચિમમા એટલે ઢેઠ યૂરોપમા જઈ ગ્રીસમા જેણે વસ વાટ કીધા તેની ગ્રીક કહેવાઈ આ પ્રમાણે સમૃદ્ધ ગ્રીક, અરેબિક અને મિસરની ભાષા આર્યની છે એમ વિદ્વાનોએ મિદ્દ કીધું છે, એટલે એ સબધે એટલું જ કહેવાતું કે એ બધા આર્યો અમલમા એ સ્થાને રહેતા હતા તો તેમની ભાષા, તેમના નિયમ, તેમની ગણતરીમા કોઈ પણ સ્થાને કાંઈ પણ સમાનતા છે કે નહિ તે આપણે આનંદોદીએ એ વિશે એટલું માલૂમ પડ્યું છે કે દરેકમા સમાનતા રહેલી છે, એટલે તે સમાનતા જોવાથી આપણા આજના લેખ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે

ઇતિહાસથી એટલો પ્રમાણ પડે છે કે મધ્ય એશિયામા એ આર્યો મુખ્યત્વે કરીને ખેતીનો ધંધો કરતા હતા, તથા મેદાનોમા નાનિ ને દિવસ ઢોરોને ચારી તેમનું રક્ષણ કરતા હતા એ હકીકતનું સમર્થન નાશીચક્રને અપાયેલા નામોથી થઈ શકે છે. મનુષ્ય વગરના નાનિએ ઢોરો ચારતા ચારતા તેમને વિનોદ લેવાના સાધનો તો નીચે જમીન ને માથે આમ હતા એટલે નવા નવા ઝાંઝો, નક્ષત્રસમૂહો વગેરેનું તેમને અવલોકન થતું રહેતું હતું એટલે વગડામા જે પ્રાણીઓ તેમને પરિચિત થયા તેના આમગ્ને જે નક્ષત્રસમૂહ મળતા આવ્યા તેને તેવા નામો અપાયા જણાય છે કારણુ ઢોંઢાકું એટલે ગાય, બગદ, ઘેટા, બકરા જે તેમનું ધન હતું તેનું તથા લજ્જતારી અબળા કન્યાનું સિદ્ધાદિ દિ મક પશુથી નક્ષણ કરવાને ધનુષ્ય તેમ જ ધનુષ્યધારીની આવશ્યકતા, પાણીને માટે વાસણ કે પાણીની કાવડની જરૂરીઆત, તથા માખણ મગ, કાચબા તથા વીંછુ વગેરે જળચર કે સ્થળચર પ્રાણીના નિયાર બધાને એકસમાન કેમ હશે ? એ સમાનતા માત્ર નાશીચક્રમા જ છે એમ નથી, પરંતુ નક્ષત્રોના નામમા પણ દૃશ્યમાન છે એ આપણને જણાશે એ બધું શું સચવે છે ? એજ કે પ્રાચીન આવતું નાશીચક્ર તથા નક્ષત્રમંડળ એક જ સ્થાનનું હશે, ને તે પરથી હિંદુ, ગ્રીક તથા આરબોએ ઉતારા કીધા હશે નહિ તો બધા આર્યોની ભાષામા નાશીચક્રના ચિહ્નો તથા નક્ષત્રોના નામો એક સરખા કેમ સબવે ? વિવાદની ખાતર એમ માનીએ કે તે અના યાસે સરખા આવી ગયા હશે તો દરેકમા તેની સંખ્યા એક સરખી કેમ હોઈ શકે ? આર્યોની બધી ભાષામા નાશીચક્રની સંખ્યા જ્યાં જ છે, તથા તેના ચિહ્નો એક સરખા છે, એટલું જ બસ નથી, પણ નક્ષત્રો પણ એક સંખ્યાના તથા એક જ અર્થના ને એક જ ગતિથી

ચોગ્ગચેવાં દેખાય છે. આ બધી સમાનતા સાહજિક કેમ હોઇ શકે? માટે તે બધાનું મૂળ એક જ હશે એમ ધારવું અથોચ્ય નથી. એ સંબંધે નીચે આપેલી રાશી તથા નક્ષત્રોનાં નામ તથા ચિહ્નોની યાદીથી વિશેષ પ્રકાશ પડશે એમ હું માનું છું.

રાશીચક્ર.

હિંદુ આર્ય.		મિસર આર્ય.		
નામ	ચિહ્ન.	મિસર નામ.	અંગ્રેજી નામ.	ગૂજરાતી અર્થાતર ચિહ્ન.
મેષ	મેઢો	Aries	The Ram	મેઢો
વૃષભ	ગોધો	Taurus	The Bull	ગોધો
મિથુન	બેડકુ'	Gemini	The Twins	બેડકુ'
કર્ક	કરચલો	Cancer	The Crab	કરચલો
સિંહ	સિંહ	Leo	The Lion	સિંહ
કન્યા	કુમારિકા	Virgo	The Virgin	કુમારિકા
તુલા	ત્રાન્નતુ	Libra	The Balance	ત્રાન્નતું
વૃશ્ચિક	વીધુ	Scorpio	The Scorpion	વીધુ
ધન	ધનુષ્ય	Sagittarius	The Archer	ધનુષ્યધારી
મકર	બકરો	Capricornus	The Goat	બકરો
કુંભ	પાણીનું વાસણ	Aquarius	The water bearer	પાણીની કાવડવાળો પુરુષ.
મીન	માછલું	Pisces	The Fish	માછલું

નક્ષત્રો.

હિંદુ આર્ય.		આરબ આર્ય.	
નામ.	ચિહ્ન.	નામ	
અશ્વિની	ધોડાનું મ્હો	Al Sheraten	
ભરણી	ચોળ	Al-Botein	
કૃત્તિકા	અસ્તરો	Al-Thuraiya	
રોહિણી	ગાડાની ધેડું	Al-Debasan	
મૃગશીર્ષ	હરણનું માથું	Al-Hekah	
આર્દ્રા	માણેક	Al-Henah	
પુનર્વસુ	ધર	Al-Dira	
પુષ્ય	બાણ	Al-Nethra	
અશ્લેષા	ચક્ર	Al-Terpha	
મઘા	ધર	Al-Guehha	
પૂર્વા ફાલ્ગુની	ખાટલો	Al-Zubra	
ઉત્તર ફાલ્ગુની	ખાટલા	Al Serpha	
હસ્ત	હાથ	Al-Anwa	
ચિત્રા	મેતી	Sinak Al Azal	
સ્વાતિ	પરવાણું	Al-Guphr	
વિશાખા	તોરણ	Al Zubana	
અનુરાધા	નૈવેદ્ય	Au-Ichil	
જ્યેષ્ઠા	કાનનું ધરણું	Al Kalb	
મૂળ	સંહની પૂછવી.	Al-Shauh	
પૂર્વાષાઢા	પલંગ	Al-Naaim	
ઉત્તરાષાઢા	હાથીનો દાંત	Al Belda	
અભિજિત	ત્રિકોણ	Al-Dabih	
શ્રવણ	ત્રિપદી	Sad-Al-Bula	
ધાનશ્રા	મુદંગ	Al-Sund	
શતભિષા	ગોળ જવાહીર	Al-Achbiya	
પૂર્વા ભાદ્રપદ	બે મ્હોડાની આકૃતિ	Al Phergh (Al-Mnladden)	
ઉત્તર ભાદ્રપદ	પલંગ	Al-Phergh (Al-Muacher)	
રેવતી	નગપદ્મ	Al Risha	

આ પ્રમાણે આર્યોનું સ્થિતિજ્ઞાનનું મૂળ એક જ છે એ નિર્ણય કાંઈ માત્ર રાશીનાં તથા નક્ષત્રોનાં નામથી જ થઈ શકે છે એમ નથી. પરંતુ એ સિવાય સમાનતાના બીજાં ઘણાં પ્રમાણો છે. તે બધાં એક કુંડા નિબંધમાં સંભવે નહિ, તેથી સમાનતાની મુખ્ય મુખ્ય બાબતો કહી આપણા રાશ્ત્રીય ગ્રંથોમાંથી એ બાબત કેવું જ્ઞાન મળી શકે છે તેનું દર્શન કરીએ. એ સમાનતા મુખ્યત્વે કરીને સાત તરફની છે:—

૧. સમસ્ત આર્ય પ્રજાનો એક જ અનન્ય સામાન્ય ધર્મ, ને એક જ ભાષા.

૨. અકવાડીઆના દિવસોનાં નામ તથા તેની સંખ્યા એકજ.

૩. કાંતિવૃત્તના એક સરખા વિભાગ.

૪. રાશીનાં કક્ષેણાં પ્રાણીઓનાં એક સરખાં ચિન્હ.

૫. વર્ષના એક સરખા વિભાગ.

૬. નક્ષત્રોની એક સરખી સંખ્યા.

૭ સાક વર્ષનો એક સરખો યુગ.

આ પ્રમાણે ઉપરથી કાણુ એમ કહી શકશે કે આપણું ખગોળનું જ્ઞાન પ્રાચીન નહિ હોતાં અર્વાચીન અથવા પાશ્ચાત્ય છે ?

દૃષ્ટાન્ત તરીકે યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના પહેલા અધ્યાયના બીજા બ્રાહ્મણમાં.

તચદપાં શર આસીત્ત્સમહન્યત સા પૃથિવ્યમવત્

એટલે કે પાણીમાં જે કંઈયે ભાગ હતો તે હણુયાથી ઘટ બની પૃથિવી થઇ છે, એવું એક સૂત્ર હાય આવે છે. આ સિદ્ધાંત વાંચતાં ચિત્ત કેટલું તિથર થઈ વિચારના વમનમાં પડી જાય છે, ને તે માટે આપણા મુનિઓને ધન્યવાદ આપે છે? કારણ પાણીમાંના કંઈયે ભાગ ઘટ બની પૃથિવી ઉત્પન્ન થઇ એ સૂત્ર કંઈ જેવું તેવું નથી.

એ સંબંધે સાંપ્રત કાળના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો શું કહે છે તે જરા અવલોકા કરી લેઈએ. આધુનિક ખગોળવેત્તાઓએ Meteoric Nebular Theory (મિટિયોરિક-નેબ્યુલર થિયરી) નું હમણાં હમણાં શોધન કીધું છે તે જાણે નવીન હોય તેમ તેથી જગત જીવંત હોય એમ તેઓ આશ્ચર્ય લે છે. તે કહે છે કે અકાશમાં પ્રથમ એક જ વાયુરૂપ પદાર્થ હતો, તેમાંથી હાઈડ્રોજનવાયુ (Hydrogen) ઉત્પન્ન થયો, ને તેમાંથી બિન્ન બિન્ન તત્ત્વોવાળી રજકણો બની. એ રજકણોનો સમૂહ તે નિહારિકા (Nebulae) ને પ્રમાણે કુંભકારને એકે ચંદ્રલા મતિકાના પિંડમાંથી ક્યો હડી પડી જોળ ચક્રમાં ફરે છે. તેમ આ ગતિમાન નિહારિકા એકે ચંદ્રયાથી તેમાંથી જે કણો ખરી પડી તેણે ગતિ પ્રાપ્ત કીધી,

તથા તેના તારા, ધૂમકેતુ, સર્વ, ગ્રહો ઉપગ્રહો બન્યા. આ બે સિદ્ધાંતો વચ્ચે ફેટલી બધી સમ્યક્તા છે તે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. ઋગ્વેદની મતલબ એવું જ છે, હાલના સમયમાં સાધનના બળે આપણને વધારે સારી રીતે તથા સ્પષ્ટ રીતે વિદ્યાનો એ વિષય સમજાવી શક્યા છે, ત્યારે પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી તેનો માત્ર અકુર જ આપણને હાથ આવે છે.

વળી આધુનિક સમયનો પ્રસિદ્ધ સમર્થ તત્વજ્ઞાની આચાર્ય હુશીલ માને છે કે નિહારિકા તારાનું પ્રથમ સ્વરૂપ છે. તેની વરાળ ધીમે ધીમે ટાઢી પડી જવાથી ઘટ થઈ છે, ને આખરે તેના તારા બન્યા છે. દૂરદર્શક (telescope) યત્ર વડે તે આપણને વાયુરૂપ જ લાગે છે. આ શોધ પછી તેને નવીન લાગે છે, પણ તે કાંઈ આપણા શાસ્ત્રકારોને નવીન નહોતી. તેમને નો હજારો વર્ષ ઉપર એવું જ્ઞાન થયેલું હતું. કારણ વાયુ. સર્વમિદં જગત્ (આ સર્વ જગત્ વાયુ જ છે) ના સત્ત્વથી મિદ્ધ થાય છે.

આપણે અત્રે જોવાનું એટલું જ છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનોએ સર્વ અતુલ સાધનોના બળે હજારો વર્ષના અવલોકન તથા અભ્યાસ પછી Metearic-nebular-theory પ્રસિદ્ધિમાં મૂક્યા છે. આપણા શાસ્ત્રકારો માધનરહિત હતા એ આપણે જુલુબુ જોઈએ નહિ તેમણે માત્ર પોતાના બુદ્ધિ તથા કલ્પનાના બળથી સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કીધા છે. તેથી તેમની અદ્ભુત શક્તિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ પ્રમાણે એ તો ખુદશું છે કે આપણા શાસ્ત્રકારોને જેવું ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાં જ્ઞાન હતું તેવું અગ્રેજ વિદ્યાનોને છેક ઇ. સનની ૧૯ મી સદીમાં જ્ઞાન થયું છે.

જેવી રીતે પૃથ્વી વાયુરૂપમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, તેવી રીતે બુધ, શુક્ર, મંગળ, બૃહસ્પતિ, શનિ આદિ ગ્રહોની ઉત્પત્તિ એજ વાયુમાંથી છે તો શકા થાય છે કે જે પ્રમાણે પૃથિવી ગ્રહ ઉપર પ્રાણી, પદાર્થ, તથા ઉદ્ભિજ્જની વસ્તી છે, તે પ્રમાણે અન્ય ગ્રહોમાં કેમ નહિ હોય ? આ વિચાર દરેક ખગોળવેત્તાને થયો છે, ને તેને પરિણામે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો તે શોધી કાઢવા મથન કરી રહ્યા છે. આધુનિક સમયમાં મનુષ્યે અવલોકન કરવું સુલભ પડે છે. હાલમાં કેટલાક અગ્રેજો તથા અમેરિકાના વતનીઓ મંગળના ગ્રહને પૃથિવીની ઘણી સમીપ આવેલો જોઈ ગમ્મવર દૂરદર્શક યત્રથી સહાયતાથી તેનું નિરીક્ષણ કરવા તથા બને તો તેની આભેદ્ય છબી પાડી લેવા પ્રયત્નો કરે છે તે જ્યારે તેમના આ અયાક શ્રમનું પરિણામ પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે તેમાંથી આપણને એ વિશે કાંઈ વિશેષ જ્ઞાન મળવાનો સંભવ છે.

હવે આપણે ઋગ્વેદ, મનુસંહિતા, બ્રાહ્મણ ને ઉપનિષદ્ધિ ગ્રંથોમાંના ઋચા તથા મત્રોમાં ખગોળવિદ્યા વિશે જે જ્ઞાન આપ્યું છે તે ઉપલક્ષ ઉપલક્ષ અવલોકી તેથી કેટલો પ્રકાશ પડી શકે છે તે જોઈએ. એથી આપણા શાસ્ત્રકારોને ખગોળવિદ્યા કેટલી સાધ્ય હતી તેનું આપણને ખરાબર જાણ થશે. અલબત્ત આ દુકા લેખમાં એ વિદ્યાના બધાં પ્રમાણે આપી શકાશે નહિ, પરંતુ મુખ્ય મુખ્ય બાબતોના વિવેચનથી હાલમાં આપણે સંતોષ માનીશું.

પૃથિવી સપાટ છે કે ગોળ તે સ્વક્રાન્તાસ પરિણંદ પૃથિવ્યા માના પરિણંદ સંબંધી સિદ્ધ થાય છે. એ જ વિષય ઉપર સિદ્ધાંતશિરોમણિમા એવી ભતની દલીલ મૂકવામા આવી છે કે —

“સમો યત સ્થાત્પરિધેઃ. શતાશઃ પૃથ્વી ચ પૃથ્વી નિતરા તનીયાન્ ।

નરક્ષ તત્પૃષ્ઠગતસ્ય કલ્પા સમેત તસ્ય પ્રતિભાસ્યત સા” ॥

એટલે કે “પૃથિવી મોટી છે, ને મનુષ્ય અતિ નાનું છે, અને પૃથ્વીના ધેરાવાનો સેકડામો અસર સરખો છે, માટે પૃથિવીની પીઠ ઉપર વસનાર મનુષ્યને સમગ્ર એટલે આખી પૃથિવી સરખી હોય એમ લાગે છે.” આના જેવા અનેક પ્રમાણો ભાસ્કરાચાર્યે ગોળાધ્યાયમા આખી પૃથિવીની ગોળાકૃતિ સિદ્ધ પ્રાપ્તી છે.

અગોળવિદ્યાના વિદ્યાર્થીઓને પૃથ્વી ગોળ છે, તે તેની ધરી પર ફરે છે, તેથી દિવસે સૂર્ય ને રાત્રિએ ચંદ્ર વગેરેને પૂર્વમા ઉદય ચર્મ પશ્ચિમમા પ્રયાણ કરતા જોઇએ છીએ, ને તેને લીધે જ રાત્રિ દિવસ થાય છે તથા સૂર્ય સ્થિર છે, ને તેની આસપાસ પૃથિવી આદિ ગ્રહો પરિક્રમણ કરે છે, ને એને લીધે જ ઋતુભેદ થાય છે ને જુદા જુદા નક્ષત્રો જેવામા આવે છે, એ વાત સમજાવીએ છીએ ત્યારે તેમના મનને કેવું વિપરીત લાગે છે ? સૂર્યને પૂર્વમાથી પશ્ચિમમા જતો નજરે જેવો ને તેને તે સાથે સ્થિર માનવો એ સત્યને અસત્ય માનના જેવું તેમને લાગે છે એ અથવા આવા અમલકારોના ગુજરાતીમા સાદી ભાષામા પુસ્તકો નહિ હોવાને લીધે એ સળધી પ્રાથમિક જ્ઞાન છટકી નહિ મળવાને લીધે અથવા એવા કોઇ કારણને લીધે એ વિદ્યા ઉપર લોકોનો અભાવ હશે ધણાનું કહેવું એવું પણ છે કે આ વિચાર પશ્ચિમનો હશે, પૂર્વનો નહિ હોય. આપણા શાસ્ત્રકારોનો મત પણ એવો જ છે, ને તેના પ્રમાણો આપણા ગ્રંથોમા પુષ્કળ છે એવું કહેવાથી પણ એ વાત તેમને ગમે ઉત્તરતી નથી એમા હોય કોનો ? માન આવા શાસ્ત્રીય પુસ્તકોના ભાષાતરના અભાવે તેમની અજ્ઞાનતા એ સિવાય બીજું શું ?

પૃથિવીના પોતાની ધરી પરના જમણ રિશે જુદાદર્શસિદ્ધાંતમા

મપજર. સ્થિરો મૂરેવાવૃત્તાવૃત્ય પ્રાતિદિવાસિકૌ

ઉદયાસ્તમયૌ સપાદયતિ મહનક્ષત્રાણામ્

.. ઉલ્લેખ છે. એનો અર્થ એવો થાય છે કે “નક્ષત્રમંડળ સ્થિર છે, અને પૃથિવી જ પોતાના અંગે વારંવાર જમણ કરીને ગ્રહ તથા નક્ષત્રના પ્રતિ દિવસના ઉદય અને અસ્તને ઉત્પન્ન કરે છે”

વળી હારોમ્બ ઉપનિષદમા પણ એવો જ ઉલ્લેખ છે કે

પ્રાચીન આર્યોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તથા તે જનસમાજને સુલભ શી રીતે કરવું. ૬૬૭

નેવોદેતા નાસ્તમેતા એકેલ એવ મધ્યે સ્થાતા.

એટલે કે આ સૂર્ય ઉદય પામતો નથી, અસ્ત પામતો નથી, એકલો મધ્યે સ્થિર છે.

પૃથિવી સૂર્યની પરિક્રમણા કરે છે એ વાત તો નીચેનાં સૂત્રોથી સ્પષ્ટ છે.

સવિતા યજ્ઞૈઃ પૃથિવી મરમ્ણાત્

એટલે કે સવિતા યજ્ઞૈઃ યમનૈઃ પૃથિવીઃ અરમણાત્ રમયતિ મતલબ કે સૂર્ય પોતાની નિયમિત શક્તિ વડે પૃથ્વીને રમોડે છે.

વળી વેદના બ્રાહ્મણગ્રંથમાં લખ્યું છે કે—

“અસૌ વૈ લોક ઇમ લોકમામિ પર્યાવર્તતે.”

આ પ્રસિદ્ધ સૂર્ય લોક તે પૃથિવી લોકને ચારે બાજુએ ફેરવે છે. એમાં અમિ પર્યાવર્તતે એ પદ લક્ષ્યપૂર્વક સમજવા જેવું છે. એ પદનો અર્થ અમિ આમિ મુખ્યેન પરિ સર્વતઃ આવર્તતે આવર્તયતિ પુનઃ પુનઃ આમયતિ અર્થાત્ (અમિ) મુખ્યત્વે કરીને (પરિ) સર્વ બાજુએ (આવર્તતે) પુનઃ પુનઃ ફેરવે છે.”

પૃથ્વી ગોળ છે, તે પોતાની ધરી ઉપર જમણ કરે છે, સૂર્યની આસપાસ ફરે છે તથા અવકાશમાં નિરાધાર રહેતી છે એ સંબંધનાં મંત્રો અવશોકયા પછી હવે બ્રહ્માંડના એ સર્વ મહાન ગોળાઓને પરસ્પર કેવો સંબંધ છે તે જોવું આવશ્યક છે. અંગ્રેજી અભ્યાસને આધારે સર્વત્ર એમ જ મનાય છે કે પ્રસિદ્ધ ખગોળવેત્તા કેપ્લર અને ન્યુટનને શુદ્ધતા-કર્ણજ્ઞના નિયમો ઘડ્યા ને બરતીઓટનું સમાજને જ્ઞાન આપ્યું. અલબત્ત ન્યુટન તાવવેતા ધણો વિદ્વાન હતો, પરિત હતો ને તેણે જે નિયમો બાધ્યા છે તે અઘાપિ પર્વત ખોટા કહ્યા નથી. એની પહેલાં યૂરોપાદિ દેશમાં ઘણા ખગોળવેત્તા થઇ ગયા હતા પરંતુ તેમાંથી કોઇને એ વાત સૂઝી નહોતી, તેથી એ શોધનનું જ્ઞાન તેમને જ આપવું ધટે છે. પરંતુ આર્યાવર્તના ખગોળશાસ્ત્રજ્ઞોનું એ બાબત ઉપર ધ્યાન ખેંચાયલું હતું. ને તેમણે પરસ્પર આકર્ષણ શક્તિના સિદ્ધિતો આપેલા જ હતા. દૃષ્ટાન્ત તરીકે—

મિત્રો દાધાર પૃથિવીમુત વામ્

તથા

દાધર્થ પૃથિવીમભિતો મયૂલૈઃ

અર્થાત્ સૂર્ય ચારે બાજુએ પોતાનાં ગમનશીલ કિરણોવડે પૃથ્વીને ધારણ કરે છે. તથા

૧૧. આકૃષ્ટશક્તિશ્ચ મહીતયા યત્ સ્વસ્થં ગુરુ સ્વામિમુલં સ્વશક્તયા

એટલે પૃથ્વી આકર્ષણશક્તિવાળી છે, ને તે આકાશમાં રહેલા બારી પદાર્થોને પોતાની

ગુજરાતી વાંચનમાળાના કવિતાપાઠો.

ટેકરટ છુક રિવિઝન કમિટીની તૈયાર કરેલી સાતે ચોપડીઓ બહાર પડી ચુકી છે અને તેના ઉપર યોડી ધણી ચર્ચા પણ થઈ ગઈ છે પરંતુ જે ચર્ચા આજ સુધી થઈ છે તે પરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે શિક્ષક વર્ગમાંથી ભાગ્યેજ કોઈએ તેમાં ભાગ લીધો હોય અમુક પાઠો શીખવતા શિક્ષકોને કેવી સરળતા અગર કેટલી મુશ્કેલી જણાઈ છે એ દ્રશ્ય જણાવાયું હોય એમ લાગતું નથી. બધા પાઠોની આવી ચર્ચા જરૂરી છે ખરી, પણ આ લેખમાં તેના એક ભાગ વિશે જ લખવા ધાર્યું છે.

કવિતાપાઠો માટે એકદમ રીતે નિગૂંથ દર્શાવાય છે તે નિરાશા કેટલે દરજ્જે વાળતી છે એ નક્કી કરવા માટે તો ‘ખરી કવિતા કોને કહેરી’, ‘નાના બાળકો માટે કેવી કવિતા પસંદ કરવી,’ ‘કવિતાના વિષયો કેવા હોવા જોઈએ, તેની લેખનશૈલી અને કવિતાધારી વિશે કેટલું ધ્યાન રાખવું જોઈએ’ વગેરે અનેક પ્રશ્નો ચર્ચવા પડે આદિ તેની ગંભીર ચર્ચા ઉપાવાનુ ચોક્કસ ધારૂં નથી કમીટીએ એ વિચાર પર પૂરતું ધ્યાન આપ્યું હશે એમ માનીનેજ આદિતો માન કવિતાપાઠોમાં દેખાતા હોય અને સુધારવી જોઈતી બાબતો જ બતાવવાનો વિચાર છે. ગુજરાતી નિરાશો સાથેના સંબંધથી એક શિક્ષક તરીકે થયેલા અનુભવ ઉપરથી જ આ લેખ લખવામાં આયો છે ખીજા શિક્ષકભાઈઓ તેમનો મતભેદ બતાવશે તો ધણી ખુશીથી વિચાર ચર્ચા શકશે.

કમે કમે આંક પુસ્તક લઈ તેની અદગની કવિતા વિશે ચોક્કસ વિવેચન કરવા જતાં પડેલા બાળપોથી વિશે મંદીશું.

બાળપોથી.

છે.” આ ઉપરાંત આપણા હાલના જ્ઞાને આપણે જાણીએ છીએ કે વિદ્યુત્તા Positive અને Negative એવા બે પ્રકાર છે; પહેલાંને આપણે ધનવિદ્યુત્ અને બીજાને નકલ-વિદ્યુત્ કહીએ છીએ. તેજ મુજબ આપણા સાત્ત્વીય ઇંદ્રિયામાંથી પણ વિદ્યુત્તા બે પ્રકાર મળી આવે છે. એ વિશે એવો એક મંત્ર છે કે—

“દૃષ્યેવ જ્ઞર્મરી તુર્ફરી તૂ નૈતૌશેવ તુર્ફરી પર્ફરીકા
લદ્ન્યજેવ જેમના મદેક્તમિ જરાવ્યજરં મરાયું”

એનો અર્થ એવો છે કે “બે પ્રકારની શક્તિઓ છે; એક પોષક અને બીજી વિનાશક. “અધિના” તત્ત્વમાં પણ આ બન્ને શક્તિઓ છે. અધિનામાં જર્મરી અને તુર્ફરી એવી બે શક્તિઓ છે. પહેલી પોષક અને બીજી નાશક છે.

ક્ષિપ્ર વિનાશક શક્તિને તુર્ફરી અથવા પર્ફરીકા કહે છે. આ શક્તિઓના યોગે મારું શરીર જરામરણના ધર્મોવાળું છે તે જરામરણરૂઢિત થાઓ, કારણ કે આ શક્તિઓમાં પોષણ અને કાન્તિ (જેમના, મદેરુ) ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે.”

વળી પદાર્થવિજ્ઞાનના મુખ્ય વિભાગો જેવા કે ઉષ્ણતા, નાદ, પ્રકાશ અને વિદ્યુત્તને આધુનિક શાસ્ત્રવેત્તાઓએ એક પ્રકારની ગતિમાન શક્તિ માની છે, તે જ મુજબ આપણા સાત્ત્વીયરોએ પણ માન્યું હતું.

એ સિવાય પૃથ્વીની આસપાસ વાયુ રહેલો છે, તથા તેમાં ગર્જના, વીજળી આદિ રહેલાં છે એવાં પ્રમાણો પણ છે. દદાન્ત તરીકે—

મૂમેર્ચહિર્વાદશ યોજનાનિ મૂવાયુત્ત્રાનુદવિદ્યુદાધમ્

અર્થાત્ પૃથ્વીને દરતો બાર યોજન પર્યંત ઉંચે ભૂવાયુ છે, એમાં વાદળ તથા વિજળી આદિ રહેલાં છે.

બ્રહ્મા અને તેના સંબંધના જ્યોતિષના તથા પદાર્થવિજ્ઞાનના સંબંધના વૈદિકમંત્રો આપણે જોયા તેવા વૈદિક તથા રસાયન બાળતના કેટલાક મંત્રો અથર્વવેદમાં છે, આથી કરીને સાયન્સનો વિષય જનસમાજને સુલભ કરવાનો રસ્તો માત્ર તેનાં પુસ્તકો જનસમાજના વાંચકોમાં જન્મ અને તેમ વિશેષ આવે એ જ છે. એથી એ જ્ઞાન લેવા સમાજની વૃત્તિ થશે તો તેમાંથી અનેક લાભ તેને પ્રાપ્ત થશે. આ મુગ વિદ્યાકળાનો છે, અને આપણે જાણીએ છીએ કે જે દેશ વિદ્યાકળામાં આગળ વધ્યો છે તે આગાદ છે એટલું જ નહિ પણ લાંબા સેકો પણ ઉત્સાહી, ઉદ્યમી તથા શીર્ષત હોય છે. એ સાથે એટલું પણ ખરું છે કે એ શાસ્ત્ર પ્રયોગાદિથી જન્મ વ્યવહાર થાય તેમ વિશેષ ફળદાયી છે. એ માટે દરેક સાહસિક તથા ધનવાન પુરૂષે એ નિરાધાર બાળકને પોલી ઉછેરી મોટું કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય દર્શન સમજી ઉછેરી મોટું કરવું જોઈએ. તથાસ્તુ.

“લાનુ.”

ગુજરાતી વાંચનમાળાના કવિતાપાઠો:

ટેકસ્ટ બુક રિવિઝન કમિટીની તૈયાર કરેલી સાતે ચોપડીઓ બહાર પડી ચુકી છે અને તેના ઉપર થોડી ઘણી ચર્ચા પણ થઈ ગઈ છે. પરંતુ જે ચર્ચા આજ સુધી થઈ છે તે પરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે શિક્ષક વર્ગમાંથી આવ્યેજ કોઈએ તેમાં ભાગ લીધો હોય. અમુક પાઠો શીખવતાં શિક્ષકોને કેવી સરળતા અગર કેટલી મુશ્કેલી જણાઈ છે એ હજી જણાવાયું હોય એમ લાગતું નથી. બધા પાઠોની આવી ચર્ચા જરૂરની છે ખરી, પણ આ લેખમાં તેના એક ભાગ વિષે જ લખવા ધાર્યું છે.

કવિતાપાઠો માટે એકદર રીતે નિરાશા દર્શાવાય છે. તે નિરાશા 'કેટલે દરજ્જે વાળખી છે એ નક્કી કરવા માટે તો 'ખરી કવિતા કોને કહેવી', 'નાનાં બાળકો માટે કેવી કવિતા પસંદ કરવી,' 'કવિતાના વિષયો કેવા હોવા જોઈએ, તેની લેખનશૈલી અને કવિતાધારી વિશે કેવું ધોરણ ગમતું જોઈએ' વગેરે અનેક પ્રશ્નો ચર્ચવા પડે. આદિ તેવી ગંભીર ચર્ચા ઉપાડવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી. કમીટીએ એ વિચાર પર પૂરતું ધ્યાન આપ્યું હશે એમ માનીનેજ, આદિતો માત્ર કવિતાપાઠોમાં દેખાતા દોષો અને સુધારવી જોઈતી બાબતો જ બતાવવાનો વિચાર છે. ગુજરાતી નિશાળો સાથેના સંબંધથી એક શિક્ષક તરીકે થયેલા અનુભવ ઉપરથી જ આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે. બીજા શિક્ષકભાઈઓ તેમનો મતભેદ બતાવશે તો ઘણી ખુશીથી વિષય ચર્ચા શરૂ કરીશો.

ક્રમે ક્રમે અંકેક પુસ્તક લઈ તેની અદરની કવિતા વિષે યોગ્ય વિવેચન કરવા જતાં પહેલાં બાળપોથી વિશે કહીશું.

બાળપોથી.

આમાં છ ગીતો છે. આ ગીતો માટે ઘણા શિક્ષકો ર્ધાદ કરે છે, તેનું કારણ એનું જ જણાયું છે કે શિક્ષકો એમ માને છે કે છોકરાંને આ ગીતોની સમજુતી શીખવવાની છે. ખાતાં તમ્મયી આપેલી સૂચના ધ્યાનમાં ન લેવાથી આવી ગેરસમજુતી થાય છે. આ ગીતો મોટે જ કરાવવાના છે. પહેલાં ત્રણ તો ઈગિત સાથે કરવાનાં હોવાથી બહુ આનંદ આપનારાં છે. ચાલો અને તારા જેવાં સુંદર છે તેવાં જ સરળ છે. 'રંગ' નાં ગીતના રાગ માટે ઘણા વિરોધ દર્શાવે છે, પણ સારા શિક્ષકને તે રાગ છોકરાંઓને શીખવતાં જરા પણ મુશ્કેલી પડી નથી. એકંદરે બાળપોથીના કવિતાપાઠો સુંદર, સરળ, યોગ્ય અને કવિત્વ ભર્યા જ છે. જે બહુ જ મુશ્કેલ કામ હતું તેમાં કમિટીએ જ્યારે સંપૂર્ણ જય મેળવ્યો છે ત્યારે આગળ જતાં દેખાશે તેમ બીજા પાઠોમાં કોઈ કોઈ જગાએ અયોગ્યતા રહેવા દીધી છે.

પહેલી ચોપડી.

આમાં આપેલી કવિતા વિશે પણ ખાસ કહેવા જેવું કશું નથી. આ વિષેની કવિતામાં 'સારો આવ હોય એનું તો લાગતું નથી. નાનું છોકરું પોતાના બોલ પંખીના કહેવતો જાણે છે એનું વર્ણન મા વિષેની કવિતામાં કરે એ વખતે કોઈને યોગ્ય લાગતું હોય તો બીજે તેમ દો.

માનાપની સેવાની કવિતા છે તેમા સેવા કરનાર પુત્રનું નામ માધવ રાખ્યું છે હિન્દુ પુરાણમા અવણ્ણનું નામ મશહુર હોવા છતાં તેના નામ સાથે પિતૃભક્તિ સર્વ હિન્દુ હૃદયમા જોડાયેલી હોવા છતાં, તે દ્વારા છોકરાને કાષ્ઠક ધાર્મિક ગાથાનું જ્ઞાન આપવાની સરળતા મળે તેવું હોવા છતાં આવું કલ્પિત નામ સામાટે રખાયું હશે એ જાણી શકાય તેમ નથી. પણ નામ સિવાય બીજું કશું કહેવા જેવું નથી. કાપણીને ખગાના ખેલગીત ખરેખર બહુ આ નંદ આપે તેવા છે જે છોકરાને ખેલીનું જ્ઞાન નથી તેને પહેલાં વાતચીતથી તે જ્ઞાન આપી આ ગીતદ્વારા પદાર્થપાઠ જેવું આપી શકાય તે ખરેખર ગમ્મત સાથે સાફ જ્ઞાન મળે એવું છે.

બીજી ચોપડી.

પાઠ ૨ જે સવારનું વર્ણન ભેરવ ગગમા આપ્યું છે કવિતા બોનવી અને કવિતા ગાવી એ બે જુદી જ વાતો છે એમ શિક્ષકેના ખ્યાલમા ન હોવાથી ઘણીવાર બહુ કટાંગ બરેલું અને હાસ્યજનક શ્વાસ આ કવિતા બોલાવતા યાય છે રાગ તરીકે ગાવા માટે કવિતા ઘણી મોટી લાગે છે સવારના સુદર, 'મગન' કરે તેવા વર્ણનમા 'ચોર મોદુ કાણુ ચયુ ખૂણા ખાયા ખોળે' એ વર્ણન સુંદર બાગમા બાવળના ઝાડ જેવું અરથાને લાગે છે પાઠમા આપેલી હકીકત કવિતા કરતા ગદ્યમા વધારે શોભે તેવી લાગે છે.

પાઠ ૨૫ કુહાડી

બીજી લીંગમા બાયડો અને બા'દર એ બે શબ્દો કવિતાને માટે લાયક છે એમ કોઇ કહેશે ખરા? 'બ-યો બાયડો હોય બા'દર સાણો' એ બોલવામા જ જરા ક્લિષ્ઠ લાગે છે 'બાયડો' એ પોતે શબ્દ જ પ્રાન્તિક અને ગ્રામ્ય પણ કહેવાય તેવો છે બાયડો કે બાયડો એ નક્કી નથી. ઇ કે ય બને લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારવાળા છે કવિતામા બ-યો બાયડોહો એમ જુદા પાડતા ય જૂદો પડે છે અને કવિતાની સરળતામા હરકત કરે છે બા'દર શબ્દ ગામડીયાઓનોજ છે કવિતામા તેવી છૂટ લેવાથી કવિતાની મજા જતી રહેતી લાગે છે

લીંગ ૧૫ મીમા તો કવિતાનો હેતુ જ બધો ઉધો યઇ પડે છે આ કવિતાનો મૂળ હેતુ એવો છે કે કુહાડીવાળો છોકરો એવો ડાલો અને સત્યશીલ હોતો કે તે પોતાની ચીજને બદલે બીજી ગમે તેવી સારી ચીજ હોય તો પણ ન લે. નાના છોકરાપર આ અર્થ હસાવવો એ કવિતાનો ઉદ્દેશ છે છતાં છોકરા જુદુ જ સમજે છે એ મેં પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જોયું છે પરીક્ષાને વખતે પૂછ્યું કે તે છોકરે સોના રૂપાની કુહાડી કેમ ન લીધી? છોકરાએ જવાબ આપ્યો છે કે 'તે સારી નહોતી' 'છોકરાને ગમતી નહોતી' આમા શિક્ષકને હોય કાઠવામા આવે તો કહેવું જોઈએ કે શિક્ષક દોષમાથી મુક્ત નથી, પણ તેવી જ રીતે કવિતાનો લખનાર અને તેના છપાવનાર પણ દોષમાથી મુક્ત નથી 'મને તો ગમે મારી સારી કુહાડી નો પહેલોજ અર્થ એ નીકળે કે મને તો મારી સારી કુહાડી હતી તે જ ગમે છે માટે હું બીજી નહિ લઉં છોકરાઓ આવો અર્થ સમજે તેમા નવાઇ નહિ. બીજા ધોરણના છોકરા પાસેથી મને તો મારી કુહાડી મારી છે માટે જ તે સારી લાગે છે અને માટે

જ તે મને ગમે છે એવા પર્યેષક અર્થની આશા રાખવી એ બ્યર્થ છે. તેમની પાસેથી તો બાવાર્થ અને શબ્દોમાંથી જ સરળતાથી નીકળતા બાવાર્થની આશા રખાય.

ત્રીજી ચોપડી.

પાઠ. ૧૬. સત્ય.

‘સતતું ચિત ચિતન રે કરવું’ ‘ચિતન કરવું’ નો અર્થ ધ્યાન ધરવું આપેલો છે. સતતું ચિતમાં ધ્યાન ધરવું એનો અર્થ છોકરાં ન સમજે તો નવાઈ જેવું ખરું! સતતું ધ્યાન કેમ ધરવું? સતનો વિચાર કર્યા કરવો એ અર્થ વધારે અંધ ખેસતો થાય ખરો.

બીજી કડીમાં જે અલહારસંદર્ભે યદ્ય અથેલ છે તે શિક્ષકો પણ ઉકેલી શકતા નથી તો છોકરાઓ તો કેમ સમજે? એ કડી જરા અધરી પડે છે તે સિવાય કવિતામાં કશું કહેવાપણું નથી. પણ

પાઠ ૨૪ માની કવિતાના ‘વાદવિવાદ’ અને ‘તકરાર’ એ શબ્દો તદ્દન ખોટા અર્થે વપરાયેલા લાગે છે. નર્મકોરા અને બીજા આજ સુધી બહાર પડેલા કોશોને આધારે હું આ દીકા કહું છું, કોઈ બીજા કોશમાં બીજા અર્થ હોય અને તે મારી જાણમાં ન હોય તો સુધારવા તૈયાર છું.

વાદવિવાદ શબ્દ, તેમજ તકરાર શબ્દ એક જથ્થા એક વાત કહે અને બીજાને તે વાત ખોટી કરાવવા, કે તેમા સુધારો વધારો બતાવવા જે દાખલા દલીલ રજૂ કરી વિવેચન કરે તેને માટે વપરાય છે એમ સમજવું છું. આ પાઠમાં તેવું તો કશું છે નહિ. કવિતામાં દરેક પણ પોતાનો ઉપયોગ અને પોતે મનુષ્યની જે સેવા કરે છે તેનું બ્યાન કરી, મનુષ્ય બદલામાં માત્ર દુઃખ આપે છે એવો પોતાનો અસંતોષ જાહેર કરી હન્સાદ્ ભાગવા તત્પરતા બતાવે છે; દુકામાં તેઓ માત્ર કૃપાદ કરે છે. તકરાર કે વાદવિવાદ ચલાવતાં નથી. તકરાર કાંઈ પડી નથી અને દરબારમાં ફર્જોલ્તા ઉભરા સિવાય બીજું કાંઈ કામ ચાલ્યું નથી. વાંચનમાળામાં જ જે આવા ખોટા કે સંદેહવાળા—જે મારી માન્યતા ખરી હોય તે—અર્થ આપવામાં આવે તો પછી શુદ્ધ સંસ્કારી આપા માટે ક્યાં જોવું?

શબ્દ કરતાં પણ વધારે ગંભીર જૂલ—અર્થની જૂલ પાઠ ૩૧ મામાં થયેલી છે. કવિતા તરીકે તો મને એમાં કાંઈ કવિત્વ જણાતું નથી—પણ તે તો કપાળે કપાળે જુદી મતિનું પરિણામ ગણાય. મને સાડ ન લાગે તે વખતે બીજાને બહુ સાડ લાગે માટે તે વિષે તો હું કશું કહેવા માગતો નથી. પણ પંખીઓમાં—

કોઈ વનરૂળ ખાય છે, કો કણ ચણતાં જાય;

કોઈ ચૂસે છે ફૂલરસ, વનરૂપિ કોઈ ખાય.

એમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ફૂલો રસ ચૂસનારાં કોઈ પક્ષીઓ હોય તો કૃપા કરી જ.

જાવવા તરફી લેવાની આ વિનંતિ છે. હું તો પ્રાણિવિદ્યા ભણ્યો નથી, પણ તે વિદ્યા ભણેલા મારા મિત્રો કહે છે કે જોને, ચાંચ હોય તે ચૂસી શકે નહિ, ચૂસવાની ક્રિયા હોઠથી થાય છે. મધમાખતે પંખીમાં ગણાતી ન હોય—અને હું મારું છું કે તેવી ગણતરી થતી જ નથી—તો પછી ફૂલનો રસ ચૂસનારાં પંખીઓ ક્યાં હશે? જો એ હકીકત ખરી હોય તો લખનાર કે છપાવનારે શિક્ષકોને સમજાવવી જોઈએ અને જો ખરી ન હોય તો સુધારવી જોઈએ.

આગળ જતાં—

‘વનસ્પતિ કોઈ ખાય, જાય દોડી જળધારે’ : છોકરાં દોડી જાય એ તો ઠીક, પણ પંખીઓ પણ દોડી જાય એમ કહેવામાં કોઈ વધારે ત્વરા જતાવાતી હશે કે વધારે સારી ઉપમા કહેવાતી હશે? ઉપમા હોય તો પણ આ લખનારને તો તે હીનોપમા જેવી લાગે, કારણ દોડવા કરતાં ઉડવાની ક્રિયા તરત થાય છે તો પછી બિચારાં પંખીને દોડવાની ફરજ પાડવી શા માટે?

‘આ સિવાય પણ ‘પ્રીતનો પડદો ખોલે’ ‘ખાંચે રાખી ખંત’ વગેરે પ્રયોગો કાંઈ વિચિત્ર લાગે છે ખરા, પણ વખતે તેનું કારણ સ્થિતિજત હોય તો ના ન કહેવાય.

પાઠ ૩૬માં પણ કોઈક ઉપમા વિચિત્ર લાગે છે. મોગરો— અનેક પાંખડી પ્રસારી ઝારી ૩૫ બન્યો એનો અર્થ બંધ બેસતો કરીએ તો પણ તેમાં સ્થિરત્વ કશું જણાતું નથી.

ચોથી ચોપડી.

પાઠ ૭. આજ અને કાલ.

અંગ્રેજી કવિતાનું બાપાંતર છે પણ મૂળની ખૂબી બાપાંતરમાં ઉતરી હોય એવું જણાતું નથી. તેની ચોથી કડી નીચે પ્રમાણે છે.

પણ અન્યાય થતો મટવાને,
મનમાંથી ગુસ્સો ધટવાને,
જે વડતું તો વડતું ચારે,
કાલે કાલે બાઈ કાલે.

આ વિચારમાં હૃદયનો આશય ગમે તેવો જોઈએ જતાવવા પ્રયાસ કર્યો હોય તો પણ નાના છોકરાને એમ કહેવું કે ‘અન્યાય થતો મટવાને પણ વડવાનું કાલ ઉપર મુસતવી રાખવું,’ એ બહુ સાઈં નહિ. એક છોકરાએ બીજાને કાંઈ અન્યાય કર્યો હોય અને જો તે વખતે શિક્ષક જરા ગુસ્સે યઈ વડવા જાય તો શું ઉપરની લીટી યાદ લાવી થતો અન્યાય મટાડવા તેણે વડતું નહિ?

તેવો જ હવે વિચાર છઠ્ઠી કડીમાં આપેલો છે. જે છોકરાં માટે તો ઘણો વધારે ઉંચો લાગે છે. શિક્ષકો તેવા વિચાર જરાજર સમજાવી છોકરાના હૃદયમાં ફેલાવી શકે તો તો કાંઈક પણ ઠીક અને નહિંતર તો નકામું જ.

ચોથી ચોપડી કન્યાસાળામાં ચાલવાની તો છેજ એ હકીકત ધ્યાનમાં હોવા છતાં પાઠ ૨૪ માં આપેલી કવિતાની ક્રુવકડીમાં 'વિચારીને ચાર ઉચાર વાણી' શા માટે રખાયું હશે? જૂની ચોપડીઓની પાછળની આશ્ચિત્તોમાં ચારને બદલે વાજળી રીતેજ વીર કરાયું હતું. તે સુધારો ગ્રહણ થયો હોત તો શું ખોટું હતું?

પાઠ. ૪૯ ની કવિતામાં જ્યાં ત્યાં 'રે' લાવવો પડ્યો છે એ હાલના વાચકોને કળાની ખામીનું ભાન આવે છે. લીટી ૩, ૪, ૬, ૭, ૮, ૨૭, ૨૮ માં એટલે સાત કડીમાં સાતવાર નકામો ર ધુસી ગયો છે. ચોથી ચોપડી એટલે પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું. એટલે દરજ્જે પહેલનારાઓને કાંઈક કળાવાળી કવિતા એકાદ પણ આપી હોત તો શું ખોટું હતું?

પાંચમી ચોપડી.

આપણે કવિતાના પાઠો સંબંધે સામાન્ય ચર્ચા અત્યારે કરવી નથી એટલે પાંચમી ચોપડીથી કવિતાપાઠ ધોરણ પ્રમાણે ચર્ચાયાતા થાય છે કે કેમ એ પણ જોવાનું કામ નથી, તેમ કદ જાતના વિષય કવિતાપાઠોમાં હોય તો ગુજરાતી બોલનારી સમસ્ત આલમમાં સંતોષ થાય એ પણ ચર્ચવાની જરૂર નથી. કવિતામાં અમુક જાતની કળા જોઈએ એ માન્યતા ગુજરાતમાં હમણા હમણાં જ સ્વીકારાતી આવે છે એટલે એક દોઢ જમાના પહેલાંના લખનારમાં ઝાઝી કળા જોવાનું બની શકે તેમ નથી. ગદ્ય ચોપડીના મા પાઠને વિશે કહ્યું હતું તેવું જ કદક પા. ૩૪ માની શિખરિણી-જેમાં તારીનું તહારી, નિરખીનું નિર્ખા, ગર્જનનું ગરજન વગેરે કરવામાં આવેલ છે તેને માટે કહી શકાય પણ તે ઉપર બહુ ન ચોક્કસતાં આપણે પાઠ ૫૪ નિર્દોષ પંખીડાંનું કાવ્ય છે તે જ માત્ર તપાસશું.

કલાપીનાં બે જૂદા જૂદાં કાવ્યો છે. 'એક ધા' (પા. ૨૨૮ કલાપીનો કેકારવ.) અને 'મને જોઈને ઉડી જતા પક્ષીઓને' (પા. ૨૩૦ કલાપીનો કેકારવ.). આ બે કાવ્યોમાં પહેલાંની ચાર કડી છે અને બીજાની ત્રણ કડી છે. આ બેમાંથી પહેલા કાવ્યની છેલ્લી કડી કાઢી નાંખી બીજું કાવ્ય સાથે જોડી દીધું છે પણ તે જોડણીમાં મહાગંભીર ભૂલ થઈ છે એમ આ લખનારને તો લાગે છે. તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે.

કલાપીનાં બંને કાવ્યોમાં ભાવ જૂદો છે, ઉદેશ જૂદો છે, કાવ્ય લખાવનાર પ્રયોજન જૂદાં છે, લેખકની કાવ્ય લખતી વખતની રિચિતિ જૂદી જૂદી હતી. પહેલું 'એક ધા' છે તે કાવ્ય લખવાનો સર્વ ઉદેશ તેની છેલ્લી કડીમાં સમાયેલો છે. છેલ્લી કડી એ એ કાવ્યની તર છે, એ કાવ્યનો સાર છે, એ કાવ્યમાંથી નીકળતો બોધ છે. તે બોધ એવો છે કે—

રે! રે! શ્રદ્ધા ગત યદ્ય પછી કોઈ કાળે ન આવે!

લાગ્યા ધાને વિસરી શકવા કાંઈ સામર્થ્ય ના છે!

આખાં કાવ્યને કહેવાનું જ ઉપરની બે કડી છે. એકવાર ધા લાગ્યો તે વિસરી શકાતો નથી, એક વાર શ્રદ્ધા ગઈ તે પછી આવતી જ નથી! ક્યાં આ સાર અને ક્યાં 'નિર્દોષ પંખીડાં' ની પહેલી ત્રણ લીટીના અર્થ વચરનો સારવગરનો ભાગ! જે પહેલી ત્રણ

કડીમાં કાંઈ પણ સારું હોય તો તે એટલું જ કે છેડી કંડીએ પહેલિયા માટે ધણું સરળ, સુન્દર, ભાવભર્યું વર્ણન છે. તેથી વધારે એ ત્રણ કડીમાં કશું નથી. નિર્દોષ પંખીડાંને કયો આનંદ તેમાં વર્ણવ્યો કે કંઈ રીતે પંખીડાંની નિર્દોષતાનો ઉલ્લેખ તેમાં આવી ગયો ?

હવે બીજું કાવ્ય કલાપી પોતાના બગીચામાં ફરવા ગયેલ ત્યાં તેને જોઈ પંખીડા ઉડી જવા લાગ્યાં. તેના અતિનર્મ દીલને લાગ્યું કે આ શા માટે ? માણસમાને બીજા પશુમાં ફેર શા માટે જુએ છે આ પંખીડાં ? એ વિચારથી પંખીડાંને સંબોધવાનું મુજબું ને આ કાવ્ય લખાયું. એમાં પણ પંખીડાંની નિર્દોષતાનો કે એવો બીજો કશો ઉલ્લેખ નથી મારામાં તમે ફેર ન જુવો. પાસે જોવી ચરતી હતી આ ગાય તેવો જ હું છું એમ માનો એવી તેની વિનંતિ છે અને છેવટે તમપર લોકો સત્તા ભોગવે છે માટે તે ફેર છે એવો વિચાર છે.

આમ આ બે છુટાં કાવ્યો છે. પહેલાંનું નાક જ કાપી નાખ્યું કે માથું આપું ઉડાવો' દીધું એમ કહીએ તો ચાલે; પણ ને પછી પણ હવે બેની જોડણી બંધ બેસતી આવે છે કે કેમ એ જુવો. પહેલી ત્રણ કડીમાં પાંચરો ફૂંક્યો એ પોતાની મેળે કહે છે; તો પછી ચોથી કડીમાં 'શાને આવાં મુજથી ડરીને ખેલ જોડી ઉડા છો?' એ પ્રશ્ન જ કેમ પૂછી શકાય ? શા માટે કેમ ? તે પાંચરો ફૂંક્યો હતો તે માટે. તે જ કડીમાં લખનાર તદ્દન જૂઠો છે એમ સિદ્ધ કરાય. કારણ ત્રીજી ચોથી લીટીમાં કહે છે હું તો ગાય જોવો છું—ખોટી વાત તેતો પાંચરો માર્યો હતો—એવો કે બિચાઈ પક્ષી તર ઉપરથી નીચે પડ્યું હતું—અને હું, તમ શરીરને કાંઈ હાનિ ના કરૂં—તે પણ જૂઠું. આમ અસલની પરપરા ચાલી: મેં માળીને ના પાડી છે—હશે કદાચ; પણ તું પોતે પાંચરો ફૂંકે છે તેનું કેમ ? વગેરે વગેરે. આમ બે જૂઠી જ ભાવના, જૂઠા જ ઉદ્દેશનાં, જૂઠે જ પ્રસંગે લખાયેલા કાવ્યો બેમાં કરી, કવિતા સમજવાની ભૂલ ભતાવી છે એટલું જ નહિ પણ રાજવી કવિ કલાપીને મોટો અન્યાય આપ્યો છે. આ ભૂલ તો બને તેમ તરત સુધારવી જોઈએ એમ દરેક ભાષાસેવકને લાગશે.

છઠ્ઠી ચોપડી.

જેમ મધપાઠમાં તેમ જ કવિતાપાઠમાં ચડતી ચોપડીમાં ચડતું ધોરણ સચવાયું નથી. આ દોષ છઠ્ઠી ચોપડીના કવિતાપાઠોને પણ લાગુ પડે છે. જે કોઈ પરદેશી વાંચનમાળાની કવિતા ઉપરથી શુજરાતી કવિતાની કદર કરવા બેસે તો તો ખરેખર આપણા કવિતા-સાહિત્યને બહુ ખમવું પડે.

૫૪ મા. પાઠમાં

'રવિચંદ્ર તણા મારગો રાશી કહેવાએ' જોઈએ તેને બદલે શશીની છાપભૂલ થઈ છે તે શિક્ષકોએ સુધારી લેવી. નર્મકવિતા પણ ન વાંચનામાં આવી હોય એવા શિક્ષકો હોય એ ખરેખર શુજરાતી ભાષાનું શુભસૂચક ચિન્હ તો નથી જ.

સંગીત.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૭૨ થી.)

હવે, ગીતાર્થનું પ્રતિપાદન કરવાનું કાર્ય સંગીતનું હોવાથી, ગાયકે ગીતનો અર્થ પ્રથમ સમજવો જોઈએ એમ ઉપર કહ્યું છે. કાવ્યના અર્થને સર્વથા કવિતાના જે વિભાગ છે તે તરફ લક્ષ રાખી જે અર્થનું કાવ્ય હોય તે અર્થને અનુકૂલ રાગ, તાલ, તાલની લય, ગાયકે પસંદ કરીને તે અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ઉપયુક્ત તાન પલટાને પણ અવકાશ આપવો જોઈએ. કાવ્યના અર્થ પ્રમાણે કવિતાના વિભાગ Narrative (આખ્યાન), Didactic (બોધપ્રદ), Meditative (ચિંતનાત્મક), Descriptive (વર્ણનાત્મક), અને Pathetic (ભાવાત્મક) એ પ્રમાણે થાય છે, તેમા Pathetic મા જે બાન ને કાવ્યમા પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું હોય તે પ્રમાણે, દર્પ, શોક, વીર, શાન્ત વગેરે વિભાગ યદ્ય શકે છે આ દરેક ભાગના ગીત માટે ગાયકે જૂદા જૂદા રાગ, તાલ, લયનું અવલગન કરવાનું છે. તેને માટે કાઈ સર્વમાન્ય સામાન્ય નિયમ યદ્ય શકતા નથી, પરંતુ વારવાર પ્રયોગો કરી જોઈને સર્વથી વિશેષ અનુકૂલ લાગે તે રાગ, તાલ અને લયનો ઉપયોગ કરવો સંગીત-અને આ પ્રકારનું સંગીત-એટલે applied music-વિશેષે કરીને-ખીજ experimental science ની પેઠે, પ્રયોગને યોગ્ય છે. પ્રયોગ વગર પૂરેપૂરી સમજણ પડવી કઠણ છે તો પણ કાષ્ઠક ઉદાહરણ આપ્યાથી લક્ષમા આવશે એમ ધારી શકાય છે.

પ્રથમ, Narrative poems એટલે આખ્યાન લઘ્યે આ ભાગના કાવ્યમા સરકૃતના મહાકાવ્યો આવે છે, પરંતુ તે સર્વ છન્દોબદ્ધ હોવાથી સંગીતને સમજાવે કાઈ વિશેષતા તેમા નથી છન્દ પણ ગાઈ શકાય છે ખરા અને જૂદા જૂદા રાગમા પણ ગવાય છે તે પ્રમાણે એ મહાકાવ્યોના છન્દોમા જેજે નસ હોય તે રસને અનુકૂલ રાગ તાલમા તે ગાવા જોઈએ સરકૃત મહાકાવ્યો કરતાં મુજરાતી મહાકાવ્યો—જેવા કે નળાખ્યાન ઓખાહરણ વગેરે—જૂદા બધારણવા છે અને સંગીત માટે વધારે યોગ્ય છે તો પણ તેમા ઘણીખરી દેશીઓ અને કડંબા ઇત્યાદિ છે તેમાં કાઈ વિશેષતા નથી હોતી એ જાતના કાવ્યોમા અનેક નસના કાવ્યો હોય છે પરંતુ તેનાં બધારણ સંગીતની યોગ્યતા જલ્દી ધરાવે તેવા નથી હોતા અપવાદરૂપે કેટલાક તેમાના ગીત સંગીતયોગ્ય છે. ઉદાહરણ તરીકે નળાખ્યાનમા દમયન્તી પોતાની માથીને ત્યા દાસી તરીકે રહેલી છે અને તેને માથે મોતીની માળાની ચોરી ચઢે છે તે પ્રસંગે દમયન્તીના ઉદ્ગારનું નીચે મુજબ આરમ્ભાતું ગીત છે તે સંગીત માટે યોગ્ય છે—

હરિ તમે સત્યતથા સધાથી, હરિ હુ તો કાષ્ઠજે નથી સમાતી ઇત્યાદિ

સૂમાનન્દનું બીજું કાવ્ય ઓખાહરણ છે તેમા પણ કેટલાક કાવ્યો સંગીતને લાયકના છે. તે શિષ્યાય,

વૈશાખાચન એણીપેરે બોલ્યા મુણજન્મેજય રાય,
વિસ્તારી તુજને સંભળાવું કહું આઘપરવ મહિમાય.

કલાદિ લીટીઓ મ્હોટે કર્કશ અવાજે બોલનારા માણુગોળીયા અથવા નરધાં સારંગી સાથે કયા કહેનારા વ્યાસજીઓના આખ્યાનોમાં તો કાંઈ સંગીત હોતું નથી. આખ્યાનમાં ગીત સંગીત યોગ્ય હોય તો પણ વ્યાસજીઓ અને માણુભટ્ટીઆ સંગીત શાસ્ત્ર અને કલાથી એટલા દૂર હોય છે કે તે માત્ર ધાંચી ગોલા જેવા શ્રાતાજનને પ્રિય થવાં ઉપરાંત અને તે દ્વારા વ્યાસજીના ઉદરનિર્વાહ શિવાય બીજું કાંઈ કરી શકતા નથી. પુરાણનાં આખ્યાનો કહેનારા પુરાણીઓ પણ આ કરતાં કાંઈ ઉચ્ચ પદ ધરાવી શકતા નથી. આ વિભાગની કવિતામાં સંગીત યોગ્ય કવિતા પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યોમાં છે એટલી બીજા કોષ્ટમાં નથી, તે શિવાય “સદેવંત સાવર્ણગા વગેરે છન્દોબદ્ધ વાર્તાઓમાં સંગીતકલાને યોગ્ય કાંઈ જ નથી.

બીજે વિભાગ બોધપ્રદ કાવ્યો (Didactic) નો છે. તેમાં પણ સંસ્કૃતમાં આચારના બોધ આપનાર રમૂતિના મન્ય છે, તે પણ છન્દોબદ્ધ છે, એટલે સંગીતનો કાંઈ અવકાશ તેમાં નથી. બોધપ્રદ કાવ્યો સામાન્ય રીતે સંગીત માટે યોગ્ય નથી તેમાં વળી છન્દોબદ્ધ બોધપ્રદ કાવ્ય તો વિશેષ રીત અયોગ્ય થાય છે. તે જ રીતે ચાબખા, મનનેજ હૃદયેની કરેલા બોધનાં ગીત પણ સંગીતને લાયક બાગ્યે જ હોય છે. આ જાતનાં કાવ્યમાં સંગીતની યોગ્યતા ધરાવતાં કાવ્ય અપવાદ રૂપે જ છે; ધીરાભગતનાં કાવ્ય આ અપવાદમાં આવી શકે છે; તેમ જ અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા “બક્ત મુહુર” માંતું એક નીચેતુ ઉદાહરણ પણ અપવાદ રૂપે સંગીતની યોગ્ય ધારે છે:—

હે પ્રિય મિત્રો પ્રભુ આપ્તાઓ. ઈત્યાદિ

બોધપ્રદ કાવ્યોમાં જ્યાં કાંઈ પણ જાતના મનોભાવને લક્ષ્ય રાખી રચના થઈ હોય તો જ ને કાવ્યમાં ગેયતા આવી શકે છે.

બોધપ્રદની પંક્તિનાંજ ચિન્તનાત્મક કાવ્યો (Meditative) છે; તેમાં પણ સંગીતક્ષમતા એાછી અને અપવાદ રૂપે હોય છે. બોધપ્રદ અને ચિન્તનાત્મક કાવ્યો કરતાં આખ્યાયિકાઓ સંગીત માટે વધારે યોગ્ય હોય છે.

તેમજ, વર્ણનાત્મક કાવ્યો પણ ઉપર જણાવેલાં ત્રણે જાતનાં કાવ્યો કરતાં ગાવા માટે વધારે અનુકૂલ છે. પરન્તુ તેમાં પણ જે ઉચ્ચ જાતની કવિતા સમાવલી હોય તોજ તે સંગીતમાં શોભે છે. કેટલાંક વર્ષ ઉપર કાંઈ સરકારી અમલદારની બદલી થવાથી કાંઈ “કવિ”ના હૃદયમાંથી કવિતા ઉભરાઈ ગઈ અને જ ક્ષણે તે ગૃહસ્થ શહેર છોડી ચાલ્યા તે ક્ષણે વરસાદ આવ્યો અને નેવે પાણી ચાલ્યાં આ ઉપરથી કવિએ ધરનાં છાપરાંનાં નળિયાં પણ તે ગૃહસ્થના વિરહથી રૂપે છે એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરી! આવા વર્ણનવાળા રચનાને સંગીતથી શોભા પવી કાણુ છે. પરન્તુ ઉચ્ચ કવિવ્યક્ત રચનાઓ અસલના ગુજરાતીમાં, હાલનાં કાવ્યોમાં

અને હિન્દુસ્થાની ગીતોમાં પણ અનેક મળા આવે છે અને તેને સંગીતથી શોભાવવા માટે ગાયકને આનન્દ પણ થાય છે. આ જાતિનાં કાવ્ય ગાતાં ગાયક જો તેનું ચિત્ર કલ્પના આગળ ખડું કરી શકે તો તે ઉચ્ચ પ્રકારની કળા ધરાવે છે એમ જ કહેવાય. એક સામાન્ય ગીત સોરઠ રાગનું છે:—

રાગ તારા ડુંગરીયામાં બોલે મોઢ મોર,
મોર બોલે ખપૈયા બોલે કાચલ કરે છે સોર;
ઝરમર ઝરમર મેહુલો વરસે ભોંજે મારા સાળુયાની કોર.

ઓમાસાનું આ ન્હાતું સામાન્ય વર્ણન મુઘાના મુખમાંથી નીકળે છે અને તેમાં દર્શાવેલી સ્થિતિનું ચિત્ર શ્રોતાની કલ્પના આગળ ઉભું કરવાનું કર્તવ્ય સંગીતનું છે. મોરના ઉચ્ચાર, ખપૈયાના બોલ, કાચલના સોર, એ સર્વેનું ગાયકે પ્રથમ મોતાના હૃદયમાં પ્રતિબિંબ પાડી, તેમ જ ઝીણા ઝીણા વરસાદનાં દૃશ્યની કલ્પના કરીને તેવે પ્રસંગે રસ્તે જતી મુઘાના સાળુની દશા કલ્પનાચક્ષુવડે જોઈને પછી તે સર્વ ચિત્ર સંગીતકલાદ્વારા શ્રોતાની સમક્ષ મૂકવું જોઈએ. આ ગીત સોરઠ રાગનું છે અને તે જ રાગ તેને યોગ્ય છે. બીજા એક જ ઉદાહરણ લેઈએ. અશ્રુમતી નાટકમાં મલિના ગીત ગાય છે તેમાંનું “સુખદ આ વસન્તમાં બૂલી માન વિવશ તું કાં બની સજની” ઇલાદિ ગીત છે એ આખું ગીત જોયા કવિત્વનું ભરેલું છે. તેમાં અનેક રચને ગાનકુશલતા દર્શાવી કાવ્યના અર્થની ખૂબી સમજાવી શકાય તેમ છે. તે ગીતની કડીમાં “કુદ કુદ કુદ કુંભગારે વાણી કોકિલા તણી સજની” એ પંક્તિમાં વસન્તનાયિકા કોકિલાના સ્વરનું પ્રત્યક્ષ શ્રવણ થતું હોય એવી કલ્પના શ્રોતાજનને કરાવવી એ ઉચ્ચ સંગીતકલાની સહાયતાથી થઈ શકે. એ આખું ગીત સંગીતને યોગ્ય છે. આ શિવય વર્ણનાત્મક કાવ્યમાં ધણું પ્રાચીન અર્વાચીન ગીત મળી આવે છે કે જે સંગીતને માટે ધણી સારી યોગ્યતા ધરાવે છે.

વર્ણનાત્મક કાવ્ય બીજા કરતાં સંગીત માટે યોગ્ય છે તે ખરું પરન્તુ સર્વ કરતાં વિશેષ યોગ્યતા અને applied music માટે પ્રથમ પદને લાયક તો ભાવાત્મક (Pathetic) કાવ્યો જ છે. કારણ કે કલ્પનાદ્વારા ભાવોમાં ઉત્પન્ન કરવી એ આ પ્રકારના સંગીતનું ખરું કર્તવ્ય છે. એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે કે:—

“Music possesses a lofty eternal significance; the very heart of humanity beats in its rhythm; and heart speaks to heart far more completely and efficaciously than brain to brain.”

મતલબ કે, આ જાતિનાં કાવ્યો ગાયકને મુખે જાય એટલે ‘Heart speaks to heart’ તર્ફ હૃદયનો બેટો થાય છે. પ્રથમ કવિનું હૃદય કાવ્યમાં હોય તે હૃદય ગાયકના હૃદય સાથે મળે અને ગાયક પોતાનું અને કવિનું બન્ને હૃદય શ્રોતાના હૃદય સાથે જોળવે;

આમ ઉંચી કવિતા કુશલ ગાયકને મુખેથી સુપાત્ર ઓતાના કહાંદારા કંપનાદારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરે તેથી ત્રણ હૃદયનું આલિંગન થાય છે. સામાન્ય રીતે સંગીતની અસર બે પ્રકારની છે—*elevation and depression*. હાસ્યરસ અને વીરરસનાં ગાનની અસર *elevation* થાય છે અને કર્ણરસ અને શાન્તરસના ગાનશ્રવણથી *depression* થાય છે. આ બંને અસર બાવાત્મક ગીતના શ્રવણથી થવાનો સંભવ વિશેષ છે. બાવાત્મકના વિભાગ તેના બાવ અને રસ પ્રમાણે થાય છે. મુખ્યત્વે કરીને હાસ્ય, વીર, શોક અને શાન્ત એ ચાર રસના કાવ્ય ગીતને યોગ્ય છે, આ કાવ્યના ગાન માટે જે બાવને માટે જે રાગ ચાલે અનુકૂલ હોય તેજ પસંદ કરવાં જોઈએ; તેમાં કાંઈ અવિચારી પસંદગી થવાથી રસક્ષતિ થવાની.

હાસ્યરસને માટે કાંઈ અમુક રાગ અનુકૂલ હોવા કરતાં અમુક ચાલ વિશેષ યોગ્ય હોઈ સકે. જેમકે કોઈ પણ ઉતાવળી લયવાળી લાવણી, અથવા ઢુમરી અથવા કટાવ, આપણાં કાવ્યોમાં કે નાટકોમાં હાસ્ય રસનું દર્શન બહુ વિરલ છે બલકે નથી જ. હાલની રંગભૂમિ ઉપર કાષ્ઠક તેનું દર્શન શ્રવણ થાય છે પરંતુ તે કાંઈ ઊંચા પ્રકારનું નથી એટલે તે વિશે કાંઈ વિવેચનની જરૂર નથી. પરંતુ હાસ્યરસનાં ગાનની આવશ્યકતા છે એ તો નિર્વિવાદ છે. ઇચ્છે જીત હાસ્યરસનાં જેમણે સાંભળ્યાં છે તે આવશ્યકતા વધારે સ્વીકારે છે.

વીરરસને માટે પણ લગભગ એમજ કહેવાતું છે. વીરરસનાં ગીત પણ કવચિતજ સંભળાય છે, વીરરસને અનુકૂળ રાગ કે ચાલ મળવી કઠણ છે. હંદમાં કાંધક શૈળાદિત, હરિ-ગીત હદ, આદ્રમા લાવણી, અને રાગમા ખમાચ સોરઠ વીરરસને અનુકૂલ છે. પરંતુ એકદર રીતે જોતાં જ આપણા સંગીતમા *Depression* ની જ અસર વિશેષ છે એટલે ખરૂં જોતા આપણું સંગીત હાસ્ય કે વીર રસને યોગ્ય જ નથી. લક્ષ્યપ્રસંગના આનંદનાં ગીતમા પણ એક પ્રકારની આનન્દવિરોધી અસર થાય છે. તેથી જ્યાં આનન્દગાન હોય ત્યાં કોઈ લય ઉતાવળી એટલે તતાલ કહે છે તે લયનું અવલમ્બન કરવાથી કાષ્ઠક લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. શોક અને શાન્તરસને માટે આપણું સંગીત ધણું જ અનુકૂળ છે.

આપણા ધણાખરાં કાવ્યો અને ગાયનની ઝીંજે વિપ્રલંબ શૃંગારથી ભરેલી છે. વિરહના વર્ણન ધણાં ગીતમાં જણાય છે, તેવાં ગીત કેટલાંક તે રસને અનુચિત રાગમાં કરેલાં હોય છે; તો તેવાં ગીત બીજાજ રાગમાં ગાવાં જોઈએ. કદાન્ત તરીકે:—

બરલન લાગી બેરન બદરીયા,
અજહુન લીલી સોરી खवरीया;
उडका खगवा छेजा पतीया,
श्याम बसतहे कोनसी नगरीया.